

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»

№ 3(74), 2022

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№ 3(74)

Алматы, 2022

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№3(74), 2022

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,
т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
т.ғ.к., проф. **Б.С. Жұмағұлов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**
(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг**
(АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**
(Қырғыз Республикасы),
т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,
проф. **М.Майер** (Германия),
т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**
(Ресей Федерациясы),
т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),
т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы**
(Түркия),
т.ғ.д., проф. **Ғ.М. Қарасаев**

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2022

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де
тіркелген №10102 - Ж

Басуға 19.10.2021 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 35,5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 596.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы
С о д е р ж а н и е
C o n t e n t

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Аяган Б.Г., Джунусов А.М.** К вопросу о переносе столицы в Акмолу на основании архивных данных..... 7
Ayangan B.G., Dzhunusov A.M. On the issue of the transfer of the capital to akmola on the basis of archival data.
- Мамытова С.Н., Кудайбергенова А.И.** Из истории трагедии голода и вынужденной «укочевки» казахов в Алтай и Сибирь в 30-е годы XX века (на материалах Павлодарского Прииртышья)..... 16
Mamytova S.N., Kudaibergenova A.I. The history of the tragedy of famine and forced «migration» of Kazakhs to Altai and Siberia in the 1930s (based on the materials of the Pavlodar Irtysh region)
- Козыбаева М.М.** Роль зарубежных организаций в борьбе с голодом 1921-1922 гг. в Казахстане..... 27
Kozybayeva M.M. The role of foreign organizations in the fight against the hunger of 1921-1922 in Kazakhstan
- Дильманов С.Д.** Массовые беспорядки (волынки) заключенных в горном лагере МВД СССР 24 мая - 7 июля 1953 г..... 37
Dilmanov S.D. Of prisoners in the mountain camp of the ussr ministry of internal affairs may 24 - july 7, 1953
- Мухамбетгалиева А.К.** Восстановление и развитие советской школы в 1945-1953 гг. (на примере Актюбинской области) (Российская Федерация)..... 46
Mukhambetgalieva A.K. Restoration and development of the Soviet school in 1945-1953 (on the materials of Aktobe region) (Russia)
- Нурмухамбетов А.А., Коньрова А.М., Шаймерденова М.Д.** XX ғасыр басындағы білім беру ісі: мектеп оқулықтарын даярлаудағы ұлт қайраткерлерінің рөлі..... 55
Nurmukhambetov A.A., Konyrova A.M., Shaymerdenova M.D. Education in the early twentieth century: the role of the national intelligentsia in the preparation of school textbooks
- Дюсебаева Г.К., Жусупова А.Д.** Из истории становления и развития города Павлодара в аспекте истории повседневности (конец XIX начало XX вв.)..... 63
Dyusebaeva G.K., Zhusupova A.D. From the history of the formation and development of the city of Pavlodar in the aspect of the history of everyday life (late XIX - early XX centuries)
- Бекбаева Т.А., Утеулиева Б.М., Абдирайымова Г.С.** 1830-1850 жылдардағы Аякөз сыртық округының әлеуметтік-экономикалық даму тарихы..... 76
Bekbaeva T.A., Uteulieva B.M., Abdirayimova G.S. History of the socio-economic development of the external Ayaguz district in 1830-1850

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №3(74), 2022

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
к.и.н., проф. Б.С. Жумагулов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг
(США),
д.и.н., проф. Кара Абдиукап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы
(Турция),
д.и.н., проф. Г.М. Карасаев

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2022

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 19.10.2022.
Формат 60x84 1/8.
Объем 35,5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 596.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая
Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического университета имени Абая

Батырбекқызы Г., Косанбаев С.К., Жораева Г.Т. Некоторые данные о сузакском восстании..... 85
Batyrbekkyzy G., Kosanbayev S.K., Zhorayeva G.T. Suzak tragedy: lessons from the past

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

Ахметова У.Т., Исмаилов С.С. Промышленно-финансовый план развития Прорвинского исправительно-трудового лагеря на 1939 год (на основе архивных документов)..... 95
Akhmetova U.T., Ismailov S.S. Industrial and financial development plan of the Prorvinsky correctional labor camp for 1939 (based on archival documents).

Hekimoğlu Vecihi Sefa Fuat Azerbaycanda milli hareketin önderleri (Türkiye)..... 105
Вежихи Сефа Фуат Хекимоғлы Әзербайджан ұлттық қозғалыс көшбасшылары (Түркия)

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Зайниева Л.Ю., Суимбаева Э.Н. Роль международной стипендии «Болашак» в создании кадрового резерва Республики Казахстан..... 113
Zauniyeva L.Yu., Suimbayeva E.N. The importance of the international scholarship "Bolashak" in the formation of the personnel reserve of the republic of Kazakhstan

Калиева М.Ш. Реализованные научные проекты в системе изучения истории Казахстана за годы независимости..... 122
Kalieyva M.Sh. Implemented scientific projects in the study systemthe history of Kazakhstan during the years of independence

Kaimuldinova K.D., Aliaskarov D.T., Laiskhanov Sh.U. Identification of changes in the landscape of natural objects during the historical period based on toponymic data (on the Balkhash-Alakol depression example)..... 132
Каймулдинова К.Д., Алиаскаров Д.Т., Лайсханов Ш.У. Определение ландшафтных изменений природных объектов за исторический период на основе топонимических данных (на примере Балхаш-Алакольской впадины)

Шүкыжанова А.Н., Кистаубаева А.К. 1917-1922 жылдардағы Қазақ(Қырғыз) АКСР-нің Солтүстік және Солтүстік-Шығыс шекарасының межеленуі..... 140
Shukyghanova A.N., Kistaubayeva A.K. Delimitation of the north and north-east border of the Kazakh (Kyrgyz) ASSR in1917-1922

Абдырахманов Т.А. Взаимоотношения Казахстана и США в контексте американских интересов в Центральной Азии (Кыргызская Республика). 149
Abdyrahmanov T.A. Relationship of Kazakhstan and the USA in the context of american interests in Central Asia(Kyrgyz Republic)

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»
№3(74), 2022

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:
doctor of historical sciences
G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:
Koigeldiyev M.K. *doctor of historical sciences, professor*
(editorial-in-chief's assistant),
Ospanova R.R. *candidate of historical sciences, associate professor,*
Dalaeva T.T. *candidate of historical sciences, associate professor,*
(responsible secretary),
Abzhanov Kh.M. *doctor of historical sciences, professor,*
Zhumagulov B.S. *candidate of historical sciences, professor,*
Virginia Martin. *professor, PhD (USA),*
Claudia Chang *professor, PhD (USA),*
Kara Abdiyap *doctor of historical sciences, professor (Turkey),*
Osmonov O.D. *doctor of historical sciences, professor (Kirgistan),*
Kozmenko B.M. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Zhumagulov K.T. *doctor of historical sciences, professor,*
Mayer M. *doctor of historical sciences, professor (Germany),*
Sokolov A.B. *doctor of historical sciences, professor (Russian Federation),*
Tomokhiko Uyama *doctor of historical sciences (Japan),*
Khodjaogly T. *doctor of historical sciences, professor (Turkey)*
Karasayev G.M. *doctor of historical sciences, professor*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2022

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009 №10102-ZH

Signed for print 19.10.2022
Format 60x84 1/8.
Volume 35,5 уч.-издл.
Issue 300. order 596.

050010, Almaty
Abai KazNPU, 13 Dostyk av.
«Ulagat» publishing house
Abai Kazakh National Pedagogical
University

Шахарман Г.П. Ұлы даланың ұлтаралық тілінің жастар өміріндегі маңызы..... 157
Shakharman G. P. The importance of the interethnic language of the great steppe in the life of young people

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

Аубакирова Х.А., Джумагалиева К.В., Демеуова Н.К. Рыбный промысел в экономической повседневности казачества Казахстана в XIX веке: историография проблемы..... 164
Aubakirova Kh.A., Dzhumagaliyeva K.V., Demeuova N.K. Fishing in the economic everyday life of the kazakhcossacks in the XIX century: historiography of the problem

Абулгазиев А.У., Мұздыбаева Қ.Қ., Бейкитова А.Н. IX-X ғасырлардағы араб жиһангездерінің қазақ жерін тарихи және географиялық тұрғыдан зерттеулері..... 170
Abulgaziev A.U., Muzdybaeva K.K., Beikitova A.N. Historical and geographical studies of the kazakh land by arab jihangez of the IX-X centuries

Сарсенбаев А.Б., Айтказина М.М. Қазақ шежіресінің қысқаша тарихы..... 182
Sarsenbayev A.B., Aitkazina M.M. Brief history of kazakh geneology

Касимова С.С., Нұғман Б., Амрина М.С. Т.И. Шмидттің «время, люди и судьбы «дома на набережной» деректі повесі – сталиндік қуғын-сүргін тарихын зерттеудің дереккөзі..... 190
Kassimova S.S., Nugman B., Amrina M.S. T.I. Schmidt's documentary story «vremya, lyudi i sudby «doma na naberezhnoy» - a source for studying the history of stalinist repressions

Бегалиева А.К., Айдарбекова Г.С., Жуматаева Ж.А. Этнографические заметки о казахах в наследии Н.Абрамова и М.Н. Галкина..... 200
Begaliyeva A.K., Aidarbekova G.S., Zhumataeva Zh.A. Ethnographic notes about the Kazakhs in the heritage of N.Abramov and M.N. Galkina

Байшуакова А.Д., Сугирбаева Г.Д. XVII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының басқарушы элитасының эпистолярлық мұрасын зерттеудегі И.В. Ерофееваның теориялық-методологиялық принциптері мен тарихи көзқарастары..... 209
Baishuakova A.D., Sugirbayeva G.D. I.V.Yerofeyeva's theoretical and methodological principles and historical views in the study of the epistolary heritage of the ruling elite of the kazakh society of the XVIII-XIX centuries.

Мусаева С.Т., Болатова Қ.Б., Байгапанова А.Б. Из этнографических заметок о казахах по наблюдениям В.Фонерна..... 216
Musayeva S.T., Bolatova K.B., Baigapanova A.B. From ethnographical notes about kazakh on observations V.Von Gern

Қарасаев Ғ.М., Өскембай Ә.А., Оспанова Р.Р. XVIII-XX ғасырлар басындағы Еуропа зерттеушілері шығармаларында татарлардың (түркі-монғолдардың) көне заманнан орта ғасырларға дейінгі жекелеген тарихы (этникалық-әлеуметтік даму тарихынан)..... 224

Karasaev G.M., Oskembai A.A., Ospanova R.R. A separate history of the tatars (turko-mongols) from ancient times to the middle ages in the works of european researchers of the early XVIII-XX centuries (from the history of ethnosocial development)

**АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Гурсой М., Сиздиков Б., Мургабаев С. Ортағасырлық Сығанак қаласынан табылған асхана жарақтары (көзқарастар мен пікірлер)... 233
Gursoy M., Sizdikov B., Murgabaev S. Kitchen utensils from the medieval settlement of Syganak (opinions and reasoning)

Досымбетов Н.А., Раздыков С.З. XIX ғасырдағы Келес өзені бойы қазақтарының суландыру жүйесі (далалық этнографиялық экспедиция материалдары бойынша)..... 244

Dossymbetov N.A., Rasdykov S.Z. The irrigation system of the kazakh in the Keles river valley in the 19th century (by the materials of field ethnographic expeditions)

Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Новый памятник мегалитической архитектуры в горах Кокшетау..... 254

Yarygin S.A., Sakenov S.K. New monument of megalithic architecture In the mountains of Kokshetau

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Мамбетов Б., Түрсүн Х. Академик С.Бәйішевтің қызметін зерттеуде биографиялық тәсілді қолдану..... 268

Mambetov B., Khazretali Tursun. Biographical approach to studying the activities of academician S.Baishev

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Саурыкова Ж.С. 1928-1929 жж. қазақ байларын кәмпескелеу саясатына қатысты кейбір мәселелері (Алматы округі мысалында)..... 279

Saurykova Zh.S. Some issues related to the policy of confiscation of kazakh bayas in 1928-1929 (on the example of the almaty district)

Özer T.Ç. Integration Process and Eurasianism in Kazakhstan Foreign Policy..... 290

Өзер Т.Ч. Еуразияшылдық ағымы және Қазақстан Республикасының Еуразиядағы интеграциялық үдерістердегі рөлі

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality - 0700 00)

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 93/94
МРНТИ 03.20.01

10.51889/9120.2022.46.19.001

Б.Г. Аяган*¹, А.М. Джунусов²

¹Автор корреспондент Институт истории государства МОН РК,
г. Астана, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>

E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Доктор политических наук, профессор
Алматы, Казахстан

К ВОПРОСУ О ПЕРЕНОСЕ СТОЛИЦЫ В АҚМОЛУ НА ОСНОВАНИИ АРХИВНЫХ ДАННЫХ

Аннотация

В статье дан подробный анализ принятия решения по одному из самых интересных и судьбоносных решений по переносу столицы из Алматы в Ақмолу. В новейшее время столица Казахстана переносилась неоднократно, но отличие переноса из Алматы в Ақмолу было свершено уже после обретения независимости. Автор отмечает, что первоначально сама идея переноса столицы была встречена настороженно. Причем стороны приводили множество аргументов почему нельзя было переносить столицу в столь тяжелый период, когда еще не была неустойчива экономика.

На основе архивных документов и воспоминаний участников событий автор статьи прослеживает весь процесс по обсуждению переноса столицы от первоначального замысла до принятия конкретного решения. Основные центры принятия решений были как в администрации Президента, когда происходило обсуждение вопроса и создавались экспертные группы. Не менее важным было получить согласие депутатов Верховного совета. Как показали архивные фонды обсуждение данного вопроса было очень эмоциональным и жарким. После дебатов Верховный совет большинством голосов принял решение о переносе столицы, что позволило Президенту Казахстана Н.А.Назарбаеву издать Указ "О столице Республики Казахстан"

Ключевые слова: столицы республики, замысел переноса, экспертиза, документация, обсуждение, депутатский корпус, Н.А. Назарбаев, Указ, дискуссии, возражение, постановление, символы.

Статья подготовлена в рамках исполнения проекта OR11465477 "Разработка Краткой истории для иностранной аудиторши"

Б.Г. Аяган*¹, А.М. Джунусов²

¹ҚР БҒМ тарих институтының корреспондент мүшесі,
Астана, Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>

E-mail: b.ayagan@mail.ru

²Саясаттану ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ АСТАНАНЫ АҚМОЛАҒА КӨШІРУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада тағдыр талқысына түскен, әрі әсерлі болып табылатын астананы Алматыдан Ақмолаға көшіру туралы шешімді жан-жақты талқылап берген. Қазіргі уақытта Қазақстанның астанасының аты бірнеше рет көшірілгенімен, Алматыдан Ақмолаға көшіру туралы шешім тек тәуелсіздік алғаннан кейін

ғана қабылданды. Автор бұл мақалада астананы алғаш көшіру идеясының өзі өте сақтықпен қабылданғандығын айтады. Сонымен қатар, экономика әлі тұрақсыз, қиын кезеңде астананы ауыстыру мүмкін болмағаны туралы көптеген дәлелдер келтірді.

Архив құжаттары мен оқиғаға қатысушылардың естеліктері негізінде мақала авторы астананы көшіруді бастапқы ойдан нақты шешім қабылдауға дейінгі бүкіл процесті бағалайды. Астана туралы мәселе талқыланып, сарапшы топтар құрылған уақытта, негізгі шешім қабылдау Президент әкімшілігінің төңірегінде қалыптасты. Жоғарғы Кеңес депутаттарының келісімін алу маңыздылардың бірі болды. Мұрағат қорлары көрсеткендей, бұл мәселені талқылау өте эмоционалды және қызу пікірталаста жасалынды. Осындай қызу пікірталастан кейін Жоғарғы Кеңестің көпшілік дауысымен астананы ауыстыру туралы шешім қабылдады. Бұл Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевқа "Қазақстан Республикасының астанасы туралы" жарлық шығаруға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: республика астанасы, көшіру жоспары, сараптама, құжаттама, талқылау, депутаттық корпус, Н.Ә.Назарбаев, Жарлық, пікірталас, қарсылық, қаулы, рәміздер.

B.G. Ayagan^{1*}, *A.M. Dzhususov*²

*¹Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,
Kazakhstan, Astana*

*Author Correspondent

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9498-0000>

E-mail: b.ayagan@mail.ru

*²Doctor of political sciences, professor
Almaty, Kazakhstan*

ON THE ISSUE OF THE TRANSFER OF THE CAPITAL TO AKMOLA ON THE BASIS OF ARCHIVAL DATA

Abstract

The article provides a detailed analysis of the decision-making on one of the most interesting and fateful decisions to transfer the capital from Almaty to Akmola. In modern times, the capital of Kazakhstan has been moved repeatedly, but the difference of the transfer from Almaty to Akmola was completed after gaining independence. The author notes that initially the very idea of transferring the capital was greeted with caution. Moreover, the parties gave many arguments why it was impossible to move the capital in such a difficult period, when the economy was not yet unstable.

Based on archival documents and memoirs of participants in the events, the author of the article traces the entire process of discussing the transfer of the capital from the initial idea to the adoption of a specific decision. The main decision-making centers were like in the presidential administration, when the issue was discussed and expert groups were created. It was equally important to obtain the consent of the deputies of the Supreme Council. As archival funds have shown, the discussion of this issue was very emotional and heated. After the debate, the Supreme Council by a majority of votes decided to transfer the capital, which allowed the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to issue a Decree "On the capital of the Republic of Kazakhstan"

Keywords: the capitals of the republic, the idea of transferring, examination, documentation, discussion, deputies, N.A. Nazarbayev, Decree, discussions, objection, resolution, symbols.

Введение. Для тех, кто изучает историю современного Казахстана история переноса из Алматы в город Акмола-областного центра одного из северных областей Казахстана имеет особое значение. В истории современного Казахстана республика меняла свою столицу несколько раз.¹ В период завершения гражданской войны столицей только что образованной Казахской автономии в составе РСФСР был город Оренбург. В 1925 году столица Казахской автономии была перенесена в Кызыл-Орду (Перовск). В 1929 году послеряда горячих обсуждений столицей Казахской автономии, а затем и Казахской Союзной Социалистической Республики стал город Алма-Ата (Алматы). За советский период Алма-Ата стала крупным индустриальным и интеллектуальным центром не только Казахстана, но и всей

¹История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.5. – Алматы: "Атамұра", 2010 г. С. 166-167.

Центральной Азии. В Алматы была принята Декларация о Государственном суверенитете.² По вопросу переноса столицы имеется обширная мемуарная литература, но мало из авторов использовал архивы

Материалы и методы. После получения независимости в обществе, особенно во властных структурах вопрос о необходимости переноса столицы независимого Казахстана из юга на повестку дня ставился неоднократно. Сторонами в качестве аргумента приводились несколько причин и аргументов – это и перенаселенность города, и экология, и удаленность от западных и северных регионов республики.

Данный вопрос Президент Казахстана Н.А. Назарбаев и Вице-президент республики Е.М. Асанбаев неоднократно обсуждали с учеными, представителями творческой интеллигенции. Информация об идее переноса столицы уже просочилась в депутатский корпус и активно обсуждалась среди государственных служащих.³ Тем не менее, данный вопрос после длительных кулуарных разговоров на повестку дня был поставлен 6 июля 1994 года.

Обсуждение. Историческое заседание с повесткой дня о переносе столицы состоялось 6 июля 1994 года. Из 177 депутатов на утреннем заседании участвовали 143 депутата. Ведущий заседания Председатель Верховного Совета Республики Казахстан А.К. Кекилбаев (так в тексте - Б.А.) объявил, что необходимый кворум имеется. Спикер Парламента также объявил, что в работе Мажилиса Парламента принимает участие Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев⁴.

Свою речь спикер Парламента начал с объявления о том, что «Сегодня шестое июля, день рождения глубокоуважаемого Нурсултана Абишевича. Позвольте от вашего имени поздравить Нурсултана Абишевича с днем рождения и пожелать крепкого здоровья, счастья и новых успехов в его самоотверженной деятельности на благо нашего государства».

Он также от имени присутствующих поздравил Юрия Алексеевича Кима, Айтжана Садыкова, Абдуманапа Копбергенова. Председатель также пошутил, объявив, что "Нурсултан Абишевич предлагает именинников собрать где-то и предусмотреть это в новом бюджете".

Далее, Председатель предложил выключить в повестку дня пленарных заседаний на 6 и 7 июля розданный ранее перечень вопросов. В повестке дня кроме прочего стоял также вопрос о переносе столицы и утверждения Указов Президента об освобождении от должности председателя Верховного Суда Т.Айтмухамбетова и назначении на эту должность М.Ф. Малахова.

Предложение Председателя об утверждении повестки дня вызвало тут же горячее возражение депутата В.В. Чернышева, который заявил: «Столица Республики Казахстан город Алматы назначен пунктом 9 Основ Конституционного строя. Чтобы перенести столицу, нужно Конституционным законом 133 голосованием депутатов внести изменения в основы конституционного строя. Постановлением такие изменения не вносятся. К этому Конституционному закону нужно приложить технико-экономическое обоснование, сколько будет стоить этот Конституционный закон. Поэтому, уважаемые депутаты, я прошу вас поддержать меня и не включать в повестку дня».⁵

На предложение Чернышева В.В. тут же среагировал депутат Калматаев М.Д. Он заявил: «Уважаемые коллеги! Уважаемый Владимир Васильевич! Мы с вами уже не раз говорили, что все эти, как вы говорите, нонсенс происходят из-за того, что такой произошел случай. Парламент самораспустился итак закон принял, который называется « О Временном делегировании Президенту Республики Казахстан и главам местных администрации дополнительных полномочий». В числе этих дополнительных полномочий есть «пункт 12 статьи 64 Конституции. Там шесть пунктов, двух статей не было. Поэтому Комитет по правовой реформе, законности и правопорядку не считает, что какое-либо положение Конституции мы здесь нарушаем. И в комитетах этот вопрос рассматривали. Никакого нарушения Конституции здесь нет»⁶.

Но предложение В.В. Чернышева поддержал депутат В.П. Галенко, который заявил, что «Если мы сейчас примем решение о постановке этого вопроса, а тем более о переносе столицы, то это будет первый, большой грех Верховного Совета перед нашими избирателями.

Мы в перспективе богатая страна. Сейчас мы страна бедная, и те деньги, которые будут необходимы для переноса столицы, которые будут тратиться сразу после принятия нашего предполагаемого решения,

²Там же, с.121-122.

³Назарбаев Н.А.Эра независимости. – Астана,2017. – С.121.

⁴Национальный архив РК, ср.2, оп.4, д.234,л.48. Фамилия Председателя Верховного Совета республики А.Кекилбаева в протоколе пишется то с "ь" после буквы "л",то без мягкого знака.. Так же разнятся и нумерация листов протокола.

⁵ Там же, л.49

⁶ Там же, с.50

будут отобраны у нашего населения. В то же время, депутат Баев Н.И. предложил поставить этот вопрос на повестку дня, поддержав Председателя Верховного Совета.

В.В. Чернышева поддержал представитель оппозиции Ж.М. Куанышалин, который заявил: «Я тоже считаю, что ставить вопрос о переносе столицы сегодня, видимо нельзя по тем основаниям, которые здесь упоминались, и потому что, в общем – то, этот вопрос не подготовлен. Сейчас нам предлагают проект постановления, бумажку, по которой мы должны решать такую серьезную проблему».

Взявший следующим слово депутат Джолдасбеков У.А. подчеркнул, что Координационный Совет за день до заседания Парламента долго обсуждал вопрос, касающийся переноса столицы. После длительного обсуждения члены Совета пришли к выводу, что сегодня речь идет о не переносе столицы. Вопрос сложный, а сегодня этот вопрос должны обсудить и в принципе одобрить.

Депутат В.П. Галенко вновь поддержал предложение В.В. Чернышова о снятии вопроса опереноса столицы. Теперь он заострил внимание на то, что «Президент и Координационный Совет все дальше отрываются от реальной жизни».

После происшедших дискуссии, Председатель высокого собрания объявил, что надо приступить к обсуждению предложения Президента Республики Назарбаеву Нурсултану Абишевичу о переносе столицы республики.

Н.А. Назарбаев, в казахоязычной части выступления совершил подробный экскурс в историю. Он подчеркнул, что в период образования Казахского ханства в XV веке были предприняты шаги по поиску столицы государства. И тогда еще они обратили внимание на Сары-Арку. (Казахи "Сары-Аркой" традиционно называют центральные и северные регионы Казахстана-Б.А.) И мы пошли по пути предков, заявил Президент и осмотрели Улытау, где расположен мавзолей Джучи. Но мир изменился, и сегодня там нет необходимой инфраструктуры - нет дорог, нет аэродромов и связи. Мы долго думали над возможной дислокацией новой столицы.

И проблема эта не проста и требует своего решения. И идея переноса столицы стала весьма актуальной в период получения независимости.⁷ Примерно эти идеи он повторил уже на русском языке. Далее Президент внес на рассмотрение депутатов очень важный вопрос о переносе столицы. Он подчеркнул, что этот вопрос продолжительное время витает в воздухе, и «заинтересованно и с разных позиции обсуждается общественностью». (Позже, в своей книге "Эра независимости" Н.Назарбаев писал: "До сих пор отчетливо помню свое выступление на пленарном заседании сессии Парламента, посвященное логическому и обстоятельному обоснованию необходимости переноса столицы из Алматы в центральные регионы республики-в Акмолу. Выйдя на трибуну и преодолев сильное волнение, я стал обосновывать свою точку зрения"⁸)

Далее Президент остановился на фундаментальных и основных причинах идеи переноса из Алматы в Акмолу. Алматы является крупнейшим социальным, общественно-политическим центром, воплощением таланта градостроительной школы. Однако с обретением Казахстаном суверенитета в критериях, которым должна отвечать столица независимого государства, появились сегодня новые грани.

С другой стороны, активизация межгосударственных отношении, давления на городскую инфраструктуру приняли спонтанный характер. «Анализ проведенный по 32-м параметрам науки, которые полагается смотреть в этих случаях, среди которых социально-экономические показатели, климат, ландшафт, сейсмоусловия, окружающая среда, инженерия и транспортная инфраструктура, строительный комплекс, трудовые ресурсы и другие, показал, что из всех вариантов наиболее предпочтительным является город Акмола» подчеркнул Президент в своем выступлении.

Им было также сообщено, что для рассмотрения ситуации на месте в регионы выезжала комиссия возглавляемая Вице-президентом Е.Асанбаевым. Для экспертизы были привлечены большая группа специалистов и представителей ключевых министерств и ведомств.

И комиссия подтвердила обоснованность данного выбора. Состояние города Акмолы и его территория позволяют осуществить любой архитектурный подход: либо строить административные столичные здания в рамках существующего города, либо административную часть столицы строить отдельно на совершенно свободных территориях, либо сочетать одно с другим.⁹ Президент в своем выступлении подробно перечислил несколько подтверждающих факторов:

⁷ Там же, л.52

⁸ Назарбаев Н.А. Эра независимости. – С.121.

⁹ Там ж, л.53

- Во-первых, Акмола находится почти в географическом центре Казахстана и вблизи крупных хозяйственных регионов, которые выступают ведущими, интенсивными точками роста экономики Казахстана.

- Во-вторых, Акмола расположена на пересечении крупных транспортных магистралей, близких к российским транспортным узлам, которые служат для нас наиболее простым выходом на многие зарубежные страны;

- В третьих, в Акмоле в настоящее время проживают около 300 000 человек. В соответствии с существующим генеральным планом есть возможность увеличения численности населения до 400 тысяч уже сегодня. По оценке ведущих архитекторов Акмола отстроена продуманно, компактно, где хорошо сформированы основные планировочные районы».

Примечательно, что Президент вспомнил, что и 30 лет назад озвучивалась идея о возможности переноса в этот город столицы республики, когда застраивался Целиноград. Поэтому тогда строились и дворцы и гостиницы и театры на разных языках.

Н.А. Назарбаев также указал, что в центральной части города имеется 30 гектаров свободных территории, на которых можно было начать проектирование и строительство необходимых объектов, причем с привязкой к уже имеющимся инженерным коммуникациям.¹⁰ Он также подчеркнул, что городская территория в целом, как и прилегающие районы, содержит большое количество свободной земли, пригодной для любых архитектурных замыслов; строительство крупных объектов, формирование красивых, аккуратных пригородов, широкого ведения малоэтажного строительства (так в тексте - Б.А).

По информации Президента, не вызывало больших вопросов состояние основных систем жизнеобеспечения города. Город не испытывал серьезного дефицита в питьевой, технической воде даже на намеченный рост населения. Функционирование канала «Иртыш-Караганда-Ишим» вообще снимало всякую проблему вод обеспечения; исправно было налажено тепло-газоснабжение; планировалось развитие и реконструкция существующих ТЭЦ, намечалось строительство нового центра.

Возвращаясь к теме, почему стал необходим переезд, Глава государства отметил, что в Алматы осложняется экологическое положение. Находясь в обрамленной горами котловине, нынешняя столица имеет очень слабую естественную продуваемость воздушного бассейна, что по загрязненности атмосферы, особенно в зимнее время, выводит Алматы на первое место среди казахстанских городов. Оздоровление экологии города затруднялось перенасыщенностью официальными и другими учреждениями, которые имели устойчивую тенденцию к росту.

Президент также обратил внимание на то, что как суверенное государство, Казахстан должен возводить целые комплексы зданий для МИДа, Министерства обороны, Комитета Национальной безопасности, новых банков.

В Алматы остро ощущались и транспортные проблемы. Городские улицы, подчеркнул Президент, впрочем как и городской воздух, уже с трудом справляются с почти сто пятидесяти -тысячной армией разнообразных транспортных средств. Столичный аэропорт находится практически в городской черте и в зоне частых туманов, прерывающих воздушные сообщения.

В причинах необходимости переноса столицы Н.А. Назарбаев указал и на такой существенный аспект. К примеру, на один квадратный километр в южных областях на 1 января 1993 года проживало 121 человек, а в северных областях на 30 меньше, то есть меньше на треть. А высокая плотность населения в южных регионах, их трудоизбыточность осложняли проблему занятости в Алматы и окрестностях, так как для создания новых рабочих мест не оставалось свободных пространств. Поэтому экономически и социально было выгоднее переориентировать миграционные потоки в другие регионы Казахстана. А независимое, самостоятельное государство должно думать своевременно о внутренних миграционных потоках у себя. Ко всему прочему, новая столица должна была быть ближе к крупным промышленным центрам с большими перспективами.

Поэтому по поручению Президента и было проведено обстоятельное изучение всей территории республики с целью определения оптимального месторасположения новой столицы государства.

И здесь же Президент Казахстана предложил в случае переноса столичный административный центр построить отдельно на южной окраине, на берегу Ишима, на площади 300-400 гектаров. Дипломатический корпус иностранных государств предполагалось разместить в пределах городской черты. По желанию посольств им предоставлялась возможность предоставить им территорию как для

---

¹⁰ Там же, л.53

строительства комплексов посольств, включающих служебные офисы, резиденцию глав государств и жилье для сотрудников, так и для отдельного их строительства.

Было предложено, в целях диверсификации ряд управленческих структур, в том числе Министерства культуры, образования, печати, науки и новых технологий, социальной защиты населения, здравоохранения и творческие союзы оставить в Алматы до создания нормальных условий для функционирования. Он также предположил, что из числа чиновников Министерств в новую столицу переедет около половины. Таким образом, общая численность перемещаемого населения с учетом их семей составит около 15-20 тысяч человек, для которых потребуются 270 тысяч квадратных метров жилья.¹¹ Было предложено, чтобы каждая область и каждое министерство построили по одному жилому дому в качестве дара новой столице, и это помогло бы решить и задачи, и имело бы символическое значение.

Касаясь проблемы конкретных минусов и плюсов перевода столицы, Президент выразил уверенность, что это должно привести к усилению роли в строительстве независимого государства в геополитической арене, так как появится уникальная возможность полнее развивать преимущества, даваемые им срединным положением Казахстана между Европой и Азией. В случае переноса станет реальным постепенное преодоление одностороннего размещения населения, производительных сил по территории всей республики и позволит решить проблему перенасыщенности населения на юге.

Описывая возможности Акмолы и в целом северного региона, Президент подчеркнул, что там много красивейших мест. Далее им было подчеркнуто, что в Акмоле хорошо развита транспортная инфраструктура; через город проходит автомагистраль «Екатеринбург-Алматы», соединяющий юг Казахстана со стратегическим партнером – Россией, удачно расположен городской аэропорт.

И наконец, в городе существует и может сохраняться на будущее нормальная экологическая обстановка, так как промышленные зоны находятся в северной части, за железнодорожным полотном, и отличная продуваемость в регионе.

Президент также задал всему залу вопрос: «Каким в принципе видится процесс переноса столицы?». И тут же ответил: «Он будет не одномоментным и должен завершиться в основном, примерно к 2000 году. И он обращаясь к залу, особо подчеркнул: «Я хочу вас, уважаемые депутаты, просить, чтобы именно этот ориентир был, это же постановления, не закон мы принимаем».¹²

И к 2000 году, после проведения необходимой подготовительной работы можно было перевести в Акмолу главные государственные органы – резиденцию Президента, Парламент, Правительство, высшие судебные инстанции, а также ряд важнейших министерств и ведомств. Они будут по времени и схеме размещены в имеющихся сегодня и достаточных по площадям помещениях.

В лице Алматы республика будет иметь по прежнему доминирующий в государстве деловой финансовый научный и культурный центр с серьезным влиянием на общественно-политическую жизнь государства.¹³ Президент также предложил принять специальный закон, определяющий статус и принципы дальнейшего развития Алматы, и здесь же он привел в качестве примера Стамбул- старую, предыдущую столицу Турции.

В завершение своей речи Н.А. Назарбаев сообщил, что прежде чем придти в Парламент, он собрал комиссию и с картами города, расположением и дотошно все расспросил. Он подчеркнул еще раз важность переноса столицы. «Но если раньше в его основе лежали чисто политические интересы и импульсивное устремление союзного начальства, то сегодня нами движут серьезные экономические соображения, желание иметь город, который изначально можно отстраивать как столицу независимого государства. Перенос столицы не рядовое событие в жизни любой страны. В то же время оно и не такое уж сверхзаурядное, хотя для нас это историческое, для вас, народных депутатов, и конечно, для меня как для Президента. ...Перенос своих столиц осуществляли многие государства, в частности, можно назвать Петербург-Москва, Карачи-Исламабад, Рио-де-Жанейро-Бразилия, Мельбурн-Канберра.

... Перенос столицы – это назревшая и объективная необходимость, политический и экономический шаг большого перспективного значения.

Со временем в лице Акмолы мы получим не только новый общественно-политический, но и второй по значимости после Алматы научный, культурный деловой центр Казахстана. Это будет важным приобретением для всего нашего многонационального народа.¹⁴

¹¹ Там же, л.55

¹² Там же, л.55

¹³ Там же, л.56

¹⁴ Там же, л.56

Президент также указал что, возможны значительные затраты. Но безвозвратными здесь расходами в основном будут лишь затраты по переезду. Все остальное – капитальные вложения, все что будет вводиться, вложенные деньги в строительство, все это становится национальным богатством государства. Кроме того, по оценке специалистов, строительство в Акмоле одного квадратного метра жилья и служебных помещений обходится в два с половиной, в три раза дешевле, чем в Алматы. Перенос столицы будет выгоден и для городской инфраструктуры.

Утреннее пленарное заседание Верховного Совета было продолжено после завершения доклада Президента республики. После заслушанного доклада депутаты перешли к обсуждению. Дискуссии и острая полемика по столь важному вопросу опять приняли горячий и эмоциональный характер. Порою эмоции бушевали через всякую меру.

Председатель Верховного Совета республики А.Кекилбаев был несколько прямолинеен, когда резко осадил разбушевавшихся депутатов, в частности В.В. Чернышева. При этом он остроумно привел казахскую поговорку: «Атың шықпаса жер өрте» (Если не можешь сам себя прославить, то сожги землю).

Снова взявший слово Президент Республики также подробно ответил на вопросы депутатов В.Б.Водолазова, М.Н. Головкова, А.Г. Перегрин, которые упорно сводили идею переноса столицы к экономическим причинам: проблеме нехватки денег, разбазаривания государственных средств и призвал депутатов не политиканствовать.

Он также призвал в «этот исторически трудный переломный момент работать согласованно».¹⁵ Президент также говорил о скорейшем переходе к рыночным отношениям, укреплении тенге и росте доверия к Казахстану со стороны международных финансовых институтов, о временном моратории на повышение зарплат, могущих повлечь за собой инфляцию. Также было высказано предупреждение не бросаться популистскими лозунгами и не призывать людей на митинги. Он сказал что знает, что некоторые депутаты ходят по предприятиям, собирают подписи с призывом вернуться к «советскому социализму». Эдесъ же Н.А. Назарбаев твердо сказал, что возврат к тоталитарному режиму невозможен.¹⁶

В то же время с поддержкой инициативы Н.А. Назарбаева о переносе столицы в Акмолу вытупили депутаты М.Б. Тиникеев, З.А. Алдамжаров, Т.А. Мамашев, К.А. Акылбаев, С.Жакупов, К.Аскар, И.Н. Иссергепов. В свою очередь депутат Ж.Куанышалин обратил внимание на нарушение регламента, посчитав, что «такие вещи» вызывают «возмущение» депутатов.¹⁷

Заседание после перерыва было продолжено. Выступивший первым депутат М.Исаев возразил своему коллеге В.Чернышеву, но горячо и аргументированно поддержал идею переноса столицы. И одним из аргументов он назвал отдаленность западных регионов от Алматы, а Акмола значительно ближе к Атырауской области.

Депутат Б.М. Маринушкин поддержав идею переноса столицы, в то же время высказал мнение, что этот вопрос надо оставить на будущее, так как в стране «разруха», и сложная «экономическая ситуация». Б.М. Маринушкин поддержал В.П. Галенко, потребовавший составить «техничко-экономическое обоснование и только затем рассмотреть вопрос о переносе столицы. Доводы В.П. Галенко получили возражение депутатов З.А. Кобенова, и К.М. Алпысбекова. Причем К.М. Алпысбеков говорил, как представитель Акмолинска. Он даже подчеркнул, что «не надо пугаться Акмолы. Не на пустое место мы с вами едем». Там есть объекты культуры, есть здания, сооружения, которые в первое время могут послужить правительственным и другим органам. Ряд депутатов - Т.Тохтаров, А.Ф. Козлов, говорили о необходимости внести изменения в Конституцию. Депутат Ж.Куанышалин взявший слово, вступил в полемику с А.Ф. Козловым, но идею переноса столицы все же поддержал, а также призвал не делать поспешных шагов и депутатам раздать справочные материалы. Он особо подчеркнул, что это стратегически важный вопрос государственности.

По запросу депутатов, справку о материально-технической стороне дела дал депутат О.Б. Баймуратов. Он подчеркнул, что дает справку от имени комитета (видимо связанного с финансами-Б.А.), что «в этом году в бюджете ни одного тынына не предусматривается на реализацию этого проекта ... и в будущем году не будет предусмотрено ни одной копейки...».¹⁸

На этом выступлении прения путем голосования были прекращены.

¹⁵ Там же л.60

¹⁶ Там же, л.61

¹⁷ Там же, л.66

¹⁸ Там же, л.73

В заключение Н.А. Назарбаев вновь остановился на преимуществах рыночной экономики; он также подчеркнул, что он не скрывает, сколько стоит переезд. При этом Президент занял твердую позицию, еще раз заявив, что перенос столицы просто необходим. И вопрос этот носит стратегический характер.

Он также попросил депутатов «не расшифровывая, одним пунктом сформулировать, чтобы правительство предоставило вам расчеты, если надо, то мы должны создать государственную комиссию с вашего разрешения... Вы примите пожалуйста принципиальное решение, в имеющийся проект добавьте все что хотите». Выступивший в конце депутат Т.О. Аубакиров, Герой Советского Союза, известный летчик-испытатель, внес предложение об одобрении предложения Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о переносе столицы государства в город Акмолу.

Председатель высшего собрания объявляет, что были розданы официальные документы всем депутатам. И этот проект был официально роздан Президентом Республики Казахстан. А.Кекилбаев подчеркнул, что те предложения, которые возникли в ходе обсуждения внимательно выслушаны и большинство выступающих идею переноса столицы в Акмолу не отрицают, поддерживают. Но у них возникают сомнения насчет еще достаточности технико-экономического обоснования и срока, особенно конкретная дата 2000 год. "Вот вокруг этого только у нас идут основные разногласия" - заключил А.Кекилбаев. Инаоснований предложения Т.Аубакирова председатель вносит предложение в такой редакции:

1) Согласиться с предложением Президента Республики Казахстан Назарбаевым (так в тексте-Б.А.) о переносе столицы государства в город Акмолу;

2) Кабинету Министров, разработать до конца текущего года технико-экономическое обоснование и сроки переноса столицы;

3) Кабинету Министров, комитету Верховного Совета по государственному строительству и региональной политике совместно с администрацией города Алматы разработать и внести до конца текущего года проект Закона об особом статусе Алматы». Путем голосования это историческое решение о переносе столицы в Акмолу было принято с небольшим перевесом голосов.

И в заключение Председатель Верховного Совета А.Кекилбаев сказал: «Вот Вам подарок в день рождения, Нурсултан Абишевич». В зале прозвучали аплодисменты. Н.А. Назарбаев поблагодарил присутствующих.

Позже Н.А. Назарбаев этот случай вспомнил так: "Преодолевая сопротивление скептиков, я последовательно продвигался по намеченному пути. Указ " О столице Республики Казахстан " был опубликован 15 сентября 1995 года, то есть сразу же после принятия Конституции.

Как политик и руководитель страны, я многое поставил на карту. Иначе было нельзя-следовало показать всему мировому сообществу и в первую очередь самим себе, на что способен независимый Казахстан"¹⁹ За решением последовали меры по переезду столицы. Касаясь переименования Акмолинска в Целиноград, тогдашний первый секретарь ЦК Компартии Казахстана Д.А. Кунаев писал: "Н.Хрущев (в один из очередных приездов, в 196-году-Б.А.) предложил переименовать город. И сколько я потом ни пытался объяснить ему, что это название означает "святое место", но Н.Хрущев был непреклонен: "С этой могилой надо кончать и город переименовать в Целиноград!" Спорить было бесполезно. 20 марта (1961 года - Б.А.) появился указ о переименовании города Акмолинска в Целиноград. подписанный И.Шариповым"²⁰ Советские"вожди", придерживавшиеся утопических "коммунистических" идей, вообще особо не церемонились с традиционными историческими названиями и при всякой возможности использовали "новяз"

6 июля 1992 году городу Целинограду (новояз) Указом Президента Казахстана Н.А. Назарбаева вернули прежнее название-Акмола, но не Акмолинск.²¹ 6 мая 1998 года другим Указом Президента республики Н.А.Назарбаева город "Акмола" был переименован в город "Астану"

"За короткие сроки -подчеркивает Президент Казахстана К.К. Токаев, "Астана обрела признание как столица динамично развивающегося казахского государства. Этот город, по существу-воплощенная национальная идея, своеобразная "визитная карточка" или как сейчас принято говорить "бренд" Казахстана"²² Со временем Астана как молодая столица стала ассоциироваться наравне с мировыми центрами, известными своей уникальной архитектурой и неповторимой красотой. За небольшой отрезок времени на левом берегу Есиля(Ишима) вырос новый город,, где сплелись и восточные пейзажи и

¹⁹Назарбаев Н.А. Эра независимости, с.122.

²⁰Кунаев Д.А. О моем времени. РГЖИ "Дәуір" МП "Ынтымак". – Алма-Ата,1992 г. – С.130

²¹Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана,2008 – С.143.

²²Токаев К. Он делает Историю. (Сборник статей и очерков /К.Токаев. – Астана:Фолиант,2010. – С.225.

современная европейская архитектура. Старые строения 40-50-ых годов смотрелись уже просто как исторический раритет.

Само строительство города шло строго по Генеральному плану утвержденному Президентом Казахстана Н.А. Назарбаева, где были учтены климатические и географические особенности региона. В городе ввысь поднялись новая резиденция "Ак Орда", гостиницы, концертные залы, Дворец Мира и Согласия, монумент "Байтерек". Новую площадь столицы украсили величественный Дворец Независимости со стеллой монумента "Қазақ елі", здание Музея Республики, Спортивный комплекс "Астана -арена" и другие прекрасные сооружения. Перед зданием Министерства финансов, как символ преемственности времен был сооружен памятник основателям Казахского ханства-Керею и Жаныбеку, дальше выстроен великолепный ансамбль "Хан шатыр"

Результаты исследования. Но самое главное, в городе строилось много жилья для горожан. Ежегодно вводилось более нескольких миллионов квадратных метров жилья; стремительно сокращалась очередь желающих получить квартиры. Город заиграл разными красками.

Астана развивалась быстрыми темпами и как крупнейший геополитический центр, где проходили железнодорожные и автомобильные магистрали, пересекались воздушные пути из всех континентов. В Астану стали массами приезжать специалисты и из ближнего зарубежья- России, Украины, Узбекистана, Кыргызстана, а также и из таких государств как Турция, США, Китай, Канада В Астане ежегодно проходил День столицы.

Заключение. Со временем Астана стала местом проведения крупнейших международных встреч; здесь прошел саммит ОБСЕ. В городе проходили крупнейшие спортивные соревнования международного уровня, в 2010 году состоялись игры Азиады, в котором блистательную победу одержала спортивная команда республики. В 2017 году молодая столица Казахстана стала местом проведения ЭКСПО. За короткий период времени Астана как новая столица Казахстана стала узнаваема в мире.

Список использованной литературы:

1. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней : в пяти томах; Гл. редколлегия: Абылхожин Ж.Б. (отв. ред.)...; Алдажуманов К.С.; Асылбеков М.Х.; Байпаков К.М., Бурханов К.Н. и др.. Том 5. . Казахстан в новое время. – Алматы: Атамұра, 2000. – 665 с.*
2. *Назарбаев Н.А. Эра независимости. – Астана, 2017. – 508 с.*
3. *Токаев К.К. Он делает Историю. (Сборник статей и очерков /К.Токаев. – Астана: Фолиант, 2010. – с.225.*
4. *Джаксыбеков А. Так начиналась Астана. Записки первого акима столицы. – Астана, 2008 г. – 304 с.*
5. *Национальный архив РК, ср.2, оп.4, д.234, л.48.*
6. *Нурсултан Назарбаев: Человек у власти./Буркитбай Аяган, Алима Ауанасова. – Алматы: "Литера-М", 2015. – 376 с.*
7. *Кунаев Д.А. О моем времени. РГЖИ "Дәуір" МП "Ынтымак". – Алма-Ата, 1992 г. – С.130.*
8. *Столицы Казахстана: Сборник документов и материалов. – Астана, 2008. – 376 с.*
9. *Қабылдинов З.Е. Астана тарихы. – Алматы: Атамұра, 2017 г. – 336 с.*

References:

1. *Istoriya Kazakhstana s drevneishikh vremen do nashikh dnei : v pyati tomakh [History of Kazakhstan from ancient times to the present day: in five volumes]; Gl.redkol.: Abilhozin Sh.B(otv.red)..; Aldazhumanov K.S; Asylbekov M.Kh. Baipakov K.M.;Burhanov K.N. . Volume 5.Kazakhstan in the new era. Almaty: Atamyra, 2000 – 665 p. [in Russian]*
2. *Nasarbaev N.A.Era nesamismosti-Astana,2017-508 p.[in Russian]*
3. *Tokaev K.K. He makes history. (Collection of articles and essays / K. Tokaev.-Astana: Tome, 2010-p.225.*
4. *Dzhakysybekov A. This is how Astana began. Notes of the first akim of the capital. - Astana, 2008 - 304 p.*
5. *National Archives of the Republic of Kazakhstan, cf.2, op.4, d.234, l.48.*
6. *Nursultan Nazarbayev: A man in power. /Burkitbai Ayagan, Alima Auanasova-Almaty: "Litera-M", 2015-376 p.*
7. *Kunaev D.A. About my time*
8. *Capitals of Kazakhstan: Collection of documents and materials. - Astana, 2008-376 p.*
9. *Kabyldinov Z.E. Astana tarihy.-Almaty: Atamura, 2017-336 p.*

УДК10.31489
ГРНТИ 03.20

10.51889/6762.2022.22.41.002

Мамытова С.Н. ^{*1}, Кудайбергенова А.И. ²

¹доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University
г. Астана, Казахстан

E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

²доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Институт Истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

E-mail: akudaybergen@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ТРАГЕДИИ ГОЛОДА И ВЫНУЖДЕННОЙ «УКОЧЕВКИ» КАЗАХОВ В АЛТАЙ И СИБИРЬ В 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА (НА МАТЕРИАЛАХ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ)

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с вынужденной миграцией казахского населения в начале 30-х годов XX века. Страшный голод, разразившийся в результате силовых кампаний советской власти по конфискации имущества так называемых «баев» и заготовке сельхозпродукции, стал детонатором массового бегства населения за пределы Казахстана и их массовой гибели, как по пути следования, так и в местах пребывания. Эта трагедия до сих пор мало исследована в силу идеологических стереотипов, прочно засевших в общественное сознание. На современном этапе происходят кардинальные изменения, выраженные в объединении усилий научных сообществ и государственных структур по изучению и реабилитации жертв массовых политических репрессий.

В статье предпринята попытка всесторонне проанализировать комплекс письменных и устных источников, раскрывающих причины, обстоятельства массовых откочевок, их направления, масштабы и последствия трагедии. Для показа ее региональной особенности было взято Павлодарское Прииртышье, близко граничащее с Алтайским краем и Западной Сибирью. Население этого региона сильно пострадало от голода. Подавляющее большинство составляли казахи, проживавшие в сельской местности и занимавшиеся кочевым скотоводством. Их обложение «зверскими» планами хлебозаготовок, силовой перевод на оседлость, «раскулачивание и конфискации» являются ключевыми маркерами очевидной цели большевиков, заключавшейся в выработке репрессивной тактики по подчинению национальных окраин интересам советского тоталитарного государства.

Ключевые слова: сельхоззаготовки, массовый голод, «укочевка», «откочевники», Павлодарское Прииртышье, Алтай, «Сибкрай».

С.Н. Мамытова ^{*1}, А.И. Кудайбергенова ²

¹²Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессоры, Astana IT University
Астана қ., Қазақстан

E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

²Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессоры,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

Алматы қ., Қазақстан

E-mail: akudaybergen@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 30-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ҚАСІРЕТІ МЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ АЛТАЙ МЕН СІБІРГЕ КҮШТЕП «ҚОНУЫ» ТАРИХЫНАН (ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨңІРІНІҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы қазақ халқының күштеп қоныс аударуына байланысты мәселелер қарастырылған. Кеңес үкіметінің «байлар» деп аталатындардың мүлкін тәркілеу және ауылшаруашылық өнімдерін жинау науқандарының нәтижесінде басталған алапат

ашаршылық халықтың Қазақстаннан тысқары жерлерге жаппай қашуының және олардың жаппай қырылуының детонаторына айналды. Бұл трагедия қоғамдық санада берік орныққан идеологиялық таптаурындардың салдарынан әлі де аз зерттелген. Қазіргі кезеңде ғылыми қауымдастықтар мен мемлекеттік органдардың жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеу және ақтау жөніндегі күш-жігерін біріктіруден көрінетін түбегейлі өзгерістер орын алуда.

Мақалада жаппай көші-қонның себептерін, жағдайларын, олардың бағыттарын, трагедияның ауқымы мен салдарын ашатын жазба және ауызша дереккөздер кешенін жан-жақты талдауға тырысады. Аймақтық ерекшеліктерін көрсету үшін Алтай өлкесі мен Батыс Сібірмен тығыз шектесетін Павлодар Ертіс өңірі алынды. Бұл өлкенің халқы аштықтан қатты зардап шекті. Басым көпшілігі ауылды жерлерде тұрып, көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақтар болды. Оларды астық сатып алудың «қатыгез» жоспарларымен таңу, отырықшы өмірге күштеп көшіру, «иліктен шығару және тәркілеу» большевиктердің ұлттық шет аймақтарды кеңестік мүддеге бағындырудың репрессиялық тактикасын жасау болатын айқын мақсатының негізгі белгілері болып табылады.

Түйінді сөздер: азық-түлік жинауы, жаппай ашаршылық, «босқындар», Павлодар Ертіс ауданы, Алтай, «Сибкрай».

S.Mamytova*¹, A.Kudaibergenova²

*¹ Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Astana IT University
Astana, Kazakhstan*

E-mail: mamutova-pvl@mail.ru

*² Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: akudaybergen@mail.ru

THE HISTORY OF THE TRAGEDY OF FAMINE AND FORCED «MIGRATION» OF KAZAKHS TO ALTAI AND SIBERIA IN THE 1930S (BASED ON THE MATERIALS OF THE PAVLODAR IRTYSH REGION)

Abstract

This article discusses issues related to the forced migration of the Kazakh population in the early 1930s. The terrible famine that broke out as a result of the forced campaigns of the Soviet government to confiscate the property of the so-called "bays" and harvest agricultural products became the detonator of the mass flight of the population outside of Kazakhstan and their mass death, both along the route and in places of stay.

This tragedy is still little studied due to ideological stereotypes that are firmly planted in the public consciousness. At the present stage, cardinal changes are taking place, expressed in the unification of the efforts of academic communities and government agencies to study and rehabilitate the victims of mass political repressions.

The article attempts to comprehensively analyze the complex of written and oral sources that reveal the causes, circumstances of mass migrations, their directions, the scale and consequences of the tragedy. To show its regional features, we have chosen the Pavlodar Irtysh region, which closely borders the Altai Territory and Western Siberia. The population of this region suffered greatly from the famine. The vast majority were Kazakhs who lived in rural areas and were engaged in nomadic cattle breeding. Their imposition with "brutal" plans for grain procurement, forced transfer to settled life, "dispossession and confiscation" are key markers of the obvious goal of the Bolsheviks, which was to develop repressive tactics to subordinate the national outskirts to the interests of the Soviet totalitarian state.

Keywords: massive famine; «ukochevka»; Kazakhs «otkochevnik»; Pavlodar Irtysh region; Altai; Siberia.

Введение. Неугасаемой болью для многих казахстанцев является трагедия голода 30-х годов XX столетия. В результате тоталитарной политики советского руководства, репрессий был нанесен колоссальный урон по традиционной системе жизнеобеспечения в казахской степи. По данным современных исследователей, из 40 миллионов голов скота к 1933 году осталось только 4,5 миллионов. Что касается количества умерших людей от голода, то цифра, называемая разными исследователями, варьируется от трех до пяти миллионов. Более миллиона казахов были вынуждены покинуть родные места и уйти на чужбину. Это время в памяти народа остались, как «Годы Великого джута» - массового падежа скота и гибели людей.

Проведение политики восстановления исторической справедливости в Казахстане, открытие доступа к рассекреченным архивным документам открыло большие возможности для комплексного и объективного исследования узловых проблем истории вынужденной «укочевки» казахов: причин и обстоятельств массовых откочевок, их направления, особенностей, масштабов и последствий трагедии.

Введение новых исторических фактов, на наш взгляд, существенно дополнит и расширит представление о политических репрессиях, голоде и «голодобеженцах» в 30-е годы XX века. Объективная историко-правовая оценка реальной картины трагедии казахского аула крайне важна для освобождения от деструктивного влияния тоталитаризма, формирования сбалансированного взаимоотношения государства и общества. Содержательное наполнение императива будущего развития на основах гуманитарной безопасности составляет главную научно-практическую актуальность данной темы.

Материалы и методы. При написании статьи были проанализированы материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК), государственного архива Павлодарской области (ГА ПО). В рамках исследуемой проблемы наиболее репрезентативными, на наш взгляд, являются архивные документы ГАПО, Фонда 8 – «Павлодарский окружной комитет ВКП (б) Восточно-Казахстанской области г. Павлодар»; Фонда 11 – «Павлодарский окружной исполнительный комитет ВКП (б) Восточно-Казахстанской области г. Павлодар». Наибольшую ценность представляют архивные документы Фонда 1 п – «Павлодарский райком ВКП (б) Восточно-Казахстанской области г. Павлодар». Они позволяют рассмотреть причины, размеры «укочевки», проанализировать состав «откочевников».

По некоторым вопросам темы для подтверждения достоверности архивных источников было проведено сопоставление с устными источниками, рассказами потомков тех, кто в голодные 30-е годы прошлого столетия был вынужден бежать из родных мест.

Работа выполнена с применением сравнительно-исторического, проблемного-хронологического и историко-системного методов, которые позволили представить масштаб трагедии, места наибольшей смертности от голода, причины «Великого бедствия» и направления вынужденной «укочевки».

Обсуждение. Одной из первых научных работ в 90-е годы XX в., непосредственно связанной с трагической историей казахов - «голодобеженцев» была коллективная монография М.Мальшевой и В.Познанского «Казахи - беженцы от голода в Западной Сибири. 1931-1934 год» (Мальшева, Познанский, 1991). Третья глава «Беглецы от голода» показывает поэтапный наплыв казахов на юг Западной Сибири, и проблемы по обустройству мигрантов на новой территории и в чуждом им окружении. Отдельно авторами рассмотрены проблемы межнациональных отношений и меры по спасению «откочевников». По мысли авторов, данный термин искажает реальную картину, так как бежавшие от голода казахи не имели скота, «фактически на территорию Сибири из КазАССР добирались нелегально на поездах и пешком одолевшие степи-полупустыни люди-дистрофики, в лохмотьях, без какой-либо пищи...» [1, с.8]. Авторы исследовали историю борьбы за выживание казахов-беженцев. Они показали всю сложность взаимоотношений между ними и русским населением. Причем акцентировали внимание на фактах дружественных контактов, а также помощи казахам-беженцам со стороны местных властей.

Новый подъем исследований наблюдался в 2000-е годы. Это было связано с официальной политикой и открытием доступа к новым архивным фондам. Известный казахстанский ученый Талас Омарбеков, используя секретные архивы НКВД/ОГПУ/КГБ Казахстана, издал в 2003 году книгу «Актуальные проблемы истории Казахстана XX в.» [2]. В ней он оценил людские жертвы в 3 млн.379 тыс. 500 чел., из которых около миллиона были беженцы. По его мысли, главной причиной этой трагедии было уничтожение традиционного казахского скотоводства в ходе кампании коллективизации, сопровождавшегося сокращением поголовья скота с 40 млн до 4,5 млн голов.

Огромная работа была проведена Институтами истории и этнологии им. Ч. Валиханова и Институтом истории государства по восстановлению реальной картины голода в Казахстане в 1932-1933 годах. В 2012 году вышла коллективная монография под ред. Аяган Б.Г. «Правда о голоде 1932-1933 годов». В ней была дана оценка массовым откочевкам, как «одной из форм коллективного протеста и сопротивления казахов политике строительства колхозов и единственно правильным выходом избежать голодной смерти» [3, с.228].

Заслуживают высокой оценки проведенные историками совместные обсуждения проблемы и публикация таких сборников конференций, как «Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории» (Сборник документов, 2012), «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы» (Голод 1930-х годов, 2014). Представленные в них доклады, построенные на богатой документальной основе, позволяют понять масштаб и глубину трагедии, память о которой необходима для восстановления исторической справедливости и укрепление общественного

согласия. Главными участниками развернувшихся дискуссий стали ученые Казахстана, России и Украины. Ключевыми вопросами дискуссии были причины, масштабы и последствия массового голода 1932-1933 гг. Если одни причину голода связывали с перегибами местных органов советской власти, другие же делали акцент на подавление национального и унификацию народов путем искусственно созданной ситуации массового голода. По мнению ученого-историка Сыдыкова Е. Б., ошибки партийно-советского руководства привели к появлению огромной массы «несчастливых людей», которых «официально называли «откочевниками» [4, с.9]. Ученый поднимал ряд важных проблем, связанных с голодом: численность, масштаб, направления откочетов, условия жизни в местах пребывания.

Одним из обсуждаемых вопросов является определение числа, эмигрировавших из Казахстана кочевников во время голода 30-х годов XX века. Отсутствие их учета в советское время значительно осложняет исследование этого вопроса. В официальных источниках фигурировала цифра 50 тысяч казахов-беженцев от голода, мигрировавших в Западную Сибирь. По данным профессора З.Е. Кабульдинова, «их было больше, как минимум в 18-20 раз» [5, с.54]. Е.Б. Сыдыков приводит число, эмигрировавших из Казахстана, - 1030 тысяч, из которых не возвратились 616 тысяч [4, с.9].

Одним из более ли менее решенных задач для исследователей – это вопрос о направлении откочетов. Наибольший наплыв беженцев казахов ученые фиксировали в приграничные регионы: Кыргызстан, среднеазиатские республики, а также в Поволжье, Южный Урал и Западную Сибирь. По словам Е. Б. Сыдыкова, «какая-то часть казахов, попала еще и в Восточную Сибирь. .... Сибирь приняла, как минимум, около ста тысяч казахов, главным образом, из родов Среднего и частично Большого жузов» [4, с.11]. На обширной источниковой базе, главным образом, из фондов Государственного архива Новосибирской области, ученый показал трагедию казахского народа, обращая особое внимание на судьбы детей-сирот, ставших жертвами всенародного несчастья. З.Е. Кабульдинов, используя богатейшие этнографические и архивные материалы, рассмотрел направления вынужденной миграции казахов, проблемы казахов - «откочевников» в местах пребывания, а также поднял вопрос: «почему идет сокрытие действительной численности переселенческого казахского населения?» [5, с.64]. Исследователь Сергейчук В.И. видел в откочевках спасение для множества «голодобеженцев». Он доказывал, что «своевременная откочевка в окружающие регионы, где по просьбе тогдашнего руководства КАССР их на определенное время приняли, спасла тысячи жизней от голодной смерти» [6, с.164]. В качестве одной из причин, подтолкнувших к откочевке, он указывал на развернувшийся террор властей против казахского населения при проведении кампаний по хлебозаготовкам. Опираясь на документы из фонда 141 Архива Президента Казахстана, он показал попытки казахстанских властей решить проблему «откочевочного элемента». Перед районными и областными партийными организациями была поставлена главная задача: добиться немедленного возвращения «откочевников» на свои места в аулы. В этих целях, в духе господствовавшей в то время командно-административной политики, были предприняты некоторые действия. В частности, отправлены вагоны, истощенных от голода, казахов на уборку хлопка в Южно-Казахстанскую область. Сергейчук В.И. писал: «было сформировано 38 вагонов казахов, которые были отправлены в Пахта-Аральский район. Однако вместо полагающихся 3 килограммов хлеба на едока выдали на дорогу лишь по 500 грамм пшеницы, что привело к истощению в первую очередь детей, из которых в пути до Ташкента умерло 25, а также 2 взрослых» [6, с.173].

Этническое самосознание казахов на приграничных территориях исследовалось известным историком Ж.А. Еремекбаевым. В своем научном труде «Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг.» он затронул, в частности, вопрос о вынужденных миграциях казахского населения в контексте антинародных советских практик [7]. Молодой казахстанский исследователь С.М. Козыбаева изучила материалы архивов западносибирских городов и установила, «что в Новосибирской области в 1939 году численность казахов увеличилась до 20 тысяч, в Омской области до 50 тысяч, на Алтае их проживало почти 30 тысяч». В статье М.М. Козыбаевой «Миграционные процессы и социально-экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30-х годах XX века» [8] раскрываются вопросы адаптации вынужденных мигрантов к местной хозяйственной специфике, трудоустройства казахов - «откочевников» в колхозы и промышленные предприятия. Автор наглядно показывает бедственное положение казахов, оказавшихся без имущества, без средств к существованию вне пределов своего прежнего проживания.

Ведущий казахстанский демограф А.Н. Алексеенко еще в конце 1980-х годов представил научной общественности результаты своего исследования о динамике численности сельского населения, миграционном движении в 1920-1990, в частности, массовом переселении казахов, бежавших от голода в 20-30-е гг. XX века гг. [9].

О проявлении большого интереса к трагедии голода в 30-е годы среди российских ученых свидетельствует целый ряд научных конференций. Одна из которых прошла в 2008 году совместно с украинскими учеными. Выступая против обвинений со стороны соседних государств постсоветского пространства, российские ученые совершенно справедливо указали на интернациональный характер данной трагедии. Так ведущий ученый Института российской истории РАН В.Ф. Зима убедительно доказал этот тезис и отметил, что «Голодные миграции способствовали распространению инфекционных заболеваний: брюшного и сыпного тифа, туберкулеза, дизентерии и др.» [10].

В контексте «политики памяти» вышла книга российского историка А.В. Грозина «Голод 1932-1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан» [11]. В ней представлены результаты историографических исследований российских и казахстанских ученых по разным аспектам истории массового голода 1932-1933 годов в Казахстане.

Большой научный интерес вызывают труды алтайских и сибирских ученых, которые активизировали исследования казахов на приграничной территории с 70-х годов прошлого столетия. На регулярной основе проводились экспедиции в места компактного проживания казахского населения. Для проведения специальных исследований был создан в Омске этнографический научный центр по изучению казахов Сибири. Среди ведущих ученых данной проблематики следует назвать Н.А. Томилова, И.В. Октябрьскую, Ш.К. Ахметову. Перу Н.А. Томилова принадлежит солидный научный труд «Этническая история тюркоязычного населения западносибирской равнины в конце XVI – начале XX вв.» [12]. В этой работе на основе обширного архивного материала представлена история формирования и расселения, численность казахов Западной Сибири в XVI – начале XX вв. В совместной с Ш.К. Ахметовой монографии «Казахи аула Каскат» [13] показаны традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири. Процесс формирования городских казахов Западной Сибири на протяжении трех столетий исследовала Ш.К. Ахметова [14]. В 2005 году была проведена совместная российско-казахстанская экспедиция, исследовавшая жизнь и быт казахов Алтайского края. В этой экспедиции приняли участие ученые Омска и Павлодара. Они выявили места компактного проживания казахов, проанализировали положение разных категорий казахского населения – ирреденту и вынужденных переселенцев во время голода в 30-е годы XX века. Динамику становления и трансформацию казахских сообществ Алтая подробно изучила ведущий сибирский ученый И.В. Октябрьская [15].

В западной историографии, несмотря на ограниченные возможности использования архивной документации, также проявлялся большой интерес к этой проблематике. Одними из первых исследователей темы голода в СССР стали американский ученый Марта Брилл Олкотт [16] и англо-американский историк Роберт Конквест. В 1986 году Конквест издал свой труд «Жатва скорби», в которую включил главу о казахском голоде. Причину миграций казахов, он объяснял не происками «феодално-байских элементов» (как выдавалось советскими властями), а полным разрушением общественных и экономических основ жизни кочевников. По его подсчетам, в 1930-1931 гг. 15-20 процентов голодных казахов было вынуждено покинуть родину [17, с. 194].

В дальнейшем открытие доступа к некоторым архивным фондам способствовали росту научных исследований таких зарубежных ученых, как Изабель Огайон (Париж, 2006), Никколо Пианчиоло (Рим, 2009), Мэгтью Пейн (2011) и Сара Кэмерон (Иель, 2010), Роберт Киндлер (Гамбург, 2014). Все эти исследователи показали репрессивную сущность системы Советов. Они доказали, массовый казахский голод – это акт террора советского правительства по отношению к казахскому народу. По словам Сары Кэмерон, «есть определенные проблемы в расследованиях показателей смертности казахского голода: количество голодавших беженцев, например, было гораздо более значительным во время казахского голода, чем в других примерах голода советской коллективизации. В ходе подготовки к переписи 1937 года некоторые чиновники в Казахстане даже использовали эту цифру, как способ прикрыть существование голода: резкое падение численности населения республики, рассуждали они, может быть объяснено тем, что многие казахи эмигрировали на работу в другие республики в период первой «пятилетки» Сталина» [18, с. 194]. Вопрос о массовой миграции казахов специально рассмотрен Изабель Огайон, в третьей части ее книги «Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.)» [19, с. 194]. Ссылаясь на ее научный труд и российские архивные документы РФ Никколо Пианчиоло приводит следующие цифровые данные «по откочевкам в Сибирь, Центральную Азию и Урал: в 1930-1931 гг. - 286 тыс. семей казахов, 1932 г. - 78 тыс. семей в 1933 г. - 31 тыс. семья» [20, р. 242].

Высокая научная ценность трудов зарубежных авторов заключается в использовании

многообразных методологических подходов. Большую ценность для исследования темы «откочевников» представляют их взгляды о вынужденном бегстве огромной части казахского населения от жуткого голода и последствиях этих процессов на этническую идентичность.

Результаты. В фондах партийных и советских органов содержится информация, раскрывающая причины и ход развития драматических событий. Документы убедительно свидетельствуют, что голод в начале 1930-х годов стал результатом сталинской модели форсированной индустриализации, сопровождавшейся насильственной коллективизацией и высоким ростом принудительных заготовок сельхозпродукции. Так, если план хлебозаготовок в 1929-1930 гг. для Павлодарского округа составлял 2 млн. 300 тыс. пудов, то в 1930-1931 годы, он был увеличен более чем в два раза, и составил 7 млн. 750 тыс. пудов [21, Л. 172].

По определению крестьян это были «зверские» сельхоззаготовки, выполнение которых жёстко контролировалось с помощью специальных уполномоченных. Их присылали из центральных органов власти. При поддержке местных активистов они выгребали зерно из колхозов и единоличных хозяйств «под метёлку», забирая даже семенные фонды. Об этом говорится в письмах, которые в большом количестве поступали от местных руководителей и простых граждан. Так, в «Письме начальника Павлодарского окружного отдела ОГПУ Завьялова Павлодарскому окружному комитету ВКП(б)» от 1 января 1930 года было доложено, что «в пос. Богодаровка Цюрупинского района уполномоченный по хлебозаготовке послал бригаду по посёлку и подряд стал выгребать всё наличие хлеба, без различия, у всех бедняков и маломощных середняков» [22, Л. 91]. Еще в одном письме от 7 марта 1930 года написано: «По точным данным бригада по Ново-Алексеевскому сельсовету Иртышского района заготовку семян производит явно преступным порядком, отбирает всё до нитки, производит аресты, инсценирует расстрелы...!» [22, Л. 95].

Таковыми же репрессивными методами проходила заготовка животноводческой продукции. При сборе шерсти не учитывали специфические особенности этого процесса. Даже зимой требовали стричь овец и сдавать шерсть в больших объемах. Лишив крестьян скота и хлеба, власть обрекла их на мучительную смерть. В архивных документах четко прослеживается стремительная динамика смертности среди сельского населения. Так, например, с 1 декабря по 15 февраля 1932 г. было установлено 498 случаев голодной смерти, в том числе среди европейского населения - 38. Кроме этого, с 1 января по 15 марта в г. Павлодаре и его окрестностях подобрано и похоронено трупов: январь - 100 чел, февраль 275 и марте 364, итого 739 чел. [23, Л. 59].

В «Сводке фактов о голодовке населения в аулах Павлодарского района» (1932), содержащейся в документах райкома партии, говорилось: «Аул No 1. Комиссия обследовала месторасположение рода Сагынай, обнаружила не похороненных трупов 44... Часто не похороненных бросали в могильники, и когда стали не в силах делать и этого, начали выносить в скотный двор. ... Аул No 2. Ряд граждан, собираясь идти в город, умирали на дороге между канцелярией аулсовета и своих хозаулов. В ауле широко развито питание собачьим мясом, падалью и отбросами, остающимися после ягнения овец. В хозауле, где находится овцеводческая ферма, умерли трехлетняя дочь и мать бежавшего кулака Бакина Сламбека, трупы их были вынесены на двор, а проживающие в этом доме двое детей гр-на И.Т. ночью сварили мясо от трупа девочки и начали есть, испугавшись такой картины, жена Темирбаева Ишима в ту же ночь пришла к заведующему овцеводческой фермой Савдабаеву и сообщила об этом факте. На утро секретарь комсомольской ячейки вместе с пастухом пошли к С. и застали их в момент повторной варки человеческого мяса. Однако С., вооружившись топором и ножиком, трупа не дали. При смотре у трупа матери Сламбека не оказалось одной ноги. С. заявили, что они пошли на это, боясь голодной смерти, что они в дальнейшем готовы съесть даже живого человека.... Аул No 6: всего хозяйств в ауле 126, едоков 598. Положение аула тяжёлое. В этом ауле масса случаев питания собачьим мясом.... Есть случаи залежания трупов в течение 3-4 дней в домах, где остальные жильцы не в состоянии вынести эти трупы на улицу. У некоторых трупов, вынесенных во двор, лица загрызены мышами... Аул No 14 и 15: Положение этого аула хуже даже в сравнении с аулом No 12.... Во многих домах все жильцы поголовно лежат в постелях. В хозяйстве нет ни одного человека, который мог бы ходить. Муж гр-ки Исабековой Рахимы – Исабек валяется дома, часть голодающих питается лоскутами шкур. Двое мужчин из этого дома ушли, бросив семью, неизвестно куда. Таких фактов в этом ауле имеется много. Так, из семьи, состоящей из 5 едоков, осталось 4 женщины. Не похороненных трупов 12. Эти трупы валяются в доме, со всех сторон занесённом снегом. В дом пришлось попасть с крыши, дом заброшен, холодный, тёмный» [23, ЛЛ. 2, 2 об.].

Начинается большой отток казахов отток на приграничные территории и соседние страны с

надеждой спастись от страшного голода.

В официальных документах это называли «укочевкой». В материалах ОГПУ отмечалось, что «...наблюдается укочёвка населения в другие районы, что за последнее время принимает внушительные размеры и угрожает тому, что ряд Сельсоветов и колхозов будут не в состоянии справиться с уборкой урожая по причине утечки рабсилы» [22, Л. 87]. Подчеркивается, что среди «откочевников» были не только простые крестьяне, но и члены и кандидаты в партию. Так же в этом документе представлена официальная версия причин «укочевок»: «Укочёвка и бегство в большинстве случаев вызвано тем, что среди колхозников распространены слухи о предстоящем голоде. Во-первых, и во-вторых, текущее состояние колхозников объясняется тем, что вопрос снабжения в колхозах не поставлен на должную высоту. ... вместо того, чтобы повести среди населения и колхозников массовую работу, применяются методы администрирования, избивание. ... активисты, являясь непосредственными исполнителями проводимых гос. хоз. кампаний, сами уклоняются от тяжести налогов, все налоговые тяжести перелагали за редким исключением на бедноту и середняков. Население убегает из аула в те места, где продукты питания подешевле и можно прожить». Масштабы трагедии ярко видны по указанной статистике: «в ауле № 6 в 1930 году по Сельаулсовету числилось свыше 600 хоз-в, в 1931 г. их насчитывается менее 300. В колхозе имени Молотова в городе Павлодаре в период весеннего сева состояло свыше 200 хоз-в, в данное время осталось меньше 100. ... С Мая м-ца из 260 хоз. членов колхоза им. Маркса в ауле №4 Павлодарского района укочевало 60 хоз-в. .... В ауле № 6 в 30 году числилось свыше 600 хоз-в, в 31 году учтено всего около 300 хоз-в, остальные из аула бежали. ... Из аулсоветов №№ 1, 2, 3 и 4 наблюдается до сих пор массовое бегство колхозников бедняков, которые уводят с собой колхозный скот. Пример: из а/совета № 1 с Января по 1 Августа сбежало 55 хоз-в, из них только 3 кулацких хоз-ва, остальные все колхозники бедняки. Из аулсовета № 2 88 хоз-в по соц. положению также преобладающее большинство бедняков» [22, ЛЛ. 89–101].

Пик «укочевок» пришелся на конец 1931 – начало 1932 года. Это четко прослеживается по сохранившимся данным по Павлодарскому Прииртышью с декабря 1931 г. по 15 февраля 1932 года [23, Л. 5].

Наименование сельаулсоветов   Количество умерших от голода   Число бежавших колхозных хозяйств

Наименование сельаулсоветов	Количество умерших от голода	Число бежавших колхозных хозяйств
г. Павлодар	175	180
Песчанский С/Совет	8	20
Козсоль озеро	8	-
Федотовский С/Совет	7	98
Чернорецкий	15	225
Ямышевский	-	150
Лебяжинский	-	176
Демьяновский	-	60
Потанинка	3	-
Аул 1-й	40	270
Аул 6-й	17	346
Аул 7-й	22	6
Аул 9-й	8	-
Аул 10-й	49	209
Аул 11-й	27	457
Аул 12-й	65	-
Аулы 14 и 1 5-й	64	-
	498	2197 хоз.

В «Докладной записке заместителя председателя Совнаркома РСФСР тов. Рыскулова И. Сталину» (9 марта 1933 г.) представлены следующие сведения о количестве казахов, вынужденных бежать в другие регионы: «на Среднюю Волгу - 40 тыс. человек, в Киргизию - 100 тыс. человек, Западную Сибирь - 50 тыс. человек, Каракалпакию - 20 тыс., Среднюю Азию - 30 тыс. человек. Откочевники попали даже в такие отдаленные места как Калмыкия, Таджикистан, Северный край и др. Часть населения во главе с

баями откочевала в Западный Китай. Подобное явление откочевков казахов в сторону центральных районов происходит впервые в Казахстане. Это не просто кочевание (которое обычно происходит летом на небольшое расстояние и при наличии скота), а в значительной части бегство голодных людей в поисках пропитания. Откочевки по отдельным районам доходят до 40-50% всего количества населения районов» [24, с. 44].

Кроме официальных документов, большую ценность представляют устные свидетельства потомков тех, кто пострадал от репрессий и голода. В ходе экспедиций по крупницам были собраны воспоминания старейшин районов, которые передавали слова своих родителей о пережитых страданиях во время этой трагедии, показывали места массовых захоронений жертв голода.

В Павлодарской области во время экспедиции «По местам исторической памяти» (2021) было выявлено более 50 места массовых захоронений жертв голода. Основным их средоточием является Караобинский округ Актогайского района. Они находятся, как в самой Караобе, так и прилежащих к ней аулов: Исантерек, Жанаауыл, Ауелбек, Отес. Рядом с последним находится ауыл «Жаңа шаруа» (рядом с Сарышыганаком, ранее Калинина) Аксуского района, где также находится массовое захоронение от голода.

Еще одним из таких районов является Иртышский район. Через этот район проходил путь крайне истощенных казахов Павлодарского округа в 1932/33 гг. в Омск и далее в глубь Сибири. По словам местных аксакалов, этот путь был покрыт телами сотен тысяч казахов. Поэтому его называют «дорогой смерти». Ужасная картина голодобеженцев описывается в воспоминаниях потомков жертв трагедии: множество набухших голых тел умерших, особенно много детей, оставшихся без родителей, матери, у которых не было сил найти своих детей. В книге-воспоминание павлодарского краеведа К.Х. Рахимжанова «Лихолетье» имеется описание безжизненных аулов, «ада, наполненного мертвыми телами» и «несчастных, которые в тщетной попытке спастись от голодной смерти, брели в сторону большого города в призрачной надежде обрести хоть какую-то работу, а вместе с ним и постоянный кусок хлеба, который дал бы шанс пережить это суровое лихолетье» [25, с. 28].

Один из реальных эпизодов, который произошел в мае 1934 года на территории Майского района в местности Аккудук, описан в романе казахского советского писателя Зейтина Акишева «Зауал» («Испытание»): «Везли мы семенное зерно, 120 пудов. Заехали в поселок. Пусто: ни людей, ни собак. На окраине заглянули в один дом - никого. Заходим в комнату. Ее перегораживает занавеска, - так обычно в казахских домах отделяли молодую семью. Взялся я за материю, а она вся рассыпалась в прах. На кровати лежали два скелета. По волосам - у одного были длинные черные волосы, у другого гораздо короче - мы догадались, что это были молодые мужчина и женщина. Видать, молодожены. Наверное, когда подошла голодная смерть, решили погибнуть вместе. Так в обнимку и умерли...» [26].

Спасаясь от голодной смерти, казахи Павлодарского Прииртышья в основном бежали в Алтайский и Западно-Сибирский край. Не менее тяжелая судьба ждала казахов-беженцев на чужбине. Они сотнями умирали от голода на улицах сибирских городов и крестьянских селений. Местные жители тоже находились в тяжелом состоянии. Насильно загнанные в колхозы и обложенные непомерными налогами они испытывали экономический кризис. Этим объяснялись и отдельные факты их агрессивного отношения к обездоленным казахам-беженцам. В архивных документах встречаются свидетельства о шовинистически настроенных местных людях. Так директор совхоза «Овцевод» Купинского района Замсибкрая отдал распоряжение о сожжении целого казахского аула. Его действие было осуждено Нарсудом. Из-за частых случаев избиения казахов правоохранительные органы были вынуждены сделать строгое предупреждение о прекращении всякого безобразия [27, с. 69].

Своим трудолюбием, терпеливостью, открытостью казахи постепенно развеяли мифы о себе, как «людоедах», «бродягах». Казахи, вступая в производственные бригады, старались выполнить план, добиться лучших показателей в социалистическом соревновании. Быстро выучив русский язык, перенимая местные хозяйственные приемы, они адаптировались в новую среду. Как рассказывают потомки «откочевников», их родители работали на огородах сибиряков, приносили в подоле данную им за работу картошку, другие овощи, а затем и сами начали сажать огороды.

Они не только перенимали опыт, но и сами делились своим мастерством. Одна из жительниц Железинского района Павлодарской области рассказала, как ее дед – мастер по обработке кожи, шил для всей округи тулупы, шапки, кожаную обувь. Но основным местом трудоустройства казахов-беженцев стали шахты, рудники, низкоквалифицированные работы на железных дорогах. Немало казахов Павлодарского Прииртышья в те страшные времена голода оказались в городах Кузбасса – Кемерово, Новокузнецке и даже на Камчатке. Среди них была семья уроженца Баянаульского района Халела

Аргынбаева, известного казахского этнолога, крупного исследователя историко-культурных связей русского и казахского народов.

По воспоминаниям жительницы г. Павлодара, Нины Амирбаевой (1953 года рождения), ее прадеды в голодные 30-е годы бежали из Баянаула в Павлодар, а затем, купив документы, направились в Сибирь. В начале устроились на тяжелые работы на шахте Новокузнецка, затем, там же - на металлургический завод. В конце концов, потеряв от голода и лишений многих своих родных и близких, они осели в Кемеровской области, станции Промышленная. 30 лет прожила семья Амирбаевых вдали от родины, но постоянно стремилась к сохранению родного языка, традиций и обычаев своего народа. Вернувшись в Казахстан, они сохраняли теплые воспоминания о своих соседях – людях разной национальности, которые также подверглись репрессиям. По словам Нины Амирбаевой, «там были доброжелательные люди, тоже ссыльные, немцы, украинцы, литовцы. Русские были - тетя Свекла, тетя Люба. Они были тоже забытые. Русский народ также потерпел от Сталина...» [28].

Архивные документы свидетельствуют, возвращение в Казахстан начинается уже в 1932-1934 годах. Оно проходило в рамках административного выселения: насильно, спешно и антигуманно, с новыми людскими жертвами. По указанию Совета народных комиссаров союзным предприятиям было дано указание о том, чтобы уволить всех казахов и отправить обратно в Казахстан. Их просто увольняли, не давая на обратную дорогу домой никаких средств и продовольствия. Многие не добрались до дома, умирали на вокзалах, на улицах городов и сел. Не лучшая участь ждала и тех, кто смог добраться до родного края. О катастрофическом положении прибывших «откочевников» неоднократно сигнализировали нижестоящие органы власти вышестоящим. Так, в «Телеграмме Павлодарского райкома ВКП (б) Восточно-Казахстанскому обкому ВКП(б)» говорилось, что «как в городе, так и на станции железной дороги скопились тысячи человек без крова, без пищи, зачастую раздетые и разутые. Все школы, клубы переполнены, город не успевает подбирать трупы» [23, л. 10]. Ярким свидетельством разыгравшейся трагедии является Акт об обнаружении массового захоронения на кладбище г. Павлодара от 15 марта 1933 года, в котором говорится, что вблизи от железной дороги было обнаружено три не зарытые ямы, в которые были свалены около 300 трупов в обнаженном виде, которыми уже питались птицы и собаки.

Не менее трагическая доля ждала откочевников, отправленных по районам. В одном из постановлений Павлодарского райкома ВКП (б) говорилось о шовинистическом и бюрократическом отношении местной районной власти к их обустройству, выражавшееся в «оставлении откочевников без продовольствия и жилья в совхозах, уклонении от приёма на работу, оправдывая это, якобы, слабостью и неумением откочевников работать» [29, Л. 146].

Реакцией на данные административные перегибы стало принятие ряда директив со стороны Президиума ВЦИК и Президиума ЦИК СССР. В целях исправления создавшейся ситуации были приняты решения об улучшении хозяйственного обустройства и культурного обслуживания приграничного населения, продовольственная помощь голодающим регионам, реализация программ по постепенному возвращению населения в места прежнего жительства.

Заключение. Таким образом, включённые в научный оборот и проанализированные новые письменные и устные источники ярко свидетельствуют о катастрофических последствиях массового голода и вынужденной миграции на дальнейшее демографическое и социально-экономическое развитие нации. Скотоводческо-кочевническая специфика Степного края обусловила чудовищный драматизм кампаний хлебозаготовок и «раскулачивания». Поэтому процент голодобеженцев, в сравнении с другими регионами страны, был очень высокий. Миграции носили массовый характер. С мест снимались целыми аулами. Откочевывали не только те, кто подвергался репрессиям, но и колхозное население во главе с председателями колхозов. Откочевки носили лавинообразный характер. Начавшись с конца 1929 года, продолжались до 1935-1936 годов. В зависимости от местоположения района определялись направления откоचेвок. Из западных областей Казахстана поток голодобеженцев шел, в основном, в Иран, Афганистан, Туркмению и Каракалпакию; из южных и восточных областей - в Узбекистан, Киргизию и Китай; а из северных и центральных областей миграция преобладала в сторону Алтайского края, Западной Сибири и Монголии.

Следует отметить, что при всех трудностях адаптации на новом месте, казахи-беженцы старались сохранить свою национальную самобытность. Они не ожесточились, старались найти что-то светлое, доброе даже в такой тяжелой судьбе. Своим детям больше говорили о добрососедстве, взаимоуважении, согласии и мире.

Список использованной литературы

1. Малышева М. П., Познанский В. С. *Казахи-беженцы от голода в Западной Сибири (1931-1934)*. – Алматы: Галым, 1999. – 536 с.
2. Омарбеков Т. *Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы*. – Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.
3. Аяган Б.Г., Кыдыралина Ж.У., Аунасова А., Кашкимбаев А.Н. и др. *Правда о голоде 1932-1933 годов*. – Алматы: Литер, 2012. – 336 с.
4. Сыдыков Е.Б. *О некоторых аспектах проблемы голода в Казахстане в контексте миграции казахского населения за пределы республики / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова*. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. – С. 9–21.
5. Кабульдинов З.Е. *Казахский голодомор и особенности пребывания казахов-откочевников в Сибири (Начало 30-х годов XX века) / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е. Б. Сыдыкова*. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. – С. 54–64.
6. Сергийчук В.И. *Стихийное откочевье казахов как основной способ спасения от голода в 1932-1933 годах / «Голод 1930-х годов в Украине и Казахстане: вопросы историографии и подходы к исследованию проблемы (к 80-летию трагедии)» / под. общей редакцией Е.Б. Сыдыкова*. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2014. – 240 с. – С. 164–173.
7. Ермекбаев Ж.А. *Российские казахи в составе РСФСР и СССР в 1917-1991 гг.* – Алматы, 2000. – 307 с.
8. Козыбаева М.М. *Миграционные процессы и социально-экономическое положение казахского населения Западной Сибири в 30-х годах XX века // Вестник КГПИ. № 3 (47). 2017. – С. 10–15.*
9. Алексеенко А. Н. *Сельское население Казахстана. 1920–1990 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени д.и.н.* – Алматы, 1994. – 59 с.
10. Зима В.Ф. *Голод 32–33 гг. как интернациональная трагедия // Материалы Международной конференции «Украина и Россия: история и образ истории»: Институт Европы РАН, 2008.*
11. Грозин А.В. *Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан / Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2014. – 178 с.*
12. Томилов Н. А. *Этническая история тюркоязычного населения западносибирской равнины в конце XVI – начале XX вв.* – Новосибирск, 1992. – 271 с.
13. Томилов Н. А., Ахметова Ш. К. *Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахов Западной Сибири*. – Омск: «Наука», 2013. – 392 с.
14. Ахметова Ш. К. *Современные этнические процессы у городских казахов Западной Сибири*. – Омск, 2002. – 104 с.
15. Октябрьская И.В. *Казахи Алтая: этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX–XX вв.* - Новосибирск, 2004. - 281 с.
16. Марта Брилл Олкотт *Коллективизация в Казахстане // Российский Обзор. № 2. – 1981. – С 122–142.*
17. Конквест Р. *Жатва скорби. Главы из книги. // Вопросы истории. 1990. – № 1, 4.*
18. Сара Камэрон *Голодные степи: советский Казахстан и казахский голод, 1921-1934 гг.: [пер. с англ. А.Тереженко]. Университет Йель, 2010. – 490 с.*
19. Огайон И. *Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.)*. – Алматы, 2007. – 362 с.
20. Pianciola N. *The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933 // Harvard Ukrainian Studies, Vol. 25, No. 3/4 (Fall 2001), pp. 237-251.*
21. ГАПО Ф. 9. Оп. 1. Д. 18. Л. 172.
22. ГАПО. Ф.1-п. Оп. 1. Д.39. Л.87-101.
23. ГАПО Ф. 1-п. Оп. 1. Д. 70. ЛЛ.2, 2 об., 3, 3 об., 59.
24. Рыскулов Т. *Собр. сочинений в 3-х томах. Т.3.* – Алматы: Казахстан, 1998. – 444 с.
25. Рахимжанов, К. *Лихолетье // Найзатас. – 2013. – № 2. – С. 27-56.*
26. Михайлов В. *Хроника великого джута*. – Алматы: Жалын, 1996. – 400 с.
27. Кабульдинов З.Е. *В поисках спасения // Mangi El. – 2014. – № 4. – С. 68 -73.*
28. *Материалы историко-культурной экспедиции «По местам исторической памяти»*. – Павлодар, 2021. – 200 с.
29. ГАПО. Ф.1-п. Оп. 1. Д.89. Л. 146.

References

1. Akhmetova, Sh. K. (2002) *Sovremennye etnicheskie protsessy u gorodskikh kazakhov Zapadnoi Sibiri*. Omsk. 104 s.
2. Aiagan, B.G., Kydyralina, Zh.U., Aunasova, A., Kashkimbaev, A.N. i dr. (2012) *Pravda o golode 1932-1933 godov*. Almaty: Liter. 336 s.
3. Alekseenko A. N. (1994) *Sel'skoe naselenie Kazahstana. 1920–1990 gg. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk*. Almaty. 59 s.
4. ГАПО F. 9. Op. 1. D. 18. L. 172.
5. ГАПО. F.1-n. Op. 1. D.39. L.87-101.
6. ГАПО F. 1-n. Op. 1. D. 70. LL.2, 2 ob., 3, 3 ob., 59.
7. ГАПО. F.1-n. Op. 1. D.89. L. 146.
8. Grozin, A.V. (2014) *Golod 1932–1933 godov i politika pamiati v Respublike Kazakhstan*. Moskva: IV RAN. 178 s.
9. Zima, V.F. (2008) *Golod 32–33 gg. kak internatsional'naiia tragediia // Ukraina i Rossiia: istoriia i obraz istorii. Materialy konferentsii*. Moskva: Institut Evropy RAN. 200 s.
10. Ermekbaev, Zh.A. (1999) *Rossiiskie kazakhi v sostave RSFSR i SSSR v 1917–1991 gg.* Omsk: Izdatel'stvo Omskogo gos. ped. Universiteta. 183 s.
11. Kabul'dinov, Z. E. (2014) *Kazakhskii golodomor i osobennosti prebyvaniia kazakhov-otkochevnikov v Sibiri (Nachalo 30-kh godov XX veka) / Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniuu problemy (k 80-letiiu tragedii) /pod. obshchei redaktsiei E. B. Sydykova*. Astana: ENU im. L.N. Gumileva. 240 c. S. 54–64.
12. Kabul'dinov, Z. E. (2014) *V poiskakh spaseniia // Mangi El. – Astana: ENU im. L. N. Gumileva. № 4. S. 68-73.*
13. Kameron, S. (2010) *Golodnye stepi: sovetkii Kazakhstan i kazakhskii golod, 1921–1934 gg.: [per. s angl. A. Tereshchenko]*. Universitet Iel'. 490 s.
14. Kozybaeva, M. M. (2017) *Migratsionnye protsessy i sotsial'no-ekonomicheskoe polozhenie kazakhskogo naseleniia Zapadnoi Sibiri v 30-kh godakh XX veka // Vestnik KGPI. № 3 (47). 2017. S. 10-15.*
15. Konkvest, R. (1990) *Zhatva skorbi. Glavy iz knigi // Voprosy istorii. 1990. № 1, 4.*
16. Lidzhiyeva, I. V. (2014) *Deportatsiia kalmykov 1943-1944 godov cherez vospriatie detei-spetspereselentsev // Novye issledovaniia Tuvy. № 2. – S. 67-74.*
17. Malysheva, M. P., Poznanskii, V. S. (1999) *Kazakhi-bezhentsy ot goloda v Zapadnoi Sibiri (1931-1934)*. Almaty: Galym. 536 s.
18. *Materialy istoriko-kul'turnoj ekspedicii «Po mestam istoricheskoy pamyati» (2021)*. Pavlodar. 200 s.
19. Ogaion, I. (2007) *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsial'nye izmeneniia (1928-1945 gg.)*. Almaty. 362 s.
20. Oktiabr'skaia, I.V. (2004) *Kazakhi Altaia: etnopoliticheskie i sotsiokul'turnye protsessy v pograniichnykh raionakh Iuzhnoi Sibiri XIX–XX vv. Novosibirsk*. 281 s.
21. Olkott, M. (1981) *Kollektivizatsiia v Kazakhstane // Rossiiskii Obzor. № 2. –S 122-142.*
22. Omarbekov T. (2003) *Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы*. Almaty: «Өнер». 552 b.
23. Sergiichuk, V.I. (2014) *Stikhiinoe otkochev'e kazakhov kak osnovnoi sposob spaseniia ot goloda v 1932–1933 godakh / Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniuu problemy (k 80-letiiu tragedii) /pod. obshchei redaktsiei E. B. Sydykova*. Astana: ENU im. L. N. Gumileva. 240 c. S. 164-173.
24. Ryskulov, T. (1998) *Sobr. sochinenii v 3-kh tomakh. T.3*. Almaty: Kazakhstan. 444 s.
25. Sydykov, E.B. (2014) *O nekotorykh aspektakh problemy goloda v Kazakhstane v kontekste migratsii kazakhskogo naseleniia za predely respubliki / Golod 1930-kh godov v Ukraine i Kazakhstane: voprosy istoriografii i podkhody k issledovaniuu problemy (k 80-letiiu tragedii) / pod. obshchei redaktsiei E. B. Sydykova*. Astana: ENU im. L. N. Gumileva. 240 c. S. 9-21.
26. Tomilov, N. A. (1992) *Etnicheskaiia istoriia tiurkoiazыchnogo naseleniia zapadnosibirskoi ravniny v kontse XVI – nachale XX vv. Novosibirsk*. 271 s.
27. Tomilov, N. A., Akhmetova, Sh. K. (2013) *Kazakhi aula Kaskat: traditsii i innovatsii v kul'ture kazakhov Zapadnoi Sibiri*. Omsk: «Nauka». 392 s.
28. Omarbekov, T. (2003) *Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы*. Almaty: «Өнер». 552 b.
29. Pianciola, N. (2001) *The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931–1933 // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 25. No. 3/4 (Fall 2001). PP. 237-251*

УДК 94 (574) «1921/1922»
МРНТИ 03.20.00

10.51889/4787.2022.98.13.003

Козыбаева М.М. *¹

*¹ PhD, директор филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана
г. Астана, Казахстан
E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru*

РОЛЬ ЗАРУБЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В БОРЬБЕ С ГОЛОДОМ 1921-1922 гг. В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Статья посвящена особенностям голода 1921-1922 гг. в Казахстане и роли зарубежных организаций в борьбе с его последствиями. Автор в статье отмечает, что помимо советских органов (ЦК Помгол, Наркомпрод), Красной армии и органов ВЧК-ГПУ помощь голодающему населению Казахстана оказывали иностранные гуманитарные организации: Американская администрация помощи (АРА), Общество друзей квакеров (ОДК), Католическая миссия (миссия Ватикана), Межрабпомгол, Общество Красного Креста и другие. Данные организации осуществляли продовольственную и медицинскую помощь, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, столовыми. Все гуманитарные организации работали на основании специальных соглашений, где прописывались условия о предоставлении им права безвозмездной перевозки продуктов по железным дорогам, выделении авто и гужевого транспорта, помещений и складов, охраны грузов, оборудования и обслуживания питательных пунктов, бесплатного пользования телеграфной и телефонной связью. В статье показаны районы их деятельности, специфика и результаты работы. Автор приходит к выводу, что зарубежные гуманитарные организации внесли большой вклад в дело борьбы с голодом, в короткий период времени осуществили большую продовольственную и медицинскую помощь, спасли тысячи людей от гибели.

Ключевые слова: гражданская война, продразверстка, голод, советская власть, большевики, комиссии помощи голодающим, иностранные организации, гуманитарная помощь.

М.М. Қозыбаева*¹

*¹ PhD, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Астана қаласындағы филиалының директоры
Астана қ., Қазақстан
E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕ ШЕТЕЛДІК ҰЙЫМДАРДЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың ерекшеліктеріне және оның салдарымен күрестегі шетелдік ұйымдардың рөліне арналған. Мақалада автор кеңес органдарынан (Помгол Орталық Комитеті, Наркомпрод), Қызыл Армия мен Чека-ГПУ органдарынан басқа Қазақстанның аштықтан зардап шеккен халқына көмек көрсеткен шетелдік гуманитарлық ұйымдар: Американың көмек көрсету басқармасы, Квакер достары қоғамы, католиктік миссия (Ватикан миссиясы), Межрабпомгол, Қызыл крест қоғамы және т.б. Бұл ұйымдар азық-түлік пен медициналық көмек көрсетті, балалар үйлері мен емдеу мекемелерімен, асханалармен ынтымақтасады. Барлық гуманитарлық ұйымдар арнайы келісімдер негізінде жұмыс істеді, онда оларға темір жолдар арқылы азық-түлікті ақысыз тасымалдау құқығын беру, көлік пен ат көлігін, үй-жайлар мен қоймаларды бөлу, жүктерді қорғау, жабдықтар мен қоректік заттарға қызмет көрсету, телеграф пен телефон байланысын тегін пайдалану шарттары жазылған. Мақалада олардың қызметінің бағыттары, жұмысының ерекшеліктері мен нәтижелері көрсетілген. Автор ашаршылықпен күресуге шетелдік гуманитарлық ұйымдар үлкен үлес қосты, аз уақыт ішінде үлкен азық-түлік пен медициналық көмек көрсетті, мыңдаған адамдарды өлімнен аман алып қалды деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: азамат соғысы, азық-түлік реквизициясы, ашаршылық, Кеңес өкіметі, большевиктер, ашаршылыққа қарсы комиссиялар, шетелдік ұйымдар, гуманитарлық көмек.

М.М. Kozybayeva *¹

¹ *PhD, director of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana
Astana, Kazakhstan*

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

THE ROLE OF FOREIGN ORGANIZATIONS IN THE FIGHT AGAINST THE HUNGER OF 1921-1922 IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan and the role of foreign organizations in the fight against its consequences. The author in the article notes that in addition to the Soviet bodies (Central Committee Pomgol, Narkomprod), the Red Army and the bodies of the Cheka-GPU, foreign humanitarian organizations provided assistance to the starving population of Kazakhstan: the American Relief Administration (ARA), the Society of Quaker Friends (SQF), the Catholic Mission (Mission Vatican), Mezhrabpomgol, Red Cross Society and others. These organizations provided food and medical assistance, cooperated with orphanages and medical institutions, canteens. All humanitarian organizations worked on the basis of special agreements, which stipulated the conditions for granting them the right to free transportation of products by rail, the allocation of cars and horse-drawn vehicles, premises and warehouses, the protection of goods, equipment and maintenance of nutrition points, free use of telegraph and telephone communications. The article shows the areas of their activities, the specifics and results of their work. The author comes to the conclusion that foreign humanitarian organizations have made a great contribution to the fight against hunger, in a short period of time they have provided great food and medical assistance, saved thousands of people from death.

Keywords: civil war, food requisition, famine, Soviet power, Bolsheviks, famine relief commissions, foreign organizations, humanitarian aid.

Введение. Голод 1921-1922 гг. в Казахстане и определение роли зарубежных организаций в борьбе с его последствиями остается одним из актуальных вопросов отечественной истории. До сих пор не установлено абсолютное число голодавших и погибших от голода в начале 1920-х гг., так как не все случаи смертей своевременно регистрировались и учитывались, а часть документов была изъята из архивных фондов. Только открытое заявление Советской России о голоде летом 1921 г., ее обращение к международным организациям и правительствам отдельных стран с просьбами о помощи и получении международных займов и кредитов позволило в довольно быстрый срок совместными усилиями советского государства и помощью извне организовать работу по оказанию помощи голодающим. Зарубежные гуманитарные организации внесли большой вклад в дело борьбы с голодом в Советской России и, в частности, в казахской степи, в короткий период времени осуществили большую продовольственную и медицинскую помощь, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, организовали питательные пункты. Однако, несмотря на изучение отдельных аспектов голода 1921-1922 гг., роль зарубежных государств и отдельных иностранных гуманитарных организаций в борьбе с голодом в Казахстане остается малоизученным исследовательским вопросом.

Материалы и методы. Методологической основой исследования являлся принцип историзма, поскольку объект исследования исследовался в своем эволюционном развитии и претерпевал изменения в обозначенный период. При написании научной статьи применялись общенаучные методы (анализ, синтез, статистический метод) и специально-исторические методы (историко-типологический, проблемно-хронологический, историко-систематический методы). Особенности феномена голода как объекта исследования определили в качестве одного из подходов междисциплинарный подход. Все эти направления были объединены единой методологической программой, исходящей из цели исследования. В качестве источниковой базы выступили архивные материалы, выявленные в центральных и региональных российских и казахстанских архивах, таких как Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГАРК), Государственный архив Костанайской области (ГАКО) и другие. Архивные материалы представлены преимущественно делопроизводственными документами: протоколами, отчетами и статистическими данными. Теоретическую основу исследования

составили работы зарубежных и отечественных ученых, внесших большой вклад в изучение различных аспектов социально-экономической истории Казахстана.

Обсуждение. Проблема голода как социально-экономической и демографической катастрофы и роли иностранных гуманитарных организаций в оказании помощи голодающим нередко поднималась в научной литературе, в частности, в работах, как зарубежных, так и казахстанских исследователей, изучавших отдельные аспекты голода начала 1920-х гг. в Казахстане. Первые работы о голоде начала 1920-х гг. в Советской России и взаимодействии с зарубежными странами в борьбе с голодом были написаны партийными работниками и носили справочный и идеологический характер [1]. Особое место в изучении роли иностранных гуманитарных организаций в оказании помощи голодающим занимает сборник «Голод 1921-1922 гг.» (Нью-Йорк, 1922 г.), изданный представительством Российского общества Красного креста в Америке [2]. В нем дается всесторонняя характеристика голода в РСФСР и основным направлениям оказания помощи голодающим, уделяется внимание специфике работы иностранных гуманитарных миссий в отдельных ее губерниях. К этому времени также относится работа Н.И. Мардаровского «Голод в Киргизии и борьба с недородами» [3], в которой автор дает анализ причин голода 1921-1922 гг., а также определяет особую роль различных благотворительных организаций в оказании помощи голодающим. Советский историк Поляков Ю.А., определяя причины голода в отсталости сельского хозяйства и последствиях гражданской войны и засухи, отмечает роль зарубежных государств в борьбе с голодом в Советской России [4, 5]. В трудах казахстанских ученых М.К. Козыбаева [6], Т.О. Омарбекова [7], Ж.Б. Абылхожина [8], М.К. Койгельдиева [9], С.О. Смагуловой [10] поднимались различные аспекты голода начала 1920-х гг. и проблемы влияния советской власти на трансформацию традиционного хозяйства и социально-экономические процессы в казахской степи. Изучению социально-демографических процессов в период голода 1921-1922 гг. посвящены труды исследователей А.Н. Алексеенко [11], М.Х. Асылбекова, А.Б. Галиева [12], Б.А. Мусаева [13] и других. Истории деятельности отдельных благотворительных организаций в период голода 1921-1922 гг. в Казахстане посвятили свои работы российские исследователи В. Шмидт [14], Н.В. Усманов [15, 16], Г.Г. Циденков [17] и другие. В целом общие тенденции отечественной и зарубежной историографии показывают, что роль зарубежных организаций в борьбе с голодом в Казахстане в начале 1920-х г. и итоги их работы в контексте последствий этой масштабной катастрофы до сих пор остаются малоизученной научной проблемой.

Результаты исследования. В 1921-1922 гг. на территории РСФСР разразился голод, принявший небывалый масштаб. Основными причинами голода стали гражданская война и жесткая продовольственная политика большевиков в условиях засухи и неурожая. Небывалый голод вместе с пострадавшими районами Казахстана охватил тридцать пять губерний, сильно пострадали Самарская, Саратовская губернии, Поволжье, Южная Украина, Крым, Башкирия, частично Приуралье и Западная Сибирь. В составе Казахской АССР в 1921 г. голодающими были официально признаны Оренбургская, Актюбинская, Кустанайская, Уральская и Букеевская губернии [18, л. 214].

Однако катастрофа неурожая удваивалась для казахской степи тем, что зимой 1920-1921 гг. ее постиг джугт (массовый падеж скота), доводивший в некоторых местностях убыль скота до 80%. Под ударами этих двух катастроф хозяйственная жизнь Казахской республики была расшатана до основания. Если земледельческое население при своевременной семенной помощи еще могло довольно быстро восстановить хозяйство, то кочевому населению, живущему скотоводческим хозяйством даже при большой поддержке нужны были годы для возрождения хозяйства. Поэтому в этом плане Казахстан пострадал больше, чем другие области РСФСР, охваченные неурожаем. Кроме того, земледельческое население края легко снималось с мест и перемещалось в другие земледельческие регионы – Украину и центральные районы России. Данное несанкционированное переселение вскоре приняло массовый характер и рассматривалось населением как шанс на спасение от голодной смерти. В свою очередь, кочевое население, проживавшее вдали от городов и железнодорожных станций, в силу обособленности и хозяйственного быта переселялось редко, поэтому люди умирали на местах [19, л. 55]. Таким образом, в ноябре 1921 г. число голодающих в Казахстане составило 1 508 тыс. чел. (или 1/3 населения республики), а к марту 1922 г. достигло более чем 2 300 тыс. чел. [11, с. 52].

Организация борьбы с голодом стала большим испытанием для нового правительства. Летом 1921 г. в России была создана Центральная чрезвычайная комиссия помощи голодающим, в которую были включены все правительственные органы и учреждения. В Казахстане республиканскую комиссию помощи голодающим возглавил председатель Центрального исполнительного комитета Казахстана

Сейткали Мендешев. Также были созданы специальные комиссии по оказанию помощи голодающим при губернских и уездных исполкомах республики. С целью облегчения положения голодающих губерний с них был снят обязательный продовольственный налог, оказывалась материальная поддержка в размере 50 млн. рублей для оказания помощи кочевому населению, было организовано общественное питание для голодающих через столовые и пункты питания. В благополучных регионах СССР открывались представительства Казахской АССР по организации помощи голодающим. Однако медленное поступление продовольственных ресурсов и почти полное отсутствие продовольственных запасов внутри голодающих губерний при хроническом недостатке денежных средств, обширность территории со слабою связью и недостатком гужевого транспорта ставили работу комиссий помощи голодающих в крайне тяжелое и безвыходное положение [18, л. 6 об.].

У советского правительства было недостаточно собственных ресурсов для оказания помощи всем голодающим, и не было возможности получения зарубежных кредитов, поскольку страна находилась в экономической блокаде, установленной странами Антанты. В этой обстановке, по просьбе Ленина, известный писатель А.М. Горький и патриарх русской православной церкви Тихон летом 1921 г. написали воззвания к мировой общественности с призывом о помощи голодающим. Эти воззвания были опубликованы в крупных мировых изданиях, а также высланы на личные адреса известных иностранных политиков, после чего на призыв откликнулось сразу несколько десятков иностранных гуманитарных организаций, готовых направить свои гуманитарные миссии в голодающие регионы Советской России, в том числе и в Казахстан [20, л. 11].

Непосредственно на территории Казахстана действовали следующие иностранные организации помощи: Американская администрация помощи – АРА (AmericanReliefAdministration), Англо-американское общество друзей (квакеры), Католическая миссия «Помощи Папы Римского», Общество Красного Креста и другие, которые оказывали содействие местным органам власти в организации помощи голодающим. Все гуманитарные миссии работали на основании специальных соглашений, где прописывались условия о предоставлении им права безвозмездной перевозки продуктов по железным дорогам, выделении авто и гужевого транспорта, помещений и складов, охраны грузов, оборудования, обслуживания питательных пунктов, бесплатного пользования телеграфной и телефонной связью. В октябре 1921 г. Президиум ВЦИК предписывал всем наркоматам и губисполкомам принять к неуклонному исполнению требований перечисленных иностранных организаций в 48-часовой срок с момента поступления и при условии доведения до минимума всех существующих формальностей. Обслуживание всех нужд этих организаций, наблюдение за транспортированием их грузов, принятие мер розыска отставших и пропавших вагонов возлагалось на комиссию помощи голодающим при Наркомпроде [21, л. 1].

Одной из первых организаций помощи голодающим, развернувшей свою деятельность в Казахстане, была Американская администрация помощи (АРА), возглавляемая на то время министром торговли США Г.Гувером. До появления в Советской России АРА оказывала помощь голодающим в тринадцати европейских странах, пострадавших от Первой мировой войны и связанного с нею экономического кризиса. Она имела налаженный и разветвлённый аппарат, который приобрел значительный опыт в предыдущей работе. Свою миссию в России АРА начала после подписания Рижского соглашения от 20 августа 1921 г., согласно которому ее деятельность предусматривала оказание гуманитарной помощи голодающему населению при условии полной самостоятельности действий и содержания ее структур за счет средств местных властей [22, л. 112-114]. Сначала АРА согласилась помогать только детям и больным. При этом пищу в столовых выдавали только детям в возрасте до 14 лет, и ее запрещалось уносить домой. Однако в связи с тем, что большинство голодающих детей не имело возможности даже дойти до питательных пунктов, после многочисленных переговоров и выделения Конгрессом США дополнительного финансирования с 1922 г. АРА начала оказывать помощь и взрослому голодающему населению.

В Казахстане свою работу АРА начала с ноября 1921 г. До этого 28 октября 1921 г. была предварительно извещена Центральная комиссия помощи при КЦИК о готовящейся к выезду из г. Москвы в Казахскую республику заграничной Американской организации помощи голодающим, для которой предстояло подготовить помещение, склады, столовые с полным оборудованием. Прибывшая организация АРА постепенно развернула свою деятельность в г. Оренбурге, затем распространила свою работу на всю Оренбургскую губернию и на Актюбинск, где скапливалось огромное количество беженцев из степей. В целом, деятельность Оренбургской конторы АРА распространялась на Оренбургскую губернию, к которой в вопросе снабжения были также привязаны южные кантоны

Башкирии, и на Актюбинскую область, а остальные губернии КССР находились в ведении других контор АРА: Кустанайская губерния входила в сферу деятельности Уфимской конторы, Уральская и Букеевская губернии – Саратовской [24, л. 97].

Благодаря деятельности АРА в Оренбургской губернии с ноября по декабрь 1921 г. резко возросло количество столовых и число питающихся: если в ноябре было 186 столовых, где питалось 24 480 чел. детей, то в мае 1922 г. при содействии АРА удалось организовать 1002 столовых с охватом 255 345 чел. детей. С весны 1922 г. АРА начала кормить и взрослое население: в мае число питавшихся взрослых по губернии составило 499 612 чел. (Таблица 1.). В Актюбинской области с января по август 1922 г. число столовых АРА выросло с 319 до 527 с ростом обслуживаемых детей от 25 000 до 89 718 чел. Число питающихся взрослых с апреля по август 1922 г. выросло с 138 000 до 156 781 чел. (Таблица 2).

Таблица 1: Численность столовых АРА и охваченных питанием детей и взрослых в Оренбургской губернии за ноябрь 1921 г. – август 1922 г. [18, л. 7].

Месяцы	Число столовых	Число детей	Питание взрослых
Ноябрь и декабрь 1921 г.	186	24 480	
Январь 1922 г.	498	64 615	
Февраль	652	89 984	
Март	892	131 230	
Апрель	113	152 590	332 153
Май	1002	255 345	499 612
Июнь	792	188 620	399 612
Июль	769	183 300	425 455
Август	743	180 557	427 549

Таблица 2: Численность столовых АРА и охваченных питанием детей и взрослых в Актюбинской губернии за январь – август 1922 г. [18, л. 7].

Месяцы	Число столовых	Число детей	Питание взрослых
Январь 1922 г.	319	25 000	
Февраль	321	38 000	
Март	321	57 000	
Апрель	311	57 000	138 000
Май	100	20 000	48 000
Июнь	314	82 000	157 000
Июль	527	89 718	174 981
Август	527	89 718	156 781

Летом 1922 г. АРА распространила свою работу и на Уральскую губернию, где на 15 июня 1922 г. было организовано 190 столовых, обслуживающих 65 979 детей и 180 313 взрослых. По Букеевской губернии в июне 1922 г. было назначено 45 000 пайков голодающим. В Кустанайской губернии в июле 1922 г. числилось 30 столовых, в которых питалось 35 040 детей и 36 600 чел. взрослых [18, л. 7-7об]. В июне-июле 1922 г. питание в столовых и со складов Оренбургского отделения АРА получали 339 508 детей и 860 041 взрослых, включая в это количество 240 000 чел., которые проживали в районах Башкирской республики [15, с. 114]. При этом АРА требовала сохранить основное питание во всех детских столовых и во всех столовых детских домов, где она организовала свое дополнительное питание, а также снабжала пайками голодающих, которых коммунальный отдел г. Оренбурга привлекал на общественные работы по борьбе с антисанитарным состоянием города.

В целом АРА проводила работу не только по организации питания, но и по оказанию гуманитарной помощи. Так, в период с ноября 1921 г. по август 1922 г. она оказала гуманитарную помощь Казахстану в размере 1809 вагонов в виде продуктов, одежды, лекарств, вещей, используемых в повседневном быту и хозяйстве [23, л. 76]. Кроме того, организация принимала активное участие в устройстве водопровода в

г. Оренбурге, предлагала снабдить сетями и питанием рыболовов для улова рыбы на Урале и бесплатно раздать ее населению. АРА делала и другие предложения, но они были обусловлены определенными издержками, произвести которые республика не могла из-за отсутствия необходимых денежных и материальных средств.

Однако советское правительство принимало работу АРА с большим недоверием и опасением, а местные чиновники даже пытались препятствовать ее работе. В научной литературе часто упоминается о противоположности интересов АРА и советского руководства в первую очередь из-за идеологических разногласий, которые вызывали у официальных структур беспокойство в отношении общественной деятельности агентов АРА. По официальной информации, деятельность АРА вызывала много нареканий со стороны местного населения. В отчетах комиссий упоминалось, что на содержание административного аппарата АРА расходовала значительные финансовые средства из местного бюджета. Одной из проблем считалось также отсутствие Центрального управления АРА по КССР и фактически административное расчленение республики ее отделениями. В местах работы ее представителей часто возникали конфликты, что влияло на морально-психологическую обстановку. С сентября 1922 г. количество населения, снабжаемого питанием АРА в казахских губерниях, начало неуклонно снижаться, и в мае 1923 г. АРА завершила свою работу в Кустанайской губернии, а летом того же года свернула свою деятельность в Оренбурге и в других регионах [18, л. 8].

Еще одной зарубежной организацией помощи, которая работала на сложных участках, было религиозное Общество друзей квакеров. Это общество работало в России с 1916 г. и оказывало помощь беженцам, переброшенным с фронта Первой мировой войны в Самарскую область. Его деятельность продолжалась некоторое время и после революции, но вскоре должна была прекратиться из-за отсутствия снабжения из Англии и Америки. В период с февраля по сентябрь 1921 г. произошло объединение английского и американского отделений общества, после чего оно вновь приступило к гуманитарной работе. В Казахстане работа квакеров проводилась в основном в Кустанайской губернии, куда они прибыли в июне 1922 г. из г. Бузулука Самарской губернии. По свидетельству очевидцев, по сравнению с АРА, эта организация помощи голодающим не требовала от местных властей ни содержания, ни расходов, так как сама оплачивала свои расходы. Квакеры в голодных районах целиком брали на свое иждивение все голодающее население, снабжая его продовольствием, бельем и одеждой, медикаментами, семенами и даже сельскохозяйственными орудиями. Они проводили работу в Урицком, Денисовском, Адамовском, а затем и Семиозерном районах Кустанайской губернии. В июле 1922 г. квакерами было завезено продовольствия 45 000 пудов, которые расходовались на питание голодающих этих районов. В июне 1922 г. на Кустанайскую губернию квакерами было выделено 70 546 пайков (Таблица 3).

Таблица 3: Организация питания Обществом друзей квакеров в районах Кустанайской губернии в июне-июле 1922 г. [18, л. 8 об.].

Название районов	Количество пайков
Урицкий	17 406
Денисовский	38 080
Адамовский	15 060
Всего	70 546

Местные власти докладывали, что по сравнению с АРА, ОДК работало тихо, незаметно и с самым незначительным аппаратом. Квакеры доводили распределение питания до пределов волости, предоставляя дальнейшее распоряжение продовольствием волостным комитетам помощи голодающим. Общество друзей квакеров ближе подходило к интересам населения. Представители квакеров самостоятельно объезжали районы своей деятельности и строго соблюдали свой принцип: «Без религии, без партии, без национальностей, спешите на помощь голодающему». По итогам анализа работы благотворительных организаций рекомендовалось продлить пребывание ОДК в Кустанайской губернии и в других близлежащих регионах, чтобы оказывать необходимую продовольственную помощь той части населения, которая по разным причинам осталась без посева [25, л. 10].

Помощь голодающим казахских губерний оказывала также Католическая миссия (миссия Ватикана), которая пришла в Оренбург в конце января 1923 г. На территории Казахстана уже с марта 1922 г. эта организация распространяла свою деятельность на Оренбург, Актюбинск, Акбулак и Джурун Актюбинской губернии. Кроме того ее задачей было обеспечение питанием детей и безработных

г.Оренбурга. По состоянию на 5 марта 1923 г. Католическая миссия организовала работу уже 275 столовых по России, где обеспечивала питанием 95 000 чел., за счет ее средств работали 6 распределительных пунктов для взрослых, обеспечивались продовольствием и медикаментами 250 приютов, детских домов и больниц. При этом калорийность горячих обедов, выдаваемых Католической миссией, была выше американских пайков и составляла 800 калорий для детей младше 14 лет и 1500 калорий для детей старше 14 лет и взрослых [26, л. 97 об.].

По данным на 1 апреля 1923 г. Католическая миссия открыла уже 704 столовых с обслуживанием на 124 400 чел., из них в Оренбурге – на 20 580 чел. Кроме того, в Оренбурге и уездах была распределена гуманитарная помощь миссии в виде 3 905 пудов медикаментов и одежды. В Оренбургской губернии и других регионах казахской степи благодаря активной деятельности Католической миссии в мае 1923 г. действовало 207 столовых, обеспечивавших питанием 25 430 чел., из них 1872 взрослых и 23 558 детей. В самом Оренбурге было открыто 5 бесплатных столовых на 994 чел. из числа беженцев, безработных, инвалидов, заключенных арестного дома и учащихся. За период с 13 марта по 1 мая 1923 г. по спискам особо нуждающихся миссией было выдано дополнительно 846 сухих пайков. В период с 30 апреля по 6 мая 1923 г. Католическая миссия провела «Неделю помощи ребенку», когда в крупных городах России ее отделениями было выдано 20 тонн детского питания, 200 комплектов одежды и 200 комплектов белья и медикаментов на сумму 25 000 дол. США. В связи с хорошим урожаем и преодолением голода на всероссийском уровне отделение Католической миссии в Оренбурге завершило свою работу 20 июня 1923 г. [17, с.237].

Помогал голодающим Казахстана и Межрабкомпомгол (Международный рабочий комитет помощи голодающим России) при Коминтерне, который был создан в 1921 г. по инициативе Ленина. Он получал средства преимущественно от иностранных рабочих и пожертвований в пользу голодающих России и выдавал пайки в первую очередь рабочим. По признанию властей, эта организация проявила хороший коммерческий талант, продавая полученную одежду из Москвы и покупая на вырученные суммы продовольствие для детских домов Оренбургской и Актюбинской губерний. Всего на питании Оренбургского подотдела Межрабкома состояло 13 детских домов в обеих губерниях, на которые отпускалось 1136 пайков [26, л. 98]. По его инициативе на средства коммунистической партии Бельгии в г. Актюбинске был открыт детский дом, в котором нашли приют более 100 сирот. На базе детского дома была организована кухня-столовая, где обучали детей кулинарному искусству и готовили обеды для платной столовой, средства от которой шли на содержание детского дома [27, л. 114]. Также к ее производственной помощи следует отнести передачу одного трактора сельскохозяйственной артели Степная коммуна. Шефы часто проводили инспекции таких детских домов и обучали воспитанников разным профессиям. В целом, Оренбургское отделение Межрабпомгола в период с апреля по июль 1922 г. обеспечило ежемесячную выдачу от 4 до 5 тыс. пайков для взрослых, в период с мая по август 1922 г. – от 300 до 520 пайков для детей. Кроме того, организация в период с июня по август 1922 г. предоставляла ежемесячно по 500 обедов в детских столовых (Таблица 4).

Таблица 4: Организация питания Оренбургским отделением Межрабпомгола в апреле – августе 1922 г. [18, л. 8 об.]

Месяцы	Число пайков взрослых	Число пайков детских	Число обедов в детских столовых
Апрель	5 135	-	-
Май	5 000	300	
Июнь	4 300	450	500
Июль	4 026	520	500
Август	-	520	500

Если перечисленные иностранные организации помощи развивали свою деятельность преимущественно в городах, то обслуживание дальних местностей находилось в ведении врачебно-питательных отрядов Уполномоченного Российского общества Красного креста по КССР. Красный крест работал в тесном контакте с Центральной комиссией помощи голодающим при КЦИК, поэтому планы питания и оказания медицинской помощи разрабатывались совместно обеими организациями. Красный Крест организовывал отряды в особо нуждающиеся районы, однако часто оказывался в затруднительном

положении вследствие неурегулированного Центром вопроса о переброске голодных грузов внутри Казахской республики, поскольку не имел разрешения на бесплатный провоз своих грузов по железной дороге, как в виде получателя, так и отправителя. Поэтому ему часто приходилось прибегать к практике выписки доверенностей на получение грузов железнодорожным транспортом. Далее в районы проживания казахского населения – отдаленные аулы и кочевки – перевозка продовольствия часто производилась караванным путем [26, л. 98].

Красный Крест оказывал продовольственную и медицинскую помощь, главным образом, среди казахского населения Оренбургской, Актюбинской, Кустанайской и Букеевской губерний. В Уральской губернии осуществлял свою деятельность украинский врачебно-питательный отряд, отпускавший ежедневно до 4000 пайков. Питание в основном предоставлялось беременным женщинам, детям до 14 лет и другим голодающим по спискам, предоставляемым помголом и местными сельсоветами. В целом, по линии Красного Креста по состоянию на июль 1922 г. питанием обеспечивалось около 14 тыс. чел. (Таблица 5).

Таблица 5: Организация питания Российским отделением Красного Креста на территории КАССР на июль 1922 г. [18, л. 8об.]

Название губерний	Число столовых	Число сан.уч., состоящих на питании	Число пайков
Оренбургская	13	12	5258
Актюбинская	18	4	5250
Кустанайская	-	-	2200
Букеевская	-	-	1000
Итого:			13 708

К 1923 г. общее число работавших в КССР отрядов Красного Креста возросло до 8 с 66 врачебно-питательными пунктами [26, л. 99]. Сотрудники Красного Креста осуществляли медицинскую и продовольственную помощь, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, столовыми. Очевидно, что Общество Красного Креста пыталось различными мерами смягчить последствия голода в республике и, в частности, в Оренбургской губернии. Однако Красный Крест существовал исключительно на пожертвования и обладал крайне скудными средствами, что существенно ограничивало его деятельность.

Заключение. Благодаря совместным усилиям правительства и иностранных гуманитарных организаций острота голода в казахской степи была снята к концу лета 1922 г., когда оставались нуждающимися в помощи лишь дети-сироты и часть населения, окончательно разоренного голодом. Однако зарубежные организации помощи голодающим играли решающую роль и на завершающем этапе борьбы с последствиями голода, когда в государстве и на местах проводились мероприятия, суть которых заключалась в ликвидации последствий голода и повышении уровня жизни населения в бедствующих регионах [28; 54].

Помимо упомянутых организаций на помощь к казахскому населению приходили и другие иностранные организации, такие как Комитет Нансена, различные религиозные и благотворительные организации, которые организовывали врачебно-продуктовые отряды, размещали больных во временные передвижные больницы, сотрудничали с детскими домами и лечебными учреждениями, питательными пунктами [29; 30]. Советское руководство с большой благодарностью констатировало желание многих иностранных организаций принять участие в организации помощи голодающим, отмечало их вклад благодарственными письмами. В целом зарубежные гуманитарные организации совместно с советским правительством в короткий период времени осуществили беспрецедентную по своим масштабам продовольственную и медицинскую помощь, спасли тысячи людей от гибели. Деятельность иностранных гуманитарных организаций помогла голодающему населению Казахстана войти в нормальное русло, когда голод в своей наиболее острой форме миновал, и перед страной встала новая задача по ликвидации его последствий.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта АР09259227 «Голод в Казахстане в 1921–1922 годах и его последствия (на основе новых архивных и письменных источников)» при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Радек К. Б. Голод в России и капиталистический мир. – М., 1921. – 12 с.
2. Голод 1921-1922: сборник Представительства Российского общества Красного креста в Америке. – Нью-Йорк, 1922. – 160 с.
3. Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами. – Оренбург: Типолитография, 1922. – 29 с.
4. Поляков Ю.А. Переход к НЭПу и советское крестьянство. – М.: Наука, 1967. – 519 с.
5. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом. – М., Политиздат, 1975. – 112 с.
6. Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. – Алма-Ата, 2006. – 272с.
7. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
8. Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана: Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации, 1920-1930 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
9. Қойгелдиев М.Қ. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII–XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы, 2004. – 400 б.
10. Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. I-кітап. – Алматы, 2019. – 272б.
11. Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.
12. Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) – Алматы, 1991. – 288с.
13. Мусаев Б.А. Голод в первой половине 20-х годов XX века в Казахстане: Исторический, социально-политический анализ: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Уральск, 2005. – 30 с.
14. Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921-1922 годов: голод и его последствия // Восточный архив. – 2018. №1 (37) – С. 40-50.
15. Усманов, Н.В. Оренбургское отделение АРА (1921- 1923гг.) / Н. В. Усманов // Вопросы истории. – 2007. – № 12. – С. 111-116.
16. Усманов Н.В. Миссия полковника Белла: О деятельности Уфимско-Уральского отделения Американской администрации помощи (1921-1923 гг.). – Бирск: Бирск. гос. соц.-пед. акад., 2007. – 144 с.
17. Циденков Г.Г. Католическая миссия в Оренбурге в 1923 году // Девятые Большеаковские чтения. Оренбургский край как историко-культурный феномен. – 2018. – С. 236-238.
18. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 1065. Оп. 2. Д. 116. Л. 214
19. ГАРФ. Ф. 1064. Оп.1. Д.88. Л. 55
20. Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ). Ф.3. Оп. 51. Д. 7. Л. 11
21. Государственный архив Костанайской области. Ф. Р-670. Оп. 1. Д. 10. Л. 1
22. ГАРФ. Ф. 1058. Оп. 1. Д. 947. Л. 112-114.
23. Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГАРК). Ф.320. Оп.1. Д.33. Л.76
24. ГАРФ. Ф. 1065. Оп. 2. Д. 118. Л. 97
25. ЦГАРК. Ф. 1215. Оп. 1. Д. 20. Л. 10
26. ГАРФ. Ф. 1065. Оп.2. Д.113. Л. 97 об.
27. ГАРФ. Ф. Р-1064. Оп. 6. Д. 56. Л. 114
28. Последгол. К итогам ликвидации последствий голода по КССР // Советская Киргизия. Оренбург, 1923, № 1, июль, С. 54
29. Edmondson, Charles M. The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921. // Europe-Asia Studies. – 1977. – Vol. 29, Issue 4. – P. 506–518.
30. Patenaude, Bertrand M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. – Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.

References:

1. Radek K.B. Golod v Rossii i kapitalisticheskii mir. – M., 1921. – 12 s.
2. Golod 1921-1922: sbornik Predstavitelstva Rossiiskogo obschestva Krasnogo kresta v Amerike. – Niu-Iork, 1922. – 160 s.
3. Mardarovskii N.I. Golod v Kirgizii i borba s nedorodami. – Orenburg: Tipolitografiia, 1922. – 29 s.
4. Poliakov Iu.A. Perehod k NEПу i sovetskoe krestianstvo. – M.: Nauka, 1967. – 519 s.
5. Poliakov Iu.A. 1921-i: pobeda nad golodom. – M., Politizdat, 1975. – 112 s.

6. Kozybaev M.K. *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazahstana*. – Alma-Ata, 2006. – 272 s.
7. Omarbekov T. *20-30 jyldardagy Qazaqstan qasireti*. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b.
8. Abylhojin J.B. *Tradicionnaia struktura Kazahstana: Socialno-ekonomicheskie aspekty funkcionirovaniia i transformacii, 1920-1930 gg.* – Alma-Ata: Fylym, 1991. – 240 s.
9. Qoigeldiev M.Q. *Ultyq saiasi elita. Qyzmety men tagdyry (XVIII–XX gg.)*. [National political elite. Service and fate (XVIII-XX centuries)] Zertteuler./ Qoigeldiev M.Q. – Almaty, 2004 – 400 b. [in Kazakh]
10. Smagulova S. (2019) *Asharshylyq qasirety [The scourge of famine]. 1-kitap. Almaty.* [in Kazakh]
11. Alekseenko A.N. *Naselenie Kazahstana. 1920-1990 gg.* – Almaty: Fylym, 1993. – 126 s.
12. Asylbekov M.H., Galiev A.B. *Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980 gg.)* – Almaty, 1991. – 288 s.
13. Musaev B.A. *Golod v pervoi polovine 20-h godov XX veka v Kazahstane: Istoricheskii, socialno-politicheskii analiz: Avtoref. dis. ... kand.ist. nauk.* – Uralsk, 2005. – 30 s.
14. Shmidt V. *Tragediia Kazahstana 1921-1922 godov: golod i ego posledstviia* // *Vostochnyi arhiv*. – 2018. №1 (37) – S. 40-50.
15. Usmanov, N.V. *Orenburgskoe otdelenie ARA (1921- 1923gg.)* / N. V. Usmanov // *Voprosy istorii*. – 2007. – № 12. – S. 111-116.
16. Usmanov N.V. *Missiia polkovnika Bella: O deiatelnosti Ufimsko-Uralskogo otdeleniia Amerikanskoi administracii pomosci (1921-1923 gg.)*. – Birsk: Birsk. gos. soc.-ped. akad., 2007. – 144 s.
17. Cidenkov G.G. *Katolicheskaiia missiia v Orenburge v 1923 godu* // *Deviatye Bolshakovskie chteniia. Orenburgskii krai kak istoriko-kulturnyi fenomen*. – 2018. – S. 236-238.
18. *Gosudarstvennyi arhiv Rossiiskoi Federacii (GARF). F. 1065. Op. 2. D. 116. L. 214*
19. *GARF. F. 1064. Op.1. D.88. L. 55*
20. *Rossiiskii gosudarstvennyi arhiv noveishei istorii (RGANI). F.3. Op. 51. D. 7. L. 11*
21. *Gosudarstvennyi arhiv Kostanaiskoi oblasti. F. R-670. Op. 1. D. 10. L. 1*
22. *GARF. F. 1058. Op.1. D. 947.L.112-114.*
23. *Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK). F.320. Op.1. D.33. L.76*
24. *GARF. F. 1065. Op. 2. D. 118. L. 97*
25. *CGA RK. 1215. Op. 1. D. 20. L. 10*
26. *GARF. F. 1065. Op.2. D.113. L. 97 ob.*
27. *GARF. F. R-1064. Op. 6. D. 56. L. 114*
28. *Posledgol. K itogam likvidacii posledstvii goloda po KSSR* // *Sovetskaia Kirgiziia. Orenburg, 1923, № 1, iiul, S. 54*
29. Edmondson, Charles M. *The Politics of Hunger: The Soviet Response to Famine, 1921.* // *Europe-Asia Studies*. – 1977. – Vol. 29, Issue 4. – P. 506–518.
30. Patenaude, Bertrand M. *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921.* – Stanford, CA: Stanford University Press, 2002.

УДК 574.1а
МРНТИ 03.20

10.51889/4006.2022.15.82.004

С.Д. Дильманов *¹

¹ д.и.н., профессор, академик АВН РК и РФ,
Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова,
профессор кафедры международных отношений, истории и социальной работы, полковник в отставке,
Кокшетау, Казахстан
E-mail:psake@mail.ru

МАССОВЫЕ БЕСПОРЯДКИ (ВОЛЫНКИ) ЗАКЛЮЧЕННЫХ В ГОРНОМ ЛАГЕРЕ МВД СССР 24 МАЯ - 7 ИЮЛЯ 1953 Г.

Аннотация

В статье исследуется история массовых беспорядков узников Горного лагеря МВД СССР 24 мая-7 июля 1953 г. После приезда из Песчаного лагеря МВД заключенных, в основном, осужденных за повстанческую деятельность в районах Западной Украины и прибалтийских республик. Имк маю этого года в Горном лагере удалось сколотить антисоветскую организацию.

В Горлагеза нарушение лагерного режима заключенными солдатами против них были использованы огнестрельные оружия, результате чего в лагере были ранены и убиты несколько человек. Эти и другие недостатки в лагере стали причиной восстания заключенных и вызовами комиссии из Москвы, для решения возникших проблем.

Проводимая работа руководством лагеря и представителей МВД в решении конфликта с заключенными положительных результатов не дали. В результате использования карательными органами необходимых мер, восстания заключенных в лагере были ликвидированы.

Статья написана на основе архивных источников, нормативно-правовых актов и других документов, не имеющих сведения о грифе секретности.

Ключевые слова: исправительно-трудовые лагеря, ОГПУ, НКВД, МВД, СССР заключенные, осужденные повстанческая деятельность, антисоветская организация, восстания, карательные органы, огнестрельные оружия, ликвидация.

С.Д. Дильманов*¹

¹ Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
А.Мырзахметова атындағы Көкшетау университеті
Көкшетау, Қазақстан
E-mail:psake@mail.ru

1953 ЖЫЛҒЫ 24 МАМЫР-7 ШІЛДЕ АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КСРО ІМ ТАУЛЫ ЛАГЕРІНДЕ ТҮТҚЫНДАРДЫҢ ЖАППАЙ ТӘРТІПСІЗДІКТЕРІ

Аннотация

Мақалада 24 жылғы 7 мамыр - 1953 шілдедегі КСРО ІМ тау лагерінің тұтқындарының жаппай тәртіпсіздіктерінің тарихы зерттеледі, ІМ құмды лагерінен келгеннен кейін тұтқындар, негізінен батыс Украина мен Балтық республикаларында көтеріліс әрекеттері үшін сотталған. Осы жылдың мамыр айында Имк тау лагерінде Кеңеске қарсы ұйым құра алды.

Горлагезде лагерь режимін бұзу тұтқындар оларға қарсы атыс қаруын қолданды, нәтижесінде лагерьде бірнеше адам жарақат алып, өлтірілді. Лагерьдегі осы және басқа да кемшіліктер тұтқындардың көтерілуіне және туындаған мәселелерді шешу үшін Мәскеуден комиссия құруға себеп болды.

Лагерь басшылығы мен ІМ өкілдерінің тұтқындармен қақтығысты шешуде жүргізген жұмыстары оң нәтиже бермеді. Жазалау органдарының қажетті шараларды қолдануы нәтижесінде лагерьдегі тұтқындардың көтерілісі жойылды.

Мақала мұрағат деректері, нормативтік-құқықтық актілер және құпия белгісі туралы мәліметтері жоқ басқа құжаттар негізінде жазылған.

Кілт сөздер: еңбек-түзету лагерлері, ОГПУ, НКВД, ІМ, КСРО тұтқындар, сотталғандар бүлікші қызмет, Кеңеске қарсы ұйым, көтерілістер, жазалау органдары, атыс қаруы, тарату

S.D. Dilmanov*¹

¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Medical Sciences of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, A. Myrzakhetov Kokshetau University, Professor of the Department of International Relations, History and Social Work, Retired Colonel

Kokshetau, Kazakhstan

E-mail:psake@mail.ru

OF PRISONERS IN THE MOUNTAIN CAMP OF THE USSR MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS MAY 24 - JULY 7, 1953

Abstract

The article examines the history of mass riots of prisoners of the Mountain camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR on May 24 - July 7, 1953. After the arrival of prisoners from the Sand camp of the Ministry of Internal Affairs, mostly convicted of insurgent activities in the regions of Western Ukraine and the Baltic republics. By May of this year, an anti-Soviet organization was put together in a Mountain camp.

In Gorlageza, the violation of the camp regime by the imprisoned soldiers used firearms against them, as a result of which several people were wounded and killed in the camp. These and other shortcomings in the camp caused the uprising of prisoners and the summoning of a commission from Moscow to solve the problems that arose.

The work carried out by the camp management and representatives of the Ministry of Internal Affairs in resolving the conflict with prisoners did not yield positive results. As a result of the use of necessary measures by the punitive authorities, the uprising of prisoners in the camp was eliminated.

The article is written on the basis of archival sources, regulatory legal acts and other documents that do not have information about the classification of secrecy.

Keywords: correctional labor camps, OGPU, NKVD, Ministry of Internal Affairs, USSR prisoners, convicted insurgent activity, anti-Soviet organization, uprisings, punitive bodies, firearms, liquidation

Введение. Массовому беспорядку заключенных в Горном лагере (Горлаг) МВД СССР [1] предшествовало то, что в октябре 1952 г. из Песчаного лагеря МВД СССР (г. Караганда) в Норильск прибыл этап заключенных в количестве 1200 чел., это в основном, осужденных за повстанческую деятельность в районах Западной Украины и прибалтийских республик. Они были вывезены за организацию и участие в массовых беспорядках, неповиновение лагерной администрации, убийства, побеги из лагеря и другие нарушения режима. Они были размещены в пяти лагерных отделениях примерно по 200-300 чел.

В пути следования из Караганды в Норильск заключенные организовали повстанческий штаб и сговорились между собой по прибытии в Норильск организовать массовые беспорядки и убийства лояльно настроенных к мероприятиям лагерной администрации заключенных.

В первое время они старались захватить командные должности в лагерных отделениях, устроиться в хозяйственную службу и тем самым активно направлять массу заключенных против лагерной администрации. Это им не удавалось, поэтому они прибегали к террору, убив пять заключенных, в том числе, старшего нарядчика и бригадира Дорош.

Материалы и методы. Как свидетельствуют архивные источники, к маю 1953 г. этим заключенным в Горном лагере удалось сколотить антисоветскую организацию, руководимую заключенным Степанюком Г.П., осужденным за активное участие в националистической банде ОУН-УПА сроком на 25 лет.

В результате заключенные 4-го и 5-го лагерных отделений (л/о) 26 мая 1953 г. на работу не вышли, отказались выполнять распоряжения лагерной администрации и предъявили категорические требования о вызове Московской комиссии.

Массовым беспорядкам заключенных послужило то, что 25 мая этого года при этапировании заключенных 1-го в 5-е л/о охрану было применено оружие, в результате был убит заключенный Жигайлов и ранен заключенный Дзюбук. В тот же день при этапировании заключенных 4-го л/о в количестве 16 чел. в 5-е л/о охране было применено оружие, в результате убит заключенный Софроник Э.П.

В информации начальника Тюремного управления МВД СССР полковника М.Кузнецова 27 мая 1953 г. сообщалось, что «25 мая разводящий караул в производственную зону кирпичного завода,

младший сержант Дятлов без основания открыл автоматную стрельбу по заключенным, находящимся в жилой зоне 5-го лагерного отделения, в результате были ранены 7 заключенных.

Эти факты озлобили заключенных 4-го, 5-го л/о и в количестве 7 тыс. чел., не вышли на работу, далее они отказались выполнять распоряжение администрации лагеря, выставили категорические требования о выезде московской комиссии для расследования указанных выше фактов.

Обсуждение. По этому происшествию была назначена комиссия для расследования применения оружия со стороны охраны, также для недопущения подобных случаев был разработан план мероприятий и принимались меры по наведению порядка в лагере и выводу заключенных на работу. [2].

В соответствии с планом во всех лагерных подразделениях личный состав (л/с) охраны находился на казарменном положении. Жилые и производственные зоны усилились за счет увеличения огневых точек. Офицерский состав Управления лагеря постоянно находился в жилых и производственных зонах [3].

28 мая 1953 г. в жилой зоне 4-г, и 5-го, 6-го женского л/о заключенные в количестве 3015 человек отказались от ужина и выхода на работу. Заключенные в производственных зонах Горстроя и кирпичного завода также отказались от приема пищи и возвратились в жилую зону [4].

29 мая несмотря на препятствии администрации лагеря, из центральной больницы лагеря заключенные забрали труп Климчука.

В 4 л/о находились 2396 заключенных, в 5-м л/о – 2896, в 6-м л/о 3015 чел. Заключенные, не выходя на работу, вели активную работу за продолжение сопротивления.

В это время штабом забастовки были разработаны основные требования, для представителя Москвы: применение амнистии, пересмотра на них дел в целях снижения сроков наказания, 8-часовой рабочий день, свободная переписка с волей, зачеты по зарплате, прекратить произвол конвоя и т.д. С этими требованиями выступили руководители волянки Омглянюк и Павлишен, прибывшие из Песчаного лагеря.

1. В лагерь круглосуточно посещали офицеры управления лагеря, л/о и надзорсостава. Они находились на казарменном положении [5].

30 мая 1953г. заместитель начальника УМВД Красноярского края Зверев и начальник «Главенисейстроя», депутат Верховного Совета СССР Панюков посетили 5-е лагерное отделение, где выслушали жалобы заключенных и потребовали прекратить организованное неповиновение, выполнять установленный в лагере распорядок и утром 31 мая выйти на работу.

Во время бесед от заключенных поступили жалобы на грубом обращении со стороны личного состава охраны и на незаконное применение оружия 25 и 26 мая, что послужило одной и причин организованного выступления.

После этого на совещании работникам оперативного отдела и отдела режима было предложено усилить оперативное обслуживание л/ос целью недопущения эксцессов со стороны заключенными [6].

1 июня 1953 заключенные 1, 4 и 5 л/ов количестве 2700 чел., отказалась выйти на работу, а заключенные женщины отказывались принимать пищу. Однако, комитет забастовки штаба заключенных 5-го л/о приказал о соблюдении дисциплины и требований режима. Конвой не должен иметь ни малейшего повода к применению оружия.

Руководством лагеря принимается решение в случае отказа выйти на работу во всех трех л/о «прекратить выдачу заключенным питания, что приведет к ослаблению их сопротивляемости и ускорит ликвидацию неповиновения. К отказчикам от работы физического воздействия не применять» [7].

В результате невыхода на работы заключенных 1, 4, 5 и 6 л/о полностью были остановлены работы на «Горстрое», на руднике открытых работ и других.

В это время в 5 л/озаключенные продолжали сопротивление. Учитывая создавшуюся обстановку и опасность распространения на другие л/о и город, руководством лагеря были приняты меры по изъятию зачинщиков волянки, однако они положительных результатов не дали.

Утром 1 июня в 5-м л/о по радио был объявлен приказ начальника лагеря о том, что заключенным, у которых кончается срок в 1953-54 гг., необходимо построиться на этап. К 12 часам в указанное место собралось более 650 человек. В результате их фильтрации 6 человек зачинщиков волянки были изъяты из зоны лагеря. Следующая операция по изъятию актива в этом отделении, проводилась в ночь с 1 на 2 июня 1953 г.

Анализ события свидетельствует, что причиной забастовки явилась расстрел двух заключенных в 1-м и в 5-м л/о в результате они были убиты и ранены. Убийства в лагере имели место систематически и по ним не принимали никаких мер потому, что всякий раз возлагали вину на заключенных. Мотивируя

это действие тем, что был нарушен лагерный режим или же правила конвоирования. Так были смертельно ранены заключенный Соловьев и бригадир А.П. Болтушкин. [8].

По результату расследования данного происшествия Комиссия решила уголовного преследования против рядового Климова, стрелявшего вышеотмеченных заключенных не возбуждать, а ограничиться наложением дисциплинарного взыскания на 20 суток строгого ареста [9].

В дальнейшем, 25 мая 1953 г. в результате применения оружия оперуполномоченным 1-го л/о этого лагеря Ширияевым был убит заключенный Жигайло и ранен заключенный Дзюбук.

Служебным расследованием было установлено, что применение оружия как крайней меры по заключенным Жигайло и Дзюбук необходимостью не вызывалось. Поэтому комиссией МВД СССР по факту применения оружия по вышеотмеченным заключенным было предложено возбудить уголовное дело и виновных привлечь к уголовной ответственности.

Источники свидетельствуют, что в Горном лагере и в дальнейшем продолжается применение оружия к заключенным. Например, 25 мая 1953 г. в 15-00 часов 16 человек заключенных 4-го л/о, следуя под конвоем в 5-е л/о, отказались выполнить распоряжение конвоя и сели на дороге в 70 метрах от зоны. Прибывший на место исполняющего обязанности командира группы 78-го отдельного отряда сержант Цыганков после двукратного требования к заключенному Сафроник встать и выйти из колонны произвел в него выстрел из карабина и убил его.

26 мая 1953 г. сержант Дятлов, находясь у жилой зоны 5-го л/о лагеря, заметил группу заключенных этого отделения разговаривающие с заключенными женщинами 6-го л/о, находящимися в смежной производственной зоне кирпичного завода.

С целью прекратить разговоры между ними, Дятлов предупредил их, однако заключенные, не выполнив его требования, начали наносить ему оскорбления. Тогда сержант Дятлов применил оружие и ранил 7 заключенных, один из которых, будучи раненым, умер.

Комиссия МВД СССР, расследовавшая эти события, пришла к выводу, что сержантов Цыганкова и Дятлова за неправильное применение оружия привлечь к уголовной ответственности [10].

Как свидетельствует источник, что оперативные работники лагеря старались как можно больше наказать заключенных, ибо им за это создавали авторитет и похвалу по службе. Лишь бы был подан материал о побеге или о другом нарушении, и этого было достаточно, чтобы наказать заключенного.

Лагерная администрация предоставила права лицам из числа заключенных решать такие вопросы, как избавление за неподчинение и невыход на работу, и в результате этих действий имели место случаи убийства друг друга. Так, убит старший нарядчик 1-го л/о. Появились здесь блатные, цветные, Бандер, и т.п. Все это возбуждало антагонизм, рождало жертвы среди заключенных.

В дальнейшем в лагере продолжались противоправные действия заключенных. Например, 4 июня 1953г. заключенные-каторжане 3-го л/о не вышли на работу и освободили 24 заключенных. Оперуполномоченного Воронцова повели вглубь жилой зоны и пытались оставить его себе заложником. В ответ на это было применено оружие, в результате 5 заключенных убито и 14 ранено.

Учитывая сложность создавшейся обстановки к моменту применения оружия охраной, а также явного массового неповиновения и нападения заключенных, на состав охраны с целью овладения огнестрельным оружием, комиссия считала: оружие охраной к заключенным было применено своевременно и правильно.

Привлечь к уголовной ответственности заключенных из числа организаторов массового беспорядка и нападения на охрану. [1].

2 июня 1953 г. в 5-м л/о возникшей забастовки 26 июня 1953 г. были представители разных национальностей: от русских: Мещеряков, Фильнев, от украинцев Горошко, от литовцев Мистеревичус, от кавказских национальностей Жамбеков. Эта группа 26 июня организовали забастовку. Причиной этого явилось то, что во время этапа из 5-го л/о в 4-е лаготделение забрали ряд заключенных и увели в неизвестном направлении.

Руководители восстания решили, что, если будут введены солдаты в зону с оружием, оказать усиленное сопротивление, захватить оружие и продолжать борьбу, сделать прорыв в зоны, соединиться с другими лагерями и поднять восстание в Норильске.

Заключенный 3-го л/о И.Е. Воробьев 8 июля 1953 г. обращается к заместителю начальника Управления Горного лагеря И.П. Семенову о встрече с ним для переговоров. Он подчеркивает, если Вы не согласны с местом переговоров, можно ограничиться обменом писем.

В письме И.П. Семенова заключенному И.Е. Воробьеву об указаниях Московской комиссии заключенным этого л/о 8 июля 1953 г. отмечается, что «...никакой комиссии больше из Москвы не будет,

так как находящаяся здесь Московская комиссия в составе полковника Кузнецова, генерал-лейтенанта Сироткина и Киселева уполномочена решать по Горному лагерю все вопросы.

Из Москвы получено указание заключенным о прекращении неповиновения и восстановление в л/о нормальный порядок. При этом условия дается гарантия, что никто из заключенных никаким репрессиям за месячное неповиновение подвергаться не будет, больше того, будут пересмотрены дела заключенных в сторону сокращения наказания.

Если Вы повинуетесь этому указанию, то Московская комиссия согласна 9 июля в 12 часов дня встретиться с представителями заключенных в жилой зоне, для решения всех просьб и ходатайств заключенных. [12].

В ответ в письме И.П. Семенову заключенные сообщают о том, что ... «заключенные выражают не согласие вашим решением.

После этих письменных переговоров 9 июля 1953г. составляется план мероприятий комиссии МВД СССР по ликвидации беспорядков в 3-м л/о Горные лагеря. Общее руководство по выполнению мероприятий было поручено полковнику Кузнецову М.В.

В дальнейшем перед заключенными этого л/о 10 июля 1953 г. выступил начальник Тюремного управления МВД СССР М.В. Кузнецов. Он отметил, что неповиновение заключенных, организованное кучкой провокаторов в л/о Горные лагеря - за исключением 3-го л/о - ликвидировано. В этом л/о неповиновение заключенных в эти дни переросло в открытое выступление против советских законов и носит антисоветский характер. Предложил всем заключенным смело выходить из жилой зоны [13].

После выступления М.В. Кузнецова заключенные 3-го л/о обратились в ЦК КПСС с заявлением, где они просили сократить срок наказания; гарантировать наше положение в лагере государственными инструкциями; лиц, освобождающихся из мест заключения Заполярья - отправлять на материк; обеспечить нам условия мирного труда и возврата к отторгнутым от нас семьям, родным. Мы все являемся жертвами войны и послевоенной истерии и т.д. Мы ждем от Советского правительства проявления истинного гуманизма и стремления к мирному разрешению всех проблем.

Вышедший из жилой зоны, заключенный Харук Н.В. рассказал, что руководит саботажем в л/о заключенный ИТЛ Воробьев, а также заключенные каторжники Король, Шамаев и др. Главари волюнки и их доверенные люди препятствуют выходу заключенных из зоны. [14].

5 июня 1953 группа бендеровцев в количестве 16 заключенных ведут работу среди заключенных по активизации забастовки. Они проводили работу по подготовке нападения на офицерский состав.

Это привела комиссии МВД СССР принятое решение ликвидировать волюнку в 1 лагерном отделении.

В это время организаторы волюнки стремились не допустить выхода заключенных за зону, и это им удалось. Тогда было объявлено по радио, чтобы заключенные выходили за зону в любом направлении, и что в них солдаты стрелять не будут. После этого основная масса заключенных стала выходить за зону во всех направлениях. Организаторы волюнки растерялись и, видя, что большинство заключенных вышло за зону, сами добровольно вышли за зону. Затем производилось изъятие организаторов, активных участников и подстрекателей волюнки.

На следующий день началась операция по ликвидации волюнки, в жилой зоне 1-го л/о. После проведенных мероприятий лояльно настроенные заключенные стали выходить за зону. Организаторы волюнки от выхода за зону отказались и сосредоточились в одном из барakov, откуда они силами надзирательского состава были выведены за зону. Были изъяты организаторы и активные участники волюнки. Таким образом, волюнка заключенных в этом отделении была полностью ликвидирована,

1. Заключенные 5-го л/о из числа бендеровцев оказывают влияние на остальную часть заключенных. Находящиеся в штрафном изоляторе 24 заключенных 1 июня пытались выломать двери камер. Учитывая, что сопротивление может переброситься на 2-е и 3-е л/о, где заключенные могут не возвратиться в зону с объекта работы, руководством лагеря было принято решение заключенных этих отделений на работу не выводить, также принимались меры по усилению охраны жилых зон и зоны отделения объекта «Медвежий ручей» [15].

Однако, в 21 час около 200 чел. этого л/о во главе с бендеровцами стали приближаться к забору штрафного барака с целью освободить содержащихся там 38 человек заключенных. После предупреждения, что в случае нарушения порядка в лагере будет открыт огонь, заключенные разошлись. [16].

Прибывший в штрафной барак с группой офицеров и надзирателей начальник 3-го л/о капитан Тархов потребовал от заключенных прекратить беспорядки, но заключенные, не выполнив требования и, выломав запасную дверь, выбежали в зону штрафного барака.

Для оказания помощи лагерной администрации в зону л/о была введена группа невооруженных солдат численностью 60 человек. Они водворили этих заключенных в штрафной барак.

В зоне заключенные поймали проходившего оперуполномоченного лейтенанта Воронцова и, повели по зоне лагеря. Увидев нападение на Воронцова, солдаты открыли по нападающим стрельбу. Воспользовавшись этим, оперуполномоченный Воронцов сумел освободиться от нападающих заключенных и выбежать за зону.

В результате применения оружия 4 июня 1953 г. было убито 4 и ранено 14 заключенных, двое из которых, будучи ранеными, умерли в больнице, а именно: И.А. Прийдун, Б.Н., Осташ, Т.Хомик, И.С. Деркач, Прокопчук, И.И. Попик.

Анализ документов подтверждают, что применение оружия по заключенным в сложившейся обстановке действительно вызывалось необходимостью. Однако офицерский состав момент выступления заключенных проявили растерянность и недостаточную подготовленность к действиям по тревоге, в результате чего личный состав дивизиона действовал не организованно и допустил беспорядочную стрельбу. Комиссия в своем решении отметила:

1. Оружие по заключенным 3-го лагерного отделения Горного лагеря МВД СССР личным составом 4-го дивизиона воинской части 7580 применено правильно.

2. За необеспечение должного руководства личным составом дивизиона в период ликвидации нападения заключенных, в результате чего была допущена беспорядочная стрельба, командира 4-го дивизиона воинской части 7580 майора Полостяного с занимаемой должности снять и использовать с понижением [17].

Таким образом, оперативная обстановка в Горном лагере к моменту прибытия комиссии из МВД СССР на 5 июня 1953 г. из имеющихся в лагере 6 л/о, за исключением 2-го л/о, заключенные прекратили работу и проявляли массовое неповиновение лагерной администрации в пяти лагерных отделениях, в которых содержалось 16 378 заключенных.

Следует подчеркнуть, что за время работы в Горлаге комиссия МВД СССР провела расследование 17 случаев применения оружия к заключенным за период с апреля 1952 г. по июнь 1953 г, включительно. В 8 случаях применение оружия было признано неправомерным, причем лишь трое виновных должны были, по заключению комиссии, понести уголовную ответственность. В остальных случаях, применив Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27 марта 1953 г. «Об амнистии», комиссия сочла возможным ограничиться наложением дисциплинарных изысканий.

В ходе беседы проведенной членами бригады МВД с представителями заключенных 6 июня в 5-м л/о заключенные заявили о многочисленных нарушениях со стороны администрации, оперативных работников, охраны, связанные с убийством, оскорблениями, плохим питанием заключенных и т.д.

Здесь же было объявлено руководством МВД СССР, заключенным о следующих льготах: - Устанавливается 9-часовой рабочий день. - Снимаются номера с одежды заключенных. - Разрешается заключенным посылать семьям по одному письму в месяц. - Увеличивается выдача заключенным с их лицевых счетов до 450 рублей в месяц. - Разрешается беспрепятственно со своих лицевых счетов один раз в месяц посылать деньги своим семьям. - Снимаются решетки с окон жилых бараков. - Двери жилых бараков на ночь не закрывать.

Проведенные беседы с заключенными дали свои положительные результаты, в итоге заключенные 4-го, 5-го и 6-го л/о вышли на работу. 12 июня 1953 г. в этих лагерных отделениях, также во 2-м и 9-м л/о положение нормализовалась.

После введения некоторых льгот значительно повышается производительность труда заключенных. Однако в 3-м л/о (каторжане) сопротивление заключенных продолжается. Это приводит к аресту организаторов и руководителей волынки.

15 июня 1953 г. в 3-м л/о вместе с руководством Горлага проводил работу, прибывший в Норильск прокурор Вавилов. Несмотря проводимые им групповые беседы, положение в лагерном отделении не изменилось. Руководители волынки заявили, что до приезда правительственной комиссии из Москвы они сопротивления не прекратят. [18]

Администрация лагеря принимает решение максимально усилить охрану и продолжать питание по норме девять, как отказчикам от работы. Вела аресты главарей волынки. Совместно с Вавиловым оформляет материалы на 200 активных участников волынки для водворения их на тюремный режим сроком на 2 года с вывозом из Норильска в Красноярскую тюрьму, с последующим этапированием их для содержания в других тюрьмах, далее готовили этап на 1000 чел. активных участников волынки для вывоза их из Норильска в Береговой лагерь, также 1500 заключенных инвалидов для отправки из Горного

в Озерный лагерь. Также концентрирует в отдельном лагерном пункте 232 иностранцев, подлежащих отправке на Родину [19].

21 июня 1953 г. в своем заявлении заключенные лагеря подчеркивают, что «Вы неоднократно заявляли, что все вопросы, касающиеся быта заключенных, будут разрешены после произведенного 4 июня с. г. расстрела заключенных на 3-м л/о. Вы не только не приступили к разрешению важных вопросов, связанные с вызовом правительственной комиссии, упразднение провокаций по отношению к заключенным, сознательно усугубили положение. Заключенные ставили в известность лагерное руководство, что, если это будет продолжаться и дальше, ненависть заключенных усилится ... [20].

В третьем отделении группа заключенных, возглавляемая бандглаварем Воробьевым, проводила антисоветскую деятельность, одновременно угрожая расправой заключенным, не желающим принимать участие в волынке.

Руководством волынки был создан так называемый «комитет», куда вошли 23 чел. Главари волынки проводили собрания и митинги, на которых агитировали заключенных на работу не выходить и лагерную администрацию в лагерь не пускать. В конце июня 1953 г. члены созданного «комитета» изготовили несколько сот листовок и при помощи специально изготовленных змей распространяли их на территории Норильска.

Чтобы удержать массу заключенных в повиновении, организаторы саботажа наряду с террором проводили изоляцию неблагонадежных заключенных, не желающих участвовать в волынке. Для этой цели главари организовали изолятор, где поместили 20 заключенных.

Эти факты свидетельствовали о том, что деятельность носит явно выраженный антисоветский характер и приняла форму открытого мятежа.

В течение полутора месяца комиссия МВД СССР в 3-м л/о проводила различные мероприятия и принимала всевозможные меры к ликвидации волынки мирным путем, но успеха не добилась. Поэтому Комиссией МВД СССР был разработан план ликвидации волынки.

Руководители ознакомили личный состав с планом операции и инструктировали военнослужащих участвующих в операции.

В результате осуществления плана, волынки заключенных этого отделения были полностью ликвидированы. Главари волынки были арестованы и привлечены к уголовной ответственности.

В документе о ликвидации волынки в 5-м л/о 29-30 июня 1953 г. и заключении комиссии МВД СССР по факту применения оружия к заключенным этого отделения Горного лагеря 30 июня 1953 г. подчеркивается, что «на протяжении с 26 мая по 29 июня с.г. враждебно настроенная группа заключенных этого л/о из числа украинских и литовских националистов организовали массовое неповиновение лагерной администрации, разработали и предъявили ряд невыполненных требований.

Поводом к массовому протесту были случаи неправильного применения оружия со стороны охраны и с 26 мая по 29 июня с. г.

28 июня 1953 г. комиссией было объявлено, что лагерное отделение ликвидируется, и предложено всем заключенным с вещами выходить за зону для этапирования в другие лагерные отделения. В этот день из 5-го л/о выведено около 1500 заключенных, которые в пути следования в 4-е л/о подвергались проверке, во время которой были изъяты активные участники волынки.

Оставшиеся 1400 заключенных, в основном бендеровцы и националисты из прибалтийских республик, выйти из жилой зоны отказались и продолжали сопротивление против лагерной администрации.

Учитывая создавшуюся обстановку, комиссия МВД СССР утром 29 июня совместно с руководством лагеря вторично объявили заключенным о ликвидации 5-го л/о и предложила им организованно выйти для этапирования в другие лагерные отделения. Это требование заключенными выполнено не было, Организаторы саботажа, воспрепятствовали выходу основной массы заключенных из л/о. Более того, заключенные вооружившись стали двигаться на сторону солдат и надзирателей. В этот момент через сделанный проход в ограждение были введены 40 вооруженных солдат, при вводе которых толпа заключенных более 500 чел. с нецензурной бранью отгеснили солдат вглубь зоны.

Устные предупреждения офицеров и предупредительные выстрелы вверх солдат не подействовали на толпу заключенных. В самый критический момент нападения на охрану солдаты открыли огонь по нападающим заключенным. После чего заключенные выполняли все указания охраны и лагерной администрации.

В результате нападения заключенных на охрану два солдата получили удары тяжелыми предметами в область головы и 5 солдат получили ушибы. Со стороны заключенных убито 11 чел., 14 чел. были

тяжело ранены, из которых 12 умерли и ранены 22 чел. В числе убитых и раненых оказались организаторы массового неповиновения и инициаторы нападения на охрану.

Заключенными в период массового неповиновения был причинен ущерб в размере более 50 тысяч рублей.

Выведенные из л/о заключенные конвоями были отправлены в тундру, где проводилось изъятие организаторов, руководителей, активных участников массовых беспорядков. Таким образом, волынка заключенных в 5-м лагерном отделении была ликвидирована.

В это время вторично возобновили массовое неповиновение лагерной администрации и отказались от работы заключенные 4-го и 6-го лагерных отделений.

Видя, что в 4-м л/о удержать основную массу заключенных в жилой зоне невозможно, организаторы волынки после 24-часового сопротивления вышли за зону вместе с выходящими заключенными. На следующий день все заключенные вышли на работу. Таким образом, волынка в этого отделения была ликвидирована.

Дальнейшие мероприятия комиссией МВД СССР были проведены по ликвидации волынки заключенных в 6-м женском лагерном отделении.

5 июля на предложение представителя Прокуратуры СССР Т. Вавилова, начальника Горного лагеря генерал-майора Т. Царева и полковника Кузнецова о прекращении волынки и выходить на работу заключенные женщины ответили отказом. Тогда комиссия МВД приняла решение рассеять заключенных водой, для чего за зоной были установлены три пожарных автомашины и после этого была пущена вода сначала в три атмосферы, затем напор воды увеличили до 8 атмосфер. В начале заключенные на пущенную воду не обращали внимания и продолжали стоять, но, когда напор воды достиг 8 атмосфер, живая цепь из заключенных стала пятиться дальше от струи воды, в это время в жилую зону было введено 100 надзирателей и солдат, которые растаскивали заключенных и выводили за зону. За зоной они беспрекословно подчинились требованиям охраны и были изъяты организаторы, руководители и активные участники волынки. После ликвидации волынки все заключенные женщины вышли на работы.

В результате проведенных мероприятий во всех лагерных отделениях Горного лагеря было изъято 2920 заключенных, активно участвовавших в волынке.

Из числа изъятых заключенных 45 чел. арестованы как организаторы саботажа и 365 активных участников и подстрекателей оформлены для водворения на тюремный режим, 1500 заключенных участников волынки переведены для дальнейшего содержания в Береговой лагерь г. Магадан. Остальные 1010 изъятых заключенных размещены отдельно от всех других заключенных в двух вновь организованных лагерных пунктах.

В процессе работы комиссии поступило от заключенных 2209 заявлений и жалоб. Все жалобы и заявления комиссией МВД СССР рассмотрены, и результаты рассмотрения под расписку объявлены заключенным, подавшим заявления.

Представительная комиссия МВД СССР основными причинами волынки заключенных Горного лагеря отметила:

- крайне слабая работа оперативного и режимного аппаратов лагеря и его малочисленность;
- оперативный состав лагеря понимал свои задачи неправильно, отрывал агентурно-оперативную работу от задач по укреплению охраны, режима и изоляции заключенных в лагере;
- работники режима на производстве не бывали, а проводили только ежедневные проверки, выводы заключенных на работу и прием их после работы.
- грубое обращение к заключенным со стороны работников охраны и надзирательской службы;
- невнимательное отношение со стороны литерной администрации к жалобам и заявлениям заключенных [21].

Результаты исследования. Таким образом, в мае месяце 1953 г. в Горном лагере была организована массовая забастовка, ее организовали в мужских лагерных отделениях. 28 мая 1953 г. женщины поддержать забастовку и не пошли на работу. Пожелавших выходить на работу женщин, избивали и угоняли обратно в бараки. Имели место случаи, что заколачивали двери жилого барака там, где проживали заключенные, склонные выходить на работу. Все это привели объявлению им массовой голодовки.

Данная забастовка в женском л/о длилась с 28 мая по 7 июня 1953 г. и снова возобновилась с 26 июня по 7 июля 1953 г. Активными участниками и организаторами были заключенные женщины.

12-18 января 1954 г. лагерный суд ИТЛ в закрытом судебном заседании в г. Норильске рассмотрела дело по обвинению заключенных женщин по ст. ст. 58-14, 58-11 и 59-2 ч. 1 УК РСФСР в организации волынки заключенных в 6-м женском л/о суд приговорил: Зеленскую А.М., Петрашук А.С.у, Нич М.М., Сафранович Ю.Ф., Тофри А.Г. сроком до шести лет лишения свободы в ИТЛ без поражения прав.

Зеленская, Нич, Тофри, Петрашук наказаны сроком до десяти лет лишения свободы в ИТЛ каждую и поражения прав по сроку до пяти лет каждую, без конфискации имущества. Сафранович, Яскив, Дауге и Мазепа подвергнуты наказанию по ст. 58-11 и 58-14 УК РСФСР сроком до восьми лет лишения свободы в ИТЛ каждую и поражения прав. Коваль С.И. – общей сложности сроком на 22 года лишения свободы в ИТЛ.

Заключение. После завершения восстаний в Горном лагере МВД в соответствии с Уголовным Кодексом РСФСР в Красноярском краевом суде от 15-21 июля 1954 г. руководители этого восстания И.С. Касилов, П.А. Френкель, Л.В. Коваленко, М.И. Измайлов были привлечены к уголовной ответственности и наказаны на различные сроки тюремного заключения. [22].

Таким образом, была поставлена последняя точка на восстание заключенных в Горном лагере МВД СССР 1953 года.

Список использованной литературы:

1. ГА РФ. Ф. Р-9414, Оп. 8, Д. 34. Л. 22.
2. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 2.
3. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 3.
4. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 16-17
5. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 18.
6. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 29.
7. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 163-164.
8. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 180 -181.
9. ГА РФ. Ф. Р-941.1 Оп. 1. Д.159. Л, 228-233.
10. ГА РФ, Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158.Л.116-116об.
11. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д.1Л.68-73.
12. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 91-92 об.
13. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 33.
14. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 36.
15. ГА РФ. Ф. Р-9401. Оп. 1 п. Д. 262. Л. 28.
16. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 149-152, 161-189.
17. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 158. Л. 48
18. ИСТОРИЯ СТАЛИНСКОГО ГУЛАГА. Конец 1920-х-первая половина 1950-х годов. Собрание в 7 томах. Восстания, бунты и забастовки заключенных. Том 6. Москва, РОССПЭН,2004, с. 671.
19. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 159. Л. 218-224.
20. ГА РФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 159. Л. 162-180.
21. ГА РФ. ГАРФ. Ф. 9401, оп.1а, д.225, л.44; Ф. Р-8131. Оп. 31, Д. 16693, Л. М-18.
- 22.ГА РФ. Ф.8131. Оп. 31. Д. 56695. Л. 10-11, 22-25.

Reference:

1. GA RF. F. R-9414, Op. 8, D. 34. L. 22.
2. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 2.
3. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 3.
4. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 16-17
5. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 18.
6. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 29.
7. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 163-164.
8. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 180 -181.
9. GA RF. F. R-941.1 Op. 1. D.159. L, 228-233.
10. GA RF, F. R-9413. Op. 1. D. 158.L.116-116ob.
11. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D.1L.68-73.
12. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 91-92 ob.
13. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 33.
14. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 36.
15. GA RF. F. R-9401. Op. 1 p. D. 262. L. 28.
16. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 149-152, 161-189.
17. GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 158. L. 48

18. *ISTORIA STALINSKOGO GÝLAGA. Konets 1920-h-pervaia polovina 1950-h godov. Sobraie v 7 tomah. Vosstania, býnty i zabastovki zaklyúchennyh. Tom 6. Moskva, ROSSPEN, 2004, s. 671.*

19. *GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 159. L. 218-224.*

20. *GA RF. F. R-9413. Op. 1. D. 159. L. 162-180.*

21. *GA RF. GARF. F. 9401, op.1a, d.225, l.44; F. R-8131. Op. 31, D. 16693, L. M-18.*

22. *GA RF. F.8131. Op. 31. D. 56695. L. 10-11, 22-25.*

УДК 371.1:93/94 (574.13)
МРНТИ 14.25.07,78.08.17, 03.20

10.51889/9275.2022.28.26.005

А.К. Мухамбетғалиева*¹

*¹аспирант Оренбургского государственного педагогического университета
г. Оренбург, Российская Федерация
E-mail:k.alima.82@mail.ru*

ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СОВЕТСКОЙ ШКОЛЫ В 1945-1953 гг. (НА ПРИМЕРЕ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация

В статье рассматривается процесс восстановления и развития общеобразовательной школы в послевоенные годы на примере Актюбинской области. Известно, что в годы Великой Отечественной войны большие трудности испытала и система школьного образования. Отсутствие учебных помещений, принадлежностей, одежды и обуви, ухудшение материального положения семей усугубляло трудности обучения школьников. Многие социальные аспекты, связанные с послевоенными проблемами подробно освещены в данном исследовании. Раскрывается роль органов народного образования в реализации закона о всеобщем, а также общественности и шефских организации в восстановлении народного образования. На основе анализа архивных материалов показана динамика роста школьной сети, интернатов и пансионатов, прослеживаются изменения контингента учащихся в них, проанализирована проблема кадрового обеспечения.

Автор делает вывод о том, что 1945 -1953 гг. стали переходным этапом в развитии советской школы, когда на пике послевоенной разрухи на школу возлагалась большая ответственность не только обучения и воспитания подрастающего поколения, но и подготовка школьников к решению новых задач будущего.

Ключевые слова: Актюбинская область, школа, послевоенный период, всеобщее, семилетнее обучение.

А.К. Мухамбетғалиева*¹

*¹Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің аспиранты,
Орынбор қ., Ресей Федерациясы
E-mail:k.alima.82@mail.ru*

1945-1953 жж. КЕҢЕС МЕКТЕБІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖӘНЕ ДАМУ (АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақалада Ақтөбе облысының мысалында соғыстан кейінгі жылдардағы жалпы білім беретін мектепті қалпына келтіру және дамыту барысы қарастырылады. Ұлы Отан соғысы жылдарында мектептегі білім беру жүйесі де үлкен қиындықтарды бастан кешіргені белгілі. Сынып бөлмелерінің, керек-жарақтардың, киім-кешек пен аяқ киімнің жоқтығы, отбасылардың материалдық жағдайының нашарлауы мектеп оқушыларын оқытудағы қиындықтарды күшейтті. Бұл зерттеуде соғыстан кейінгі мәселелерге қатысты көптеген әлеуметтік аспектілер егжей-тегжейлі қарастырылған. Жалпы білім туралы заңды жүзеге асырудағы халыққа білім беру органдарының, сондай-ақ халық ағарту ісін қалпына келтірудегі қоғамдық және патронат ұйымдарының рөлі айқындалды. Зерттеуде мұрағат материалдарын пайдалану негізінде мектеп желісінің, мектеп-интернаттар мен мектеп-интернаттардың өсу динамикасы,

олардағы оқушылар контингенті өзгерістері көрсетіліп, кадр мәселесіне талдау жасалған. Автордың ойынша, 1945 -1953 жж. кеңес мектебінің дамуының өтпелі кезеңі болды, бұл кезде соғыстан кейінгі қираудың шарықтау шегінде мектепке тек өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен тәрбиелеу ғана емес, сонымен қатар мектеп оқушыларын жаңа мәселелерді шешуге дайындау үлкен жауапкершілік жүктелді.

Түйінді сөздер: Ақтөбе облысы, мектеп, соғыстан кейінгі кезең, жалпы білім беру, жеті жылдық білім.

A.K. Mukhambetgalieva*¹

*¹postgraduate student, Orenburg State Pedagogical University
Orenburg, Russian Federation
E-mail:k.alima.82@mail.ru*

RESTORATION AND DEVELOPMENT OF THE SOVIET SCHOOL IN 1945-1953 (ON THE MATERIALS OF AKTOBE REGION)

Abstract

The article discusses the process of restoration and development of a general education school in the post-war years on the example of the Aktobe region. It is known that during the years of the Great Patriotic War the system of school education also experienced great difficulties. The lack of classrooms, supplies, clothing and footwear, and the deteriorating financial situation of families exacerbated the difficulties of teaching schoolchildren. Many social aspects related to post-war problems are covered in detail in this study. The role of public education bodies in the implementation of the law on general education, as well as the public and patronage organizations in the restoration of public education is revealed. Based on the analysis of archival materials, the dynamics of the growth of the school network, boarding schools and boarding schools is shown, changes in the contingent of students in them are traced, and the problem of staffing is analyzed. The author concludes that 1945 -1953. became a transitional stage in the development of the Soviet school, when, at the peak of the post-war devastation, the school was given a great responsibility not only to educate and educate the younger generation, but also to prepare schoolchildren for solving the new challenges of the future.

Keywords: Aktobe region, school, postwar period, universal education, seven-year education.

Введение. Роль образования в современном мире как важнейшего социально – воспитательного фактора формирования общества все больше приобретает актуальность. Модернизация общего среднего образования в Республике Казахстан, построение высокоэффективной системы образования, отвечающей требованиям и вызовам изменяющегося мира стали приоритетными задачами реформирования национального образования. Изучение опыта прошлых лет в системе школьного образования советского периода представляет большой интерес для исторической науки, так как поиск методов обеспечения эффективного функционирования системы образования невозможен без учета исторического опыта. Рассмотрение основных тенденций развития общеобразовательной школы возможно на примере Актюбинской области, которая выступала в годы войныне только основнымближайшим тылом фронта, но и местом, куда прибыли многочисленные эшелоны с эвакуированными людьми и предприятиями.

Выбор хронологических рамок исследования обусловлен тем, что 1945-1953 гг. долгое время оставались наименее изученным периодом истории Казахстана. Большинство исследований советского периода развивались под воздействием идеологических установок и во многом не отражали истинную объективность событий прошлого.

Цель исследования – раскрыть основные тенденции развития общеобразовательной школы на территории Актюбинской области в послевоенные годы.

Материалы и методы исследования. В качестве основных методов исследования выступили методы сравнения, анализа и синтеза, классификация объектов изучения. Методом анализа были изучены архивные источники и литература рассматриваемого периода. Сравнительный метод был использован при исследовании динамики сети школьных учреждений и контингента учащихся на территории области сравнительно с военным периодом. Наряду с общенаучными методами использовались специфические методы исторического познания, как проблемно-хронологический, историко-системный методы. Основными методологическими принципами в работе послужили историзм и научная объективность. Кроме того, основой для настоящей статьи послужили документы фонда Государственного Архива Актюбинской области, включающие постановления и решения партии, отчеты обследования и проверок,

относящиеся к изучаемому периоду. Представленные в данной работе архивные материалы большей частью вводятся в научный оборот впервые.

Обсуждение. Историография данной темы достаточно обширна и представлена работами, различных по охвату территориальных и хронологических рамок.

На общесоюзном уровне вопросами восстановления советской школы и педагогики занимались Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. [1]. Региональные исследования советской школы и основные тенденции ее развития связаны с именами Гладковой Е.О. [2], Макаровой Н.Н., Кожуховой Е.Л. [3], Турсиновой Ж. Ж. [4], Ешпанова В.С. [5]. По мнению Макарова Н.Н., Кожухова Е.Л. в функционировании советской школы период 1940-1950-х годов стал переходным этапом от классических норм сталинской эпохи к новым подходам организации образования, а учителя представляли социальную общность, которая характеризовалась единообразием ценностей и норм поведения. Особый интерес представляет работа Ж.Ж.Турсиновой о развитии среднего образования в советский период в самой крупной по территории и промышленному потенциалу - Карагандинской области. Исследователь В.С. Ешпанов рассматривает историю развития системы образования в Актыбинской области в годы Великой Отечественной войны. Автор раскрывает причины отставания школьного образования в области, характеризует политику государства в сфере ликвидации безграмотности среди детей в 1941-1945 гг. Повседневная жизнь учителя эпохи сталинизма выступала специальным объектом исследования А.В. Чашукина [6]. По мнению автора, школа как социальный институт коммунистического воспитания молодежи, выполняла огромное количество административных и идеологических задач, а школьный учитель исполнял роль агента власти. В центре исследования Е.Томас Юинга [7] - повседневный быт, статус, особенности их работы, политические взгляды учителей школы. Автор рассказывает о чувстве долга, профессионализме и высоких человеческих качествах советских учителей, притом, что их деятельность проходила в период жестоких репрессий, захлестнувших всю страну в 1930-е гг.

Система школьного образования в Советской России и СССР нашла отражение в трудах зарубежных исследователей. Взгляд на борьбу за освободительное образование в революционной России в своей статье изложила Меган Берент таким образом: «Жажда просвещения, так долго подавляемая, с революцией вырвалась на волю. Россия ненасытно поглощала литературу, как горячий песок воду» [8]. Автор отмечает, что русская революция привела не только к радикальной трансформации самой школы, но и представлений людей об обучении и взаимосвязи между познанием и языком.

Характеризуя особенности школьного образования в СССР в период войны, американский исследователь Джон Данстан, в своей работе отмечает, что все дети страны должны были получить образование, и в то же время необходимо было подготовить квалифицированную рабочую силу с раннего возраста. Однако, впечатляющий количественный прогресс достигнутый перед Второй мировой войны, был омрачен качественными недостатками. Способность системы образования эффективно выполнять свои функции была ограничена дефицитом кадров и плохими условиями обучения [9, с.2-3]. В целом историография данной проблемы довольно обширна. Но, вместе с тем, ограничены исследования на локальном уровне, имеющиеся работы рассмотрены в совокупности других проблем, и в основном носят фрагментарный характер.

Результаты исследования. Великая Отечественная война принесла огромные людские потери, а также откинула советские республики назад в экономическом и культурном уровне развития. В послевоенные годы в школах сложилась кризисная ситуация, хотя ни в каких официальных документах данный термин не применялся. Кризисное состояние наблюдалось в материально-бытовой, кадровой и духовной сфере общего образования. В годы войны большая часть школьных зданий в городе были заняты госпиталями и организациями. Например, в 1943–1944 учебном году в помещениях школ №№ 7, 8, 9, 10, 13 г. Актыбинск частично располагались военные организации и другие учреждения. В зданиях школ № 9 и № 13 второй этаж занимала военная часть, на втором этаже школы № 10 располагалось общежитие ФЗО [5, с.43]. Несмотря на Постановление от 5 марта 1944 г. «О порядке возвращения школьных зданий, используемых не по назначению» вопрос о недостаточности помещений для учебы сохраняла остроту на протяжении всего исследуемого периода, т. к. многие здания оказались непригодны и требовали капитального ремонта [3, с.340].

В 1945 г. в Актыбинской области функционировало 621 школа с контингентом 32460 учащихся, что на 28% меньше, чем накануне войны. В большинстве школ обучение проходило в старых непригодных для учебного процесса зданиях. Отсутствие помещений создавало не благоприятные условия для работы образовательных учреждений. Основной проблемой школ стало обучение детей в трех сменах. В докладной записке горкома партии 1947 года отмечается, что перевод школы №13 г. Актыбинск в

сельхоз школу не возможно, так как в городе имелось всего 11 школьных зданий, из-за нехватки зданий дети учились в три смены. Передача этой школы для подготовки специалистов сельского хозяйства лишит возможности обучения 852 детей города. В 1947 г. в городе из 11 школ в две смены занимались только 3 школы, 8 школ проводили занятия в три смены. Всего из 8180 городских учащихся в три смены обучалось 5864 детей, что составляло 72% [10, л.4].

Первые послевоенные годы в школах республики характеризовались обеднением учебно-материальной базы, отсутствием достаточного наличия топлива, учебно-письменных принадлежностей, несоответствием большинства учителей своему назначению и другими трудностями. Архивные материалы характеризуют трудное положение школ Актюбинской области. В отчете Актюбгорно об учебно-материальной базе школ за 1947-1948 учебный год говорится, что крыши школ № 2, 9, 10, 13, 15 во время сильных или продолжительных дождей протекали. В школе № 13 гнили балки перекрытий потолка, и была большая опасность его падения [11, л.1]. Описание здания семилетней школы им. Пушкина Байганинского района подтверждает бедственное положение сельских школ области. Сначала здание было построено под начальную школу, без плана, по инициативе населения. В школе имелось 2 классные комнаты и одна комнатка для кладовой. Вместимость учебных помещений не более 10 человек, но там умещали по 15 – 20 учащихся. Комнаты были лишены света, потому что с востока падает свет до 9 ч., окошки маленькие, одинарные, зимой на ней замерзал лед, вследствие чего в комнате становилось темно [12, л.31]. Например, проверка в 1945 г. Новороссийской русской средней школы выявила, что с 1 января школа не отапливалась, в день проводились по 2-3 урока и дети отпускались домой. Ввиду крайне низкой температуры в 1945 г. среди учащихся зафиксированы случаи заболевания корью, воспаления легких, гриппом, ангиной [13, л.2]. Постоянные срывы занятий приводили большому отставанию детей от программного материала.

Главным направлением деятельности государства в послевоенные годы в сфере социального развития являлось восстановление и развитие народного образования. Согласно Постановлению «О мерах дальнейшего развития высшего и среднего образования в Казахской ССР» от 16 ноября 1947 года ЦК ВКП (б), было принято решение об обязательном семилетнем обучении в сельских местностях, и десятилетнее в городах [14]. Реализация постановления правительства о школе привела к некоторым улучшениям в республике. Так, Например, увеличилась количество школ, освободились здания, занятые под госпитали и государственные учреждения, значительно стала укрепляться материальная база начальных, семилетних и средних школ [4].

В Актюбинской области наблюдался рост школьной сети и контингента учащихся начальных классов. Количество школ в период войны и первые послевоенные годы характеризуются следующими показателями:

Таблица 1– Сеть школ и контингент школьников в Актюбинской области в 1940/1941 и послевоенные учебные годы.

Учебные годы	Всего школ / всего учащихся на начало учебного года							Всего
	Началь-ных	1-4 кл.	Семи-летних	5-7 кл.	Сред-них	8-10 кл.		
1940-1941	447	27416	134	15588	37	1827	618	44826
1944-1945	454	23673	125	5843	43	1515	621	32460
1945-1946	484	23819	122	5432	35	1257	641	30508
1946-1947	525	31752	121	5113	35	1413	681	38278
1947-1948	541	37263	120	5475	28	1424	689	44162
1948-1949	551	37797	125	7251	27	1419	703	46467
1949-1950	538	38201	142	11199	25	1606	705	51006
1950-1951	508	35126	148	16102	28	2038	684	54014
1951-1952	483	29780	156	19032	31	3217	625	52029
1952-1953	551	28394	153	20829	34	3244	738	52467

Составлено по: ГААО. Ф.13-П.Оп.19. Д.211. Л.1,2; Оп.20. Д.289. Л.41., Д.293, Л. 54,57; Оп.21. Д.208.Л.34; Оп.21. Д.214.Л.83,141.

Согласно данным таблицы 1, за период 1944/1945 - 1952/1953 учебных годов школьная сеть увеличилась в 1,1 раза, а также значительно превзошла довоенный уровень количества школ на 19%.

Превышение довоенного уровня в области шло за счет роста сети начальных школ, и поэтому наращивание семилетних и средних школ оставалось одной из важнейших задач послевоенной школьной системы. Количество семилетних школ в 1945-1953 гг. увеличилось в 1,2 раза. После войны общий контингент учащихся в Актыубинской области увеличился. Если в конце войны в школах обучалось 32460 человек, то к 1952/1953 учебному году – 52467 человек, т.е. увеличилось на 20007 учащихся, или в 1,6 раза.

На протяжении послевоенного периода выполнение закона о всеобуче как одна из основных функций советской общеобразовательной школы сохраняет свое общественное содержание [15, л.163]. Определенная нормативно-правовая база осуществления всеобуча к началу 1946 г. была уже создана, и в стране уже проводилось всеобщее обязательное начальное образование. Семилетнее всеобщее обучение в 1949 г. стало уже обязательным. По стране развернулось широкое общественное движение за осуществление всеобуча. В 1949 в СССР уже работало 201 025 общеобразовательных школ, в которых обучалось свыше 33,2 млн. учащихся [16].

Закон о всеобуче предстояло выполнить городскому отделу народного образования г. Актыубинск. Согласно отчетам директоров школ и отделов образования процесс учета детей в области проходило удовлетворительно. Определенные проблемы возникали при организации учета детей школьного возраста. С помощью подворного обхода работниками органов народного образования выявлялись семьи, нуждающиеся в материальной помощи, соответственно, во многих из которых дети не посещали школы. В некоторых районах обходы проводились не полностью и не своевременно, поэтому работа по распределению детей в школы велась в течение учебного года. Вследствие чего, статистические данные по данному вопросу постоянно подвержены изменениям. Например, на начало 1946/1947 учебного года подворным обходом выявлено не охваченных обучением всего 1604 детей. К концу 1 –й четверти 1947/1948 учебного года в области количество неохваченных учебной детей сократилось до 713 чел., т.е. 891 человек были возвращены в школу [10, л.21]. В том же учебном году, по материалам других отчетов, говорится, что количество не посещающих детей составляло 1123 детей [11, л.87].

В течение учебного года наблюдалось выбытие учащихся из школ. Причины выбытия учащихся из школ были разными, в основном материальные трудности, а также ухудшение здоровья детей, вызванное постоянным недоеданием и распространением заболеваний. За 1950/1951 учебный год остались неохваченными, выбывшими по болезни и другими причинами и не возвращенные школами – 1370 человек [17, л.11].

Количество выбывших учащихся в 1 полугодии 1951/1952 учебного года составило – 4214, а во 2 – полугодии – 2387, т.е. сократилась почти наполовину. Причем почти на 50% сократилось выбытие учащихся из школ по причине отдаленности и из-за отсутствия одежды и обуви [18, л.24]. Как видно, постепенно количество детей, не посещавших школу, сокращалась. Этому способствовали меры правительства по предотвращению отсева детей из школ в виде оказания материальной помощи нуждавшимся семьям, обеспечения детей одеждой, обувью, школьными принадлежностями. Кроме того, возвращению учеников в школы способствовали рейды учителей на дом, проводимые совместно с представителями районного партийного, комсомольского и профсоюзного актива. Однако, несмотря на определенные успехи, полного охвата школой в течение рассматриваемого периода осуществить не удавалось.

Под флагом борьбы с «великодержавным шовинизмом» и «буржуазным национализмом» преподавание в школах родных языков стали сокращать. В связи с депортацией и эвакуацией количество казахских школ в республике сократилось с 54% в 1940 г. до 47% в 1950 г., а количество этнических казахов школьников за тот же период упал с 39% до 35% [20, л.152]. Было введено обязательное преподавание русского языка в нерусских школах. В рассматриваемый период школьная сеть Актыубинской области возрастала, однако количество рост казахских школ был незначительным, динамику можно проследить по данным таблицы 2.

Таблица 2 - Контингент учащихся в школах с казахским языком обучения в послевоенные годы

Учебные годы	Всего школ / всего учащихся на начало учебного года							
	Начальных	1-4 кл.	Семи-летних	5-7 кл.	Средних	8-10 кл.	Всего	
							Школ	Уч-ся
1944-1945	333	8643	65	2507	13	359	411	11509
1945-1946	366	11083	65	2607	10	553	441	14243
1946-1947	391	14673	64	2304	11	692	466	17669
1947-1948	400	17329	57	2266	8	832	465	20427
1948-1949	420	18087	57	2767	9	923	486	21777
1949-1950	441	19151	62	4472	9	1025	482	24648
1950-1951	380	18088	58	6742	11	1220	449	26050
1951-1952	325	18264	56	6538	11	1227	392	26029

Составлено по: ГААО. Ф.13-П. Оп.19. Д.204. Л.3; Оп.16. Д.219. Л.28, 29.

Согласно данным, в Актюбинской области в 1951/1952 учебном году функционировало 392 казахских школ, что составило 53% от общего числа общеобразовательных школ, количество школьников обучавшихся на родном языке – 26029, т.е. всего 50% .

Дети, окончившие школу в своем селе, ауле продолжали учебу в ближайшей семилетней или средней школе. У значительной части учащихся родители были заняты на отгонном животноводстве, поэтому основная масса детей из населенных пунктов, не имеющих соответствующей школы, размещались в интернатах. В целях более полного осуществления всеобуча при казахских средних и семилетних школах области организовывались бюджетные, интернаты – пансионаты и интернаты, находящиеся на общественном попечении. Количество интернатов характеризуются следующими данными: пансионатов - 4, бюджетных интернатов – 49, общественных интернатов – 20.

Пансионаты с контингентом 346 человек работали при Актюбинской, Иргизской, Челкарской и Жаркамьской казахских средних школах, и находились на полном государственном обеспечении [21, л.3]. Возросло число воспитанников бюджетных интернатов до 2428 и общественных до 400 человек. Интернаты, как и школы, испытывали острую нехватку в оборудовании, принадлежностях и обмундировании. Например, дети в Карабутакском и Джурунском, Жаркамьском пансионатах крайне нуждались в теплой одежде, обуви, школьных принадлежностях [10, л. 28].

Возможности городского отдела образования по обеспечению школ были ограничены. В ряде школ области не имелось классных столов и стульев для учителей, шкафов и др. необходимой мебели. В отдаленных школах не было часов, перерывы производились приблизительно, отсутствовали географические карты и глобусы. В школах Уильского, Байганинского, Иргизского районов имеющиеся учебные кабинеты были оснащены слабо, особенно кабинеты биологии и химии. Из-за отсутствия необходимых приборов и реактивов лабораторные работы часто не проводились [11, л.8].

Пособиями школы снабжались скудно, учебников и тетрадей выделяли недостаточно. Школы не могли выписывать в достаточном количестве необходимых газет и методических журналов. Они получали только по одному экземпляру газет «Учительская правда» и «Комсомольская правда». На 18 школ области выдали по 5 - 8 экземпляров методических журналов «Начальная школа», «Народное образование», «География в школе», «Русский язык в школе» и др. [11, л.8] Отсутствовали программы по отдельным дисциплинам. В отчете горно в 1948 г. отмечено, что по 5-10 классам ощущался недостаток в программах по химии, истории, географии, математике и конституции. В г. Актюбинск из 11-ти школ, только четыре школы (№1, 4, 6, и 11) наглядными пособиями были обеспечены лучше, чем другие [11, л.2]. Указанные отчетные материалы свидетельствуют о типичных условиях того времени: отсутствие необходимых приборов, учебных принадлежностей т.п.

Посильную помощь школам оказывали шефствующие организаций и родительские комитеты. Их силами строились новые школы и ремонтировались учебные кабинеты. Например, в 1947 - 1948 учебном году по области было выстроено 37 новых школьных зданий. Силами общественности все школы Челкарского района были обеспечены топливом. В Иргизском районе построена казахская средняя школа на 280 мест. Колхозники сельхозартели им. Шевченко Темирского района сделали пристройку к

школьному зданию, отремонтировали учителям квартиры [10, л.22]. В 1951 г. в строительстве здания Жанакурылысской семилетней школы принимали участие 150 родителей – колхозников, 2 автомашины и 25 подвод, подвезено 6 куб.м. леса и сделано 5 тысяч самана. В Ключевом районе трудящиеся взяли на себя обязательство ремонта школ, и к началу 1951-1952 учебного года было отремонтировано 20 школ [17; 17]. Следует отметить, что такая помощь школам со стороны общественности не стала повсеместной. Например, в Карабутацком, Степном и Темирском районах функционировали школы, в которых требовалось проведение капитального ремонта.

Большую помощь особо нуждающимся детям оказывала общественность. По неполным данным силами общественности приобретено и выдано: пальто – 22 шт., ботинок – 73 пары, валенок – 253 пары, белья – 100 пар, костюмов – 10 шт. В Джурунском районе колхозники колхоза им. Шевченко отчислили 2% доходов в помощь нуждающимся детям и отпустили шерсти на 53 пары детских валенок. Колхоз им. Коминтерна Новороссийского района приобрел 12 пар валенок и 3 пары ботинок, колхоз «Сибиряк» этого района выдал 100 пар валенок, 2 полушубка [10, л.23]. Подобные меры социальной поддержки помогли вернуть сотни детей в школы и справиться им трудностями послевоенного времени.

После войны актуальной оставалась проблема кадрового обеспечения образовательного процесса. Великая Отечественная война привела к резкому сокращению числа учителей и снижению уровня их профессиональной квалификации. В 1949/1950 учебном году в области работали 2603 педагога, из них высшее образование имели 126 человек, что составляло 4,8%, незаконченное высшее - 578 (22%), среднее – 1388 (53%) и 511 работников не имели среднего образования [22, л.9]. В 1950 /1951 учебном году работало 2743 учителя, из них с высшим образованием – 157 учителей, что составляло 5,7 %, всего на 0,9 % выше прошедшего года, с незаконченным высшим – 708 (26%), со средним – 1298 (47%), и с не законченным средним - 579 (21%) [17, л.23]. Количественный и качественный состав работников образования не отвечал возросшим требованиям системы народного образования.

Ряды учителей пополнялись медленно. Например, в 1949 году в Актюбинскую область ожидалось принять 120 выпускников ВУЗов и учительских институтов, фактически прибыло 110 специалистов и 98 выпускников педучилища. Всего в 1949 г. в Актюбинскую область было направлено 208 педагогических кадров. В 1950 году из ВУЗов страны ожидалось 126 педагогов, прибыло – 99 работников, из педучилища – 106 и 98 специалистов. Всего прибыло 303 работников образования, из них 197 были учителями [17, л.20].

Во многих сельских школах ощущался большой недостаток учителей, особенно иностранных языков, биологии, химии и географии. Для скорейшего устранения этих проблем правительство разработал план по повышению квалификации и идейно – теоретического уровня учителей путем заочного обучения и прохождения курсов. Так, за 1949 -1950 гг. более 200 учителей через заочное обучение получили законченное педагогическое образование, 170 человек окончили педучилище и 38 учительский институт [22, л.9].

Заключение. Рассмотрение основных тенденции развития общеобразовательной школы в Актюбинской области позволяет констатировать, что ее ключевыми пунктами стали тяжелое материально – бытовое положение школьных учреждений, слабая обеспеченность учебной литературой, школьными принадлежностями. В народном образовании в рассматриваемый период сохраняется проблема нехватки учителей, недостаточный приток молодых специалистов, низкая доля педагогов с высшим образованием. Даже в условиях развития семилетней сети школ, проблема привлечения учащихся в 5-7 классы на территории Актюбинской области оставалась достаточно актуальной. Благодаря ускоренной организации подготовки учителей в вузах и педучилищах республики стало возможным укрепление квалифицированными кадрами семилетние и средние школы. Выяснено, что в 1945-1953 гг. области возрасла школьная сеть, по общему количеству превзошла довоенный уровень. Деятельность органов народного образования по устранению отсева детей школьного возраста к 1951 - 1952 гг. дала положительные результаты В области были хорошие начинания интернатов и пансионатов для детей из отдаленных сельских пунктов. Благодаря шефскому движению в Актюбинской области произведено строительство и ремонт школ, жилых домов при сельских школах. Таким образом, первые послевоенные годы стали временем сурового испытания на живучесть, а также переходным этапом в развитии советской школы, когда перед учителями ставились задачи не только трудового воспитания, но профессиональной ориентации школьников.

Список использованной литературы:

1. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаяева М.Ф. История педагогики. Учебник для студентов педагогических институтов. – 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.
2. Gladkova, Elena Olegovna. Восстановление и развитие школьной системы в Нижнем Поволжье в 1945-1953 гг.: дис ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Gladkova Elena Olegovna. Волгоград, 2012. - 250 с.
3. Макарова Н.Н., Кожухова Е.Л. Общеобразовательная школа в 1945-1953 гг.: основные тенденции развития (по материалам Магнитогорска). Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. – №46 (2).- 2019. – С.337–345.
4. Турсынова Ж. Ж. Развитие системы среднего образования в период Советской власти в Карагандинской области (1917-1991 гг.)// Вестник КарГУ. Серия Педагогика. – 2012. №1(65). – С.68-73.
5. Ешпанов В.С. Организация учебного процесса в Актыубинской области Казахстана в годы Великой отечественной войны//Проблемы востоковедения. – №1 (83). –2019. – С. 42-46.
6. Чащухин А.В. Школьный учитель в эпоху позднего сталинизма как агент репрессивной политики. В кн. История сталинизма: репрессированная российская провинция. – М.: РОССПЭН: 2011. – С. 390–399.
7. Юинг Е. Томас. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. – М.: РОССПЭН. 2011. – 459 с.
8. Megan Behrent. Education, literacy, and the Russian Revolution. This is an excerpt from the chapter “Literacy and Revolution” in the new Haymarket book, Education and Capitalism. –Haymarket Books. – 2012. <https://isreview.org/issue/82/education-literacy-and-russian-revolution/index.html>.
9. Dunstan, J., Soviet schooling in the Second World War / John Dunstan. (New York, 1997).– 264 pp.
10. Государственный архив Актыубинской области (ГАО). Ф.13-П. Оп.16. Д.219. Л.4, 21- 23, 28.
11. ГАО. Ф.13-П. Оп.17. Д.273. Л.1 – 8.
12. ГАО. Ф.13-П. Оп.17. Д.171. Л.31.
13. ГАО. Ф.13-П. Оп.14. Д.165. Л.2.
14. Послевоенное образование в Казахской ССР. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/news/show/4082/> (дата обращения: 14.04.2021)
15. Сажин Д.П. Правовое содержание всеобщего в советский период/Д.П. Сажин // Вопросы теории и практики. Ч. 2, № 10. –2012. – С. 163-167.
16. Всеобщее обучение. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pedagogic.ru/pedenc/item/f00/s00/e0000412/index.shtml> (дата обращения: 26.03.2021)
17. ГАО. Ф.13-П. Оп.20. Д.289. Л.1, 11, 17, 20 – 23.
18. ГАО. Ф.13-П. Оп.21. Д.208. Л.24.
19. ГАО. Ф.13-П. Оп.21. Д.212. Л.26.
20. Mynbayeva, A., Pogosian, V. Kazakhstani School Education Development from the 1930s: History and Current Trends. Italian Journal of Sociology of Education, 6(2), 2014. - 144-172 pp. Retrieved from http://www.ijse.eu/wp-content/uploads/2014/06/2014_2_7.pdf (accessed 29.06.2022)
21. ГАО. Ф.13-П. Оп.19. Д.204. Л.3.
22. ГАО. Ф.13-П. Оп.19. Д.213. Л.9.

References:

1. Konstantinov N.A., Medynskiy Ye.N., Shabayeva M.F. Istoriya pedagogiki [History of Pedagogy] Uchebnik dlya studentov pedagogicheskikh institutov .5-ye izd., dop. i pererab. – М.: Prosveshcheniye, 1982. – 447 pp. [in Russian]
2. Gladkova, Yelena Olegovna. Vosstanovleniye i razvitiye shkol'noy sistemy v Nizhnem Povolzh'ye v 1945-1953 gg. [Restoration and development of the school system in the Lower Volga region in 1945-1953] dis ... kand. ist. nauk: Volgograd, 2012. - 250 s. [in Russian]
3. Makarova N.N., Kozhukhova Ye.L. Obshcheobrazovatel'naya shkola v 1945–1953 gg.: osnovnyye tendentsii razvitiya (po materialam Magnitogorska) [General Education School in 1945-1953: Main Development Trends (on the Materials of Magnitogorsk)] Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Politologiya. – №46 (2). 2019. –p.337–345 [in Russian].

4. Tursynova ZH. *Razvitiye sistemy srednego obrazovaniya v period Sovetskoy vlasti v Karagandinskoy oblasti (1917-1991 gg.)* [The Development of Secondary Education in the Soviet Power Period in Karaganda Region (1917-1991)]// *Vestnik KarGU*. – №2012 [in Russian].
5. Yeshpanov V.S. *Organizatsiya uchebnogo protsessa v Aktyubinskoy oblasti Kazakhstana v gody Velikoy otechestvennoy voyny*[Organization of the educational process in the Aktobe region of Kazakhstan during the Great Patriotic War]//*Problemy vostokovedeniya*. – №1 (83). 2019. p. 42-46. [in Russian]
6. Chashchukhin A.V. *Shkol'nyuchitel' v epokhu pozdnego stalinizma kak agent repressivnoy politiki* [Schoolteacher in the Late Stalinist Era as an Agent of Repressive Policy] V kn. *Istoriya stalinizma: repressirovannaya rossiyskaya provintsiya*. M., ROSSPEN: 2011. – p. 390–399.[in Russian]
7. Yuqing Ye. Tomas. *Uchitelya epokhi stalinizma: vlast', politikaizhizn' shkoly 1930-kh gg.* [Teachers of the Stalinist Era: Power, Politics, and School Life in the 1930s.]M., ROSSPEN. 2011. – 459 pp.[in Russian]
8. Megan Behrent. *Education, literacy, and the Russian Revolution. This is an excerpt from the chapter "Literacy and Revolution" in the new Haymarket book, Education and Capitalism.* Haymarket Books. – 2012. <https://isreview.org/issue/82/education-literacy-and-russian-revolution/index.html>. [in English]
9. Dunstan, J., *Soviet schooling in the Second World War* / John Dunstan. (New York, 1997). –264 pp.[inEnglish]
10. *Gosudarstvennyy arkhiv Aktyubinskoy oblasti (GAAO)* [State Archive of Aktobe region]. F.13-P. Op.16. D.219. L.4, 21- 23, 28.[in Russian]
11. GAAO. F.13-P. Op.17. D.273. L.1 – 8. [in Russian]
12. GAAO. F.13-P. Op.17. D.171. L.31. [in Russian]
13. GAAO. F.13-P. Op.14. D.165. L.2. [in Russian]
14. *Poslevoynnoye obrazovaniye v Kazakhskoy SSR.* [Post-war education in the Kazakh SSR] – [Elektronnyy resurs]. – *Rezhim dostupa: https://e-history.kz/ru/news/show/4082/.* (data obrashcheniya: 14.04.2021)[in Russian]
15. Sazhin D.P. *Pravovoye sodержaniye vseobucha v sovetskiy period* [The Legal Content of General Education in the Soviet Period]/D.P. Sazhin // *Voprosy teorii i praktiki*. 2012. CH. 2, № 10. – pp. 163-167.[in Russian]
16. *Vseobshcheye obucheniye* [Universal education] – [Elektronnyy resurs]. – *Rezhim dostupa: http://pedagogic.ru/pedenc/item/f00/s00/e0000412/index.shtml* (data obrashcheniya: 26.03.2021) [in Russian]
17. GAAO.F.13-P. Op.20. D.289. L.1, 11, 17, 20 – 23. [in Russian]
18. GAAO.F.13-P. Op.21. D.208. L.24. [in Russian]
19. GAAO.F.13-P. Op.21. D.212. L.26. [in Russian]
20. Mynbayeva, A., Pogosian, V. *Kazakhstani School Education Development from the 1930s: History and Current Trends.* *Italian Journal of Sociology of Education*, 6(2), 2014. - 144-172 pp. Retrieved from http://www.ijse.eu/wp-content/uploads/2014/06/2014_2_7.pdf (accessed 29.06.2022) [in English]
21. GAAO.F.13-P. Op.19. D.204. L.3. [in Russian]
22. GAAO.F.13-P. Op.19. D.213. L.9. [in Russian]

ӘОЖ 94(4) «1618/48»
ҒТАМР 03.20.00

10.51889/3719.2022.77.46.006

А.А. Нурмухамбетов*¹, А.М. Коньрова², М.Д. Шаймерденова³

¹ PhD доктор, Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы, Қазақстан.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан

E-mail: konyrovaazhan@g.mail

³ Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА профессоры, Алматы, Қазақстан.

E-mail: mena_ms@mail.ru

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІ: МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫН ДАЯРЛАУДАҒЫ ҰЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басында орын алған саяси өзгерістерден кейін билікке келген большевиктердің білім саласына енгізген өзгерістері сипатталады. Нәтижесінде зайырлы білім беру жүйесі енгізілді. Мектептердің жаңа үлгісі ашылды. Алғашқы жылдары түрлі қиындықтар орын алып, солардың бірі мектептерді оқулықпен қамтамасыз ету еді. Орын алған қиындықтарды шешу мақсатында ұлт қайраткерлері жаңа жүйеге сай оқулықтар жазу ісін қолға алды. Арнайы комиссия құрылып, жазылуы тиіс оқулықтардың нақты жоспары қабылданды. Жоспарға сай ұлт қайраткерлері қажетті оқулықтарды жазып, ғылыми қауымдастыққа танымал оқулықтарды қазақ тіліне аударды. Қазақ тілінде жарық көрген оқулықтар оқушыларға мол мәлімет беріп қана қоймай, сонымен қатар қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруға талпыныстар жасалды. Ұлт қайраткерлері енгізген қазақ тіліндегі ұғымдар мен терминдер күні бүгінге дейін қолданыста.

Зайырлы білім беру жүйесіне сай жарық көрген оқулықтардың XX ғасыр басындағы қазақ қоғамын алға дамыту мен оқушылардың таным деңгейінің өсуіне үлкен ықпал етті.

Кілт сөздер: оқулық, білім, мектеп, ұлт, ғылым, термин, жүйе.

А.А. Нурмухамбетов*¹, А.М. Коньрова², М.Д. Шаймерденова³

¹ PhD доктор, КазНАИ им. Т.К. Жүргенева, Алматы, Қазақстан.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² докторант КазНУ им. ал-Фараби, Алматы, Қазақстан

E-mail: konyrovaazhan@g.mail

³ профессор КазНАИ им. Т.К. Жүргенева, Алматы, Қазақстан.

E-mail: mena_ms@mail.ru

ОБРАЗОВАНИЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА: РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛЕГЕНЦИИ В ПОДГОТОВКЕ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКОВ

Аннотация

В статье описываются изменения в системе образования в начале XX века, связанные с деятельностью пришедших к власти большевиков которые начали реформирование и преобразование в школах. В результате внедрена была система светского образования и предложена новая модель школы. В первые годы возникли различные трудности, одной из которых было обеспечение школ учебниками. В целях решения возникших трудностей национальными деятелями была начата работа по написанию учебников по новой системе. Создана специальная комиссия, принят четкий план учебников, которые должны быть написаны. Согласно плану, национальные деятели написали необходимые учебники и перевели на казахский язык учебники, известные научному сообществу. Учебники, изданные на казахском языке, не только дали учащимся много информации, но и были предприняты попытки превратить казахский язык в язык науки. Понятия и термины на казахском языке, введенные национальными деятелями, действуют до сегодняшнего дня.

Учебники, изданные в соответствии со светской системой образования, оказали большое влияние на развитие казахского общества начала XX века и рост уровня познания учащихся.

Ключевые слова: учебник, образование, школа, нация, наука, термин, система.

A.A. Nurmukhambetov*¹, A.M. Konyrova², M.D. Shaymerdenova³

¹ PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

² PhD students of the al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: konyrovaaiizhan@g.mail

³ PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: mena_ms@mail.ru

EDUCATION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY: THE ROLE OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA IN THE PREPARATION OF SCHOOL TEXTBOOKS

Abstract

The article describes the changes made in the field of education by the Bolsheviks who came to power after the political transformations that took place at the beginning of the twentieth century. As a result, a system of secular education was introduced. A new model of schools has been opened. In the early years, various difficulties arose, one of which was the provision of textbooks to schools. In order to solve the difficulties that have arisen, national figures have begun work on writing textbooks on the new system. A special commission has been created, a clear plan of textbooks has been adopted, which should be written. According to the plan, national figures wrote the necessary textbooks and translated textbooks known to the scientific community into Kazakh. Textbooks published in the Kazakh language not only gave students a lot of information, but attempts were also made to turn the Kazakh language into the language of science. Concepts and terms in the Kazakh language, introduced by national figures, are valid until today.

Textbooks published in accordance with the secular education system had a great impact on the development of Kazakh society at the beginning of the twentieth century and the growth of the level of knowledge of students.

Keywords: textbook, education, school, nation, science, term, system.

Кіріспе. Қазақстанда кеңестер билігінің орнауымен қоғамдық өмірдің барлық саласы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Мұндай өзгерістер білім беру саласын да қамтыған болатын. Жалпы қазақ даласында білім беру ісіне ерекше көңіл аударылғаны белгілі. Ұзақ жылдар көлемінде бұл міндетті мектептер мен медреселер дұрыс атқарып келгені белгілі. Әлеуметтік жіктелістеріне қарамастан бүкіл қазақ қоғамын қамти алған бұл білім мекемелерінің шынайы қызметтері туралы пікір әсіресе Кеңестік билік жылдарында қатты бұрмаланды. Мысалы мектеп-медресе тек діни бағытта білім берген мекеме болғандығы туралы пікір тарихнамаға берік орнықты. Алайда мектеп-медреселерде арифметикамен қатар, өзге де қажетті пәндердің оқытылғандығы туралы пікірлер назардан тыс қалды. Тек медреселік білімі ғана бар тарихи тұлғаларымыздың араб, парсы және түрік тілдерін жетік білгендігін ескерсек, дәстүрлі қазақ қоғамындағы мектеп-медреселер балалардың білімді болып қалыптасуына үлкен үлес қосқандығын байқауға болады. Әрине мектеп-медреселердің жұмысы көп жағдайда білім беретін ұстаздың кәсіби дайындығына байланысты болып отырды. Қазақстан аумағындағы барлық мектеп-медреселердің ортақ жұмыс жоспарының болмауы да оның басты кемшіліктерінің бірі саналды. Алайда мұндай мәселелер дәстүрлі білім беруге бағытталған мектеп-медресе жұмыстарының қызметіндегі оң нәтижелерді толыққанды жоққа шығара алмайды.

Патшалық Ресейдің отарлық саясаты, әсіресе рухани отарлау жоспары толыққанды өз қызметін бастаған соң, түбегейлі болмаса да белгілі бір дәрежеде мектеп пен медресе жұмыстарына өз әсерін тигізе бастады. Олардың кәсіби қызметіне шектеулер қойылып, балама ретінде орыс-түземдік сынды білім беретін мектептер ашыла бастады. Орыстандыру саясатына сай ашыла бастаған мұндай мектептердің артықшылықтары әрине көп еді. Ең басты артықшылықтардың бірі материалдық-техникалық жағдаймен қатар, тиісті оқулықтармен қамтамасыз етілуі, мұғалімдерге арнайы жалақылардың төленуі сынды өзге де көрсеткіштерді атап өтуге болады. Дегенмен қаншалықты артықшылықтар болғанымен қазақтар орыс-түземдік сияқты мектептерге көп сенім арта бермеген.

Қазан революциясынан кейін билікке келген большевиктер ерекше мән берген мәселелердің бірі де білім беру саласы болды. Кеңестік биліктің бір ерекшелігі ол қазақ қоғамында өзіне дейін жұмыс жасап келген мектеп-медресе жұмыстарына мүлдем тыйым салып, атеисттік қоғам құру жағдайында мұндай мектептерді діни бағыттағы білім беретін мекемелер деп таныды. Осылайша білім беру ісінің бірыңғай жүйесі енгізіліп, жаңа бағытта білім беретін мектептердің жұмысы басталды. Біройлы азаматтардың

үлкен толқынын қалыптастыруға бағытталған жаңа мектептер зайырлы білім беру жүйесіне сай жасақталды. Оқытылатын пәндер мен ортақ білім беру бағдарламалары жүзеге асырылды. Аз ғана уақыттың ішінде кеңестік үлгідегі жаңа мектептердің саны артты. Қазақ қыздарын да кеңінен тартқан білім беру мекемелерінің жұмысы алғашқы жылдары түрлі қиындықтармен жүрді. Ол қиындықтар алдымен материалдық-техникалық жағдайдың ауырлығымен байланысты еді. Ашылған жаңа мектептердегі басты мәселелердің бірі мұғалімдер тапшылығымен қатар, оқулықтармен тиісті дәрежеде қамтылмауы болды. Мұндай маңызды міндеттер сөзсіз жүйелі түрде шешуді қажет етті.

Әдістеме. Зерттеу барысында тарих және қоғамдық ғылымдарға кеңінен танымал әдістер қолданылды. Олардың қатарында жалпыдан жалқыға көшу әдісіне сай біз ХХ ғасыр басындағы білім беру ісінің ерекшеліктеріне тоқталып, нақты большевиктер билігі орнағаннан кейінгі білім беру ісінің ерекшеліктері мен маңыздылығын талдай алдық. Зерттеу барысында басшылыққа алынған принциптердің бірі объективтілік болып табылады. Мәселені қарастыруда шынайы тұжырымдар жасауға тырыстық. Қарастырып отырған тақырыпқа қатысты деректер, архив құжаттарын сараптап, оларды топтастыру жұмыстарын жүргізу арқылы зерттеу жұмысының жүйелі түрде ұйымдастыруға мүмкіндіктер алдық. Сол себепті зерттеу жұмысы бірізді және ішкі үйлесімділігі тиісті деңгейде шықты.

Талқылау. Қарастырып отырған тақырып көлемінде бірқатар зерттеу жұмыстары жарық көрген. Олардың бірқатар зерттеу жұмысы барысында пайдаланылды. Дегенмен зерттеу жұмысы барысында мәселеге қатысты архив құжаттарын барынша пайдалануға тырыстық. Нәтижесінде Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің №1692 қорындағы мәліметтеріне талдау жұмыстарын жүргіздік. Сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архивінің №1169 қор материалдарын пайдаландық. Зерттеу жұмысы барысында Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінің №2306 қор материалдары қолданылды. Жекелеген архив құжаттары ғылыми айналымға тыңнан қосылуда. Сол себепті де жасаған тұжырымдар да өзінің бірегейлігімен ерекшеленеді.

Нәтижелер. Большевиктердің билікке келуімен енгізілген зайырлы білім беру жүйесіне сай жаңа үлгідегі мектептер ашыла бастағандығы атап өттік. Алайда сол мектептердің толыққанды жұмысына кедергісін келтірген мәселелерді шешу үшін түрлі шаралар қабылдана бастады. Аталған мәселені шешу үшін мұғалімдерге арналған дайындық курстарын аша бастады. Бұл сипаттағы қиындықтар ХХ ғасырдың І ширегінен кейін ғана барып қана өз шешімін таба бастаған деп санаймыз. Мысалы архив құжаттарына мән беретін болсақ, тіпті 30-шы жылдары Ағарту ісінің халық комиссары Т.Қ. Жүргеновтің тұсында мұғалімдерге арналған дайындық курстарын белсенді ұйымдастырып тұрған. Мұғалімдерді даярлау ісіне ерекше көңіл бөлінген. Өйткені мұғалімдер тек қана еліміздің орталықтары ғана емес, сонымен қатар алыс жатқан аудандардан да тартылған болатын. Сондықтан мұғалімдер үшін еліміздің ірі орталықтарында жатақхана және арнайы асханалар даярланды. Мұғалімдерді жаңа жүйеге сай біліктілікке ие болуына көңіл бөлініп, жетілдіру жұмыстары жүргізілді. Құжаттарға мән беретін болсақ, әсіресе тарих пен география пәні мұғалімдеріне деген тапшылық ерекше байқалған. Өйткені Ағарту ісінің халық комиссары Т.Қ. Жүргенов мұғалімдерді даярлау ісіне қажетті қаражаттың мөлшерін бекіту барысында әсіресе осы біз атап өткен екі саланың мұғалімдеріне ерекше мән беруге шақырып, тарихшыларды әсіресе ежелгі және ортағасырлық кезең бойынша дайындау ісіне көңіл бөлуді талап етеді. Қазақ тілі мұғалімдерін де даярлау ісін маңызды екендігін атап өтеді [1, 13-п.]. Әрине бір қарағанда мұғалімдерді жаңа жүйеге сай даярлау ісі басты назардағы мәселелердің бірі саналады. Алайда осы бағыттағы жұмыстардың да бірқатар кемшіліктерге жол беріліп отырғандығын байқаймыз. Ол көп жағдайда жоспар мен нақты іс-шаралардың үйлеспеуінен көрінді. Жоспар мен атқарылған істің алшақтығы мұғалімдерді даярлау ісінде ерекше байқалды. Мұғалімдерді даярлау бағытында 1937 жылдың 1 ақпан айында Оңтүстік Қазақстан облысында жүзден астам мұғалімдерді даярлау жоспары бекітілген болатын. Алайда бұл жоспар тек бірнеше күнге кешігіп ғана жүзеге асады және жоспар тек қана 20 ақпан айында ғана орындалды. Ал жоспарланған жүзден астам мұғалімнің орнына не бары 77 мұғалім жиналғаны белгілі болып отыр. Ал даярлау курсы солардың 75-і ғана толыққанды тәмамдап шыға алды [2, 16-17-пп.].

Зайырлы білім беру бағытында анықталған кедергілер қатарында біз жаңа ашылған мектептерді әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету мәселесін ерекше атап өтеміз. Кеңестер билігіне дейін қазақ даласында өз жұмысын жалғастырып келген орыс-түземдік мектептер қазақ тілінде оқулықтар шығаруға тиісті көңіл бөлмеген болатын. Сондықтан белгілі бір дәрежеде зайырлы білім жүйесіне сай келетін оқулықтармен қамтамасыз ету ісі тығырықты жағдайға тірелді. Рас ХХ ғасыр басында ұлт зиялылары қазақ халқының саяси санасын қалыптастырып, әлемде болып жатқан оң өзгерістерден қалып қоймауы үшін батыл әрекеттерге бару керектігіне шақыратын бірқатар еңбектер жазды. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлері И.А. Крылов сынды орыс және батыс еуропалық авторлардың еңбектерін

қазақ тіліне аударып, білім мен мәдениет, өнер сынды тың бағыттарды дәстүрлі қазақ қоғамына белсенді насихаттаған болатын. Атап өтетін жайттардың бірі ұлт қайраткерлері орыс ағартушыларының еңбектерін қазақ халқының дүниетанымына орайластыра отырып, аударды. Алайда бұл еңбектерді жалпы білім беретін мектеп бағдарламаларына сай келеді деп айту қиын. Дегенмен бұл тарихи тәжірибе зайырлы білім беру жүйесіне сай мектеп оқулықтарын жазу ісіне үлкен ықпал етті.

Азамат соғысы аяқталып, Алаш-Орда үкіметінің төңірегіне жиналған ұлт қайраткерлерінің большевиктер жағына шығуына жалғасқан болатын. Тіпті оларға большевиктер үлкен үміт артып, лауазымды қызметтер ұсынған болатын. Мысалы 1920 жылы Қазақстанда Халық ағарту комиссариты құрылып, Алаш қайраткерлерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту саласының халық комиссары болып тағайындалған болатын. Қазақстандағы зайырлы білім беру жүйесінің енгізілуі жағдайында үлкен жұмыстарды атқарған зиялы қауым өкілдерінің бірі де Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Білім беру үдерісін жетілдіру, оқулық мәселесі, орта біліммен қатар, кәсіптік техникалық білім беру сынды сол заманның өзекті мәселелерінің барлығын шешуге тырысқан ол 1921 жылдың ақпан айында жалпықазақтық оқу және ағарту конференциясын ұйымдастырған болатын. Талқыланған өзекті мәселелер қатарында біз қарастырып отырған оқулық мәселесі де болған. Өйткені осы жылдан кейін жалпы білім беретін мектептерді әдістемелік құралдар, оқулықтармен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар ерекше белсенді жүре бастады. Жергілікті халық үшін кітап шығару ісі бойынша ғылыми комиссия құрылады. 1921 жылдың 21 сәуірінде сол комиссия жұмысының жоспары жарияланған болатын. Сол жоспарға қарасақ, 1921 жыл мен 1922 жылдар аралығында бірқатар оқулықтар мен оқу құралдары және әдеби шығармалар жариялануы тиіс болды. Жарық көруі тиіс мұндай еңбектер қатарында:

1. Ахмет Байтұрсынұлы:
  - Қазақ әліппесі
  - Қазақ тілінің грамматикасы I бөлімі;
  - Қазақ тілінің грамматикасы II бөлім;
  - Ана тілі бойынша әдістемелік жазбалар;
2. Міржақып Дулатов:
  - Арифметика бойынша есептер I бөлім;
  - Арифметика бойынша есептер II бөлім;
  - Қазақ хрестоматиясы;
3. Тоқтабаев «Жалпы география»
  - Түркістан географиясы;
4. Х. Досмұхамедов:
  - Табиғаттану;
  - Зоология I бөлім;
  - Зоология II бөлім;
5. Басмарин. Что такое грамматика и молния. Научно-популярный очерк
6. Қазақ ертегілері мен эпостарының жеті шығарылымы
7. Өлеңдердің жеті жинағы (Байтұрсынов, Дулатов, Дөнентаев, Қарашев, Жұмабаев және т.б.)
8. Абайдың өлеңдер жинағы
9. Қазақ ақындарының лирикалық шығармалары.

Анықталған жоспарға сай комиссия мүшелері өте ауқымды жұмыстар атқарды. Жоспардың ішінде комиссия ерекше мән бергені мектеп оқулықтарын даярлау ісі болған. Осы мақсатта мұғалімдер мен шығармашылық жұмыстармен айналыса алатын адамдардың жиындарын өткізіп, қандай оқулықтар қажет екендігі анықталды. Аударылуы тиіс оқулықтар топтастырылып, ғылыми терминологияны қалыптастыру үшін арнайы адамдарға да тиісті тапсырмалар берілді. Комиссия алдында тұрған тағы бір маңызды мақсаттардың бірі – А. Диваевтан сатып алған қазақ халқының әдебиеті мен этнографиясына қатысты мәліметтерді жүйелеу, тізімдеу болды. Аталған мәліметтер 1920 жылы Сырдария мен Жетісу өлкесіне жасалған ерекше экспедиция барысында жиналған болатын. Нәтижесінде 1921 жылдың өзінде біз жоғарыда атап өткен оқулықтардың басым көпшілігі баспаға беріліп, Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтың еңбектері баспадан шығып та үлгереді [3, 121-п].

1922 жыл мен 1923 жыл аралығында қазақ тілінде 14 оқулық жазылып шыққан болатын. Олардың қатарында 1921 жылы Семей қаласынан жарық көрген Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» еңбегімен қатар, Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» сынды еңбектерін атай аламыз. Рас бұл еңбектер осыған дейін де Орынбор қаласынан басылып шыққан болатын. Әрине қазақ тілінің оқу заңдылықтарына қатысты Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінің мазмұны саяси жағдайға байланысты өзгеріске ұшырап

отырған. Патшалық Ресей билігі тұсында 1914 жылы жарық көрген «Оқу құралы» оқулығында келтірілген мысалдар большевиктердің саяси ұстанымдарына сай келмегені шындық. Сол себепті де 1921 жылы шыққан еңбегі үлкен тексерістен өткен болатын. 1922 жылы баспа меңгерушісі Төреқұловтың Ресей кеңестік федеративті социалистік республикасының Халық ағарту комиссариаты жанындағы ұлттық азшылық кеңесіндегі Розенге жолдаған хатында Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» атты еңбегіне пікірін білдірген. Хаттың мәтінімен таныса келе, «Оқу құралы» атты еңбектің большевиктік тәртіпке сай түзету жұмыстарынан өткендігін байқаймыз. Өйткені 1922 жылы шыққан 70 беттік бұл еңбектің бұрынғы басылымдардан қарағанда кемшілігі жоқ екендігі айтылады. Ең бастысы жаңа шыққан еңбектен діни терминдер мен ұғымдар алынып тасталған. Сондықтан бұл шыққан еңбек Кеңестік мектеп үшін тиімді болатындығына ерекше назар аударылған. Хатта Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын оқытуға тиімді болатын етіп жаңа мәтіндер қосқандығы да айтылады. Дегенмен жаңа оқулыққа қойылатын талаптардың да бар екендігін атап өтіп, оларды төмендегідей жіктейді:

- «Балалардың түсінігі қабылдайтындай етіп, кеңестік қоғамға тән белгілерді енгізу керек. Өйткені мұндай белгілер мүлдем жоқ;

- Кітаптағы «Ұйқышы (52-53 беттер), «Үлеске ұсталық» (67 бет) сияқты әңгімелерді алып тастау қажет. Өйткені бұл әңгімелер қазақ баласын діни міндеткерліктен азат және интернационалдық бағытта қалыптасуына кедергісін келтіреді;

- Келесі шығатын оқулықты шығарар кезде сурет сынды қосымшаларды пайдалану керек. Жаңа шыққан оқулықта суреттер мүлдем жоқ» деген болатын [4, 4 п.]. Большевиктердің билігі орнаған алғашқы жылдары Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт қайраткерлерінің еңбектерін үлкен тексерістен өтіп, большевиктік тәртіпке сай түзетулер енгізілді.

Сондай үлкен тексерістен өтіп, большевиктік биліктің ықпалына сай түзетілген еңбектердің бірі Міржақып Дулатұлының «Есеп құралы» еңбегі болып табылады. Оқушыларға арналған бұл кітаптың бір ерекшелігі қазақ тіліне жаңа ұғымдар мен терминдердің қолданысы десек те болады. Міржақып Дулатұлы қолданған математикалық терминдер күні бүгінге дейін пайдаланып келеміз. Қосу мен алу, көбейту мен бөлу, ондықтар мен жүздіктер сынды ұғымдар сол еңбекте алғаш қолданысқа ие болған. Кітап Ахмет Байтұрсынұлының «Оқ құралы» сынды бірнеше рет қайта басылып шыққан. Әрине алғаш шыққан оқулықтардың сапасы бүгінгі оқулықтар сынды болмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт қайраткерлерінің оның барынша заман талаптарына сай болуына көңіл бөлді. Тіпті сол жылдары араб емлесінде жазуға арналған пернетақтаның өзін табу өте қиын болды. Осы мақсатта Ағарту ісінің халық комиссары болған Ахмет Байтұрсынұлы осындай пернетақтасы бар жазу құрылғыларын алу мақсатында Қазан және Уфа қалаларында да іс-сапарда болған [5, 128 б.].

Жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептерін түрлі әдістемелік нұсқаулықтар, мектеп оқулықтарымен қамтамасыз ету ісінде бірқатар ұлт қайраткерлерінің атсалысқандығын байқаймыз. Бұл әсіресе Ахмет Байтұрсынұлы Ағарту ісінің халық комиссары болған жылдары ерекше белсенді жүрген. Мысалы қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын жазу ісінде Халел Досмұхамедұлының да сіңірген еңбегі жоғары. Мысалы сол біз қарастырып отырған 1922 жылдан бастап мектеп оқулықтарын жазу ісін қолға алып, «Жануарлар» мен «Табиғаттану», сонымен қатар «Адамның тән тірлігі» сынды мектеп оқулықтарын жазып шығарады. Бұл еңбектердің маңыздылығы қазақ тіліндегі биология мен анатомия, сондай-ақ зоология мен физиология сынды ғылым салалары бойынша терминдер мен ұғымдарды қалыптасуы болып табылады [6, 156 б.]. Осы келтірген мәліметтер сақталған Е.Тілешов пен Д.Қамзабекұлының «Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалығы» деп аталатын еңбектерінде Ахмет Байтұрсынұлымен қатар, Қошқе Кемеңгерұлы да қазақ тіліне қатысты оқулықтар жазғаны айтылады. Сонымен қатар Міржақып Дулатұлымен қатар Әлімхан Ермеқұлы және Сұлтанбек Қожанұлы да математика бойынша оқулықтар жазғаны анықталған. Мұндай бағытта жұмыс жасаған ұлт қайраткерлері қатарында Жүсіпбек Аймауытұлы психология бойынша оқулық жазса, Мағжан Жұмабайұлы педагогика, Елдес Омарұлы физика және геометрия, Жұмақан Күдеріұлы биология бойынша, Телжан Шонанұлы тарих бойынша мектеп оқулықтарын жазып шыққан. Сонымен қатар авторлар З.Оспанұлының астрономия оқулығын жазғандығы туралы ақпараттар береді. Ұлт қайраткерлері арасында орыс және батыс оқулықтарын да аударып, жаңадан ашылып жатқан қазақ мектептеріне қажетті оқулықтар шығару ісімен айналысқандары да болған.

Алғаш жарық көріп, жаңадан ашылған қазақ мектептеріне берілген оқулықтар қазақ тілінде жарық көрді. Жалпы ұлт қайраткерлері оқулықтардың тіліне ерекше мән берген. Мысалы Міржақып Дулатұлы оқушылардың бастауыш мектепте оқыған уақытында оқулықтардың ана тілінде болуына ерекше назар

аударарды. Өйткені оқулықтар өз ұлтының болмысы мен ерекшеліктерін, тұрмысы мен дүниетанымын ескере отырып жазылып, оқытылғанда ғана оқушының бойында ұлттық рух сіңеді деген пікірді басшылыққа алған. Бастауыш мектепте ұлттық рухы бойына дарыған оқушылар қай елдің немесе ұлттың мектептерінде білім алса да, ұлттық рухы ешқашан жасымайтын болады деген пікірі күні бүгінге дейін өзекті деп санаймыз [7, 15 б.]. Сондықтан да болар өзінің «Есеп құралы» оқулығында келтірген мысалдары ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктермен тығыз байланыста беріледі. Мысалы бастауыш сыныптарында оған дейінгі сандарды қосу сынды мысал есептерде «асық» санау арқылы түсіндіреді. Ал алу, көйбейту сынды амалдарды орындауды үйретуге бағытталған есептер барысында төрт түлік малдарды мысалға келтіру арқылы үйретуге тырысады. «Есеп құралы» еңбегінде мысал есептерге мән беретін болсақ, Міржақып Дулатұлы Тоқтамыс, Абылай есімдерін жиі пайдаланады. Мұның өзі тарихи сананы қалыптастыру бағытында автордың керемет шешімі деп санаймыз [7, 113-153 б.]. Әрине автор өз кезегінде ұлттық құндылықтармен қатар, орын алған жағдайлар мен заман ағымына сай болу мәселесін де назардан шығармайды. Ана тілімен қатар, оқушылардың орыс тілін де жетік меңгеру керектігін баса атап өтеді. Оның себептерін заң мен мерзімді басылымдардың орыс тілінде екендігін айта келе, адамның қоғамда өз орнын табуы үшін орыс тілі қажет деп түйіндейді [8, 71-72 б.]. Рас «Есеп құралы» еңбегі бірнеше рет қайта басылып шыққанымен, кітап мазмұны көп жағдайда біркелкі болған деп айтуға толық негіз бар. Осы ретте атап өтетін тағы бір жайттың бірі математикадан оқулық жазған авторлардың бірі Әлімхан Ермеков болып табылады. Алайда Әлімхан Ермековтің еңбегі Міржақып Дулатовтың еңбегінен бірнеше жылдан кейін ғана барып жарық көрген болатын. Егер де Міржақып Дулатовтың «Есеп құралы» алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, Әлімхан Ермеков «Ұлы математика курсы» оқулығы 1935 жылы жарық көрген болатын. Оқулық екі бөлімнен тұрады. Егер де бірінші бөлімде аналитикалық геометрия негіздері болса, екінші бөлімде дифференциал және интеграл негіздері қамтылған. Алайда бұл оқулық мектеп емес, жоғары техникалық мектептер, сонымен бірге техникумдарға арналған. Автор оқулықтың кіріспе бөлімінде әлі де болса математикалық терминдердің қазақша қалыптаса қоймағандығын және уақыттың тапшылығы салдарынан түрлі қателіктер болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Оқулықты жазу барысында терминдерді қалыптастыру мен берілген есептерді орысшадан аударып, жауаптарын шығаруға көмектескен Бөкейханұлы Райымжанға алғысын білдіреді [9]. Райымжан Бөкейханұлы Азихан Бөкейхановтың баласы болып табылады.

Оқулықпен таныса отырып, автордың үлкен жұмыс атқарғандығын байқаймыз. Өзі атап өткендей, математика терминдерінің әлі де болса қалыптаспағандығы салдарынан көптеген сөздерді сол қалпында қалдырған. Мысалы оқулықта «метод», «функция» сөздері осы күйінде беріледі. Шамалардың түрлерін анықтағанда Әлімхан Ермеков оларды құбылмалы және тұрақты шамалар деп анықтаса, бүгінгі ғылымда оны айнымалы және тұрақты шама деп қолданады. Дегенмен еңбектің мазмұны мен берілген тапсырмалары жоғары мектеп бағдарламасына толығымен сай келеді деп айтуға негіз бар.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін жаңадан ашылған қазақ мектептеріне оқулықтар жазу ісіне белсенді араласқан ұлт қайраткерлерінің бірі – Елдес Омарұлы болды. Елдес Омарұлы алғашында Ыбырай Алтынсарин Қостанай жерінде ашқан мектепте білім алғаннан кейін, білімін Орынбордағы мұғалімдер институтында жалғастырады. Оқуын үздік аяқтаған Елдес Омарұлы большевиктердің билігінің орнауымен зайырлы білім беру жүйеміне сай ашылып жатқан қазақ мектептерінің оқулықпен қамтылуына ерекше белсенділікпен араласқан. Өйткені қазақ мектептері үшін 1923 жылы Орынбор қаласынан «Физика» оқулығын жазып, жарыққа шығарса, 1928 жылы Қызылорда қаласынан «Пішіндеме» оқулығын басып шығарады. «Физика» оқулығын жазу барысында Елдес Омарұлы Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры А.В. Цингердің «Физика» оқулығымен қатар, Г.И. Фалеев пен А.В. Перышкиннің «Физикасын» қазақ тіліне аударып, басшылыққа алған [10]. 1928 жылы жарық көрген «Пішіндеме» оқулығы 1935 және 1940 жылдары да қайта басылып шыққан болатын. Елдес Омарұлы осы жылдары физика және геометрия пәндерінің терминдері мен ұғымдарын қазақшалауға көп үлес қосқан. Тіпті геометрия пәнінің өзін «Пішіндеме» деп беруінің өзінде бірегейлік бар деп санаймыз. Аталған еңбегінде автор Н. Рыбкиннің «Сборник задач по геометрии. Стереометрия» деп аталатын II кітабының аудармасын да енгізген [11]. Елдес Омарұлы туралы көптеген естеліктер қалдырған авторлардың Ақылбек Шаяхмет өзінің «Тайбағар» еңбегінде Елдес Омарұлының тек физика және геометрия саласындағы жетістіктерімен қатар, осы екі саланың терминдерін қазақшалауға қосқан үлесін жоғары атап өтеді [12, 207 б.]. Рас еңбекпен таныса келе, Елдес Омарұлының бірқатар дәл тауып атауын қазақша берген терминдерді байқаймыз. Мысалы биссектриса сөзін «жарма» деп ауыстырса, фигура сөзін «пішін», трапецияны «қостабан», теорема «түйін» және тағы да басқа сөздерді атап өтуге болады. Елдес Омарұлының мқндай тапқыр аудармасы Алаш зиялыларының да көңілінен шығып, Әлихан Бөкейханұлы

мен Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы сынды ұлт қайраткерлерімен бірге жүріп, қазақ тіліндегі оқулықтар шығару ісіне белсенді араласқан.

XX ғасырдың 20-шы жылдарынан кейін басталған ұлт зиялыларының оқулық жазу дәстүрі уақыт өткен сайын белсенді бола түсті. Ұлт зиялылары тек қана орта мектеппен қатар, жоғары мектептердің білім бағдарламаларына сай келетін оқулықтарды да жазды. Мұндай оқулықтардың қатарында Ж.Аймауытовтың «Психологиясын» атауға болады. Еңбек Қызылорда мен Ташкент қалаларынан 1926 жылы басылып шықты. Оқулықтың кіріспесінде автор оқырмандарды психология ғылымының ерекшеліктерін атап өтіп, аталған оқулықтың көңілдегідей жазылмағандығы туралы айтады. Біздің пікірімізше XX ғасыр басындағы дәстүрлі қазақ қоғамы үшін жан, рух, сана сынды түсініктерді психологиялық тұрғыдан түсіндіріп, талдау ісі таңсық болды. Оны автор да атап өтіп, психология ғылымының екіні екіге көбейткен шығатын жауап сынды нақты емес екендігін атап өтеді. Әрине біз жоғарыда атаған ұғымдарды қазақ халқы дін тұрғысынан түсіндіруге қабілетті болды. Сол себепті де Жүсіпбек Аймауытов аталған ұғымдарды дін тұрғысынан, түрлі мысалдармен түсіндіруге тырысады. Жазушы да психология ғылымына қатысты ұғымдар мен терминдерді қазақшалауға тырысады. Тіпті «психология» сөзінің өзін «псиқалогия» деп жазып, жан, рух ұғымдарын ашуда Абайдың өлеңдері арқылы ұғындыруға тырысады. Сонымен қатар «Европа» сөзінің орнына «Жауропа» сынды сөзді пайдаланады. Бұл жалпы Жүсіпбек Аймауытовқа тән сөз деп ойлаймыз. Өйткені «жауропа» сөзін өзінің «Ақбілек» романында да пайдаланады. Рас автор келтірген көптеген терминдердің қазіргі таңда ғылыммен мойындалған нұсқалары бар. Мысалы қазіргі психологияда «адам іс-әрекетінің психологиясы» деген ұғым бар. Өз уақытында Жүсіпбек Аймауытов бұл ұғымды «адам қылығы» деп берген. Сонымен қатар Жүсіпбек Аймауытов өзінің еңбегінде «ассимиляция» ұғымын сіңістіру деп қолданғанын байқаймыз. Сондай-ақ «синтез» ұғымын «ұластыру» деген сөзбен алмастырған. Ғылыми терминдерді қазақшалау әрекеттері мұнымен шектелмейді [13, 42 б.]. Сондай-ақ Ж. Аймауытов психология саласында көптеп қолданылатын әдістердің бірі сауалнаманы «сұрау» деп көрсетіп, оқушылардың іс-әрекеті мен білім алу үдерісін мұғалім тарапынан психологиялық әдіс-тәсілдер арқылы бақылаудың жолдарын баяндайды. Ең бастысы Жүсіпбек Аймауытов өзінің осы оқулығынан бөлек «Жан жүйесі және өнер таңдау» деп аталатын еңбегін де жазған болатын. Еңбек 1926 жылы Мәскеуден шыққан. Үш мың данамен шыққан еңбек араб емлесінде жазылған. Еңбек мектеп мұғалімдеріне арналған. Демек мектеп мұғалімі тек өзі жүргізетін пән көлемінде мәліметтер беріп қана қоймай, оқушының бойындағы тұлғалық ерекшеліктерді ескеру, олардың болашақта өздеріне қажетті мамандықтарын дұрыс таңдауына ықпал ету сынды маңызды мәселелер бойынша кәсіби кеңестерін береді. Автор одақтас республикалардың осы саладағы мамандарымен қатар, еуропалық ғалымдардың еңбегін де пайдалануымен ерекше.

Зайырлы білім беру жүйесіне сай қазақ тіліндегі оқулықтардың дайындалуына Түркістан Республикасы Халық ағарту комиссариатының шешімдері де ықпал етіп отырған. 1924 жылдың 21 ақпанында Республиканың Мемлекеттік Ғылыми кеңесінде Мемлекеттік баспа коллегиясының 16 ақпандағы қаулысына сай бірқатар оқулықтар мен оқу құралдарды баспа жоспарына енгізу көзделеді. Оқулықтар мен оқу құралдары өзбек, қазақ және түрікмен тілдерінде жарық көруі тиіс болған. Мұндай оқулықтар қатарында География, Табиғаттану, бастауыш сыныптарына арналған орыс тілі сынды оқулықтар бар. Өзбек тіліндегі оқулықтармен қатар, М. Жұмабаевтың «Бөбек» хрестоматиясы да жариялану жоспарланады [14, 54-п.]. Жоғарыда аталған ұлт қайраткерлерімен қатар оқулықтарымен қатар Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика», «Баланы тәрбие қылу жолдары» сынды еңбектері де жазылып, жоспарға сай жарық көрді. Ахмет Байтұрсынұлымен қатар, қазақ тіліне қатысты Қ. Кемеңгеровтың «Оқу құралы» мен «Орысша-қазақша тілмаш» деп аталатын еңбектері жарық көрді. Сұлтанбек Қожанов та математика саласы бойынша «Есептану құралы» деп аталатын оқулығын шығарса, Бейімбет Майлин «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулығын жазып шығарды. Осы аталған оқулық авторларының барлығы дерлік қазақ тілін ғылым тіліне айналдыруды мақсат ету, тіл тазалығын ойлап, ғылыми терминдерге қазақша атау беруге тырысты. Әрине ғылыми терминнің мағынасын тура ашатын қазақша баламасын таба салу оңай емес. Мұның қиындығын өз кезегінде Мағжан Жұмабаев те атап өтіп, осы күнге дейін өздерінде педагогика сынды пән болмағандықтан ғылыми терминдердің қазақша нұсқасын дәл табу қиын мәселе екендігін атап өткен. Сол себепті де өз еңбектерін қазақша мақалдар мен сөз тіркестерін жиі пайдалануға тырысқанын байқаймыз [15, 33-38 б.].

Жоғарыда атап өткен Ғылыми комиссияның төрағасы Х. Досмұхамедовтың 1932 жылдың 11 қарашасындағы Қосымша №2-де берілген анықтамада оқулық авторларына тағайындалатын сыйақының мөлшері беріледі. Оған сай ғылыми және оқулық түріндегі еңбектердің бір баспа табағы үшін 6 мың сомнан 12500 сом аралығында сыйақы тағайындалды. Өлеңдер үшін шамамен бір жолы үшін 20 тиын төленсе, түзету жұмыстарына бір баспа табақ үшін 600 сом, аударма жұмыстары үшін бір баспа белгісі

үшін 15 тиын сыйақы төленді [14, 54-п]. Қаржылық қолдаудың болғандығы әрине дұрыс. Алайда ұлт мүддесі үшін еңбек еткен зиялы қауым өкілдерінің бұл еңбектерінің маңыздылығы тарих алдында өлшеусіз деп санаймыз.

Қорытынды. Сонымен қорытындылай келе, большевиктер билігі Қазақстан аумағында толығымен орнағаннан кейінгі негізгі мәселелердің бірі – білім беру ісіне түбегейлі өзгерістер енгізу болған. Нәтижесінде зайырлы білім беру жүйесі енгізіліп, осы күнге дейін өз міндетін дұрыс атқарып келген мектеп-медреселердің жұмысына тыйым салынды. Жаңа білім беру жүйесіне сай ашылған мектептер алғашқы жылдары үлкен қиындықтарға тап болды. Солардың бірі оқулықтар мәселесі болып табылады. Аталған мәселені шешу ісінде үлкен жұмыстарды XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері атқарды. Осы бағыттағы ұлт зиялыларының белсенді қызметтері нәтижесінде көп бағыттағы оқулықтар жарық көрді. Ұлт қайраткерлері қазақ тіліндегі оқулықтар жазу ісінде орыс ғалымдарының еңбектерімен қатар, батыс елдеріндегі оқулықтарды басшылыққа алды. Тек белгілі пән шеңберіндегі қажетті мәліметтерді беріп қана қоймай, сол сала бойынша негізгі ұғымдар мен терминдерді қазақшалау ісіне де ерекше мән берді. Олардың дәл тауып қойған қазақша нұсқалары күні бүгінге дейін қолданыста екендігіне көз жеткіздік. Әрине аталған бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын белсенді жүргізудің қажеттілігі байқалады. Ол алдымен қазіргі таңдағы білім беру ісіндегі өзгерістер мен тарихи тәжірибені салыстырмалы түрде талдаудағы маңыздылығының жоғары болуымен ерекшеленеді деп тұжырымдаймыз.

Мақала № AP08856779 «XX ғ. 20-30 жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ОМА қ. 1692. Т. 1. іс. 7.
2. ҚР ОМА қ. 1692. Т. 1. іс. 26.
3. Оңтүстік Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. – 1169 қ, 12-Т, 46-іс
4. Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві 2306-қор, 1-тізім 1920-іс
5. Батырханова Ж., Муканов Г., Серикбай Б. *Иллюстрация учебников: история и современные методические принципы // Қазақ кітабы: Алаш қайраткерлерінің кітап басу ісінің дамуына қосқан үлесі. – Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 248 б.*
6. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. *Алаш қозғалысы. – Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.*
7. Міржақып Дулатұлы. *Алты томдық шығармалар жинағы. – Том 4. – Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б.*
8. Міржақып Дулатұлы. *Алты томдық шығармалар жинағы. – Том 6. – Алматы: Мектеп, 2013. – 344 б.*
9. Ермеков Ә. *Ұлы математика курсы. – Алматы: РБК, 1995. – 280 б.*
10. Омарұлы Е. *Үш томдық шығармалар жинағы. – 2 том. – Астана: Алашорда, 2018. – 408 б.*
11. Омарұлы Е. *Үш томдық шығармалар жинағы. – 3 том. – Астана: Алашорда, 2018. – 420 б.*
12. Шаяхмет А. *Тайбағар. – Астана: Фолиант, 2011. – 720 б.*
13. Аймауытов Ж. *Психология. – Алматы: 1995. – 312 б.*
14. Оңтүстік Қазақстан облысы мемлекеттік архиві. – 1169-қ, 12-т, 66-іс
15. Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. *XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №2(58). – Қарағанды, 2010. – 142 б (33-38 б.).*

References:

1. KR OMA k. 1692. T. 1. is. 7.
2. KR OMA k. 1692. T. 1. is. 26.
3. *Ontustik Kazakstan oblysynyn memlekettik arhivi. – 1169 k, 12-T, 46-is*
4. *Resei Federacijasyryn memlekettik arhivi 2306-kor, 1-tizim 1920-is*
5. *Batyrhanova Zh., Mukanov G., Serikbaj B. Illjustracija uchebnikov: istorija i sovremennye metodicheskie principy // Kazak kitaby: Alash kajratkerlerinin kitap basu isinin damuyna koskan ulesi. – Halykaralyk gylimi-tazhiribelik konferencija materialdary. – Almaty: Kazak universiteti, 2019. – 248 b.*
6. *Tileshov E., Kamzabekuly D. Alash qozgalysy. – Enciklopedialyk anyktamalyk. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 b.*

7. Mirzhakyp Dulatuly. *Alty tomdyk shygarmalar zhinagy.* – Tom 4. – Almaty: Mektep, 2013. – 344 b.
8. Mirzhakyp Dulatuly. *Alty tomdyk shygarmalar zhinagy.* – Tom 6. – Almaty: Mektep, 2013. – 344 b.
9. Ermekov Ә. *Uly matematika kursy.* – Almaty: RBK, 1995. – 280 b.
10. Omaruly E. *Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy.* – 2 tom. – Astana: Alashorda, 2018. – 408 b.
11. Omaruly E. *Ysh tomdyk shygarmalar zhinagy.* – 3 tom. – Astana: Alashorda, 2018. – 420 b.
12. Shajahmet A. *Tajbagar.* – Astana: Foliant, 2011. – 720 b.
13. Ajmauytov Zh. *Psikologija.* – Almaty: 1995. – 312 b.
14. *Ontystik Kazakstan oblysy memlekettik arhivi.* – 1169-k, 12-t, 66-is
15. Mazhitaeva Sh., Kalybaeva S.B. *XX gasyr basyndagy kazaksha okulyktardyn tili turaly // Karagandy universitetinin habarshysy.* – №2(58). – Қарagandy, 2010. – 142 b (33-38 b.).

УДК 794
МРНТИ 03.20

10.51889/8129.2022.57.35.007

Г.К. Дюсебаева*¹, А.Д. Жусупова²

¹к.и.н., старший преподаватель кафедры История Казахстана им.академика Садыкова Т.С.
КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан
E-mail:d_g_k@list.ru

²к.п.н., ассоциированный профессор Высшей гуманитарной школы Университета «Нархоз»
Алматы, Казахстан
E-mail:almazhusupova@bk.ru

ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОРОДА ПАВЛОДАРА В АСПЕКТЕ ИСТОРИИ ПОВСЕДНЕВНОСТИ (КОНЕЦ XIX НАЧАЛО XX ВВ.)

Аннотация

Историческая наука не стоит на месте. Время порождает новые ее направления и ставит новые акценты в ходе ее прочтения. Одним из современных направлений развития исторической науки является, так называемая, история повседневности, которая возникла во второй половине XX века, в ходе нового этапа развития исторического процесса.

Она рассматривает как текущие процессы в обществе, так и отдельные события или явления в жизни общества, из которых, в принципе и складывается жизнь.

В данной статье рассматриваются изменения в жизни города сквозь призму повседневной жизни, в период проникновения и развития капиталистических отношений в Казахстан на примере города Павлодара, одного из колониальных городов северо-восточного Казахстана.

Павлодар, город возникший как колониальный форпост на восточных рубежах Российской империи по заветам Петра Великого, который рассматривал казахские степи как «ключи и врата в Азию».

Осваивая Западную Сибирь, Россия запланировала уже прибрать к рукам и азиатские территории, примыкающие к Сибири. К тому же надо было закрыть свои вновь приобретенные сибирские земли от посягательств воинственных джунгар. С этой целью Российская империя построила ряд военных укреплений вдоль Иртыша – крепости Усть-Каменогрск, Семипалатинск, Осьмерыжская, Песчанная, Чернаярская, Ямышевская, Коряковский форпост и т.д. Некоторые из них со временем превратились в города с большим экономическим потенциалом. Таковым стал Павлодар, изначально заложенный как форпост Коряковский.

Возросший экономический статус Коряковского форпоста, ставший городом Павлодаром с 1861 г. согласно Указу царя, определялся активно действующей сезонной пристанью, откуда отправлялась коряковская соль по всей Западной и Восточной Сибири, а также павлодарская пшеница была востребована в Сибири. Она тоже отправлялась речным путем.

Распространение капиталистических отношений в азиатском регионе дало толчок к активизации ярмарочной торговли, где торговые запросы метрополии и колоний удовлетворялись на ярмарочных торжищах.

Развитие экономики города меняет социальную структуру и соответственно идет рост социально-культурных интересов и запросов жителей. Жизнь города становится интенсивной, повседневность

расцветивается в более яркие краски. Это развитие местной творческой самодеятельности дворянского собрания, редкие, но все же гастрольные артисты из центра России, увеличение числа школ, библиотек, открытие кинотеатра и т.п. В совокупности складывается некая повседневная будничная жизнь города, описывая которую мы видим поступательное движение общества.

Ключевые слова: уездный город, казаки, переселенческое управление, низшая сельскохозяйственная школа, киргизское училище, церковно-приходская школа, ярмарки, церкви, мечеть, пристань, судоходство, пароходы.

Г.К. Дюсебаева*¹, А.Д. Жусупова²

¹т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Садықов Т.С. атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан
E-mail:d_g_k@list.ru

²п.ғ.к., «Нархоз» Университетінің Жоғары гуманитарлық мектебінің қауымдастырылған профессоры,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail:almazhusupova@bk.ru

ПАВЛОДАР ҚАЛАСЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ТАРИХ АСПЕКТІСІНДЕ ҚАЛЫПТАСУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Тарих ғылымы бір орында тұрған жоқ. Уақыт оның жаңа бағыттарын тудырады және оны оқу барысында жаңа екіпін қояды. Тарих ғылымының дамуының қазіргі бағыттарының бірі - күнделікті өмір тарихы. Ол XX ғасырдың екінші жартысында, тарихи процестің дамуының жаңа кезеңінде пайда болды.

Ол қоғамы өмірде орын алған түрлі ағымдағы процестерді, жеке оқиғалар мен құбылыстарды да қарастырады.

Бұл мақалада еліміздің Солтүстік-Шығысында орын алған отарлық қалаларының бірі Павлодарда капиталистік қатынастардың енуі мен дамуы кезеңіндегі күнделікті өміріндегі өзгерістер қарастырылады.

Павлодар, Ресей империясының шығыс шекараларында отарлық форпост ретінде пайда болған қала, Ұлы Петрдің өсиеттері бойынша, мұндай қалалар қазақ даласын «Азияға өтудің кілттері мен қақпаларына» айналдыруы керек еді.

Батыс Сібірді игере отырып, Ресей Сібірге іргелес орналасқан Азия аумақтарын да өз қолына алуды мақсат етіп қойды. Сонымен қатар, жаңадан қосып алған Сібір жерлерін жауынгер жоңғарлардың қол сұғуынан да қорғау қажет болды.

Осы мақсатта Ресей империясы Ертіс бойында Өскемен, Семей, Осьмережская, Песчанная, Черноярская, Ямышевская, Коряков форпості сияқты бірқатар әскери бекіністер салды. Уақыт өте келе олардың кейбіреулері үлкен экономикалық болашағы бар қалаларға айналды. Солардың бірі - бастапқыда Коряков форпост ретінде құрылған Павлодар қаласы болды.

Патша жарлығымен 1861 жылы Павлодар қаласына айналған Коряков форпості жоғары экономикалық маңызының артуына сол кезде белсенді жұмыс істеген маусымдық порттар ықпал етті. Олардан Батыс және Шығыс Сібірге Коряков тұзы, сол сияқты, Сібірде аса сұранысқа ие павлодарлық бидай тасымалданды.

Азиялық аймақта капиталистік қатынастардың қалыптаса бастауының нәтижесінде жәрмеңкелік сауда жедел қарқынмен дамып, өз кезеңінде ол метрополия мен отар елдердің саудаға деген қажетін қанағаттандырды.

Қала экономикасының дамуы қала тұрғындарының әлеуметтік құрылымының да өзгеруіне ықпал етеді және сәйкесінше, халықтың әлеуметтік-мәдени мүдделері мен сұраныстарының өсуі байқалады.

Қала өмірі қарқынды және күнделікті өмір ашық түстерге боялғандай әсер береді. Мұның дәлелі ретінде, дворяндар жиналысының жанынан құрылған жергілікті өнерпаздар шығармашылығының дамуын, Ресей орталықтарынан, сирек болса да, келетін әртістердің гастрольдік сапарларын, мектептер мен кітапханалар санының өсуін, кинотеатрдың ашылуын және т. б. айтуға болады.

Қорыта келгенде, біз осылайша, қаланың күнделікті өмірін сипаттай отырып, тұтас қоғамның ілгерілеп дамуын байқауымызға болады.

Түйінді сөздер: уездік қала, казактар, қоныс аудару басқармасы, төменгі дәрежелі ауыл шаруашылығы мектебі, қырғыз училищесі, шіркеу мектебі, жәрмеңке, шіркеу, мешіт, кемежай, кеме қатынасы, пароходтар.

G.K. Dyusebaeva^{*1}, A.D. Zhusupova²

¹ Candidate of Historical Sciences, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan named after Academician Sadykov T.S. Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan
E-mail: d_g_k@list.ru

² Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Higher Humanitarian School of the University "Narkhoz", Almaty, Kazakhstan
E-mail: almazhusupova@bk.ru

FROM THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CITY OF PAVLODAR IN THE ASPECT OF EVERYDAY LIFE (LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)

Abstract

Historical science does not stand still. Time generates new directions of it and puts new accents in the course of its reading. One of the modern trends in the development of historical science is the so-called history of everyday life, which arose in the second half of the XX century, during a new stage in the development of the historical process.

It considers both current processes in society and individual events or phenomena in the life of society, from which, in principle, life is formed.

This article examines the changes in the life of the city through the prism of everyday life, during the penetration and development of capitalist relations in Kazakhstan on the example of the city of Pavlodar, one of the colonial cities of north-eastern Kazakhstan.

Pavlodar, a city that emerged as a colonial outpost on the eastern borders of the Russian Empire according to the precepts of Peter the Great, who regarded the Kazakh steppes as "keys and gates to Asia".

While developing Western Siberia, Russia has already planned to take over the Asian territories adjacent to Siberia. Besides, it was necessary to close their newly-found Siberian lands from the encroachments of the militant Dzungars. To this end, the Russian Empire built a number of military fortifications along the Irtysh – the fortresses of Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk, Osmeryzhskaya, Peschannaya, Chernoyarskaya, Yamyshevskaya, Koryakovsky outpost, etc. Some of them eventually turned into cities with great economic potential. This was Pavlodar, originally laid down as an outpost of Koryakovsky.

While developing Western Siberia, Russia was already planning to seize the Asian territories adjacent to Siberia. In addition, it was necessary to close the newly appeared Siberian land from the encroachments of the militant Dzungars. To this end, the Russian Empire built a number of military fortifications along the Irtysh – fortresses Ust-Kamenogorsk, Semipalatinsk, Osmeryzhskaya, Sandy, Chernoyarskaya, Yamyshevskaya, Koryakovskaya outpost, etc. Some of them eventually turned into cities with great economic potential. It was Pavlodar, originally laid out as an outpost of Koryakovsky.

The spread of capitalist relations in the Asian region gave impetus to the intensification of fair trade, where the trade requests of the metropolis and colonies were satisfied at fair grounds.

The development of the city's economy is changing the social structure and, accordingly, there is an increase in the socio-cultural interests and requests of residents. The life of the city becomes intense, everyday life blossoms into brighter colors. These are the development of local amateur artistic activity of the noble assembly, rare, but still tours of artists from the center of Russia, an increase in the number of schools, libraries, the opening of a cinema, etc. Together, a certain everyday everyday life of the city develops, describing which we see the progressive movement of society.

Keywords: county town, cossacks, resettlement administration, lower agricultural school, Kyrgyz school, parish school, fairs, churches, mosque, wharf, shipping, steamboats.

Введение. История повседневности изучает социально-экономические, общественно-политические картины жизни социума, как конкретное проявление бытия.

Исследователи указывают, что данное направление исторической науки возникло в ФРГ. Хотя оно не сразу было воспринято научной общественностью, все же к 80-м годам XX века историческая наука признала право на жизнь этой специфической отрасли.

Павлодарская повседневность указанного периода представляла собой типичную картину для казахстанских городов того времени. По свидетельству очевидца, Павлодар 60-х годов XIX века или

«Коряков, как называли его сибирские казаки, был маленький и скучный городок, населенный казаками, отставными солдатами и татарами, за исключением нескольких русских купцов» [1, с. 174-175].

Материалы и методы. «Путеводитель по всей Сибири и среднеазиатским владениям России» В.А. Долгорукова указывает, что Павлодар, как уездный город в 1896 г. имел 3000 жителей, значительную часть которого составляли казаки и русские. В городе к этому времени были почта, телеграф, аптека, одна церковь, одна мечеть, одно казачье и одно киргизское училище, население, в медицинском смысле, обслуживали врач, фельдшер и повивальная бабка» [2, с. 214]. В Павлодаре, пишет автор, гостиниц и заезжих домов нет. Приезжие останавливаются у тех, кто примет. У местных казаков можно было иметь помещение с содержанием за недорогую плату. «В Павлодаре есть магазины разного рода торговли, из которых он отмечает заведения М.А. Словцова, Ш. Тумашева, торгующие бакалей, винной продукцией, мануфактурой, посудой и мелочью, Ф. Рамазанова, продающего мануфактуру, жир и другие товары» [2, с. 214].

Обсуждение. В начале XX века в городе были открыты магазины, торгующие книгами. В феврале 1906 г. разрешение открыть книжную лавку в своем доме получил мещанин Бурматов А.А. [3, л. 5].

В июле 1906 г. мещанин ШарипБаязитовоткрыл магазин, продающий беллетристику на татарском и арабском языках, преимущественно исторического и религиозного содержания [4, л. 1-5].

В декабре 1906 г. было разрешено открыть продажу книг для чтения мещанину Жезлову Н. [5, л. 1-7].

Таким образом, в Павлодаре на начало XX века были зарегистрированы и торговали 1 казенный и 10 частных магазинов, 47 общественных и 95 частных лавок. Розничная торговля соответствовала провинциальному статусу города Павлодара и запросам населения города.

Среди общественно-развлекательных и питейно-ресторанных заведений на конец XIX века в Павлодаре имелись трактиры купца Пяткова и мещанина Абрамова. Они содержали бильярдную и торговали холодными и горячими закусками с горячительными напитками. Согласно существующим тогда правилам, они платили 45 руб. в год в городскую казну, распределив эту сумму меж собой по обоюдному согласию [6, л. 68].

«В начале XX века в Павлодаре было более тысячи домов (почти все деревянные), расположенных на нескольких широких, правильных улицах.

Также в городе имелись мечеть, 2 православных церкви – каменная и деревянная, кроме того, несколько крупных магазинов (Дерова и др.), два склада земледельческих орудий и машин, один из них - казенный, который находится в ведение переселенческого управления, а другой - частный, почтово-телеграфная контора, казначейство, шесть учебных заведений – городское 3-х классное училище, помещающееся в просторном каменном здании, низшая сельскохозяйственная школа, городская начальная женская школа, казачье начальное училище, церковно-приходская школа и киргизское училище.

В последние пять-восемь лет Павлодар очень разросся, застроился и вообще оживился. В городе есть общественное собрание и общественная библиотека» - указанов энциклопедии С.Н. Южакова [7, с. 602].

В Павлодаре небольшая публичная библиотека была открыта по инициативеизвестного купца А.И. Дерова еще в 90-е годы XIX века. Свидетельство на открытие библиотеки было выдано 4 мая 1892 г. за № 2859. В начале 1903 г. общее собрание членов библиотеки приняло проект Устава общественной библиотеки города и написало прошение военному губернатору Семипалатинской области с просьбой, утвердить Устав и присвоить библиотеке имя А.И. Дерова, т.к. он жертвует библиотеке здание и передает его в собственность заведению. МВД Российской империи от 7 июля 1904 г. за № 13672 утвердило проект Устава библиотеки и дало согласие на присвоение имени А.И. Дерова читальне при библиотеке [8, л. 128].

Путешествуя по Сибири, в середине XIX века, Н.М. Ядринцев отмечал довольно скучную общественную жизнь сибирских городов [9, с. 555]. Это касалось, конечно, и Павлодара, маленького провинциального городка.

Спустя полвека Коншин Н.Я., один из сосланных в Семипалатинскую область, в своих путевых набросках указывал на ту же «серенькую обывательскую жизнь Павлодара, как, впрочем, и во всех городах Степного края» [10, с. 3].

Тем не менее, стараясь не отставать от требований времени, павлодарская общественность стремилась как-то оживить жизнь города, вести светскую жизнь с учетом возможностей и интересов.

В 1895 г. в Павлодаре было учреждено Общественное Собрание, которое «имело своей целью доставить своим членам и их семьям возможность проводить свободное ... время с удобством, приятно и пользой». С этой целью Собранию «предоставлялось право устраивать балы, маскарады, танцевальные,

музыкальные, литературные вечера и драматические представления, выписывать книги, газеты и другие периодические издания, а также приглашать специалистов по разным наукам для чтения лекций, которые служили бы распространению между членами Собрания полезных сведений».

Собрание имело устав, который был утвержден 26 апреля 1895 г. военным губернатором области, и регламентировал работу Собрания. Заведение имело свою печать с надписью «Печать Павлодарского Общественного Собрания».

Членами Собрания могли быть только совершеннолетние мужчины, в виде исключения принимались лица, имевшие классные чины. Учащихся учебных заведений, юнкеров, исключенных однажды, и ограниченных в правах судом в Общество не принимали.

Управление осуществлял Совет Старшин из 9 человек, которых, как и Ревизионную комиссию, избирало Собрание. Всех избранных утверждал Военный губернатор, сроком один на год. В обязанности Совета входил круг хозяйственных проблем, ценовая политика, организация различных мероприятий, порядок в заведении и т.п. Протоколы заседаний фиксировались в специальном журнале, ежегодно Совет отчитывался перед Собранием, а Ревизионная комиссия проверяла все расходы ежемесячно.

Собрание поддерживало порядок во время пребывания членов Собрания и гостей, требуя от присутствующих вежливости и приличия. Нарушителей правил поведения Совет наказывал штрафом или исключал из своих рядов.

В Собрании допускались некоторые карточные игры на деньги, за исключением таких азартных игр, как рулетка, все виды банковской игры, домино и лото. Расчет по карточному долгу считался делом чести, за этим следил Совет Старшин.

Собрание открывалось обыкновенно в 7 часов вечера, для балов и танцевальных вечеров - в 8 часов. Продолжительность времяпровождения в Собрании ограничивалось по времени, «до часа по полуночи», дальнейшее пребывание наказывалось утвержденным штрафом в пользу заведения. Строго регламентировалась работа Собрания в христианские праздники. Так, например, в три последних дня Страстной недели, в первый день Пасхи и в первый день Рождества Собрание было закрытым. Если в Собрании происходили противоправные действия, то губернатор области имел право закрыть Собрание [11, л. 7-18].

Постепенно росли культурные запросы населения и уже к концу XIX в. культурные интересы жителей Павлодара не уступали запросам более крупных городов края. Поэтому помимо городского Собрания, в январе 1897 г. от имени и по поручению любителей искусства города, коллежский секретарь Ф.Ф. Вереденко ходатайствовал перед военным губернатором Семипалатинской области об утверждении Устава Павлодарского общества любителей драматического искусства и музыки для открытия в городе соответствующего Общества. В результате дальнейшего ходатайства по инстанции (Военный губернатор - Степной генерал-губернатор – МВД) в поддержку просьбы павлодарцев, 12 августа 1898 г. МВД России проект Устава утвердило.

В Уставе указывалось, что Общество имеет своей целью посредством сценических представлений, музыкальных вечеров и концертов развивать эстетический вкус в среде своих участников, доставляя им возможность приятно и полезно проводить свободное от служебных и профессиональных занятий время. Также Общество должно было содействовать распространению в среде местной публики музыкального образования и познаний драматического искусства, помогать в постановке спектаклей, организации концертов с благотворительными и иными целями, открыть библиотеку с нотами и периодическими изданиями, относящимися к музыкально-драматическому искусству, «приобретать движимое и недвижимое имущество».

Поскольку театральное искусство в царской России находилось под бдительным надзором цензуры, все сценические представления могли ставиться только с разрешения полицейского начальства. Тексты спектаклей должны были пройти цензуру Главного управления по делам печати. При постановке не должно было быть отступлений от оригинала, утвержденного цензурой. Собрание должно было предварительно информировать полицейское начальство города о предстоящем представлении. Музыкальные произведения, изданные уже в печати, могли исполняться без предварительного согласования, но без отступления от оригинала. Свои представления самодеятельные артисты ставили на сцене Общественного Собрания.

Афиши пьес заранее отсылались в Главное управление по делам печати. Для представителя полиции оставлялось свободное кресло, чтобы он наблюдал за спектаклем или концертом. При проведении зрелищных публичных мероприятий был обязателен сбор в пользу ведомства учреждений императрицы

Мариин. Общество имело свою печать «Павлодарское общество любителей драматического искусства и музыки».

Устав не ограничивал числа членов Общества, но, не разрешалось принимать несовершеннолетних, ограниченных в правах по решениям судебных органов, учащихся учебных заведений, юнкеров и младших военных чинов.

Общество состояло из почетных и действительных членов и в него принимали по рекомендации двух действительных членов и при испытании творческих способностей претендента на общем собрании. Желая вступить в Общество должен был внести 50 руб. единовременно или по 5 руб. ежегодно и платить ежегодно взносы в сумме 4 руб. в первый год и по 3 руб. в последующие годы и принимать не менее двух раз в год участие в представлениях.

Все члены Общества имели право бесплатного входа и могли пригласить двух гостей, за которых сами оплачивали вход. Средства Общества складывались из членских взносов, гостевых билетов, сборов с публичных мероприятий, штрафов. 20 % из них шло в запасный фонд. Были определены сроки уплаты взносов, за нарушения Устава исключали из рядов Общества.

В обязанности Дирекции входили также режиссура и руководство всеми мероприятиями, дежурство во время представлений и концертов и соблюдение порядка.

Программа мероприятий и расходы утверждались на год вперед на общем собрании. Взявшись за исполнение роли, нельзя было отказываться без уважительных причин. Актер был обязан посещать репетиции и слушать режиссера, иначе могли забрать роль.

За нарушение дисциплины и порядка накладывались штрафы от 50 коп. до 3 руб., также могли наказать вплоть до исключения. К сотрудникам Дирекции принимались те же меры. Исключение из Общества или вопрос о его закрытии решался на общем собрании при участии 2/3 членов, а право распоряжения его имуществом переходило к военному губернатору. При нарушении закона решение о закрытии принимал Министр Внутренних Дел [12, л. 1-16].

Таким образом, Павлодарское Общественное Собрание и Павлодарское Общество любителей драматического искусства и музыки стали своеобразными центрами культурной жизни провинциального Павлодара.

Павлодарская интеллигенция пыталась устраивать по мере сил и возможностей и другие мероприятия, которые могли бы оживить однообразную жизнь города и дать некоторые знания горожанам. 12 мая 1899 г. на собрании уполномоченных г. Павлодара городской голова Н.М. Пятков сделал предложение, отметить 26 мая (по старому стилю) 100-летний юбилей великого русского поэта А.С. Пушкина. «Все русское сословие, чтя дорогую память нашего незабвенного поэта, ... желает почтить эту память. Одни увековечивают память известными учебными, благотворительными и прочими полезными для народа учреждениями, другие - единовременными пожертвованиями на доброе дело, а третьи - устройством для детей празднеств, желают помянуть близкого к сердцу их великого поэта. Следует и нам павлодарцам вспомнить в юбилейный день любимого для каждого русского человека поэта и чем-нибудь отблагодарить за литературные заслуги его перед нашим Отечеством вообще и детьми нашими в частности».

Понимая, что на широкое празднование у городского бюджета нет денег, «городской голова полагал бы отпраздновать юбилейный день самой скромной мерой, а, именно, раздать всем учащимся в городских училищах города Павлодара по одному экземпляру недорогого издания сочинений Пушкина, для чего выписать ... 350 экземпляров на 40 руб., устроить гуляние в степи с чаем и недорогим угощением».

Председатель комитета по заведованию делами общественной библиотеки в г. Павлодаре Лаптев предложил открыть в память А.С. Пушкина отдел бесплатной читальни в библиотеке и поставить туда бюст великого поэта.

Обсудив заявления, от имени интеллигенции города, Собрание постановило: «1. Учредить в 3-х классном городском училище 10 стипендий имени поэта А.С. Пушкина, назвав их Пушкинскими. Потребную сумму внести в смету, начиная с 1900 г. 2. Открыть при Павлодарской городской общественной библиотеке бесплатный отдел для народного чтения, для чего ассигновать ежегодно по 50 руб. и единовременно внести в смету 1900 г. сумму в 30 руб. на выписку бюста. 3. На угощение всех учащихся в местных городских училищах во время предстоящего дня памяти А.С. Пушкина ассигновать из свободных городских средств 60 руб. и на уплату выписанных книг 43 руб. На эту сумму составить дополнительную смету». Решение было подписано Городским старостой М.Варламовым и уполномоченными И.Абрамовым, В. Каратаевым, А. Деровым, М. Зайцевым, М.Часовитиным, А.Агафоновым, П.Суриковым, Н.Пятковым, Ф.Рамазановым, Ф.Верецагиным.

Решение Собрания было отослано военному губернатору области 24 мая 1899 г. На заседании Семипалатинского областного по городским делам Присутствия 5 июня 1899 г. просьба была рассмотрена. Областные власти, не запрещая в принципе проведения праздника, тем не менее, не разрешили использовать общественные деньги на задуманные мероприятия. Было указано, что городские меценаты могли бы взять на себя необходимые расходы [13, л. 1-7]. Однако сведений о таком шаге богатых людей города нами в архивах не найдено.

Несмотря на то, что задуманное не было осуществлено в полной мере, инициаторы смогли лишь поставить небольшой бюст в читальный зал библиотеки города. Все же само стремление приобщить к творчеству великого поэта население Павлодара многого стоит.

В обывательскую жизнь Павлодара вносили разнообразие приезжающие иногда, в летнее время балаганы, где крутили карусель и выступали фокусники.

Павлодарцы устраивали мероприятия для заполнения своего досуга, в числе которых издавна был праздник «Маевка», писал в своих рукописях Д.И. Багаев. С 1-го мая в торговле открывался новый коммерческий год, начинались новые бухгалтерские книги и подсчитывались барыши. В этот день торговцы закрывали свои магазины и по-семейному, с водочкой выходили в степь. Молодежь устраивала катание на лодках, с гармоникой и гитарами. За Усолкой росли столетние тополя и местами образовывали аллеи, где проводили досуг горожане [14, л. 105].

В рассматриваемый период времени в общественной жизни городов России активную роль играли Пожарные общества. Кроме выполнения прямых обязанностей, Общество должно было содержать хор музыки и устраивать для горожан балы, гулянья, концерты, спектакли и другие развлечения с разрешения властей по установленным правилам [15, л. 105].

А с начала XX века в крае наблюдается всплеск новомодного явления, как фотография. Жители Павлодара и других городов, имеющие желание и деньги открыть фотографическое дело в городе, писали ходатайство на имя Семипалатинского Военного губернатора. После проверки личности на благонадежность власти выдавали соответствующее разрешение.

Так фотодело в Павлодаре открыли в 1901 г. купеческая дочь Сорокина Фивия Арефьевна [16, л. 1-5], в 1905 г. Багаев Дмитрий Поликарпович, который по рекомендации А.И. Дерова прошел специальные курсы в г. Омске [17, л. 1-5] и Макарова Мария [18, л. 6-7], в 1906 г. - действительный член Русского фотографического общества Антонов Александр Антонович [19, л. 1-3].

Таким образом, в Павлодаре в начале XX века появляется совершенно новое для города и края явление, как фотографирование, благодаря чему были запечатлены интересные, с точки зрения истории люди, здания, облик города того времени.

Особый след в фотоистории города оставил Дмитрий Поликарпович Багаев, он же основал Павлодарский краеведческий музей.

В настоящее время при областном краеведческом музее Павлодара открыт филиал, где выставлены исторические снимки Багаева. Багаевский фотосалон работал в Павлодаре и в советское время, продолжая традиции своего основоположника. Некоторые фотографии, снятые фотографами дореволюционного периода, прилагаются к статье.

Начало XX века ознаменовалось совершенно новым видом искусства, как синематограф. Это чудо хотели увидеть все. Первый кинотеатр, названный «Заря», был построен купцом Дудолодовым в 1909 г., и тогда впервые изумленные горожане увидели немое кино. В годы первой мировой войны начинает действовать второй кинотеатр под названием «Фурор» [20].

Таким образом, и до далеких окраин империи дошли такие плоды цивилизации, как фотографирование и кино.

Повседневная жизнь г. Павлодара характеризуется и общественно-политическими явлениями. В XIX в. царизм сделал Степной край местом ссылок революционно настроенных лиц. Власти полагали, что одной из наиболее «существенных предупредительных мер, принимаемых против лиц, преступная деятельность коих считалась вредной, представляется административная ссылка, или водворение лиц под надзор полиции в известной местности, которая по своей отдаленности и условиям жизни ставила бы человека вне возможности быть опасным для общественного порядка. Административная ссылка ... имела в виду ... цель: устранить человека из сферы его деятельности, поставить его в такие условия, где бы он не мог распространять на окружающих своего вредного влияния, вместе с тем, сам находился вне влияния той среды, которая сделала его личностью опасною» [21, л.12].

Для ссылки были избраны наиболее отдаленные места империи, в том числе Павлодар. За их поведением и образом жизни устанавливалось жандармское наблюдение. В Павлодаре побывали

революционеры всех поколений XIX-XX вв. Ссылные были разные по своим взглядам, убеждениям, преследовали разные цели, однако, в Казахстан они принесли общественно-политические протестные настроения.

В Казахстан были сосланы участники польского восстания 1863 г. В Павлодаре побывали Барташевич, Бурачевский, Геде, Кручковский, Красимович, Качинский, Турчинович и другие. Хотя прямых свидетельств о их революционной деятельности в Павлодаре нет, можно предположить, что антиправительственные настроения они все же жителям города передавали. Например, Турчинович был сослан «за сношения с революционными начальниками и участие в мятеже» [22, с.48-101].

Сосланные в Павлодар поляки, активно занимались просветительской деятельностью и внесли новую краску в обывательскую жизнь города. Правда, их участие в общественной жизни должно было получить санкцию властей. В противном случае, власти принимали меры по устранению такой их деятельности.

Летом 1888 г. в Павлодарскую тюрьму была направлена группа политических ссыльных из Тюмени, обвиненных в государственном преступлении. Среди них были Н.Коншин, А.Гедеоновский, И.Гусев и другие, всего 10 человек. Они были студентами Демидовского лицея, осудив на три года, власти отправили их в Сибирь [23, л. 69]. Н.Коншин принимал активное участие в общественно-политической жизни Павлодара. Он даже был избран депутатом в 1 и 2 Государственную Думу от Семипалатинской области.

Жившие в Павлодаре политические ссыльные тесно общались между собой. Например, в полицейских документах на Моноцковых отмечается, что они общаются с административно-ссыльными Ф.Беком и его женой, Я.Юзвяком, М.Ромасем, В.Харитоновым [24, л. 1-45, 38]. Дружба политических ссыльных закладывалась ещё по месту их революционной деятельности, на почве идейной общности. По пути следования, на пересылках, где они сидели, ожидая этапа, их политическая дружба крепла, появлялись новые знакомства, которые продолжались в местах ссылки [25, л. 2-129,45,18]. Политические ссыльные в местах пребывания продолжали свою революционную деятельность.

Проникновение капиталистических отношений в регион сопровождалось новыми тенденциями в повседневной жизни провинциальных городов колониальных окраин метрополии, как оживленная торговля, просвещение, культурные нововведения, например, кино, общественные собрания, библиотечная деятельность, фотодело и другие.

К середине 90-х годов XIX в. в Казахстан стали проникать идеи марксизма. В 1893-1905 гг. в Омске издавалась газета «Степной край», где сотрудничали ссыльные социал-демократы - В.Г.Харитонов, В.А. Ванновский, О.М. Фигнер. Газета несла новые политические веяния в регион, что беспокоило власть. Генерал-губернатор Степного края М.А.Таубе 17 июня 1896 г. с тревогой писал в МВД, что материалы газеты, в частности фельетон «Из воспоминаний Лафарга», посвященный К.Марксу, показывает его личность исключительной и гениальной. «Такое восхваление личности крайнего социалиста, несомненно, должно возбудить сочувствие к нему читателей и желание познакомиться с запрещенными произведениями Маркса...» [26]. В 1901 г. был образован «Сибирский социал-демократический союз», сыгравший большую роль в распространении марксизма в Семипалатинской области. Хотя социальная база для марксистских идей была незначительной, тем не менее, медленно и неуклонно революционная пресса, прокламации, листовки социал-демократические кружки формировали инакомыслие в регионе. Так в Прииртышье из центра доходили большевистские и социал-демократические газеты – «Пролетарий», «Эхо», «Вперед», «Новая жизнь» [27, Л. 68,77].

Через политических ссыльных в Казахстан активно проникали произведения Маркса, Энгельса, Ленина, Плеханова, Бебеля и других деятелей социал-демократического движения. По этому поводу, обеспокоенный Степной генерал-губернатор в 1902 г. писал, что «рассылка и вообще распространение неблагонадежными личностями» нелегальной литературы, стачки, беспорядки рабочих, прокламации преступного содержания, свидетельствуют о подпольной деятельности местных агитаторов, тесно сплоченных общностью преступной целей» [28, с.30-31, 38-139]. Об интересе павлодарских ссыльных к революционным идеям марксизма, свидетельствуют изъятые во время обыска у них книги, брошюры, листовки и прокламации.

II съезд РСДРП дал толчок активизации революционного движения в России. Даже национальные окраины империи включились в борьбу с царизмом. Большевики распространяли по стране по мере возможности марксистскую литературу, периодические издания. К примеру, работа Ленина В.И. «Что делать?» и газета «Искра» дошли и до Павлодара [29, с. 56, 45, 54]. Власти жаловались, что ссыльные мутят население своей тайной пропагандой» [30, л.14].

В Павлодаре «все чаще и чаще наблюдается появление разного рода прокламаций противоправного характера ... за подписью кружка социал-демократов [31, л. 2, 11]. Власти указывали на то, что «масса тенденциозных изданий, весьма дешевых, присылаемых сюда из столиц, распространяется в народе и приносит несомненный вред читателям ...» [32, л.33-34]. Для борьбы с инакомыслием власти были вынуждены в 1903 г. открыть в Семипалатинской области отделение Омского жандармского управления под началом ротмистра Левановского. Штат состоял из вахмистра, четырех унтер-офицеров, двух рядовых сотрудииков и агентов [33, л.11].

Первая русская революция 1905-1907 гг. оказала серьезное влияние на Казахстан. «За Петербургом последовали окраины, где национальное угнетение обострило и без того невыносимый политический гнет» - справедливо отмечал В.И. Ленин [34,с. 313]. Подобного рода мысли имели место и в Павлодаре. По Павлодарскому уезду было отмечено несколько вспышек недовольства существующими порядками [35,№ 276, 1905 г.].

С ноября 1905 г. в Семипалатинске стала издаваться газета «Семипалатинский листок», которая публиковала материалы о реакции населения области на революционные события в России. Газета писала: «Единственное спасение России от грозящей ей анархии и разложения, заключается в полной замене господствующего до сих пор бюрократически полицейского строя парламентским образом правления, организованным на началах всеобщего и тайного голосования без различия национальности, религии и пола». «Мы верим,- говорилось далее, что в свободной России исчезнет всякая национальная вражда» [36, № 243, 1905 г.].

Царское правительство было встревожено проникновением революционных настроений в Степь. 6 января 1906 г. Николай II был вынужден подписать Указ о введении на территории Акмолинской и Семипалатинской областей военного положения.

На Павлодар сильное революционное воздействие оказывало близость социал-демократической группы г. Омска. Речники Павлодара 18 декабря 1905 г. провели митинг и выдвинули свои требования судовладельцам:

1) организовать капитал для выдачи служащим и рабочим, прослужившим известное число лет, пенсий и пособий по болезни, во время болезни или какого-либо несчастного случая, лишившего временно возможности продолжить службу. Для этого предлагалось ежегодно вносить по 5% от годовой зарплаты рабочих и 1% от годовой зарплаты служащих;

2) учредить специальное техническое речное училище;

3) уничтожить произвол пароходовладельцев и судовладельцев по рекам Западной Сибири в увольнении от службы служащих и рабочих. Увольнения по инициативе администрации предлагалось рассматривать специальным судом из 12 рабочих и служащих;

4) организовать медицинскую помощь рабочим и служащим. В навигационных пунктах должны быть врачи и лечение должно быть бесплатным;

5) гарантировать отпуска работникам речного флота. Всем, кто проработал два года, должны дать месяц трудового отпуска с сохранением зарплаты и правом бесплатного проезда на пароходах. Рабочие квартиры должны оплачиваться хозяевами;

6) предлагалось увеличение заработной платы от 10% до 30%.

Речники избрали комитет из 4 человек: Волкова, Колеватова, Бенхена и Горбунова. Они должны были установить связь с работниками всего Иртышского пароходства и обсудить с ними совместные требования [37, № 247, 1905 г.]. Выступление павлодарских судоремонтников явилось первым крупным выступлением рабочих Павлодара, и оно прошло под непосредственным влиянием первой русской революции. Забастовка речников показала достаточно высокий уровень политической зрелости рабочих Павлодара, т.к. они наряду с чисто экономическими требованиями, выдвинули и политические. В этом большая заслуга принадлежит павлодарским социал-демократам.

В 1905г. павлодарские рабочие праздновали Первомай и провели маевку. Революционная активность рабочих возрастала. Участились забастовки на соляных коях купца Осипова, на экибастузских каменноугольных коях [38, с. 56, 45, 54]. Революция 1905-1907 гг. оказала огромную роль на рост политического самосознания населения края, в том числе, павлодарцев. В результате, в городе в 1906 г. сложился социал-демократический кружок. Отныне павлодарские социал-демократы имели свою организацию [39, с. 105.].

В Павлодаре распространялись прокламации революционного содержания, отпечатанные на гектографе за подписью «Кружок социал-демократов г. Павлодара». Среди революционных демократов

выделялись своей активностью А.Р. Мелехов, бывший учитель П.Л. Верещагин, Т.И. Гладышев. Собирались кружок на квартире Н.Е. Матинского [40, с. 53-55].

Несмотря на то, что в годы разгула реакции проводились судебные процессы по делам активистов РСДРП, павлодарские социал-демократы продолжали революционную подпольную деятельность. К примеру, 6 апреля 1908г. во время духовно-нравственной беседы в Народном доме крестьянин А.Мелихов, мещане Г.Евдокимов и П.Терентьевы пытались устроить митинг. Полиция вытеснила людей на улицу. Собрав вокруг себя толпу, они устроили митинг перед зданием [41, л. 4-5, 6, 53, 37, 38].

Из справки Томского охранного отделения о Мелихове, видно, что он был известен в Томске с 1904 г., как видный деятель социал-демократической партии и находился в постоянной связи с главным руководителем этой организации в регионе. 2 февраля 1905 г. Мелехов был арестован за участие в нелегальной сходке. После освобождения продолжил работу в Томском комитете партии [42, л. 41,8-10, 23].

8 апреля 1907 г. Мелехова задержали за революционную агитацию во время выборов депутатов в Государственную Думу.

Павлодарские революционеры активизировались в апреле 1908 г. по городу распространялись листовки, направленные против власти. В ночь на 16 и на 30 апреля 1908 г. в городе были разбросаны листовки и прокламации антиправительственного характера. Одни прокламации были адресованы духовным лицам и подписаны «Верующий христианин». В них духовенство укорялось в молчаливой поддержке власти и скрывании «божьей правды» от народа в столь тяжелое для России время.

Другие листовки были обращены к населению города и подписаны «Социал-демократ». В них говорилось о жестоких репрессиях со стороны властей, виселицах, расстрелах в стране. Хотя все это не касалось конкретно Павлодара, но и здесь полиция начала применять меры по отношению к тем, кто открыто высказывал свое мнение по поводу власти.

В ночь на 25 апреля 1908 г. в городе были разбросаны воззвания кружка социал-демократов уже к жителям Павлодара. Они начинались эпитафией «В борьбе обрешь ты право свое!» и рассказывали об обысках и произволе властей. Воззвание заканчивалось призывами «Долой дворянскую Думу!», «Да здравствует всенародное Учредительное собрание!». Павлодарские социал-демократы действовали так активно, что городская полиция не справлялась должным образом и помощник начальника Омского жандармского управления ротмистр Леваневский 25 апреля 1908 г. пишет своему начальнику, что вынужден самолично выехать в Павлодар В ночь с 29 на 30 апреля 1908 г. в городе снова были разбросаны листовки социал-демократов, приуроченные к 1 мая, озаглавленные «Праздник труда» с призывом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». В них говорилось о происхождении празднования 1 мая, о разнице между капитализмом и социализмом, о необходимости борьбы за социалистическое общество, где не будет ни богатых, ни бедных. Листовки заканчивались призывом свергнуть самодержавие и провозгласить демократическую республику [43, л.10-13]. Павлодарской жандармерии было от чего опасаться, так как в городе были в активном ходу книги революционного характера. Например, арестованному А.Мелехову в Павлодарскую тюрьму была прислана книга «История Парижской Коммуны» и смотритель тюрьмы по этому поводу 12 июня 1908 г. послал запрос в Омск, помощнику жандармского управления ротмистру Леваневскому, можно ли передать эту книгу заключенному. Перечень книг, интересующих А.Мелехова весьма образно характеризует уровень и кругозор павлодарской социал-демократической организации.

8 июля 1908 г. в Павлодарской почтово-телеграфной конторе были найдены прокламации. В ноябре того же года Департамент полиции МВД распространил секретный циркуляр о том, что революционные партии разных направлений заметно развивают свою преступную деятельность в пределах империи. Рекомендуются в самом зародыше подавлять преступные замыслы в области революционного движения. Революционные группы должны быть ликвидированы [43, л.10-13]. В Павлодаре все чаще наблюдается появление разных революционных прокламаций за подписью кружка социал-демократов. С началом 1-й мировой войны несмотря на жесткую политику властей, социал-демократы края продолжали разоблачать империалистическую политику царизма.

После отречения Николая II от престола общественно-политическая жизнь в Павлодаре забурлила. В условиях продолжающейся первой мировой войны, власти, боясь всевозможных волнений в обществе, военным губернаторам областей были разосланы телеграммы от 2 марта 1917 г. с просьбой распространить содержание среди населения в виде Обращения. В Обращении, которое было расклеено в людных местах Павлодара, говорилось: «В настоящее тревожное время, переживаемое Отчизной, как во внутреннем её строении, так и во внешней борьбе с врагом, священным долгом нашим является сохранение полного спокойствия и порядка. Приглашаю население Степного края не поддаваться

никакими побуждениями к нарушению порядка и спокойствия, памятуя, что всякое отступление от этого будет во вред нашей доблестно сражающейся армии и окажет содействие успеху врага, грозя благополучию дорогой Родины».

Документ был подписан Степным генерал-губернатором, командующим войсками Омского военного округа и войсковым наказным атаманом Сибирского казачьего войска, генералом от кавалерии Сухомлиновым Н.А., с полным указанием егорегалий [44, л. 25-28].

Результаты. Но остановить исторический процесс было уже невозможно. Об этом свидетельствует требование населения Павлодара, требующее отстранить от должности начальника тюрьмы Иваницкого. Павлодарский тюремный комитет в своем Постановлении указал, что дальнейшее пребывание его на посту может привести к самоуправству и ходатайствовал перед областным исполнительным комитетом о немедленном устранении от должности Иваницкого и командировать человека, способного занять должность начальника тюрьмы [45, л.8].

Заключение. Таким образом, и в Павлодаре начинается новый отчет времени. В результате победы Февральской революции в Павлодаре, также как по всему Казахстану, стали происходить политические изменения. Вместо органов управления царской администрации стали создаваться органы Временного правительства, начались определенные демократические преобразования от которых народ ждал решения своих насущных проблем.

Список использованной литературы:

1. Записки солдата Н. Кулевского. Военный сборник. Т. XXIV. – СПб., 1862. – С. 174-175.
2. Долгоруков В.А. Путеводитель по всей Сибири и среднеазиатским владениям России. – Томск, 1897. – С. 214.
3. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 526. Дело о разрешении Бурматову торговли книгами в г. Павлодаре. 1905-1906 гг. Л. 5.
4. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 539. Дело об открытии Баязитовым книжной торговли в г. Павлодаре. Л. 1-5.
5. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 538. Дело о разрешении книжной торговли в г. Павлодаре Жезлову. 1906. Л. 1-7.
6. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 997. Копии приговоров собрания уполномоченных г. Павлодара за 1899 г. Л. 68.
7. Большая энциклопедия. Под редакцией Южакова С.Н.-СПб., 1904.- С.602.
8. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1063. Копии собрания уполномоченных города Павлодара за 1900 г. Л. 128.
9. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония. – СПб., 1892. – С.555.
10. Конишин Н. От Павлодара до Каркаралинска. Путевые наброски. // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. – Семипалатинск, 1901. – С.3.
11. ЦГА РК. Ф. 64. Оп. 1. Д. 702. Устав Павлодарского общественного собрания и переписка с Департаментом полиции и Семипалатинским губернатором об его утверждении. Л. 7-18.
12. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 3242. Павлодарское общество любителей драматического искусства. Л. 1-16.
13. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 1020. Дело об отпуске денежных средств из городского капитала г. Павлодара на чествование 100-летия А.С. Пушкина. Л. 1-7.
14. Фонды Павлодарского краеведческого музея им. Г.Н. Потанина. Ф. 33. Оп. 1. Д. 33. Л. 105.
15. ЦГА РК. Ф.15. Оп.1.Д.1020. Дело об отпуске денежных средств из городского капитала г. Павлодара на чествование 100-летия А.С.Пушкина. Л.1-7.
16. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 510. Дело о ходатайстве Ф.А. Сорокиной о разрешении открыть фотографию. Л. 1-5.
17. ЦГА РК. Ф. 15. Оп. 1. Д. 516. Дело по ходатайству Багаева Д.П. об открытии фотографий в городе Павлодаре. Л. 1-5.
18. ЦГА РК. Ф.15. Оп.1. Д. 517. Дело о разрешении М.Макаровой открыть фотографию в Павлодаре. Л. 6-7.

19. ЦГА РК. Ф.15. Оп.1. Д. 536. Дело о разрешении Антонову А.А. открыть фотографии в городах Семипалатинской области. Л. 1-3.
20. Соколкин Э. Страницы истории // «Звезда Прииртышья». - 1987 г. - 1 мая г.; Год 1907. // «Звезда Прииртышья». - 1998 г. - 16 июня.
21. ЦГА РК. Ф. 15. Оп.2. Д.61. Дело о политических ссыльных Г.Романенко, Н.Акимова, А.Сабуровой, Ф.Денише и др. Л. 12)
22. Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского подотдела Русского Географического общества. Вып.12, Семипалатинск, 1918. С.48-101.
23. ЦГА РК. Ф.15. Оп.2. Д.186. Переписка с канцелярией Степного генерал-губернатора, с судебным следователем 1-го участка Тюменского округа Тобольской губернии, Павлодарским уездным начальником и другими об аресте лиц принимавших участие в забастовке политических ссыльных в г. Тюмени. Л.69.
24. ЦГА РК. Ф.15. Оп.2. Д.217. Дело о политической ссыльной Воронцовой Н.М.Л. 1-45, 38.
25. ЦГА РК. Ф.15. Оп.2. Д.197. Дело о политических ссыльных М.И.Ромасе, А.И.Худикове, Н.Н.Дробыденко ... Л.2-129,45,18.
26. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.614. Дело об издаваемой в городе Омске газете «Омский край». Л. 68,77.
27. Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 г. г. Сборник документов и материалов. Алма-Ата. 1955. С.30-31, 38-139.
28. Под знаменем ленинских идей. Алма-Ата, 1973. С.56, 45, 54.
29. У истоков коммунистической партии Казахстана Летопись важнейших событий. Часть 1. Конец XIX - февраль 1917 г. Алма-Ата, 1966. – С.23,83, 254-255.
30. ГАОО. Ф.190. Оп.1. Д.92 «В». Л.14.
31. ГАОО. Ф.270. Оп.1. Д.264. Л.2, 11.
32. ГАОО. Ф.270. Оп.1. Д.228. Л.33-34.
33. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5864. Переписка с Семипалатинским губернатором об учреждении в Семипалатинске самостоятельного жандармского управления. Л.11.
34. В.И.Ленин. Полн.собр.соч., т.11. С. 313.
35. Семипалатинский листок, № 276, 1905 г.
36. «Семипалатинский листок», № 243, 1905 г.
37. Семипалатинский листок. № 247, 1905 г.
38. Под знаменем ленинских идей. Алма-Ата, 1973. С.56, 45, 54.
39. История Казахской ССР. Алма-Ата, 1958. Т.1. С.105.
40. Рабочее и аграрное движение в Казахстане (1907-1914 гг.) Сборник документов. Алма-Ата, 1957. Документ № 28, с. 53-55.
41. ЦГА РК. Ф.726. Оп.1. Д.4. Переписка с начальником Омского губернского жандармского управления и прокурором Семипалатинского окружного суда о надзоре за революционерами. (12 июня - 30 ноября 1908 г.) Л.4-5, 6, 53, 37, 38.
42. ЦГА РК. Ф.726. Оп.1. Д.5. Переписка с начальником Омского губернского жандармского управления и прокурором Семипалатинского окружного суда о надзоре за революционерами. Л. 41,8-10, 23.
43. ЦГА РК. Ф.15. Оп.1. Д.336. Циркуляры департамента полиции МВД. Л.10-13.
44. ЦГА РК. Ф.15. Оп.1. Д.377. Обязательные постановления Степного генерал-губернатора о запрещении публикаций революционных статей, брошюр и самовольного оставления работ, реквизируемых на тыловые работы казахами и переписка по этому делу. Л. 3, 25-28.
45. ЦГА РК. Ф.15. Оп.2. Д.422. Протоколы заседаний первого областного съезда крестьянских, рабочих и солдатских депутатов, первого областного съезда крестьянских и казачьих депутатов Павлодарского уезда, областного исполнительного комитета, Чрезвычайного областного земского собрания... Л. 8.

References:

1. Zapiski soldata N. Klyevskogo. Voennyi sbornik. T. XXIV.- SPb., 1862. – S. 174-175.
2. Dolgorýkov V.A. Pytevoditel po vsej Sibiri i sredneaziatskim vladenuam Rossii. - Tomsk, 1897. – S. 214.
3. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 526. Delo o razreshenu Byrmatovy torgovli knugami v g. Pavlodare. 1905-1906 gg. L. 5.
4. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 539. Delo ob otkrytu Baiazitovym knijnoi torgovli v g. Pavlodare. L. 1-5.

5. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 538. Delo o razreshenu knijnoi trgovli v g. Pavlodare Jezlový. 1906. L. 1-7.
6. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 997. Kopu prigovorov sobranua ýpolnomochennyh g. Pavlodara za 1899 g. L. 68.
7. Bolshaia entsiklopedua. Pod redaktsiei Iýjakova S.N.-SPb., 1904.- S.602.
8. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 1063. Kopu sobranua ýpolnomochennyh goroda Pavlodara za 1900 g. L. 128.
9. Iadrintsev N.M. Sibir kak koloniua. - SPb., 1892.- S.555.
10. Konshin N. Ot Pavlodara do Karkaralinska. Pýtevye nabroski. // Pamiatnaia knijka Semipalatnskoj oblasti na 1901 g. – Semipalatinsk, 1901. - S.3.
11. TsGA RK. F. 64. Op. 1. D. 702. Ýstav Pavlodarskogo obestvennogo sobranua i perepiska s Departamentom politisu i Semipalatinskim gýbneratorom ob ego ýtverjdeniu. L. 7-18.
12. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 3242. Pavlodarskoe obestvo lyýbitelei dramaticheskogo iskýsstva. L. 1-16.
13. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 1020. Delo ob otpýske denejnyh sredstv iz gorodskogo kapitála g. Pavlodara na chestvovanie 100-letnia A.S. Pýshkina. L. 1-7.
14. Fondy Pavlodarskogo kraevedcheskogo múzeia im. G.N. Potanina. F. 33. Op. 1. D. 33. L. 105.
15. TsGA RK. F.15. Op.1.D.1020. Delo ob otpýske denejnyh sredstv iz gorodskogo kapitála g. Pavlodara na chestvovanie 100-letnia A.S.Pýshkina. L.1-7.
16. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 510. Delo o hodataistve F.A. Sorokinói o razreshenu otkryt fotografiiý. L. 1-5.
17. TsGA RK. F. 15. Op. 1. D. 516. Delo po hodataistvý Bagaeva D.P. ob otkrytu fotografii v gorode Pavlodare. L. 1-5.
18. TsGA RK. F.15. Op.1. D. 517. Delo o razreshenu M.Makarovoí otkryt fotografiiý v Pavlodare. L. 6-7.
19. TsGA RK. F.15. Op.1. D. 536. Delo o razreshenu Antonový A.A. otkryt fotografii v gorodah Semipalatnskoj oblasti. L. 1-3.
20. Sokolkin E. Stranitsy istoru // «Zvezda Prurytyshia». - 1987 g. - 1 maia g.; God 1907. // «Zvezda Prurytyshia». - 1998 g. - 16 úynia.
21. TsGA RK. F. 15. Op.2. D.61. Delo o politicheskikh ssylnyh G.Romanenko, N.Akimova, A.Sabyrovói, F.Demshe i dr. L. 12)
22. Zapiski Semipalatnskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo podotdela Rýsskogo Geograficheskogo obestva. Vyp.12, Semipalatinsk, 1918. S.48-101.
23. TsGA RK. F.15. Op.2. D.186. Perepiska s kantseliariei Stepnogo general-gýbneratora, s sýdebnym sledovatelem 1-go ýchasika Tiýmenskogo okryýga Tobolskoí gýbneru, Pavlodarskim ýezdnyim nachalnikom i drýgimi ob areste lits prinimavshih ýchasie v zabastovke politicheskikh ssylnyh v g. Tiýmeni. L.69.
24. TsGA RK. F.15. Op.2. D.217. Delo o politicheskoi ssylnoi Vorontsovoí N.M.L. 1-45, 38.
25. TsGA RK. F.15. Op.2. D.197. Delo o politicheskikh ssylnyh M.I.Romase, A.I.Hýdikove, N.N.Drobydenko ... L.2-129,45,18.
26. TsGA RK. F.64. Op.1. D.614. Delo ob izdavaemoi v gorode Omske gazete «Omsku kraí». L. 68,77.
27. Revolyútsionnoe dvijenie v Kazahstane v 1905-1907 g. g. Sbornik dokýmentov i materialov. Alma-Ata. 1955. S.30-31, 38-139.
28. Pod znamenem leninskikh idei. Alma-Ata, 1973. S.56, 45, 54.
29. Ý istokov kommýnisticheskoi partu Kazahstana Letopis vajneishih sobytu. Chast 1. Konets HIH - fevral 1917 g. Alma-Ata, 1966. S.23,83, 254-255.
30. GAOO. F.190. Op.1. D.92 «V». L.14.
31. GAOO. F.270. Op.1. D.264. L.2, 11.
32. GAOO. F.270. Op.1. D.228. L.33-34.
33. TsGA RK. F.64. Op.1. D.5864. Perepiska s Semipalatinskim gýbneratorom ob ýchrejdeniu v Semipalatinske samostoiatelnogo jandarmskogo ýpravlenua. L.11.
34. V.I.Lenin. Poln.sobr.soch., t.11. S. 313.
35. Semipalatinsku listok, № 276, 1905 g.
36. «Semipalatinsku listok», № 243, 1905 g.
37. Semipalatinsku listok. № 247, 1905 g.
38. Pod znamenem leninskikh idei. Alma-Ata, 1973. S.56, 45, 54.
39. Istoriua Kazahskoi SSR. Alma-Ata, 1958. T.1. S.105.
40. Rabochee i agrarnoe dvijenie v Kazahstane (1907-1914 gg.) Sbornik dokýmentov. Alma-Ata, 1957. Dokýment № 28, s. 53-55.

41. TsGA RK. F.726. Op.1. D.4. *Perepiska s nachalnikom Omskogo gýbersnogo jandarmskogo ýpravleniia i prokýrorom Semipalatunskogo okrýjnogo sýda o nadzore za revolýtsionerami. (12 únya - 30 noiabria 1908 g.)* L.4-5, 6, 53, 37, 38.

42. TsGA RK. F.726. Op.1. D.5. *Perepiska s nachalnikom Omskogo gýbersnogo jandarmskogo ýpravleniia i prokýrorom Semipalatunskogo okrýjnogo sýda o nadzore za revolýtsionerami. L. 41,8-10, 23.*

43. TsGA RK. F.15. Op.1. D.336. *Tsirkýliary departamenta politsu MVD. L.10-13.*

44. TsGA RK. F.15. Op.1. D.377. *Obiazatelnye postanovleniia Stepnogo general-gýbernatora o zapreenu pýblikatsiu revolýtsionnykh statei, broshýr i samovolnogo ostavleniia rabot, rekvizirovannyimi na tylovye raboty kazahamu i perepiska po etomy delý. L. 3, 25-28.*

45. TsGA RK. F.15. Op.2. D.422. *Protokoly zasedanu pervogo oblastnogo sezda krestianskih, rabochih i soldatskih depýtatov, pervogo oblastnogo sezda krestianskih i kazachih depýtatov Pavlodarskogo ýezda, oblastnogo ispolnitelnogo komiteta, Chrezvychainogo oblastnogo zemskogo sobraniia... L. 8.*

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ 03.20

10.51889/8130.2022.96.27.008

Т.А. Бекбаева*¹, Б.М. Утеулиева², Г.С. Абдирайымова³

¹*т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушы, Алматы, Қазақстан,
E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru*

²*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистр, оқытушы, Алматы, Қазақстан,
E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru*

³*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы, Алматы, Қазақстан
E-mail: Sanat_baspasi@mail.ru*

1830-1850 ЖЫЛДАРДАҒЫ АЯКӨЗ СЫРТҚЫ ОКРУГЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

XIX ғ. Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісінде саяси-әкімшілік, әлеуметтік-экономикалық және қоныстанушыларды қоныстандыру істері қазақ даласында сыртқы округтарды ашу арқылы жүзеге асырылды. Қазақстанда округтардың ашылуы және қазақ даласының отарлануы кеңестік тарихнамада біржақты қарастырылды. Отандық тарихнамада Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісі бүгінгі көзқарас тұрғысынан толыққанды зерттеуді қажет етеді. Өйткені, Кеңес үкіметінің орнауына дейінгі Қазақстан тарихын зерттеу тарихтағы «ақтандақтар» бетін ашуға мүмкіндік береді. Мақалада 1830-1850 жж. Аякөз сыртқы округының ашылу тарихы мен әлеуметтік-экономикалық дамуы қарастырылды. Сонымен қатар, мақалада орта жүз қазақтарын бір орталықтан басқару ісін енгізу мақсатында ашылған сыртқы округтарға болыстар мен ауылдарды біріктіру жұмыстары орыс әкімшілігі тарапынан аса сақтықпен жүргізілгендігі баяндалады. Аякөз сыртқы округын ашу кезінде жергілікті қазақ сұлтандарының билікке таласушылығы орын алып, әр округтың территориялық бөлінісі қайта қаралып, нақтыланды. Бұл бір жағынан қазақ даласында округтардың ашылуына себеп болса, екінші жағынан Ресейдің қазақ даласын түбегейлі отарлауына жол ашты. Мақалада, Аякөз сыртқы округының ашылу тарихын зерделеуде, жергілікті қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығының көші-қон жолдары өзгеріске ұшырағандығы және Ресей мен Қытай мемлекеттері арасындағы сауда жолдарының қауіпсіздігі қазақ даласына қазақ әскерлерінің қоныстандырылуымен қамтамасыз етілгендігі талдауға алынды.

Мақалада, ҚР ОММ мұрағат құжаттары мен XIX ғасырда қазақ даласында болған саяхатшылардың естеліктеріндегі материалдары пайдаланылды. Аякөз сыртқы округының 1830-1850 жж. әлеуметтік-экономикалық даму тарихы арнайы ғылыми-зерттеу нысаны болған емес.

Кілт сөздер: округ, лазарет, генерал-губернатор, аға сұлтан, болыс, хандық билік, керуен сауда, станица, отарлау, айырбас сауда, империя.

Т.А. Бекбаева *¹, Б.М. Утеулиева ², Г.С. Абдирайымова ³

¹к.и.н., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан
E-mail: t.a.bekbaeva@mail.ru

²старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан
E-mail:uteuliyeva81@inbox.ru

³Евразийский юридическая академия имени Д.А. Кунаева, г. Алматы, Казахстан
E-mail:Sanat_baspasi@mail.ru

ИСТОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЕ ВНЕШНЕГО АЯГУЗСКОГО ОКРУГА В 1830-1850 ГГ.

Аннотация

Политика колонизации Казахстана в процессе присоединения к России в XIX веке и переселения переселенцев в казахскую степь проводилась через открытие внешних округов в казахских степях. История радикальной колонизации казахской степи рассматривалась в советской историографии в одностороннем порядке. Объективная оценка истории открытия внешних округов в отечественной историографии еще требует полноценного изучения. Изучение истории Казахстана до обретения независимости с сегодняшней точки зрения позволяет вскрыть «белые пятна» в отечественной истории. В статье рассматривается история открытия и социально-экономического развития внешнего Аягузского округа в 1830-1850 гг. Администрация Российской империи к введению централизованного управления казахами Среднего жуза, объединению волостей и сел в открытые округа вел осторожную политику. Во время открытия внешнего Аягузского округа местные казахские султаны боролись за власть, и территориальное деление каждой волости и села было пересмотрено и уточнено заново. С одной стороны, это привело к открытию округов в казахских степях, с другой стороны к радикальной колонизации казахских степей Россией. В статье исследуется история открытия внешнего Аягузского округа, изменения традиционных маршрутов скотоводства и обеспечения безопасности торговых путей между Россией и Китаем с вводом казачьих войск.

В статье использованы архивные документы Центрального государственного архива республики Казахстан и материалы из воспоминаний путешественников, посетивших казахские степи в XIX веке. История социально-экономического развития внешнего Аягузского округа в 1830-1850 гг. не являлась объектом специального исследования.

Ключевые слова: округ, лазарет, генерал-губернатор, старший султан, волость, ханство, караванная торговля, станица, колонизация, бартер, империя.

Т.А. Бекбаева*¹, В.М. Утеулиева², Г.С. Абдирайымова³

¹Ph.D., Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan
E-mail:t.a.bekbaeva@mail.ru

²Senior Lecturer, Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan
E-mail: uteuliyeva81@inbox.ru

³Eurasian Law Academy named after D.A. Kunaeva, Almaty, Kazakhstan
E-mail:Sanat_baspasi@mail.ru

HISTORY OF THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE EXTERNAL AYAGUZ DISTRICT IN 1830-1850

Abstract

The policy of colonizing Kazakhstan in the process of joining Russia in the 19th century and resettlement of immigrants to the Kazakh steppe was carried out through the opening of external districts in the Kazakh steppe. The history of the radical colonization of the Kazakh steppe was considered unilaterally in Soviet historiography. An objective assessment of the history of the opening of external districts in Russian historiography still requires a full-fledged study. Studying the history of Kazakhstan before gaining independence from today's point of view allows to reveal the "blank spots" in the national history. The article examines the history of the discovery and

socio-economic development of the external Ayaguz district in 1830-1850. The Russian administration pursued a cautious policy towards the introduction of centralized management of the Kazakhs of the Middle Zhuz, the unification of volosts and villages into open districts. During the opening of the outer Ayaguz district, local Kazakh sultans fought for power, and the territorial division of each district was revised and refined anew. On the one hand, this led to the opening of districts in the Kazakh steppes, on the other hand, to the radical colonization of the Kazakh steppes by Russia. The article examines the history of the opening of the external Ayaguz district, changes in the traditional routes of cattle breeding and ensuring the safety of trade routes between Russia and China with the introduction of Cossack troops.

The article uses archival documents of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan and materials from the memoirs of travelers who visited the Kazakh steppes in the 19th century. The history of the socio-economic development of the external Ayaguz district in 1830-1850. was not the object of special research.

Keywords: district, hospital, governor-general, senior sultan, bols, khanate, caravan trade, village, colonization, barter, empire.

Кіріспе. 1822 жылы М.М. Сперанскийдің «Сібір қазақтарын басқару туралы Жарғысының» қазақ даласына енгізілуі негізінде, орта жүз қазақтарын басқарудың жаңа әкімшілік түрі енді. Осы ережеге сәйкес Патшалық Ресей қазақ даласындағы хандық билікті біржолата жойып, саяси-әкімшілік басқару ісін орыс шенеунігі басқарған кеңестің қолына шоғырландыру мақсатын көздеді. Ресей империясы көздеген мақсатына жету үшін, ең алдымен орта жүз қазақтарын әкімшілік-саяси жағынан отарлай отырып, хандық биліктің орнына аға сұлтан сайланған аймақтық басқару жүйе енгізу еді. «Сібір қазақтарын басқару туралы Жарғы» енгізілгеннен кейін, орта жүз қазақтарының жерлері бірнеше әкімшілік территориялық бөлініске бөлінді.

XIX ғасырдың 30-50-ші жылдарында қазақ даласында ашылған сыртқы округтардың саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық даму тарихы Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісінде ерекше орын алады. М.М. Сперанскийдің реформасы негізінде 1831 жылы негізі қаланған Аякөз сыртқы округының саяси-әкімшілік және әлеуметтік-экономикалық даму барысын зерттеу, Қазақстан тарихында Ресейдің қазақ даласын отарлау кезеңіндегі күнгірт қалған, әлі де болса өзінің қазіргі тарихи көзқарас тұрғысынан объективті бағасын алмаған тұстарын ашуға септігін тигізеді.

Мақсаты. Мақаланы жазуда авторлар Аякөз сыртқы округының орта жүз жерінде хандық билікті жою шараларын жүзеге асыру мақсатында ашылғандығын және сыртқы округтар ашу арқылы Ресей мемлекеті тарапынан қазақ жерін түбегейлі отарлау көзделгенін баяндауды мақсат етеді.

Материалдар мен әдістер. Мақалада ҚР ОММ құжаттары және XIX ғ. саяхатшылардың естеліктері мен 1917 жылға дейін жарық көрген авторлардың еңбектері пайдаланылды. Аякөз сыртқы округының 1830-1850 жж. әлеуметтік - экономикалық даму тарихы жекелеген еңбектерде арнайы ғылыми-зерттеу нысаны болған емес. Мақалада қолданылған методологиялық әдістер ғылыми принциптерге негізделген. Нақтылы фактілік материалдарды және мұрағаттық деректерді зерделеу, Отан тарихнамасында жарық көрген қалалар тарихына байланысты деректерді ғылыми тұрғыда зерттеу арқылы талдау, жинақтау, жүйелеу, қорытындылау сияқты жалпыға бірдей негізде орындалды.

Нәтижелерді талқылау. 1831 жылы ашылған Аякөз сыртқы округы Ресей мемлекетінің Қазақстандағы стратегиялық тұрғыда мықты бекіген тірек пункттерінің бірі болғандығы И.И. Крафт, Н.И. Красовский, М.И. Венюков, Н.Н. Балкашин, Н.Я. Коншиннің [1] еңбектерінде айтылған. Аякөз сыртқы округы XIX ғ. алғаш рет қала ретінде М. Путинцев, А. Янушкевич, О. Финш және А. Брем [2] сияқты саяхатшылардың естеліктерінде сипатталған. 1846 жылы Қазақ даласындағы генерал-майор Н.Ф. Вишневскийдің экспедициясы құрамында болған А. Янушкевич: «Қытай қаласы Шәуешекпен сауда байланысында Құлжаға баратын жол үстінде жатқан қауіпсіз Аякөз, бүгін Европада белгісіз болғанымен, кейін Сібір шекарасында алдыңғы қатарға өтеді» деп, жазды. Шынымен-ақ, Аякөз округының Ресей мен Қытай елдері арасындағы сауда байланысының дамуында алған орны мен атқарған қызметінің маңызы зор.

Жағрафиялық орналасуы жағынан Аякөз сыртқы округы Қытай мемлекетімен шектескендігі П.П. Румянцевтың [3] еңбегінде жазылған. Аякөз округына Қытай елі тарапынан келген керуендер саудасы туралы Г. Колмогоровтың [4] еңбегінде деректер келтірілгенімен, Аякөз сыртқы округының ашылу тарихы қарастырылмаған.

Қазақстанның Ресейге қосылу үрдісіндегі М.М. Сперанскийдің реформасының маңыздылығы туралы шетел ғалымдары Д.Кристиан [5] мен М. Раефф [6] жазған. Осы кезеңді зерттеген тарихшы-ғалымдар Ж.Қ.Қасымбаев, М.С. Мәшімбаев, В.З. Галиев, М.С. Мұқановтың еңбектерінде Қазақстанда

ашылған сыртқы округтар Ресейдің отарлау саясаты негізінде жүзеге асырылғандығы айтылған. Жалпы, жекелеген зерттеулерде Аякөз қаласының құрылу алғышарттары мен бастапқы даму тарихына байланысты мәліметтер өте аз, бұл Аякөз қаласының тарихы дербес зерттеу нысаны болмағандығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижесі. 1831 жылы іргесі қаланған Аякөз сыртқы округының Семей облысының Шәуешек керуен жолы бойында орналасқандығы сол кезеңде Ресейдің Қазақстан, Қытай және Орта Азия хандықтарымен сауда байланысының дамуына зор үлесін қосты. Аякөз округының ашылуы Қазақстан, Ресей және Қытай мемлекеттері арасында сауда байланысының дамуына үлкен әсерін тигізді.

Аякөз сыртқы округы «Сібір қырғыздарын басқару туралы Жарғының» қазақ даласына енгізілуі нәтижесінде ашылды. М.М. Сперанскийдің реформасы Ресей империясы үшін озық, әрі тиімді реформалардың бірі болды. бұл туралы Д. Кристиан өзінің мақаласында: «М.М. Сперанский өз реформасында әкімшілік басқарудың жобасын жасады, бұл жоба Ресейдің саяси реформаларының ең әсерлі бағдарламасы болып саналды» деп, жазды. Сол сияқты М. Раефф: «М.М. Сперанский Империялық Ресейде болған ең көрнекті мемлекет қайраткері. Оның қызметі әр түрлі салаларда аз белгілі болғанымен, тікелей Сібірдегі саяси және әкімшілік жұмысымен байланысты болды» деген тұжырым жасайды.

Аякөз сыртқы округының ашылуы туралы туралы П.П.Румянцев: «1830 жылы Жоғарғы үкіметтің бұйрығы бойынша, 1831 жылы Аякөз сыртқы округының ашылуы, келешекте Ресей империясының Қазақстанның оңтүстік аудандарында станицалар мен округтар ашуға жол ашты» – деп жазды.

Шығыс Қазақстан қалаларының даму тарихын зерттеген Ж.Қ. Қасымбаев [7] өз еңбектерінде, Ақмола, Семей, Өскемен және Павлодар қала орталықтары мен ондағы сыртқы округтардың ашылуы Ресей империясы өзінің оңтүстік-шығыс шекараларындағы қорғанысын күшейту барысында ашқаны туралы айтады. Автордың еңбектерінде, сыртқы округтардың алғашқы кезде әскери мақсатта қызмет атқарғанымен, кейіннен даму нәтижесінде Қазақстан мен Ресей арасындағы сауданы байланыстыратын сауда орталықтарына айналғандығын ашып көрсетілген.

Ж.Қ. Қасымбаевтың Аякөз округындағы Барақ сұлтанның өмірбаяны туралы жазған еңбегінде, сол елді-мекеннің әкімшілік құрылымындағы басқару ісі баяндалған. Автордың қалалар тарихына арналған зерттеулерінде, XVIII-XIX ғасырдағы қазақтардың саяси-әкімшілік құрылымындағы қайшылықтар нақты мұрағат құжаттарымен берілген. Аталған кезеңде, өзінің сыртқы саудасын дамытуды көздеген Патшалық Ресейге Еуропа және Азия елдеріне тереңірек үңілу қажет болды. Орыстың мемлекет қайраткерлері мұны жақсы түсінді және келешекте Ресей үшін, Каспий теңізінен Батыс Қытай және Қоқанға дейінгі үлкен аралықтағы қазақ даласына қайткенде де өз билігін орнату басты мақсат болды.

XIX ғасырдың өн бойында Патшалық Ресейдің қазақ даласында жүргізген отарлау саясаты туралы жазған М.С. Мәшімбаевтың [8] еңбектерінде қоныстанушыларды қазақ жеріне қоныстандырудың мақсаты ашық айтылған. Автордың зерттеулерінде, Патшалық Ресейдің қазақ даласына бір орталықтан басқару жүйені енгізуде сыртқы округтардың атқарған қызметі туралы деректер берілген. Ресейдің қазақ жерінде отарлау саясатын жүргізуді үш кезеңге бөліп қарастырған тарихшы Мәшімбаев С.М.: «Ресей Империясы қазақ даласын әскери отарлау арқылы жергілікті халықты шұрайлы қонысынан қуып, сыртқы округтар ашып, ол жерлерге орыс-казак отаршыларын орналастырып, қазақ даласын отарлау саясатын жүзеге асырды» деп, жазды. Автор казак әскерлерін орналастыру үшін жеке қоныстар ашуда сыртқы округтардың жанында әскери станицалар немесе форпостар ашылғандығы туралы айтады. Аякөз сыртқы округы ашылғаннан кейін, оның жанында Сергиополь станицасының ашылуының мақсаты осында еді.

Тарихшы-ғалым В.З. Галиевтің [9] еңбектерінде XIX ғ. Қазақстанға жер аударылғандар уақыт өте келіп, қазақ халқының саяси-қоғамдық өміріне араласқандығы туралы көптеген деректер берілген. Автор аталған уақытта қазақ халқы арасында дәрігерлердің жетіспеушілігінен, саяси қуғынға ұшыраған дәрігерлер жергілікті жерлерде халыққа қызмет көрсеткендігі, олардың Аякөз ауруханасында және казак әскерлеріне арналған лазареттарда қызмет атқарғандығын жазған. Сондай-ақ, автор Ресейден Қазақстанға келген ғылыми-зерттеу экспедициялары «Сібір қазақтарын басқару туралы жарғы» қазақтарға тыныштық пен үйлесімді өмір әкелетіндігін уәде ете отырып, келешекте қазақтардың арасында жауластықты, ұрлықты болдырмайтындығы туралы үгіт-насихат жүргізгендігі туралы жазған [10]. Көп ұзамай, сыртқы округтарды ашу мақсатында Батыс Сібірдің Омбы қаласында мемлекеттік мекемелер салу көзделген.

1828 жылдың 23 тамызында жасалған санаққа байланысты Батыс-Сібір генерал-губернаторы қазақ даласында жаңа жерлерде сыртқы округтар ашуды және линияға жақын көшіп-қонып жүрген қазақ болыстықтарына жаңа басқару жүйені енгізуді қарастырды. Осы кезеңде Омбы шенеунігінен Батыс Сібір генерал-губернаторына орта жүзде Аргынск сыртқы округын ашуға бөлінген қаражатты Орынбор және Омбы облыстары арасын бөлудегі шекаралық шек қою жұмыстарына жұмсау қажеттігі айтылған.

Өйткені Аргынск сыртқы округы ашылған жағдайда, оған қарасты болыстар Орынбор губерниясына қаратылу керек болады және Аргын рулары мекенінде округ ашу Орынбор губернаторының қатысуымен болып отырғаны анықталып, Аргынск сыртқы округын ашу кейінге қалдырылған [11]. Осы Аргынск округын ашу көзделген жерде кейіннен Аякөз сыртқы округы ашылады. Сыртқы округтар 1822 жылы 22 шілдеде шыққан “Жарғы” бойынша құрылды [12]. Бұл ереже, бір жағынан Сібір қазақтарының сауда-экономикалық қарым-қатынасының дамуына жағдай жасады. Аякөз сыртқы округы мен форпосттарда және басқа тұрғылықтарда саудамен айналысу құқығы тек қазақтарға ғана емес, линияға жақын көшіп-қонып жүрген басқа ұлттар мен шаруаларға да берілді [13].

Патша үкіметі ендігі жерде осы ашылып жатқан округтарды басқаратын қазақ сұлтандарын өздері тағайындау үшін, ұлы жүз бен орта жүздегі қазақтардың бұрынғы ата-тегін анықтау қажет деп, шешті. Сол себепті, шығыс жазығы мен Омбыда тұрып жатқан қазақ сұлтандарының ата-тегі туралы мәліметтер жинауды, оның ішінде әсіресе, Әбілмәмет, Абылай, Бөкей хандарының ұрпақтарының тізімін жасау, ол мәліметтерді Батыстағы қазақтардың сипаттамасымен салыстыруды Көкшетау Округтық Приказы сұлтанына тапсырылады. Ішкі Семей округынан, Омбыдан шығыс жазықтарына дейінгі аралықтағы ұлы жүз бен орта жүз болыстарын тексеру жұмыстары Семей округының шенеунігіне жүктеледі. Ондағы ауызша жиналған мағлұматтарда тірі адамға А деген, өлгендерге П деген әріп қойылып белгіленді [14]. Патша үкіметінің ондағы мақсаты, бірнеше ғасырлар бойы қазақ халқының саяси-әкімшілік бірлігін ұстап тұрған хандық биліктің басқару ісіндегі ерекшелікті түсіну еді. Қазақтардың шығу тегімен таныса келіп, патша үкіметі хандық биліктің басқару үлгісін білгісі келді.

Омбы және Семей облыс әкімшілігінің мәжілісінде орыс шенеуніктерінен басқа өз халқының өкілі ретінде мүше болып, бір қазақ сұлтаны қатысқан. Семей облысы құрамында Округтық Приказға бағынатын 5 округ болды: Ішкі, Аякөз, Көкпекті, Қапал және Алатау округы.

1830 жылы 19 қазандағы Сібір Комитетінің Омбы облысында Аякөз сыртқы Округтық Приказын ашу туралы нұсқау қабылданады. Осы отырыста Батыс Сібір генерал-губернаторы 1831 жылдың 1 маусымында Аякөз округында Жоғарғы Үкімет шешімімен №4870 бұйрық бойынша Округтық Приказ ашуға үкім шығарады [15].

Қазақ жерінде алғаш округтардың ашылуына қазақ руларының өзара жерге билік етуге таласушылығы да себеп болды. Мұндай дау мәселесін шешуге көмек бергендей болған Патша әкімшілігі осы кезде қазақтардың округ ашуына келісім бергенін ұтымды пайдаланды. Өздерінің жайылымдық жерлерін сақтап қалу үшін, қазақтар патша өкіметіне округ ашуға келісім берумен қатар олардан қазақ жерінде округ ашуын өтінді. Қазақтардың орыс бодандығын мойындауында округтарға жерлердің біріктірілуі кезінде болыс сұлтандары арасында билікке таласушылық орын алды. Осындай ерекше күшті және ұзақ күрес найман болыстықтары арасындағы екі ықпалды сұлтан Сыбанқұл Ханходжин (Барақ ханның немересі) мен Сарт Жошин (Сыбанқұлдың туыс ағайыны) арасындағы күрес болды.

Қазақ сұлтандары арасындағы билікке таласу күрестері нәтижесінде Аякөз сыртқы округы және кейіннен Көкпекті округы ашылады. Аякөз округын ашуда Сібір әкімшілігі өз қолдауын Сарт Жошинге береді. Аталған кезеңде, Батыс Сібір генерал-губернаторы Вельмиятовтен сұлтан Сарт Аякөз бойында округ ашуға рұқсат беруін өтінгенінде, Аякөз округы жерлерінің Сібірдің Қытай жері мен қалаларына тура сауда жолында жатқандығы көзделген еді [16].

Жоғарғы үкімет басқармасына Омбы облысында Аякөз сыртқы округын ашу маңызды және тиімді екені хабарланып, 1831 жылдың 9 тамызында Сібір Комитетінің рұқсатымен және патша үкіметінің қадағалауымен Аякөз сыртқы округын ашу бекітілді. Сібір қазақтары басқармасынан Аякөз сыртқы округын ашуға, онда мемлекеттік мекемелер салуға және ол жердегі казак әскерлерінің төтенше жағдайына арналып, қомақты қаражат бөлінеді. Негізінен Аякөз сыртқы округын ашуға бөлінген қаражат тағы бір немесе екі сыртқы округ ашуға жетуге тиіс деп қарастырылды. Аякөз сыртқы округының ашылуына байланысты осы округ қазақтарының қай жерлерде орналасқандары жайлы және бұл округты ашуға қашан рұқсат берілгені туралы толық мәлімет патша үкіметінің қарастыруына беріледі.

1832 жылдың 14 мамырында Патша үкіметінің қадағалауымен Аякөз сыртқы Округының Приказында тексеру жұмыстары жүргізіледі. Осы тексеру барысында, 1831 жылы округты ашу кезінде іске асырылған жұмыстар туралы тізімнің барлығынан сыртқы құпия істердің көшірмесінің алынғаны және округ қазақтарының барлық ісі билердің қатысуымен шешілгендігі тексеріледі [17]. 1831 жылы ашылған Аякөз сыртқы округы Аякөз өзенінің оң жағынан майор Нуклеуовтың жетекшілігімен салынған округ. Бұл округқа осы өзеннің аты беріледі. Алғашында Шәуешек керуен жолының бойында орналасқан бекіністің айналасы ормен қазылып қоршалады. Оның жанына жалпы сақтық үшін әскери гарнизон орналастырылып, бекініс ішінен 500 адамға арналған қорғаныс казармасы салынады, оның екеуі ағаштан,

қалғандары саман кірпіштен тұрғызылған. Бұдан басқа 16 адамға арналған лазарет, азық-түлік дүкені, саман кірпіштен офицерлер үйі мен күйдірілген кірпіштен шіркеу салынған [18]. Казак әскерлеріне арналып 1831 жылы Аякөз өзенінің бойында салынған ағаш үйлерге 200 казак әскерлері орналастырылады. Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының қадағалауымен жалпы сақтық үшін Қарқаралы, Көкшетау, Аякөз сыртқы округтарына қосымша 100 казак әскерлері жанұяларымен бірге қоныстандырылады. Аякөз сыртқы округының Сібір орталықтарынан алшақ және Қытаймен шекаралық шекте орналасқандығы Сібір әкімшілігін бұл жерлердегі бекіністерде билікті ерекше сақтықпен жүргізуді талап етті. Осы мақсатта Аякөз сыртқы округының құрамына енгізілген болыстары түгелдей орналасып біріктірілмейінше, жергілікті қазақтар үй басы салығынан да босатылады [16;58-61б.].

1832 жылы Аякөз округы ашылғаннан кейін, Сібір шебінің әскери басқармасы бұл округқа қоныстанушыларға көптеген жеңілдіктер берілетіні туралы хабарлайды және 1847 жылы Аякөз сыртқы округына күштеп Сібір казак әскерлері қоныстандырылады. Осы кезде Аякөз округы құрамында 18 болыс найман руынан, 6 болыс керей руынан және 2 болыс уақ тайпасынан болған. Наймандар болысын матай, қыршын, мұрын, қыржы, семізнайман, садыр-тума, бұланшы, қаптаған және тағы басқа рулар мен ортақ бір қаракерейден тарайтын қауымдар жайлаған. Керейлерден сыбан, ақымбет, әжі рулары, ал уақ руынан – сарымнан және шоға рулары енген.

Аякөз сыртқы округы осы кезде: оңтүстікте – Тарбағатай мен Сауыр жоталарына дейін, оңтүстік-батыста – Лепсі өзені мен Балхаштың оңтүстік-шығыс жоталарына дейін. Солтүстікте – Шыңғыс тауының оңтүстік-шығыс тармақтары мен одан әрі Зайсан қазаншұңқырының оңтүстік бөліктерін. Шығыста – Сауыр жоталары мен Кендірілік өзенінің алқабына дейін. Батыста Шыңғыс тауларынан бастап Аякөз өзенінің бойымен Балқаш көлінің солтүстік-шығыс жағалауларына дейінгі [13; 20 б.] жерлерді қамтыған еді.

1833 жылдың 23 желтоқсанында Омбы облысы басқармасының бұйрығына сәйкес, Аякөз округы ереже бойынша 20 болыстан, әр болыс 660 үй басынан қайта құрылды. Болыстарды және ауыл басыларын сайлау үшін Сібір әкімшілігіне жергілікті округ қазақтарынан мәліметтер жинау керек болды. Округ қазақтарының жазғы және қысқы жайлауларының көшіп-қонатын жерлері туралы мәлімет жинау Аякөз шенеунігінің орынбасары Герасимовке жүктелген. Осы болыстарды округқа біріктіру жұмыстарын іске асыру барысында, Аякөз округының Матай, Қыржы, Назар, Үшмұрын болыстарына 1834 жылы 19 мамырда Жоғарғы үкімет келісімімен болыстыққа Әбілхайыр сұлтанның ұлы ұсынылғандығы анықталады [19].

1834 жылдары Күшік-Тобықлы болысы болған сұлтан Пиралы Таков Қарқаралы округындағы туысруларымен бірге қалу үшін, өзіне жақын жатқан Аякөз округы құрамына бірігуге келіспеді. Бірақ бұл болыстың жаздық және қысқы жайылымдықтары Аякөз округы жеріне жақын орналасқан. Күшік-Тобықлы болысы Қарқаралы округының орталығынан 300 шақырымдай алыс Шыңғыс тауы жоталарының маңында еді. 1835 жылы Қарқаралының Округтық Приказы сұлтан Пиралыны орнынан алып, сұлтан Сартай Арыковты болыс қылып сайлайды. Жаңа сұлтанның келуінен Күшік-Тобықлы болысы Аякөз округы құрамына енгізіледі [20].

1835 жылы 10 желтоқсанда Батыс Сібір генерал-губернаторы Аякөз сыртқы округы болыстарының орналасуын және ондағы адам санағы мен мал басы санын анықтауға бұйрық береді. Осы мақсатта Аякөздегі жұмыстардың іске асырылуын қадағалауға бір жылдық әскери қызметке Сібір казак әскери басқармасының таңдауы бойынша 80 казак, урядниктер мен офицерлер жіберіледі. Олар округ қазақтарын сыртқы жаулардан қорғап, Қытай шекарасына өтіп кету үгітшілігінен сақтап, округ адамдарын ауыр қылмыс жасаған жағдайда дәлелімен заң орнына беріп, сап басы қазақтардың өзара ру аралық шешімдеріне араласпау қатаң сақталды [19;12 п.].

Қазақ даласында керуендерді тонаушылық, шекаралық шепте орналасқан Аякөз, Қарқаралы, Ақмола, Аман-Қарағай, Көкшетау округтарында кең етек алған. Мысалға, 1833-1835 жылдары аталған аймақтарда 50 керуен тоналған. 1839 жылы 25 қазанда Аякөз бекінісін қаруландыру қолға алынып, алғашқы 6 фундтық пушка, 6 бекітілген қаруларымен әкелінеді. Бұл қаруды қолдануда арнайы 7-ші полктің үш артеллиристі шақырылды [16;62,98 б.]. Осыдан кейін, орта жүз қазақтары территориясында күшті қаруландырылған және казак әскерлері саны жағынан ең көп қоныстанған осы Аякөз бекінісі болды. Осы жерде Сергиополь станицасының ашылуы, келешекте ұлы жүз қазақтары жерлерін отарлау мақсатында Ресей Империясы үшін өте ыңғайлы болды. Казак әскерлері осы Сергиополь станицасынан оңтүстік аймақтарға аттанып, Қапал бекінісін құрылып, казак әскерлері әрі қарай жылжыды.

Орынбор губерниясындағы қазақтардың тыныштығын жиі бұзып, шапқыншылық жасау үстінде болған Хиуалықтарға қарсы тұруға Ресей әкімшілігі қазақ жерлеріндегі бекіністерін күшейтуге, 1839 жылы Перовский бастаған казак әскерін жібереді. Мұндай әскери қауіпсіздендіру жұмыстары қазақ даласындағы әскери бекіністерінің әлсіздігінен сәтсіздікке ұшырайды. Бұл жағдай 1846 жылдары Сібір даласындағы Ұлытау, Ақтау, Қарқаралы, Аякөз, Қапал бекіністері жолдарының экономикалық жағынан және стратегиялық мағынада мықты болып бекуіне себеп болады. Осы жылы олар келешектегі Жетісу әскерінің солтүстіктегі, ең шеткі Аякөз округында Сергиополь станицасын құрды. 1847 жылы Аякөзге 9-полк Сібір казак әскерінің 50 жанұясы қоныстандырылады [21]. 1848 жылы Сергиополь станицасы ашылғаннан кейін, ондағы тұрғындардың адам басы санағы мен жерінің көлемі мөлшермен: 258 үй басы, ондағы ерлер 867, әйелдер 729, қолайлы жер 40138, қолайсыз жер 942861 десятинаны құраған.

Қазақ даласында орыс қоныстары пайда болғанға дейін өнеркәсіп, кен, сауда салалары төменгі сатыда дамыған еді. Осы бір мал шаруашылығы негізінде қалыптасқан казак байлары басқалардың күн көрістеріне өз септіктерін тигізіп отырған. Аякөз, Көкпекті және тағы да басқа бекіністер мен округтардың географиялық орналасуы казак әскерлерінің қоныстануына өте ыңғайлы болды. Бұл кезде казак байлары өздеріне киім тігуді төмен санап, тігіншілер ұстаған. Қазақтар арасында кедейлер ғана жалға киім тіккен. Олар түлкі терісінен тіккен тон үшін 2-4-ке дейін қой алған. Аякөз, Көкпекті, Қапал бекіністеріне қоныстанған қазақтар алғаш қоныстанағн күндерінен бастап-ақ, ауқатты қазақ байларымен танысып, олардан киім-кешек тігуге керекті шикізат алып, олардың тігіншілерін арзанға пайдаланғылары келді. Аякөз округына қоныстандырылған казак әскерлері әсіресе, өздерінің қажеттіктері үшін 80 шақырым жердегі Алакөлде балық аулаумен де айналысқан [9;3,5,8 б.].

Сібір ведомствасындағы қазақтар жерінде бұрыннан тұрып келе жатқан Орта Азиялық, Бұқара, Тәшкен, Қоқандықтардан туған қазақ әйелдерінің балалары “шалақазақтар” деп аталған. Генерал-Адьютант Анненковтың ескертуі бойынша бұл “шалақазақтар” бір жыл ішінде Ресей бодандығына немесе 1-гильдиялық көпестер құрамына енбесе, сауда қатынасымен келіп жатқан азиаттықтармен бірге өз елдеріне қайтарылуы керек деп ұйғарылды. Оларды тізімге алу, келешекте округтық Приказда ішкі және сыртқы сауданың дамуында пайдалы болып қалар деп, қарастырылды [22]. Осы Аякөз уезі жерінде болған саяхатшылар О.Финш және А. Брем өз естеліктерінде, Сергиополь станицасында «жатақ» атанған әлеуметтік таптың кедейленген тобы туралы жазған [2; 111, 113 б.]. Аякөз, Қапал, Көкпекті қалаларындағы ерікті жағдайдағы азиат тегінен шыққандарға, яғни «шалақазақтарға» және қазақтар келешекте осы қалаларда тұру үшін, мещан, көпес, қолөнершілер құрамына жазылуы тиіс болды. Осы қалаларда тұруға келіскендер гильдиялық салықтан және қазыналық салықтан 10 жылға дейін босатылып, тізімге алынғаннан кейін, осы жерлерде тұра алған. Егер олар бұл жерлерде тұрмаған жағдайда, барлық жеңілдіктен айырылатын болған [23].

1851 жылы 23 қарашада Сібір басқармасы қазақ даласындағы әр ауылдан фельдшерлік оқуға екі бозбала қан алумен, ине егуге үйретілсін деген үкім шығарады. Аякөз округының халқына бұл жаңалық болды. Осы округтың Кенже-Каптағай, Матай болыстығындағы қазақтар бұл салаға балаларын бермей, аға сұлтанмен ақылдасып, басқа болыстықтармен кеңесетіндерін айтты. 1852 жылы 1 қазанда жасы 7-ден 20 жас аралығындағы балаларды оқуға шақыру үшін орыс әкімшілігінен округтық Приказдарға кітаптар жіберіледі. Осыдан кейін 1853 жылы Аякөз округының халқы балаларын бұл салаға оқуға беруге және оған қаражатты өз мойындарына алатындарын хабарлаған [24]. Сібір басқармасы қала статусын алған Аякөз халқының жағдайын, оның территориялық орналасуын, ондағы жол қатынасын жөндеуді қолға алды. Нәтижесінде, 1852 жылдың 29 мамырында Аякөз округында екі аурухана ашуға мемлекеттік қазынадан 2838 рубль 68 коп. күміспен бөлінді. Әр ауруханада 20 адамдық орын болды. Енді оны ыдыспен, жиһазбен, киіммен, жастық, көрпемен жабдықтау үшін және медициналық құрал-саймандарға, дәрі-дәрмекке орта есеппен 2836 рубль қаражат қосымша бөлінді. Бұл ауруханалардағы аурулардың тамағы, жарығы, жылу жүйесі және басқа да қажеттігі үшін бір жылдық шығыс орта есеппен 2555 рубль деп есептелді [25]. Аякөз округына жақын орналасқан шекаралық басқармадағы казак әскерлері қысқы уақыттарда сырқаттанып қалған жағдайда, оларды Сергиополь лазаретіне жеткізу үшін, Сергиополь-Үржар аралығындағы әр бекетте қазақтардан алынған мемлекеттік екі жылқы міндетті түрде болды. 1841 жылы 8 желтоқсанда Сібір Шекаралық басқармасына берген Шаруашылық бөлімнің есебінде Аякөз округындағы 28 казак болыстығында 2. 841 ауыл және онда 17. 762 үй басы бар [26] деп, көрсетілген.

Қорытынды. XIX ғасырдың 30-шы жылдары Патшалық Ресейдің Аякөз сыртқы округын ашудың басты мақсаты орта жүз жерінде хандық билікті түбегейлі жойып, бір орталықтан басқару жүйесін

енгізуде орыс шенеуніктерін сайлап, өз үстемдігін орнату болды. XIX ғасырдың 30-50 жылдарында орта жүз қазақтары территориясында басталған сыртқы округтарды ашу жұмыстары жалпылама 1838 жылы Ақмола және Семей облыстарының Батыс Сібір генерал-губернаторлығы құрамына енуімен аяқталған еді. 1831 жылы Аякөз сыртқы округы ашылғаннан кейін, округқа қазақ болыстықтарын біріктіру жұмыстары өте баяу іске асырылып, округ халқынан 1849 жылы ғана ясақ салығы толық алына бастады және 1950-ші жылдары орта жүзде М.Сперанскийдің «Сібір қазақтарын басқару туралы Жарғысы» толығымен жүзеге асырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Крафт И.И. Положение об управлении в Степных областях. Оренбург. Типо-литогр. П.И. Жаринова. 1898. – 685 с.; Красовский Н. И. Область Сибирских киргизов. ч.1. 1868. – 428 с.; Венюков М.И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. вып.2. 1873-1876.-487с.; Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. Спб., типогр. МВД. 1887. – 57 с.; Кошкин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края. Семипалатинск. Семгубиздат., 1928. – 38 с.
2. Путинцев М. Из путевых заметок. Из Семипалатинска до Сергиополя. – Павлоград. 1865 г. – 386 с.; Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. А.: Жалын, 1979.-268 б.; Фини О., Брем А. Путешествие в Западную Сибирь. – М., 1882. – 572 с.
3. Румянцев П. П. Уезды Жетысу. – А.:Жалын баспасы.2000. – С.40
4. Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства. Вестник РГО, 1855. – 38с.
5. Кристиан Д. Политические идеалы М. Сперанского. //Славянское и восточноевропейское обозрение. Ассоциация современных исследований. Нью-Йорк. Том 54, №2. 1976. – С. 192-213
6. Раефф М. Философские воззрения графа М.М. Сперанского //Славянское и восточноевропейское обозрение. Ассоциация современных исследований. Нью-Йорк. Том 31, №77. 1953. – С. 437-451
7. ҚасымбаевЖ.Қ. Поднадёжную Защиту России.А.: Қ-н.1986.-134с.; Он же. Города Восточного Казахстана 1861-1917 гг. А.: Ғылым, 1990. – 180с.
8. Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. – С.-Петербург. 1844. – С.2.
9. Мәшімбаев С.М. Патшалық Ресейдің отарлық саясаты. – А.: Санат,1994.-135 б.; Осы автор. Патшалық Ресейдің Қазақстандағы мемлекеттік басқару мекемелерінің тарихы. – А.: Қазақ Университеті, 2000. – 323 б.
10. Галиев В. З. Караванные тропы. – А.: Ата-мұра, 1994, - 121с.; Он же. Библиотека дореволюционного Семиречья. – А.: Нац. библ. РК. 2003. – 270 с.; Он же. Медицинская деятельность ссыльных революционеров в Казахстане. – А.: Казахстан. 1982. – 158 с.
11. ҚР ОММ қор 4, тізбе 1, іс 272, парақ 4, 8, 9
12. РФ ООММ қор 3, тізбе 1, іс 568, парақ 3, 10, 33, 56-59, 85-89, 316-317
13. Мұқанов М.С. Қазақ жерінің тарихы. – А.:Қазақстан. 1994. – 24 б.
14. Қасымбаев Ж.Қ. Казахстан – Китай:Караванная торговля в XIX-нач. XX веков. – А., Өлке. 1996. – С. 29
15. ҚР ОММ қор 338, тізбе 1, іс 480, парақ 1, 2, 6, 10.
16. Полное собрание Законов Российской Империй. С. – Петербург. том 6, собр. 2, 1832. – С.138.
17. Леденев Н. История Семиреченского казачего войска. Верный. 1908. – С. 39.
18. ҚР ОММ қор 338, тізбе 1, іс 707, парақ 3, 5-7.
19. ҚР ОММ. қор 374, тізбе1, іс 3043, парақ 15-16, 71. Қор 15, тізбе 1, іс 61, парақ 13.
20. ҚР ОММ қор 338, тізбе 1, іс 573, парақ 10, 12, 40.
21. ҚР ОММ қор 374, т. 1, іс 816, п. 2, 3.
22. Алексеенко Н. В. Население дореволюционного Казахстана. – А.: Наука. 1981. – С. 63.
23. РФ ООММ. қор 3, тізбе 2, іс 3314, парақ 26.
24. ҚР ОММ қор 345, тізбе 1, іс 306, парақ 8, 36.
25. РФ ООММ. қор 3, тізбе 3, іс 3874, парақ 22.
26. ҚР ОММ қор 15, тізбе 1, іс 189, парақ 4.

Reference:

1. Kraft I. I. *Polojenie ob upravlenii v Stepanyh oblastyah. Tipo-litogr. P. I. Zharinova. 1898.-685 p.; Krasovski N. I. Oblast Sibirskih kirgizov. ч.1.1868.-428 p.; Venukov M. I. Opyt voennogo obozreniya russkih granic v Azii. vyp. 2. 1873-1876.-487p.; Balkashin N. N. O kyrgyzah i voobshhe o podvlastnyh Russia musulmanah. Spb., tipogr. MVD. 1887-57p.; Konshin N.Ya. A brief historical outline Semipalatinskogo kraja. Semipalatinsk. Semgubizdat., 1928. – 38p.*
2. Putincev M. *Iz putevyh zametok . Iz Semipalatinska do Seviopolya. Pavlograd. 1865y.-386p.; Yanushkevich A. Kundelikter men hattar. A.: Jalyn, 1979.-268p.; Finsh O., Brem A. Puteshestvie v Zapadnyuyu Sibir. M., 1882. – 572p.*
3. Romyancev P. P. *Uezdy Jetisu. A.:Jalyn baspasy.2000.- C.40*
4. Kolmogorov G. O. *promishlennosti I trgovle v kirgizskih stepyah Sibirskogo vedomstva. Vestnik RGO, 1855. – 38p.*
5. Christian David *Politicheskie idealy M. Speranskogo. //Slavyanskoe I vostochnoevropaiskoe obozrenie. Associaciya sovremennyh issledovanii. New York. Tom 54, №2. 1976. – S. 192-213*
6. Mark Raefe *Phylosovskie vozzreniya graffa M.M. Speranskogo //Slavyanskoe I vostochnoevropaiskoe obozrenie. Associaciya sovremennyh issledovanii. New York. Tom 31, №77. 1953. – S. 437-451*
7. Qasymbaev J. Q. *Podnadejnuyu Zachity Russia. A.: Kazakhstan.1986.-134 p.; On je. Goroda Vostochnogo Kazakhstana 1861-1917 z. A.: Galym, 1990. – 180 p.*
8. Slovcov P. A. *Istoricheskoe obozreniya Sibira. S.-Peterburg. 1844. -C. 2.*
9. Maeshimbaev S.M. *Patshalyq Ressaidein otarlyq sayasaty. A.: Sanat,1994.-135 p.; Osy avtor. Patshalyq Resseiding Qazaqstandage memlekettik basqaru mekemelirining tarihy. A.: qazaq Universiteti, 2000.-323 p.*
10. Galiyev V. Z. *Karavannye tropy. A.: Ata-mura, 1994, - 121p.; On je. Bibleoteka do revoliucionnogo Semirechiya. A.: Nac. Biblio.. RK. 2003. – 270p.; On je. Medinciskaya deyatelnost ssylynh revoliucionerov v Kazakhstane. A.: Kazakhstan. 1982. – 158p.*
11. QROMM qor 4, tizbe 1, ic 272, paraq 4, 8, 9
12. RF OOMM qor 3, tizbe 1, ic 568, paraq 3, 10, 33, 56-59, 85-89, 316-317
13. Muqanov M. S. *Qazaq jerining tarihy. A.:Qazaqstan. 1994.- 24 p.*
14. Qasymayev J. Q. *Kazakhstan-China:Karavannaya trgovlya v XIX-. XX в. A., Olke. 1996. - C. 29*
15. QR OMM qor 338, tizbe 1, ic 480, paraq 1, 2, 6, 10.
16. *Polnoe sobranie Zakonov Russiskoi imperii. C. – Peterburg. tom 6, sobr. 2, 1832. - C.138.*
17. Ledenev N. *Istoriya Semirechenskogo kazychekogo voiska. Vernyi. 1908. -C. 39.*
18. QR OMM qor 338, tizbe 1, ic 707, paraq 3, 5-7.
19. QR OMM. qor 374, tizbe, ic 3043, paraq 15-16, 71. qor 15, tizbe 1, ic 61, paraq 13.
20. QR OMM qor 338, tizbe 1, ic 573, paraq 10, 12, 40.
21. QR OMM qor 374, t. 1, ic 816, p. 2, 3.
22. Alekseenko N. V. *Naseleniye do revoliucionnogo Kazakhstana. A., Science. 1981. - C. 63.*
23. RF OOMM. qor 3, tizbe 2, ic 3314, paraq 26.
24. QR OMM qor 345, tizbe 1, ic 306, paraq 8, 36.
25. RF OOMM. qor 3, tizbe 3, ic 3874, paraq 22.
26. QR OMM qor 15, tizbe 1, ic 189, paraq 4.

УДК: 94(574)
ГРНТИ: 03.20

10.51889/1595.2022.81.94.009

Г. Батырбекқызы*¹, С.К. Косанбаев², Г.Т. Жораева³

¹Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан,
E-mail: goha_batyr@mail.ru

²Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

³Международный казахско-турецкий университет им. Ходжи Ахмета Ясауи, Туркестан, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ДАННЫЕ О СУЗАКСКОМ ВОССТАНИИ

Аннотация

Цель исследования. В статье анализируются трагические события произошедшие в Сузакском районе в 20-30-е годы XX века. Восстание в Сузаке в начале 1930-х годов, которое, по источникам тех времен, было охарактеризовано как «контрреволюционное вооруженное восстание против Советской власти». *Задачи.* События в Сузаке следует рассматривать в неразрывной связи с имевшими место в истории Казахстана в 20-29-е годы XX века проблемами коллективизации, конфискации имущества, голода, перехода к оседлости. Революционное осуществление тех или иных преобразований не могло не вызвать недовольства широких слоев населения. Из письма председателя ЦИК Туркестана Турара Рыскулова И.В. Сталину следует, что насильственная коллективизация сопровождалась нарушением ряда правил традиционного кочевого уклада, игнорирование которых влекло за собой рост общественного недовольства и возмущения. *Актуальность.* В 1929-1931 годах в Казахстане прошла волна вооруженных выступлений. Произошло 372 восстания, в которых участвовало около 80 тысяч человек. В результате этих волнений, только в 1931 году Казахстан покинули около 281230 крестьянских хозяйств, 5551 участник восстаний был осужден за выступления против советской власти. 883 человека из их числа были расстреляны.

Ключевые слова: Сузакский район, Сузакское восстание, ОГПУ, реабилитация, архивные материалы, национально-освободительное движение.

Г. Батырбекқызы*¹, С.К. Қосанбаев², Г.Т. Жораева³

¹М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан,
E-mail: goha_batyr@mail.ru

²М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

СОЗАҚ КӨТЕРЕЛІСІ ЖАЙЛЫ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕР

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының мақсаты. Мақалада XX ғасырдың 20-30 жылдары Созақ ауданында болған қайғылы оқиғалар талданады. 1930 жылдардың басындағы Созақ көтерілісі, сол кездегі дереккөздер бойынша, «Кеңес өкіметіне қарсы революцияға қарсы қарулы көтеріліс» деп сипатталған. Созақтағы оқиғаларды XX ғасырдың 20-29 жылдарында Қазақстан тарихында орын алған ұжымдастыру, мүлікті тәркілеу, аштық, отырықшылыққа көшу проблемаларымен тығыз байланыста қарау керек. *Зерттеу жұмысының міндеттері.* Белгілі бір өзгерістердің революциялық жүзеге асырылуы жалпы халықтың наразылығын тудыруы мүмкін емес. Түркістан Орталық сайлау комиссиясының төрағасы Тұрар Рысқұловтың И.В. Сталинге жазған хатында көрсетілгені: «күштеп ұжымдастыру дәстүрлі көшпелі өмір салтының бірқатар ережелерін бұзумен қатар жүрді, оларды елемеу қоғамдық наразылық пен наразылықтың өсуіне әкеп соқтырды». *Зерттеу жұмысының өзектілігі.* 1929-1931 жылдары Қазақстанда қарулы көтерілістер толқыны өтті. 372 көтеріліс болды, оған 80 мыңға жуық адам қатысты. *Зерттеудің нәтижесі.* Осы толқулардың нәтижесінде тек 1931 жылы ғана 281230-ға жуық шаруа қожалықтары

Қазақстаннан көшіп кетті, көтерілістердің 5551 қатысушысы Кеңес өкіметіне қарсы шыққаны үшін сотталды. Олардың арасынан 883 адам атылды.

Түйін сөздер: Созақ ауданы, Созақ көтерілісі, ОГПУ, оңалту, мұрағат материалдары, ұлт-азаттық қозғалысы.

G. Batyrbekkyzy *¹, *S.K.Kosanbayev*², *G.T. Zhorayeva*³

¹*M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan,
E-mail: goha_batyr@mail.ru*

²*M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*
³*Khoja Akhmed Yassawi IKTU, Turkestan, Kazakhstan*

SUZAK TRAGEDY: LESSONS FROM THE PAST

Abstract

The purpose of the study. The article analyzes the tragic events that occurred in the Suzak district in the 20-30s of the twentieth century. The uprising in Suzak in the early 1930s, which, according to sources of those times, was described as a "counter-revolutionary armed uprising against the Soviet government." Tasks. The events in Suzak should be considered in inseparable connection with the problems of collectivization, confiscation of property, famine, transition to settlement that took place in the history of Kazakhstan in the 20-29s of the twentieth century. The revolutionary implementation of certain transformations could not but cause discontent among the broad strata of the population. It follows from the letter of the chairman of the Central Election Commission of Turkestan Turar Ryskulov to I.V. Stalin that forced collectivization was accompanied by a violation of a number of rules of the traditional nomadic way of life, ignoring which led to an increase in public discontent and indignation. Relevance. In 1929-1931, a wave of armed demonstrations took place in Kazakhstan. There were 372 uprisings, in which about 80 thousand people participated. As a result of these unrest, only in 1931 about 281230 peasant farms left Kazakhstan, 5551 participants in the uprisings were convicted of speaking out against the Soviet government. 883 of their number were shot.

Keywords: Suzak district, Suzak uprising, OGPU, rehabilitation, archival materials, national liberation movement.

Введение. Одной из главных задач независимой страны, которая вновь получила свою политическую независимость является возрождение объективной истории, написанная пером отечественных именитых историков. Суверенитет любого государства невозможен без гражданской позиции людей, живущих на данной территории. История дает нам знания о прошлом Отчизны и формирует у людей чувство патриотизма, изучая прошлое, вырабатывает способность личного анализа и оценки различных исторических фактов и событий, которые имеют место в истории того или иного народа.

За годы независимости Республики Казахстан, благодаря титаническим усилиям казахстанских исследователей были заново восстановлены утраченные и искаженные по политико-идеологическим соображениям страницы национальной истории казахского народа. Но вместе с тем в Отечественной национальной историографии накопилось немало сложных и ранее неизученных вопросов и проблем, требующих современного переосмысления и концептуальной переоценки. (Назарбаев, 2003).

Провозглашение Независимости Республики Казахстан, рост национального и духовного самосознания, восстановление исторической памяти и прошлого народов Центральной Азии, создали благоприятные предпосылки для восстановления реальной исторической картины того или иного периода, в связи с этим история казахского народа приобрело новое очертание, окраску и смысл. (Айбын, 2011).

Конец 1920-х – начала 1930-х годов XX столетия являются самыми сложными и противоречивыми периодами в истории народов Центральной Азии. Господствовавшая жесткая командно-административная бюрократическая система всячески по политико-идеологическим соображениям препятствовало возрождению и увековечению памяти ярких представителей казахской интеллигенции, героических защитников нашего Отечества, выражавших и защищавших национальные интересы, нужды и вековые чаяния своего народа, и оказавшиеся жертвами насильственной силовой политики Советского партийного руководства. (Сулейменов, 1983).

Актуальность. В 2020 году по поручению нынешнего Президента Республики Казахстан Касым Жомарта Кемеловича Токаева была создана специальная комиссия по увековечению памяти жертв массовых политических репрессий 1920-1950-х годов XX столетия. На нынешнем этапе общественно-экономического и политического развития страны, усилиями корифеев Отечественной исторической науки Казахстана, была осуществлена значительная работа по реабилитации жертв ряда участников национально-освободительных движений, которые были необоснованно репрессированы в условиях господства Советской тоталитарной системы. (Токаев, 2020).

В этом году исполнилось 91 лет со дня произошедших трагических событий в Сузаке. В 1930 году жители Южно-Казахстанской (ныне Туркестанской области – авторы) Сузакского района, лишившись главного источника существования скота, и недовольные претворяемой в жизнь политикой Советского руководства, выразили социальный протест, которое в скором времени вылилось в открытое и вооруженное восстание. (Омарбеков, 2018).

В современной историографии Казахстана история национальных восстаний в советское время имеет односторонний подход. Преобладают взгляды на то, что он приобрел национальный характер. Социально-хозяйственные, религиозно-культурные аспекты крестьянского восстания относятся к числу мало обсуждаемых в историографии вопросов. По современным историческим представлениям, к восстанию крестьян во многом способствовали вопросы национальной независимости, национального угнетения. С нашей точки зрения закономерно, что в противостоянии крестьян советскому правительству имеют место различные причины. Сузакское восстание относится к одному из событий этого значения. Советская система власти совершенно не желала знать истоки и причины восстаний. Диалог между властью и массами осуществлялся с помощью строгого командования и оружия. Очевидная картина этого нашла свое отражение в Сузаке. (Pianciola N., Zharassov A., 2020).

Цели и задачи. На протяжении значительного времени в советской партийной историографии господствовала ошибочная точка зрения, относительно участников сузакского движения 1930-х годов XX столетия. Согласно точке зрения партийных идеологов движение сузакских патриотов представлялось в совершенно в противоположном ракурсе, а их решительные действия во благо народа и Отчизны осуждались и жестко критиковались со стороны вышестоящих инстанций. Многие активные участники тех трагических событий были осуждены на длительные сроки заключения, некоторые из них были расстреляны без суда и следствия внесудебной тройкой ОГПУ, и лишь в условиях суверенного развития Республики Казахстан, историческая справедливость восторжествовала, и многие участники тех драматических событий далекого прошлого были целиком и полностью реабилитированы. (ГАОПИТО).

Основная часть. Как отмечает известный казахстанский исследователь Т.Омарбеков: «Еще не полностью изучены жизненные пути и деятельность ряда казахстанских патриотов, выразивших апологет против претворяемой насильственной силовой политики Советского государства, и в том числе национально-освободительные восстания 1929-1931-х годов XX столетия. Особо хотелось отметить героическую борьбу Сузакских повстанцев, которые проявили мужество и отвагу в период их противостояния с регулярными частями Красной армии. Получила ли в истории справедливую оценку вышеуказанное движение?, Каков ее характер? Кто являлся движущими силами восстания? Знают ли нынешнее поколение о трагических судьбах сузакских патриотов и их роли и месте в истории? К сожалению, как отмечает автор статьи не многие казахстанцы знают имена активных участников тех трагических событий».

На наш взгляд, оценки Т.Омарбекова весьма справедливы, правдивы и обоснованы с точки зрения современных данных, ввиду того, что целенаправленные и углубленные исследования истории национально-освободительных движений в Казахстане 1929-1931-х годов XX столетия начались относительно недавно. (Омарбеков, 1994).

Ф.И. Голощекин в своем письме к И.В. Сталину проинформировал вождя народа о результатах и итогах подавления национально-освободительного движения в Сузакском районе. «В феврале 1930 года мы столкнулись с тремя крупными вооруженными восстаниями. Во-первых, в Сузакском районе Сырдарьинского округа. В этом районе до сих пор сохранились пережитки патриархально-родового быта и сильны позиции религиозного духовенства. В вооруженном восстании участвовала подавляющая часть населения Сузакского района. В ходе военного противостояния погибло со стороны красноармейцев около 50 человек, а со стороны повстанцев 400 человек. Воинские подразделения бандидских головорезов были полностью уничтожены». (Байкадамов, 2001).

Мы не можем согласиться с точкой зрения Ф.И. Голощекина, ибо повстанцы Сузакского района взяли в руки оружие и боевое знамя не ради прихоти и удовольствия, и не ради забавы, а ради достижения благих целей и задач, которые отвечали насущным потребностям, интересам, нуждам и вековым чаяниям трудового народа. Мы не можем участников повстанческого движения причислить как утверждает Ф.И. Голощекин к категории бандитов и головорезов, ибо они являются символами национальной независимости и свободы казахского народа.

Как отмечает Т.Омарбеков: «Только в трех районах Сырдарьинского округа Сузакского района 220 так называемых «кулаков» и «баев» были насильно исключены из колхоза, хотя подавляющая часть их принадлежала к категории середняков. Несмотря на их невиновность подавляющая их часть была осуждена по статье 58/10 УК РСФСР враг народа с конфискацией имущества». (Омарбеков, 1997).

Как отмечает известный казахстанский исследователь М.К. Койгелдиев: «Только в условиях суверенного развития стали доступными для представителей научной общественности исторические факты, сведения и материалы, касающиеся истории Сузакского движения. Современное казахстанское общество освободилось от идеологического прессинга и давления. Более того, многие исторические документы были обогащены новыми фактами и сведениями корифеев Отечественной исторической науки, Казахстана. Следует также подчеркнуть, что внедренные в научный оборот хранящиеся в архивохранилищах архивные документы, касающиеся истории Сузакского восстания стали широко использоваться современными читателями, которым не чужда судьба и история казахского народа». (Кыргызбаев, 2021).

Мы полностью разделяем точку зрения М.К. Койгелдиева, и считаем, что документы и материалы, касающиеся истории трагических событий, 1930-х годов XX столетия находящиеся долгое время под запретом, были пущены в научный оборот только в условиях суверенного развития. Только в условиях независимости яркие представители казахстанской научно-интеллектуальной элиты полностью освободились от политико-идеологического давления и цензуры.

Таким образом, получившие свободу представители казахстанской научной общественности развернули в широком направлении работу по сбору, фиксации и обобщению ряда архивных материалов и документов, которые ранее были практически недоступны исследователям. (Konuralp Ercilasun, 2015).

До сих пор идут споры и дискуссии относительно цифр участников Сузакского движения. Так, например, Т.Омарбеков опираясь на материалы ОГПУ утверждает, что количество участников Сузакского восстания составляло 2000 человек. Командир отряда коммунаров Исаев, направленный на подавление восстания в своем донесении отмечает, что количество повстанцев составило около 4000 человек, из них 200 были вооружены винтовками». (Омарбеков, 2003).

При активном участии академика НАН РК М.К. Козыбаева историками была проведена значительная работа по выявлению количества крестьянских выступлений и восстаний, охвативших практически всю территорию современного Казахстана. По данным авторов коллективного труда «История Казахстана: народы и культуры» силовая политика государства вызвала протест крестьянства. В 1929-1931 гг. произошло около 400 восстаний, в которых участвовало около 80 тысяч человек. Мятежные очаги подавлялись самым жестоким образом регулярными войсками, часто с подключением артиллерии и даже авиации, при этом гибли дети, женщины и старики». (Масанов, 2000).

Огромную и трудоемкую работу по выявлению и систематизации значительного пласта архивных документов и материалов, касающейся нашей изучаемой темы осуществил заместитель директора Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, К.С. Алдажуманов. В его научно-аналитических публикациях освещается причины и начала крестьянских выступлений в Казахстане, ее особенности и различия, специфические признаки, ход и характер движений, социальный состав участников, ее последствия и результаты. (Алдажуманов, 1998).

Как видно из письма председателя Центрального Исполнительного комитета Туркестана Т.Рыскулова И.В. Сталину, насильственная коллективизация сопровождалась нарушением традиционного кочевого уклада жизни и игнорированием прав и свобод казахского народа. Как справедливо отмечал академик НАН РК Козыбаев М.К.: «Реакция на силовое давление и грубый произвол выразилась не только в резком упадке сельскохозяйственного производства. Как и по всей стране, в Казахстане имело место проявление открытого недовольства, которое в ряде случаев вылилось в вооруженные выступления крестьянства. Если в 1929 году выступления крестьян имели преимущественно вид локальных вооруженных противодействий (как это было, например, в Батбаккаринском, Бостандыкском районах, то уже зимой и весной 1930 г. волнения обрели более широкий и повсеместный характер». (Козыбаев, 2000).

На наш взгляд, оценки академика НАН РК Козыбаева М.К. весьма правдивы, объективны и обоснованы с точки зрения новых теоретико-методологических подходов. Безусловно, силовое политико-идеологическое давление и нажим со стороны партийных структур переполнило чашу терпения народных масс и вскоре вылилось в открытое массовое выступление народа

По воспоминаниям участника подавления Сузакского восстания Ш.Балтабаева в Туркестане был сформирован вооруженный отряд из 36 коммунистов, которым командовал начальник Восточного отделения Сырдарьинского района ОГПУ Н.Н. Никитенко. К ним на помощь из Ташкента был направлено 500 человек, вооруженные винтовками при 4 орудиях, Алматы кавалерийский эскадрон, Кызылорды 50 человек вооруженные винтовками и пулеметами. По данным Исаева повстанцы 7 февраля заняли Сузак, и Шолакорган, и далее успешно продвигаясь по направлению к Ачисайскому руднику, неожиданно встретились с высланным отрядом для подавления восстания, состоящего из 12 человек, весь небольшой отряд был разгромлен повстанцами, а 12 февраля в 15 километрах от Ачисая в местности Тассарай повстанцы вступили в решающую кровавую схватку с отрядом Исаева, которому чудом удалось спастись. (ГАОПИТО).

При сражении в местности Тассарай повстанцы потеряли 80 человек, а Исаев 7 человек. 13 февраля офицер ОГПУ Никитенко со своими коммунарами занял Сузак. Но повстанцы смогли оказать ожесточенное сопротивление, потери отряда Никитенко составили 3 человека. Решающее сражение между повстанцами и воинскими частями красной армии состоялось 16 февраля после четырех часового боя повстанцы были разгромлены. По донесению начальника ОГПУ Альшанского в этом сражении погибло 300 повстанцев, 200 из них попали в плен, а со стороны коммунаров погибли 2 человека». В книге известного казахстанского исследователя О.Кыргызбаева отмечено, что: «в составе руководителя движения повстанцев в Сузакском районе Султанбека Шолакова численность участников восстания составляла 2384 человек. В произошедших 12-16 февраля сражениях погибло 126 человек, в сражении под Сузаком в плену оказалось 200 человек. После подавления восстания в ходе чистки были заключены в тюрьмы 389 человек. Направленные для подавления восстания коммунары в Сузаке захватили 250 лошадей, 26 верблюдов, 150 винтовок, 100 орудий». (ГАОПИТО).

В своей монографии «Зобалаң» известный казахстанский исследователь Т.Омарбеков отмечает, что: «После подавления восстания 311 человек были привлечены к уголовной ответственности, 88 из них решением внесудебной тройки ОГПУ были приговорены к высшей мере наказания, то есть расстрелу, 152 человека были осуждены сроком от 3 до 10 лет в трудовых исправительных лагерях, 21 человек были осуждены и высланы за пределы Казахстана в Сибирь, еще 10 человек также были высланы за пределы Казахстана». Касаясь трагических судеб жертв массовых политических репрессий 1920-х-1950-х годов XX столетия Т.Омарбеков подчеркивает: «Еще не полностью изучены жизненные пути и деятельность ряда казахстанских патриотов, выразивших апологет против претворяемой насильственной силовой политики Советского государства, и в том числе национально-освободительного восстания 1929-1931-х годов XX столетия. (Омарбеков, 1994).

Особо хотелось отметить героическую борьбу Сузакских повстанцев, которые проявили мужество и отвагу в период их противостояния с регулярными частями Красной армии. Получила ли в истории справедливую оценку вышеуказанное движение. Каков ее характер? Кто являлся движущими силами восстания? Знают ли нынешнее поколение о трагических судьбах Сузакских патриотов и их роль и место в истории? К сожалению, как отмечает автор статьи, немногие казахстанцы знают имена активных участников тех трагических событий». (Теория государства, 1995).

На наш взгляд, Т.Омарбеков безусловно прав, ибо в условиях господства жесткой Советской тоталитарной системы, в советской партийной историографии господствовала ошибочная псевдонаучная концепция, согласно которой все национально-освободительные движения 1929-1931х гг. характеризовались как буржуазно-националистические и шовинистические движения, направленные против претворяемой в жизнь Советского государства политики. Более того, имена героев и очевидцев тех трагических событий намеренно искажались и надежно были вычеркнуты из памяти народа. Безусловно, систематическое и углубленное изучение трагических страниц национальной истории казахского народа и судьбы патриотов задача будущего молодого поколения казахстанцев.

Известный казахстанский исследователь академик НАН РК Козыбаев М.К. касаясь истории причин начала Сузакского восстания, и ее последствий отмечает: «Во многих районах республики независимо друг от друга вспыхивали стихийные бунты. Нередки были случаи поджогов, убийств местных партийных и советских работников, уполномоченных по заготовкам, коммунистов, активистов и т. д. Так, насилие со стороны властей порождало ответную реакцию населения. Социальный состав восставших был в

большинстве случаев однородным. Следует также отметить, что, как правило, участники того или иного движения были объединены родовыми связями, вследствие чего в ходе массовых волнений возникали своеобразные межродовые союзы. Во главе каждой группы такого союза стояли выборные предводители из числа наиболее влиятельных и решительных лиц, способных повести за собой людей. (Омарбеков, 2001).

Восставшие нескольких родовых групп выбирали общего лидера. Например, так обстояло дело среди восставших в Адаевском округе и в Иргизском районе или в Каракумах, где весной 1930 г. Кочевало бежавшее от преследований население из многих аулов Казалинского, Кармакчинского, Карабутакского, Иргизского, Челкарского и других районов. Однако такие объединения (союзы) не выходили за рамки нескольких аулов и если даже находились на территории одного района, действовали самостоятельно. В ряде районов крестьянские восстания носили хотя и организованный, но скоротечный характер. Это во многом объяснялось отсутствием оружия и не способностью долго противостоять регулярным войсковым подразделениям, высланным для подавления мятежных очагов». (Омарбеков, 1994).

Собственно, именно так случилось в Сузакском районе, где действия и восставших, и отрядов, высланных для их подавления, носили обоюдно трагический характер. Предварительные подготовительные работы поначалу массового движения в Сузаке были успешно предприняты в ноябре 1929 года. Основное ядро его состояло из крестьян некоторых родов племени «тама», кочевавших в северной и северо-восточной части Сузакского района по р. Сары-Су (в отдельные моменты численность повстанцев достигала 2 тыс. чел.). Одним из идеологов и руководителей повстанцев был гражданин Ирана, перебравшийся в 1918 г. в Баку, а затем в Сузакский район Асадулла Сафар-Али Ибрагим. С его помощью задолго до восстания были изготовлены воззвания и листовки, где в контексте откровенного осуждения беззакония властей обыгрывались и религиозные мотивы (призывы к священной войне против иноверцев – газавату). (Алланиязов, Таукенов, 2009).

Рано утром 7 февраля 1930 г. восставшие (около 400 человек) ворвались в районный центр с. Сузак. Одновременно они захватили поселок Чулак-Курган и близлежащие аулы. Была предпринята и неудавшаяся попытка прорваться к руднику Ачисай, где предполагался захват имевшегося там оружия. Доведенные до крайней степени озлобления, восставшие убили в захваченном Сузаке всех руководителей района, в том числе секретаря райкома партии К. Джунусбекова и председателя райисполкома Д.Канлыбаева. Жертвами ослепленного отчаянием повстанцев стали также и случайные люди (погибло 24 человека). (Кыргызбаев, 2003).

Первоначально для подавления восстания были привлечены отряды, сформированные из коммунаров Туркестана, Чимкента и Кызыл-Орды. Однако последним эта задача оказалась не под силу. 11 февраля 1930 г. в окрестностях кишлака Бабай-Курган в засаду повстанцев попал Туркестанский отряд. 12 февраля в местности Кугашик попал в окружение и был заблокирован Чимкентский отряд. От разгрома его спасла лишь слабая вооруженность восставших (у них были примитивные пики, шашки и в небольшом количестве охотничьи ружья), оказавшихся бессильными против плотного винтовочного и пулеметного огня. С подходом же Кызыл-ординского отряда, подоспевшего на помощь окруженным, восставшие отошли в районе села Сузак. После этого органы ОГПУ в своем докладе Средазбюро ЦК ВКП (б) и штабу Среднеазиатского военного округа были вынуждены констатировать, что «организованные для подавления восстания отряды из коммунаров с этой задачей не справились, а в некоторых случаях понесли поражение, имея убитых и раненых». С этого момента карательные функции передаются регулярным частям из войск САВО. (Боранбай, 2011).

В середине февраля из Ташкента вышел отряд курсантов и батарея горно-вьючной артиллерии военной школы. Совершив ночной переход через горы Каратау, они подошли к Сузаку. Окружив районный центр со всех сторон, военные обрушили на его жителей, и всех кто там оказался шквал пулеметного и орудийного огня. Но и после этого огненного смерча примитивно вооруженные крестьяне еще четыре часа оказывали сопротивление, умело организуя уличные бои. Однако вскоре восстание, в подавлении которого принял участие и национальный кавалерийский эскадрон, было ликвидировано. При этом было убито 316 повстанцев, более 7 ранено и 276 арестовано. Многие из участников Созакского движения, спасаясь от расправы, откочевали в пески Муюнкумов, где попытались скрыться, от преследования со стороны карательных органов ОГПУ. Таким образом, как верно отметили коллективные авторы вышеуказанного труда, Советское государство повторило опыт царизма, осуществлявшего карательные экспедиции в Степь при подавлении национально-освободительного восстания 1916 года. (Койгелдиев, Омарбеков, 1993).

В Государственном архиве общественно-политической истории Туркестанской области нами было выявлено докладная записка Чимкентского отряда коммунаров Исаева о его действиях против повстанцев

Сузакского района Сырдарьинского округа. В ней подробно излагается истории формирования вооруженного отряда, его цели и задачи, военные действия и тех и других, вынужденное отступление коммунаров, слияние коммунаров с кзыл-ординским отрядом. Как указано в архивном документе, командир Чимкентского отряда коммунаров Исаев, взойдя на сопку и посмотрев в бинокль, обнаружил, что по ущелью непрерывно движутся колонны противника по направлению к коммунарам. Сколько было в ущелье противника определить, было трудно, но влево за гору проехало примерно 500-600 человек. Через 3 минуты, когда Исаев взойшел снова на сопку, то он увидел, что с левой стороны показалась группа противника в 200 человек, впереди у них был белый флаг. Они тут же бросились на нас в атаку с криком «Алла, Алла» и еще что-то кричали. Под моим руководством были даны два залпа, и противник скрылся обратно за горой, оставив на склоне несколько убитых лошадей и людей. Тут же эта группа выскочила в атаку (расстояние было не более 160 – 200 саженей). Вторая атака была отбита. Вслед за этим появились выстрелы противника с нашего левого фланга (с другой сопки). Выстрелы были настолько меткие, что стали появляться раненые в отряде. Оказывается, что у противника были хорошо вооруженные лучшие стрелки (мергены, охотники за сайгаками и козами). Я в бинокль хотел рассмотреть, где же мергены засели и только пустил от глаз бинокль, как меня ранили в левую часть груди около сердца, прострелили насквозь левое легкое и навывлет около позвонка. Опуская бинокль, я успел проговорить: « Все равно ночью отгоним с этой горы и захватим Сарай». (ГАОПИТО).

Из донесений командира Чимкентского отряда коммунаров Исаева нетрудно заметить, что его вооруженный отряд встретил яростное и упорное сопротивление со стороны повстанцев. Прекрасное знание местности и горных возвышенностей, позволили повстанцам в начальный период переломить ход военных действий, были моменты, когда отряд коммунаров оказался в состоянии смуты и бессилия, но, несмотря на тяжелую рану Исаева, отряду коммунаров удалось таки переломить исход сражения в свою пользу. Особое место в докладной записке Исаева занимает оборона Кугачика. Во время оборонительного боя был ранен Шахматов, сломал руку командир Кзыл-ординского отряда Поляков. В ходе боев с повстанцами погибли из отряда коммунаров Клоков, Аузин, Леонтьев, Захаров и Трегубов. Кстати в вышеуказанном архиве общественно-политической истории Туркестанской области хранится дело, в котором указаны имена погибших в боях с повстанцами коммунаров. (Алимгазинов, 2018).

Таким образом, следует отметить, что в условиях суверенного развития Республики Казахстан усилиями ряда известных казахстанских исследователей была осуществлена значительная научно-поисковая работа по выявлению и систематизации ряда ранее неизученных архивных документов и материалов, где прослеживаются трагические моменты истории казахского народа. Предстоит выявить строго запрещенные ранее документы и материалы, в которых отражены трагические судьбы активистов, участников ряда крестьянских выступлений, вскрыть истинные причины и мотивы выступлений повстанцев, определить их роль и место в Отечественной истории Казахстана. (Алимгазинов, 2014).

Безусловно, мы ни в коей мере не можем баснословно утверждать, что наиболее актуальные ключевые аспекты истории казахского народа изучены полностью, предстоит осуществить огромную работу по сбору, систематизации и обобщению ряда важных архивных документов и материалов, где исследуются тернистые пути и деятельность ряда участников крестьянских выступлений, их деяния и заслуги перед своим Отечеством. (Қойгелді, 2017).

Благородные потомки павших героев всегда должны помнить имена своих героев, отдавших свою жизнь во благо свободы и независимости. Таким образом, как отмечал в своих неоднократных выступлениях Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев, будущее подрастающее молодое поколение казахстанцев, воспитанное в духе патриотизма и любви к Родине, внесут свой весомый вклад в развитие в укрепление и процветания нового и справедливого Казахстана.

Результаты исследования. Приведем ниже рапорт Сыр-Дарьинскому Окровоенному. «Представляя при этом произведенное мною дознание доношу, что допросить т. Берегового не представилось возможным вследствие его от-езда в г. Арысь. Из произведенного мною дознания усматривается, что 22 февраля Помначотряда Исламкулов который остается во главе отряда после ранения Исаева, получивший распоряжение об установлении связи с Сузаком назначил на посты связи 8-м коммунаров. Под влиянием построения как результат бывших схваток с бандами назначенные лица просили увеличения количественно их со штабом Помначотряда увеличил количество до 12-ти и заменил Махмутова который совершенно отказался. После этого все двенадцать человек были вызваны в Райком ВКП(б) где ответственным секретарем последнего не было сделано внушений о недопустимости их поведения при отказе исполнять оперзадания в числе 8 человек. (Арыстанов, 1972).

После чего следующим на посты связи был по постам и около 2-х часов 22 февраля они в числе 12 человек в том числе 1) Иманкулов, 2) Мирсатов, 3) Абикеев 4) Юсупов Р., 5) Юсупов А., 6) Утебаев, 7) Турсунов, 8) Белов, 9) Зубовленко, 10) Аманов, 11) Даулетшин и 12) Береговой поехали. К вечеру того же дня они прибыли в аул Шарте, что 25-30 верст от Туркестана, здесь остановились ночевать, поужинали и на следующий день решили написать Окровоенному письмо в котором требовали доставить к 17 часам продовольствие и фура. С этим письмом в город Туркестан поехал Береговой, а в селении Карнак Даулетшин вернулся обратно и сообщил, что Мусина в Карнаке нет. (История Казахстана, 2000).

Береговой же из Туркестана не вернулся и поехал и о доставке письма адрес им также был приготовлен бешбармак, а поэтому особого голода не ощущали к вечеру они самовольно бросив себя в самовольном оставлении постов связи с Сузаком себя признали и дали объяснения, что сделали в следствии того, что не было продовольствия и фуража, но когда ими по дороге в город Туркестан был встречен то ни кто из них не вернулся следовательно только повод, а не причина совершенного ими преступления. (Бурабаев, 1991).

Всех привлеченных по этому делу в качестве обвиняемых по степени их военной квалификации можно разбить на три группы: 1) Даулетшин, Зубовленко, Бэлов и Турсунов служивший в рядах Красной армии некоторые из них, а именно: Даулетшин, Зубовленко и Турсунов прошли школу гражданской войны, а Бэлов демобилизован из армии 1928 год в тот момент когда им надлежало своим примером удержать менее устойчивых товарищей не служивших в РККА в место этого они первые сознательно совершили преступление и этим самым пока Утебаев и Аманов по своему умственному развитию занимаемых должностями». (Маймақов, 2005).

Национальные восстания и движения 1920-1930-х годов, происходившие в разных уголках Советского Союза, получили общее название «бандитизм». Первым, кто получил это название, было движение басмачей. Участники Созакского восстания были охарактеризованы как бандиты, что на высоком уровне пропагандировалось среди общественности.

Заключение. Таким образом, хотелось бы отметить, что настал тот радостный и счастливый день, когда нам представителям научной общественности удалось таки возродить и вписать имена и заслуги многих активных участников трагических событий 1930-х годов XX столетия в историческую летопись Туркестанской области. На наш взгляд, открытие монумента и памятника участникам Сузакского восстания, это дань уважения и восхищения их стойкости и героизму. Несмотря на их трагическую гибель, благородные потомки будут всегда помнить их деяния и труд во благо своего народа. Мы молодое подрастающее поколение героев защитников нашего Отечества должны всегда чтить память тех, кто пожертвовал своими жизнями во благо свободы и независимости народа. Несмотря на их гибель, память о них навсегда сохранится в сердцах нашего молодого поколения. В настоящее время усилиями казахстанских исследователей были выявлены из архивов имена репрессированных участников Сузакского восстания 1930-х годов XX столетия. Мы глубоко убеждены в том, что в скором времени будут выявлены еще немало ценных и интересных сведений и фактов, касающиеся трагических судеб участников Сузакского движения.

Список использованной литературы:

1. *Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Университет «Туран». – 1997. – 360 с.*
2. *Айбын. Энциклопедия / бас ред.: Б.Ө. Жақып. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. – 2011. – 880 б.*
3. *Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, «Арыс»-Казахстан. 1998. – 428 с.*
4. *Алимгазинов К. Воспоминания как идеологический инструмент советского строительства в Казахстане в 1920-1930-е гг. / К.Алимгазинов // Қазақ тарихы. – 2018. – №4. – 46-48 б.*
5. *Алимгазинов К. Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. – Алматы: Елтаным, 2014. – 348 с.*
6. *Алланиязов Т.К., Таукенов А.С. Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929-1931 годы). – Алматы, ОО «OST- XXI век». 2009. – 424 с.*
7. *Арыстанов Ж. Естен кетпес есімдер (Естеліктер, очерктер, публицистикалық мақалалар). – Алматы: Қазақстан, 1972. – 172 б.*
8. *Байкадамов Н.С. Сырдария округіндегі күштеп ұжымдастыру және шаруалардын қозғалысы (1928–1932 жылдар): дис. ... канд. ист. наук. Алматы, 2001. 150 б.*

9. Боранбай Ж. Созақ көтеріліс. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. – Алматы: Астана полиграфия, 2011. Т.21. 336 с.
10. Бұрабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940 гг. // АН КазССР, Институт философии и права. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 305 с.
11. ГАОПИТО. Ф.3. Оп.1. Д.15. Л.12.
12. ГАОПИТО. Ф.3. Оп.1. Д.17. Л.7.
13. История Казахстана: с древнейших времен до наших дней // В 5 т. – Алматы: Атамұра. – 2000. -Т.3. – 766 с.
14. Қозыбаев М. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. – Алматы, 2000. – 417 с.
15. Қойгелді М. Азаттықтың бізге берген ең үлкен сыйы – еркін ойлау // https://www.inform.kz/kz/mambet-koygeldi-azattyktyn-bizge-bergen-en-ulken-syuy-erkin-oylau_a3084054 (қаралым күні: 25.12.2017).
16. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағлымы не дейді? – Алматы: Ана тілі, 1993. – 208 б.
17. Коллигвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / пер. Ю.А. Асеева. – М.: Наука, 1980. – 488 с.
18. Konuralp Ercilasun. Tarihten Günümüze Dogu Turkistan. - Ankara Milli Dusunce Merkezi, 2013. – 15 p.
19. Кыргызбаев О. Созақ көтерілісі (деректер, естеліктер). – Алматы: Арқас. – 2003. – 148 с.
20. Кыргызбаев О. Созакская трагедия. Сугир күйиши. – Алматы, 2021. – 576 с.
21. Маймақов Ғ. Қазақ жері тұтастығының қалыптасуы (Қазақстанның аумақтық тұтастығының қалыптасуы және Орта Азиядағы межелеу). – Алматы: М.Х. Дулати қоғамдық қоры, 2005. – 208 б.
22. Масанов Н.Э. История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2000. – 608 с.
23. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б.
24. Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: Арыс, 2018. – 480 б.
25. Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат. – 1997. – 320 б.
26. Омарбеков Т. Зобалаң: (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-1931 жылдары болған халық наразылығы). – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
27. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2003. – 552 б.
28. Омарбеков Т. XX Ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақпарат, 2001. 404 б.
29. Pianciola N., Zharassov A. Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929–1931) // Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. Сер.: Историческая. 2020. № 2 (97). – С. 34–43.
30. Сулейменов Р. Вопросы историографии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1983. – 256 с.
31. Теория государства и права: Теория государства / под ред. Венгерова А.Б. – М.: Юрист, 1995. – Ч. 1. – 149 с.
32. Токаев К.К. О государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий. Указ Президента РК от 24 ноября 2020 года №456 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456> (қаралым күні: 25.06.2022).

References:

1. Abylhojin J.B. Ocherki sotsialno-ekonomicheskoi istorii Kazahstana. XX vek. – Almaty: Universitet «Turan». – 1997. – 360 s.
2. Aibyn. Ensiklopedia / bas red.: B.Ö. Jaqyr. – Almaty: Qazaq ensiklopediasy. – 2011. – 880 b.
3. Aldajumanov K. Krestänskoe dvijenie soprotivlenia // Deportirovannye v Kazahstan narody: vremä i südby. Almaty, «Arys»-Kazahstan. 1998. – 428 s.
4. Alimgazinov K. Vospominania kak ideologicheskii instrument sovetskogo stroitelstva v Kazahstane v 1920-1930-e gg. / K.Alimgazinov // Qazaq tarihy. – 2018. – №4. – 46-48 b.
5. Alimgazinov K. Sovremennye tehnotronnye istochniki: informatsionnyi analiz istoricheskikh gipertekstov. – Almaty: Eltany, 2014. – 348 s.
6. Allaniazov T.K., Taukenov A.S. Posledni rubej zasitnikov nomadizma. İstoria voorujennyh vystupleni i povstancheskikh dvijeni v Kazahstane (1929-1931 gody). Almaty, OO «OST- XXI vek». 2009. 424 s.

7. Arystanov J. *Esten ketpes esimder (Estelikter, ocherkter, publisistikalyq maqalalar)*. – Almaty: Qazaqstan, 1972. – 172 b.
8. Baikadamov N.S. *Syrdaria okrugindagi küştep üjymdastyru jäne şarualardyn kozğalysy (1928–1932 jyldar): dis. ... kand. ist. nauk.* Almaty, 2001. 150 b.
9. Boranbai J. *Sozaq köterilis. Qazaq ült-azattyq qozğalysy.* Almaty: Astana poligrafia, 2011. T.21. 336 s.
10. Burabaev M.S. *Obşestvennaia mysl Kazahstana v 1917-1940 gg.* // AN KazSSR, *İnstitut filosofii i prava.* – Alma-Ata: Gylım, 1991. – 305 s.
11. GAOPITO. F.3. Op.1. D.15. L.12.
12. GAOPITO. F.3. Op.1. D.17. L.7.
13. *İstoria Kazahstana: s drevneişih vremen do naşih dnei* // V 5 t. – Almaty: Atamūra. – 2000. -T.3. – 766 s.
14. *Qozybaev M. Kazahstan na rubeje vekov: razmyşlenia i poiski.* -Almaty, 2000. – 417 s.
15. *Qoigeldi M. Azattyqtyñ bizge bergen eñ ülken syiy – erkin oilau* // https://www.inform.kz/kz/mambet-koygeldi-azattyktyn-bizge-bergen-en-ulken-syyy-erkin-oylau_a3084054 (qaralym küni: 25.12.2017).
16. *Qoigeldiev M., Omarbekov T. Tarih tağlymy ne deidi?* – Almaty: Ana tılı, 1993. – 208 b.
17. *Koligvud R. J. İdeia istorii. Avtobiografıa / per. İu.A. Aseeva.* – M.: Nauka, 1980. – 488 s.
18. *Konuralp Ercilasun. Tarihten Gunumuze Dogu Turkistan.* - Ankara Milli Dusunce Merkezi, 2013.– 15 p.
19. *Kyrgyzbaev O. Sozaq köterilisi (dereker, estelikter).* Almaty: Arqas. – 2003. – 148 s.
20. *Kyrgyzbaev O. Sozakskaia tragedia. Sugir kuişi.* Almaty, 2021. – 576 s.
21. *Maimaqov Ğ. Qazaq jeri tütastyğynyñ qalyptasuy (Qazaqstannyñ aumaqtyq tütastyğynyñ qalyptasuy jäne Orta Aziadağy mejeleu).* – Almaty: M.H. Dulati qoğamdyq qory, 2005. – 208 b.
22. *Masanov N.E. İstoria Kazahstana: narody i kültury: Uchebnoe posobie.* Almaty: Daik-Pres. – 2000. – 608 s.
23. *Nazarbaev N.Ä. Ğasyrlar toğysynda.* – Almaty: Atamūra, 2003. –256 b.
24. *Omarbekov T. 1929-1931 jyldardağy halyq köterilisteri: Zertteu.* – Almaty: Arys, 2018. – 480 b.
25. *Omarbekov T. 20-30 jyldardağy Qazaqstan qasireti: kömekşi oqu qūraly.* – Almaty: Sanat. – 1997. – 320 b.
26. *Omarbekov T. Zobalañ: (Küştep üjymdastyruğa qarsylyq. 1929-1931 jyldary bolğan halyq narazylyğy).* - Almaty: Sanat, 1994. – 272 b.
27. *Omarbekov T. Qazaqstan tarihyñyñ HH ğasyrdağy özekti мәseleleri: kömekşi oqu qūraly.* – Almaty: Öner, 2003. – 552 b.
28. *Omarbekov T. XX Ğasyrdağy Qazaqstan tarihyñyñ özekti мәseleleri.* – Almaty: Qazaqparat, 2001. 404 b.
29. *Pianciola N., Zharassov A. Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929–1931)* // *Vestnik KazNU imeni Äl-Farabi. Ser.: İstoricheskaiia.* 2020. № 2 (97). S. 34–43.
30. *Suleimenov R. Voprosy istoriografii Kazahstana.* – Alma-Ata: Nauka, 1983.– 256 c.
31. *31.Teoria gosudarstva i prava: Teoria gosudarstva / pod red. Vengerova A.B.* – M.: İuris, 1995. – Ch. 1.– 149 s.
32. *Tokaev K.K. O gosudarstvennoi komisii po polnoi reabilitasii jertv politicheskikh repressi. Ukaz Prezidenta RK ot 24 noiabrä 2020 goda №456* // <https://ksu.edu.kz/newslist/university-life/v-pamyat-o-zhertvah-politicheskikh-repressij/> (qaralym küni: 25.06.2022).

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 93/94
МРНТИ03.20
№ АР08856940

10.51889/2372.2022.74.85.010

У.Т. Ахметова *¹, С.С. Исмаилов²

¹д.и.н., ассоциированный профессор Атырауского университета имени Х.Досмұхамедова
Атырау, Қазақстан

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²к.и.н., ассоциированный профессор Костанайского регионального университета имени А.Байтұрсынова,
Костанай, Қазақстан

E-mail: ismailov_7777@mail.ru

**ПРОМЫШЛЕННО-ФИНАНСОВЫЙ ПЛАН РАЗВИТИЯ ПРОРВИНСКОГО
ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОГО ЛАГЕРЯ НА 1939 ГОД
(НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ).**

Аннотация

На основе впервые вводимого в научный оборот архивного документа в статье рассматривается промышленно-финансовый план развития Прорвинского исправительно-трудового лагеря на 1939 год. Данный ИТЛ располагался на территории двух союзных республик: Казахской и Российской Федерации. Имея в своём составе 4 лагерных отделения, данный объект пенитенциарной системы, входил в общую разветвлённую структуру ГУЛАГа. Основной производственной деятельностью лагеря была рыбная ловля в Каспийском море и обработка рыбы, а также строительство необходимой инфраструктуры для собственных нужд. Рассматриваемый архивный документ достаточно подробно освещает многие аспекты экономической жизнедеятельности исследуемого Прорвинского лагеря.

Исследуемый исправительно-трудовой лагерь являлся одним из нескольких подобных учреждений, которые специализировались в области рыбной промышленности, которая должна была обслуживать как систему ГУЛАГ рыбной продукцией, так и часть товара передавалась в гражданскую сферу. Архивный документ демонстрирует нам каковы были показатели лагеря в 1938 году, а также достаточно четко показывает плановые индикаторы на 1939 год. Подобная скрупулезность отчетного прошлого и предстоящего плана работы ИТЛ говорит о детальном подходе к подобным документам. Исходя из количественных показателей мы можем судить о масштабах деятельности Прорвинского лагеря, который располагался в прикаспийском регионе. Таким образом, данный отчет позволяет нам судить об основных направлениях работы рассматриваемого пенитенциарного учреждения. Данная статья не является полным обзором по исследуемой проблеме и требует дальнейшего изучения.

Ключевые слова: Прорвинский ИТЛ, лагерь, рыбная ловля, заключенные, промышленно-финансовый план, Казахстан, НКВД, лагерное население.

У.Т. Ахметова *¹, С.С. Исмаилов²

¹т.ғ.д., қауымдастырылған профессор, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан.

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

²т.ғ.к., А.Байтұрсынов ат. Қостанай өңірлік университетінің қауымдастырылған профессор, Қостанай
қ., Қазақстан.

E-mail: ismailov_7777@mail.ru

ПРОРВИНСК ЕҢБЕК-ТҮЗЕУ ЛАГЕРІН ДАМУДЫҢ 1939 ЖЫЛҒА АРНАЛҒАН ӨНЕРКӘСІПТІК-ҚАРЖЫЛЫҚ ЖОСПАРЫ (МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ НЕГІЗІНДЕ).

Аңдатпа

Ғылыми айналымға алғаш рет енгізілген мұрағаттық құжат негізінде мақалада Прорвинск еңбек-түзеу лагерін дамытудың 1939 жылға арналған өнеркәсіптік-қаржылық жоспары қарастырылады. Бұл ЕТЛ екі одақтас республиканың аумағында орналасқан: қазақ және Ресей Федерациясы. 4 лагерь бөлімшесінен тұратын пенитенциарлық жүйенің бұл нысаны Гулагтың жалпы тармақталған құрылымына кірді. Лагерьдің негізгі өндірістік қызметі Каспий теңізінде балық аулау және балықты өңдеу, сондай-ақ өз қажеттіліктері үшін қажетті инфрақұрылым салу болды. Қарастырылып отырған мұрағаттық құжат зерттелетін Прорвинск лагерінің экономикалық өмірінің көптеген аспектілерін егжей-тегжейлі көрсетеді.

Зерттелген түзету лагері балық аулау саласына мамандандырылған бірнеше ұқсас мекемелердің бірі болды, ол ГУЛАГ жүйесіне балық өнімдерімен де, тауарлардың бір бөлігі азаматтық салаға да қызмет етуі керек еді. Мұрағаттық құжат бізге 1938 жылы лагерь көрсеткіштері қандай болғанын көрсетеді, сондай-ақ 1939 жылға арналған жоспарлы индикаторларды нақты көрсетеді. Есепті өткеннің және алдағы ИТЛ жұмыс жоспарының осындай мұқияттылығы осындай құжаттарға егжей-тегжейлі қарау туралы айтады. Сандық көрсеткіштерге сүйене отырып, біз Каспий аймағында орналасқан Протвин лагерінің қызмет ауқымын бағалай аламыз. Осылайша, бұл есеп қарастырылып отырған пенитенциарлық мекеме жұмысының негізгі бағыттарын бағалауға мүмкіндік береді. Бұл мақала зерттелетін мәселе бойынша толық шолу болып табылмайды және одан әрі зерттеуді талап етеді.

Түйін сөздер: Прорвинск ЕТЛ, лагерь, балық аулау, тұтқындар, өнеркәсіптік-қаржылық жоспар, Қазақстан, НКВД, лагерь халқы.

U.T. Akhmetova*¹, S.S. Ismailov²

*¹ d.h.s., Associate Professor at Atyrau University named after H.Dosmukhamedov
Atyrau, Kazakhstan*

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

*² c.h.s., Associate Professor of Kostanay Regional University named after A.Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan*

E-mail: ulzhan.a67@mail.ru

INDUSTRIAL AND FINANCIAL DEVELOPMENT PLAN OF THE PRORVINSKY CORRECTIONAL LABOR CAMP FOR 1939 (BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS).

Abstract

On the basis of an archival document introduced into scientific circulation for the first time, the article discusses the industrial and financial development plan of the Prorvinsky correctional labor camp for 1939. This ITL was located on the territory of two union republics: the Kazakh and the Russian Federation. Having 4 camp departments in its composition, this facility of the penitentiary system was part of the general branched structure of the GULAG. The main production activity of the camp was fishing in the Caspian Sea and fish processing, as well as the construction of the necessary infrastructure for their own needs. The archival document under consideration covers in sufficient detail many aspects of the economic life of the studied Prorvinsky camp.

The correctional labor camp under study was one of several similar institutions that specialized in the field of the fishing industry, which was supposed to serve both the GULAG system with fish products, and part of the goods were transferred to the civilian sphere. The archival document shows us what the indicators of the camp were in 1938, and also clearly shows the planned indicators for 1939. Such scrupulousness of the reporting past and the upcoming ITL work plan indicates a detailed approach to such documents. Based on quantitative indicators, we can judge the scale of activity of the Protva camp, which was located in the Caspian region. Thus, this report allows us to judge the main areas of work of the penitentiary institution in question. This article is not a complete review of the problem under study and requires further study.

Keywords: Prorvinsky ITL, camp, fishing, prisoners, industrial and financial plan, Kazakhstan, NKVD, camp population.

Введение. Каждый лагерь, входивший в состав системы ГУЛАГ представлял из себя не просто место заключения граждан, признанных судом виновными в тех или иных преступлениях, но выполнял роль производственного предприятия, специализирующегося в определенной сфере экономики. В внутри лагерной системы имела собственная специализация по отраслям экономики, например, лесозаготовительная, сельскохозяйственная, рыболовецкая, строительство железных дорог, отдельно шоссежных дорог, строительство водных каналов, горнодобывающая и другие. Были определенные лагеря, которые имели несколько специализаций, при этом выступали в качестве поставщиков рабочей силы на предприятия, где основной рабочей силой выступало гражданское население, не имеющее отношение к заключенным. Следует отметить, что все лагеря, которые входили в ГУЛАГ, имели союзное подчинение и все вопросы по их деятельности напрямую решались в Москве. Республиканские органы НКВД не имели никакого отношения к данной пенитенциарной структуре, их распоряжения, приказы не имели силы на территории, которая входила в зону влияния лагерного начальства. Любые кадровые, экономические и иные изменения в лагерях решались в центральном аппарате ГУЛАГа НКВД. Данная система позволяла местному руководству исправительно-трудового лагеря (далее ИТЛ) игнорировать и не подчиняться местным и республиканским правоохранительным органам. Была выстроена система по типу «государство в государстве», где высшая власть, представленная московским руководством, решала все вопросы, связанные с деятельностью того или иного лагеря.

Наиболее печально известными лагерями, функционировавшие на территории Казахстана являлись Карагандинский, Джезказганский, Степной, Луговой и другие. При этом некоторые из них имели статус «Особый», что говорило об их особом значении во всей структуре исправительно-трудовых лагерей. На общем их фоне особо выделялся «АЛЖИР» - Акмолинский лагерь жен изменников Родины. Хотя он и носил в своей аббревиатуре слово «лагерь», но таковым он не являлся. Данное «женское» пенитенциарное учреждение было одним из лагерных отделений в разветвленной сети отделений и пунктов Карагандинского ИТЛ. Следует отметить, что в Казахстане, по некоторым подсчетам ученых существовало в разное время 21 ИТЛ. Необходимо отметить, что некоторые лагеря возникали на основе вычленения лагерных отделений из более крупных или возникали как отдельные, но позже ликвидировались и переходили в статус лагерных отделений. Одними из таковых, например являлись Джезказганский, Песчаный и другие.

Одним из малоизвестных лагерей в истории Казахстана является Прорвинский лагерь, который базировался на территории двух областей – Гурьевской (ныне Атырауская) и Астраханской. Основной деятельностью данного лагеря было ловля и разведение рыбы на Каспийском море. Помимо такой деятельности, всю необходимую лагерную инфраструктуру для полноценного функционирования также создавали силами заключенных. Такой подход изначально был заложен в механизме существования ГУЛАГа, который старался полностью работать как закрытая система, обеспечивающая себя всем необходимым: от строительного материала, до продуктов питания, одежды, обуви и т.д.

Цели и задачи. Основной целью нашей статьи является рассмотрение вышеуказанного документа, который дает нам возможность изучения структуры лагеря, его хозяйственной деятельности, количество содержащихся в изоляции осужденных, как они распределялись по категориям и какие категории осужденных были представлены. Исходя из этих данных, мы сможем определить особенности Прорвинского исправительно-трудового лагеря, какие виды работ осуществляло пенитенциарное учреждение, кто являлся руководителем и из скольких лагерных пунктов и отделений состоял лагерь. Необходимо уточнить, в чем состояла разница использования лагерного населения на работах и какие нормы существовали для заключенных. Следует отметить, что постановка подобных вопросов необходима, так как позволяет более шире и глубже изучить такое явление как исправительно-трудовые лагеря в Советском Союзе и на примере одного из них показать, чем занимались такие заведения и какова была их роль в экономической жизнедеятельности страны.

Методы и материалы. При написании данной статьи мы постарались использовать различные методы, которые позволяют нам более точно раскрыть и показать весь спектр жизнедеятельности Прорвинского исправительно-трудового лагеря. В своей работе мы использовали системный подход, который опирается на диалектические взаимосвязи. Также применение критического анализа позволило нам с определенным контекстом относиться к тем статистическим данным, которые были представлены в рассматриваемом нами архивном документе. В своем исследовании мы опирались на соблюдение исторического принципа, так как необходимо учитывать те исторические реалии и события, в которых формировался изучаемый документ.

Основным материалом для написания научной статьи стал архивный документ, который находился и был обнаружен нами в одном из российских архивах в процессе поиска и сбора материала по теме исследования. В фондохранилищах Государственного архива Российской Федерации (г. Москва) был исследован один интересный документ – «Протокол по рассмотрению промфинплана Прорвлага НКВД СССР на 1939 год». Данный документ датируется апрелем 1939 года. Промышленный финансовый план Прорвинского лагеря, входившего в Главное управление лагерей НКВД СССР, был принят с определенными показателями, которые отражены в документе.

Обсуждение. Изучение истории формирования и функционирования системы ГУЛАГ на территории Казахстана стало возможным только с периода перестройки в конце 1980-х годов. В данное время была объявлена политика гласности, которая послужила толчком к осмыслению истории как далекого прошлого, так и тех исторических событий и явлений, происходившие в недавнем советском прошлом. Уже в 1990-е годы, когда Советский Союз распался, в Казахстане стали уделять данной тематике больше внимания и стали появляться казахстанские исследователи, которые в той или иной мере делали попытки по расширению исследовательской базы по лагерной проблеме.

Известно, что долгое время вопросы формирования и функционирования системы ГУЛАГ находилась под запретом и доступность к архивным материалам для ученых был закрыт. Большинство документов по деятельности исправительно-трудовых лагерей (ИТЛ) были сосредоточены в специальных ведомственных архивах прокуратуры, комитета национальной безопасности, позже часть из них была передана в архивы системы министерства внутренних дел. Часть документов находилась в центральных государственных архивах, но имели гриф «Секретно», что не давало возможности для изучения их широкому кругу исследователей. Известно, что ИТЛ, находившиеся на территории Казахстана в советское время, имели прямое подчинение московскому центру, то есть Главному управлению лагерей (ГУЛАГ) НКВД СССР. Республиканские партийные, советские власти и правоохранительные органы не имели никакой возможности для проведения каких-либо проверочных мероприятий в данных лагерях, хотя они занимали значительные территориальные пространства республики и имели огромное экономическое значение в союзной хозяйственной структуре.

В казахстанской историографии особое место в изучении истории лагерей занимает ряд работ, которые были созданы в результате исследовательской деятельности группы ученых и посвящены наиболее известному пенитенциарному учреждению – Карагандинскому лагерю – Карлагу. Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А. смогли подготовить и издать несколько научных трудов и сборников документов, которые раскрывали процесс формирования и развития Карагандинского ИТЛ [1]. Данные работы раскрыли деятельность крупнейшего лагеря в Советском Союзе сквозь призму воспоминаний заключенных, но и представили их творческие произведения. Отдельными изданиями вышли сборники документов, демонстрирующие основные аспекты хозяйственной и иной деятельности Карлага [2].

В дальнейшем изучение темы Карагандинского ИТЛ стало основой для выхода новой монографии в 2011 году. Авторы Елеуханова С.В., Кульбаева Ж.Т., Аршабеков Т.Т. выпустили коллективный труд «Карлаг: система вооруженной охраны» [3]. Данная работа интересна тем, что дается характеристика вооруженной охраны, существовавшая в Карагандинском ИТЛ, при этом система эта применялась почти в большинстве лагерей, за исключением небольших особенностей, которые были характерны для того или иного подобного учреждения.

Отдельно необходимо выделить научные изыскания Дильманова С.Д., который выпустил ряд своих трудов, посвященные истории формирования и функционирования системы ГУЛАГ на территории Казахстана. Работы данного автора достаточно полно и объемно раскрывают представление о тех исправительно-трудовых лагерях, существовавшие на протяжении нескольких десятилетий и использовавшиеся советской системой, как определенные аналоги представления высшего руководства Советского Союза об экономической модели развития хозяйства. Научные работы Дильманова С.Д., несомненно, имеют большое значение для исследователей «лагерной» тематики.

Одной из новых работ по истории функционирования исправительно-трудовых лагерей является труд Т.К. Алланиязова, вышедший в 2021 году [4]. Данное научное исследование интересно тем, что в ней автор сделал попытку осмысления истории формирования и функционирования системы лагерей с точки зрения историографического и источниковедческого анализа. Исследователь рассматривает большой круг научных публикаций, как отдельных статей, так и монографий, в которых освещены вопросы деятельности лагерей, ориентированных для советских и иностранных граждан, а также для

военнопленных и интернированных. Необходимо отметить, что данное издание является одной из первых крупных работ по историко-историографическому изучению по данной проблематике.

Необходимо отметить, что историю функционирования Прорвинского ИТЛ особо не была исследована, так как часть своего существования он менял название на Астраханский и его главный административно-управленческий аппарат находился в городе Астрахань. В большинстве своем это были исследования местных краеведов, которые делали попытки изучения истории этого необычного исправительно-трудового лагеря. Необходимо отметить, что такие авторы как, Шильман Н., Кораблев А.А., Гузиков Л. На страницах периодической печати освещали некоторые аспекты из жизни Прорвинского ИТЛ [5].

Частично историографический обзор и историю формирования и функционирования Прорвинского и Астраханского лагеря была нами рассмотрена в научном журнале «Хабаршы-Вестник», издаваемый Казахским НПУ им. Абая в №1 (68) в 2021 году [6].

Следует отметить, что данную тематику рассматривала известный российский ученый, специализирующийся на изучении истории ГУЛАГа Иванова Г.М. В своей статье «Забывтый остров архипелага ГУЛАГ – Прорвинский ИТЛ» автор достаточно точно раскрывает основную хозяйственную деятельность данного учреждения. На основе архивных материалов Иванова Г.М. рассматривает основные экономические показатели данного лагеря. Особый интерес вызывает использование воспоминаний некоторых людей, которые в разные годы вынуждены были отбывать свой срок наказания в данном учреждении. Данный вид источника информации дает более красочное описание жизнедеятельности осужденных, нежели официальные отчеты и проверочные материалы. Опираясь на мемуары отдельных заключенных, которые отбывали свое наказание в Прорвинском ИТЛ исследователь смогла достаточно обстоятельно показать особенности устройства и функционирования рыболовецкого исправительно-трудового лагеря, расположенного на Каспийском море [7].

Результаты исследования. Рассматриваемый нами архивный документ состоит из нескольких частей, которые отражают состояние лагеря на начало 1939 года. Первая часть называется «Структура лагеря». В соответствии с данным тезисом центр управления Прорвинского лагеря находился в городе Гурьеве (ныне г. Атырау). Лагерь состоял из четырех лагерных пунктов, которые базировались в следующих местах: Астрахань, Гурьев, Бурунчук и Мурма. Необходимо отметить, что они являлись опорными базами, откуда заключенные выходили в море для ловли промысловой рыбы, отправлялись на строительные или иные работы. Расположение данных пунктов обуславливалось наличием необходимой инфраструктуры для выхода в море и занятия морским промыслом.

Вторая часть документа именуется «Лагнаселение» - лагерное население, то есть заключенные, отбывающие наказание в данном исправительно-трудовом лагере. Он состоит из нескольких разделов и самый первый очень важный для нас – это количество заключенных. В соответствии с данным архивным документом «среднесписочный состав» составлял 5000 человек. По сравнению с другими ИТЛ, это было не самое большое учреждение исправительно-трудовой системы по количеству заключенных. Известно, что количество содержащихся под стражей людей в подобных учреждениях в течении года всегда варьировалось. Данное количество изменялось по мере необходимости и зависело от нужности в тех или иных специалистов. Известны случаи в истории ГУЛАГа, когда администрация тех или иных лагерей высылало вышестоящему начальству свои «пожелания», в которых обозначалась наличие проблемы в тех специалистах, в экономической сфере которой функционировал данный лагерь. Вторым подпунктом данного раздела называется «Использование», которое представлено таблицей 1, отражающая политику лагерного руководства по распределению заключенных по разным видам работ.

Таблица 1. Использование заключенных на работах.

Показатели	Всего	В том числе				%
		Раб.	ИТР	Служ.	МСП	
А. На производстве						
Всего	4157	3708	58	106	285	83
В том числе:						
1. Основн. произв.	2227	2094	29	30	24	44,5
2. Подсобн.	1753	1453	24	18	258	35,0

3. Собств. стр-во	177	161	5	8	3	3,6
Б. На хозобслуге.						
Всего	416	-	-	164	252	8,3
В том числе						
1. Хозяйств. обсл: з/к	172	-	-	32	140	3,4
2. Медикосанит.	84	-	-	26	58	1,7
3. Прочие	160	-	-	106	54	3,2
В и Г. Неработающих						
Всего	427	-	-	-	-	8,5
В том числе						
.....непригодные						
....труду	40	-	-	-	-	0,8
Итого	5000	3708	58	370	537	100

[8].

Следует отметить, что классификация заключенных на категории «А», «Б», «В», «Г» носило не условный характер, а имело конкретное обозначение. Группа заключенных, кодифицируемая буквой «А», подразумевала, что данные заключенные полностью использовались на всех видах работ, которые существовали в лагере. Под литерой «Б» обозначалась та часть осужденных, которая имела определенные противопоказания к использованию на тяжелых работах, но могла работать на легких направлениях, то есть занималась хозяйственным обслуживанием лагерной системы: приготовление еды, стирка белья, уборка лагерной территории и другое. Категория заключенных, входивших в литеру «В» - заключенные, которые имели заболевания и в следствии этого, не могли работать на производствах, которые имелись в лагерной системе. Последняя категория «Г» - это осужденные, которые вообще были освобождены от любых работ, так как имели конкретные противопоказания к любым видам работ, имея серьезные медицинские заболевания или иные причины.

Помимо деления заключенных на подобные категории, они распределялись на следующие группы: рабочие, инженерно-технические работники, служащие и медико-санитарный. Как видно из табличных данных наибольшее количество осужденных относились к группе «А» - рабочие, что составляло 83 % из числа всех заключенных, то есть 5000 человек. Основная их масса входила в число рабочих, которые могли быть использованы на самых сложных видах деятельности. Небольшая часть 58 человек относились к числу инженерно-техническому персоналу, что составляло 1,2 % от всех заключенных. Данная группа была необходима в Прорвинском лагере, так как в хозяйственной деятельности использовались судоходный транспорт, который требовал ремонта и имелась лаборатория по изучению и разведению рыб в Каспийском море.

Помимо этого, в штате имелись служащие и медико-санитарный персонал, который занимался профилактикой и лечением лагерного начальства и заключенных. Очевидно, что каждый отдельный лагерь существовал как замкнутая система, практически полностью обеспечивающая сама себя. При этом все специалисты, необходимые для полноценного функционирования лагерного производства, пополнялись из вне. То есть распределение осужденных по лагерям часто носило конкретный характер, и нужный специалист направлялся в тот исправительно-трудовой лагерь, где его профессиональные знания, умения и навыки применялись в полной мере. Такое централизованное распределение иногда носило «заказной характер», когда специалиста нужной профессии могли осудить лишь для того, чтобы направить его в специализированный лагерь.

В таблице № 2 отображены данные, которые дают нам понимание, как строилась лагерная экономика с точки зрения задействования рабочих на производстве.

Таблица 2. Количество нормированных отработанных часов/дней.

№ п/п	Показатели	Час / день
1	Количество рабочих дней в году	307
2	Стоимость списочного ч/дня	3-51
3	Стоимость отработанного ч/дня (без денежного вознагражд. и дополнит.	5-03

	питания гр. «А»)	
4	Дополнительное питание	60,0
5	Денежное вознаграждение	70,0
6	Полная стоимость отработанного ч/дня	6-33

Как видно из данной таблицы рабочих дней в году было 307 дней, это говорит о том, что из 365 дней в году только 58 были выходными. В году в среднем 52 недели. Очевидно, что свободным днем от работы у заключенных Прорвинского лагеря было воскресенье и еще 6 дней, которые возможно приходились на праздничные дни. Исходя из показателей стоимости час/день, мы можем подсчитать, что если 1 рабочий час оценивался в 3 рубля, а день 51 рубль, то рабочий день у осужденных составлял 17 часов, а на отдых и прием пищи оставалось всего 7 часов в сутки. Стоимость труда одного заключенного без питания и заработной платы в час составляла 5 рублей, а полная стоимость с питанием и заработной платы составляла 6 рублей в час. Из вышеприведенных данных видно, что труд заключенного абсолютно не оправдывал себя, так как убыль составляла минус 1 рубль. Несмотря на такие экономические показатели в Советском Союзе труд лагерных работников использовался в массовом порядке.

Одной из интересных частей рассматриваемого плана является «Производственная программа».

Таблица 3. Количество выловленной рыбы и по видам.

Вылов рыбы по кварталам	Количество в центнерах
Общее количество	150 000
В том числе:	
I квартал	-
II	59 000
III	40 000
IV	51 000
Передний состав вылова:	
Сельдь	21 000
Пузинок	9 014
Килька	3 000
Вобла	108 788
Крупный частик	5 016
Мелочь	3 182
Всего	150 000

Табличные данные показывают нам, что наибольший улов рыбы приходился на воблу, которая составляло 72,5 %, далее сельдь – 14 %, пузинок – 6 % и т.д. Очевидно, что малая разновидность рыбы говорила о конкретном государственном заказе на данный вид рыб, а также возможно, сказывалась слабая техническая оснащенность Прорвинского лагеря. Следует отметить, что в представленном перечне пород рыбы, мы не встречаем ценные и особо ценные сорта рыбы, которыми было известно Каспийское море. В списке не отмечены такие породы, как осетр, белуга и другие. Рыбная продукция, произведенная в лагерном хозяйстве, шла по нескольким направлениям. Часть рыбы шла на внутренние нужды, другая часть поставлялась в общую лагерную систему ГУЛАГа, третья часть направлялась для обеспечения населения. Как видно из данной таблицы, Прорвинский ИТЛ обеспечивал себя полностью рыбной продукцией и отправлял ее в другие лагеря. Что касается обеспечение гражданского населения страны, то рыбная продукция поставлялась в основном в крупные города Советского Союза, на строящиеся крупные объекты индустриализационной кампании. Подобная специфика экономики лагерей говорит о том, что основной функцией ГУЛАГа являлось не перевоспитание советского гражданина от уголовных привычек, а в первую очередь выполнение твердых государственных экономических и хозяйственных планов. Такая уверенность в данном тезисе мы видим на примере Прорвинского лагеря, который являлся лишь одним из немногих лагерных точек в огромной лагерной системе ГУЛАГа.

Интересна информация по поводу транспортного оснащения лагеря. Имелось несколько видов судов, предназначенные для ловли рыбы на море. Такая подробность промышленно-финансового плана Прорвинского исправительно-трудового лагеря поражает своим точным математическим расчетам.

Таблица 4. Состав ловецкого флота и нормы нагрузки на ловецкую единицу (центнерах).

Вид транспорта	Норма нагрузки на единицу	Вылов за год
100 стоечн. рыбниц по 3 подчалка	На подчалке 300	60 000
100 стоечн. реюшки по 2 подчалка	На подчалке 170	34 000
70 фирменных реюшек	На подчалке 100	7 000
... кавасаки	.....	31 000
18 (.....)	380	6 340
3 .. стаечн. .... (...5-7 ящ.)	В засол. жутику 1000	3 000
4 .... (по 3 ящика)	 570	2 000
Всего		.....

[9, Л. 97].

Данная таблица демонстрирует нам, насколько парк судоводного транспорта Прорвинского лагеря был оснащен и каковы их были мощности для реализации поставленных планов перед лагерным руководством со стороны первых руководителей ГУЛАГа. Как видно из представленного перечня морских судов, имелись суда иностранного производства, судя по их названию. При этом они отличались по тоннажности, что соответственно отражалось на их грузоподъемности и размерам. Для каждого вида транспортного судна были определены не только его грузоподъемность, но и годовая норма вылова промысловой рыбы. Такие математические расчеты позволяли лагерной администрации более точно рассчитывать свой план улова рыбы, а также обосновывать руководству ГУЛАГа собственное видение хозяйственно-экономического развития Прорвинского исправительно-трудового лагеря.

Данный план имеет много различных таблиц, которые показывают нам какие планы имелись в отношении промышленного производства рыбы на Каспийском море.

Следующая таблица, рассмотренная нами, показывает какие виды рыб и в каком объеме она должна была производиться в 1939 году.

Таблица 5. Ящик готовой продукции на улов.

Вид рыбы	Поступившая в обработку	Процент выхода	Всего готовой продукции
Сельдь соленая	21 000	78	16 280
Пузанок	9 014	78	7 020
Килька	3 000	78	2 340
Вобла колодка	96 310	76	73 130
Вобла вяленая	6 523	46	3 001
Вобла куренная	5 357	56	3 000
Крупный частик <i>колодка</i>	3 016	77	2 323
Крупный малосоленый частик	2 000	67	1 340
Мелочь	3 000	76	2 281
Вобла сырец	698	100	698
Мелочь	182	100	182
Всего	150 000	75	111 695

[10, Л. 98].

Данная таблица достаточно четко показывает нам какие виды рыб вылавливались в Каспийском море и какую готовую продукцию производил Прорвинский лагерь. Необходимо отметить, что по каждому виду рыбы имелся четко прописанный процент выхода из рыбного сырья будет произведена готовая продукция. Средний выход готовой рыбы выходил 75,5 % (подсчитано нами, в таблице как видно показано 75 %), что было неплохим показателем. Однако, необходимо отметить, что максимальным выходом было 100 %. Это объяснялось тем, что данный вид продукции (вобла сырец, мелочь) не требовал какой-либо специальной обработки рыбы и подавалась в том виде, в котором вылавливалась в море. Минимальным выходом была следующая продукция – вобла вяленая – 46 %, куренная – 56 %. Подобный процентный показатель характерен тому виду рыбной продукции, который требовал дополнительной термической обработки, что значительно влияло на массу рыбы в готовом виде. Подобные особенности для каждого вида промысловых рыб были прописаны не случайно. Также мы

можем предположить, что такая скрупулезность подсчетов в ловле и выходе готовой продукции говорит не о том, что в ОГПУ сидели такие классные специалисты. Такой подход говорит скорее о том, что данные расчеты производились узкими специалистами – ихтиологами и теми, кто до попадания в лагерную систему наказания трудился в Волго-Каспийском рыбном производстве и точно знал все особенности промысловых рыб на Каспии.

В документе приводятся цифровые данные, позволяющие нам судить о том, что какова была сортность и количество готовой продукции.

В соответствии с табличными показателями, мы можем говорить о том, что основная доля товарной рыбы приходилось на продукцию 1 сорта – 70 % или 75319 центнеров, готовая рыба 2 сорта составляла 24 % или 30663 центнеров, а 3 сорта – 6 % или 5713 центнеров. Рыба, шедшая на утиль, составляла 0 %. Такая производительность экономики Прорвинского лагеря выглядела неплохо исходя из данных по выпуску готовой продукции [10, Л. 98]. Однако, следует отметить, что для выполнения таких показателей, советская экономика руководствовалась не только экономическими расчетами, а в первую очередь использованием бесплатной рабочей силы в лице труда заключенных, часто осужденных по политическим или вымышленным причинам, что являлось нормой для Советского государства того времени.

Следующим разделом рассматриваемого плана развития лагеря «Себестоимость продукции», который значится под римской цифрой IV. Общая сумма затрат значилась 11184,0 тысяч рублей, что было достаточно крупной суммой денег. Также отмечается такой аспект, как себестоимость одного обезличенного центнера – 74, 86 %. Под данной категорией следует рассматривать любой вид рыбы, вылавливаемой в рамках работы лагеря. Данный показатель в 1938 году равнялся 73,5 %. Таким образом, мы видим увеличения себестоимости одного центнера рыбы на 1,36 тыс. рублей. При таких показателях интересно отметить, какова была стоимость готовой продукции. Общая сумма затрат по фактической себестоимости составляла 15936,6 тыс. руб., а по коммерческой цене – 18956,0 тыс. рублей. Себестоимость 1 обезличенного центнера составляла 143,81 тыс. руб., а по коммерческой – 171,05 тыс. рублей. Такие данные позволяют нам говорить о том, что в 1938 году реальные затраты на стандартный центнер составлял 77,7 %, а в целях коммерческой продажи уже 82,6 %. Следует отметить, что подобные финансовые данные показывают нам, разницу между себестоимостью готовой продукции на выходе из лагерного производства и показатель стоимости рыбной продукции при попадании в торговую сеть на прилавки магазинов. Такая разница на 1 центнер составлял 27,24 тыс. рублей, что было неплохой прибылью для предприятия, где основной производственной силой являлись осужденные заключенные. Необходимо отметить, что руководству лагеря следовало до 1 мая 1939 года уточнить калькуляцию себестоимости по элементам затрат и выслать полученные данные в г. Москву в ГУЛАГ [11, Л. 99].

Заключения. Таким образом, рассматривая план развития Прорвинского исправительно-трудового лагеря на 1939 год, необходимо отметить, что данный документ был достаточно обширен и расписан до самых мелочей, что говорит о четкой и скрупулёзной продуманности экономического плана. Подобная содержательность рассмотренного архивного документа только одного из многочисленных лагерей в системе ГУЛАГ показателен.

Следует отметить, что нам в объеме данной научной статьи удалось рассмотреть только часть обширного и подробного плана Прорвинского лагеря. Необходимость изучения данной тематики в Казахстане является актуальным, так как в настоящее время формирование и функционирование Прорвинского и Астраханского исправительно-трудовых лагерей не получила должного научного внимания в казахстанской исторической науке.

Необходимо отметить, что комплексное исследование, которое было запланировано в рамках грантового исследования, не исчерпало себя, так как основной целью его был поиск и сбор архивных и иных материалов по истории исследуемого ИТЛ. Его обработка и научное с точки зрения истории осмысление следует отнести на последующие годы, так как обнаруженный материал говорит о больших перспективах данного исследования.

Благодарности. Статья подготовлена в рамках выполнения грантового финансирования научного проекта № АР08856940 «Прорвинский и Астраханский лагеря в системе ГУЛАГ: «история, память, наследие (1932-1950 гг.)».

Список использованной литературы:

1. Карлаг: Вечная боль суровых времен (сборник воспоминаний). В 3-х томах / Составитель Жумадилова Н.Т. / ред.: Н.О. Дулатбеков. – Караганда: АРКО. – 2010. Т.1. А-Г. – 568 с.; Т.2. Д-К. – 628 с.;

Т.3. К-Ш. – 584 с.; Он же. Карлаг: Кенгирское восстание. Караганда: Изд-во Университета «Болашақ». – 2010. – 305 с.; Карлаг: Творчество в неволе: Художники, музеи, документы, памятники / Сост. Н.Т. Жумадилова; Караган. ун-т «Болашақ», Междунар. ист-просветит. правозащит. и благотворит. о-во «Мемориал». – Караганды. – 2010. – 248 с.; Дулатбеков Н.О., Алланиязов Т.К., Жумадилова Н.Т., Баймурынов Ж.М., Жунусова Б.А. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ-НКВД-МВД СССР (1931-1959). – 2012. – 828 с.

2. Алланиязов Т.К. Неповиновение надо пресечь... К истории восстания заключенных в 3-м лагерьном отделении Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения. Алматы: Фонд XXI век. – 2004. – 158 с.

3. Елеуханова С.В., Кульбаева Ж.Т., Аришабеков Т.Т. Карлаг: система вооруженной охраны. Изд-во «Ай-Астана». – 2011. – 300 с.

4. Алланиязов Т.К. История лагерей ГУЛАГа и ГУПВИ в Казахстане: опыт и проблемы изучения. Издательские решения, 2021. – 306 с.

5. Шильман Н. АстраханЛаг в Гурьеве: новые страницы истории // Прикаспийская коммуна (Атырау). – 11.08.2017 г.; Кораблев А.А. Забвение страшнее смерти // Прикаспийская коммуна (Атырау). – 31.05.2020 г.; Гузилов Л. Прорвлаг – Гурьевский лагерь смерти // Былина (Атырау). - №12. – 14.06.2021 г.

6. Ахметова У.Т., Исмаилов С.С. Вопросы историографии формирования и функционирования системы ГУЛАГ / Журнал Хабаршы-Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая / Серия «Исторические и социально-политические науки, № 1 (68) 2021. – С. 199-205.

7. Иванова Г.М. Забытый остров архипелага ГУЛАГ – Прорвинский ИТЛ / Historia provinciae – журнал региональной истории. 2021. Т.5, № 4. С. 1254–1293.

8. Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ). Ф.9414. Оп. 1. Д. 2973а. Л. 96.

9. Там же Л. 97.

10. Там же Л. 98.

11. Там же Л. 99.

References:

1. Karlag: Vechnaya bol' surovyyh vremen (sbornik vospominanij). V 3-h tomah / Sostavitel' ZHumadilova N.T. / red.: N.O. Dulatbekov. – Karaganda: ARKO. – 2010. T.1. A-G. – 568 s.; T.2. D-K. – 628 s.; T.3. K-SH. – 584 s.; On zhe. Karlag: Kengirskoe vosstanie. Karaganda: Izd-vo Universiteta «Bolashak». – 2010. – 305 s.; Karlag: Tvorchestvo v nevole: Hudozhniki, muzei, dokumenty, pamyatniki / Sost. N.T. ZHumadilova; Karagan. un-t «Bolashak», Mezhdunar. ist-prosvetit. pravozashchit. i blagotvorit. o-vo «Memorial». – Karagandy. – 2010. – 248 s.; Dulatbekov N.O., Allaniyazov T.K., ZHumadilova N.T., Bajmurynov ZH.M., ZHunusova B.A. Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitel'no-trudovogo lagerya OGPU-NKVD-MVD SSSR (1931-1959). – 2012. – 828 s. [in Russian]

2. Allaniyazov T.K. Nepovinoventie nado presech'... K istorii vosstaniya zaklyuchennyh v 3-m lagernom otdelenii Stepnogo lagerya MVD SSSR (16 maya – 26 iyunya 1954 goda). Dokumenty. Fakty. Suzhdeniya. Almaty: Fond XXI vek. – 2004. – 158 s. [in Russian]

3. Eleuhanova S.V., Kul'baeva ZH.T., Arshabekov T.T. Karlag: sistema vooruzhennoj ohrany. Izd-vo «Aj-Astana». – 2011. – 300 s. [in Russian]

4. Allaniyazov T.K. Istoriya lagerej GULAGA i GUPVI v Kazahstane: opyt i problemy izucheniya. Izdatel'skie resheniya, 2021. – 306 s. [in Russian]

5. SHil'man N. AstrahanLag v Gur'eve: novye stranicy istorii // Prikaspijskaya kommuna (Atyrau). – 11.08.2017 g.; Korablev A.A. Zabvenie strashnee smerti // Prikaspijskaya kommuna (Atyrau). – 31.05.2020 g.; Guzikov L. Prorvlag – Gur'evskij lager' smerti // Bylina (Atyrau). - №12. – 14.06.2021 g. [in Russian]

6. Ahmetova U.T., Ismailov S.S. Voprosy istoriografii formirovaniya i funkcionirovaniya sistemy GULAG / ZHurnal Habarshy-Vestnik Kazahskogo nacional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya / Seriya «Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki». YAnvar', № 1 (68) 2021. – S. 199-205. [in Russian]

7. Ivanova G.M. Zabytyj ostrov arhipelaga GULAG – Prorvinskij ITL / Historia provinciae – zhurnal regional'noj istorii. 2021. T.5, № 4. S. 1254–1293. [in Russian]

8. Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (dalee GA RF). F.9414. Op. 1. D. 2973a. L. 96. [in Russian]

9. Tam zhe L. 97. [in Russian]

10. Tam zhe L. 98. [in Russian]

11. Tam zhe L. 99. [in Russian]

УДК 94(479.24)
МРНТИ 03.09

10.51889/9551.2022.65.35.011

Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu*¹

*¹Bitlis Eren Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti,
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

AZERBAJCANDA MİLLİ HAREKETİN ÖNDERLERİ

Özet

20. asrın başlarında sadece Türk halklarının yaşadığı bölgelerde değil, tüm İslam milletlerinde sömürüye ve esarete karşı mücadele ve ulusal bağımsızlık mücadelesinin kıvılcımları doğmaya başlamıştı. Rusya Türkleri arasındaki ilk uyanış hareketinin merkezi Kazan ve Kırım idi. Kazan ve Kırım Türklerinde başlayan uyanış hareketlerine paralel olarak Azerbaycan'da da bir aydınlanma hareketi vücuda gelmişti.

19. asrın ortalarında Rusya Kafkasya'da egemen olmuştu. Bu dönemde Azerbaycan'da siyasal bakımdan Rus egemenliği varken, kültürel açıdan din ve mezhep yakınlığından kaynaklı Fars etkisi de mevcuttu. Ruslar kendilerine rakip olarak gördüğü İran'ı etkisiz hale getirmek için Azerbaycan'daki Türk dili ve kültürü üzerindeki Fars etkisini kırmak için yürüttüğü faaliyetler, istemeseler dahi ülkedeki millileşme sürecini başlatmıştır.

Bu çalışmada, Farsçanın etkisinin kaybolmasının ardından 19. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve 20. Asırdaki milliyetçi harekete dönüşen, Mirza Feth Ali Ahundzade öncülüğünde başlayan milli hareket incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Milli Kültür, Milli Hareket

Vezihi Sefa Fuat Hekimoglu*¹

*¹Bitlis Eren University, Department of International Relations, Republic of Turkey
E-mail:sefafuat@hotmail.com*

LEADERS OF THE NATIONAL MOVEMENT IN AZERBAIJAN

Summary:

At the beginning of the 20th century, not only in the regions where Turkic people lived, but also in all Islamic nations, the sparks of the struggle against exploitation and slavery and the struggle for national independence began to emerge. The center of the first awakening movement among Russian Turks was Kazan and Crimea. Parallel to the awakening movements that started in Kazan and Crimean Turks, an enlightenment movement had also emerged in Azerbaijan.

By the middle of the 19th century, Russia had dominated the Caucasus. In this period, while Azerbaijan had Russian domination in terms of politics, there was also Persian influence due to cultural closeness of religion and sect. The activities carried out by the Russians to neutralize Iran, which they saw as their rival, and to break the Persian influence on the Turkish language and culture in Azerbaijan, even if they did not want to, started the nationalization process in the country.

In this study, the national movement that emerged at the end of the 19th century and turned into a nationalist movement in the 20th century after the loss of the influence of Persian, started under the leadership of Mirza Feth Ali Ahundzade will be examined.

Keywords: Azerbaijan, National Culture, National Movement

доц. Др. Вечихи Сефа Фуат Хекимоглу*¹

*¹Битлис Эрен Университеті, Халықаралық қатынастар бөлімі, Түркия Республикасы
E-mail: sefafuat@hotmail.com*

ӘЗЕРБАЙДЖАН ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС КӨШБАСШЫЛАРЫ

Аңдатпа

XX ғасырдың басында қанау мен құлдыққа қарсы күрестің, ұлттық тәуелсіздік үшін күрестің ұшқындары түрік халықтары өмір сүрген аймақтар ғана емес, барлық ислам халықтарында пайда бола бастады.

Орыс түріктері арасындағы алғашқы ояну қозғалысының орталығы Қазан мен Қырым болды. Қазан мен Қырым түріктерінде басталған ояну қозғалыстарымен қатар Әзірбайжандағы ағартушылық қозғалыс пайда болды.

XIX ғасырдың ортасына қарай Ресей Кавказда үстемдік етті. Бұл кезеңде Әзірбайжанда саяси жағынан орыс үстемдігі болғанымен, діни және секталық жақындықтан мәдени тұрғыдан да парсы ықпалы болды. Орыстардың өздеріне қырсылас санаған Иранды залалсыздандыру және Әзірбайжандағы түрік тілі мен мәдениетіне парсы ықпалын бұзып, өздері қаламаса да, елде ұлттандыру үдерісін бастады.

Бұл зерттеуде парсы ықпалы жойылғаннан кейін 19 ғасырдың аяғында пайда болып, 20 ғасырда Мырза Фетх Али Ахундзадениң басшылығымен басталған ұлтшылдық қозғалысқа айналған ұлттық қозғалыс қарастырылады.

Тірек сөздер: Әзірбайжан, ұлттық мәдениет, ұлттың қалыптасуы.

Giriş, Kazan ve Astrahan Hanlıklarının ilhak edilmesiyle, 15. asrın ikinci yarısında başlayan Çarlık Rusya ordularının Türk ülkelerindeki yayılması, devam eden yüzyıllarda genişleyerek devam etmişti. Söz konusu dönemde Türk halkları, tam anlamıyla atalet içerisindeydi. Bu durum İdil Ural, Kafkasya ve Türkistan dâhil olmak üzere Türk dünyasının her yerinde Rus ilerleyişini kolaylaştırmaktaydı.

Türk halklarının içine düştükleri bu *uyuma* hali 19. Asrın ortalarına kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra Türk ve Müslüman halklar arasında tüm dünyada, sömürü ve esarete karşı ulusal bağımsızlık hareketinin kıvılcımları gözlemlenmeye başlamıştır. Bu durum, Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivinde yer alan bir belgede de zikredilmiştir. Rusya İmparatorluğunun bölgedeki idarecileri Türk ve İslam alemindeki uyanışı fark etmiş ve sorumlu oldukları birimleri uyarma ihtiyacı duymuştu. Bahse konu olan belgede, “*Çin sınırlarından Atlas Okyanusuna kadar Müslüman dünyasında bir canlanma zuhur etmiş ve Hıristiyanların egemenliğinden kurtulma duygusu yaygınlaşmıştır. Çarlık Rusya egemenliği altında yaşayan ve sayıları az olan Kafkas halkları ile Tatarlarda da bu hareket görülmeye başlamıştır*”²³ denilmektedir.

Hakikatte de Kazan şehri, Çarlık Rusya boyunduruğu altında yaşamakta olan Türk halkları içinde ilk uyanış hareketlerinin başladığı şehir olmuştu. 19. Asrın ortalarında, Abdulnasır Kursavî, Şehabeddin Mercanî, Hüseyin Feyizhanî ve Kayyum Nasırî, uyanışın esaslarını oluşturan önemli isimlerdi. Bunlar arasında Mercanî, Rusya Türklerindeki uyanışının habercisi olarak gösterilebilir²⁴. Tatar millî kimliğinin kurucusu sayılan Şehabeddin Mercanî, etnik bir birim esasındaki İdil-Ural Türklüğünün bir kısmı olan Tatar Türklerini, siyasi manada Altın Orda Hanlığı ile bütünleştirerek tanımlamıştı²⁵.

19. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Türklüğünün merkezi konumundaki Kazan şehrinde milliyet mefkûresi sadece tarih ve etnografya sahasında görülmekteydi. O zaman kadar bölge halkı kendilerini “*Müslüman*” olarak adlandırmakta, konuştuqları lisana da bilinçsiz bir şekilde “*Türk Dil*” demektedir. Kazan Türkleri arasında yenilikçi görüşleriyle dikkat çeken Şehabeddin Mercanî, Kazan tarihini anlattığı *Kitab-ı Müstefadül Ahbar, fi Ahval-i Kazan* adlı eserini Kazan Türkçesiyle kaleme almış ve halkına mensubu olduğu Müslümanlıktan başka bir de milliyet olgusunun varlığını hatırlatmıştır²⁶. O, bu eserinde şunları dile getirmişti: “*Dinden başka toplumlari birleştiren bir de millet duygusu vardır. Bazıları Tatar olmayı küçümseyerek o deyimden kaçınıp, biz Tatar değil Müslümanız, diye gereksiz girişimlerde bulunuyorlar. Ey miskin! Diyelim ki, senin Müslümandan başka milliyet yönünden bir adının daha olduğunu düşmanının bilmesi, söylemesi seni niye ürkütüyor? Elbette senin topluluğunu dağıtmak için o, bu toplumu bölmek için Türklüğünden söz etmeyip, Müslümanlar olarak anacaktır*”²⁷.

Çarlık Rusya hâkimiyeti altında yaşamakta olan Türk halklarındaki millî uyanıştan bahsederken İsmail Gaspıralı’ya da değinmek gerekmektedir. Gaspıralı Kırım’da başlattığı Cedit hareketi, tüm Türk dünyasını

²³ Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi, Fond No: İ-1, OP No: 31 D. No. 540 P.5.

²⁴ Aleksandr S. Zenkovsky, *Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 21–22.

²⁵ Rıdvan Akın, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Dağılma Devri ve Türklük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 228.

²⁶ Yusuf Akçura, *Türklüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001, s. 75-76.

²⁷ İhsan Ilgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 21.

etkilemiş eğitim faaliyetlerinin yanı sıra kültürel ve sosyal yaşamda uyanışın en etkin unsuru olmuştu. İsmail Gaspıralı'nın hayatında Tercüman Gazetesinin özel bir yeri vardır. Bu gazetenin yayın hayatına başlamasında Orenburglu altın tüccarı Ramiyev ve Kazanlı tüccar Hüseyinov kardeşlerin yanı sıra Azerbaycanlı petrol zengini Zeynelabidin Tağıyev'in de büyük desteği olmuştu²⁸. Tağıyev, sadece Tercüman gazetesi ve İsmail Gaspıralı'ya değil Azerbaycan'daki milli harekete de maddi yönden önemli katkıları olmuştu.

Kırım ve Kazan Türklüğünde başlayan kültürel uyanış hareketi, devam eden yıllarda Rusya İmparatorluğunda meskûn tüm Türk halklarının yaşadığı bölgelere sirayet etmiştir. Bu uyanış hareketinde Azerbaycan da mühim bir yer tutmaktadır.

Azerbaycan'da Millî Uyanış. Kazan ve Kırım Türklerinde başlayan uyanış hareketlerine paralel olarak Azerbaycan'da da bir aydınlanma hareketi başlamıştı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan halkını şu şekilde tanımlamaktadır: “*Azerbaycanlılar milliyet olarak Türk, din itibarıyla İslam, medeniyet bakımından doğuludur. Anadolu Türkçesine yakın bir şive ile konuşan Azerbaycan Türk'ü çeşitli şivelere sahip olan çeşitli isimler taşıyan Türk ağacının bir dalıdır.*”²⁹ Bu söylemden de anlaşılacağı üzere Azerbaycan'da milli hareketin başladığı ilk günlerden itibaren milliyet şuuru tüm canlılığı hüküm sürmekteydi.

Azerbaycan'ın da içinde olduğu Kafkasya topraklarını egemenliği altına almak isteyen Rusya, 14 Eylül 1829 tarihli Edirne Anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nu, 10 Şubat 1838 tarihli Türkmençayı Anlaşmasıyla da İran'ı devre dışı bıraktıktan sonra bölgede etkin güç haline gelmişti. Türkmençayı Anlaşmasıyla Azerbaycan'ın Kuzey kısmı Rusya'nın denetimine girmişti. Bu tarihten itibaren Azerbaycan Türkleri üzerinde Çarlık hükümetinin Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti uygulanmış ancak milli şuurunun farkında olan Azerbaycan halkına bu girişimlerin etkisi olmamıştı. Bununla birlikte din ve mezhep bakımından yakın oluşu, Rus egemenliği devrinde İran'ın Kuzey Azerbaycan'da kültürel alanda üstünlük kazanmasında etkili olmuştu. Ruslar, kendilerine rakip olarak gördükleri İran'ı etkisizleştirme girişimleri Azerbaycan'da millileşme sürecini hızlandırmıştır³⁰.

Azerbaycan'da Fars dili ve kültürünün etkisinin azalmasıyla birlikte edebî Azerbaycan Türkçesi canlılık göstermeye başlamış ve 19. asrın sonunda ortaya çıkan aydın kadrosunun ortak dili haline gelmişti. Özellikle fikir hayatı ve edebiyatta kendisini gösteren saf/temiz Türkçe ile konuşup yazma hareketi, Azerbaycan toplumunu başka sahalarda da etkin bir şekilde faaliyetlerde bulunmasında tetikleyici unsur olmuştu. Türkçecilik hareketi sayesinde, Azerbaycan Türkçesi millî dil olma özelliğine ulaşmış ve 20. yüzyıldaki Azerbaycan Türk milliyetçiliğine zemin hazırlamıştır³¹.

Tarihî süreçte değerlendirdiğimizde Azerbaycan'daki Türkçülük ve Azerbaycancılık hareketi, Farsçılık ve Rusçuluğa karşı bir savunma refleksi olarak vücuda gelmişti. Türkçülük; çok uzun yıllar boyunca Azerbaycan'daki millî tarihin araştırılması ve elde edilen bilgilerin yayılması, millî şuurun yükseltilmesi, millî medeniyetin geliştirilmesi, eğitim sisteminin millileştirilmesi, *Türk dili ve Türk milleti* adlarının resmileştirilmesi, millî dilin yabancı sözlerden temizlenmesi ve böylece devlet dili seviyesine yükseltilmesi, Türk devletleri ve halkları arasında sıkı ilişkilerin kurulması, Türk halklarının ortak alfabetinin oluşturulması, Genel Türk edebî dilinin meydana getirilmesi yolunda çabalar vermişti. Türkçülüğü tamamlayan Azerbaycancılık ise; Azerbaycan'ın milli devletçiliğini, ülkenin bölünmez bütünlüğünü ve ülkedeki etnik millî azınlıkların hukuklarının korunması konularını dikkate almıştır³².

Millî Hareketin Önderleri. Azerbaycan'ın ilk millî tarihçisi Abbas Kulu Ağa Bakihanlı'dır. O, eserlerinin çoğunluğunu Farsça kaleme almıştır. Onun tanınmasını sağlayan en önemli kitabı, Şirvan ve Dağıstan'ın tarihini, eski çağlardan başlayarak Rusya İran arasında 1813 tarihinde imzalanan *Gülistan Anlaşması*'na kadar anlattığı, *Gülistan-ı İrem*'dir. Bu eserin yazarın kendisi tarafından yapılan Rusça tercümesi 1926 yılında Bakü'de, Azerbaycan Türkçesine çevirisi ise yine Bakü'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist İlimler Akademisinin yayını olarak 1951'de yayınlanmıştır³³.

Bakihanlı'dan sonra Azerbaycan'da kültür hareketi uyandırmaya çalışan önemli isimlerden biri de Mirza Feth Ali Ahundzade'dir. O, eserlerini mizah konusu üzerine kaleme almış, piyesler ve şiirler yazmıştır. Bunlar

²⁸ Azat Ahunov, “İsmail Bey Gaspıralı: Rusya İmparatorluğunda Bir İnoredetsin Kaderi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, (Haziran 2005), s. 13.

²⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341 (1922-1924), s. 11.

³⁰ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmet Bey*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 2-3.

³¹ İbrahim Yüksel, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, Acar Yayınları, İstanbul, 1988, s. 68.

³² Nəsib Nəsibzade, “Türkçülük və Azərbaycançılıq Haqqında”, *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*, Ay-Ulduz Nəşriyyatı, Bakü, 1998, s. 5-6.

³³ Tahsin Yazıcı, “Bakihanlı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, s. 543-544.

ideoloji eseri olmayıp, toplum içindeki eskiliği ve geriliği hicvetmiştir³⁴. Ahundzade'nin ilk oyunu *Hekâyet-i Molla İbrahim Halil Kimyâger* adlı çalışmasıdır. Bu eserde simya uygulamalarıyla kendilerinin sömürülmesine izin veren cahil insanları alaylı bir yolla tenkit etmiştir³⁵. Ahundzade'ye göre sadece Azerbaycan Türklerinin değil, genel manada tüm İslam aleminin modern dünyadan geri kalmasının temelinde Müslüman halklardaki okur yazarlığın azlığı yatmaktaydı. Doğu Müslümanlığında okur yazarlığın daha çabuk gelişebilmesi için Arap harflerinde reform yapılmasının gerekli olduğunu düşünen Mirza Feth Ali, bu konuda bir eser de hazırlayarak Osmanlı yönetimine de başvurmuş, ancak bir sonuç alamamıştı³⁶. Ahundzade, Arap alfabesi üzerinde reform yapılmasının gerekli olduğunu savanan ilk kişi idi. Yine o, Şiilik-Sünnilik ve Müslümanlık-Hıristiyanlık inançları arasında kavgayı sona erdirecek, toplumları birbirine yaklaştıracak en sağlam köprünün laiklik olduğunu düşünmüştü.

Azerbaycan topraklarında çıkarılmakta olan petrol, Azerbaycan Türklerini ekonomik açıdan zengin ve müreffeh bir seviyeye çıkarmıştı. Bu maddî zenginlik, onların iktisadî ve ticarî mantığın ötesinde, millî meseleler üzerinde düşünce üretmesine de katkı sağlamıştı. Birçok Azerbaycanlı zengin, özellikle eğitim alanına ilgi duymuş, temel eğitimin yaygınlaştırılması ve ülkedeki okur-yazar sayısının artması hususunda gayret sarf etmişlerdi. Bu çabaların neticesinde Çarlık rejiminin son yıllarında temel eğitim veren binlerce Türk Okulu faaliyetlerine başlamıştı³⁷.

Azerbaycan'daki millî uyanışın sağlanmasında Mirza Feth Ali Ahundzade gibi yazarların kaleminden çıkan piyeslerin ve sahnelenen tiyatroların önemli rolü olmuştu. Piyes ve tiyatrodan sonra en önemli uyanış gazetecilik alanında olmuştu. Rusya İmparatorluğu'nda yaklaşık iki asırdan beri Rusça basın yayın faaliyetleri devam etmekle birlikte, Çarlık hükümetinin sansürcü politikaları sebebiyle Türk halkları bu sahada bir hayli geri kalmışlardı. Rusya Türkleri tarafından Türkçe olarak çıkarılan gazete Bakü'de yayınlanmıştır. Öncelikle köylülere sade bir Türkçe ile seslenen *Ekinci Gazetesi*, Moskova'daki öğrencilik yıllarından kalma *Narodnik*³⁸ eğilimlerinin etkisinde olan Hasan Bey Zerdabî tarafından 1875 yılında yayın hayatına başlamıştı. Ekinci'nin kurulması, Türk Dünyasında yeni bir devrin başlaması yolunda büyük bir ümit olmuştu. Ancak gazetenin aşması gereken önemli sorunlar vardı. Baskıcı ve sansürcü Çarlık Rusya hükümeti ile birlikte Azerbaycan'daki gelenekçi kanat ta Ekinci'nin karşısında yer almıştı. Gazetede yazıların sade bir Türkçeyle yazılması, eserlerini Farsça kaleme alan gelenekçileri kızdırmıştı. Şii ulema da “*kafir icadı ve İslamın ruhuna ters*” diyerek gazeteye karşı çıkmıştı. Nitekim Ekinci'nin ömrü fazla uzun olmamış, halkçı tutumu ve Osmanlıcı eğilimleri sebebiyle 1877-78 Osmanlı Rus harbi gerekçe gösterilerek yayın hayatına son verilmiştir. Ekinci'den sonra Azerbaycan'da *Ziya*, *Ziya-ı Kafkasya* gibi gazeteler ve *Keşkül* adlı edebî bir dergi de çıkmıştır³⁹. Keşkül dergisi, başlangıçta aylık çıkmaktayken, daha sonraları haftalık olarak basılmaya başlamıştır. Bu derginin Türkçenin yanı sıra, Arapça ve Farsça kısımları da bulunuyordu ve dergiye Rusya'nın çeşitli bölgelerindeki Türk halklarının mensupları, yazılarıyla katkı sağlamaktaydı⁴⁰.

Hasan Bey Zerdabî, birçok makalesinde Darwin'den etkilendiği gözlemlenmektedir. Onun “*Struggle for life*” ilkesini çok kıymetli bulan ve bu terimi “*Zindeganlık Cengi*” olarak Türkçeleştiren Hasan Bey, kaleme aldığı makalelerinde bu düşüncüyü tekrarlamış, yaşam kavgasında milletin mağlup olmaması için çağdaş medeniyeti yakalanması için Batılı tarzda eğitim verilmesi, dolayısıyla İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı Yeni tarz öğretim veren *Cedit Mektepleri*'nin yaygınlaştırılmasının gerekliliğini dile getirmişti. Zerdabî, Avrupalı tarzda eğitim modeline geçilmemesi ve Batı medeniyetinden uzaklaşılması durumunda Azerbaycan Türklüğünün, komşularının esiri konumuna düşeceğine inanmaktaydı⁴¹. Hasan Bey Zerdabî, Ekinci gazetesindeki bir yazısında, genel manada Türk halklarının dillerini yabancı lisanların tesirinden koruyamadıklarını, bunun bir sonucu olarak dillerini kaybetmek üzere olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre millet şuurunun yaşayabilmesi ve toplumun daha ileriye gidebilmesi, ilim ve medeniyetini geliştirebilmesi için dilini yaşatması şarttı⁴². Tüm bunlardan yola çıkarak,

³⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara, 1977, s. 69.

³⁵ Hamid Algar, “Mirza Feth Ali Ahundzade”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 187.

³⁶ İbrahim Yüksel, age, s. 45.

³⁷ Rıdvan Akın, age, s. 224.

³⁸ Rusça *halk* anlamına gelen *narod* (народ) sözünden türetilmiş, sosyal-devrimci bir harekettir. *Narodnikler*, 19. asrın sonlarında Rusya'da çıkmış ve devrimciliğin esasını köylülüğe dayandırmıştır.

³⁹ Fahri Sakal, age, s. 5.; Hüseyin Namık Orkun, age, s. 76.

⁴⁰ İbrahim Yüksel, age, s. 97.

⁴¹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s. 15.

⁴² Mirza Bala Mehmetzade, *Azerbaycan Misak-ı Millisi, 28 Mayıs istiklal Beyannamesinin Tahlili*, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul, 1927, s. 12-13.

Zerdabi'nin asıl maksadı ve ulaşmayı amaç edindiği hedefinin milletinin uyanması, ilerlemesi ve ilim ve medeniyet sahasında donanımlı bireyler olarak anavatanına sahip çıkması olduğunu söyleyebiliriz.

19. asrın sonu 20. asrın başlarında Azerbaycan toplumundan çıkan bir diğer büyük düşünce insanı Ali Merdan Topçubaşı idi. Ali Merdan Bey, sadece Azerbaycan Türklüğü için değil, Rusya'da meskûn tüm Müslüman halkların birliği için çalışmıştı. Topçubaşı, Rusya Müslümanlarının, Batı medeniyeti ve modern milliyetçiliğin etkisiyle birlik halinde olmalarının kaçınılmaz olduğuna inanmaktaydı. Bu amaca ulaşabilmek için, Kafkasya başta olmak üzere tüm Rusya Müslüman halklarının uyanışında ve onların teşkilatlanması yolunda önemli gayretleri olmuştur. O, bu dönemde adeta, Rusya İmparatorluğunda gayri Rus halkların rehberi durumundaydı⁴³.

20. yüzyılın başlarında, özellikle de Merkezî Rusya'da 1905 devrimleri sonucu Duma'nın açılması ve meşrûfî monarşiye geçildiği ve imparatorluk arazisinde görece daha yumuşak bir havanın esmeye başladığı dönemde Azerbaycan'da milliyet fikri ivme kazanmış ve şuurlu bir ilerleme katetmeye başlamıştı. Söz konusu dönemde Ali Merdan Topçubaşı tarafından çıkarılmaya başlayan *Hayat* gazetesi, Azerbaycan kadar Türkiye Türklüğü için de çok büyük şahsiyetler olan Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzade Ali Bey gibi iki önemli ismin tanınmasını sağlamıştı. *Hayat* gazetesinin ünü, Azerbaycan'la sınırlı kalmamış, Rusya'daki diğer Türk halklarının da gazeteye katkısı olmuştu. Üç Tarz-ı Siyaset adlı eseriyle Osmanlı Türkleri arasında büyük şöhret kazanan ve Cumhuriyet Türkiye'sinde de büyük hizmetleri olan Yusuf Akçura'nın da, bu gazetede bir makalesi yayınlanmıştı⁴⁴. Hüseyinzade Ali Bey, Çarlık Rusya'nın millî esaretine karşı Turancı fikirlerini ilk defa *Hayat* gazetesinin sayfalarında savunmuştu. Bu gazetede tefrika halinde yayınladığı "*Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir*" başlıklı yazı dizisinde o, "*Osmanlı*", "*Müslüman*", "*Tatar*" adlarına itiraz etmiş, bu ulusun adı *Türk Milletidir* demiştir. Yine bu gazetenin 184. sayısında çıkan "*Nümunə Məktəbi*" başlıklı yazısında, "*Ben Türküm, Kafkaslı bir Türküm, Türk bir Müslümanım, Müslüman bir insanım. Bu dört sıfatla yaşamak mecburiyetindeyim*" diyerek Azerbaycan Türklerinde "*millet*" fikrinin gelişimine büyük katkı yapmış ve aynı zamanca *Azerbaycancılık* ideolojisinin de temellerini atmıştır⁴⁵.

Bütün Türklerin, Anadolu Türkçesini ortak edebî dil olarak kullanması gerektiğini savunan Hüseyinzade Ali Bey, *Hayat* gazetesinden sonra yazılarına *Füyuzat* dergisinde devam etmiştir. 1906-1907 yıllarında toplam 32 sayı olarak Bakü'de çıkan bu dergi, Hüseyinzade'nin başredaktörlüğünde, Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in maddi desteğiyle yayınlanmıştı. *Füyuzat* dergisi etrafında toplanan Azerbaycan'ın aydınları, ülkede milli şuurun uyanmasına hizmet ederken, millî konularda Farsçılık ve Rusçuluğa karşı Türkçülük ideolojisini ön planda tutmuşlardı. *Füyuzat* yazarları, üzerinde çalışılması gereken en önemli konunun dil meselesi olduğunu kabul etmiş, edebiyatı dilin zenginleşmesi için bir araç olarak görmüş ve ortak dilin oluşması hususunda faaliyet göstermişti⁴⁶. Diğer *Füyuzat* yazarları gibi dil ve kültür alanında Rusya ve İran'dan ziyade Türkiye'ye yakın olunmasının gerekli olduğunu düşünen Hüseyinzade, bu faaliyetini Türkiye'de de devam ettirmiştir.

Hayat gazetesi yazarlarından olan ve Azerbaycan'da millî kültür hareketinin önderleri arasında gösterilebilecek bir diğer isim olan Ahmet Ağaoğlu; bu gazeteden önce *Kaspi* adındaki Rusça yayınlanan gazetenin başyazarı idi. Daha sonra *İrşad* isimli bir gazete de çıkarmış olan Ağaoğlu, Anadolu, İran ve Kafkasya bölgesi Türklüğü için önemli bir sorun olan Şii-Sünnî anlaşmazlığını ortadan kaldırmaya çalışmıştı⁴⁷. Rusça, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tüm Kafkasya için önemli bir lisan haline gelmiş, bölgede ikinci dil seviyesine ulaşmıştı. 1830'lu yıllardan itibaren Çarlık Rusya, Kafkaslara tüm kurum ve kuruluşlarıyla birlikte yerleştikten sonra Rusça okullar açılmış, *Kaspi* gazetesinden başka *Novoye Slovo*, *Bakinski Raboçi*, *Gudok* ve *Priziv* gibi Rus dilinde yayın organları faaliyet göstermeye başlamıştı⁴⁸. 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusça yayınlanan gazeteler arasında en önemlisi ve bölge üzerinde en büyük etkisi olan yayın organı *Kaspi* gazetesi idi. Gazetede Ahmet Ağaoğlu'dan başka, Ali Merdan Topçubaşı ve Firidun Bey Köçerli gibi Azerbaycan Türklerinin yazıları çıkmıştı. *Kaspi* sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Kafkasların, hatta Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunun bir medeniyet ocağı haline gelmiş, Kazan, Ufa, Orenburg, Nijni Novgorod ve Kırım gibi şehirlerdeki Türk halkları ile kültürel irtibat kurmuştu⁴⁹. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in sahibi olduğu bu gazete, Rusça yayınlanmakla birlikte

⁴³ Cəmil Həsənlı, "Rusiya Türklərinin Lideri" *Azərbaycanın Türkcülük və Azərbaycançılık Problemləri*, Ay-Ulduz Nəşriyyatı, Bakü, 1998, s. 48-49.

⁴⁴ Hüseyin Namık Orkun, age, s. 76.

⁴⁵ Ofeliye Bayramlı, "Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi", *Füyuzat (1906-1907)*, Çaşıoğlu, Bakü, 2007, s. v-vı.

⁴⁶ Zemine Ziyayeva, "Füyuzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azərbaycan'da Türkcə Meselesi", *Türkbilig*, Sayı:36, 2018, s. 189-190.

⁴⁷ Hüseyin Namık Orkun, age, s. 77.

⁴⁸ Zemine Ziyayeva, agm, s. 191-192.

⁴⁹ Nəsiman Yaqublu, *Kaspi Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti*, Qanun Nəşriyyatı, Bakü, 2011, s. 22-23.

sayfalarında millî konulara bolca yer vermekteydi. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Tagıyev, İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılmakta olan *Tercüman* gazetesini maddî yönden desteklemiş ve Bakü'de bu gazeteyi himayesi altına almıştı. Gaspıralı'nın yaymış olduğu Türkçü görüşler, Azerbaycan'da Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi aydınları büyük ölçüde etkilemişti⁵⁰. Hacı Zeynelabidin, Azerbaycan halkının cahillikten kurtulması için büyük gayret sarfetmiş olan hayırsever bir zengindi. Basın yayın faaliyetlerinden başka eğitime de büyük önem veren Tagıyev, 20. asrın başlarında başta Bakü şehri olmak üzere Azerbaycan'ın birçok kentinde eğitim cemiyetlerinin kurulmasına ön ayak olmuştur⁵¹.

Füyuzat dergisinin yazarlarından, Azerbaycan ve Türkiye Türklerine büyük hizmetleri olan Hüseyinzade Ali Bey, Azerbaycan kültürünün İran ve Rus tesirinden temizlenerek, bütün Türklerin Osmanlı Devletinin önderliğinde manevî bir birlik kurmaları gerektiğini savunmuştu. O tüm Türklerin "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak*" prensibiyle çalışmalarını tavsiye etmişti. Osmanlı İmparatorluğunda İttihat ve Terakki cemiyeti içinde Turancı görüşleriyle Türk aydınları etrafında toplamayı başaran Hüseyinzade, Ziya Gökalp'in Turancılık görüşlerine meyiletmesinde önemli rol oynamıştır⁵².

Sonuç. Genel olarak şunu ifade edebiliriz ki, Azerbaycan'da milli şuurun uyanması, Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgalinden sonra önemli bir ivme kazanmıştır. Rusya'nın işgal siyaseti neticesinde Azerbaycan halkı kendini yeniden ifade etmek mecburiyetinde kalmış ve böylece Rus işgali altındaki Kuzey Azerbaycan'daki Türkler, kan, nesil, dil ve kültür birliği konularını dillendirmeye başlamıştı. Abbas Kulu Ağa Bakihanlı, Mirza Feth Ali Ahundzade ve Hasan Bey Zerdabî gibi aydınlar, modern devrin taleplerine uygun olarak millet olmanın önemini kavrayabilmişlerdi. Onlar, dinî ve millî meselelere bir boy ya da bir bölgenin mensubu olarak değil, Kafkas-Azerbaycan Türklüğü seviyesinde yaklaşmışlardı⁵³.

Azerbaycan'daki millî uyanışta, 20. asrın başlarına kadar İslamcılık daha ön planda yer almaktayken, Osmanlı Devletinde 1908 yılında Meşrutiyetin ikinci defa ilanının ardından Türkiye'de milliyetçilik hareketinin kuvvetlenmesi, Azerbaycan'a da tesir etmiş ve aydın kadrolar ve onları destekleyen zenginler daha şuurlu bir şekilde milliyetçiliğin etrafında toplanmışlardı. Bu dönemde, 1911 yılında Bakü'de kurulmuş olan *Musavat Partisi*, tam anlamıyla milliyetçilik ve Türk Birliği esasına dayanmaktaydı. Bu hareketin yayın organı olan *Açık Söz* gazetesi de Mehmet Emin Resulzade tarafından 1915 senesinden itibaren Bakü'de çıkarılmaya başlamıştı. 1917 devrimleri neticesinde Çarlık rejiminin yıkılmasıyla milliyetçilik fikri daha da kuvvetlenmişti. Azerbaycan'da özerklik talebinde bulunan milliyetçi aydın grup bağımsızlık fikrine yönelmiş ve bu süreç Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır⁵⁴.

Mehmet Emin Resulzade'nin önderliğinde 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Bolşevikler tarafından 28 Nisan 1920'de dağıtılarak yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tesis edilmişti. 20. yüzyıl boyunca hem Sovyet Azerbaycan'ında, hem de İran Azerbaycan'ında, asırladır kullanılmakta olan "*Azerbaycan Türk halkı*", "*Türk dili*", "*Türk tarihi*" terimleri yerine "*Azerbaycan halkı*", "*Azerbaycan dili*", "*Azerbaycan milleti*", "*Azeri*", "*Azeri dili*" sözleri yerleştirilmeye başladı. Hatta öylesine çarpıtmalara gidilmişti ki Bakihanlı'nın Farsça kaleme aldığı "*Gülüstani-İrəm*" ve "*Qanuni-Qüdisi*" adlı eserleri yazarın kendisi tarafından Türk diline çevrildiği belirtilmiş olmasına rağmen, Sovyet Azerbaycan'ı bu kitapları "*Azerbaycan dili*" tercümesi ibaresiyle yayınlamıştı⁵⁵.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, 19. asrın sonu ile 20. asrın başlarında kültürel ve siyasî uyanışa önderlik etmiş tarihî şahsiyetler yeniden incelenmekte ve Türk tarihinde hakkettikleri yerlerini almaktadır.

Kaynaklar:

⁵⁰ Cəmil Həsənlı, agm, s. 45.

⁵¹ Ümit Akın, "Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü Hacı Zeynel Abidin Tagıyev", *Filoloji Araştırma Örnekleri Kitabı*, (Editör: Doç. Dr. Nuh Doğan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2018, s. 132.

⁵² İbrahim Yüksel, age, s. 131.

⁵³ Faiq Ələkbərli, "Şimali Azərbaycanda Milli Şüur Məsələsinə Tarixi-Fəlsəfi Baxış", https://www.academia.edu/37085996/ŞİMALI_AZƏRBAYCANDA_MİLLİ_ŞÜUR_MƏSƏLƏSİNƏ_TARİXİ_FƏLSƏFİ_BAXIŞ Historical philosophical opinion national consciousness problem in Azerbaijan North (Erişim Tarihi 25.05.2022)

⁵⁴ İbrahim Yüksel, age, s. 132.

⁵⁵ Faiq Ələkbərli, "Türkçülük və Oğuzçuluqdan "Azərbaycan Türkçülüğü" İdeyasına Doğru", https://www.academia.edu/31173148/Türkçülük_və_Oğuzçuluqdan_Azərbaycan_türkçülüğü_ideyasına_doğru?email_work_card=thumbnail. (Erişim Tarihi 25.05.2022)

1. Ahunov Azat, "İsmail Bey Gaspınski: Rusya İmparatorluğunda Bir İnoredetsin Kaderi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, (Haziran 2005), s. 7-18.
2. Algar Hamid, "Mirza Feth Ali Ahundzade", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 186-190.
3. Akın Rıdvan, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketi (1908-1918)*, Der Yayınları, İstanbul, 2002.
4. Akın Ümit, "Azerbaycan'ın Modernleşme Sürecinde Bir Öncü Hacı Zeynel Abidin Tagıyev", *Filoloji Araştırma Örnekleri Kitabı*, (Editör: Doç. Dr. Nuh Doğan), Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2018, s.123-138.
5. Akçura Yusuf, *Türkçülüğün Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2001.
6. Ələkbərli Faiq, "Şimali Azərbaycanda Milli Şüur Məsələsinə Tarixi-Fəlsəfi Baxış", https://www.academia.edu/37085996/ŞİMALI_AZƏRBAYCANDA_MİLLİ_ŞÜUR_MƏSƏLƏSİNƏ_TARİXİ_FƏL_SƏFİ_BAXIŞ_Historical_philosophical_opinion_national_consciousness_problem_in_Azerbaijan_North (Erişim Tarihi: 25.05.2022)
7. Ələkbərli Faiq, "Türkçülük və Oğuzçuluqdan "Azərbaycan Türkçülüüyü" İdeyasına Doğru", https://www.academia.edu/31173148/Türkçülük_və_Oğuzçuluqdan_Azərbaycan_türkçülüüyü_ideyasına_doğru_email_work_card=thumbnail. (Erişim Tarihi 25.05.2022)
8. Bayramlı Ofeliye, "Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi", *Füyuzat (1906-1907)*, Çarşoğlu, Bakü, 2007.
9. Həsənli Cəmil, "Rusiya Türklərinin Lideri", *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*, Ay-Ulduz Nəşriyyatı, Bakü, 1998, s. 44-51.
10. İhsan İlgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınlar, İstanbul 1988, s. 21.
11. Mehmetzade Mirza Bala, *Milli Azərbaycan Hareketi*, *Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları*, Ankara, 1991.
12. Mehmetzade Mirza Bala, *Azerbaycan Misak-ı Millisi*, 28 Mayıs istiklal Beyannamesinin Tahlili, *Necmi-İstiklal Matbaası*, İstanbul, 1927.
13. Nəsim Nəsimzade, "Türkçülük və Azərbaycançılıq Haqqında", *Azərbaycanın Türkçülük və Azərbaycançılıq Problemləri*, Ay-Ulduz Nəşriyyatı, Bakü, 1998, s. 5-9.
14. Orkun Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara, 1977.
15. *Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi*, Fond No: İ-1, OP No: 31 D. No. 540 P.5.
16. Resulzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, *Evkaf-ı İslamiye Matbaası*, İstanbul, 1339-1341 (1922-1924).
17. Sakal Fahri, Ağaoğlu Ahmet Bey, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 1999.
18. Yaqublu Nəsiman, *Kaspi Qəzetinin Yaranması və Fəaliyyəti*, *Qanun Nəşriyyatı*, Bakü, 2011.
19. Yazıcı Tahsin, "Bakihanlı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, s. 543-544.
20. Yüksel İbrahim, *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*, *Acar Yayınları*, İstanbul, 1988.
21. Zenkovsky Aleksandr S., *Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık*, *Üçdal Neşriyat*, İstanbul, 1983.
22. Ziyayeva Zemine, "Füyuzat Dergisi ve 1905 Sonrası Azerbaycan'da Türkçe Meselesi", *Türkbilgi*, Sayı:36, 2018, s. 187-202.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі:

1. Ахунов Азат, «Исмаил Бей Гаспринский: Ресей империясындағы бір Инордециннің тағдыры», *Journal of Modern Turkish Studies*, Т.: 2, №: 2, (маусым 2005), б. 7-18.
2. Алгар Хамид, «Мирза Фетх Али Ахундзаде», *TDV Ислам энциклопедиясы*, 2-том, 2-бет. 186-190.
3. Акын Рыдван, *Осман империясының ыдырау кезеңі және түрікшілдік қозғалысы (1908-1918)*, *Der Publications*, Стамбул, 2002.
4. Акын Үмит, «Әзірбайжанның модернизация үдерісінің пионері Хажсы Зейнел Абидин Тагыев», *Филология зерттеулерінің үлгілері кітабы*, (Редактор: Доц. Нух Доған), *Нобель академиялық баспасы*, Анкара, 2018, 123-138 бет.
5. Акçура Юсуф, *Түрікшілдік тарихы*, *Каунак басылымдары*, Стамбул, 2001.
6. Ələkbərli Faiq, "Şimali Azərbaycanda Milli Şüur Məsələsinə Tarixi-Fəlsəfi Baxış", https://www.academia.edu/37085996/ŞİMALI_AZƏRBAYCANDA_MİLLİ_ŞÜUR_MƏSƏLƏSİNƏ_TARİXİ_FƏL_SƏFİ_BAXIŞ_Historical_philosophical_opinion_national_consciousness_problem_in_Azerbaijan_North (Erişim Tarihi: 25.05.2022)
7. Ələkbәрли Фаиқ, "Түрікшілдік пен Оғызчулықтан "Әзербайжан Türkçülüüyü" Идеясина", https://www.academia.edu/31173148/Türkçülük_və_Oğuzçuluqdan_Azərbaycan_türkçülüüyü_ideyası_work_carte_r_nail? (Қолдану күні 25.05.2022)

8. Байрамлы Офелие, «Ұлттық ескерткішіміздің ұлы ескерткіші», Фююзат (1906-1907), Чашыоглу, Баку, 2007 ж.
9. Гасэнли Гамил, «Ресей түріктерінің көсемі», «Әзербайжандық түркизмге қарсы мәселелер». 44-51.
10. Ихсан Илгар, Ресейдегі бірінші мұсылман құрылтайы, Мәдениет министрлігі басылымдары, Ыстамбұл 1988, б. 21.
11. Мехметзаде Мирза Бала, Ұлттық Әзербайжан қозғалысы, Әзербайжан мәдени бірлестігінің басылымдары, Анкара, 1991 ж.
12. Мехметзаде Мирза Бала, Әзербайжан ұлттық пактісі, 28 мамырдағы Тәуелсіздік Декларациясының талдауы, Несм-и Истиқлал баспаханасы, Стамбул, 1927 ж.
13. Нәсиб Нәсибзаде, “Түрікшілдікке қарсы азербайжандық туралы”, Әзербайжандық түркизмге қарсы азербайжандық проблемалары, Ай-Улдуз Нәширийат, Баку, 1998, 1-бет. 5-9.
14. Орқун Хусейн Намык, Түрікшілдік тарихы, Көмен басылымдары, Анкара, 1977.
15. Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты, №: И-1 қор, ОП №: 31 D. №. 540 Б.5.
16. Ресулзаде Мехмет Эмин, Әзербайжан Республикасы (Кеуфйет-і, Құрылуы және қазіргі жағдайы), Evkaf-ı İslamiye баспаханасы, Стамбул, 1339-1341 (1922-1924).
17. Сакал Фахри, Агаоғлы Ахмет Бей, Түрік тарих қоғамы басылымдары, Анкара, 1999.
18. Якублу Нәсиман, Каспи Қазет вә Фәалийәтидің жаратылуы, Заң Нәсрият, Баку, 2011.
19. Үзгісі Тахсин, «Бакиханлы», TDV Ислам энциклопедиясы, 4-том, б. 543-544.
20. Юксел Ибрахим, Әзербайжандағы зияткерлік өмір және баспасөз, Асар басылымдары, Стамбул, 1988.
21. Зенковский Александр С., Ресейдегі пантүркизм және ислам, Үчдал басылымдары, Стамбул, 1983.
22. Зияева Земине, «Фююзат журналы және 1905 жылдан кейінгі Әзербайжандағы түрік мәселесі», Türkbiilic, No:36, 2018, s. 187-202.

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК 323.3
МРНТИ 11.15.25

10.51889/9714.2022.66.20.012

Л.Ю. Зайниева*¹, Э.Н. Суимбаева²

¹ д.полит.н., профессор,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: zainieval@mail.ru

² докторант 2-го года обучения,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: ehlmira9@mail.ru

**РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОЙ СТИПЕНДИИ «БОЛАШАК»
В СОЗДАНИИ КАДРОВОГО РЕЗЕРВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация

Обеспечение Казахстана подготовленными кадрами с международной квалификацией актуально также, как и на заре становления Независимости, когда была учреждена международная стипендия «Болашак». Формирование профессионального корпуса государственной службы из числа наиболее талантливой молодежи является приоритетной задачей современного Казахстана. Статья подготовлена на основе анализа нормативно-правовых документов, научных статей, статистических данных и других материалов. Используются исторический, сравнительный и институциональный методы. Характеризуются основные отличительные черты программы «Болашак». В статье описываются история развития программы поэтапно, ее трансформация в соответствии со стратегическими планами Казахстана. Обозначены результаты программы по обеспечению страны специалистами международного уровня. Особое внимание уделено подготовке государственных управленцев по программе «Болашак». Выявлена положительная динамика роста выпускников программы среди государственных служащих. В статье отмечаются достижения стипендии «Болашак» и признание её эффективности мировым сообществом.

Ключевые слова: международная стипендия «Болашак», образование, подготовка кадров, государственное управление, государственный служащий, молодежь.

Л.Ю. Зайниева*¹, Э.Н. Суимбаева²

¹ саяси ғылымдарының докторы, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

E-mail: zainieval@mail.ru

² докторант, ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: ehlmira9@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КАДР РЕЗЕРВІН
ҚҰРУДАҒЫ «БОЛАШАҚ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТИПЕНДИЯСЫНЫҢ РӨЛІ**

Аңдатпа

Қазақстанды халықаралық біліктілігі бар дайын кадрлармен қамтамасыз ету Тәуелсіздікті алған кезінде, «Болашак» халықаралық стипендиясы құрылған уақытынан бері өзекті. Неғұрлым талантты жастар арасынан мемлекеттік қызметтің кәсіби корпусын қалыптастыру қазіргі Қазақстанның басым міндеті болып табылады. Мақала нормативтік-құқықтық құжаттарды, ғылыми мақалаларды, статистикалық деректерді және басқа материалдарды талдау негізінде дайындалған. Тарихи, салыстырмалы және институционалды әдістер қолданылды. «Болашак» бағдарламасының негізгі

айырықша белгілері сипатталады. Мақалада бағдарламаның даму тарихы кезең-кезеңімен, Қазақстанның стратегиялық жоспарларына сәйкес оның трансформациялануы баяндалады. Елді халықаралық деңгейдегі мамандармен қамтамасыз ету жөніндегі бағдарламаның нәтижелері көрсетілді. «Болашақ» бағдарламасы бойынша мемлекеттік басқарушыларды даярлауға ерекше көңіл бөлінді. Мемлекеттік қызметкерлер арасында бағдарлама түлектерінің өсу динамикасы анықталды. Мақалада «Болашақ» стипендиясының жетістіктері және оның тиімділігін әлемдік қоғамдастықтың мойындауы атап өтілген.

Түйінді сөздер: «Болашақ» халықаралық стипендиясы, білім беру, кадрлар даярлау, мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызметкер, жастар.

L.Yu. Zauniyeva*¹, E.N. Suimbayeva²

¹Doctor of Political Sciences, Professor of the Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zainieval@mail.ru

² PhD student, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ehlmira9@mail.ru

THE IMPORTANCE OF THE INTERNATIONAL SCHOLARSHIP "BOLASHAK" IN THE FORMATION OF THE PERSONNEL RESERVE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

Providing Kazakhstan with trained personnel with international qualifications is as relevant as at the dawn of Independence, when the Bolashak International Scholarship was established. The formation of a professional civil service corps from among the most talented youth is a priority task of modern Kazakhstan. The article is based on the analysis of regulatory documents, scientific articles, statistical data and other materials. Historical, comparative and institutional methods were employed. The main distinctive features of the Bolashak program are characterized. The article describes the history of the development of the program in stages, its transformation in accordance with the strategic plans of Kazakhstan. The outcomes of the program to provide the country with internationally recognized experts are outlined. Special attention is paid to the training of state managers under the Bolashak program. The positive trend of the growth of graduates of the program among civil servants has been revealed. The article highlights the achievements of the Bolashak Scholarship and the recognition of its effectiveness by the world community.

Keywords: international scholarship «Bolashak», education, training of specialists, public administration, state worker, youth.

Введение. Государство и молодежь не разделимы. Каждому развивающемуся государству важны непрерывающиеся связи, взаимопонимание и взаимодействие всех поколений. Это залог стабильности общества. Образованная молодежь - высоко реализованное будущее страны.

Международная стипендия «Болашақ» (далее: «Болашақ») основана 5 ноября 1993 года Постановлением Президента Республики Казахстан Назарбаевым Н.А. Появлению стипендии способствовало требование времени. В документе указано, что целью создания «Болашака» является подготовка кадров из числа талантливой молодежи с соответствующим образованием для обеспечения перехода экономики Республики Казахстан на рыночные отношения, расширение международных связей [1]. Модернизация государства и общества, построение независимого государства невозможны без подготовки слоя квалифицированных управленцев. Страна стимулирует подготовку специалистов для тех областей, которые остро нуждаются в квалифицированных кадрах.

«Болашақ» за время своего существования стал социальным лифтом граждан, желающих получить качественное зарубежное образование в ведущих вузах мира. Стипендиаты «Болашака» работают в разных сферах. Это государственное управление, квазигосударственный сектор, образование и наука, медицина. Особое внимание уделяется подготовке обучающихся по инженерно-техническим специальностям.

Подготовка кадров для сектора государственного управления - основная часть политики многих стран мира. В Казахстане также особое внимание уделяется подготовке и профессионализации государственной службы. Программа «Болашақ» является составной частью системы подготовки

специалистов для сферы государственного управления [2, с.15]. В данной статье международная стипендия «Болашак» рассматривается как путь качественной подготовки государственных служащих.

Материалы и методы. Материалом для написания статьи послужили нормативно-правовые документы, национальные доклады Агентства Республики Казахстан по делам государственной службы, научные статьи, сборники различных конференций, статистические данные, публикации в средствах массовой информации на бумажных и электронных носителях и др. В работе использован целый ряд методов. Так, исторический метод привлечен для изучения стипендии «Болашак» в ее развитии. С его помощью выделены этапы исследования эволюции программы. Сравнительный метод использован для характеристики «Болашака» по основным его признакам в фарватере зарубежных стипендиальных программ и грантов. Институциональный метод направлен на выявление изменений качественного состава института государственной службы в Казахстане. Контент-анализ применен для изучения документов, отражающих рождение и весь последующий путь продвижения и совершенствования стипендии «Болашак» [3].

Обсуждение. Проведенный анализ показал, что научных работ, посвященных изучению международной стипендии «Болашак» в контексте его влияния на институт государственный службы, мало. Проводились исследования на предмет эффективности реализации «Болашака». Среди имеющихся выделяются такие публикации, как монография Капарова С.Г., посвященная изучению совершенствования государственной службы в Казахстане [4], статьи Есекиной Б.К. об улучшении системы подготовки государственных служащих [2], Нурбека С. об эволюции программы «Болашак» и её вклада в развитие страны [5], Кузековой А.А. об изучении человеческого капитала и качественного состава государственных служащих [6].

Результаты исследования. Исходя из зарубежного опыта типологии стипендиальных программ и грантов в современных условиях, «Болашак» можно отнести к следующему типу:

- по источнику финансирования – бюджетный;
- по целевой аудитории - для граждан страны, направленный на их социальную и финансовую поддержку;
- по основанию отбора – ориентированный на открытость и объективность;
- по объему финансирования – полное покрытие расходов стипендиатов;
- по наличию обязательств – отработка определенного времени в родной стране [7, с. 68-69].

К перечисленному следует добавить такие особенности, как:

- институциональное представительство - АО «Центр международных программ» (АО «ЦМП»), администратор стипендии;
- выбор университетов и научно-исследовательских центров мира на основе мировых рейтингов;
- прохождение обучения и стажировок согласно утверждаемого перечня приоритетных специальностей [8, с. 107].

В рамках реализации стратегических планов Казахстана, стремления обеспечить подготовленными кадрами приоритетные направления экономики «Болашак» прошел несколько этапов развития.

В 1993 году учреждена международная стипендия «Болашак».

1994 - 1996 годы. Отправка первых 187 казахстанских студентов в зарубежные университеты. В этот период стипендия присуждалась выпускникам по экономическим и гуманитарным дисциплинам. География обучения: США, Великобритания, Германия и Франция.

1997 - 1999 годы. Внесены изменения в порядок и правила присуждения стипендии и выполнения контрактных обязательств после завершения обучения. В конкурсе могли участвовать граждане Казахстана до 35 лет. Предоставлялась возможность молодым преподавателям и сотрудникам вузов прохождения стажировок сроком до одного года. Оказывалась поддержка победителям международных и республиканских конкурсов и олимпиад, их документы принимались без учета требования среднего балла успеваемости. Предполагалось трудоустройство выпускников «Болашака» в государственные органы и организации страны. Увеличивается количество зарубежных стран для направления обучающихся.

2000-2004 годы. Снизились требования на знание иностранных языков для претендентов в области инженерно-технических специальностей. Им предоставлялась возможность прохождения языковой подготовки за счет стипендии. В случае не освоения иностранного языка в необходимом объеме стипендиат прекращает обучение и обязывается возместить потраченные средства. Без учета среднего балла успеваемости принимались в качестве претендентов обладатели государственной молодежной премии Правительства РК «Дарын» и самостоятельно поступившие по программе «магистратура».

Вводится обязательная пятилетняя отработка для выпускников на государственной службе или в вузах, научно-исследовательских институтах, правоохранительных органах и на военной службе. Внедрено обязательство для стипендиатов по возвращению средств, потраченных на обучение в случае выбывания из программы по неуважительной причине. Впервые предоставлялась возможность обучения по программе докторантуры. За десятилетний период реализации «Болашака» было присуждено 780 стипендий для получения образования в 13 странах мира.

2005-2010 годы. Принято решение о возможном увеличении количества предоставляемых ежегодно стипендий до 3000. Постановлением Правительства Республики Казахстан учреждено АО «Центр международных программ», основная деятельность которого – осуществление процесса мониторинга обучения и трудоустройства стипендиатов «Болашака». Центр также реализовывает межправительственные гранты на обучение, расширяет партнерские связи с ведущими университетами мира в части снижения расходов на обучение. Вместе с тем Центром проводится аналитическая работа по изучению опыта зарубежных аналогичных стипендиальных программ [9]. При проведении конкурса по отбору стипендиатов преимущество имели обладатели знака «Алтын белгі». Снизились требования на знание иностранного языка для претендентов по медицинским специальностям. Была внедрена договорная база, закрепляющая условие обязательной пятилетней отработки в стране для выпускников после окончания обучения за рубежом. Охват количества зарубежных стран для обучения увеличен с 13 до 33. В целях развития восточного направления включены ведущие университеты Китая, Японии, Южной Кореи, Малайзии, Сингапура и некоторых государств-членов СНГ. Открыта программа стажировок для работников сферы образования и науки. Введены квоты по категориям для поступающих из числа сельской молодежи, государственных служащих, научных и педагогических работников.

Программа приобретала известность, набирала силу и значение для продвижения Республики Казахстан. Так, по мнению Туймебаева Ж.К., «Болашак» формирует кадровый потенциал, способствующий продвижению и интеграции Казахстана в число наиболее развитых стран мира [10, с. 189].

2011 – 2016 годы. Упразднена подготовка кадров по программе «Бакалавриат». Запущен программно-целевой механизм обеспечения трудоустройства выпускников – подписание трехстороннего договора между работодателем, стипендиатом и АО «Центр международных программ». Планировалось обучение специалистов по заявкам от работодателей. Увеличено число поступающих на инженерно-технические, медицинские и педагогические специальности. Усилены требования на знание иностранного и государственного языков. По программе «Магистратура» для поступающих введены новые категории работников СМИ, культуры и творческих сфер. Сокращен список зарубежных вузов, научных центров и лабораторий, рекомендуемых для обучения и прохождения научной стажировки на основе мировых рейтингов (QS World University Rankings, Academic Ranking of World Universities, Times Higher Education World University Rankings). Казахстанские магистранты и докторанты получили возможность обучения по программам магистратуры и докторантуры за рубежом. Пересмотрены подходы отбора претендентов и локализована языковая подготовка по формату «6+6» (6 месяцев – в стране, 6 – за рубежом) [11, с.304-306].

За 20 лет реализации программы «Болашак» стипендия была присуждена 10346 гражданам для обучения в 200 ведущих вузах 33 стран мира.

2017-2018 годы. Усилены требования к среднему баллу диплома (с GPA 3,0 до 3,3), пороговому уровню знания английского языка (с IELTS 5.0 до IELTS 5.5). Введен разграничивающий подход для трудовой отработки по схеме «центр-регион» с сокращенным сроком отработки в регионе три года вместо пяти лет [12, с.22]. Внедрена квота для самостоятельно поступивших в магистратуру по программе MBA в топ 10 ведущих бизнес-школ мира, а также квота по программе «ExecutiveEducation» для топ-руководителей частных компаний страны.

2019-2021 годы. Цифровизация конкурсных процедур и приема документов для присуждения стипендии «Болашак». Сокращены этапы конкурсного отбора с шести до трех туров. Отменены все квотные категории и предварительная языковая подготовка, за исключением квоты для молодежи из сельской местности на обучение иностранному языку сроком до шести месяцев на территории РК. Усилены требования к претендентам: обязательное наличие приглашения от зарубежного вуза из списка рекомендуемых. Это требование не касается претендентов на получение стипендии из сельской местности. Отменены требования по среднему баллу успеваемости аттестата или диплома (GPA) и тесты на знание иностранного языка. Утверждены новые категории стажировок: «ученые» и «работники в сфере культуры и спорта».

2022 год – по настоящее время. В июле 2022 года состоялось очередное заседание Республиканской комиссии по подготовке кадров за рубежом. По поручению Президента РК К.-Ж. К. Токаева программа «Болашак» переориентирована в сторону инженерно-технических специальностей. Увеличено количество стипендий по этим специальностям с 36% до 60% по сравнению с прошлым годом. В целях обеспечения доступности и повышения интереса претендентов на программы медицинского направления выделена отдельная категория для академического обучения медицинских работников. В целом в 2022 году по магистратуре и резидентуре выделено 385 стипендий, по программам докторантуры – 60 стипендий [13].

Приведем несколько имен новых стипендиатов, которые довольно ярко воплощают вышеназванные подходы к отбору обучающихся по программе «Болашак». Среди них, например, Аяжан Ахатова, которая поступила в Оксфордский университет для изучения клинической эмбриологии. Это очень актуальная для Казахстана тема: лечение бесплодия с помощью вспомогательных репродуктивных технологий. В числе обладателей стипендии Дулат Бекмухамбет. Он из Атырауской области, работает в отделе земельных отношений Исатайского района. Поступил учиться в магистратуру Иллинойского университета в Чикаго по специальности «строительная инженерия». Показателен пример учителя математики средней школы села Узынагаш Жамбылского района Алматинской области Гульзии Курманкан. Она стала магистрантом Университета Южной Флориды по специальности «математическое образование». После окончания бакалавриата в Евразийском национальном университете им.Л.Н.Гумилева Гульзия вернулась работать в родное село. По ее мнению, в молодости надо набираться опыта и начинать постигать профессию с самого начала. Но во время работы ощутила недостаток знаний, чтобы готовить талантливых детей, которых на селе немало, к международным олимпиадам. Поэтому решила повысить свой уровень по программе «Болашак». После завершения обучения Г.Курманкан планирует вернуться домой, преподавать своим ученикам на мировом уровне и поднять тем самым качество математического образования в сельской местности [14].

В настоящее время «Болашак» состоит из академического обучения (по программам «Магистратура», «Докторантура») и научно-производственной стажировки в ведущих компаниях и университетах мира. Цель программы остается неизменной - подготовка кадров и специалистов по приоритетным специальностям для страны. Действуют Республиканская комиссия по подготовке кадров за рубежом, Комиссия по рассмотрению обращений обладателей международной стипендии «Болашак», Независимая экспертная комиссия по отбору претендентов.

На март 2022 года за границей по стипендиальной программе «Болашак» подготовлены более 11 тысяч специалистов. Выпускники «Болашака» работают в разных сферах. 809 человек заняты в здравоохранении (из них 545 – практикующие врачи и 135 преподают в медицинских вузах). 1036 выпускников трудятся в образовательной отрасли. 11 – ректоры ведущих вузов страны. Среди выпускников более 2 тысяч специалистов по инженерно-техническим специальностям, 1300 – по информационным технологиям и коммуникациям, почти 400 – по естественным наукам, 80 – по сельскому хозяйству [15, с. 69]. География обучения стипендиатов «Болашака» на 2021 год охватывает все ведущие страны мира: на первом месте Великобритания – 46%, США и Канада – 26%, Европа – 13%, Азия – 8%, Российская Федерация – 7% стипендиатов [16].

Выпускники программы с целью объединения своего опыта и повышения активности молодежи в участии стабильного развития страны 30 марта 2001 года создали Ассоциацию стипендиатов Международной стипендии «Болашак». За время своего существования Ассоциация реализовала более 500 проектов. Сначала деятельность Ассоциации была направлена на обеспечение возвращения казахстанской молодежи, обучающейся за рубежом, в республику, оказания помощи в трудоустройстве выпускников и увеличения претендентов из числа талантливых молодых людей для участия в конкурсе «Болашака». Сегодня организация имеет представительство 8 регионах страны. Она реализовывает социально-благотворительные проекты («Каждый ребенок достоин школы», «Өзіңнен баста», «9М»), охватывающие детей с особыми образовательными потребностями, дублиаж популярных иностранных фильмов и перевод зарубежных бизнес-книг на государственный язык, оказывают поддержку ветеранам Великой Отечественной войны. В рамках проекта «Наши знания – нашей стране» выпускниками «Болашака» регулярно проводятся лекции, дискуссионные встречи со студентами учебных заведений Казахстана. Принимаются меры по поддержке бизнес-инициатив молодых людей, проводятся конкурсы стартап-проектов среди молодежи. Два раза в год собирается форум «Bolashaq Business Forum» для создания платформы взаимодействия «болашаковцев», молодых предпринимателей с профессионалами своего дела и представителями государственных органов. По проекту «Помогаем выбрать профессию»

проводятся лекции для школьников по выбору будущей работы и самоопределения своих талантов во всех общеобразовательных учреждениях страны. Оказывается поддержка выпускникам программы по вхождению в профессиональное сообщество через наставничество более опытных членов Ассоциации по проекту «Qoldau mentoring program». Помощь предоставляется не только в трудоустройстве, но и в дальнейшем карьерном росте. Функционирует Корпоративный университет Ассоциации с семинарами и тренингами по личностному росту, повышению бизнес-компетенций, организуются встречи с экспертами отраслей. На базе Ассоциации создаются профессиональные и инвестиционные клубы, а также клубы спортивные, по здоровому образу жизни и семейным вопросам. Внутри клубов проводятся гостевые лекции, мастер-классы, тематические вечера [17].

Ассоциация совместно с молодежным крылом партии «Аманат» «Жастар рухы» реализовала проект «Молодежный кадровый резерв». Создала республиканскую базу данных о молодых специалистах с высоким уровнем компетентности в области государственного управления, мотивированных на активное участие в развитии государства, расширяет возможности внесения своего вклада в законотворческие инициативы. Члены Ассоциации участвуют в рабочих группах по разработке законопроектов для Парламента и Правительства РК, оказывают в последующем помощь в их реализации. В целом деятельность Ассоциации направлена на реализацию потенциала стипендиатов «Болашака», использование его в деле всестороннего развития и мобилизации молодых людей на дальнейшее продвижение страны, предоставление им платформы для осуществления творческих идей.

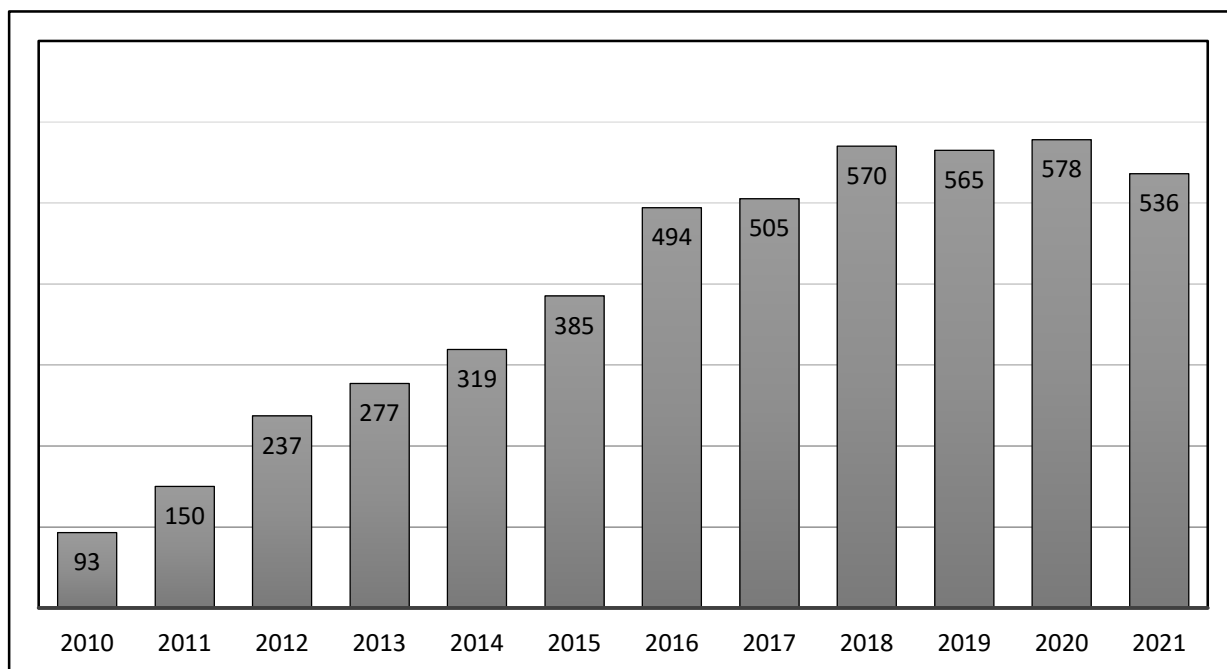
Такие действия целесообразны и эффективны с учетом работы молодежных организаций. Отметим, например, содержание решений внеочередного УІ съезда «Жастар рухы», состоявшегося в 2022 году. На брифинге в партии «Аманат» в июле указанного года представители молодежного крыла, объединяющего в своих рядах свыше ста тысяч человек, особо остановились на вопросе повышения вовлеченности молодых людей в процессы управления государством. Была отмечена необходимость включения молодых людей в рабочие группы по разработке законодательных актов, выявлению и созданию условий для их участия в формировании государственных и региональных программ развития, бюджетов их обеспечения, в контроле за исполнением принятых документов. Участники брифинга отметили и большое значение морально-этических норм, которые должны воспитываться у молодежи. Речь шла о справедливости, знаниях, честном труде и патриотизме [18].

Привлечению выпускников «Болашака» в сектор государственного управления уделяется особое внимание. Согласно «Концепции обучения государственных служащих» для повышения профессионального уровня и квалификации поддерживается подготовка кадров по программе «Болашак» [19]. Выпускники «Болашака» могли претендовать на зачисление в резерв административных государственных служащих без прохождения конкурсного отбора с момента завершения обучения [4, с. 94]. В настоящее время претендентам для зачисления в корпус административных государственных служащих требуется стаж работы, но для болашаковцев это требование снижено на один год [20]. Агентством Республики Казахстан по делам государственной службы ведется ежеквартальный мониторинг качественного состава государственных служащих на наличие выпускников программы «Болашак».

Начиная с 2008 года, закреплена специальная квота для подготовки государственных служащих по специальностям «Государственное управление», «Государственная политика» и «Международные отношения». Претенденты должны были иметь трехлетний стаж. В случае прохождения отбора на присуждение стипендии им вменено обязательство непрерывной пятилетней трудовой деятельности на государственной службе [3]. С 2012 года требования по стажу к претендентам категории «государственный служащий» снизился до двух лет. Добавлено требование по наличию заявления работодателя на подготовку специалиста с условием обеспечения места труда. Условие обязательной пятилетней отработки осталось без изменения. С 2019 года квота на обучение государственных служащих по «Болашаку» упразднена. Сохранилась квота на прохождение стажировки сроком до 12 месяцев в зарубежных отраслевых организациях [21]. Программа стажировок направлена на самостоятельное формирование ее содержания претендентами на получение стипендии. Потенциальные стажеры могут построить свою программу с точки зрения собственного профессионального роста и применимости полученного зарубежного опыта в казахстанских реалиях. Целесообразность прохождения стажировок обусловлена повышением конкурентоспособности государственных служащих и обеспечением их международным управленческим опытом [22].

Привлечение на государственную службу талантливой молодежи является одной из среднесрочных задач дальнейшего вектора развития государственного управления. Средний возраст государственных служащих на протяжении последних лет составляет 38-39 лет.

Динамика роста количества выпускников стипендии «Болашак» среди государственных служащих в 2010 – 2021 годы [23, с.238], [24].

Тенденция увеличения числа выпускников «Болашака» наблюдается до 2019 года, что может быть связано с возвращением на свои места службы стипендиатов, получивших образование по квоте «государственный служащий». Уменьшение количества болашаковцев в 2019 году незначительное - 0,9%. Сокращение их количества в 2021 году на 7,3%, требует наблюдения и проведения исследований для выявления дополнительных факторов, влияющих на мотивацию трудоустройства выпускников «Болашака» на государственную службу. По состоянию на 1 января 2022 года в целом на государственной службе работают 2 998 выпускников зарубежных вузов, что составит 3,4% от общего количества занятых в указанной сфере.

Заключение. Таким образом, «Болашак» является прорывным образовательным проектом в области развития человеческого капитала и визитной карточкой страны. Своей долговечностью и способностью эволюционировать с течением времени международная стипендия стала моделью для других стран. Трансформация программы продолжается в сторону повышения прозрачности присуждения стипендии «Болашак», цифровизации и автоматизации конкурсного отбора. В целях предоставления равных возможностей всем гражданам упразднены квотные категории (кроме сельской молодежи) и отменены возрастные ограничения.

Большую ценность стипендии «Болашак» отметил Президент РК Касым-Жомарт Кемелевич Токаев. В своем труде «Свет и Тень» он обозначил, что данная программа «является уникальным шансом для подрастающего поколения получить первоклассное образование и приобрести столь важную конкурентоспособность в эпоху стремительной глобализации». Он особо подчеркнул, что «этой программе нет аналогии в современном мире» [25, с. 505].

В своем Послании народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество», произнесенном в сентябре 2022 года, К.-Ж.К.Токаев значительное внимание уделил перезагрузке государственного управления. Он указал, что «Новому Казахстану» нужны новые государственные управленцы», что «нужно усилить кадровый резерв». В этой связи чрезвычайно актуальны положения Послания о том, чтобы в обществе высоко ценились профессионализм и трудолюбие. Особенно это важно в работе с молодыми людьми, которые стремились бы постигнуть все тонкости одной конкретной профессии, уважали добросовестный и честный труд, были бы конкурентоспособными не только в Казахстане, но и за его пределами [26]. Представляется, что роль кадрового резерва могут продолжать выполнять «болашаковцы», а также способные и достойные представители молодежи страны.

Программа «Болашак» получила позитивную оценку в международном сообществе. Так, по итогам исследований Британского совета и Германской службы академических обменов она на Восьмой международной конференции Going Global в Майами (США) в 2014 году признана лучшей стипендиальной программой среди 11 подобных стипендий в мире. Это признание стало возможным благодаря разнообразию выбора программ обучения, направлений подготовки и географии вузов. Отмечались такие особенности, как доступность для широких слоев населения, точечность подготовки и работа с выпускниками. Опыт реализации «Болашака» стал основой для российской программы «Глобальное образование – на 2014-2016 гг.» [27].

Поэтому программу «Болашак» можно квалифицировать в качестве эффективного социального лифта для молодежи, обладающей инновационным потенциалом. «Болашак» является инвестицией в молодежь и предоставляет ей возможность внести свой вклад в развитие страны.

В целом «Болашак» выполняет функцию пополнения резерва государственных служащих образованными специалистами, способными решать важные задачи и быстро адаптироваться к изменяющимся условиям и меняющимся потребностям общества.

Список использованной литературы:

1. Об учреждении международных стипендий Президента Республики Казахстан «Болашак» для подготовки кадров за рубежом. Постановление Президента Республики Казахстан от 5 ноября 1993 года, №1394 [Электрон.ресурс]. - [https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_\(дата обращения: 26.05.2022\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_(дата%20обращения%3A%2026.05.2022)).
2. Есекина Б.К. Подготовка управленцев новой формации в Республике Казахстан // Вестник Академии управления при Президенте Кыргызской Республики 2009, №9, с.15-18 [Электрон.ресурс]. - [https://elibrary.ru/item.asp?id=26288664_\(дата обращения: 22.06.2022\)](https://elibrary.ru/item.asp?id=26288664_(дата%20обращения%3A%2022.06.2022)).
3. Например, «Правила отбора претендентов для присуждения международной стипендии «Болашак» [Электрон.ресурс]. - [https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000573_\(дата обращения: 16.06.2022\)](https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080000573_(дата%20обращения%3A%2016.06.2022)).
4. Капаров С.Г. Совершенствование государственной службы в Республике Казахстан. - Екатеринбург: ООО «Форт Диалог-Исеть», 2007. – 320 с.
5. Нурбек С. Программа «Болашак» вносит серьезный вклад в развитие страны // Казахстанская правда, 3 апреля 2012.
6. Кузеева А.А. Человеческий капитал государственных служащих Республики Казахстан: оценка эффективности образовательной программы «Болашак» // Экономика: стратегия и практика, 2015, №2, с. 104-112.
7. Рязанцев С.В., Ростовская Т.К., Очирова Г.Н., Плетнева Ю.Э. Государственные стипендиальные и грантовые программы на обучение за рубежом как фактор развития человеческого капитала: российский и зарубежный опыт // LogosetPraxis, 2021, т. 20, №1, с. 65-77 [Электрон.ресурс]. – [https://psst.jvolsu.com/index.php/ru/archive-ru/361-logos-et-praxis-2021-tom-20-1_\(дата обращения: 22.06.2022\)](https://psst.jvolsu.com/index.php/ru/archive-ru/361-logos-et-praxis-2021-tom-20-1_(дата%20обращения%3A%2022.06.2022)).
8. Мархаева Б.А. «Болашак» как казахстанская модель для бенчмаркинга в образовании // Сборник научных статей по итогам международной научно-практической конференции. – СПб.: Издательство «КультИнформПресс», 2014, с. 106-108.
9. Жангозин А. Как идет модернизация программы «Болашак» // Казахстанская правда, 4 апреля 2022.
10. Туймебаев Ж.К. Актуальные аспекты реформы образования в Республике Казахстан. Алматы: Алматыкітап баспасы, 2010. – 304 с.
11. Терещенко Т.А., Нурмухамбетова А.Е. «Болашак» бағдарламасы құрылуы мен дамуының тарихи-географиялық аспектілері // Вестник Западно-Казахстанского государственного университета им. М.Утемисова, 2016, №4, с. 304-311.
12. Основные этапы развития программы «Болашак» // Bolashaqdigital, 2021, №1-2, с.22 [Электрон.ресурс]. - [https://bolashak.gov.kz/ru/chitat-zhurnal_\(дата обращения: 22.06.2022\)](https://bolashak.gov.kz/ru/chitat-zhurnal_(дата%20обращения%3A%2022.06.2022)).
13. Бри А. Акцент – на инженеров и медиков // Казахстанская правда, 13 июля 2022.
14. Нойер Т. Ориентир – на технарей // Казахстанская правда, 21 июля 2022.
15. Тогайбаев Б. Новый вектор. Насколько обоснованы изменения в программе «Болашак» // ForbesKazakhstan, 2022, №3, с. 68-71.

16. *Graduates by areas of study*// *Bolashaq digital*, 2021, №1-2, с.23 [Электрон.ресурс]. - <https://bolashak.gov.kz/ru/chitat-zhurnal> (дата обращения: 30.09.2022).
17. Стативкина А. Ассоциация «Болашақ»: 20 лет на пути становления и развития конкурентноспособной молодежи [Электрон.ресурс]. - www.zakon.kz/5063536-assotsiatsiya-bolashak-20-let-na-puti.html?ysclid=18o0bu2vx1146390745 (дата обращения: 30.09.2022).
18. Сыздыкова Л. Новые приоритеты и проекты // *Казахстанская правда*, 21 июля 2022.
19. Концепция обучения государственных служащих. Постановление Правительства Республики Казахстан от 13 ноября 2000 года, №1706 [Электрон.ресурс]. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001706_ (дата обращение: 14.07.2022).
20. Специальные квалификационные требования к административным государственным должностям корпуса «А». Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года, № 151 [Электрон.ресурс]. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000151#z100> (дата обращения: 26.05.2022).
21. Бри А. «Болашақ»: повысить эффективность // *Казахстанская правда*, 25 февраля 2022.
22. Башимов М. Болашақу 20 лет // *Человек и закон*, 5 сентября 2013.
23. Кузеева А.А. Анализ качественного состава персонала государственной службы Республики Казахстан // *Вестник «Университета «Туран»*, 2015, №1, с. 234-239.
24. Национальные доклады о состоянии государственной службы в Республике Казахстан [Электрон.ресурс]. - <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/> (дата обращения: 15.06.2022).
25. Токаев К.-Ж. Свет и Тень. Астана: «Астана полиграфия», 2007. - 576 с.
26. Токаев К.-Ж.К. Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана // *Казахстанская правда*, 2 сентября 2022.
27. Хомс Н. «Болашақ»: секрет успеха // *Казахстанская правда*, 8 ноября 2019.

References:

1. *Obuchrezhdeniimezhdunarodnyhstipendij Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Bolashak» dlyapodgotovkikadrovzarubezhom. Postanovlenie Prezidenta Respubliki Kazakhstanot 5 noajbrya 1993 goda, №1394 [Elektron. resurs]. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_ (dataobrashhenija: 26.05.2022) [inRussian].*
2. *EsekinaB. K. Podgotov kaupravlenchevnovoj formachijv Respubliki Kazakhstan // Vestnik AcademiiupravlenijapriPrezidenteKyrgyzskoiRespubliki 2009, №9, s. 15-18 [Elektron. resurs]. - https://elibrary.ru/item.asp?id=26288664 (dataobrashhenija: 22.06.2022) [inRussian].*
3. *Naprimer, «Pravila otbora pretendentov dlja pricuzhdenija mezhdunarodnoi stipendii Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Bolashak» [Elektron. resurs]. - https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/P080000573_/11.06.2008 (data obrashhenija: 15.06.2022) [in Russian].*
4. *Kaparov S.G. Sovershenstvovanie gosudarstvennoi sluzhby v Respubliki Kazakhstan. - Ekaterinburg: OOO «Fort Dialog-Icet'», 2007. – 320 s. [in Russian].*
5. *Nurbek S. Programma «Bolashak» vnosit ser'eznyj vklad v razvitie strany // Kazakhstanskaja pravda, 3 aprelaj 2012 [in Russian].*
6. *Kuzekova A.A. Chelovecheskij kapital gosudarstvennyx sluzhashhix Respubliki Kazakhstan: ochenka effektivnosti obrazovatel'noj programmy «Bolashak» // Ekonomika: strategija i praktika, 2015, №2, s. 104-112 [in Russian].*
7. *Rjanzanhev S.V., Rosovskaja T.K., Ochirova G.N., Pletneva W.E. Gosudarstvennye stepindial'nye i grantovye programmy na obuchenie za rubezhem kak factor razvitiija chelovecheskogo kapitala: rossijskij i zarubezhnyj opyt // Logos et Praxis, 2021, m. 20, №1, с. 65-77 [Elektron. resurs]. – https://psst.jvolsu.com/index.php/ru/archive-ru/361-logos-et-praxis-2021-tom-20-1 (data obrashhenija: 22.06.2022) [in Russian].*
8. *Marxaeva B.A. «Bolashak» как kazakhstanskaja model' dlja benchmarkinga v obrazovanii // Sbornik nauchnyx statej po itogam mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferenicii. – SPb.: Izdatel'stvo «Kul'InformPress», 2014, s. 106-108 [in Russian].*
9. *Zhangozin A. Kak idet modernizachija programmy «Bolashak» // Kazakhstanskaja pravda, 4 aprelja 2022 [in Russian].*

10. Tuımebayev Zh.K. Aktual'nye aspekty reformy obrazovanija v Respubliki Kazakhstan. Almaty: Almatukitap baspasu, 2010. – 304 s. [in Russian].
11. Tereshhenko T.A., Nurmuxambetova A.E. «Bolashak» bagdarlamasy kurylyuy men damuynyn tarixi-geografijalyk aspektileri // Vestnik Zapadno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta im. M.Utemisova, 2016, №4, s. 304-311 [in Kazakh].
12. Osnovnye etapy razvitija programmy «Bolashak» // Bolashaq digital, 2021, №1-2, s. 22 [Elektron. resurs]. - <https://bolashak.gov.kz/ru/chitat-zhurnal> (data obrashhenija: 22.06.2022) [in Russian].
13. Bri A. Akchent – na inzhenerov i medikov // Kazakhstanskaja pravda, 13 iwlja 2022 [in Russian].
14. Noier T. Orientir – na texnarei // Kazakhstanskaja pravda, 21 iwlja 2022 [in Russian].
15. Togajbaev B. Novyj vector. Naskol'ko obosnovsny izmenenija v programme «Bolashak» // Forbes Kazakhstan, 2022, №3, s. 68-71 [in Russian].
16. Graduates by areas of study// Bolashaq digital, 2021, №1-2, s. 23 [Elektron. resurs]. - <https://bolashak.gov.kz/ru/chitat-zhurnal> (data obrashhenija: 30.09.2022) [in English].
17. Stativkina A. Assochiachija «Bolashak»: 20 let na puti stanovlenija i rasvitija konkurentnosposobnoi molodezhi [Elektron. resurs]. - www.zakon.kz/5063536-assotsiatsiya-bolashak-20-let-na-puti.html?ysclid=l8o06u2vx1146390745 (data obrashhenija: 30.09.2022) [in Russian].
18. Syzdykova L. Novue prioritety i proektu // Kazakhstanskaja pravda, 21 iwlja 2022 [in Russian].
19. Konchepchija obuchenija gosudarstvennyx sluzhachix. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 13 nojabrja 2000 goda, №1706 [Elektron. resurs]. -https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001706_ (data obrashhenija: 14.07.2022) [in Russian].
20. Spechial'nye kvalifikacionnye trebovanija k administrativnym gosudarstvennym dolzhoctjam korpUSA «A». Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 29 dekabrja 2015 goda, № 151 [Elektron. resurs]. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000151#z100> (data obrashhenija: 26.05.2022) [in Russian].
21. Bri A. «Bolashak»: povysit' effektivnost' // Kazakhstanskaja pravda, 25 fevralja 2022 [in Russian].
22. Bashimov M. Bolashaku 20 let // Chelovek i zakon, 5 sentjabrja 2013 [in Russian].
23. Kuzekova A.A. Analiz kachestvennogo sostava personala gosudarstvennoj sluzhby Respubliki Kazakhstan // Vestnik «Universiteta «Turan», 2015, №1, s. 234-239 [in Russian].
24. Nachional'nye doklady o sostojanii gosudarstvennoj sluzhby v Respublike Kazakhstan [Elektron. resurs]. - <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/> (data obrashhenija: 15.06.2022) [in Russian].
25. Tokayev K.-Zh. Svet i ten'. Astana: «Astana poligrafija», 2007, - 576 s. [in Russian].
26. Tokayev K.-Zh.K. Spravedlivoje gosudarstvo. Edinaja hachija. Blagopoluchnoe obshhestvo. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokayeva narodu Kazakhstana // Kazakhstanskaja pravda, 2 sentjabrja 2022 [in Russian].
27. Xoms N. «Bolashak»: secret uspeha // Kazakhstanskaja pravda, 8 nojabrja 2019 [in Russian].

УДК 94(574):930.1
МРНТИ 03.20.01

10.51889/2121.2022.57.28.013

М.Ш. Калиева*

¹ д.полит.н., доцент, главный научный сотрудник
Института истории государства Комитета науки Министерства образования и науки
Республики Казахстан
г. Астана, Казахстан
E-mail: mkalieva9260@mail.ru

РЕАЛИЗОВАННЫЕ НАУЧНЫЕ ПРОЕКТЫ В СИСТЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В данной статье на основе анализа собранных отчетов по реализованным научным проектам рассматриваются основополагающие направления исследований по истории Казахстана за годы независимости. Реализованные научные проекты наполнили современную историческую науку новыми

знаниями на основе изучения материалов различных архивных фондов, определили инновационные инструменты научно-исследовательской работы. Они отражают различные направления развития страны за годы независимости, способствуют раскрытию содержания и сущности социально-экономических и общественных процессов. Современное общество характеризуется динамикой социально-экономических и общественных процессов, что требует всестороннего их познания и осмысления, исследования новых тенденций и направлений. Они являются объектом активного научного анализа историков, политологов, экономистов. Социальная безопасность общества связана с активным развитием модернизационных процессов. Востребована новая модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность страны. Социальная интеграция и межэтническая консолидация являются одними из существенных факторов стабильности и устойчивости полиэтнического государства, социально-экономического роста Казахстана.

Изучение истории Казахстана определяет актуальность и востребованность системного и углубленного исследования всех сфер жизнедеятельности общества, которые друг с другом тесно взаимосвязаны. Системное развитие получили методы междисциплинарных связей и исторической информатики. Результаты научных проектов направлены на разработку новых теоретико-методологических подходов и расширение источниковедческой базы изучения национальной истории.

Ключевые слова: научные проекты, история Казахстана, независимость, общество, модернизация, историческое сознание.

*Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта
№ OR 11465459 ПЦФ МОН РК*

М.Ш. Қалиева *¹

*¹ саяси ғылымдарының докторы, доцент,
Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті
Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері,
Астана қ., Қазақстан
E-mail: mkalieva9260@mail.ru*

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛҒАН ҒЫЛЫМИ ЖОБАЛАР

Аңдатпа

Бұл мақалада, жүзеге асырылған ғылыми жобалар бойынша жиналған есептерді талдау негізінде, тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан тарихы бойынша зерттеулердің негізгі бағыттары қарастырылады. Жүзеге асырылған ғылыми жобалар заманауи тарих ғылымын, түрлі мұрағат қорларының материалдарын зерделеу негізінде жаңа біліммен толықтырды, ғылыми-зерттеу жұмысының инновациялық құралдарын анықтады. Олар елдің тәуелсіздік жылдарындағы дамуының әртүрлі бағыттарын көрсетеді, әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық процестердің мазмұны мен мәнін ашуға ықпал етеді. Қазіргі қоғам әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік процестердің динамикасымен сипатталады, бұл ретте оларды жан-жақты тану мен түсіну, жаңа тенденциялар мен бағыттарды зерттеу талап етіледі. Олар тарихшылардың, саясаттанушылардың, экономистердің белсенді ғылыми талдауының объектісі болып табылады. Қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігі жаңғыру үдерістерінің белсенді дамуымен байланысты. Елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін, экономикалық өсудің жаңа моделі керек болып тұр. Әлеуметтік интеграция және этносаралық топтасу – көпэтносты мемлекеттің тұрақтылығы мен мығымдығының, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық өсуінің елеулі факторларының бірі болып табылады.

Қазақстан тарихын зерделеу, қоғам өмірінің бір-бірімен тығыз байланысты барлық салаларын жүйелі және тереңдетілген зерттеудің өзектілігі мен қажеттілігін анықтайды. Пәнаралық байланыстар мен тарихи информатика әдістері жүйелі түрде дамуға түсті. Ғылыми жобалардың нәтижелері жаңа теориялық-әдіснамалық тәсілдерді әзірлеуге және ұлттық тарихты зерттеудің деректанулық базасын кеңейтуге бағытталған.

Түйін сөздер: ғылыми жобалар, Қазақстан тарихы, тәуелсіздік, қоғам, жаңғыру, тарихи сана.

Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігі байқауынан тыс № OR 11465459 бағдарламалық қаржыландыру ғылыми-зерттеу жобасын іске асыру шеңберінде дайындалған

Kalieyva M.Sh. *¹

¹ Doctor of Political Science, Associate Professor,
Chief Researcher of State History Institut
of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
E-mail: mkalieva9260@mail.ru

IMPLEMENTED SCIENTIFIC PROJECTS IN THE STUDY SYSTEM THE HISTORY OF KAZAKHSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract

In this article, based on the analysis of the collected reports on implemented scientific projects, the fundamental directions of history investigations of Kazakhstan during the years of independence are considered. Implemented scientific projects have filled modern historical science with new knowledge based on the study of materials from various archival funds, identified innovative tools for research work. They reflect the various directions of the country's development over the years of independence: contribute to the disclosure of the content and essence of socio-economic and social processes. Modern society is characterized by the dynamics of socio-economic and social processes, which requires their comprehensive knowledge and understanding, research of new trends and directions. They are the object of active scientific analysis by historians, political scientists, economists. The social security of society is connected with the active development of modernization processes. A new model of economic growth is in demand, which will ensure the country's global competitiveness. Social integration and interethnic consolidation are among the essential factors of stability and sustainability of the multiethnic state, socio-economic growth of Kazakhstan.

The learning of the history of Kazakhstan determines the relevance of a systematic and in-depth study of all spheres of society, which are closely interrelated with each other. Methods of interdisciplinary communication and historical informatics have been systematically developed. The results of scientific projects are aimed at developing new theoretical and methodological approaches and expanding the source base for the study of national history.

Keywords: scientific projects, history of Kazakhstan, independence, society, modernization, historical consciousness.

The article was prepared as part of the implementation of Research Project № OR 11465459 of the PTF of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Введение. Особое место в исследовании актуальных вопросов национальной истории занимают научные проекты. Они определяют новый формат изучения исторических явлений и событий на основе проведения комплексных теоретико-прикладных разработок, введения в широкий научный оборот новых архивных документов, социологических и статистических материалов. Их тематика охватывает существенные, порой малоизученные, стороны и аспекты жизнедеятельности общества. Реализованные научные проекты значительно дополняют источниковедческую и историографическую базу исторических исследований, выявляют перспективные направления поиска источников, ориентированы на получение новых знаний, имеют системный и междисциплинарный характер. В них существенное внимание обращено на изучение содержания, особенностей и характерных черт развития современного полиэтничного общества.

Материалы и методы. Основными материалами для исследования в данной статье являются отчеты о научно-исследовательской работе (НИР) по реализованным научным проектам по истории Казахстана за годы независимости, полученные автором по онлайн-запросу в 2021-2022 гг. в АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы», г. Алматы. Используются общенаучные принципы историзма и объективности, методы междисциплинарных связей, структурно-функционального и сопоставительно-хронологического анализа и синтеза, комплексного контент-анализа.

Обсуждение. Научные проекты ориентированы на проведение исследовательской работы по актуальной тематике с постановкой цели, задач, направлений, ожидаемых результатов. В них большое значение придается изучению исторического опыта и практики развития политической системы, социально-экономических процессов, духовно-нравственной сферы в обществе. С самых первых шагов становление независимого государства было наполнено «стремлением следовать основополагающим принципам и демократическим нормам международного права, прочно укоренившихся в практике цивилизованных стран» [1]. Научные проекты стимулируют формирование новых знаний. Благополучие общества во многом зависит от конкурентоспособности науки и повышения качества образования. Следует отметить, что в условиях глобализации образование трансформируется в инструмент достижения определенных целей и потребностей, становится самоценным как данность. В системе современных информационных технологий востребованы высококвалифицированные специалисты, способные достойно и успешно представлять свои профессиональные навыки на рынке труда.

Образование транслирует социальный опыт и творческий потенциал полиэтнического общества. Актуальны принципы толерантности, доверия и взаимопонимания в формировании его мировоззрения. Развитие независимого государства предполагает приверженность граждан демократическим ценностям, открытость социального поведения, готовность к диалогу и позитивным переменам. Необходимо подчеркнуть, что задача «укрепления нашей государственности во многом связана с духовной, культурной консолидацией общества, всех народов, общих норм и ценностей. Независимость и свобода определения своей национальной судьбы, действительно, требуют того, чтобы культурные ценности и нормы были не просто общими, но позволяющими свободно развиваться каждому народу из нации, каждому человеку» [2].

В современных исследованиях все более наглядное очертание получают новые формы комплексного междисциплинарного научного анализа как исторического прошлого, так и происходящих изменений и перемен нашего времени. Важно исследовать, изучать и анализировать особенности и тенденции межэтнических отношений, отражающих историческую, экономическую, социально-политическую, культурно-нравственную направленность общества. Утверждение в социальном поведении общечеловеческих ценностей добра и милосердия, патриотизма и ответственности способствует модернизации исторического сознания, укреплению конкурентоспособности страны. Социокультурные ценности межэтнических отношений проявляют себя в динамике, раскрывают исторически сложившиеся толерантные добрососедские отношения между представителями различных этносов. На основе межэтнического сотрудничества вырабатываются общие направления культуры межэтнического общения и согласия.

Вопросы изучения окружающего мира, значимости гуманитарных, общечеловеческих ценностей в жизни общества, развития методов социальных исследований рассматривают такие известные зарубежные исследователи, как Патнэм Х. [3] и Брайман А. [4]. Значимо углубление мотивационной основы познания социума, системное изучение человеческого фактора, восприятие и осмысление событий и явлений в их взаимосвязи. Важно отметить, что историк, «на основе доступных ему фактов исторического источника интерпретирует прошлое, строит его модель» [5, с. 27].

Аспекты изучения истории Казахстана находятся в центре внимания ведущих исследователей и, в целом, всего научного сообщества. Так, в 2018 году вышла в свет коллективная монография «Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости)». В издании предпринята попытка обобщения достижений исторической науки, представлены труды ученых – историков, политологов, социологов, показана роль междисциплинарных связей, таких научных методов и подходов, как «критический анализ архивных документов и материалов, модернизация методов исследования и научной терминологии, системность в исследовании, создание полновесной картины национальной истории, объективный анализ процесса формирования полиэтнической структуры населения Казахстана» [6, с. 39]. В работе обозначена важность изучения материалов источниковедения и историографии по становлению и развитию государственности, освещены основные направления реформирования в сфере образования, науки и культуры за годы независимости.

Определенный вклад в развитие исторической науки вносят научные форумы, на площадках которых происходит динамичный обмен мнениями, выявление новых направлений исследовательской работы. Так, 24 ноября 2020 года состоялась Международная научно-практическая конференция «Наследие Чокана Валиханова: синтез евразийских культур», посвященная 185-летию со дня рождения Чокана Валиханова и проведенная (онлайн) кафедрой стран Центральной Азии Института стран Азии и Африки МГУ имени М.В. Ломоносова совместно с Институтом истории государства Комитета науки

МОН РК. В Сборнике материалов конференции, выпущенном в 2021 году, представлены работы известных казахстанских ученых Абиля Е.А., Аягана Б.Г., Ауанасовой А.М., Карасаева Г.М., в которых раскрыта роль творческого и научного наследия Чокана Валиханова в развитии государственности и евразийской культуры [7]. Исследователь Абиля Е.А. подчеркивает, что «особое место в мировом востоковедении заняли труды Ч.Валиханова, в которых история казахов впервые рассматривалась собственно казахом, что позволило впервые в европейской науке представить собственную репрезентацию исторического процесса на территории степной Евразии» [8, с.19].

Необходимо выделить изданную в 2021 году совместную коллективную монографию Института всеобщей истории Российской академии наук и Института истории государства Комитета науки МОН РК «Несломленный народ. От общей победы к общей исторической памяти», на страницах которой опубликованы содержательные материалы по участию казахстанцев в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. и повседневной жизни общества [9]. Тематика представленных работ отражает многогранные стороны функционирования институтов власти, способствует более детальному изучению трудового подвига народа в условиях военного времени.

В XXI веке мировое сообщество активно и всесторонне меняется. Современная реальность выдвигает актуальные задачи и целевые направления конкурентоспособного продвижения Казахстана. Важно отметить: «Вызовы нового этапа развития нашей страны со всей настойчивостью констатируют необходимость осознания и осмысления исторического прошлого, позволяющее осуществить вхождение отечественной истории в глобальный мировой контекст» [10, с. 57]. Следует обозначить, что историческое образование оказывает воздействие на формирование мировоззрения, ментальности и социокультурных ценностей подрастающего поколения страны. Также существенно развитие исторического сознания, «что в методологическом плане подразумевает обращение к возможностям и инструментарию не только собственно истории, но и социологии, политологии и других наук» [11, с. 266]. Историческое сознание продуцирует отношение социума к историческому прошлому, является одним из регуляторов общественной жизни и источником моделирования новых социальных проектов.

Результаты исследования. Огромное значение в изучении национальной истории имеют такие научно-исследовательские приоритеты, как «Народ в потоке истории» на 2014-2016 годы, «Интеллектуальный потенциал страны», проект «Великие имена Великой степи». В их рамках Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК реализованы научные проекты, которые выявляют новый вектор исследовательской работы в современной исторической науке, отличаются социальной направленностью и духовно-нравственной наполненностью.

Так, по приоритету «Народ в потоке истории» на 2014-2016 годы проведен ряд содержательных и глубоких исследований. В частности, проект по теме «Народ и государство в истории позднесредневекового Казахстана: Золотая Орда, Ак-Орда, Казахское ханство. Источниковедческо-историографическое исследование» [руководитель темы: К.З. Ускенбай – к.и.н.; Отчет о НИР (заключительный), 2016 г.: инвентарный номер отчета 0216РК00920; номер госрегистрации проекта 0115РК02979] включает в себя широкий тематический спектр. Исполнителями проведена большая целенаправленная работа по комплексному исследованию вопросов источниковедения и историографии истории позднесредневекового Казахстана. Актуальность проекта выражается в раскрытии малоизученных аспектов завершения формирования казахского народа и образования первого Казахского государства, новых источниковых материалов, на основании которых раскрываются особенности и характерные черты истории Казахстана XIII–XVII веков. Ученые комплексно проанализировали труды крупнейших мыслителей в контексте этнических и политических связей Золотой Орды и Ак-Орды, преемственности этнического устройства Ак-Орды и Казахского ханства, предприняли попытку углубленного исследования проблем этнополитического развития региона в системе евразийского пространства в позднее средневековье.

Особого внимания заслуживает научный проект по теме «Поиск новых исторических материалов за рубежом, относящихся к Казахстану» [руководитель темы: Н.А. Атыгаев, к.и.н., доцент; Отчет о НИР (заключительный), 2016 г.: инвентарный номер отчета 0216РК01028; номер госрегистрации проекта 0215РК02981]. Группа исследователей вела активную поисковую работу в ведущих библиотеках, архивах, музеях зарубежных стран. Научная и практическая значимость проекта заключается в выявлении, систематизации, переводе на государственный язык документов и материалов по истории Казахстана. Новые архивные источники являются одними из основополагающих ресурсов изучения национальной истории на уровне современных концептуальных подходов и инновационных технологий. Исполнители

проекта провели глубокий тематический анализ теоретико-прикладных положений, а также научных работ и публикаций.

Одним из актуальных и интересных по своему содержанию является реализованный научный проект по теме «Этнография казахского народа в источниках досоветского периода: создание аннотированного библиографического указателя» [руководитель темы: С.Е. Ажигали – д.и.н., профессор; Отчет о НИР (заключительный), 2016 г.: инвентарный номер отчета 0216РК01130; номер госрегистрации проекта 0115РК02985]. В работе проведено всестороннее и углубленное сплошное исследование опубликованных в период XVIII–начала XX вв. казаховедческих изданий, представленных в крупнейших библиотечных и иных книжных фондах Республики Казахстан, Российской Федерации и других стран. Изучен огромный массив литературных источников досоветского периода, на основе предметно-тематического принципа осуществлена классификация и систематизация библиографических описаний книг и статей, историко-культурных, этнографических, антропологических материалов с выделением разделов по этногенезу и этнической истории, демографии, материальной и духовной культуре и другие. Научный проект по созданию Библиографического указателя имеет большую прикладную значимость в раскрытии особенностей и малоизученных страниц истории и национальной культуры досоветского периода, развитии междисциплинарных связей в области этнографии, археологии, музееведения, искусствоведения.

По приоритету «Интеллектуальный потенциал страны» в 2015-2017 гг. был реализован научный проект по теме «Институт политической власти в древней и средневековой истории Казахстана и сопредельных регионах» [руководитель темы: Торланбаева К.У. – д.и.н.; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г.: инвентарный номер отчета 0217РК01789; номер госрегистрации проекта 0115РК01053]. В работе большое внимание уделено систематизации данных о политической организации и структуре управления общества, выявлению особенностей и характерных черт государственных указов и дипломатической переписки на основе изучения письменных источников. Ученые проводили углубленный анализ содержания и роли военной власти в истории древней и средневековой Центральной Азии, изучали трансформационные процессы в кочевых политиях, а также влияние Великого Шелкового пути на развитие скотоводческих и земледельческих обществ. В своем исследовании исполнители рассматривали институт политической власти как ключевой аспект в развитии системы управления и государственности. Изучение вопросов института политической власти имеет актуальный характер и теоретико-прикладную значимость, способствует всестороннему раскрытию содержания и сущности исторического опыта эволюции государственности.

Проект «Великие имена Великой степи» имеет широкую созидательную направленность для активной исследовательской работы. В этом формате следует выделить два реализованных научных проекта: первый из них - «Аналитическое исследование, актуализация и информационная поддержка интерактивной научной исторической карты «Народ Казахстана» [руководитель проекта: Кабульдинов З.Е. – д.и.н., профессор; Отчет о НИР (заключительный), 2018 г.: инвентарный номер отчета 0219РК00001; номер госрегистрации проекта 0118РК01408]. В работе осуществлено углубленное изучение роли и значимости общественного согласия, социокультурных ценностей и сохранения стабильности в рамках реализации Программы «Рухани жаңғыру». На основе аналитического исследования подготовлена краткая информация о трех этнических группах: гагаузы, кумыки, арабы согласно структуры, размещенной на «Интерактивной научной исторической карте «Народ Казахстана». Также значительное место в исследовании занимает изучение этнических процессов, актуализация и информационная поддержка интерактивной научной исторической карты «Народ Казахстана». Содержание и результаты данного научного проекта способствуют модернизации исторического сознания, укреплению духовно-нравственных ценностей полиэтнического общества.

Второй проект - «Аналитическое исследование по актуализации, выработке научно-обоснованных критериев отбора и информационному сопровождению проекта «Великие имена Великой Степи» [руководитель проекта: Кабульдинов З.Е. – д.и.н., профессор; Отчет о НИР (итоговый), 2019 г.: инвентарный номер отчета 0219РК01394; номер госрегистрации проекта 0119РК00025]. Ученые внесли значительный вклад в изучение духовного наследия, жизни и деятельности исторических личностей Великой степи. Исследователями разработана Концепция создания учебно-образовательного Парка-энциклопедии «Великие имена Великой степи»; на основе научно-обоснованных критериев отбора составлен Список «Великие имена Великой степи» с кратким описанием биографии великих личностей, определена важность информационного сопровождения проекта на онлайн-платформе.

Научные проекты по актуальным направлениям изучения истории Казахстана реализованы Карагандинским государственным университетом имени академика Е.А. Букетова. Так, проект по теме

«Историческое знание как основа духовной модернизации и обновления национального сознания молодого поколения Республики Казахстан (на материалах Центрального Казахстана)» [научный руководитель НИР: Тулеуова Б.Т. - к.и.н.; Отчет о НИР (промежуточный), 2019 г., инвентарный номер отчета 0219РК00417; номер госрегистрации проекта 0118РК00058] раскрывает роль и значение исторического образования в духовно-нравственном развитии общества. Исследователи на региональном уровне провели анализ роли исторического знания как основы духовной модернизации подрастающего поколения. В проекте пристальное внимание уделено системе отечественного исторического образования и ее вхождению в общемировой образовательный процесс, раскрывается роль семьи и общества в формировании исторического знания на современном этапе. Исследователи подчеркивают важность профессионализма и личностных характеристик учителя истории, актуальность мотивации молодых людей к конкурентоспособному образованию. Исторические знания основываются на издании качественных, отвечающих современным стандартам и требованиям учебников по всемирной истории и истории Казахстана, определяют важность духовной модернизации общества.

Существенное внимание заслуживает реализованный научный проект по теме «Формирование концепции веротерпимости и этнической консолидации в образовательных форматах современного Казахстана в контексте «Мәңгілік Ел» [научный руководитель: Карипбаев Б.И. - д.ф.н., профессор; Отчет о НИР (промежуточный), 2019 г., инвентарный номер отчета 0219РК00105; номер госрегистрации проекта 0118РК00059]. В проекте на междисциплинарном уровне исследуется процесс формирования концепции веротерпимости и этнической консолидации в системе образования (школа-колледж-ВУЗ). В жизнедеятельности общества не оценимое значение имеют положения демократии, гуманизма, гражданственности, доверия и миролюбия. Основная цель проекта заключалась в анализе роли и места системы образования в формировании у молодежи ценностных ориентиров в области межконфессиональных и межэтнических коммуникаций. Современные аспекты функционирования социума определяют востребованность качественного образования на уровне международных стандартов и требований. Идея «Мәңгілік Ел» подчеркивает, что социальная интеграция, веротерпимость и межэтническая консолидация являются одними из основополагающих факторов стабильности и устойчивости полиэтнического государства. Данные реализованные научные проекты выявляют важность углубленного исследования ментальности общества, факторов конструктивного диалога и межэтнического согласия. В них отмечена особая значимость культурно-гуманистической направленности образования, приобщающая граждан страны к общечеловеческим ценностям, социальным идеям и воззрениям гуманизма.

Социокультурные ценности укрепляют толерантную модель поведения и социальной деятельности в обществе. Актуальны реализованные научные проекты, способствующие укреплению межэтнических отношений на основе ценностей демократии, диалога и согласия. Глобализационные процессы отражают действенность социокультурных факторов. Как показывает мировая практика, в обществе важно укрепление принципов открытости, взаимопонимания, социальной справедливости и ответственности. Наука и образование способствуют развитию интеллектуального потенциала, гражданской идентичности и культурно-языковой среды. Развитие межэтнических отношений предполагает интеграцию различных этносов на основе сохранения их социокультурных традиций и культурной ментальности, расширения социального взаимодействия.

Новые реалии XXI века оказывают активное воздействие на конкурентоспособность человеческого капитала, подчеркивают важность взаимообогащения культур. Важное значение в изучении истории Казахстана за годы независимости имеют реализованные научные проекты, посвященные анализу и комплексному рассмотрению вопросов индустриально-инновационной активности, трудовой занятости и мобильности населения. Они направлены на определение содержания и сущности нового вектора социально ориентированной экономики. Принципы социальной справедливости, социального партнерства и социальной ответственности государства, бизнеса и гражданского общества взаимосвязаны, востребованы и неотделимы от экономической устойчивости современного государства. Рост благосостояния и качества жизни общества представляет собой один из основополагающих социальных индикаторов новой реальности. Важен высокий уровень благополучия и активности социума, что способствует стабильности экономических реформ в условиях глобальных вызовов и рисков.

Вопросы инновационной деятельности, обеспечения сбалансированного территориального развития регионов, человеческого капитала моногородов, становления наукоемкой экономики, стратегии развития малого и среднего предпринимательства занимают ключевое место в изучении истории современного Казахстана. Социально-экономический контент является одной из основополагающих сторон укрепления

государственности, активно влияет на рост благосостояния, формирование духовно-нравственных ценностей и образ жизни общества. Важна минимизация угроз и рисков в реалиях современного глобального мира. Такие положения модернизационных процессов, как экономический рост, занятость населения, система качественного образования и здравоохранения, развитие демократических социокультурных ценностей, оказывают всестороннее влияние на укрепление социальных отношений, социальную защиту жизненных интересов и прав граждан. Важно предотвращение социальных рисков и угроз, предоставление социальных благ, возможностей и условий для развития государственности и гражданского общества.

На сегодняшний день модернизация выступает как стратегическое направление жизнедеятельности общества в реалиях XXI века. Всестороннее социальное благополучие населения и активная поддержка институтов гражданского общества – составляющие политики современного государства. Общечеловеческие социокультурные ценности, защита прав человека, противодействие религиозному экстремизму и терроризму, развитие демократии и межэтнических отношений – это основополагающие положения Стратегии развития страны. В условиях глобальных вызовов и рисков социальная безопасность выступает как важнейшая социокультурная ценность и становится частью политической культуры общества. Мир постоянно находится в движении, появляются новые вызовы и риски. Предупреждение социальных опасностей и кризисных ситуаций, защита социальных интересов граждан – основные направления социальной безопасности общества. Она предполагает устойчивое развитие и инновации, способствует успешной модернизации Казахстана.

Большой интерес представляет научный проект, реализованный Карагандинским экономическим университетом Казпотребсоюза в 2015-2017 гг. по теме «Развитие человеческого капитала моногородов в современных условиях индустриально-инновационного и интеграционного развития Казахстана: методология и практика» [руководитель темы: Даулетова А.М. – к.э.н.; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г., инвентарный номер отчета 0217РК01914; номер госрегистрации проекта 0115РК01826]. В нем применены разнообразные инструменты исследования - методы графических изображений и экономико-математического моделирования, сравнительного и статистического анализа, контент-анализа, методы эконометрические и статистические, описательные и опросные, интегральный подход. Человеческий капитал рассматривается как важнейший фактор развития современной инновационной экономики, основа роста ее конкурентоспособности в международном экономическом пространстве. Значительное внимание уделено раскрытию социально-экономических механизмов и структуры развития человеческого капитала моногородов. Также проведен комплексный анализ социально-экономических показателей потенциалов моногородов Южно-Казахстанской, Восточно-Казахстанской областей, инвестирования в человеческий капитал моногородов Карагандинской области (например промышленных предприятий региона) в условиях индустриально-инновационной экономики. В исследовании подчеркивается, что для развития человеческого капитала моногородов важно обеспечение производства высоко образованным и специалистами технических специальностей, необходимо повышение качества здравоохранения и рост социального благополучия населения.

Актуальные направления изучения социально-экономических процессов отражены в научных проектах, реализованных Институтом экономики Комитета науки МОН РК. В частности, особенностям формирования нового типа занятости посвящено исследование по теме «Эффективная занятость населения в системе сбалансированного территориального развития национальной экономики» [руководитель темы: Калиева С.А. – д.э.н., доцент; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г., инвентарный номер отчета 0217РК01907; номер госрегистрации проекта 0115РК00800]. Конкурентоспособное развитие национальной экономики предполагает обеспечение эффективной занятости населения, социальную мобильность и рост профессионального качества трудовых ресурсов. Исследователи использовали диагностический, экономико-математический, экономико-статистический, факторный, функциональный методы анализа, экспертных и рейтинговых оценок, ранжирования, сетевого анализа и прогнозирования. В работе показано, что эффективность сферы занятости связана с развитием новейших технологий, информатики, биотехнологии, космических разработок, атомной энергетики. Большое значение имеет совершенствование социально-трудовых отношений и рост наукоемкого производства. Развитие информационной площадки единой базы доступных, свободных вакансий, повышение уровня социального пакета способствуют комплексному развитию рынка труда. В этом плане важно также создание новых рабочих мест, размещение и инвестирование новых производств в регионах с низкой оплатой труда и повышенной безработицей, расширение переподготовки рабочих профессиям.

В научной работе по теме «Развитие инновационной системы Казахстана в условиях становления наукоемкой экономики: институты и механизмы» [руководитель темы: Днишев Ф.М. – д.э.н, профессор; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г.; инвентарный номер отчета 0217РК01962; номер госрегистрации проекта 0115РК00793] применены методы системного и институционального подхода, экономического, статистического, сравнительного анализа, SWOT – анализа, рейтинговой оценки, сценарного прогнозирования. В исследовании рассматриваются задачи и направления становления и развития наукоемкой экономики в Казахстане, раскрывается содержание ведущих трендов развития глобальной инновационной системы, механизмов и новых форм инновационной инфраструктуры страны. Научная значимость реализованного проекта заключается в том, что в процессе исследования выявлены направления инновационной политики на развивающихся рынках, обоснована актуальность по этапного увеличения финансирования науки, внедрения высоких технологий, привлечения иностранных инвестиций. Важно партнерское взаимодействие между государством, наукой и бизнесом, укрепление качества жизни и развитие человеческого капитала.

В проекте по теме «Стратегия развития малого и среднего предпринимательства как важнейший фактор ускоренного роста экономики Казахстана: теория, методология и механизмы повышения эффективности» [руководитель темы: Сабден О.С.– д.э.н., профессор, академик НИАРК; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г.; инвентарный номер отчета 0217РК01963; номер госрегистрации проекта 0115РК00796] упор сделан на разработку стратегии и механизма повышения эффективности предпринимательства в целях осуществления перехода к ускоренному росту экономики Казахстана, показана роль малого и среднего предпринимательства как базовых элементов экономического роста в аспектах инновационной экономики. В новых условиях глобального мира актуальна инновационность предпринимателя, владеющего комплексными знаниями в сфере рыночной экономики, юриспруденции, программного обеспечения, духовно-нравственного развития общества. В исследовании подчеркивается, что в условиях перевода экономики с сырьевой модели на инновационную малый и средний бизнес превращаются в ключевой фактор трансформационных преобразований. Данный процесс предполагает активное вовлечение населения в малое предпринимательство.

Вопросы экологии, защиты окружающей среды и изменения климата имеют глобальный характер, их решение оказывает существенное воздействие на социально-экономическое развитие страны. Существенную роль в изучении актуальных проблем изменения климата вносят научные исследования. Так, в проекте на тему «Разработка теоретико-методологических основ низкоуглеродного развития экономики Казахстана: принципы, прогнозные сценарии и механизмы их реализации» [руководитель темы: Есекина Б.К. – д.э.н, профессор; Отчет о НИР (заключительный), 2017 г.; инвентарный номер отчета 0217РК01855; номер госрегистрации проекта 0115РК00797] рассмотрены институциональные основы, страновой потенциал, приоритеты и механизмы декарбонизации национальной экономики. В работе использованы общенаучные методы системного и сравнительного анализа, экспертных оценок, методы математического моделирования, прогнозных оценок и другие. Проект вносит значительный вклад в изучение проблемы перехода к низкоуглеродному развитию и декарбонизации на национальном уровне.

Заключение. Таким образом, анализ вышеприведенных научных проектов, реализованных Институтом истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки МОН РК, Карагандинским государственным университетом имени академика Е.А. Букетова, Карагандинским экономическим университетом Казпотребсоюза, Институтом экономики Комитета науки МОН РК, выявляет их актуальность и значимость в системе изучения истории Казахстана за годы независимости. Данные реализованные научные проекты отражают новые механизмы исследовательской деятельности в соответствии с задачами современной исторической науки, направлены на углубленное изучение социально-экономических и общественных процессов. Их отличительная черта заключается в том, что они создают единую логическую систему комплексного исследования национальной истории в условиях инновационных и цифровых технологий.

Тематическая направленность реализованных научных проектов представляет большой научный интерес, определяет углубленное осмысление и прочтение различных явлений и событий прошлого с древней и средневековой истории Казахстана до развития современного независимого государства XXI века. Они расширяют границы и рамки познавательной активности в изучении исторических этапов и эпох, содержат научно-практическое обобщение казахстанских и зарубежных исследований, формируют инновационную архитектуру перспективных методологических концепций, дополняют структуру исторической информатики, развивают новые подходы и возможности исследовательской работы. В них

введены в научный оборот новые архивные документы, проведен широкий обзор источниковедческих и историографических материалов, проведено широкое комплексное исследование исторического прошлого и актуальных направлений стратегического развития страны. Результаты и материалы реализованных научных проектов могут быть использованы в подготовке учебных и учебно-методических пособий по истории Казахстана, а также в деятельности государственных органов и институтов гражданского общества.

Реализованные научные проекты вносят весомый вклад в развитие современной исторической науки, укрепляют уровень конкурентоспособного, интеллектуального потенциала страны. Они способствуют получению новых знаний по актуальным вопросам жизнедеятельности общества, модернизации исторического сознания, развития исторического образования и социокультурных ценностей, раскрывают исторически сложившийся опыт и практику развития межэтнических отношений. Результаты реализованных научных проектов содержат современные теоретико-концептуальные положения и открывают новые направления изучения истории Казахстана за годы независимости.

Список использованной литературы:

1. *Архив Президента Республики Казахстан. – Ф.5Н. – О:6/2. – Д.2281. – Л.92.*
2. *Архив Президента Республики Казахстан. – Ф.5Н. – О:6/2. – Д.1647. – Л.3.*
3. *Putnam H. Reason, Truth and History. Cambridge university press, 1995. - 222 p.*
4. *Bryman A. Social Research Methods. Oxford— New York: Oxford University Press, 2001. - 540 p.*
5. *Абиль Е. Историческое исследование как моделирование исторического процесса // Пути обновления методологии и научных подходов к исследованию национальной истории. Сборник материалов международного научно-методологического семинара-тренинга. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2014. – С. 26-30.*
6. *Аяган Б.Г., Еримбетова К.М. Вклад казахстанских ученых в реформирование исторической науки // Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости). Коллективная монография. Под редакцией Б.Г. Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018. - С.14-43.*
7. *Абиль Е.А. Ч. Валиханов и историческая память казахов; Ауанасова А.М., Бадиев А.М. Чокан Чингисович Валиханов и евразийство (в контексте синтеза евразийских культур); Аяган Б.Г. Сюжеты по истории Улуг Улуса-Золотой Орды в произведениях Чокана Валиханова: уникальность информации и используемая терминология; Карасаев Г.М. Русские ученые - современники о творчестве и научном наследии Чокана Валиханова (из воспоминаний Н.И. Веселовского, Г.Н. Потанина, Н.М. Ядринцева) // Наследие Чокана Валиханова: синтез евразийских культур. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 185-летию со дня рождения Чокана Валиханова / Мос. гос. ун-т имени М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки/ отв. ред. Е.А. Абиль, О. П. Кобзева, Ж.С. Сыздыкова. — М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2021. – 233 с.*
8. *Абиль Е.А. Ч. Валиханов и историческая память казахов // Наследие Чокана Валиханова: синтез евразийских культур. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 185-летию со дня рождения Чокана Валиханова/ Мос. гос. ун-т имени М.В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки/ отв. ред. Е.А. Абиль, О. П. Кобзева, Ж. С. Сыздыкова. — М.: Издательство Московского гуманитарного университета, 2021. — С.17-22.*
9. *Несломленный народ. От общей победы к общей исторической памяти / Колл. монография. Институт всеобщей истории Российской академии наук, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан. Отв. ред. М.А. Липкин, Б.Г. Аяган. Москва: Издательство «Весь Мир», 2021. – 704 с.*
10. *Кабульдинов З.Е., Абылхожин Ж.Б. Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и современная историческая наука: опыт, проблемы, поиск // Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости). Коллективная монография. Под редакцией Б.Г. Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018. - С. 43-57.*
11. *Лапин Н.С. Историческое сознание казахстанцев // Горизонты национальной истории (Развитие исторической науки Казахстана в эру Независимости). Коллективная монография. Под редакцией Б.Г. Аягана. – Астана: ТОО «Дәме», 2018. - С.263-281.*

References:

1. *ArxivPrezidentaRespublikiKazakhstan. – F.5N. – O:6/2. – D.2281. – L.92. [in Russian].*
2. *ArxivPrezidentaRespublikiKazakhstan. – F.5N. – O:6/2. – D.1647. – L.3. [in Russian].*

3. Putnam H. *Reason, Truth and History*. Cambridge university press, 1995. - 222 p. [in English].
4. Bryman A. *Social Research Methods*. Oxford — New York: Oxford University Press, 2001. - 540 p. [in English].
5. Abil E. *Istoricheskoe issledovanie kak modelirovanie istoricheskogo prozessa // Puti obnovleniya metodologii i nauchnyh podhodov k issledovaniyu naczionalnoj istorii. Sbornik materialov mezhdunarodnogo nauchno-metodologicheskogo seminara-treninga*. – Almaty: «Litera-M» ZSHS, 2014. – S. 26-30 [in Russian].
6. Ayagan B.G., Erimbetova K.M. *Vklad kazakhstanskih uchenyh v reformirovanie istoricheskoy nauki // Gorizonty naczionalnoj istorii (Razvitie istoricheskoy nauki Kazakhstana v yeru Nezavisimosti). Kollektivnaya monografiya. Pod redakciej B.G. Ayagana*. – Astana: TOO «Dame», 2018. - S.14-43 [in Russian].
7. Abil E.A. *Ch. Valihanov i istoricheskaya pamyat kazakhov; Auanasova A.M., Badiev A.M. Chokan Chingisovich Valihanov i evraziystvo (v kontekste sinteza evrazijskih kultur); Ayagan B.G. Syuzhety po istorii Ulug Ulusa-Zolotoj Ordy v proizvedeniyah Chokana Valihanova: unikalnost informacii i ispolzuemaya terminologiya; Karasaev G.M. Russkie uchenye - sovremenniki o tvorchestve i nauchnom nasledii Chokana Valihanova (iz vospominanij N.I. Veselovskogo, G.N. Potanina, N.M. Yadrinczeva) // Nasledie Chokana Valihanova: sintez evrazijskih kultur. Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferenczii, posvyashhennoj 185-letiyu so dnya rozhdeniya Chokana Valihanova/ Mos. gos. un-t imeni M. V. Lomonosova, In-t stran Azii i Afriki/ otv. red. E.A. Abil, O.P. Kobzeva, Zh.S. Syzdykova*. — M.: Izdatelstvo Moskovskogo gumanitarnogo universiteta, 2021. — 233 s. [in Russian].
8. Abil E.A. *Ch. Valihanov i istoricheskaya pamyat kazakhov // Nasledie Chokana Valihanova: sintez evrazijskih kultur. Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferenczii, posvyashhennoj 185-letiyu so dnya rozhdeniya Chokana Valihanova/ Mos. gos. un-t imeni M. V. Lomonosova, In-t stran Azii i Afriki/ otv. red. E.A. Abil, O.P. Kobzeva, Zh.S. Syzdykova*. — M.: Izdatelstvo Moskovskogo gumanitarnogo universiteta, 2021. — S.17-22 [in Russian].
9. *Neslomlennyj narod. Ot obshhej pobedy k obshhej istoricheskoy pamyati / Koll. monografiya. Institut vseobshhej istorii Rossijskoj akademii nauk, Institut istorii gosudarstva Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan. Otv. red. M.A. Lipkin, B.G. Ayagan*. Moskva: Izdatelstvo «Ves Mir», 2021. – 704 s. [in Russian].
10. *Kabuldinov Z.E., Abylhozhin Zh.B. Institut istorii i yetnologii im. Ch.Ch. Valihanova i sovremennaya istoricheskaya nauka: opyt, problemy, poisk // Gorizonty naczionalnoj istorii (Razvitie istoricheskoy nauki Kazakhstana v yeru Nezavisimosti). Kollektivnaya monografiya. Pod redakciej B.G. Ayagana*. – Astana: TOO «Dame», 2018. - S. 43-57 [in Russian].
11. *Lapin N.S. Istoricheskoe soznanie kazahstanczev // Gorizonty naczionalnoj istorii (Razvitie istoricheskoy nauki Kazakhstana v yeru Nezavisimosti). Kollektivnaya monografiya. Pod redakciej B.G. Ayagana*. – Astana: TOO «Dame», 2018. - S.263-281 [in Russian].

УДК 93.1
IRSTI: 39.29.15

10.51889/5615.2022.98.63.014

K.D. Kaimuldinova*¹, D.T. Aliaskarov², Sh.U. Laiskhanov³

¹ Abai KazNPU, Institute of Natural Sciences and Geography

² Abai KazNPU, Institute of Natural Sciences and Geography

³ Abai KazNPU, Institute of Natural Sciences and Geography

Almaty, Kazakhstan

E – mail: duman_06@mail.ru

**IDENTIFICATION OF CHANGES IN THE LANDSCAPE OF NATURAL OBJECTS DURING THE HISTORICAL PERIOD BASED ON TOPONYMIC DATA
(on the Balkhash-Alakol depression example)**

Abstract

This article collects toponymic data concerning historical names of large lake systems and rivers of Kazakhstan. Toponymic data are important in determining the geographical representation of natural objects in

the historical period. The use of valuable geographical names data as a source of information and research is an essential component of toponymy. In the article, we considered this using the example of hydronyms of the southeastern part of the country. That is, the historical names of the Balkhash and Alakol lakes, the main artery of the Zhetysu Land, the Ili River, which are of great importance in the socio-economic development of the country, explained from different sides based on scientific sources. Landscape changes of natural objects over time were determined based on historical and cartographic data and scientific writings. The information burden of toponyms, language and explanatory reasoning may be a source for the fields of applied science related to history, geography and the environment.

Keywords: natural objects, toponymy, historical period, landscapes, Balkhash-Alakol depression.

К.Д. Каймулдинова*¹, Д.Т. Алиаскаров², Ш.У. Лайсханов³

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Жаратылыстану және география институты, Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

³Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

E – mail: duman_06@mail.ru

ТОПОНИМИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕР НЕГІЗІНДЕ ТАБИҒИ НЫСАНДАРДЫҢ ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕГІ ЛАНДШАФТ ӨЗГЕРІСТЕРІН АНЫҚТАУ (Балқаш-Алакөл ойысы мысалында)

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның ірі көлдер жүйесі мен өзендерінің тарихи атауларына қатысты топонимикалық деректер жинақталған. Табиғи нысандардың тарихи кезеңдегі географиялық бейнесін анықтауда топонимикалық деректердің маңызы өте зор. Географиялық атауларда жинақталған құнды деректерді ақпарат және зерттеу көзі ретінде пайдалану - топонимиканың маңызды компоненті саналады. Мақалада біз мұны еліміздің оңтүстік-шығыс бөлігіндегі гидронимдер мысалында қарастырдық. Яғни, еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуында аса зор мәнге ие Балқаш және Алакөл көлдерінің, Жетісу жерінің басты артериясы саналатын Іле өзенінің тарихи кезеңдегі атаулары ғылыми дереккөздер негізінде әр қырынан түсіндірілді. Табиғи нысандардың уақыт кезеңіндегі ландшафт өзгерістері тарихи-картографиялық деректер мен ғылыми еңбектерге сүйене отырып анықталды. Топонимдердің ақпараттық жүктемесі, тұжырымдаулар мен түсіндірмелік негіздеме – тарихи-география мен қоршаған ортаға қатысты қолданбалы ғылым салаларына қажетті дереккөз бола алады.

Түйін сөздер: табиғи нысандар, топонимика, тарихи кезең, ландшафттар, Балқаш-Алакөл ойысы.

К.Д. Каймулдинова *¹, Д.Т. Алиаскаров², Ш.У. Лайсханов³

¹КазНПУ имени Абая, Институт Естествознания и географии, Алматы, Казахстан

²КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

³КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

E – mail: duman_06@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЛАНДШАФТНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ ПРИРОДНЫХ ОБЪЕКТОВ ЗА ИСТОРИЧЕСКИЙ ПЕРИОД НА ОСНОВЕ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ДАННЫХ (на примере Балхаш-Алакольской впадины)

Аннотация

В данной статье собраны топонимические данные, касающиеся исторических названий крупных озерных систем и рек Казахстана. Топонимические данные важны для определения географического представления природных объектов в исторический период. Использование ценных данных о географических названиях в качестве источника информации и исследований является важным компонентом топонимики. В статье мы рассмотрели это на примере гидронимов юго-восточной части страны. Исторические названия озер Балхаш и Алаколь, главной артерии земли Жетысу, реки Или, которые имеют большое значение в социально-экономическом развитии страны, объясняются с разных сторон на основе научных источников. Ландшафтные изменения природных объектов определялись на

основе исторических и картографических данных и научных трудов. Информация, заложенная в топонимах может служить источником для прикладных исследований, связанных с историей, географией и окружающей средой.

Ключевые слова: природные объекты, топонимика, исторический период, ландшафты, Балхаш-Алакольская впадина.

Introduction. The toponymic method is one of the main methods of research in historical geography. To date, considerable experience has been accumulated in the use of toponymic data in various sections of historical geography. The continuing deterioration of the environment makes it necessary to pay attention to the historical aspects of the formation of the modern ecological situation (natural conditions, landscape dynamics, history of nature management), which makes it relevant to use toponymic information in historical and geoeological research.

The ancient history of the research area is preserved in geographical names, namely toponyms. The impact of intensive economic activity on the natural environment during the development of human society can be clearly traced through toponyms. The study of the problem of geographical toponymic research and theoretical and methodological foundations, the grouping of names of natural objects from the standpoint of physical geography, the justification of applied problems of using toponymic data in geographical science as information can become a prerequisite for the formation and development of toponymy based on geographical science. From this point of view, the accumulated experience of the Kazakh people in the process of using natural resources over the centuries has become the basis for an effective organization of the economy. It is possible to extract information from Kazakh geographical names that contributes to a complete physical and geographical justification of its life, and also it is possible to see the features inherent exclusively to the Kazakh people, that is, we will see the connecting closeness of the Kazakh people with nature, the peculiarities of naming natural objects.

Currently, historical science is faced with topical problems of a geopolitical, economic, demographic, cultural and patriotic nature, the origins of which go back to the historical past of Kazakhstan. The study of toponyms – geographical names, as it is the historical memory of the Kazakh people, will help us to solve these ethnic, political and patriotic problems. The relevance of the article is seen in the fact that this work will allow a new approach to solving a number of ethnopolitical problems of independent Kazakhstan [1].

It is impossible to imagine modern civilization without geographical names. Toponyms have become an integral part of the development of society. Toponymy is a history and geography mirror, people of any region or country. From this point of view, it is very important to study the meaning of toponyms, conditions of their origin and nature of changes. [2, p.9]. Geographical names are essentially labels which distinguish one part of the earth's surface from another, and as such they must be considered with great care. Researchers are often faced with a deficiency of data sources when investigating the historical evolution processes of various landscapes. Archeological data and historical cartographic documents are traditional sources of geographic information regarding historical entities, but such data often appear to be subjective. In addition, it is difficult to discern the useful geographic information from these types of data without human recognition and interpretation. Alternatively, toponyms represent a powerful data source for historical geographical information [3-4, p.2].

Along with the unevenness of spatial and temporal magnitudes of natural and anthropogenic factors that cause changes in the landscape, the diversity of the "degree of stability" of individual components of the landscape requires the use of different methods and techniques in the restoration of landscapes. The results of historical and geographical studies show that changes in the landscape caused by natural factors (climate instability, etc.) are reversible, and anthropogenic, technogenic activities are subject to strong changes. Toponymic data can be included among the data «proving» the above changes.

Materials and research methods. The history of the formation of the studied territory. The Balkhash-Alakol depression is a flat closed depression in southeastern Kazakhstan, located at an altitude of 342-600 m above sea level. The total length is 800 km, width is 100-300 km. Most of the depression is occupied by the drainless Lake Balkhash. Lake Balkhash is a large endorheic water body, the third largest by size in Eurasia and the second largest salt lake of the world. With its half-moon elongated morphology and 78% of inflows provided by the Ili River from the West, the lake has a freshwater basin in the West and saline water basin in the East, separated by the 4-km narrow and 6-m deep Uzunaral Strait. The average bathymetry is shallow, with a maximum water depth of 11 m in the West and 26 m in the East. In the eastern part of the basin, which is also called the Balkhash-Alakol lowland or depression, there are lakes Sasykkol and Alakol. The depression also includes the Taukum and Moyinkum sand massifs. The lowest place of the Chu-Balkhash basin is the lower reaches of the Chu. It was formed as a result of a deflection filled with river sediments. In the carboniferous, there was an intracontinental

Dzungarian Sea - a relic of the Paleosianic Ocean. In the Permian period, this sea disappeared, and in the Eocene, the South Balkhash trough was laid here with the formation of a single Balkhash-Alakol reservoir, the greatest depths of which were northeast of the modern village of Bakanas. The resulting depression was filled with salty waters, after which there was an extensive lake transgression of Balkhash-Alakol and neighboring lakes from the east – Zaisan and Gobi Lake [5].

The intracontinental Khankhai Sea was formed, which occupied most of the Semirechye and Dzungaria, but in the Oligocene it dried up with the formation of relict (residual) lakes — Balkhash, Alakol, Zaisan and Gobi [5].

In the Miocene, the Balkhash depression was filled with precipitation, Balkhash became shallow and desalinated. At the same time, Alakol and Zaisan were a single lake. In the Pliocene and Pleistocene, tectonic processes intensified — the entire depression deepened, and the rising Tarbagatai ridge divided the Zaisan (fresh) and Alakol (brackish) lakes into independent reservoirs, which at the same time significantly decreased in size. However, Balkhash has increased and acquired a modern configuration with a division into the western part (fresh) and eastern (salty). At the same time, the formation of the Ili, Karatal and other rivers began. In the Pleistocene, the area of Balkhash increased greatly due to glaciation and intensive melting of ice, as a result, the lake was reunited with Alakol and formed a single reservoir. In the Holocene, it became shallow and divided into modern lakes Balkhash, Alakol and Sasykkol [5].

The peculiarities of the geographical environment are the main factor in the nomination of geographical objects. Despite the so-called "law of relative negativity of names" revealed by toponymists, toponyms very often reflect the physical and geographical realities of the territory. But we tend to think that in some names there really is the most atypical geographical feature for a given area. For example, toponyms with the lexeme «agash (tree)» and «su (water)» are often found in areas of semi-deserts and deserts. This can be explained by the fact that in a monotonous landscape environment, atypical phenomena serve as a guide. Thus, when identifying the distribution areas of toponyms based on certain geographical terms, it is necessary to take into account the landscape conditions under which these names function.

In the physico-geographical section of historical geography, toponymic data are used primarily in reconstructing the nature of the landscape as a whole. To restore the character of the landscape, toponyms formed from geographical terminology are most important.

In the twentieth century, the foundations of the toponymic study of folk geographical terms of Kazakhstan were just being laid. Kazakh toponymy was characterized by the predominance of linguistic direction. Reconstruction of the areas of a specific geographical term or toponym was not the subject of special research. There were separate examples of etymological, comparative-lexical research, which led to attempts to reconstruct the areas of concentration of the most famous geographical terms, including landscape ones.

One of the first scientists who paid special attention to geographical names was the Russian geographer and historian V.N. Tatishchev (1686-1750), who along with the analysis of the origin of individual names considered toponymic studies as a part of geography. Meanwhile, the toponymic method in physical geography relies mainly on historical-physical-geographical approaches based on the study of the most rapidly changing elements of landscapes, which called natural indicators of their development. Usually classified three groups of natural indicators, called biogenic, hydromorphic, and lithogenic. Among them, the study of biogenic indicators gives particularly good results, so toponyms associated with species of flora, fauna, biocenoses, soils, which belong to the most changeable components of the landscape, most accurately reflect changes in the natural environment.

V.S. Zhekulin named the toponymic and landscape-lexicological method as one of the main methods of historical-landscape research [6]. The essence of the toponymic method in his works revealed in connection with the "distribution of toponymic and landscape-lexical data on geocomplexes and the analysis of landscape features and human impact on nature" [7, p.77]. After all, toponyms "fixed" in a certain landscape the peculiarities of the early development of this territory and certain features of the natural complex. The value of the scientist's research in this direction is that toponymy in science substantiated by V.N. Nikonov (1958) proves that the legitimacy of "relative negativity" is not universal.

The possibility of using local toponymic data in activities related to the restoration of indigenous landscapes is due to the pattern "concentration" of place names in certain landscapes and the fact that toponyms in most cases accurately reflect the features of nature. In historical geography, the founders of this method include F.P. Savarensky and P.P. Semenov-Tyan-Shansky.

The words of P.P. Semenov-Tyan-Shansky have not lost their meaning for modern toponymic studies of physical and geographical orientation: "...by the names of geographical areas in which the natural-geographical landscape has repeatedly undergone disastrous changes, the initial position of the landscape in certain areas can be largely restored. The word seems stronger than what it calls" [8, p.156]. If we replace the word "scenery" in this

passage with the now existing term "landscape", we can see that the direction we are considering is too far in the past. The scientist analyzed and processed a huge terminological material, which undoubtedly increases the degree of reliability of the author's judgments. Based on the analysis, he put forward the idea "about the possibility of restoring the original landscape of certain places in antiquity" by means of geographical names. The scientist's main attention in the settlements names analysis paid to the names of the elements of relief, rivers-lakes, plant species, animals, the processing of huge statistical data served as the basis for this method to become one of the effective directions in historical geography.

Research results and discussion. The modern lake Alakol in the XII-XIX centuries was called "Gurge-noor". This name in translation from Mongolian means "Bridge Lake". Studies carried out regarding the timing of the mention of Alakol showed that the Swede Renat, who compiled a map of Dzungaria between 1716 and 1733, marked this lake on his map called "Guru Land" [9, p.141]. And in the work of A. Levshin "Description of Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisatsk hordes and steppes", which published in 1832, according to G. Klaproth, there is a fact that Alakol previously called Gurge-noor, and on the map of Unkovsky, compiled in 1722-1723 years, on the Dzungarian's settlement basis information of the lake has been designated as "Alak-Tugul" [10, p.79]. Based on this, we believe that the name "Gurge-noor" of Alakol existed until the middle of the XVIII century, along with the name of Lake Alakty.

The etymology of this name can be find in the geographical features of the lake [11]. The shores of Alakol are smooth and formed by loose rocks of the Quaternary era. Only the southern and partially eastern coasts are steep. A strip of long, thin gravel shelves stretches further from the coast. When the lake level decreased, they connected to each other, forming bridges connecting the two shores of the lake [12]. This explained on basis of factual data, which showing changes in the level of the Alakol and the shape of the coast during the historical period.

Based on written data of researchers it is possible to be convinced that the level of Alakol for the last 170 years repeatedly underwent strong changes. Particularly noteworthy does A. Schrenk, who passed through the southern, eastern and northern Alakol banks in 1840 and leave valuable data about it. During the stay of A. Schrenk in this region, small Alakol sandstones in the form of a continuous strip separated the Small Alakol Bay from the lake. The scientist with his expedition traveled along this land strip with a length of more than 15 kilometers to the opposite side of the lake. A. Schrenk writes that he easily reached the Great Araltobe through the land "bridge", and now its place occupied by the reservoir with the lowest width of 13 km [13]. A. Schrenk left data that this strip of land, through which he passed, was called the "Naryn pond" ("thin hollow") and rose above the surface of the water by 2-3 meters. Moreover, in 1862 A. Golubev, who was in the region, wrote that the central part of the isthmus was flooded with water [14, p. 101].

Changes in the level and shape of the Alakol shores, which occurred in past centuries, also evidenced by the lithological analysis of the lake bottoms and coastal formations. At the bottom of the lake, there are thin underwater ramparts, which now extend in a meridional direction, parallel to each other. According to researcher K.V. Kurdyukov, these deposits represent a structure formed in subaerial conditions, rather than formed at the bottom of the lake by nature [13, p. 122]. On this basis, we can assume that the Alakol water level was even lower than in past centuries, when A. Schrenk saw.

P.P. Semenov Tyan-Shansky wrote that in the period 1840-1858 Alakol Lake massif consisted of two main lakes: Eastern and Western, which are separated by a swampy isthmus 20 versts wide, partly overgrown with reeds and dotted with small lagoons, which are connected by a channel [8, p.261].

In 1933, Z.A. Svarichevskaya noted a significant increase in the level of Alakol compared to the first half of the 19th century. The researcher writes that anglers are unable to set nets in these areas because they are torn by the roots and broken branches of flooded shrubs and trees on the southeastern outskirts of Alakol and at the mouth of the Emil River [15, p. 28].

The morphometric dimensions of the Alakol also characterized in the direction of increasing over the last 170 years: according to A. Schrenk in 1840, the area of the lake was 1,700 km², and according to A.F. Golubev in 1862 was 1776 km², currently has an area of 2,650 km². While A.F. Golubev defined the length of the lake as 70 km and width as 43 km, B.K. Terletsky (1931) gives that these dimensions are 75 and 48 km respectively, and according to V.K. Kurdyukov (1951) 90 and 50 km, nowadays these values are considered 104 and 52 km respectively.

These large changes in the morphometric dimensions of the lake during the last two centuries indicate that the present shape and area of this lake differed greatly from the previous 2-8 centuries. Thus, we can say that the name of the modern Alakol - Bridge Lake in the Middle Ages - fully explained geographically. In general, a

number of names reflecting the nature of the water regime in connection with oscillating climate changes recorded in this region: Beskol (lake), Koltaban (settlement), Kurozek (settlement), Kyzylkak (settlement), etc.

The modern name Alakol is among the limnonyms most common in Kazakhstan. P.P. Semenov Tien-Shansky notes that data on Lake Alakol are also available in the Chinese annals, and a feature of the Alakol massif is the presence of a high island and peninsular hills, called Araltobe, visible on its flat shores. Scientist not hiding his surprised, that the two neighboring lakes, which in the people's memory formed one basin, and now sometimes merge into one water area, known under one name. The name "Alakol", this entire basin may have collectively received from the fact that from its level rise in the form of high hills rocky, porphyry islands and peninsulas, and the isthmus, dividing the entire basin into two lakes, consists of intermittent lagoons, ducts overgrown with halophyte salts, and extensive reedbeds [16, p. 262-263].

On the surface of Alakol, located in the intermountain basin, the wind direction and speed often change. Because of this, the direction and speed of the resulting waves also change several times a day, and the color of the lake's greenish water takes on the appearance of a tidal effect. This character of the lake water is especially well traced on the coast. Because the appearance of the lake "ala" (from Kazkah means "motley") is its main feature, the local population gave it the name "Alakol".

Their names also reflect the large islands' geographical nature, remotely located as hills in the middle of the lake. The names Big Araltobe and Small Araltobe clearly depict the size of the islands and the area relief. Thus, the name Alakol fully corresponds to the modern lake character.

Among toponymic sources, reflecting changes of natural object in the historical period can be included Balkhashlimnonym. This name can be associated with the term Balkhash, which means "clay" in the ancient Kazakh language. As noted by G. Konkashbayev (1951), this term is now out of use and found only as part of toponyms. Except this region, natural objects named Balkhash registered in other places Balkhash (settlement, Aktobe region), Balkhash (lake, Pavlodar region), Balkhashsor (salt lake, Pavlodar region), Balkhashtybulak (spring, South Kazakhstan region). Nevertheless, A. Gorbunov cited data that the lake called Jo-Hai ("Dead Sea") in the VII-X centuries, Kyzylbash-Nur ("Persians Lake") during the Genghis Khan journeys, in XVI century *Koksheteniz*, and at the turn of XVII-XVIII centuries on Russian maps *Teniz* (Sea) [17, p.27].

Chinese maps from the Three Kingdoms period (220-280) show a small lake on the site of Balkhash, which is the deepest part of Balkhash today, because of which scientists assume that most of Balkhash dried up in III century [18, p. 47]. On a Chinese map compiled in the ninth century during the Tang Dynasty, Balkhash in its current appearance shown as a large lake, resembling the Balkhash-Alakol depression [13, p. 129].

A map compiled by I. Unkovsky, who traveled through southeastern Kazakhstan in 1722-1724, contains a map of 58⁰ N to 46⁰ W Kazakh land. This map shows three separate lakes at the site of present-day Balkhash [19, p. 49]. These data indicate that the level of Lake Balkhash repeatedly underwent rhythmic changes during the historical period. The diverse name of the lake can be called an indicator reflecting its geographical features, i.e. characterizing the state of the lake in historical periods.

In addition, we can cite the assumption of L.S. Berg that the pit of Balkhash used to be dry, and then plunged into the water, so its water has not yet saline. Scientist hypothesized that at the beginning of XIX century, there was so much water in this region that there was a stream connecting Sasykkol and Balkhash [20]. Thus, based on these data, we connect the origin of the name Balkhash with the period of the XVIII century, when the lake level strongly decreased and some of its parts turned into mud (in the ancient Kazakh language - "Balkhash").

The hydronym Ili is one of the oldest names. In the dictionary of M. Kashgari given following data about this name: "Ila / Ili is the name of one great river. This big river is Zhaihun of Turkish people..." [21, p. 121]. According to the famous geographer A.P. Gorbunov, this name appeared in Chinese chronicles in 270, so it makes no sense to link it with the Mongolian word "il" ("shine"), a name that existed for 1000 years before the campaign of Genghis Khan, is not related to the Mongols [22]. The name "Ili" is also associated with the mighty empire of the Huns, which formed about 2,500 years ago on the North China territory. The Huns, whose main language was Old Turkic, began penetrating the modern Kazakhstan territory in the III century B.C. Subsequently, when this empire weakened and disintegrated, the northern tribes of the Huns in I century AD remained on the territory of modern Zhetysu. According to the A. Gorbunov research, it was during this period that the name "Ili" formed, associated with the Huns word "great" meaning "big river", that is, over time this word has undergone changes, the age of the name is estimated at least two thousand years. As evidence, scientist gave the names of the rivers Ilikan (the word "kan" means river) in the basin of the Ili, Ilim, Ilyr, and Zeya, which belong to the Angara River valley on Russian territory. The fact that the name "Ili" is one of the oldest Kazakh land names, preserved to this day without any changes over the centuries, it evidenced by its geographical description in the ancient

writings. "This river originates in the north of the "Sarymsakty" mountain, the water is muddy, flows to the northwest and goes into a large sandy steppe without water and grass" [23, p.41].

Conclusion. From this article, made based on identifying changes in the landscape over time of natural objects by toponymic data, the following conclusions can be made:

- In historical maps and scientific works it is established that the modern Lake Alakol has various names ("Gurge-noor", "Zher Gurge", "Alak-Tugul", etc.). The fact that not only the names, but also the shoreline has undergone strong changes in historical periods is evidenced by the data given by scientists-researchers. We were convinced of that on the basis of written data of researchers A.I. Levshin, K.V. Kurdyukov, P.P. Semenov Tyan-Shansky, Z.A. Svarichevskaya and others. That is, changes in the lake bottom and coastal formations, lake morphometry, transgressive and regressive phenomena are all constantly repeated in the history of the Alakol.

- The historical value associated with the name "Balkhash" represented by the data given by G.Konkashbaev, A. Gorbunov.

G.Konkashbaev scientifically substantiates that the root of this concept is the word "clay". A. Gorbunov give attention to the fact that in historical sources this natural object represented by such names as "Koksheteniz", "Teniz". In addition, in the scientists works there are assumptions that the Balkhash Lake level has repeatedly undergone rhythmic changes during the historical period; the pit used to be dry, and then plunged into the water. In general, the origin of the name linked to the fall of the lake level and the transformation of some parts of it into clay.

- Scientifically substantiated conclusions related to the modern hydronym "Ili" were also made. In his works, A. Gorbunov proved in detail that the formation of this concept dates back to ancient times, it is associated with the word "great". The scientist focuses attention on the fact that the river name itself has undergone linguistic changes over time, the name was based on its geographical nature. That is, the scientific value of toponymic data shows that natural objects can be used as sources of information in the history of language and linguistic geography to identify changes in the historical period.

References:

1. Ksenjik G. *Toponimika Kazahstana i istoricheskaja geografia. XVIII – nach. XX v. Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz». №1 (29), ianvar-mart 2022.*
2. Kaimuldinova K.D. *Toponimika [Toponymy]. Tutorial. - Almaty: RPC "Daur" LLP, 2011. - 336 p.*
3. Ministry of defence. *The importance of geographical names. 20 August, 2018. <https://www.gov.uk/government/publications/the-importance-of-geographical-names>*
4. Zhong A, Wu Y, Nie K, Kang M. *Using Local Toponyms to Reconstruct the Historical River Networks in Hubei Province, China. ISPRS International Journal of Geo-Information. 2020; 9(5):318. <https://doi.org/10.3390/ijgi9050318>*
5. *Balkash-Alakol depression // Kazakhstan. National Encyclopedia. - Almaty: Kazakh Encyclopedia, 2004. - T. I.*
6. Zhekulin V.S. *Istoricheskaja geografija landshaftov [Historical geography of landscapes]. - Novgorod, 1972. - 229 p.*
7. Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Berdygulova G., Jangeldina D., Abilmazhinova S. *[Toponymic Evidence of Change in the Water Regime of the Lakes in Kazakhstan]. World Applied Sciences Journal 30 (2): 161-166p, 2014.*
8. Semenov-Tyan-Shansky P.P. *Kak otrazhaetsja geograficheskij pejzazh v narodnyh nazvaniyah/Zemlevedenie [How the geographical landscape is reflected in the folk names] - M., 1924. T. 26. Vol. 12. - p. 133-158.*
9. Maksheev A.I. *Karta Dzhungarii, sostavlennaja shvedom Renatom vo vremja ego plena u kalmykov, s 1716 po 1733 god // Zapiski IRGO [Map of Dzungaria, made by the Swede Renat during his captivity of Kalmyks, from 1716 to 1733 // Notes of IRGO], Vol.11. - SPb, The Printery of the Imperial Academy of Sciences, 1888, - p. 105-145.*
10. Levshin A. *Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisats hordes and steppes]. Part 1: Geographical izvestiya. - SPb, 1832. - 264 p.*
11. Kaimuldinova K. *Dannye o naimenovanii Alakol' [Alakol name data]. // Bulletin of KazNPU. Series of natural and geographical sciences. - 2009. - №4 (22) - p. 47-48.*
12. Filonets P.P. *Morfometrija Alakol'skih ozer. // Voprosy geografii Kazahstana [Morphometry of Alakol lakes. //Geographic issues in Kazakhstan]. Issue12. Alakol depression and its lakes. - A-Ata, 1965. - p. 79-87.*

13. Kurdyukov K.V. O kolebanijah urovnja ozera Ala-kul'. //Voprosy geografii Kazahstana. [About fluctuations of a level of lake Ala-kul'. //Geographic issues in Kazakhstan]. Sb. 24. - Moscow, 1951, pp. 117-133.
14. Kazanskaya E.A. Morfologija i dinamika beregov ozera Alakol' (1961-1964 gg). //Voprosy geografii Kazahstana. [Morphology and dynamics of the shores of Lake Alakol'] (1961-1964). // Geographic issues in Kazakhstan. Vyp.12. Alakol depression and its lakes. - A-Ata, 1965. - p. 88-121.
15. Svarichevskaya Z.A. Ocherki po geomorfologii Kazahstana. [Essays on geomorphology of Kazakhstan]. Geografo-economical. NII LGU. -L., 1941. - p. 28.
16. Semenov-Tjan-Shansky P.P. Puteshestvie v Tjan'-Shan' (1856-1857) [Journey to Tien-Shan (1856-1857)]. - Moscow, State Publishers of Geografic Literature, 1958. - 275 p.
17. Gorbunov A. Gory Central'noj Azii. Tolkovyj slovar' geograficheskikh nazvanij i terminov [Mountains of Central Asia. Explanatory dictionary of geographical names and terms]. - Almaty, 2006. - 132 p.
18. Gumilev L.N., Aleksin A.A. Kaspij, klimat i kochevniki Evrazii //Trudy obshhestva istorii, arheologii i jetnografii [Caspian Sea, Climate and Nomads of Eurasia // Proceedings of the Society of History, Archaeology and Ethnography] - 1963. - № 1(36). - p. 41-55.
19. Beisenova A.S. Istoricheskie osnovy geograficheskikh issledovanij Kazahstana [Historical bases of geographical researches of Kazakhstan]. - Almaty: KazgosINTI, 2001. - 280 p.
20. Berg L. S. Klimat i zhizn' [Climate and Life]. 2 ed. - Moscow: Geografiz, 1947. - 355 p.
21. Kashkari M. Slovar' tureckogo jazyka: (Divani lukat it-turok): sobranie sochinenij v 3-h tomah / perevod na kazahskij jazyk, predislovie i nauchnye koncepcii A. Egeubaj Turkish Dictionary: (Divani lukat it-turk): a collection of works in 3 volumes / translated into Kazakh, preface and scientific concepts by A. Egeubay. Vol. 1. - Almaty: Dictionary-Slovar, 2006. - 376 p.
22. Gorbunov A. Geograficheskie nazvanija Central'noj Azii: zagadki, neleposti i problem Geographical names of Central Asia: riddles, absurdities and problems // Baiterek. - 2008 - №6 (33).
23. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Almaty (VIII – nachalo XX v.) Written sources on the history and culture of Almaty (VIII - the beginning of XX century) / Compiled by: M.H.Abuseitova, A.K.Muminov. - Almaty: Dike Press, 2008. - 280 p.

References:

1. Ksenjik G. Toponimika Kazahstana i istoricheskaia geografia. XVIII – nach. XX v. Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz ». №1 (29), ianvar-mart 2022 goda.
2. Kaimuldinova K.D. Toponimika. Oqulyq. – Almaty: JSS RPKB «Däuir», 2011. -336 b.
3. Ministerstvo oborony. Vajnost geograficheskikh nazvani. 20 avgusta 2018 goda. <https://www.gov.uk/government/publications/the-importance-of-geographical-names>
4. Chjun A, Vu I, Ne K., Kan M. İspölzovanie mestnyh toponimov dlä rekonstruksii istoricheskikh rechnyh setei v provinsii Hubei, Kitai. İAVLÄETSÄ Mejdunarodnym geoinfomasionnym jurnalom. 2020; 9(5):318. <https://doi.org/10.3390/ijgi9050318>
5. Balkaş-Alakölskaia vpadina // Kazahstan. Nasionälnaia ensiklopedia. - Almaty: Kazahskaia ensiklopedia, 2004. - T. I.
6. Jekulin V.S. İstoricheskaia geografia landşaftov. – Novgorod, 1972. – 229 s.
7. Kaimuldinova K., Abdimanapov B., Berdygulova G., Jangeldina D., Abilmazhinova S. Toponymic Evidence of Change in the Water Regime of the Lakes in Kazakhstan. World Applied Sciences Journal 30 (2): 161-166, 2014.
8. Semenov-Tän-Şanski V. P. Kak otrajaetsä geograficheski peizaj v narodnyh nazvaniah//Zemlevedenie – M., 1924. T. 26. Vyp. 12. – C. 133-158.
9. Makşeev A.İ. Karta Jungarii, sostavlennaa şvedom Renatom vo vremä ego plena u kalmykov, s 1716 po 1733 god //Zapiski İRGO, tom 11. – SPb, Tipografia İmperatorskoi AN, 1888. - S. 105-145.
10. Levşin A. Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisaskih ord i stepei. Chäst 1: İzvestia geograficheskie. – SPb, 1832. – 264 s.
11. Kaimuldinova K. Alaköl atayuna qatysty derekter. //QazÛPU Habarşysy. Jaratylstanu-geografia ğylymdary seriasy. - 2009. -№4 (22) – 47-48 bb.
12. Filonets P.P. Morfometria Alakölskih ozer. //Voprosy geografii Kazahstana. Vyp.12. Alakölskaia vpadina i ee ozera. – A-Ata, 1965. – s. 79-87

13. Kurdükov K.V. O kolebaniah urovnä ozera Ala-kül. //Voprosy geografii Kazahstana. Sb. 24. – M., 1951- s. 117-133.
14. Kazanskaia E.A. Morfologia i dinamika beregov ozera Alaköl (1961-1964 gg). //Voprosy geografii Kazahstana. Vyp.12. Alakölskaia vpadina i ee ozera. – A-Ata, 1965. – s. 88-121.
15. Svarichevskaia Z.A. Ocherki po geomorfologii Kazahstana. Geografo-ekonomich. Nii LGU.- L., 1941. – S.28.
16. Semenov-Tän-Şanski P.P. Puteşestvie v Tän-Şän (1856-1857). – M., Gos. izd-vo geogr. lit-ry, 1958. – 275 s.
17. Gorbunov A. Gory Senträlnoi Azii. Tolkovyı sloväř geograficheskikh nazvani i terminov. – Almaty, 2006. – 132 s.
18. Gumilev L.N., Aleksin A.A. Kaspi, klimat i kochevniki Evrazii //Trudy obşestva istorii, arheologii i etnografii – 1963. – № 1(36). – S.41-55.
19. Beisenova A.S. İstoricheskie osnovy geograficheskikh issledovani Kazahstana. – Almaty: KazgosİNTİ, 2001. – 280 s.
20. Berg L. S. Klimat i jizn. 2-izd. - M.: Geografiz, 1947. - 355 s.
21. Qaşqari M. Türk tulinñ sözdıgı: (Diuanı lügat it-türk): 3 tomdyq şyğarmalar jınağy /Qazaq tulne audarğan, alğy sözi men ğylmi tüsinikterin jazğan A.Egeubai. 1-tom. – Almaty: «Sözdik-Slovär», 2006. - 376 bet.
22. Gorbunov A. Geograficheskije nazvania Senträlnoi Azii: zagadki, neleposti i problemy //Baiterek. – 2008 - №6 (33).
23. Pismennye istochniki po istorii i külture Almaty (VIII – nachalo XX v.) /Sost.: M.H.Abuseitova, A.K. Muminov. – Almaty: Daik-pres, 2008. – 280 s.

ӘӘЖ 93/94
ҒТАР03.01.07

10.51889/1217.2022.50.33.015

А.Н. Шұқыжанова^{*1}, А.К. Кистаубаева²

¹Қауымдастырылған профессор, PhD,
Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: Aiym.shukizhanova@gmail.com

²т.ғ.к., ҚР орталық мемлекеттік мұражайы, Қазақстан тарихын зерттеу орталығы
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: Aiym.shukizhanova@gmail.com

1917-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ(ҚЫРҒЫЗ) АКСР-нің СОЛТҮСТІК ЖӘНЕ СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС ШЕКАРАСЫНЫҢ МЕЖЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Қазақ(қырғыз) АКСР-нің Сібірмен шекарасы 1920 жылдардың басында күрделі саяси және экономикалық жағдайда құрылды. Сол жылдарда Қазақстанға өзінің территориялды тұтастығын қалпыну келтіру мүмкіндігі туды. Мақалада 1917-1922 жылдардағы республикамыздың солтүстік және солтүстік-шығыс шекарасының межеленуі мәселелері қарастырылған. Мұрағат материалдарын және тарихнаманы жинақтау мен зерделеу арқылы авторлар РКФСР мен Қазақ(қырғыз) республикасы арасындағы шекараның құрылу үрдісіне толық талдау жасайды. Мақалада сонымен бірге, Сибревком, Казревком, Мәскеу, БОАК, жергілікті биліктің межелену мәселелеріндегі күрделі өзара қарым-қатынастары көрсетілген. Шекараны анықтау күрделі үдеріс болғандықтан бірнеше таласты аумақтар болды. Осы даулы территорияларды шешу үшін құрылған арнайы комиссияның жұмыс барысы туралы толық мәліметтер келтірілген.

Түйін сөздер: шекара, межелену, Қазақ(қырғыз) АКСР, Қостанай уезі, Кирревком, Сибревком, Алаш партиясы, Бұқтырма уезі, Семипалатинск, Ақмола облысы, Алтай губерниясы

Мақала Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым Министрлігінің № BR 10965282 "Қазақстан-Ресей шекарасы: Тарихи контекст және жаңа геосаяси шындық" гранттық жобасы бойынша орындалды.

А.Н. Шукыжанова ^{*1}, А.К.Кистаубаева ²

¹ассоц. профессор, PhD,

Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

²к.и.н., Центральный государственный музей РК, центр по изучению истории Казахстана,
г. Алматы, Казахстан

РАЗГРАНИЧЕНИЕ СЕВЕРНОЙ И СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ ГРАНИЦЫ КАЗАХСКОЙ(КЫРГЫЗСКОЙ) АССР В 1917-1922 гг.

Аннотация

Граница казахской(Киргизской) АССР с Сибирью была образована в начале 1920-х годов в сложных политических и экономических условиях. В те годы Казахстану представилась возможность восстановить свою территориальную целостность. В статье рассматриваются вопросы разграничения северной и северо-восточной границы республики в 1917-1922 гг. Путем накопления и изучения архивных материалов и историографии авторами проводится подробный анализ процесса формирования границ между РСФСР и Казахской(Кыргызской) Республикой. В статье также отражены сложные взаимоотношения Сибревкома, Казревкома, Москвы, ВЦИК, местных властей в вопросах размежевания. Поскольку определение границ - сложный процесс, было несколько спорных территорий. Приведены подробные сведения о ходе работ специальной комиссии, созданной для разрешения данных спорных территорий.

Ключевые слова: граница, разграничение, Казахская (Киргизская) АССР, Костанайский уезд, Кирревком, Сибревком, партия Алаш, Бухтарминский уезд, Семипалатинская область, Акмолинская область, Алтайская губерния

Статья подготовлена в рамках программы целевого финансирования проекта BR10965282 «Казахстанско-российская граница: исторический контекст и новая геополитическая реальность» Министерства образования и науки Республики Казахстан

A.N. Shukyzyhanova ^{*1}, A.K.Kistaubayeva ²

¹Associate professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

E-mail: Aiyem.shukizhanova@gmail.com

²c.h.s., Central State Museum of the Republic of Kazakhstan,
the Department for the Study of the History of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

DELIMITATION OF THE NORTH AND NORTH-EAST BORDER OF THE KAZAKH(KYRGYZ) ASSR IN 1917-1922

Abstract

The border of the Kazakh(Kyrgyz) ASSR with Siberia was formed in the early 1920s in difficult political and economic conditions. In those years, Kazakhstan had the opportunity to restore its territorial integrity. The article deals with the delimitation of the northern and north-eastern borders of the Republic in 1917-1922. Through the collection and study of archival materials and historiography, the authors make a detailed analysis of the process of creating the border between the RSFSR and the Kazakh(Kyrgyz) Republic. The article also reflects the complex relations of Sibrevkom, Kazrevkom, Moscow, BOAC and local authorities in the field of

delimitation. Since the definition of borders is a complex process, there were several disputed territories. Detailed information on the work of the special commission established to resolve these disputed territories is given.

Keywords: border, delimitation, Kazakh (Kyrgyz) ASSR, Kostanay uезд, Kirrevkom, Sibrevkom, party Alash, Bukhtarminsky uезд, Semipalatinsk oblast, Akmolа oblast, Altai province

The article was prepared within the framework of the program of targeted financing of the project BR10965282 "Kazakh-Russian border: historical context and new geopolitical reality" of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Кіріспе. Қазақстан мен Ресей шекарасының тарихы тереңде жатыр. Қазақ хандығы мен Ресей империясына тиесілі территориялардың шегін көрсететін құжаттар болмаса да және кейде шекаралық қақтығыстар болса да әр тарап қалыптасқан аумақтық бөліністерді құрметтейтін.

XIX ғасырдың соңына қарай қазақ даласының Ресей империясына толықтай қосылуына дейін Қазақстан аумағы қазіргі кездегідей болатын. Отарлаудың алғашқы жылдарында патша үкіметінің Қазақ хандығы территориясына өз билігін бекітуі шекаралық сызықтардың құрылуымен басталды. Одан ары қарай басқаруды тереңдету мақсатында үш жүздің жерлері Оренбург, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторлықтарына өтті.

1917 жылғы қазан төңкерістерінен кейін Қазақстанға өзінің территориялық тұтастығын қалпына келтіру мүмкіндігі туды. 1917 жылдың 5-12 желтоқсанында өткен Жалпы қазақтардың екінші съезінде саяси ұлттық «Алаш» партиясы қазақ территориалды-ұлттық автономиясын құратындықтарын жариялады.

Партия мүшелері автономиялы мемлекеттің құрамына қазақтар өмір сүріп жатқан барлық облыстарды кіргізді. Олар: Бөкей Ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семипалатинск облыстары, Манғышлақ уезі, Закаспийск облысының Красноводск уезінің төртінші және бесінші болыстары, Ферғана және Самарканд облыстарының кейбір бөліктері және Алтай губерниясының оңтүстік болыстары.

Партия басшылары большевиктер Ресей халықтарының құқығы Декларациясында көрсетілгендей ұлттардың өзін-өзі билеу құқығы және т.б. міндеттемелері орындалады деп үміттенген болатын. Бірақ олай болмай Украина, Закавказье, Орта Азиядағыдай (Бұхар, Хиуа) ұлттық автономия құру әрекеттерін революциялық әскер күл талқанын шығарды [1,164-165]. Алайда, партия басшылары кейінгі жылдары республика шекарасын құру мен мемлекеттік маңызы бар жұмыстарды атқаруға зор үлестерін қосты.

Материалдар және методология. Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихи және тарихи жүйелілік тәсілдемелер пайдаланылды. Басылымдарды, құжаттарды талдау, сондай-ақ мұрағат материалдарын жинақтау және зерделеу 1920 жылдардағы қазақ-ресей шекарасының құрылуы туралы деректер базасын айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік берді.

Талқылау. 1918 жылы мамырда құрылған РКСФР-дың ұлттар бойынша Халық комисариатына қарасты Орталық қырғыз (қазақ) бөліміне Қазақ кеңестік автономиясын құру жүктелді. 1919 жылдың сәуірі Орынбор қаласында РКСФР-дың Бүкілресейлік орталық атқару комитеті «Барлық қазақтар Кеңесінің съезін шақырту» туралы қаулы шығарды. Осы қаулы негізінде ұлттар бойынша Қазақ АКСР-ін құру мен Кеңестер съезін шақырту туралы Комиссия құрылды. Сол жылдың шілдесінде В.Ленин Қырғыз (қазақ) әскери-революциялық комитетін құру туралы декретке қол қойды. Казревком Орынбор қаласында орналасты. С.С. Пестковский төрағасы, А.Байтұрсынов, Ә.Т.Жангелдин, Б.Б. Қаратаев, В.Л.Лукашов, С.М.Меңдешов, М.Х.Тунганчин мүшелері болған.

Қазақ АКСР-ін құру кезіндегі Казревкомның ең басты міндеттерінің бірі болашақ республиканың шекарасын анықтау болды. Елді-мекендер, аймақтардың табиғи-географиялық айырмашылықтары, ұлттық құрамы, шаруашылық құрылымы туралы құжаттар, әдебиеттер және материалдарды жинау, зерттеу оңай болмады. Сол кездегі қазақ зиялы қауымы мен басшылары әр жер телімі үшін аянбай еңбек етті [2].

Нәтижелері. Шекараны анықтау күрделі процесс болғандықтан бірнеше таласты аумақтар болды. Солардың бірі *Торғай облысының Қостанай уезі*. Уезд революцияға дейінде оңтүстік Оралдың ірі қаласы Челябинскпен тығыз байланыста болған, азаматтық соғыс жылдарында бұл байланыстар одан ары нығайды. 1919 жылдың тамызында Қостанай уезі мен осы уездің көптеген бөліктері ақтардан азат етіліп, қызылдардың Шығыс фронтының әскери тылына айналған. Аймақты басқару, қауіпсіздік пен тәртіпті қамтамасыз ету және т.б. мәселелерді сылтау етіп фронттың Әскери кеңесі Сібір ревкомының Қостанай уезін Челябинск аудандық басқармасына қосу туралы ұсынысын қолдады. Қостанай уезі елдің таяу маңындағы өндірістік аймақтарды нанмен қамтамасыз ететіндіктен және Кеңестік билікті нығайтуда

маңызы зор болғандықтан Сібір ревкомы аталған уезді Челябинск аудандық басқармасына қосқысы келді [3,37].

Уезге қатысты шешімді білген соң Казревком мүшелері 1919 жылдың қыркүйегіндегі бесінші отырысында орталық билікке Қостанай уезін Қырғызревком қарамағында қалтыру туралы қаулы шығарды. Уездің Қырғызревкомы құрамында қалуы туралы баяндама жасалып, БОАК-ке жіберілді.

Казревкомның тапсырмасымен А.Байтұрсынов пен М.Сералин Челябинск губерниясының басшыларымен кездеседі, алайда сәтсіз аяқталады. 1920 жылдың сәуірінде Қазревком Мәскеуге қайта телеграмма жібереді. Қостанай уезінің аумағы табиғи суаруға байланысты шұрайлы жерлері және малдың жайылуына ыңғайлы жайылымдары бар болғандықтан ауыл шаруалышылығы мен мал шаруашылығына қолайлы екендігі көрсетілген. Облыстың оңтүстік бөлігі құм мен шөлді жерлерде өсетін өсімдіктер болғандықтан мал жайылымы мен жер өңдеуде қолданылуға келмейді. Жағдайды патша билігі кезінде қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алып, Ресейдің басқа облыстарынан келген өзге ұлт өкілдеріне беруі қиындатқан болатын. Шекараның жергілікті билікпен санаспай орталықтан өзгертілуі орталыққа деген сенімсіздік артуы мен аймақтарда билік арасында келіспеушілік тудыратындығы көрсетілді. Казревкомнан ең мәдениетті және шұрайлы Қостанай уезі немесе Ақмола облысының (Петропавл, Омбы және Көкшетау) солтүстік уездерінің бөлінетін болса Қырғыз республикасын құру мүмкін еместігін көрсетті. БОАК Президиумына барлық материалдармен А.Байтұрсынов жіберілді. Оның міндеті 1919 жылдың тамызындағы Қостанай уезіне қатысты қаулының күшін жою және 1919 жылдың шілдесіндегі Совнаркомның декреті бойынша Казревкомға қарайтын облыстардың шекараларын Жалпы қырғыздардың съезінің шақыртуына дейін болашақта өзгертуді болдырмау болатын [3,38].

Казревкомның ұстанымын Қостанай уезінің тұрғындары, Ә.Жангелдин ұйымдастыруымен өткен қазақ съезінің өкілдері қолдады. Съезд Орталықтан Қостанай уезін Дала өлкесі басқармасында қалтыруды сұрау туралы қаулы шығарды. Алайда уездің тұрғындарының көпшілігі славяндар болғандықтан Челябинск сұрауы бойынша Мәскеу Қостанай уезін 1919 жылдың желтоқсанында Челябинск облысында қалтырды. Казревком мұндай шешіммен келіспей уездің қазақтар тұратын аймақтарының өкілдерін тыңдады. Қазақстан Кеңестерінің съезіне дейін және Орталықтың жаңа шешіміне дейін Қостанай уезінің уақытша бөлінуін қабылдау туралы қаулы шығарды.

1920 жылдың 12-18 қаңтарында 251 орыс, украин, неміс және 47 қазақ өкілдерінің қатысуымен Қостанай уезінің Кеңестерінің I Съезі өтті. Ауыл мен Казревкомның өкілдері уездің Қазақстанға берілуі туралы пленарлы отырыста сөз қозғамады да, өздерінің бөлек отырыстарын өткізді. Қатысқандар уездің Торғай облысында қалуына барлық әрекетті жасау керектігі жайында қаулы шығарып, Бүкіл қазақтық Кеңестік съезге үміт артты. Егерде съездің қолынан уезді сақтап қалу келмесе республика құрамына қазақ болыстарының территориясын кіргізумен шектелу көзделді.

Челябинск басшылығы Мәскеуге уездің тұрғындарының 60% орыстар және 40% қазақтар екендігін және олар аралас орналасқандығын көрсетіп, қиындықтар туындамас үшін мәселені тезірек шешілуін талап етті. Казревкомда осыны талап еткен. Бұл ұстанымды Түркістан фронтының басқармасы қолдады. РКП ОК-ның Политбюросы әскерилердің ұсынысын қарастырып, Қостанай уезі мәселесін БОАК-тің әкімшілік комиссиясына жіберді [4,82].

Казревком жоғарыда көрсетілген жағдайларға қарамастан, уезді қайтарып алу әрекетін жалғастырды. Челябинск билігіне телеграмма мен хаттар жолдап отырды. 1920 жылдың наурызында Челябинск губревкомы Казревком мүшелері А.Байтұрсынов, М.Сералин мен уездің қазақтар тұратын мекендерінің өкілдерімен кездесіп, мәселені қарастырды. Ешқандай келісімге қол жеткізілмеді.

Казревком Челябинск губревкомы бағынатын Сибревкомнан қолдау күтті. Челябинск губерниясын Урал ревкомына беруді көздеген Сибревком төрағасы нақты позицияны ұстанбады. 1920 жылдың жазына таман Казревком уездің тұрғындары арасында өзінің ұстанымдарын айқындап алып, қайта Мәскеуге жүгінеді.

1920 жылдың 28 маусымында Казревком өкілі И.Омаров барлық құжаттар, өтініштер, тұрғылықты халықтың мандаттарымен Орталық әкімшілік комиссия бағынатын ішкі істер Наркоматына, одан кейін РКСФР-дің басқа да мемлекеттік және партиялық органдарына барды. Казревком қазақ халқын біріншілік әкімшілік территориялды бірлік, яғни болашақ Қазақ автономды республикасының құрамында қайта біріктіруді мақсат тұтты және қазақ кедейлерін қазақтар мен кулактардың езгісінен шығаруды көздеді. Мәскеу Челябинсктен уезді Казревкомға қайтарып беруді талап етті де, 1920 жылдың қыркүйегінде губревком революцияға дейінгі шекараға сәйкес Қостанай уезінің барлық территориясын Қазақстанға қайтарды [4,83].

Бұл тек уезді қайтарып қоймай, Башқұр республикасы билігі тарапынан Қостанай уезіне деген арам пиғылдарын тоқтатты және 1919 жылдың желтоқсанында көзделген Қырғыз-Башқұрт республикасын құру жоспары жүзеге аспай қалды [3,40].

Республикалардың шекарасын анықтау мақсатында Мәскеуде әкімшілік комиссия, Казревкомда 1920 жылы мамырда арнайы Комиссия құрылды. Республика құрамына өтуі тиіс территорияларды анықтау, РКФСР-дің Совнаркомына және Қазақстан Кеңестерінің съезіне ұсынылатын шекараны анықтау жобаларын дайындау, көрші мемлекеттермен шекараға қатысты туған дауларды шешу жолдарын ұсыну және т.б. міндеттемелер жүктелді. ҚазақАКСР мен басқа да кеңестік республикалардың шекарасын анықтауда халықтың ұлттық құрамы ең басты назарда болды. Алайда солтүстік, батыс және шығыс шекараларымызды бекіту кезінде саяси тиімділікпринципіне де қарады [5,20].

Казревком 1920 жыл наурызында ҚазақАКСР-не Ақмола және Семипалатинск облыстарымен бірге Омбы қаласын қосу туралы ұсынысын Мәскеуге жібереді. Алайда жергілікті билік те орталық та қолдау көрсетпеді. 1921 жылдың ортасына дейін Омбы қаласы барлық Сібірдің орталығы болған. Қаланың және қала маңы аудандарында көпұлтты халқы болғанымен басым көпшілігі орыстар болатын. Барлық Омбы уезінің ауылдарында 76,3 пайыз орыстар, 25 пайыз қазақтар тұрды. 1920 жылы шілденің соңында Орынбор Сибревкомға Кирвоенревкомның ҚазақАКСР-нің шекарасын толық белгілегенге дейінгі таласты уездерді басқару туралы Уақытша ережені жіберді. Онда Омбы уезінің солтүстік бөлігін Сибревкомға беру туралы шешімі жазылған. Шешім қабылдар кезде уезде орыс ұлты көп тұратындығы және Омбы қаласының Сібір үшін маңыздылығы ескерілді [3,45].

Казревкомның наурызда жіберген ұсынысы кеш жеткізілді. Шілденің 17-інде Сибревком Қазақстанмен шекараны сол аймақта тұрып жатқан орыстар мен қазақтарды бөлетіндей құру қажет деп көрсетті. Нәтижесінде Сібірге Петропавл, Көкшетау, Омбы уезі толықтай, Атбасар уезінің кейбір бөлігі, Павлодар, Семипалатинск және Өскемен уездері өтті. Мәселе шешілмегеннен кейін БОАК Президиумы Қазақстан, Түркістан, Сібір, Орал өкілдерін шақырып, кеңес өткізді. Алайда ешқандай мәмілеге келмеді. Ол жерде бір Қазақ емес, үш қазақ өлкесін құру ұсынылды. Бірінші қазақ республикасына Қазақстанға тиесілі Астрахань губерниясының бір бөлігі, Орал және Орынбор-Торғай (Қостанай уезінсіз) губерниялары, Қостанай уезімен бұрынғы Дала өлкесі екінші Қазақ республикасын, Жетісу, Сырдария губерниялары және Түркістан автономды республикасы үшінші Қазақ мекенін құру керек болды. Қазақстанның территориясының алыптығы және бір орталықтан басқару қиын болатындығын сылтау етіп, үш бөлікке бөлгілері келді. Қазақстанды осылай бірнеше бөлікке бөлуді жақтайтындар шықпады және бұл ұсыныс мәжілістің хаттамасында көрсетілмеді [3,46].

Қазақ республикасын басқару туралы БОАК Президиумындағы кеңес 1920 жылы 9-10 тамызда болды. Бірнеше отырыстар мен кеңестер өткізілді. Қатысушылар барлық қазақ облыстарын қамтитын Қырғыз республикасын құру керектігіне тоқталды. Сол жылы 17 тамызда Наркомат Қырғыз республикасын құру туралы декреттің жобасын бекітті. БОАК мен РКФСР СНК «Автономды Қырғыз (қазақ) Социалистік Кеңес Республикасын құру туралы» декретінде Автономды Қазақ Социалистік Республикасы РКФСР-дің бір бөлігі және оның бұрынғы әкімшілік облыстары берілсін деп жазылған. Оған сәйкес республика құрамына төмендегідей облыстар кіреді:

- а) Семипалатинск облысы: Павлодар, Семипалатинск, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы;
- б) Ақмола облысы: Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Омбы уезінің кей бөліктері;
- в) Торғай: Қостанай, Ақтөбе, Ырғыз, Торғай
- г) Орал: Орал, Лбищенск, Темір және Гурьев уездері

д) Закаспий облысының Мангышлак уезі және Красноводск уезінің 4 және 5 Адай болыстары

е) Астрахань губерниясынан Синемор болысы, Бөкей ордасы және 1 және 2-інші Примор округына қарасты территориялар. Сафрон, Ганюшкино және Николаевск болыстарының Қырғыз революциялық комитетінің қарамағында қалады. Астрахань атқарушы комитетіне қарасты облыстың аралас тұратын халықтың қарым-қатынасын реттейтін Астрахань атқарушы комитеті өкілдері мен Қырғыз революциялық комитеті мүшелерінен тұратын Комиссия құру міндеттелді. Сонымен бірге, декретте Түркістан республикасының территорияларында тұратын халықтың келісімімен Қырғыз республикасының құрамына қосуға болатындығы көрсетілді.

Декретте Семипалатинск және Ақмола облыстары кіреді деп көрсетілгенімен Қырғыз республикасының орталық органдары толық құрылғанша облыстар Сібір революциялық комитетінің қарамағында қалады деп баяндалды. Кирревком территориялары уақытша Сибревком мен Түркістан Орталық Атқару Комитетіне қарайтын болғандықтан, аталған комитеттерге бағынышты және солардың

директиваларымен жүруге мәжбүр болды. Облыстар территориясында өтетін іс-шараларға қатысты Кирревком мен Сибревком және сәйкесінше Кирревком мен Түркістан Орталық Атқару Комитеті арасында дау туындайтын болса, мәселені шешу РКФСР-дің орталық органдарына берілетін.

ҚырғызАКСР-ін құру туралы декрет бойынша қазақтар тұратын территорияның басым бөлігін автономия құрамына қосты. Солтүстік және солтүстік-шығыс облыстар да республика құрамына кіргенмен, уақытша Сибревком қарамағында болды. Алайда нақты қанша мерзімге дейін екендігі көрсетілмей, тек Қырғыз республикасының орталық билік органдары құрылғанға дейін деп көрсетілді. Оңтүстік территориясы болса Түркістан республикасының қарамағында уақытша болды да, сол жерлерде тұратын халықтың қалауымен облыстар Қазақстан құрамына қосыла алады деп көрсетілді [5, 14-15].

Бірінші Қазақстан Кеңестерінің съезі 1920 жылы қазанда Орынбор қаласында өтті де, Семипалатинск пен Ақмола облыстарын қайтарып алу мәселесін қарастырады және Сибревкоммен келісім жасау үшін Омбыға Қырғыз ОАК мүшелерінен тұратын арнайы өкілдерін жіберді.

Сибревком бірнеше себептерін көрсетіп, екі облысты беруден бас тартты. Бұл облыстар Сібірдің басқа облыстарымен бірге Мәскеуді нанмен қамтамасыз етіп отырды. Сонымен қатар, республиканың шығысында азаматтық соғыс аяқталмады. 1920 жылдың соңында Зайсан уезіне қытай әскерлері де шабуыл жасады. 1921 жылдың көктемінде Түмен, Алтай губернияларында және Солтүстік Қазақстанда бірнеше көтерілістер болған. Сол үшін Семипалатинск облысының шығыс уездерінде әскери жағдай сақталған болатын [3, 50-51].

Қырғыз ОАК-і облыстарды қайтарып алу туралы әрекеттерін тоқтатпады. Территорияға қатысты талас одан ары қарай қыза түсті. Кирревком Омбы қаласынан шығысында алты, жеті верст жерде шекараны өткізуді талап етсе, Сибревком қазақстандық курорт Бурабай мен Павлодар уезінің тұзды көлінің аудандарын алып қалғысы келді. Әрине екі жақ келісімге келмеді. Казобкомның ұсынысымен КазОАК пен СНК Семипалатинск және Ақмола губернияларын басқару және қабылдау туралы Төтенше арнайы комиссия құрылды. Комиссия мүшелері 1921 жылы 24 наурызда Омбы қаласына келді. Ортақ комиссия 11 мамырға дейін 6, ал оның бюросы 15 отырыс өткізді [6, 26-27].

ҚырғызАКСР-нің өкілдері отырыстардың бастапқы кезеңдерінде жоғарыда аталған екі губернияны беруді талап етсе, Сибревком жаңадан құрылған Бұқтырма уезін, Омбы және Павлодар уезінің оңтүстігіндегі жерлерді өз қарамағында қалтырғылары келді. 10 мамырда тараптар келісімге келіп, Қырғыз республикасының қарамағына Бұқтырма уезімен бірге барлық Семипалатинск губерниясы, Омбы губерниясынан Омбыдан басқа уездері берілетін болды.

Сібірдің Омбы губерниясымен Қырғыз республикасының Ақмола губерниясы арасындағы шекара және Павлодар уезіндегі тұз өндірілетін жерлер мәселесін шешу БОАК-ке берілді. 1921 жылы 2 маусымда БОАК-нің әкімшілік комиссиясы Бұқтырма және Павлодар уездерін (тұз өндірілетін аудандарымен қоса) ҚырғызАКСР-і құрамында қалтырып, Омбы уезін межелеу үшін келістіруші комиссия құрды. Келесі күні комиссия төмендегідей келісімге келеді: Исылкуль станциясы Кирреспублика қарамағында қалды, Ореховская, Добровольская, Моисеевская, Русско-Полянская, Ново-Санжаровская, Черноусовская, Степановская, Котельниковская сияқты 8 Сібір болыстары ҚырғызАКСР құрамында қалды [7].

1921 жылы 10 маусымда БОАК Президиумы Омбы уезін межелеуге қатысты келісімді бекітті. Алайда, Павлодар уезіндегі тұз өндіретін аудандардың қай ревкомға тиесілі екендігі анықталмағанша Кирреспубликаға берілмейтіндігі мәлім болды.

13 маусымда БОАК Кирреспубликаға Алтай губерниясының кейбір аудандарын беру туралы келістіруші комиссияның шешімін бекітті. Бұқтырма уезі толықтай қайтарылды, Семипалатинск губерниясының Өскемен және Семипалатинск уездеріне Сибревкомның бірнеше болыстары өтті. Сол жылы 9 қыркүйекте және 1922 жылы желтоқсанда РКФСР БОАК Кирреспубликаның Петропавловск уезіне де бірнеше болыстарды берді.

Аймақтардың әкімшілік-территориалды құрылымының әртүрлілігі мәселесі, жергілікті халықтың межелеуге қатысқысы келетіндіктері, билік органдарының қателіктері және т.б. мәселелердің болуы жоғарыда қабылданған шешімдердің жүзеге асыруын қиындатты. Басқару органдарының көп мәселелерді ескермеуі қабылданған шешімдерді қайта қарауға әкеліп отырды. 1921 жылы қыркүйекке дейін Петропавловск уезіне Ишим уезінің бес болысын беру туралы БОАК-тің қаулысы кейінге қалтырылды. БОАК-тің 1921 жылы қарашада «Алтай губерниясының Змеиногородск уезінің құрамында Угловская, Алексеевская, Лаптевская, және Локтевская болыстарын қалтыру туралы» шешімін қайта қарастыру және

т.б. шешімдердің өзгеруі бұрын қабылданған қаулылардың жүзеге асуының баяу жүргендігін, шекараны межелеу процессінің оңай болмағандығын көрсетеді.

Исилкуль, Черлак станциялары, Павлодар уезінің тұзды көлдері аудандарының қай ревкомға тиесілі екендігін қайта қарастырылуы жаңдайды қиындатты [6, 29]. 1921 жылдың 13 маусымындағы БОАК-тің қаулысына Омбы губисполкомы наразылық білдірді және осы мәселені шешу үшін 14, 24, 30 қыркүйекте құрылған арнайы келістіруші комиссияның нәтижесі болмады. ҚазОАК мен Сибревком қайта БОАК-ке жүгінді. БОАК Президиумы тұзды көлдер ауданын Кирреспубликаға қалдырып, Исилкуль станциясын Омбы губерниясына қосты, Черлак станциясын Семипалатинск губерниясына қалдырды. Бұл шешімді Кирреспублика РКП(б) ОК-не шағымданды, 16 қаңтарда ОК ұйымдастыру бюросы БОАК Президиумына тұзды көлдер ауданын Сібірді жыл сайын 15 млн. пұт тұзбен қамтамасыз етіп тұру шартымен Кирреспубликаға қалдыруды ұсынды. Исилкуль станциясы да Кирреспубликаға қалтырылды. 26 қаңтарда БОАК Президиумы өз қаулысын өзгертіп, РКП(б) ОК нұсқауын орындады. 14 ақпанда Сибревком наразылық білдіреді де, РКП(б) ОК Политбюросы Кирреспубликаның Омбы губерниясымен шекарасын қайта қарастыруды ұсынады. Нәтижесінде 1922 жылдың көктемінде Исилкуль станциясы маңайындағы болыстармен Омбы губерниясында қалды, тұзды көлдер ауданы мен Черлак станциясы Кирреспублика қарамағына өтті [8]. Осылайша республикамыздың солтүстік шекарасы айқындалды, алайда тәуелсіздік алғанға дейінде жекелеген телімдерде өзгерістер болды.

Республикамыздың Ресеймен шектесіп жатқан *шығыс шекарасын* межелеуде оңай болмады. Шығыс шекараны бекіту процесі Змеиногородск уезінің жекелеген болыстарының Семипалатинск облысының құрамына өтуі, Алтай губерниясы шекарасында ерекше Бұқтырма уезінің құрылуы және оның Семипалатинск облысына жатқызылуы, Кирреспублика құрылғаннан кейін қайта бөлініске түсуі, Коростелев даласына қатысты даулар және Сибревком құрамында болған Семипалатинск губерниясының Кирреспубликаға қайтарғандығы себебінен Алтай губерниясы мен Кирревкомның шекараларының соңғы межеленуі сияқты бірнеше кезеңдерден өткенін көреміз [9, 3].

1916 жылы Томск губерниясының оңтүстік уездерінің билігі патша үкіметінен шығысымыздағы кейбір территорияларды жаңадан құрылған Алтай губерниясына қосуды талап етті. Шығыстағы таласты болған аумақтардың межелеу тарихы осы кезден басталды. Саяси жағдай өзгергеннен кейін 1917 жылы мамырда Томск губерниясының Халық жиналысы Алтай губерниясын құруды жалғастыру керектігін және Змеиногородск уезінің оңтүстік және оңтүстік-батысындағы болыстар Барнауыл мен Змеиногородскпен ешқашан қандай да бір байланыстары болмағандығын, керісінше Семипалатинск пен Өскеменге жақын екендіктерін мәлімдеді. Осы мәселелерді шешу үшін құрылған комиссия Ертіс өзені бассейнінде орналасқан барлық 29 болысты Семипалатинск және Өскеменге қосуды аудан өкілдері сұрайтындығын көрсетті. Комиссия құжатында Змеиногородск уезі тарапынан ешқандай қарсылық жоқ екендігі баяндалған [3, 55].

Үш күннен кейін Солоновка ауылында Өскемен, Змеиногородск, Зайсан уездерінің өкілдерінің съезді болды, нәтижесі жаңа Бұқтырма уезін құрып, оны Семипалатинск облысына қосу туралы шешімімен аяқталды. Болыстар уездік қалалардан бес жүз шақырым алыс орналасқан, тау, таспен бөлінгендіктен, көктем, күз мезгілдерінде орталықпен байланыс айлап болмайтын. Съезд болашақ уездің құрамына Подгорный, Калоджирский болыстарының бөлігін, Зайсан уезінің барлық Пограничный болысын, Змеиногородск уезінің Бухтарминский, Верх-Бухатрминский, Зырян, Чернавинский, Михайло-Роман болыстарын, Өскемен уезінің Чингистай, Защитный, Нарым, Уркор, алтай, Күршім, болсытарын, Алтай, Бұқтырма казактік станицаларын, Малоокрасноярск, Күршім өзені бойындағы ауылдарын кіргізді [9, 32-33].

1917 жылы маусымда Уақытша үкімет Алтай губерниясын құру туралы қаулы шығарды, алайда Бұқтырма уезі туралы сөз қозғалмады. 1917 жылы шілдеде Семипалатинск облыстық комиссариаты үкіметтік шешімді күтпей Семипалатинск облыстық басқармасына Уақытша үкіметке халық қалауы бойынша жаңа Бұқтырма уезін құру туралы ұсыныс жасау туралы қаулы шығарды. Алтай губерниясы құрылғанға дейін Томск губерниясының Халық жиналысының атқарушы комитеті дәл сондай ұсыныс жасады. 1917 жылы 17 шілдеде ішкі істер министрлігі земстволық шаруашылық бөлімі бұл мәселе бойынша губерниялық жиналыстың хаттамасын алғаннан кейін ғана қажетті шешім қабылдай алатындығын мәлімдеді.

1918 жылы 25 қаңтарда Бұқтырма аймағының Халық жиналысы және 1918 жылдың мамырында уездің шаруалар, қырғыз, казак, жұмысшы депутаттарының съезі жаңа уезді құру және оны Семипалатинск облысына қосу туралы бұрыңғы шешімдерін растады. Алайда оның шекарасы жоғарыда

көрсетілгендей емес, өзгеше құрылды. Сол кездері республикамыздың шығысында ақтармен соғыс аяқталмағандықтан, шекараны анықтау ұзаққа созылып, тек шекара толықтай аймақ ақтардан босатылғаннан кейін ғана анықталды. 1920 жылдың 16 ақпанында Алтай губерниясы мен Семипалатинск облысы өкілдерінің ведомствоаралық кеңесі өкілдері земстволық билік органдардың 15266 халқы, 18000 шаршы шақырым ауданымен Бұқтырма мекенін және 173560 Прииртышск жазығын Кирреспублика құрамына беру туралы шешімін бекітті.

Змеиногородск уезінің оңтүстік-батыс бөлігін Семипалатинск облысына беру мәселесін шешу де ұзаққа созылды, бұл жерлерде Барнауылдан алыста, таулармен оқшауланған болатын. 1920 жылдың қаңтар-ақпанында Семипалатинск облревкомы Сибревкомға көршілес губерниялардың әкімшілік шекарасының революцияға дейінгі кезеңдерде экономикалық тұрғыдан сәйкес келмегендіктерін көрсетті. Томск, Алтай және Семипалатинск облыстары арасындағы шекара Барнаулдан төрт жүз шақырым, ал Семипалатинсктен тек жиырма шақырымда болған. Бұл әрекеттердің барлығы Патша үкіметі шұрайлы жерлерді өзіне қосып алу үшін жасағандығын көрсетеді және де ол жерлердің халқының басым көпшілігі қазақтар болған [3, 57-58].

Сол күнгі кеңесте Змеиногородск уезінің Каиндыкский, Вознесенский, Ново-Покровский болыстарын экономикалық тұрғыдан Семипалатинск облысында болуы тиіс деген шешім қабылданды. 1920 жылдың сәуірінде Барнаулда жаңа ведомствоаралық кеңес бұл шешімді растап, Алтай губерниясынан Семипалатинск облысына Алексеевский, Лаптевский болыстарын және Змеиногорский уезінің Угловский, Бородулихинский, Жерновский, Успенский және т.б. болыстарының оңтүстік бөліктерін беру мәселесін қарастыру үшін ведомствоаралық комиссия құрды. Семипалатинскте 1920 жылдың маусымында болыс өкілдерінің съезі өтті және ол съезде жоғарыда аталған болыстардың өкілдері халықтың Семипалатинск губерниясына қосылғылары келетіндіктерін мәлімдеді. Болыс тұрғындарының қалауын қанағаттандыру үшін Семипалатинск облысына Алексеевский, Лаптевский, Угловский, Локтевский, Спенский, Золотухинский, Екатеринбургский болыстарының солтүстік бөліктерінен басқа барлық болыстар кірді. Аталған болыстардың халқы Алтай губерниясында қалғылары келетіндіктен сол губернияда қалды. Алайда, Алексеевский, Лаптевский, Угловский, Локтевский болыстары халқы осындан бұрын Семипалатинск облысына қосылғылары келетіндіктерін білдіргендіктен, комиссия мүшелерін қай губернияда қалатындықтарын анықтау үшін сол болыстарға жіберілді [9, 96].

Комиссия халқының басым көпшілігі қазақтар болған Коростелев даласы, Риддер, Убинск, Локтевский орман шаруашылығы және Тополинск орман шаруашылығының Пограничный орманының оңтүстік бөлігін Семипалатинск облысына қосу мәселесін де қарастырды.

Комиссия жұмысы аяқталғаннан кейін шекара туралы қаулы шығарды. Алайда онда көрсетілген шекара қайта өзгеріп отырды. Екі айдан кейін Алтай губисполкомы ведомствоаралық комиссияның және Змеиногородск уезі өкілдерінің баяндамасын тындап, Локтевский болысының халқы Алтай губерниясына болыстары жақын болғандықтан сол губернияда қалғылары келетіндіктерін анықтады. Губисполком «Коростел даласы» мемлекеттік жерлері» Алтай губерниясындағы аймақтық қана емес, мемлекеттік маңызы бар (1920 жылдың өзінде ғана шаруашылық он мың пұт жүн берді) «Катков даласы» атты кеңес қой шаруашылығымен тығыз байланыста болғандықтан Алтай губерниясында қалуы керек деп мәлімдеді. Осылай мәселе шешілетін болса екі губерния арасындағы шекара тураланған сызық бойымен өтеді.

Бір жылға жуық уақыт өткеннен кейін 1921 жылдың шілдесінде Змеиногородск уезінің исполкомы аталған уезден жақын жерде орналасқандықтан және Шелковников пен Рубцовскке апаратын жол осы болыстар арқылы өтетіндіктен Семипалатинск губерниясынан Локтевский, Александровский, Больше-Речинский болыстарын қайтарып алу туралы шешім қабылдады. 1921 жылдың қарашасында БОАК Президиумы Угловский, Локтевский, Алексеевский болыстарын Змеиногородск уезінде қалтыру туралы қаулы қабылдады [3, 58-59].

1924 жылдың қазанында БОАК Президиумы таласты территориялар мәселесін қайта көтереді. Коростел даласын және ондағы орналасқан барлық елді-мекендерін және Змеиногородск уезінің 17 уезін барлық территориясымен бірге Семипалатинск губерниясына қосу туралы қаулы шығарды. Аталған жерлерді Кирреспубликаға беру үшін жаңа Келістіруші комиссия құрылды. Нәтижесі 1925 жылдың ақпанында жоғарыда көрсетілген территорияларды ҚырғызАКСР-не қосу туралы Актіге қол қоюмен аяқталды [10, 211-212].

1921 жылдың сәуірінде Сибревкомнан Ақмола және Семипалатинск облыстарының қайтарылуымен республикамыздың солтүстік және солтүстік-шығыс шекарасы айқындалды.

Қорытынды. 1920 жылдары еліміздің шекарасының қалыптасуына сол кездегі саяси экономикалық, әскери жағдайдың әсер еткендігін көреміз. Алаш қайраткерлері және сол кездегі шекараны анықтау үшін құрылған комиссия мүшелері әрбір таласты аумақты ҚазақАКСРнің құрамында сақтап қалу үшін Сибревкоммен қарым-қатынас қиын болса да, бекітілген шекара бірнеше жылдан кейін қайта қаралса да саяси, экономикалық себептер мен халықтың қалауын көрсетіп аянбай еңбек еткен. Осындай қажырлы еңбек арқасында 1919 жылы көзделген Қырғыз-Башқұрт республикасын құру, территорияның алыптығынан бір орталықтан басқару қиын болады деген желеумен үш Қазақ республикасын құру және т.б. идеялар жүзеге аспады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Аманжолова З.А., Атанов М.М., Турарбеков Б.Ш. *Правда о государственной границе Республики Казахстан.* – Изд. 3-е, перер. и доп. – Алматы: Жибек жолы, 2014. – 228 с.
- 2 Декрет СНК РСФСР о Военно-революционном Комитете по управлению Киргизским краем // ЦГА РК. Ф.Р-14. Оп.1, Д. 14
- 3 Белан П.С. *Границы Казахстана: краткая история формирования.* – Тарих тағылымы, 2008. – 156 с.
- 4 Садықов Е.Б. Малышева М.П. *Национально-территориальное размежевание Сибири и Казахстана 1919-1922 гг.* – Семей, 2010. – 390 с.
- 5 Сейдин Н.Б. *Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы: қалыптасуы, мәселелері және айқындалу барысы.* – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2006. – 172 б.
- 6 Корженевский К.Б. *Разграничение Омского уезда между Омской и Акмолинской губерниями в 1921–1922 гг.* // Вестник Нижневартковского государственного университета. – 2018. – № 4. – С. 25-32.
- 7 Протоколы заседания административной комиссии по сдаче и приему Челкарского района в Киркрай, по районированию Омской губернии 1921-1922 гг. // ЦГА РК. Ф.846. Оп.1., д.58, 245 лл.
- 8 Центральная административная комиссия при ЦИК КазССР. 1920-1934 гг. // ЦГА РК. Ф.350. Оп.1, д.17, 30лл
- 9 Разгон Н.И., Моисеев В.Л. *Алтайская губерния - Казахстан. 1917-1925. История административно-территориального разграничения: Сборник документов и материалов.* – Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2001. – 308 с.
- 10 Голунов С.В. *Фактор безопасности в политике России и Казахстана по отношению к их общей границе: дис. ... канд. пол. наук: 23.00.02.* – Нижний Новгород., 2008. – 629 с.

References:

- 1 Amanzholova Z.A., Atanov M.M., Turarbekov B.Sh. *Pravda o gosudarstvennoi granitse Respubliki Kazakhstan [The truth about the state border of the Republic of Kazakhstan.]* – Izd. 3-e, perer. i dop. – Almaty: Zhibek zholy, 2014. – 228 s. [in Russian]
- 2 Dekret SNK RSFSR o Voennno-revolyutsionnom Komitete po upravleniiu Kirgizskim kraem [Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR on the Military Revolutionary Committee for the Management of the Kyrgyz Territory]// TsGA RK. F.R-14. Op.1, d.14 [in Russian]
- 3 Belan P.S. *Granitsy Kazakhstana: kratkaia istoriia formirovaniia [Borders of Kazakhstan: a short history of formation]* – Tarikh tagylymy, 2008. – 156 s.
- 4 Sadikov E.B., Malisheva M.P. *Sibir i Kazahstan. Nacionalno-territorialnoe razmejevanie Sibiri i Kazakhstana. 1919–1922 gg. [Siberia and Kazakhstan. national and territorial delimitation of Siberia and Kazakhstan. 1919–1922].* Alma-Ata: Kazahstan, 2010 [In Russian].
- 5 Seidin N.B. *Kazakstan Respublikasynyn memlekettik shekarasy: kalyptasuy, maseleleri zhane aikyndalu barysy [State border of the Republic of Kazakhstan: formation, problems and progress of definition]* – Almaty: KR Prezidenti zhanyndagy KSZI, 2006. – 172 b. [in Kazakh]
- 6 Korzhenevskii K.B. *Razgranichenie Omskogo uезда mezhdou Omskoi i Akmolinskoi guberniiami v 1921–1922 gg. [Delimitation of the Omsk District Between Omsk and Akmolinsk Governorates in 1921–1922]* // Vestnik Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2018. – № 4. – S. 25–32. [In Russian].
- 7 Protokoly zasedanii administrativnoi komissii po sdache i priemu Chelkarskogo raiona v Kirkray, po raionirovaniuu Omskoi gubernii 1921-1922 gg. [Minutes of the meeting of the administrative commission on the delivery and reception of the Chelkarsky district in Kirkray, on the zoning of the Omsk province 1921-1922.] // TsGA RK. F.846. Op.1., d.58, 245 ll.

8 Tsentralnaia administrativnaia komissii pri TsIK KazSSR. 1920-1934 gg. [The Central Administrative Commission under the CEC of the Kazakh SSR. 1920-1934] // TsGA RK. F.350. Op.1, d.17, 30ll

9 Razgon N.I., Moiseev V.L. Altaiskaia guberniia - Kazakhstan. 1917-1925. Istoriia administrativno-territorialnogo razgranicheniia: Sbornik dokumentov i materialov [Altai province - Kazakhstan. 1917-1925. The history of administrative-territorial delimitation: A collection of documents and materials.] – Barnaul: OAO «Altaiskii poligraficheskii kombinat», 2001. – 308 s. [In Russian].

10 Golunov S.V. Faktor bezopasnosti v politike Rossii i Kazakhstana po otnosheniiu k ikh obshchei granitse: dis. ... kand. pol. nauk: 23.00.02. [The security factor in the policy of Russia and Kazakhstan in relation to their common border: dis. ... Candidate of Political Sciences: 23.00.02.] Nizhnii Novgorod., 2008. – 629 s.

УДК 974.03
МРНТИ 11.25.91

10.51889/7129.2022.23.48.016

Т.А. Абдырахманов*¹

¹КГУ им. И.Арабаева, д.и.н., профессор, член-корр.НАН КР.
г.Бишкек, Кыргызская Республика.
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА И США В КОНТЕКСТЕ АМЕРИКАНСКИХ ИНТЕРЕСОВ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

В статье проводится изучение взаимоотношений Казахстана и США в контексте внешнеполитической стратегии Вашингтона в Центральной Азии. Рассматриваются цели, задачи и методы политики США в отношении Казахстана. Характеризуется особая роль США в многовекторной политике Республики Казахстан и определяются основные приоритеты сотрудничества. Особое внимание уделяется взаимоотношениям двух стран в обеспечении региональной и международной безопасности, противодействия терроризму и экстремизму.

Также в статье показывается изменение отношения США к региону в целом и Казахстану, в частности. Ключевое значение в этой трансформации связывается с столкновением интересов Вашингтона с интересами Китая и России. Актуализируется рассмотрение всех этих аспектов в процессе динамики, эволюции и трансформации казахстанско-американских отношений и выявления подлинных целей политики США во всем Центральноазиатском регионе. Дается объяснение тому обстоятельству, что США рассматривают Казахстан в качестве приоритетного партнера в Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, Договор о нераспространении ядерного оружия, Хартия о демократическом партнерстве, региональная безопасность, противодействие терроризму, Сессия по взаимодействию и мерам доверия в Азии, Северо-Атлантический блок (НАТО), «Партнерство ради мира», «Степной орел», продвижение демократии, нефтегазовые трубопроводы, проект Баку-Тбилиси-Джейхан.

Т.А.Абдырахманов*¹

¹И.Арабаев ат.ҚМУ, т.ғ.д., профессор. ҚР ҰҒА-ның корр-мүшесі. Бишкек қаласы, Қырғыз Республикасы
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АМЕРИКАНДЫҚ МҮДДЕЛЕР КОНТЕКСТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада Вашингтонның Орталық Азиядағы ішкі саяси стратегиясы контекстіндегі Қазақстан мен АҚШ арасындағы қарым-қатынастар зерттеледі. АҚШ-тың Қазақстанға қатысты саясатының мақсаттары, міндеттері мен әдістері қарастырылады. Қазақстан Республикасының көпвекторлы саясатындағы

АҚШ-тың ерекше рөлі сипатталады және ынтымақтастықтың негізгі басымдықтары айқындалады. Өңірлік және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде, терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимылда екі елдің өзара қарым-қатынастарына ерекше назар аударылады.

Сондай-ақ, мақалада АҚШ-тың жалпы аймаққа және атап айтқанда Қазақстанға қатынасының өзгеруі көрсетілген. Бұл өзгерістің басты мәні Вашингтонның Қытай мен Ресейдің мүдделерімен қақтығысуымен байланысты. Қазақстан-Америка қатынастарының серпіні, эволюциясы және трансформациясы процесінде осы аспектілердің барлығын қарау және бүкіл Орталық Азия өңіріндегі АҚШ саясатының шынайы мақсаттарын анықтау өзектілендіріледі. АҚШ Қазақстанды Орталық Азиядағы басым серіктес ретінде қарастыратынына түсініктеме беріледі.

Түйін сөздер: Орталық Азия, ядролық қаруды таратпау туралы шарт, демократиялық серіктестік туралы Хартия, аймақтық қауіпсіздік, терроризмге қарсы іс-қимыл, Азиядағы өзара іс-қимыл және Сенім Шаралары жөніндегі кеңес, Солтүстік Атлантикалық блок (НАТО), "бейбітшілік үшін серіктестік", "Дала қыраны", демократияны ілгерілету, мұнай-газ құбырлары, Баку-Тбилиси-Джейхан жобасы.

T.A. Abdyrahmanov*¹

¹ *Arabaev KSU, Doktor of Historical Sciences, professor. Kr is a member of the National Academy of Sciences. Bishkek, Kyrgyz Republic
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru*

RELATIONSHIP OF KAZAKHSTAN AND THE USA IN THE CONTEXT OF AMERICAN INTERESTS IN CENTRAL ASIA

Abstract

The paper examines the relationship between Kazakhstan and the United States in the context of Washington's extra-political strategy in Central Asia. The aims, objectives and methods of the US policy towards Kazakhstan are considered. The special role of the USA in the multi-vector policy of the Republic of Kazakhstan is characterized and the main priorities of cooperation are determined. Particular attention is paid to the relationship between the two countries in ensuring regional and international security, countering terrorism and extremism.

The paper also shows the change in the attitude of the United States towards the region in general and Kazakhstan in particular. The key importance in this transformation is associated with the collision of Washington's interests with the interests of China and Russia. Consideration of all these aspects in the process of dynamics, evolution and transformation of Kazakh-American relations and identification of the true goals of US policy in the entire Central Asian region is actualized. An explanation is given for the fact that the United States regards Kazakhstan as a priority partner in Central Asia.

Keywords: Central Asia, Nuclear Non-Proliferation Treaty, Charter on Democratic Partnership, regional security, countering terrorism, Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia, North Atlantic Treaty Organization (NATO), "Partnership for Peace", "Steppe Eagle", promotion of democracy, oil and gas pipelines, Baku-Tbilisi-Ceyhan project.

Введение. Предмет исследования составляет эволюция казахстанско-американских отношений в контексте трансформации интересов Вашингтона в Центральноазиатском регионе и противостояния геополитическим амбициям КНР и РФ.

Цель статьи состоит в проведении комплексного анализа приоритетных направлений сотрудничества между Казахстаном и США.

Гипотеза заключается в том, что США являются приоритетным направлением во внешней политике Казахстана, тогда как казахстанское направление в американской стратегии только в последние годы стало рассматриваться в качестве ключевого в контексте обеспечения региональной безопасности и борьбы с афганским терроризмом.

Как мощнейшая сверхдержава и крупнейший глобальный игрок США традиционно занимают важное место в системе казахстанских внешнеполитических приоритетов. Интерес Соединенных Штатов к нашей стране определяется несколькими факторами.

Во-первых, ее геополитическим расположением, поскольку государство играет ключевую роль в Центрально-Азиатском регионе, соседствует с двумя самыми серьезными соперниками США – Россией и Китаем.

Во-вторых, внимание США обуславливалось ее ресурсным и экономическим потенциалом. В особенности Штаты привлекают нефтегазовые ресурсы, американские компании одними из первых стали принимать участие в добыче нефти в Западном Казахстане. Страна обладает самым крупным населением.

В-третьих, РК находится в центре пересечения региональных транспортных путей и рассматривалась американцами, как альтернативный логистический маршрут для доставки военных грузов, техники и воинских подразделений в Афганистан. Кроме того, определенную роль сыграла многовекторная политика Казахстана, рассматривавшаяся Соединенными Штатами, как возможность вывода страны из орбиты российского влияния.

В свою очередь, казахстанские власти свои интересы видели в установлении тесных отношений с США по нескольким причинам. Во-первых, исходя из многовекторной внешней политики, создания рационального баланса в отношениях с ведущими мировыми акторами. Во-вторых, Штаты могли стать крупным источником инвестиций и трансферта передовых технологий для ускоренного экономического развития. На сегодняшний момент сумма американских инвестиций в Казахстане превысила 15 млрд. долларов. В-третьих, угроза роста международного терроризма и религиозного экстремизма, ситуация в Афганистане настойчиво требовали укрепления взаимоотношений с Вашингтоном для обеспечения безопасности и сохранения мира в регионе. Это вполне прагматичный и рациональный подход, поскольку Соединенные Штаты, несмотря на все изменения в мировом балансе сил, еще долгое время будут самой мощной во всех отношениях державой с глобальным влиянием, что необходимо учитывать всем государствам современного мира.

Материалы и методы исследования. Методология исследования базируется на принципе системности, то есть изучения процессов трансформации международной системы отношений во взаимосвязи всех элементов и внешних связей. В ходе исследования автором применялись исторический, сравнительный, функциональный и факторный методы анализа. В совокупности сочетание общенаучных и специальных исторических и политологических методов анализа позволило провести полноценное и объективное изучение взаимоотношений Казахстана и США в контексте их общих и национальных интересов.

Результаты исследования. Центральная Азия является важным геостратегическим направлением внешнеполитического курса США, что обусловлено рядом факторов. Так, регион представляет большой интерес в энергетическом плане. Также он является плацдармом для расширения геополитического могущества и усиления влияния Вашингтона на обширном пространстве.

На нынешнем этапе доминирующими интересами Соединенных Штатов Америки в данном регионе являются следующие:

Во-первых, формирование ключевого положения в регионе. Америка добивается осуществить персональное доминирование в центрально-азиатском регионе, играя на столкновениях таких держав как РФ и КНР. Особенно благоприятен бы был для Вашингтона следующий поворот событий: как можно больше подорвать влияние России, сохранять баланс сил между странами Центральной Азии, и не допустить преобладания кого-либо из них. Данная парадигма – подлинно долгосрочная. В деле осуществления планов Соединенных Штатов вероятнее прибегнет к военно-политическому союзу с несколькими, либо одной из стран ЦА.

Во-вторых, увеличение доступа к углеводородным источникам региона – это приоритетный и значительный фактор внешнеполитического курса Белого Дома. По этой причине американские армии в Афганистане увеличивают возможность продвигать Вашингтоном трубопроводных программ из ЦА.

В-третьих, развитие американских демократических эталонов и установок – первостепенная цель Америки в Центральной Азии, и во всех частях планеты. Известно, что демократические идеи Белого Дома нередко скрывают практические цели такие как: возрастание лояльности многих стран к американскому политическому курсу, не всегда отвечающую порой принципам международного права, из-за агрессивного характера. Денежные средства поступают из частных и государственных запасов. К примеру, 1 марта 2006 году, а также в последующие годы Американское правительство выделило 188 млн. долларов для осуществления проекта продвижения демократии в центрально-азиатском регионе [1].

Отсюда следует, что первоочередной интерес Белого Дома включает три ключевых аспекта: военно-политический, экономический, а также идеологический. Достижение этих целей происходит посредством углубления всех сфер взаимоотношений. Но наибольший интерес представляет военное сотрудничество,

в связи с возросшим интересом противоборства с международным терроризмом, так как эта борьба является приоритетным для Вашингтона. В результате, данный аспект связи Соединенных Штатов Америки с остальными государствами оказывает максимальное воздействие на трансформацию глобальных политических процессов.

В двусторонних связях между США и Казахстаном на современном этапе лидирует военно-политический аспект. Необходимо подчеркнуть, что это сопряжено с такими объективными причинами:

Первое. С момента принятия независимости Казахстан следует сбалансированному курсу во внешней политике, который соответствует миролюбивому государству. Де-юре настоящий курс имеет название «политика многовекторности». Собственно, данная политика и формирование взаимоотношений со многими странами благоприятствовала мирной жизни в Казахстане на протяжении 28 лет после развала Советского государства.

В итоге на нынешнем этапе наш Казахстан – уникальное государство в центрально-азиатском регионе, который достиг урегулирования всех территориальных вопросов с приграничными странами. В отношении Соединенных Штатов, наша республика следует курсу улучшения доброжелательных, партнерских взаимоотношений, базовым принципом которого является обоюдная выгода.

Признание Белого Дома национальной независимости Республики Казахстан последовало 25 декабря 1991 года. Одновременно Президент Дж. Буш адресовал послание Н. Назарбаеву, в котором излагались задачи касательно установления дипломатических отношений. 3 февраля 1992 года было открыто Посольство Соединенных Штатов Америки в городе Алма-Ата. В апреле 1992 года Президент Дж. Буш предложил нанести официальный визит в США Президенту Н. Назарбаеву. Важный вопрос предстоящих бесед лидеров государств касалась задачи осуществления Казахстаном договоренностей условий СНВ-1. Однако 27 апреля 1992 года наша республика осуществила непредвиденный шаг. Н. Назарбаев призвал Америку считать Казахстан временно ядерной державой, избравшей курс на разоружение. Активизировался нажим на Президента Н. Назарбаева во время очередного посещения США с официальным визитом с 17 по 23.05. 1992 г. Но к 18 мая Президент РК ходе брифинга с Дж.Бейкером заверил об обязательстве Казахстана примкнуть к Договору о нераспространении ядерного Оружия (ДНЯО).

Заключительной развязкой к подключению Республики Казахстан к Программе по взаимным усилиям снижения ядерной угрозы стала Программа Нанна-Лугара.

Влиятельный геополитик США Бжезинский полагал, что успех проведения стратегии Вашингтона в сооружении транспортных маршрутов, соединяющих центрально-азиатский регион с важными эпицентрами глобальной макроэкономической деятельности [2]. Следовательно, составным элементом современной стратегии является сооружение трубопроводов для перекачки углеводородов в Европу из Каспия.

Возникшая надобность прокладывания нефтегазопроводов, должна была снизить зависимое положение государств Центральной Азии в транспортировании углеводородов через территорию Российской Федерации. Прежде у Казахстана, Туркменистана, а также Узбекистана имелась единственная возможность транзита энергетических ресурсов по трубопроводам, управлявшимся «Газпромом» России, «Транснефтью». Вот почему США, а также центрально-азиатские государства были заинтересованы в строительстве другого вида маршрута подачи нефти, а также газа. Наглядным примером претворения данных показателей стало взаимное согласие между Соединенными Штатами и Казахстаном.

19 мая 1992 года после первой встречи Президентов двух государств, в ходе проведения переговоров подписан договор об основании «Тенгизшевройл», крупномасштабного казахстанско-американского экономического сотрудничества по разработке Тенгиз [3].

Казахстанско-американские взаимоотношения разворачивались вследствие реализации различных сторон: например, в области торговли (май 1992); капиталовложений (май 1992); о работе Корпуса Мира (декабрь 1992 г.); подготовке документов по совместной деятельности в сфере науки, техники, в защите природной среды, ресурсов и др.

В марте 1992 года наша страна стала новым членом Организации Объединенных наций, с этого отрезка времени Казахстан стал активным участником в деятельности сессии Генеральной Ассамблеи и особых совещаниях ООН.

В хрониках независимого государства особое место занимает 47-я сессия Генеральной Ассамблеи ООН, на которой казахстанский Лидер Н. Назарбаев выступил с идеей о создании Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА). Лидер Нации подчеркнул, что аналогичных

механизмов по обеспечению безопасности до сегодняшнего дня в странах Азии не сформировано [4]. Официальные органы подчеркнули, что содержание инициативы по созыву СВМДА полностью совпадает с высокими целями, а также высшими принципами Организации Объединённых Наций.

13 декабря 1992 года был ратифицирован ДНЯО, данное решение принято на Верховном Совете Казахстана.

Важным событием 1994 г. было подписание очередного документа между странами – Хартии о демократическом партнерстве. Данный документ гарантировал безопасность Казахстану со стороны Америки. Вашингтон расценивал Хартию как программный документ, способствующий развитию демократических процессов в суверенных государствах Центральной Азии.

Республика Казахстан в рамках обоюдных соглашений с Белым Домом совершил серьезный шаг, осенью 1997 г. она стала преемником советско-американского соглашения о противоракетной обороне подписанного в 1972 г. Америка в этом же году официально заявила зоной национальных интересов центрально-азиатский регион.

По мнению Г. Киссинджера, современный мир пребывает в ситуации революционного беспорядка. В связи с чем Североатлантическому альянсу необходимо быть в курсе всех событий, которые происходят в глобальном мире, для преодоления рисков, современных угроз. По размаху они незначительные, как в прежние времена, однако западные страны в меньшей степени защищены от них [5].

Модификация НАТО, начавшаяся в 90-х годах XX века, не закончена. Саммиты, проводившиеся в Америке (1999 г.), Чехии (2002 г.) и Турции (2004 г.) способствовали формированию современного имиджа Североатлантического Альянса. НАТО из военного союза плавно преобразовывается в политическую структуру основополагающей деятельностью которого становится не групповая оборона, а гарантирование коллективной безопасности [6]. Альянс осуществляет политический курс открытых дверей, то есть та или иная страна, пожелавшая примкнуть должна разделять нормы, принципы, идеологию, тактику. В конце 90-х – начале 2000 г. в НАТО вступили страны Центральной, а также Восточной Европы.

В 1994 году перед Североатлантическим Альянсом стояла задача быть гарантом безопасности государств центрально-азиатского и южно-кавказского регионов. Данные регионы стали осевым театром либо зоной, с территории которой НАТО может ударить гипотетического противника, расположенного в какой угодно потенциальной точке конфликта – от Восточной Европы и включительно зоны Тихого океана [7].

В тоже время важно оценить, где вероятно может возникнуть очаг столкновений: так как политический строй центрально-азиатских стран авторитарный и не устойчивый. Причин для начала межгосударственных раздоров множество. Процветают продажность должностных лиц и преступность. Шансы развития у различных наций неодинаковые. Дискуссии по поводу дележа дна Каспийского моря, а еще по проблеме водопользования Сырдарьинских и Амударьинских рек могут повлечь накал напряженности. Огромное количество беженцев в регион судя по всему способно привести к дефициту бюджета, а также к затруднению приема потока и их размещения. Возрастание группировок радикалов - исламистов, а еще обстановка в Афганистане, может привести к активизации террористов в регионе [8]. НАТО окажет сопротивление в полной мере выше обозначенным вызовам вне зависимости от степени принятых предварительных договоров в данном регионе.

Присоединение стран Центральной Азии к программе «Партнерство ради мира» усилило взаимодействие стран с Североатлантическим Альянсом в области региональной безопасности, а также положило начало коллективной деятельности.

В 1997 году в рамках программы «Партнерство ради мира» в Южно-Казахстанской области проводились совместные военные учения, сил НАТО, а также Центрально азиатским батальоном. Учения продемонстрировали превосходство армии США, фактически получается, что данные учения – это первые маневры сил быстрого развертывания сил Америки в центрально-азиатском регионе.

В апреле 2000 г. Госсекретарь Америки во время визита Казахстана, высветил новую проблему касательно политики нашей республики в сфере продвижения демократии. М.Олбрайт и Президент Н.Назарбаев обсудили вопросы развития: демократии, экономической деятельности, направления транспортировки каспийских углеводородов, включая мегапроект Баку-Тбилиси-Джейхан.

После катастрофы в США 11 сентября 2001 г. одним из приоритетных в отношении Астаны и Вашингтона стала глобальная компания сопротивления с международным терроризмом. Казахстан раньше всех других в ЦА открыл воздушное пространство для осуществления антитеррористического мероприятия «Несокрушимая свобода» в Афганистане. Из заявления МИД РК: Казахстан безапелля-

ционно упрекает акты терроризма и бесчеловечности, а также готов способствовать Америке в преодолении свершившегося, и готов к оказанию всецельной помощи по противодействию терроризму [9].

Наша республика является единственной в Центральной Азии, пославшей боевой контингент в Ирак в 2003 г. в русле международной коалиции. Осуществляя в Ираке миротворческую функцию в общеамериканских соединениях, инженерно-саперный отряд «Казбата» помог обезвредить более 4 миллиона взрывчатых предметов. Продемонстрированное сотрудничество в Ираке, имеет особое значение в свете расширения противодействию межконфессионального насилия, а также продолжительной нестабильности в этом регионе.

Итак, инициативы Республики Казахстан в содействии глобального противоборства Америки с международным терроризмом повлияли на последующий рост двусторонней деятельности в военной и политической области.

Астана и Вашингтон в 2003 г. разработали обоюдный план сотрудничества сроком на 5 лет в военной сфере. Казахстан единственное государство постсоветского пространства, который подписал подобный акт с Вашингтоном, который в свою очередь свидетельствует о расширении связей по данному направлению. 5-ти летний план включает следующие сферы: противодействие международному терроризму, рост миротворческих операций, возрастание боеспособности подразделений противовоздушной обороны Казахстана, модернизация военной платформы Каспийского региона и усиление военно-морских сил, открытие военного института иностранных языков и многое другое.

В русле данного плана Белый Дом запланировал несколько программ. На первом месте – «Иностранное военное планирование», на втором месте – «Международное военное обучение и подготовка». Наравне с материальным обеспечением общих планов данный сценарий видится важным аспектом военно-технического взаимодействия. Итак, Америка планирует доставить в РК вертолеты «Хьюи - 2» с целью разрешения контртеррористических проблем в Каспий; самолеты модели «С-130»; и автомобили «Хаммер» для усиления функциональности и совершенствования аэромобильных войск государства, а также миротворческого батальона «Казбат». 01.07.2005 г. наша республика получила 27 хаммеров.

С ноября этого же года в нашей стране начал работу Центр технического обслуживания, для проведения ремонта и техобслуживания автомобиля «Азия-Хаммер». А в марте 2006 г. в Казахстан приехала группа инженеров Национальной гвардии Аризоны вооруженных сил Соединенных Штатов по автообслуживанию для проведения обучающих занятий с персоналом, автомеханиками миротворческого батальона «Казбат».

Казахстан принимает участие в Совете евро-атлантического партнерства (СЕАП). Целью вступления в СЕАП было сотрудничество с членами НАТО по вопросам международной безопасности, имеющим первостепенное значение. Дополнительно в рамках СЕАП наша республика активный партнер программы «процесс анализа и планирования» (ПАРП), нацеленный на пособничество в модернизации вооруженных сил РК, и оказания активной помощи в миротворческих операциях, кроме того в оперативном сотрудничестве вооруженных сил РК и Америки.

ПАРП запланировал трех этапное взаимодействие со странами – участниками. Конечной целью является развертывание совместных операций со странами НАТО. Первоначальный этап рассчитан на общую языковую подготовку вооруженных сил - партнеров НАТО, а также научению принципам функционирования и руководства штабов НАТО. В рамках второго этапа планируются реальные взаимосвязи с вооруженными силами НАТО для выполнения коллективных военных учений, и выполнения миротворческих операций. Третий этап предполагает обучение боевых соединений государств-партнеров Североатлантического Альянса с целью сотрудничества в миротворческих операциях вне рамок прямых обязательств НАТО. По этой причине заинтересованность РК к программе ПАРП вызвано тем, что это первый шаг адаптации к образцам вооруженных сил НАТО [10].

Совместная деятельность в евро-атлантических структурах безопасности со странами Центральной Азии является приоритетной стратегической задачей США, для недопущения усиления России и Китая в данном регионе. США опасается и односторонних действиях РФ и КНР в центрально-азиатском регионе, а также сотрудничества в Шанхайской организации сотрудничества. Белый Дом данную организацию рассматривает как «Восточный Альянс» направленный против запада, для оказания коллективного сопротивления недопущения расширения могущества США в ЦА.

Начиная с 2003 г. из года в год проводятся военные учения «Степной Орел» для резу результативности оперативных действий боевых сил Казахстана с подразделениями Североатлантического Альянса. В сентябре 2005 г. учения проводились на Илийской тренировочной базе. В учениях приняли участие

аэромобильные войсковые части Казахстана, и НАТОвские подразделения Соединенных королевств, Америка присутствовала в статусе наблюдателя. На учениях «Степной Орел» проведенных через год приняли участие подразделения Соединенных Штатов, Соединенных королевств и Республики Казахстан.

Учитывая вышеизложенное, необходимо подчеркнуть, что высокопоставленное руководство США, неоднократно называют нашу республику региональным лидером, Вашингтон расширяет связи с ЦАР при помощи Казахстан [11].

Максимальное сотрудничество Ак Орды и Белого Дома в военно-политической области может повлечь отрицательную реакцию Российской Федерации. В 2006 г. до визита в Казахстан, Р.Чейни выступил с критикой касательно отсутствия демократии и нарушения прав человека в России. Данное выступление негативно сказалось на взаимоотношениях РФ и США. В Астане Р.Чейни подписал с Казахстаном двусторонние соглашения в области энергетики, обороны, это обстоятельство могло причинить вред российско-казахстанским отношениям. Являвшийся на тот момент секретарем Совета безопасности РК Марат Тажин отметил: Военно-техническое, а также сотрудничество спецслужб между странами РК и Америкой ни при каких обстоятельствах не ослабляет совместных действий с РФ. РК остается устойчивым стратегическим партнером РФ, КНР и Америки [12].

В Послании Первого Президента РК: «Стратегия вхождения в число наиболее 50 наиболее конкурентоспособных стран мира» отмечено: необходимо укреплять сотрудничество стран ЦА в целях оказания противостояния новым вызовам и угрозам, принимая участие в коллективных учениях в рамках ШОС, ОДКБ, а также НАТО [13].

Собственно, этот внешнеполитический курс обуславливает положительный результат в процессе поддержания и улучшения структуры региональной безопасности.

Приход к власти Б. Обамы отмечен переменой приоритетов внешнеполитического курса центральной идеей является «умная сила». В каирском университете во время выступления подчеркнул: необходимо достигнуть мирного диалога с исламским миром, таким образом пытаюсь повысить престиж США в глазах мусульманского мира и на мировом уровне [14].

РК остается безопасным логистическим маршрутом. В 2009 году Белый Дом приступил к разработке нового пути «Северная сеть доставки» в обход Пакистана. Д. Петреус совершает визит в страны Центральной Азии, в ходе встреч с руководителями республик было получено согласие на транзит грузов в Афганистан. Весной первоначальный груз для американских войск доставлен по дорогам Латвия-Россия-Казахстан-Узбекистан [15].

Выдвинутая экс-президентом Б.Обамой новая афганская стратегия ориентировалась на укрепление связей с соседними государствами. Американские проекты «Большой Центральной Азии» и «Нового шёлкового пути» (НШП) были призваны противостоять растущему влиянию Китая на регион и попыток возвращения в свою орбиту бывших советский республик со стороны Российской Федерации [16].

Впрочем, в 2011 году внешняя политика Вашингтона касательно Афганистана потерпела провал, невзирая на наращивание военного контингента.

В ходе встреч руководителей двух государств на праздновании 70-летия образования ООН, обсуждались вопросы о посредничестве Казахстана в деле урегулирования Сирийского конфликта, задачи РК после вхождения в ВТО, а также осуществление программы по строительству ядерного банка на Усть-Каменогорском металлургическом комбинате.

Наша республика выступила в качестве медиатора в сирийском конфликте, организовав встречи в Астане. Данные мероприятия повысили престиж Казахстана в глазах мирового сообщества.

Администрация Д. Трампа пока что не выработала новой концепции в двусторонних отношениях, однако, определенные подвижки в этом направлении имеются. Продолжается тесное сотрудничество в рамках предварительных договоренностей. Важность и значимость сотрудничества с Соединенными Штатами нашла отражение в ходе прошедшего в 2018 году официального визита Президента Н.А.Назарбаева в Вашингтон. Д.Трамп и Н.Назарбаев сделали совместное заявление «Казахстан и США: расширенное стратегическое партнерство в XXI веке». Также, по результатам поездки было подписано множество документов о развитии отношений практически во всех областях, включая торгово-экономические, инвестиционные, военно-политические, научно-технические и культурно-гуманитарные контакты. Общая сумма заключенных контрактов составила 7,5 млрд. долларов.

Заключение. Соединенные Штаты Америки признали суверенитет Республики Казахстан 26 декабря 1991 года, а 7 января 1992 года между странами были установлены дипломатические отношения. Между Казахстаном и США подписано свыше семидесяти документов разного уровня – соглашений и

меморандумов. Основными направлениями сотрудничества являются экономическое, торговое, инвестиционное, военное, социальное и культурное. Наибольшее внимание придается военному и военно-техническому сотрудничеству.

Нужно подчеркнуть, что сегодня в отношениях между РК и США происходит эволюция и осуществляется их переход на новый уровень. Сегодня Республика Казахстан больше не воспринимается только как поставщик природных ресурсов, но и как важный региональный партнер и самая стабильная и демократически продвинутая страна в Центральной Азии.

Список использованной литературы:

1. Конгрессмены поддержали «Акт о демократии в Центральной Азии» // <http://sngnews.ru/agsyue/2006/03/01/2409.Mt1>.
2. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. – М.: Международные отношения, 1998. – С. 179.
3. Общая информация [Электронный ресурс] // Тенгизшевройл. URL: <http://www.tengizchevroil.com/ru/about/overview>
4. Доклад Президента Республики Казахстан на 47 сессии Генеральной Ассамблеи ООН, октябрь 1992 года. Нью-Йорк.
5. Haftendorn H. Das Atlantische Bündnis in der Anpassungskrise. - Berlin: SWP-Studie, February 2005. - P. 7.
6. Howorth J., Keeler J.T.S. The EU, NATO and the Quest for European Autonomy. Вкн.: *Defending Europe: The EU, NATO and the Quest for European Autonomy* / Ed. by J. Howorth, J.T.S. Keeler. - New York, 2003. -P. 3, 14.
7. Wishnick E. Strategic Consequences of the Iraq War: U.S. Security Interests in Central Asia Reassessed. - Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, May 2004. - P. 33
8. Wishnick E. Growing U.S. Security Interests in Central Asia. - U.S. Army War College, October 2002. - P.58.
9. Заявление Министерства иностранных дел Республики Казахстан в связи с терактами в США 11 сентября 2001 года. Официальный сайт МИД РК // <http://www.mfa.kz/ru/PHP/artide.php?artide=1&selected=44>
10. НАТО и Центральная Азия: региональная и национальная безопасность и стратегическое партнерство. - Алматы, 2003. - С. 165.
11. U.S. Policy in Central Asia: Balancing Priorities. Statement of Richard A. Boucher, Assistant Secretary for South and Central Asian Affairs to the House International Relations Committee // Official web site of the U.S. Department of State // <http://www.state.gov/p/sca/rls/rm/2006/65292.htm>.
12. Мы не собираемся дружить с кем-то против кого-то // <http://www.apn.kz/opinions/article6220.html>
13. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева «Стратегия вхождения Казахстана в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира»: приоритеты и пути их реализации. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. - С. 29.
14. Obama's Speech in Cairo, NewYork Times // <http://www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.htm>
15. Попов Д. Каспийский вектор внешней политики США // Российский Институт Стратегических Исследований URL: <https://riss.ru/analytics/27035/>
16. Казанцев А. А. Политика США в постсоветской Центральной Азии: характер и перспективы. / Андрей Казанцев // Вестник МГИМО. 2012. - № 4. - С. 160.

References:

1. Kongressmeny podderzhali «Akt o demokratii v Centralnoj Azii» // <http://sngnews.ru/agsyue/2006/03/01/2409.Mt1>.
2. Bzhezinskij Zb. Velikaya shahmatnaya doska. M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1998. S. 179.
3. Obshaya informaciya [Elektronnyj resurs] // Tengizshevrojl. URL: <http://www.tengizchevroil.com/ru/about/overview>
4. Doklad Prezidenta Respubliki Kazahstan na 47 sessii Generalnoj Assamblei OON, oktyabr 1992 goda. Nyu-Jork.
5. Haftendorn H. Das Atlantische Bündnis in der Anpassungskrise. - Berlin: SWP-Studie, February 2005. - P. 7.

6. Howorth J., Keeler J.T.S. *The EU, NATO and the Quest for European Autonomy*. V kn.: *Defending Europe: The EU, NATO and the Quest for European Autonomy* / Ed. by J. Howorth, J.T.S. Keeler. - New York, 2003. -P. 3, 14.
7. Wishnick E. *Strategic Consequences of the Iraq War: U.S. Security Interests in Central Asia Reassessed*. - Carlisle, PA: *Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, May 2004*. - P. 33
8. Wishnick E. *Growing U.S. Security Interests in Central Asia*. - U.S. Army War College, October 2002. - P.58.
9. *Zayavlenie Ministerstva inostrannyh del Respubliki Kazahstan v svyazi s teraktami v SShA sentyabrya 2001 goda*. *Oficialnyj sajt MID RK* // <http://www.mfa.kz/rsh/PHP/artide.php?artide=1&selected=44>
10. *NATO i Centralnaya Aziya: regionalnaya i nacionalnaya bezopasnost i strategicheskoe partnerstvo*. - Almaty, 2003. - S. 165.
11. *U.S. Policy in Central Asia: Balancing Priorities. Statement of Richard A. Boucher, Assistant Secretary for South and Central Asian Affairs to the House International Relations Committee* // *Official web site of the U.S. Department of State* // <http://www.state.gov/p/sca/rls/rm/2006/65292.htm>.
12. *My ne sobiraemysya družhit s kem-to protiv kogo-to* // <http://www.apn.kz/opinions/article6220.html>
13. *Poslanie Prezidenta RK N.A. Nazarbaeva «Strategiya vhozhdeniya Kazahstana v chislo 50 naibolee konkurentosposobnyh stran mira»: priority i puti ih realizacii*. - Almaty: *KISI pri Prezidente RK, 2006*. - S. 29.
14. *Obama's Speech in Cairo, NewYork Times* // <http://www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.htm>
15. *Popov D. Kaspijskij vektor vneshnej politiki SShA* // *Rossijskij Institut Strategicheskikh Issledovanij* URL: <https://riss.ru/analytics/27035/>
16. *Kazancev A. A. Politika SShA v postsovetskoj Centralnoj Azii: harakter i perspektivy*. / *Andrej Kazancev* // *Vestnik MGIMO. 2012*. - № 4. - S. 160.

УДК 579.09
МРНТИ 03.01.29

10.51889/8419.2022.52.61.017

Г.П. Шахарман *¹

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қаласы, Қазақстан
E-mail: shaharman-gp@mail.ru

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛТАРАЛЫҚ ТІЛІНІҢ ЖАСТАР ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Кез келген елдің қуатты дамуының негізгі тетігінің бірі – мемлекеттік тіл болып табылады. Бүгінгі күні Қазақстанда 130-дан аса этностық топ өкілдері бірігіп, өркениетті даму жолына түсіп отыр. Қазақ халқымен бірге этностық топ өкілдері де Қазақстанның жалпыұлттық азаматтық қоғамын біріктіруші фактор ретіндегі мемлекеттік тілі- қазақ тілінің дамуына ерекше мүдделі. Сонымен қатар, олардың әрқайсысының тілі мен өнерін, мәдениетін дамытуға да ерекше қолдау жасалаған.

Осы мақалада жалпы қазақстандық жастарды тәрбиелеу барысындағы ұлттық құндылықтар мен азаматтық құндылықтардағы ерекшеліктері жан-жақты талданады. Мемлекет құраушы ұлт өкілдері- қазақ жастарымен бірге, Қазақстанның болашағы үшін кез келген ішкі, сыртқы кедергілерге төтеп беретін, кездескен тығырықтан шыға алатындай, қазақ елін мекендейтін этностық топ өкілдерінің жастары да бір кісідей жұмыла әрекет ету қажеттігінің себептері мен маңызы талданған.

Кілт сөздер: жалпыадамзаттық құндылық, ұлттық құндылық, мемлекеттік тіл, ұрпақ, болашақ, бірлік, өркениет, толеранттылық, қоғам, даму.

G.P. Shakhman *¹

¹Candidate of Philological Sciences, Assoc.Professor, KazNPU named after Abai, Almaty
E-mail: shaharman-gp@mail.ru

THE IMPORTANCE OF THE INTERETHNIC LANGUAGE OF THE GREAT STEPPE IN THE LIFE OF YOUNG PEOPLE

Abstract

One of the main mechanisms of strong development of any country is the state language. Today, representatives of more than 130 ethnic groups are united in Kazakhstan and are entering the path of civilized development. Along with the Kazakh people, representatives of ethnic groups are particularly interested in the development of the state language - the Kazakh language, which is a factor that unites the National Civil Society of Kazakhstan. In addition, special support was provided for the development of the language, art and culture of each of them.

In this article, the peculiarities of national values and civic values in the process of educating Kazakhstan's youth in general are analyzed in detail. The reasons and significance of the need to work together with the representatives of the state - forming nation-the Kazakh youth, as well as the representatives of ethnic groups living in the country, so that they can overcome any internal and external obstacles for the future of Kazakhstan.

Keywords: universal value, national value, State Language, Generation, future, unity, civilization, tolerance, Society, Development.

Шахарман Г.П. *1

*¹к.ф.н., ассоциированный профессор, КазНПУ имени Абая, г. Алматы
E-mail: shaharman-gp@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ В ЖИЗНИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

Одним из основных механизмов мощного развития любой страны является государственный язык. На сегодняшний день в Казахстане более 130 этнических групп объединились и встают на путь цивилизованного развития. Вместе с казахским народом представители этнических групп особенно заинтересованы в развитии государственного языка - казахского языка как фактора консолидации общенационального гражданского общества Казахстана. Кроме того, у каждого из них была особая поддержка в развитии языка, искусства, культуры. В статье «Осы» Жалпы проанализировал особенности национальных ценностей и гражданских ценностей в культуре казахских жастардов. Причины и значение необходимости действовать вместе с представителями национальностей, образующих государство, - казахской молодежью, противостоять любым внутренним и внешним препятствиям, преодолевать тупик, и молодежью этносов, проживающих в казахской стране, - анализируются.

Ключевые слова: жалпыдамзаттық, национальная ценность, национальный язык, поколение, дети, единство, цивилизация, толерантность, общество, женщина.

Кіріспе. Қазақ елі қашаннан тәуелсіздікті аңсап, сол жолда тынбай күресуі нәтижесінде ешкімнің ықпалына көнбейтін қуатты мемлекет болып әлем сахнасынан көріне бастады. Дегенмен, бізге бұл оңай жолмен келе қойған жоқ. Тамырын тереңге жайған тарихымызға көз жіберсек, еліміздің ел болып қалыптасуына 30 жыл ғана емес, ғасырлар кеткеніне көз жеткіземіз.

Бүгінгі жаһандану жағдайында Қазақстан халқының бірлігі мен тұтастығы этносаралық келісімсіз мүмкін емес. Жылдар бойы Қазақстандағы барлық ұлт өкілдерінің арасында өзара қарым-қатынастың ерекше үлгісі салтанат құрып келеді. Әлем кеңістігінде этносаралық келісімнің қазақстандық моделі кеңінен талқылану үстінде. Оның негізінде тағдыр сынағынан өтіп, өз еріктерінен тыс біздің отанымыздың жерінде тұрып жатқан өзге ұлт өкілдеріне деген қазақ халқының төзімділігі мен толеранттылығы жатыр. Осындай сарқылмас төзімділіктің арқасында Қазақстан төл шаңырағының астына 130-дан аса этностық топ өкілдерін біріктіріп, өркениетті даму жолына түскені айқын. Бүгінгі жеткен деңгейіне өркениетті елдермен салыстырғанда, әрине, аз ғана уақыттың ішінде қол жеткізді. Дегенмен, көршілес елдерге қарағанда көш ілгеріміз деп айтуға болады. Әсіресе, саяси, әлеуметтік, экономикалық салаларда қол жеткізген жетістіктері аз емес. Бірақ елдің толыққанды дамуы оның тек экономикалық қырымен айқындалмайтыны белгілі. Жалпы қоғамның дамуы оның басқа салаларымен тығыз байланысты екені

белгілі, онсыз даму да мүмкін емес. Бірақ тұтас қабылдау барысында оның өзегі болып табылатын негізінің ұлттық ерекшеліктен бастау алынын ұмытпаған абзал.

Адам баласы өзінің жеке тұлғалық дамуы барысында тек қана экономикалық тұрғыдан материалдық баюын ойлап, рухани өсуін назардан тыс қалдырса, оның толыққанды адам дәрежесіне көтерілуі мүмкін емес. Қазіргі нарықтық кезеңде сананы тек материалдық табыс жаулағандықтан, адамдардың көпшілігі өздерінің рухани деңгейінің өсуіне салғырт қарайтын болды. Бұдан адамгершіліктің негізгі қасиеттерінің төмендейтініне мән бермейтін жағдайға жеткендей. Осыдан келіп жеке адамдардың басынан анық байқалып жүрген ортақ игілікті істерге үлес қосуға енжарлық, қамқорлық, қайырымдылық жасауға немқұрайлы қарайтын көзқарастар мен әрекеттердің жалпы қоғамға теріс ықпал етіп, жағымсыз көріністер туғызуы әбден мүмкін. Қоғамдық ортаның жағымсыз әсері енді қалыптасып келе жатқан жастардың тұлғалық дамуына да кері ықпалын тигізеді даусыз. Отбасына, отанына жаны ашымайтын, атажұртым, ана тілім деп елжіремейтін жас ұрпақтың көбеюі көпшіліктің көңіліне кірбің түсіреді белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, тек қазақ халқының ғана емес, рухани мәдениет деңгейінің құлдырау құбылысы (деградация) – бұл бүгінде жалпы әлемде кездесетін шындыққа айналып отыр. Мұндай рухани нәубеттен жастарды құтқарып, оларды жарқын болашаққа бағыттау үшін қажет құрал- ұлттық негізді сақтау болып табылады. Ұлттық негіздің тамыры болып саналатын ұлттық діл мен тілді ұстана отырып, кез келген жағдайда тек дайынды пайдаланып қоймай, қоғамның қажетіне жарамды дүниені жасауға, өндіруге қабілетті жоғары адамгершілікті, рухани бай адамды тәрбиелеу әлдеқайда маңыздырақ екені белгілі. Қоғамдық дамудың мәні мен мақсаты толық, шығармашылық, өнертапқыштық қабілетті арттыра өмір сүріп, әрбір адамның мүмкіндігін кеңейтуден тұрады. Біздің көзқарасымызша, бұл мәселе қазіргі заман адамында үздіксіз рухани-адамгершіліктік даму бағдарының төмендегенінен деп түсінуімізге болады. Жалпы ұлттың, біртұтас елдің табиғи дамуының бірден-бір көзі – рух екендігін адамзат баласының бәрі мойындайды. Қазақ халқының тарихына қарасақ, қашан болса да рухани байлығы жағынан ешкімнен кем қалған кезі жоқ, қайта рухының биіктігімен, намысының өршілдігімен ежелден ерекшеленіп келе жатқан ел болып саналады. Алайда, дәл қазіргі әлемдегі саяси-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайлар біздің елімізде де қылаң берген өркениеттер тоғысында рухани өзегіміздің табиғи болмысына нұқсан келтірмей дамуын үнемі басты назарда ұстау қажет. Шын мәнінде, әлемдік жаһандану үдерісінің үдей түсуі қазақ үшін нәубетке айналып, төл мәдениетіміз бен рухани болмысымызды тығырыққа тірмейтініне кім кепілдік бере алады? Осы орайда тығырықтан шығынсыз шығудың көзін табуда болашақ ұрпақ, қазіргі жеткіншектерді жалпы адамзат құндылықтарын қастерлеумен қоса, олардың ұлттық құндылықтарына - өз еліне, ұлтына, салт – дәстүріне деген патриоттық сезімін арттырып, осы бағытта тәрбиелеудің маңызы зор. Сондықтан жас ұрпақ өзінің ішкі рухани өзегін берік сақтағанда ғана жалпы қазақ елінің өркениет жолымен үздіксіз дамуына мүмкіндік туары даусыз. Жастардың ұлттық негіздегі тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда, оларға адамзат баласының қол жеткен қоғамдық-тарихи, қоғамдық-этикалық қалыптар мен ізгі адамгершілікті қосымша дамыта отырып, игеруге болатынын тәжірибеден көруге болады. Жалпыадамзаттық құндылықтар халықтық дәстүрлерде, адамгершілік принциптерде, діни мәдениетте нақты жазылып қойылған және әлеуметтік ойдың озық белгілері, жеке тұлғаның қасиеттері, адамгершілік үлгілері жинақталып, әдептіліктің қоғамда қабылданған үлгісі ретінде танылады.

Ғалым-педагогтар осы заманғы педагогиканың алдында басты екі міндет тұр деп көрсетеді. Біріншіден, педагогиканы жалпыәлемдік құндылық деңгейіне көтеруге әрекет жасау. Екіншіден, барынша жетілген адамзаттық идеалды құру. Мұның жетілген формасына ұлттық құндылық та жатаны даусыз. Осы екі міндетті біріктіріп адами мұрат жасауда еркіндік пен сүйіспеншілік сияқты құндылықтардың да тұтас қарастырылатыны белгілі.

Талқылау. Жалпы әлемдік құндылықтар – түрлі халықтың, түрлі діннің, түрлі дәуірдің рухани мақсаттарын жақындастыратын құбылыс. Осындай жақындықтың негізінде ол жалпыадамзаттық деп аталады. XX ғасырда Халықаралық топ алғаш рет дүниежүзілік тарихта адамның құқықтары туралы халықаралық негізге алынатын құжаттар жасады. “Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы”, “Баланың құқықтары туралы конвенция” және т.б., оларда тәрбиенің методологиясы мен теориясы, жаңартылған мақсат пен мүдделер қарастырылған. Онда халықтардың мақсат-мұраттарын және рухани құндылықтарын дамытуда жаңа көзқарастарға негізделген халықаралық стандарт болып табылатын жалпыадамзаттық құндылықтар - адамның құқықтары мен бостандығы көрсетілген. Бірақ бұл халықаралық құжаттардың ешқайсысы ғасырлар бойы халықтың қанына сіңген ұлттық тәрбиеге қатысты құндылықтарын жоққа шығармайды. Соның негізінде әлем халықтарына ортақ жалпыадамзаттық мүдделерді жинақтап, ортақ құндылық ретінде дамытуды көздейді.

Қазақстан Республикасы аталған құжаттардың басты идеяларын білім саласында негізге алды. Бұл құптарлық жағдай, өйткені білім мекемелеріндегі тәрбие жұмысын жалпы әлемдік құндылықтарға негіздей отырып, жаңа құндылықтар жасауға талпыныс жасау қолға алынған. Оның мәні жас ұрпақты өзге ұлттың да ерекшеліктерін бағалай білуге үйрету, жалпыадамзаттық дамуға үлес қосуға, жалпы халықтың күш-жігерімен жасалған құндылықтарды толеранттылық негізде құрметтей білуге тәрбиелеу.

Педагогикалық үдерісте оқушылардың рухани байлығын арттыру үшін әр халықтың жетістігімен бірге алуан түрлі мәдениетін пайдалану да қарастырылады.

Тәрбие адамдарға тән әлеуметтік категорияға жатады. Жеке тұлғаны дамытуда шешуші рөл атқарады. Даму дегеніміз, ең алдымен адам ағзасындағы физиологиялық және психологиялық сапалық өзгерістер екені белгілі. Мағжан Жұмабаевтың: «Адам баласының кемелденіп, дұрыс тәрбиеленуі үшін, ең алдымен денсаулығының жақсы болуы шарт. Ол үшін дене тәрбиесінің дұрыс жолға қойылуының маңызы зор. Дене – жанның құралы. Құрал мықты болса, иесі де мықты» деген пікірінің осы тұста орны ерекше [1, 1б.]. Бұл өзгерістер белгілі бір әлеуметтік ортада болады. Адам биологиялық жанды зат ретінде дүниеге келеді де, ол даму үрдісінде әлеуметтік қызметтерді атқару арқылы ғана тұлға болып қалыптасады. Тәрбие әлеуметтік көзқарас тұрғысынан қарағанда қоғам бақылайтын және түзету енгізетін, жастарды мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар арқылы басқарып бағыттайтын, қоғамның қазіргі және болашақ өміріне қатысуға мақсаттылықпен даярлау ісі.

Еліміздің ертеңін ойлағанда ең алдымен есімізге жастардың түсетіні де заңды құбылыс. Жастар жай ғана қоғамдағы адамдар санатының белгілі тобы ғана емес, сонымен қатар, жалынды күш-қуаттың, өнімді еңбектің, тың идеялар мен ұсыныстардың бастамашылары, қоғамның қозғаушы күші. Жас ұрпақ демекші, бұл жерде мемлекет құраушы ұлт өкілдері- қазақ жастары ғана емес, Қазақстанның болашағы үшін кез келген ішкі, сыртқы кедергілерге төтеп беретін, кездескен тығырықтан шыға алатындай, қазақ елін мекендейтін этностық топ өкілдерінің жастары да бір кісідей жұмыла әрекет ету қажет. Өйткені олар бір отанда тату-тәтті тұрып жатқан соң, жарқын болашақтан да бірдей үміткер. Олардың бәрі қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтауға бірдей мүдделі болғанда ел ішінде ешқандай дау-жанжалдың болмайтыны анық. Сонда ғана түсіністік пен толеранттылық бір қалыпты күй кешіп, азаматтық қоғамның жалпыұлттық бірегейлікке еркін бағыт алуына мүмкіндік туады.

Біз өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды қалай сақтап жүрміз дейтін болсақ, өкінішке қарай, олқы кеткен тұстарымыз көп. Кеңес кезінде көптеген ұлттық құндылығымыздың ескінің қалдығы деген сылтаумен көзі құртылмақ болды. Сөйтіп ұлттық құндылықтар жойылса, ұлттың өзі де жойылмақ болды. Егеменді ел болғаннан бері ұлтжанды азаматтар ұлттық құндылығымызды қалпына келтіруге ниеттенуде. Бірақ жаңа қоғамдағы нарықтық қатынас, әлемдік қауымдастыққа кірігу деген сылтаумен ұлттық құндылыққа көңіл бөлудің ысырылып қала беретінін де жасыра алмаймыз. Қазір жалпы ұлттық мүддеге қарағанда, өзінің жеке қара басын көбірек ойлайтындар қатары көбейіп кетті. Материялдық құндылықтар алдыға шығып тұрған заманда ұлттық құндылықтар көп ескерілмей қалып жатады. Ұлттық құндылықтарды әр ұлттың ата-бабалары өздерінің өмір сүру салтына байланысты шығарып, игілігіне жаратып, дамыта отырып, ұрпақтарына мұра етіп қалдырып отырған. Сондықтан ұлттық құндылықтар сол ұлттың меншігі болып есептеледі. Ал ұлттық меншіктің ұлт байлығы екені бәрімізге белгілі. Оны әр ұлттың ұрпақтары сақтап, заманына қарай дамытып отырулары керек. Егер халық өздерінің ұлттық құндылықтарын жоғалтып алса, ол халық - ұлт деп саналмайды. Сондықтан әр ұлт өздерінің ұлттық құндылықтарын сақтауға тырысады, әрі қорғайды. Қазақ халқы да өзінің ұлттық құндылықтарын сақтауға әрекет етуі әрине, заңдылық. Әр халықтың өзіне тән ұлттық құндылықтар болатыны аян. Қазақ халқына тән ұлттық құндылықтарды жіпке тізер болсақ ең бірінші халық тұрар еді. Халық – елдің басты қазынасы, ұрпағы оның сол құндылықты көркейтіп, жапырақ жаюы. Қазақ халқы ұрпағынан асқан байлық бар деп ойламаған халық – біздің халқымыз. Бүгінгі таңда шекарасын белгілеп, тәуелсіздігін алып, тілін, дінін ардақтап, өркениетімен де мәдениетімен де әлемге танылған - қазақ халқы. Он тоғыз миллионнан тұратын халқымыздың басты тілегі – бірлік, ел тыныштығы, ұрпақтың аманшылығы. Ұрпақ қамы – ел қамы. Сонымен қатар ұлттық құндылықтың ең маңыздысы – ана тілі. Тіпті дініміз де салт дәстүрлеріміз де, тарихи жәдігерлеріміз де мәдениетіміз, тарихымыз да ұлттық өнеріміз де барлық материалдық байлықтарымыз да тіл арқылы сақталып, баяндалып келген. Ана тілінің құдіреті деген осы! Өзге елдерге жеткізетін де, қалыспай дамуға да негіз болатын осы ұлттық тіліміз. Қанша тілді меңгерсек те оның өзегінде ана тілі жатуы тиіс. Негізгі тіл ұлттық тіл болса, қалған тілдер әлемдік деңгейде білім алудың құралы болып табылатын қалқалас, қосымша тілдер болып саналатыны сөзсіз.

Әр адамның өз ана тілін білуі – оның ұлттық парызы болса, тұрып жатқан елінің мемлекеттік тілін меңгеруі – басқа этнос өкілдерінің азаматтық парызы болып саналатыны белгілі. Олардың әрқайсысы сол елдің материалдық құндылықтарын пайдаланумен қатар, рухани құндылықтарын да, тілін де көздің қарашығындай сақтауға міндетті. Ол-ортақ байлық, жалпы ел игігіне бірдей жұмсалады. Сондықтан рухани байлықтың көзі болып саналатын тіл – ұлтымыздың, мемлекетіміздің мәңгілік мәселесі. Әрине, негізгі жауапкершілік қазақ жастарының мойнында.

Жалпы ұлт тарихына, оның жасампаздық қабілетіне, бүгінгі күнге берер қасиетіне, оны қарастыруға, жалпы бағдарын анықтау үшін де оған тіл арқылы кіріп, тануға, тіл арқылы негіздеуге, тіл арқылы тарқатуға және тіл арқылы болашақты болжауға, соған сәйкес жоспар құруға болатыны белгілі. Қарап отырсаңыз, тілдің, сөздің құдіретті күші мен орасан зор пайдасын қарапайым сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Тәрбие жалпыадамзаттық мәдениеттің бір бөлшегі болғандықтан, оны мәдениеттанымдық қырынан қарастыру қажет. Жалпыадамзаттық құндылықтарды игеруде біріктіруші бастама - тәрбиенің маңызды құралы ретінде ана тіліне берілуі тиіс. Тіл арқылы кез келген халықтың даму дәрежесін, оның тарихын, мәдениетін түсінуге болады. Өз ұлтының тілін, музыкасын, әдет-ғұрпын, ауыз-әдебиетін, мақал-мәтелдерін білмеу, ол өз халқынан, өскен ортасынан, ұлттық менталитетінен жұрдай болып, қол үзу болып табылады. Өз халқымен рухани байланысы жоқ адам, тамырсыз өскен өсімдік, қуыс кеуде болып қалыптасады. Өз халқының тілін, мәдениетін білмейтін адам өз халқының тарихын, әдет-ғұрпын мақтан ете алмайды. Тіл – ол тек ұлттардың қарым-қатынас құралы ғана емес, ол сонымен қатар оның бейнесі, мәні, дүниетанымының шегі. Адамның сөйлеу мәнерінде ұлттық ерекшелік көрініп тұрады. Кейбір жастардың өзінің ұлттық белгісінен ұялатындары да өкінішке орай, кездесіп қалады. Ұлттық ерекшеліктен ұялып, жатынудың қажеті жоқ, керісінше, мақтан ету керек, ол- біздің бақытымыз, байлығымыз, ұлттық тамырымыз. Әр жеке тұлға өз ұлтының рухымен сомдалуы тиіс.

Мәселен, тарихтың үш түрлі қызметі бар: өткенінді тану, тағылым алу және бүгінгі өткенге жалғап, болашаққа талпыну. Жаратылыстың тарихына көз жіберсек, әуел баста «Сөз» ұғымының қалыптасқаны, содан кейін барлығы жаратылғаны туралы айтылыпты.

Ислам діні: «Әлем Алланың «Бол!» деген әмірі арқылы бар болып тұр» дейді. Бұл тұжырымды ғылым да жоққа шығармайды. Ғылым салаларының осы бағыттағы зерттеулерінің нәтижесі де осы тұжырымдарға сәйкес келеді.

Америкалық әйгілі ғалым, қоғам қайраткері, философ, тілші Ноам Хомскийдің лингвофилософиялық концепциясына сәйкес, тілдің басты функциясы қарым-қатынас құралы болу емес, негізінен ол – ойлау мен өзіндік ойды жеткізу, жарыққа шығару құралы. Бұдан біз, тілде өмір құбылыстары мен заттар әлемі көрініс тауып қана қоймайды, дүниеде жоқ құбылыстардың өзі тіл арқылы ойда модельденеді де өмірде заттық қалыпқа айналатынын түсінеміз [2, 16 б.].

Рене Декарт та тілді ойды еркін жеткізу құралы ретінде қарастырады. Ол тілдің пайда болуын механикалық, физиологиялық тұрғыдан түсіндіруге, соның нәтижесі ретінде қарастыруға келіспейді. Оны ұшқарылық, негізсіз деп санайды. Бұл ойды В.Гумбольд та қуаттайды.

Ал жануарлар тілін механикалық әдіспен түсіндіруге болады. Жануарларда тіл – коммуникациялық қызмет атқарады. Жануарлардың сөйлеу қабілетіне ие болмауы, олар – тән мен жанның қосындысы. Ал адам – тән, жан және рухтан тұрады. Тіл арқылы ойлай алады, абстрактілі ойлау қабілетіне ие, ойдан ой өрбітіп, пікірден пікір туғызады. Атап айтқанда, тіл-танымның көзі. Тіл арқылы адам, ұлт өзін-өзі танып біледі, негізінің қайдан, неден бастау алытынын түсінеді. Өзін-өзі толық танығанда ғана айналысындағы әлемді түсінуге тырысады, өзін өзгелерге таныта алады. Танып-білуді тарихтан іздейді. Ал тарихтағы бар дүниелерді – мәдениетті, әдебиетті, өнерді, материалдық, рухани құндылықтарға «тіл-құрал» арқылы қол жеткізе алады. Өзін таныған ұлт өкілі немесе тұтастай халық өзінің тиянақты бітіс-болмысын түсініп, тарихтан тірек тауып, қоғамға орнығып, оны бүгінгі ахуалымен сабақтастыруға қабілетті болады және оған талдау жасап, болашағын жасауға талпыныс жасайды. Кемел келешігін беріктендіріп, елдігін сақтап қалуға, бәсекеге икемді болуға ұмтылады. Бұл – табиғи заңдылық. Сондықтан рухани қазына, жанды мұрағат болып саналатын тілге аса мән беру қажеттілігі туындайды. Тіл туралы өзекті мәселе күн сайын жастардың санасынан орын алып тұруы қажет. Қазақ жастары өздері тіл арқылы танып-білген тарихи ақпараттарымен өзге ұлт жастарымен үнемі бөлісіп жүргендері абзал. Оқу үдерісінде алған білім өз алдына, түрлі әлеуметтік ортада күнделікті қарым-қатынас барысында қажетті мәліметтер туралы пікір алмасудың берер пайдасы өте зор. Әр ұлт өкілі өздерінің отбасында, туыскандар төңірегінде ана тілінде сөйлесе, әрине, ол құптарлық жағдай, ал Қазақстанның азаматтық қоғамында мемлекеттік тілде еркін

сөйлеп, еліміздің дамуына бірдей үлес қосып жатса, ол – барлық жастардың мақсатты түрде жарқын болашақ үшін жұмырдықтай түйіліп, бірге дайын екендігін білдіреді.

Нәтижелері. Қазіргі уақытта өзге этностық топ өкілдерінің мемлекеттік тілде сөйлеп, тәжірибе жинақтауы үшін заманауи қарым-қатынас алаңының түрлі жолдары бар. Мәселен, «Дебат», «Сөзтаным», «Тіл мәдениеті» «StandUp» клубтарына қатысып, өз ой-пікірлерін ортаға салып үйренуге болады. Сондай-ақ студенттік сахналық қойылымдар, сөз сайыстары, айтыс өнері, ән байқауы, мәнерлеп оқу алаңдарында әрқайсы өз мақсат-мүдделерін айтып жеткізуге мүмкіндіктер туады. Нәтижесінде қазақ тілінде еркін сөйлеуге төселе береді, қазақ елінің тарихынан өте қажетті мәліметтер алады. Тарихтан тағылым ала отырып, бүгінгісін соған жалғап, болашақтарының жобасын жоспарлай алатын болады. Сондай-ақ кітап оқу әрекетіне көбірек көңіл бөліп, оның таптырмас азық екенін жастар түсінсе дейміз. Қазақ тілінің дүниедегі ең шұрайлы, кестелі тіл екендігіне көптеген халық көз жеткізіп отыр. Ия, Қазақ тілі – өте бай тіл! Қазақ тілінде жазылған тамаша шығармалар өте көп, жылытатын, жұбататын жырлар асып артылады. Осы орайда, неміс ұлтының өкілі, белгілі жазушы Герольд Белгердің: «М. Әуезов «Абай жолы» романында 16983 сөз қолданса, ал Шекспир мен Байронның барша лексиконы 15 мың сөзді құрайды. Демек, қазақ әдебиетінің дәмін көрмей жатып, әлемдік әдебиетке қол созудың өзі – ақымақтық» - деген пікіріне тоқталудың өзі-ақ жеткілікті [3, 25 б.]. Осыншама тілі бай, көркем шығармаларды оқу арқылы жастарымыз біріншіден, өздерінің сөздік қорларын арттырып, екіншіден, ондағы салт-дәстүр, мәдениет, өнер, тарихты тереңірек меңгерер еді. Қазақ халқының бойына сіңген ата-бабаларымыздың тәлім-тәрбиесі, үлгі-өнегесі, жас ұрпақтың тұлға болып қалыптасуына себепкер болып, үлкен үлес қосары анық. Бұл жерде қазақ жастарының атқаратын рөлі де, жауапкершіліктері зор екені белгілі. Сонымен қатар өз орталарындағы өзге ұлт жастарына да қарым-қатынас барысында ерекше ықыласпен әсер етіп, қазақ халқының рухани құндылықтарын жеткізе білсе, оны мәдениетаралық байланыстың нәтижелі сабақтастығы деп бағамдауға болады. Осыған сәйкес, өзге ұлт жастары да қазақ елінің рухани құндылықтарына құрметпен қарап, толеранттылықтың маңызын арттыра түседі, сонымен қатар өздеріне деген құрметтің де биіктей түсетінін сезінеді.

Қазақстан халқы бірлігінің маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілді насихаттау, қоғамның саяси бірлігін нығайту бүгінгі күні заман талабына айналып отырғандығының куәсі болып отырмыз. Мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту, мемлекеттік тілді білетін басқа ұлт өкілдері жастарының тілді үйренуі басты назарда және оны ешкімнің өзгерте алмайтыны да ақиқат. Ана тіліміз Мәңгілік елімізбен бірге мәңгілік тілге айналатындығына, мемлекеттік тілді білсем деген жастардың қатары көбейіп келе жатқандығына күн сайын сеніміміз артып келеді. Шын мәнінде қазіргі таңда тіл білу – қандай да бір сән-салтанаттылықтың белгісі емес, ол бірі-біріміздің өзгешелігімізді емес, қайта әрқайсымыз үшін қалыпты болуға тиіс. Әсіресе, жастар үшін зор мүмкіндіктер жеткілікті, ал сол мүмкіндіктерді жіберіп алмай өз жүйесімен пайдалана білсе, тигізер пайдасы зор. Соңғы уақыттағы тәжірибемізге зер салып қарайтын болсақ, осы бағытта атқарылып жатқан жұмыстар аз емес.

Мәселен, университетте оқитын әр ұлттың студенттері, көптеген қазақ тіліндегі іс-шараларға атсалысып, соның арқасында қазақ тілін жетік меңгеріп келеді. Сонымен қатар әрқайсысы Қазақстанның патриоты ретінде, өз мүмкіншіліктерінің шеңберін тұрақты түрде кеңейте түсуде. Ал осы студенттердің ұлтына, дініне құрметпен қарап, талантын көре біліп соны ары қарай дамытуына септігін тигізуді университет басшылығы да басты назарда ұстайды. Олардың барлығы тек сабақ уақытында бірге білім алып қана қоймай, сонымен бірге достық қарым-қатынаста кештер өткізіп, өте жақсы араласады, қазақ тілінде сөйлесіп, өз ойларын еркін жеткізіп отырады. Бұл татулықтың, «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын» бірліктің белгісі. Қазақ қоғамындағы ертеңгі жарқын болашаққа деген сенімділіктің белгісі! Тіпті осы ортада қазақша ән айтып, өлең жазып, кешегі Абай, Мұқағали өлеңдерін мәнерлеп жаттап жүрген студенттеріміз де бар. Олардың қатарында өзбек, ұйғыр, орыс, тәжік, чешен ұлтының өкілдері кездеседі. Әрине мұның барлығы қуанарлық жай. Өзге ұлттың студенттеріне ешқашан өз тіліңді ұмытсаң да, қазақ тілінде сөйлеуің шарт деген талаптар қойылмайды. Керісінше өз ана тілдерін құрметтеп, алдымен сол тілді жетік меңгеруіне, өздерінің өнері мен мәдениетін дамытуға үнемі мүмкіншіліктер жасалып отырады, бұған ешқандай кедергілер де болған жоқ. Өйткені, өз ана тілін біліп, құрметтеген адам ғана өзге тілді де дәл осылай құрметтейді. Олардың айтуынша, өз ана тілдерін жақсы білгенмен, қоғамдық іс-шараларда, көптеген қоғамдық орындарда қазақша, яғни, мемлекеттік тілде, баршаға ортақ тілде сөйлеудің тиімді әрі маңызды екені байқалады. Бұл құбылыс мемлекеттік тіл мәртебесінің биіктігі мен жалпы қазақстандықтардың қазақ тілінің болашағына деген сенімінің белгісі.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» тақырыбындағы халыққа Жолдауында: «Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі рөлі күшейіп, ұлтаралық қатынас тіліне айналатын кезеңі келеді деп есептеймін» деген пікірі де осы ойдың дәлелі бола алады[4, 1 б].

Қорытынды. Қорыта айтарымыз, жас ұрпақтың тілі ана тілінде шығып, ана тілінде білім алуына, басқа да тілдерді жетік меңгеруіне толық мүмкіндік те бар. Қазақ тілі - әлемдегі тілдердің ішіндегі ең бай, көркем тілдердің бірі. Тіл - қай елде, қай ұлтта болсын қастерлі, қасиетті, құдіретті қазына.

Тіл әрбір азаматқа ана сүтімен беріліп қалыптасады. Ана сүтімен бойға енген қасиеттер туған тілдің арқасында дамиды. Ал, оған деген сүйіспеншілік пен құрмет бала кезден бастау алады. Айналадағы адамдарға, өзінің өскен ортасына, Отанға деген ерекше сезім мен көзқарастың бастауын да сол туған тілімізден аламыз. Тіл – халықтың рухани, мәдени байлығының даму құралы. Азаматтың қолындағы барлық асыл заттары тозады, жоғалады, ал, тіл - тозбайтын, ең қымбат мұралардың бірі. Қазақтың біртуар ақыны М.Жұмабаев: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмақ емес, бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, тұрмыс-тіршілігі, мінезі айқын көрініп тұрады» – деген [5, 162 б.]. Кешегі ұлылардың сенімін ақтап, тіл бірлігін жалғастыруда барлық күш-жігер, жауапкершілік алдымен бүгінгі жастарымызға түсетіндігі белгілі. Қазақстан – әлемдегі ең мықты, бәсекеге қабілетті елдердің қатарына ену үшін қазақ тілін жоғары мәртебеде ұстауы керек. Өзге тілді меңгеруге де өзек болар ана тіліміздің табиғатын сақтап, еркін меңгергенде ғана үздіксіз дамудың тізгінін ұстап өркениетті ел боларымыз айдан анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 1922. – 7 б.
2. Хомский Н. Язык и мышление. – М.: Изд. Московский университет, 1972. – С. 16-38
3. Герольд Б. Г 37 Казахское слово: эссе / Герольд Бельгер. – Алматы: Ілгерілік, 2015. – 62 с.
4. Қазақстан Президенті Қасым - Жомарт Тоқаевтың "Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі" деген тақырыппен халыққа жолдауы. <https://sputnik.kz/politics/20190902/11419745/Toqaevtyn-Qazaqstan-khalqyna-zholdauy-tolyq-matin.html>(02.09.2019)
5. Жұмабаев М. Шығармалар жинағы 3-том – Алматы, 2005. – 232 бет.

References:

1. Jumabaev M. Pedagogika. – Almaty, 1922. – 7 b.
2. Homsku N. Iazyk i myshlenie. – M.: Izd. Moskovsku yniversitet, 1972. – S. 16-38
3. Gerold B. G 37 Kazahskoe slovo: esse / Gerold Belger. Almaty: Ilgerilik, 2015. 62 s.
4. Qazaqstan Prezidenti Qasym - Jomart Toqaevtyñ "Syndarly qogamdyq dialog – Qazaqstannyñ turaqtylygy men órkendeyiniñ negizi" degen taqyryppen halyqqa joldauy. <https://sputnik.kz/politics/20190902/11419745/Toqaevtyn-Qazaqstan-khalqyna-zholdauy-tolyq-matin.html>(02.09.2019)
5. M. Jumabaev. Shygarmalar jinaгы 3-tom. – Almaty, 2005. – 232 bet

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 94(574).622.082(045)
МРНТИ 03.20

10.51889/3083.2022.40.46.018

Х.А. Аубакирова*¹, К.В. Джумагалиева², Н.К. Демеуова³

¹к.и.н., и.о. профессора

Казахского агротехнического университета им.С.Сейфуллина,

²к.и.н., и.о. ассоциированного профессора Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина,

³к.и.н., старший преподаватель Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина

г. Астана, Республика Казахстан

E-mail:hadishaaubakirova@mail.ru

**РЫБНЫЙ ПРОМЫСЕЛ В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОВСЕДНЕВНОСТИ КАЗАЧЕСТВА
КАЗАХСТАНА В XIX ВЕКЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ**

Аннотация

Настоящая статья посвящена историографическому обзору вопроса рыбного промысла в среде казачества Казахстана в историографии. Проблема исследования истории рыбного промысла является актуальной во многих аспектах: социальном, хозяйственно-экономическом, гидрогеографическом. Вместе с тем данный вопрос имеет важную значимость не только в локальном, но и мировом масштабе, так как приобретает вопрос рационального использования рыбных ресурсов в целях сохранения окружающей среды, экосистем и экологического баланса. Рыбные ресурсы издревле были важны для людей. Именно присваивающее хозяйство стало основным источником существования людей в эпоху древности. Позднее, в условиях неолитической революции, несмотря на зарождение и развитие производящей экономики, рыбный промысел продолжал иметь важное место в жизни человека. По сей день его значимость рыбопромысловой деятельности велика, особенно для тех регионов, где рыба является единственным источником выживания. В период XIX столетия в среде казачества, рыбный промысел получает распространение. В Казахстане с момента создания царизмом казачьих войск промысловая нагрузка возросла. Рыба для уральских, оренбургских, сибирских и семиреченских казаков Казахстана стала не только источником пропитания, но и в отдельных случаях заработка.

Ключевые слова: историография, экономическая повседневность, казачество Казахстана, рыбный промысел, добыча рыбы, Уральский учуг, уральские казаки, оренбургские казаки, сибирские казаки, семиреченские казаки.

Х.А. Аубакирова*¹, К.В. Джумагалиева², Н.К. Демеуова³

¹т.ғ.к., профессор м.а. С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

²т.ғ.к., қауымдастырылған профессордың м.а.

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

³т.ғ.к., аға оқытушы С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Астана, Қазақстан Республикасы

E-mail:hadishaaubakirova@mail.ru

**XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН КАЗАЧЕСТВОСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КҮНДЕЛІКТІ
ӨМІРІНДЕГІ БАЛЫҚ АУЛАУ: МӘСЕЛЕНІҢ ТАРИХНАМАСЫ**

Аңдатпа

Осы мақала тарихнамадағы Қазақстан казачествосы ортасындағы балық кәсіпшілігі мәселесіне тарихнамалық шолу жасауға арналған. Балық аулау тарихын зерттеу мәселесі көптеген аспектілерде

өзекті: әлеуметтік, экономикалық және гидрогеографиялық. Сондай-ақ, бұл тақырып жергілікті ғана емес, сонымен қатар әлемдік ауқымда да маңызды мәнге ие, өйткені қоршаған ортаны, экожүйені және экологиялық тепе-теңдікті сақтау мақсатында балық ресурстарын ұтымды пайдалану мәселесі туындайды. Балық ресурстары ежелден адамдар үшін маңызды болған. Бұл меншіктеуші шаруашылық кәсіпшілік ежелгі дәуірде адамдардың өмір сүруінің негізгі көзі болды. Кейінірек, неолиттік революция жағдайында, өндіруші экономиканың пайда болуы мен дамуына қарамастан, балық аулау кәсібі адам өмірінде маңызды орынға ие болды. Бүгінгі күнге дейін оның балық аулау іс-әрекетінің маңызы зор, әсіресе балық өмір сүрудің жалғыз көзі болып табылатын аймақтар үшін. XIX ғасырда казактардың арасында балық аулау кеңінен таралды. Қазақстанда патша казак әскерлері құрылғаннан бері кәсіпшілік жүктеме артты. Қазақстанның Орал, Орынбор, Сібір және Жетісу казактары үшін балық тек тамақ көзі ғана емес, сонымен қатар кейбір жағдайларда табыс көзі болды.

Түйін сөздер: тарихнама, экономикалық күнделікті өмір, Қазақстан казактары, балық аулау кәсіпшілігі, балық аулау, Орал учугы, Орал казактары, Орынбор казактары, Сібір казактары, Жетісу казактары.

Kh.A. Aubakirova*¹, K.V. Dzhumagaliyeva², N.K. Demeuova³

¹*c.h.s., acting professor of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University*

²*c.h.s., acting associate professor of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University*

³*c.h.s., Senior Lecturer of S.Seifullin Kazakh Agro Technical University*

Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail:hadishaaubakirova@mail.ru

FISHING IN THE ECONOMIC EVERYDAY LIFE OF THE KAZAKH COSSACKS IN THE XIX CENTURY: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

Abstract

This article is devoted to a historiographical review of the issue of fishing among the Cossacks of Kazakhstan in historiography. The problem of studying the history of fishing is relevant in many aspects: social, economic, hydrogeographic. At the same time, this issue is of great importance not only locally, but also globally, as the issue of rational use of fish resources in order to preserve the environment, ecosystems and ecological balance is becoming more important. Fish resources have been important to people since ancient times. It was the appropriating economy that became the main source of human existence in the ancient era. Later, in the conditions of the Neolithic revolution, despite the emergence and development of the productive economy, fishing continued to have an important place in human life. To this day, its importance in fishing activities is great, especially for those regions where fish is the only source of survival. In the period of the XIX century among the Cossacks, fishing is becoming widespread. In Kazakhstan, since the creation of the Cossack troops by tsarism, the fishing load has increased. Fish for the Ural, Orenburg, Siberian and Semirechensk Cossacks of Kazakhstan has become not only a source of food, but also in some cases earnings.

Keywords: historiography, economic everyday life, Cossacks of Kazakhstan, fishing, fish production, Ural uchug, Ural Cossacks, Orenburg Cossacks, Siberian Cossacks, Semirechensk Cossacks.

Введение. На современном этапе рыбный промысел составляет сложный взаимосвязанный хозяйственно-производственный процесс. Рыболовство как вид экономической деятельности известно издревле и его значимость была и остается важной на протяжении всей истории развития человеческого общества.

Актуальность историографического анализа проблемы рыбного промысла в экономической повседневности казачества определяется необходимостью изучения исторических аспектов данной темы в научных трудах. Сегодня рыбный промысел остается важной частью мирового хозяйства.

Целью исследования является историографический анализ рыбного промысла в экономической повседневности казачества Казахстана. Можно отметить, что история повседневности конституировала свой статус в качестве самостоятельной отрасли исторической науки. В этом контексте изучение экономической повседневности занимает важную роль.

Материалы и методы. Методологической основой работы являются принципы историзма и научной объективности. Руководясь данными принципами, авторы предприняли попытку историографи-

ческого анализа рыбного промысла в экономической повседневности казачества Казахстана. Также в работе над данной статьей применены историко-системный, историко-сравнительные методы, посредством которых исследованы труды авторов по проблеме рыбного промысла в экономической повседневности казачества Казахстана в хронологической последовательности.

Обсуждение: Рассматривая процесс развития рыбного промысла в Казахстане отметим, что он берёт начало еще в древности. Однако его развитие в промышленных масштабах начинается с момента заселения в казахских степях казачества. В период казачьей колонизации рыба имела важное значение в экономической повседневности казачьего сословия, которое зачастую устанавливало право монопольной ловли рыбы. Так же, как и соль, рыба стала важнейшим продуктом питания и сбыта, «вторым хлебом».

Изучение вопроса рыбного промысла у казачества Казахстана не стало предметом отдельного специального исследования в отечественной историографии: литературы, посвященной рыболовецкой тематике казачества Казахстана нет. Однако вроссийской историографии данный вопрос получил свое освещение.

Хронологический отчет изучения проблемы рыбного промысла в среде казачества можно вести с XIX века. Вместе с тем следует акцентировать внимание на то, что в данный период материалы о рыбном промысле представлены в основном не профессиональными историками либо экономистами. Дореволюционная историография характеризуется описательным характером. В ней накоплен значительный фактологический материал по количеству лова рыбы, суммам его реализации. В трудах казачьих офицеров, путешественников можно встретить также интересные сведения о развитии и организации рыбного промысла.

Так, некоторая информация сообщается в труде секретаря по статистической части Сибирского казачьего войска старшины полковника Федора Усова «Сибирское казачье войско. Список населенных мест по сведениям за 1876 год». На него часто возлагались обязанности и поручения, касающиеся хозяйственной и экономической деятельности Сибирского линейного казачьего войска. Ввиду этого, его заметки и наблюдения составили основу научно-литературной деятельности. В данной своей работе, которая стала итогом его научно-исследовательских изысканий, им представлена характеристика географического пространства, геологического строения и минеральных богатств, распределение земель в сельскохозяйственном отношении, гидрогеографический и климатический обзор, исторический опыт колонизации, статистический обзор.

В ходе гидрогеографических исследований Ф.Усов уделяет большое внимание водным объектам северных, восточных и центральных регионов казахской степи. Им дается характеристика водоемов, рек: Иртыш, Нарым, Бухтарма, Ульба, Уба; озер: Зайсан, Челкар, Копчи, Камышлово, Котур-Коль и других. Автор описывает особенности рыбного промысла в среде сибирских казаков с учетом доходности рыболовных вод, состояния рыбопромысловых водоемов.

Усов Ф. подчеркивает значимость озера Нор-Зайсан, так как именно в нем рыболовство составляло монополию Сибирского казачьего войска. Автором представлено описание речной фауны озера Зайсан, он отмечает, что там водилась красная рыба – осетр и стерляди, а также белая: нельмы, налимы, караси, таймени, ускучи, щуки, язи, окуни, лени. Изредка попадались большие осетры размером 5 пудов, но чаще – от 1 до 3 пудов и менее, стерляди были разной величины от 6 фунтов до 2 пудов, таймени – до 4 пудов [1; 29].

В работе также подчеркивается, что с момента издания Положения о Сибирском линейном казачьем войске от 19 августа 1808 г., вся рыбалка в данном регионе законодательно была закреплена за сибирскими казаками. Казаки стали хозяевами рыбного промысла, так как царское правительство официально наделило их исключительным правом рыболовства на данной территории.

Работа «Сибирское казачье войско. Список населенных мест по сведениям за 1876 год» ценна и тем, что автором представлены интересные и содержательные статистические данные, которые свидетельствуют о росте доходов сибирских казаков с рыбной ловли. Так, если в 1805-1815 годы казаки имели доход 3270 рублей, то в 1815-1821 годы прибыль увеличена втрое, составив 10400 рублей, а в 1822-1824 годы вдвое, 23000 рублей [1; 30-31].

Интересные сведения о рыбном промысле в среде уральских казаков приводил русский экономист, этнограф, историк П.Небольсин. В своей книге «Уральцы» он подчеркивает, что основным промыслом уральских казаков был рыбный промысел. Как отмечает Небольсин П., «еще более, чем степное скотоводство, развивает в этом отношении (хозяйственном – Х.А.) казака основная, исконная его промышленность, без которой казак никогда и нигде не мог существовать – именно рыболовство. Оседлость на большой рыбной реке, близость моря, увлечение упрочением себе выгод, доставляемых

этим соседством, образуют из казака не только лихого степного наездника, но и бесстрашного моряка, привычного к невообразимым для нас, жителей болот и равнин, опасностям» [2; 14]. Хотя и казаки активно занимались рыбным промыслом в поймах реки Урал, однако следует подчеркнуть, что рыболовство в данном регионе было строго регламентированным.

Из авторов XIX века также можно отметить книгу культуролога, естествоиспытателя Данилевского Н.Я. «Краткий очерк уральского рыбного хозяйства». Он отмечает, что Уральским казакам принадлежало право исключительной рыбной ловли на реках Урал, Узелях, также в Каспийском море близ устья Урала. Водопользование и рыбный промысел были общевоинскими для всех казаков, то есть в общей собственности, независимо от места их службы и пребывания. Так, казаки Гурьева имели право отправиться за 500 верст в Уральск и участвовать там в рыболовстве. Казаки Уралья могли спускаться для рыбной ловли до самого моря [3; 453].

Из изданий XIX века можно отметить также и труд Масянова Л.Л. В книге «Гибель Уральского казачьего войска» он повествует о том, кто такие уральские казаки, чем они занимались. Описывая быт уральского казачества, автор отмечает, что уральцы издавна были рыбаками и у них выработаны строжайшие правила и приемы рыболовства. Популярными были сезонные виды, зимой – багренья, весной и осенью – плавни. Масянов Л. отмечает, что способы и особенности рыбного промысла уральских казаков в XVIII и XIX столетиях не отличались [4; 13].

В работе также можно увидеть причины того, почему рыболовство было распространено неравномерно. Уральские казаки, жившие в верховьях реки, имели лучшие плодородные земли и соответственно возможность продовольственного обеспечения себя хлебом в то время, как казачьи станицы, расположенные ниже реки Урал, имели более пустынные земли, бывшее морское дно, в связи с чем земледелие у них не получило распространения. Поэтому для казаков, поселившихся в низовьях реки Урал рыбный промысел, был единственным источником пропитания [4; 13].

Также Масянов Л. живописно и в деталях описывает багренья – вид зимнего рыболовства. Багренья было торжеством, праздником казаков. Отдельное место уделено царскому багренью. Это обычай, когда первый улов, а именно самую лучшую красную рыбу и отборную икру передавали на стол царю [4; 20-22].

Рыбный промысел уральского казачества стал предметом исследования Бородин Н.А. в книге «В защиту уральского рыболовства» [5]. Он отмечает, что уральское рыболовство поставлено во многом намного лучше, чем другие [5; 7]. Также автором отмечается, что по случаю 300-летия службы Уральского казачьего войска, в 1891 году ему дарована Высочайшая грамота императора Александра III, в которой относительно рыболовства было сказано следующее: «В целях же обеспечения уральских казаков необходимыми средствами к исправному выходу на службу, мы признали за благо сохранить за уральским казачьим войском и на будущее время существующий ныне в этом войске порядок пользования для рыболовства рекой Урал в пределах течения его по войсковым землям» [5; 13].

Бородиным Н. описаны процесс организации рыбного промысла, мероприятия по охране Каспийского моря и реки Урал, орудия рыболовства, виды рыб. Экономическое значение рыбного промысла громадно для уральских казаков и с ним тесно связана не только хозяйственная жизнь, но и отчасти отбывание повинности, – заключает он [5; 18]. Данный вывод был основан на том, что для 40% казачьих хозяйств рыбный промысел был главным, а для 30% важным подсобным промыслом. Именно рыбный промысел помогал казакам получить ресурсы для их существования и для отбывания возложенной на них усиленной государственной повинности в виде выставления на военную службу, за свой счет и со своим снаряжением [5; 18].

В плане познания истории рыбного промысла в среде сибирских казаков особое внимание занимают исследования Струве К.В., Потанин Г.Н. «О рыбном промысле на Цзайсане и Черном Иртыше», изданные в 1865 году. Данная работа стала итогом научных поисков и исследований. Авторы описали рыбный процесс на реке Иртыш и озере Зайсан в зимний и летний периоды, породы рыб, которые обитали в этих водоемах. К примеру, в озере Зайсан водились осетры, стерляди, нельмы, щуки, караси, лини, сорожки. Рыба стерлядь встречалась трех пород: обыкновенная стерлядь, зайсанка и головашка. На реке Черный Иртыш водились красная рыба, нельма [6; 23-24].

Обобщая сказанное можно отметить, что работы дореволюционного периода интересны своей практической направленностью, обилием фактологического материала, стремлением авторов проникнуть в суть происходивших событий.

В советский период практически отсутствуют труды по изучению проблемы рыбного промысла в экономической повседневности казачьего сословия. Образовался некий вакуум, в котором данный вопрос

«выпал» из поля зрения ученых-историков. Лишь с распадом Советского Союза, тема казачества, некогда бывшая под запретом, вновь привлекает внимание ученых. Первые постсоветские труды по истории казачества касались в основном вопросов их военно-политической организации. Позднее появляются интересные работы, связанные с изучением хозяйственно-экономической повседневности казачества.

На современном этапе можно отметить интенсификацию специальных трудов, посвященных проблеме рыбного промысла в среде казачества. Свой большой вклад в разработку проблем истории развития рыбного промысла в среде казачества внесли работы российских авторов Г.Казачкова [7], Е.Годовой [8], [9], П.Кабытова [8], Т.Южаковой [10]. Труды данных ученых отличает то, что они построены на добротной источниковой базе, всестороннем анализе архивных документов и глубоком переосмыслении предшествующих исследований и материалов.

Одной из обстоятельных работ, дающих научное обобщение истории Уральского Учуга, является исследование Казачкова Г. «К вопросу о реальной роли Уральского учуга в осетровом промысле на рубеже XIX и XX веков». Как видно из настоящей статьи, усилиями рыбодобытчиков в то время были реализованы крупномасштабные строительные проекты, одним из примеров которого может служить Уральский Учуг. Учуг – это специальные строения рыбаков в виде перегородки, предназначенные для удержания и лова поднимающейся вверх по реке рыбы.

Г.В. Казачков отмечает, что рассматривать Уральский учуг можно только в рамках созданной уральскими казаками хозяйственно-политической системы использования рыбных ресурсов, неотъемлемой частью которой этот учуг являлся [7; 47].

В статье Кабытова П.С. и Годовой Е.В. «Рыбный промысел в повседневной жизни казаков (вторая половина XIX-начало XX вв.)» на основе обширного архивного материала, периодической печати и современных исследований представили обобщенную характеристику рыбного промысла как одного из основных видов хозяйственной деятельности в среде казачества. Наряду с Астраханским, Кубанским казачьими войсками, интересные факты и выводы авторов по рыбному промыслу Сибирского и Уральского казачества, которые располагались также на территории Казахстана.

Авторы заключают, что в конце XIX столетия отмечается спад и упадок рыболовства, причиной которых явились экологические факторы как обмеление рек, а также организационно-экономические: хищнический и непрерывный лов рыбы, несоблюдение казаками правил рыбной ловли. Все это, в итоге, привело к таким социальным последствиям, как переход ряда казаков от рыболовства к другим видам хозяйственно-экономической деятельности. [8; 12]. В настоящей работе также мастерски и красочно описан процесс багренья, которое было особым событием в жизни уральского казачества [8; 13-14].

Своим содержанием, глубоким знанием темы отличаются труды Е.В. Годовой. В работе «Экономическая повседневность казаков» автором на основе анализа разнообразного корпуса исторических и историографических источников даются материалы об организации и экономике рыбного промысла у казачества, сравнительный анализ рыбного промысла у разных казачьих войск [9; 15].

В исследовании Южаковой Т. «Правовое регулирование рыболовного промысла в Зайсано-Иртышском регионе во второй половине XIX века» представлен всесторонний анализ политики государства в области рыбопромышленного промысла, представлена система мер, регулировавшая рыбный промысел. Автор рассмотрел вопросы правовой организации добычи, обработки, сбыта рыбы, участия в рыбном промысле разных социальных групп. Меры по охране рыбных ресурсов были ограниченными. Они в основном сводились к запрету рыболовства в определенное время года. Как правило, это был промежуток с 1 июля по 1 сентября [10; 197].

Результаты. Историографический обзор показал, что организация рыбного промысла не у всех казачьих войск была на высоком уровне, а порой управление рыбным хозяйством в среде казаков было довольно хаотичным. Широкое распространение хищнических способов подорвало отрасль, привело к сокращению рыбы.

Заключение. Общий анализ исследования вопроса рыбного промысла в историографии позволяет сделать вывод о том, что данный вид хозяйствования занимал определенное место в экономической повседневности казачества Казахстана. Как видно из историографического обзора, в XIX веке рыба являлась одной из важных, иногда и повседневных продуктов питания. Быстрорастущий поток населения стимулировал неконтролируемый хищнический лов рыбы.

Рыбный промысел больше доминировал в экономической повседневности уральских и сибирских казаков, в отличие от оренбургских и семиреченских. Интерес к проблеме организации рыбного промысла существовал и в дореволюционный, а сегодня, еще более усилен в условиях актуализации вопросов, связанных с обеспечением продовольственной безопасности.

Список использованной литературы:

- 1 Сибирское казачье войско. Список населенных мест по сведениям за 1876 год/ составитель Ф.Усов – Омск: Типография окружного штаба, 1877. – с.51
- 2 Небольсин П.И. Уральцы (сочинения) / П.И.Небольсин. – СПб.: Типография штаба отдельного Корпуса внутренней стражи, 1885. – 127 с.
- 3 Данилевский Н.Я. Краткий очерк уральского рыбного хозяйства / Н.Я. Данилевский // Сборник политических и экономических статей Н.Я.Данилевского. Издание Н.Страхова. – СПб.: Издание Н.Страхова, 1890. – 682 с.
- 4 Масынов Л.Л. Гибель Уральского казачьего войска / Л.Л. Масынов. – Нью-Йорк. – 1863. – 139 с.
- 5 Бородин Н.А. В защиту уральского рыболовства. / Н.А.Бородин. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза». 1910.– 67 с.
- 6 Струве К.В., Потанин Г.Н. Краткий очерк уральского рыбного хозяйства // Записки ИРГО 1864 г. / К.В. Струве, Г.Н. Потанин / под редакцией К.Н. Бестужева-Рюмина. – СПб., 1865. Книга 4. – 291 с.
- 7 Казачков Г.В. К вопросу о реальной роли Уральского учуга в осетровом промысле на рубеже XIX и XX веков / Г.В.Казачков // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2007. – № 5. – С. 46-50.
- 8 Годовова Е.В., Кабытов П.С. Рыбный промысел в повседневной жизни казаков (вторая половина XIX-начало XX вв.) / Е.В. Годовова, П.С. Кабытов // Вестник Самарского университета. История, педагогика, филология. – Самара, 2017. – Том 23. – № 4. – С. 12-16.
- 9 Годовова Е.В. Экономическая повседневность казаков / Е.В. Годовова // Экономическая история: Ежегодник. – М.: МГУ им. М. Ломоносова, 2021. – 525 с. – С. 82-106.
- 10 Южакова Т.Л. Правовое регулирование рыболовного промысла в Зайсано-Иртышском регионе во второй половине XIX века / Т.Л.Южакова // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена, 2009. – № 90. – с. 196-202.

References:

- 1 Sibirskoe kazache voisko. Spisok naseleennykh mest po svedeniyam za 1876 hod [Siberian Cossack army. List of populated places according to information for 1876] / Usov F. – Omsk: Printing house of the district headquarters, 1877. – 51 p. [in Russian].
- 2 Nebolsin P.I. Uraltsy (sochineniya) [Uralians (compositions)]. SPb.: Tipohrafiya shtaba otdelnoho Korpusa vnutrennei strazhi. – 1885 [in Russian].
- 3 Danilevskii N.YA. Kratkii ocherk uralskoho rybnogo khozyaistva [Brief essay on the Ural fisheries] Sbornik politicheskikh i ekonomicheskikh statei N.YA. Danilevskogo. Izdaniye N. Strakhova – Collection of political and economic articles by N.Ya. Danilevsky. N. Strakhov's edition. SPb.: Izdaniye N. Strakhova. – 1890[in Russian].
- 4 Masyanov L.L. Hibel Uralskoho kazachyeho voiska [The death of the Ural Cossack army]. New York. – 1863 [in USA].
- 5 Borodin N.A. V zashchitu uralskoho rybolovstva [In defense of the Ural fishery]. SPb.: Tipohrafiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza». – 1910 [in Russian].
- 6 Struve K.V., Potanin H.N. O rybnom promysle na TSzaisane i Chernom Irtyshe. Zapiski IRGO 1864 h. pod redaktsiyei K.N.Bestuzheva-Ryumina [On the fishing industry on Zaisan and the Black Irtysh. Notes of the IRGO 1864. Edited by K.N. Bestuzhev-Ryumin]. SPb. – 1865 [in Russian].
- 7 Kazachkov H.V. K voprosu o realnoi roli Uralskoho uchuha v osetrovom promysle na rubezhe XIXiXX vekov [To the question of the real role of the Ural uchug in the sturgeon fishery at the turn of the 20th and 20th centuries]. Vestnik Orenburgskoho hosudarstvennoho universiteta – Bulletin of the Orenburg State University. 5. – 2007. – 46-50p. [in Russian].
- 8 Hodovova Ye.V. & Kabytov P.S. Rybnyi promysel v povsednevnoi zhizni kazakov (vtoraia polovina XIX-nachalo XX vv.) [Fishing in the daily life of the Cossacks (second half of the 19th - early 20th centuries)]. – Vestnik Samarskoho universiteta. Istoriya, pedahohika, filolohiya – Bulletin of the Samara University. History, pedagogy, philology. Samara. – 2017. – Vol. 23. 4. – 12-16 p. [in Russian].
- 9 Hodovova Ye.V. Ekonomicheskaya povsednevnost kazakov [Economic everyday life of the Cossacks]. Ekonomicheskaya istoria: Yezhehodnik – Economic history: Yearbook Moscow: MHU im. M. Lomonosova. – 2021. – 82-106 p. [in Russian].
- 10 Yuzhakova T.L. Pravovoe rehulirovanie rybolovnoho promysla v Zaysano-Irtyshskom rehione vo vtoroi polovine XIX veka [Legal regulation of fishing in the Zaisano-Irtysh region in the second half of the 19th century]. Izvestiia Rossiyskoho hosudarstvennoho pedahohicheskoho universiteta imeni A.I. Hertseny. – 2009 [in Russian].

ӘОЖ 930.2
МРНТИ 03.09.25

10.51889/5193.2022.29.25.019

А.У. Абулгазиев*¹, Қ.Қ. Мұздыбаева², А.Н. Бейкитова³

¹ аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru

² з.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан,
<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru

³ аға оқытушы, география магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>,
E-mail: ban_1985@mail.ru

ІХ-Х ҒАСЫРЛАРДАҒЫ АРАБ ЖИҢАНГЕЗДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІН ТАРИХИ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада ІХ-Х ғасырлардағы қазақ жерінің араб зерттеушілері тарапынан зерттеу барысындағы жазба деректеріне шолу жасалып, жер су атауларына талдау жасалынған. Сонымен бірге олардың жазбаларындағы жер су атауларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар туралы сөз қозғалған және оны қазіргі кездегі атауларымен салыстырылды. Ең алғашқы зерттеулер қазақ жерінде ортағасырда жүргізілген болатын. Зерттеулердің бастауы араб саяхатшылардан басталды. Араб және парсы зерттеушілер қазақ жерлерін картаға түсіріп отырған. Жергілікті атауларға ерекше мән берген болатын. Әсіресе, өзен және көл атаулары осы уақытқа дейін сақталып келеді. Жазбалар ескі жазумен жазылған. Мақалада Осман империясының Орталық мұрағатынан алынған деректер қолданылған. Зерттеу жұмыстарында электронды кітапханалардың құнды деректеріне талдаулар келтірілген. Ежелгі қалалар, олардың тіршілігі, мекен еткен халықтардың дәстүрлеріне шолу жасалынған. Әрбір зерттеушінің еңбектеріне талдау жасалып, қазіргі Қазақстан картасындағы атаулармен сәйкестендіріліп, қорытындылар шығарылды. Ежелгі қалалардың климаттық жағдайы мен өзен-көлдердің гидрологиялық режимі географиялық тұрғыда талданды. Зерттеушілердің ежелгі карта-сызбалары қазіргі географиялық картамен салыстырылып, салыстырмалы-географиялық сипаттама жасалды. Ортағасырда араб саяхатшылары қазақ жері туралы құнды географиялық деректер қалдырды.

Кілт сөздер. жиһангез, саяхат жасау, орта ғасыр, экспедиция, тарихи-географиялық деректер, Ұлы жібек жолы, араб жазбалары, жылнама, тарихи карта, географиялық атау, топонимдер, тарихи сызба.

А.У. Абулгазиев*¹, Қ.Қ. Мұздыбаева², А.Н. Бейкитова³

¹Старший преподаватель КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru

²к.ғ.н., старший преподаватель, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан,
<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru

³Старший преподаватель, магистргеографии, КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>,
E-mail: ban_1985@mail.ru

ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛИ АРАБСКИМИ ДЖИХАНГЕЗАМИ ІХ-Х ВЕКОВ

Аннотация

В статье сделан обзор письменных источников в ходе исследования арабскими исследователями казахской земли ІХ-Х веков, проведен анализ названий вод Земли. В то же время речь в их трудах шла о сходствах и различиях в названиях земной воды и сравнивалась с ее нынешними названиями. Первые исследования проводились на казахской земле в средневековье. Начало исследований положили арабские путешественники. Арабские и персидские исследователи наносили на карту казахские земли. Особое

внимание было уделено местным названиям. Особенно до сих пор сохранились названия рек и озер. Записи написаны старой надписью. В статье использованы данные из Центрального архива Османской империи. В исследовательских работах представлен анализ ценных данных электронных библиотек. Дан обзор древних городов, их жизни, традиций народов, населявших их. Были проанализированы труды каждого исследователя, сопоставлены с названиями на карте современного Казахстана и сделаны выводы. Географически проанализированы климатические условия древних городов и гидрологический режим рек и озер. Древняя карта-схема исследователей была сопоставлена с современной географической картой и составлена сравнительно-географическая характеристика. В средневековые арабские путешественники оставили ценные географические данные о казахской земле.

Ключевые слова. путешественник, путешествия, средневековье, экспедиция, историко-географические данные, Великий Шелковый путь, арабские надписи, летопись, историческая карта, географическое название, топонимы, историческая схема.

A.U.Abulgaziev*¹, K.K. Muzdybayeva², A.N.Beikitova³

¹Senior lecturer Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0003-2437-5053>, E-mail: aksai1966@mail.ru

²Senior lecturer, Candidate of Geographical Sciences Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan,

<https://orcid.org/0000-0003-4258-5636>, E-mail: mkk77@mail.ru

³Master of Geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,
<https://orcid.org/0000-0003-1757-2198>, E-mail: ban_1985@mail.ru

HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL STUDIES OF THE KAZAKH LAND BY ARAB JIHANGEZ OF THE IX-X CENTURIES

Abstract

The article provides an overview of written sources in the course of the study by Arab researchers of the Kazakh land of the IX-X centuries, the analysis of the names of the waters of the Earth is carried out. At the same time, their writings dealt with the similarities and differences in the names of the earth's water and compared it with its current names. The first studies were conducted on the Kazakh land in the Middle Ages. The beginning of the research was laid by Arab travelers. Arab and Persian researchers mapped Kazakh lands. Special attention was paid to local names. Especially the names of rivers and lakes are still preserved. The entries are written in an old inscription. The article uses data from the Central Archive of the Ottoman Empire. The research papers present an analysis of valuable data from electronic libraries. An overview of ancient cities, their life, traditions of the peoples who inhabited them is given. The works of each researcher were analyzed, compared with the names on the map of modern Kazakhstan and conclusions were drawn. The climatic conditions of ancient cities and the hydrological regime of rivers and lakes are geographically analyzed. The ancient map-scheme of the researchers was compared with a modern geographical map and a comparative geographical characteristic was compiled. In the Middle Ages, Arab travelers left valuable geographical data about the Kazakh land.

Keywords. traveler, travel, the Middle Ages, expedition, historical and geographical data, the Great Silk Road, Arabic inscriptions, chronicle, historical map, geographical name, toponyms, historical scheme.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақ жерінің орта ғасырлардағы зерттелуі тарихы туралы ондағы топонимдердің атаулары туралы осы күнге дейін көптеген ғалымдар зерттеулер жүргізіп, әртүрлі деректердің жазбаларына талдау жасады. Жазба деректер IX-X ғасырлардағы ислам дінінің Орталық Азияға таралуы, Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалармен сауда-саттықты дамыту мақсатында араб-парсы жиһангездерінің саяхаттарының жол жазба деректерінен басталады. Неге осы кезеңдер таңдалып алынды деген орынды сұрақ туындайтыны белгілі. Себебі, арабтардың қазақ жеріне саяхаты осы кезеңдерден басталады. Оған дейін тек қытай жиһангездерінің зерттеулерін атап өтуге болады. Тамтұмдап жинақталған материалдар негізінде ел аумағының топонимдеріне, тұрғындарына олардың тұрмыс-тіршілігіне сипаттама беруге болады. Біздің ғылыми-зерттеу жұмысымыздың түп нұсқасы орта ғасырлардағы қазақ жеріне келген жиһангездердің деректеріне шолу жасап, өз тарапымыздан талдау жасау, IX-X ғасырлардағы қазақ жерінің қазіргі жер-су атауларының сол кездегі атауларымен салыстыру және сол деректерге талдау жасай отырып, қазақ жерінде тіршілік еткен халықтарға олардың тұрмыс

тіршілігіне және табиғатына сипаттама беру. Әсіресе топонимдеріне мән беретін болсақ, ірі жер су атаулары сол кездегі жергілікті халықтың берген атауларына сәйкес келеді. Қазақ жеріне келген жиһангездер, әсіресе араб, парсы зерттеушілері жүріп өткен жерлеріне өз бетінше атау бере бермеген шығар, яғни жергілікті халықтың берген атауларына сүйенген, айырмашылығы өз тілдеріне аударып мәліметті енгізуінде болып тұр. Жиһангездердің әр кезеңде келуіне байланысты бір топонимді әртүрлі аударып жазған болатын. Олар берген атаулар араб және парсы тілдерінде әртүрлі мағына берген. Атаулардың көпшілігі осы күнге дейін қолданыста бар екендігіне мән беретін болсақ, осы күнге дейін қазақ жерінде қазақ халқының негізін құраған ру тайпалардың тіршілік еткендігін негізге алуға болады. Сонымен бірге жазбалардағы аталған өзен көлдердің әлі күнге дейін бар болуына сәйкес, климатта үлкен ауытқу болмағандығын да байқауға болады. Өзен суларының арнасының ауытқуын Сырдария өзені бойындағы ортағасырлық қалашықтардың құмның арасында қалғанынан ғана көруге болады. Сырдария Арал теңізіне үш тармаққа бөлініп құйған, қазір тек бір басты арнасы қалды. Ежелгі Жаңадария, Қуандария сияқты арналары кеуіп қалуына байланысты уақыттың жағалауында гүлденіп тұрған қалалар құлдырап біртіндеп тіршілігін тоқтатты. Осы жерден жауын-шашынның азайғандығын сәйкесінше, өзен суының азайғандығын байқауға болады. Қазіргі кезде өзен көлдердің су деңгейінің өзгеріске ұшырағандығын жағалауында ертеректе орналасқан елді мекендердің орны бойынша да анықтауға болады. Елді мекендер басым түрде өзен, көл жағалауларында орналасатын. Қазіргі жағалау сызығымен бір кездердегі елді мекен орындарының арақашықтығын есептеу арқылы қаншалықты су деңгейінің төмендегенін және сол арқылы климаттағы өзгерістерді анықтауға болады. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында осындай деректерге де ерекше мән берілді.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. «Орта Азиядағы ежелгі түркі дәуіріндегі (VI-XIII ғғ.) топонимикалық мәліметтерді зерттеудің қазіргі әлемдік геосаяси жүйедегі тарихи-географиялық маңызы және аспектілері» атты ғылыми жобаның жетекшісі белгілі тарихшы қазіргі кезде АҚШ-ғы Гарвард университетінің профессоры Нұрлан Кенжеахметтің пайымдауынша қазақ жерінің V-X ғасыр аралығындағы тарихи-географиялық зерттеу жұмыстары туралы мәліметтің аздығы осы мақаланы жазуға түрткі болды. Алға қойған мақсатымыз осы кезеңдердегі жолжазба немесе арнайы зерттеу жұмыстарын тауып оларға талдау жасап қазақ жеріндегі топонимдерді анықтау болатын. Мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттерді қойдық. Жиһангездердің жазған мәліметтеріндегі топонимдермен қазіргі топонимдерді салыстыра отырып, өзгерістерді анықтау және сол атауларға қарай отырып табиғаттағы өзгерістердің себеп-салдарын анықтау. Сол кездегі жер-су атауларының қазіргі қазақ халқымен байланысы және сол арқылы ол жерлерді қандай халықтың немесе ру, тайпалардың мекендегенін зерделеу. Зерттеудің ең бір маңызды тұсы ықылым заманнан бері қазақ жерінде қазіргі қазақ халқының негізін қалаушы рулардың болғандығына көз жеткізу.

Зерттеудің бастапқы материалдары. Зерттеу «Орта Азиядағы ежелгі түркі дәуіріндегі (VI-XIII ғғ.) топонимикалық мәліметтерді зерттеудің қазіргі әлемдік геосаяси жүйедегі тарихи-географиялық маңызы және аспектілері» атты ғылыми жоба негізінде ізденіс, зерттеу нәтижелерінің бір бөлімшесі ретінде ұсынылып отыр. Сондықтан да алғашқы бөлімі IX-X ғасырларға арналған. Зерттеу жұмыстары және оған қажетті материалдарды іздеу барысында Түркияның Стамбул қаласындағы Осман империясының Орталық мұрағатынан осы ғасырларға тән мәліметтер, деректер іздестірілді. Өкінішке орай бұл кезеңдерге тән құжаттар табылмады. XVIII ғасырдағы Қайып ханның (Қайып Мұхаммед) Осман сұлтаны Ахмет III-ге жіберген хат және сұлтанның берген жауабының түпнұсқалары табылды. Жоғарыдағы кезеңдерден сыр шертетін деректер болмады. Ізденіс жұмыстары әртүрлі елдердегі электронды кітапханалардың деректерін пайдалану нәтижесінде жалғасын тапты. Зерттеу жұмыстары қазақ жерінде IX ғасырдың аяғында қалыптасқан Оғыз және Қимақ мемлекеттері кезеңіне сәйкес келеді.

Негізгі бөлім. Ибн Фадланның 921-922 жыл аралығындағы Еділ бойындағы Булгарияға, қазіргі Түрікменстан, Өзбекстан және Қазақстанның батыс аумағы арқылы өтті, экспедиция барысындағы көрген білгендерін «Рисала» атты еңбегінде Қазақстанның батыс аймағында өмір сүрген оғыз, хазар, печенег, башқұрт, бұлғар халықтарының тұрмыс тіршілігіне, қоныстарына және табиғат жағдайына қысқаша сипаттама берген. Еңбектің түпнұсқасы жоғалып кетуіне байланысты кейбір мәліметтері толық ашылмаған. Еңбектің табылған парақтары XII ғасырда Иакут ар Румидің жарыққа шығарған «Географиялық энциклопедиясы» арқылы таныс болды. Жазба деректеріне сүйенетін болсақ, оғыз, печенег халықтарының мал шаруашылығымен айналысқаны белгілі болып тұр. Аталған халықтардың тұрмыс тіршілігінде айырмашылық бар екендігін атап өтумен бірге оларда ислам діні тарамғандығын байқауға болады. Фадланның еңбегінде былай деп суреттейді: «Адамдар келеңсіз жағдайға немесе әділетсіздікке ұшыраған жағдайда аспанға қарап тәңірім деп, тәңірден көмек сұраған. Печенегтер

оғыздарға қарағанда кедей тұрады және қарашашты сақалы жоқ» - деп суреттейді. Аталған халықтардың Қазақстанның батысында өмір сүргендігін ескеретін болсақ, қазіргі қазақ халқының қалыптасуына да әсер етті десек артық болмас.

921 жылы қазіргі Түрікменстан жерінде орналасқан Ежелгі Хорезмнің орталығы Көнеүргенішке келіп (араб жазбаларында Джурджани) қарашада (арабша зулкада айы) шығып, Үстірт үстірті арқылы қазіргі қазақ жеріне жетеді. Жол бойында Замджан одан кейін Джит (кейбір аудармада Хабаб деп аталған) деген рибатта (бекініс) біраз күнге аялдадық - деп жазған. Ауа райы өте суық қарлы боран болған. Зерттеушілердің кейбір деректерінде Замджан қазіргі Қоңырат қаласының маңы, ал Джит болса үстірттің оңтүстік шегі болуы керек деп топшылайды. Замджанды түркілерге баратын қақпа деп жазған (Баб-ат-түрік). Шыққанына 15 күн өткенде бұлақ сулары бар тастақты таудың жанындағы оғыздардың қоныстарына жеткен. Фадланның айтып отырған тастақты тауы Доңызтау мен Шағырай үстіртінің айналасы, себебі осы жер арқылы Ұлы Жібек жолының бір тармағы өткен [1]. Бұл жерде не себепті Сам құмы ол жердегі керуен сарай туралы айтылмағаны белгісіз болып отыр. «Сам қаласының» орны Бейнеуден 65 шақырым шығыстағы «Белдеулі» деген жерде орналасқан. Сам құмының етегіндегі жергілікті халық «Белдеулі», «Үшүйік», «Молак» деп атайтын ені бес, ұзындығы он шақырымдай бұл аймақта бүгінде құлап үйікке айналған, кезінде күйдірілген қызыл кірпіштен салынған қырыққа тарта керуен сарайдың орны, қар мен жаңбыр суын сақтауға арналған таспен шегенделген отыздан аса әйкелсіз құдық-қойма«сардоба» бар, үйіктерге жақын жерлерде қыштан өрнектеліп жасалған құмыра сынықтары кездеседі [2]. Сам құмында Хорезм мемлекетінің солтүстіктегі керуен сарайы болған және ол туралы Маңғыстаулық зерттеушілердің еңбектерінде кездеседі. Осы жерден бастап, солтүстік батысқа, батысқа және шығысқа кететін жол болған.

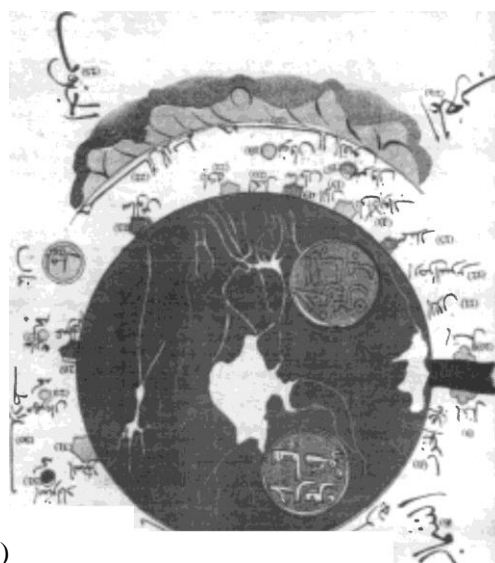
Кейінірек ол жолды ноғайлы жолы деп атаған. Мүмкін ол кезде Сам керуен сарайы болмаған болуы да мүмкін. XI ғасырда Хорезм және қазақ жеріне келген парсы географы Гардизи еңбегінде де Сам туралы жазылмаған. «Сам қалашығы туралы түріктің адмиралы Сиди Али Рейс 1557 жылы Хорезмге келіп, одан солтүстіктегі Астрахань хандығына барар жолда Сам қалашығына тоқтағанын Үндістан мен Орталық Азияға жасаған саяхатының қорытынды еңбегінде жазған. Бұл жерде Сам қалашығын «Шам» деп жазылған. Ибн Фадланның жүріп өткен жолы шамамен осы қалашықтың маңынан өткен, оның солтүстігінде орналасқан Доңызтау арқылы өткенін Иағанды өзені дәлелдеп отыр. Иағанды қазіргі сол таулардың етегінен ағатын Шаған өзені.«Шағырай үстіртінің Оңтүстік-батыс, батыс беткейлері Шаған өзені аңғарына қарай тік жарлы (190 м) болып тірелген. Шығысының үстіртті бедері түйетайлы. Оңтүстік бөлігінде Шарқұдық тауаралық өткелі орналасқан. Үстірттің тік келген батыс бөлігінде Қожаберген, Шарқұдық тағы басқа аласа таулар кездеседі. Қиыр оңтүстігінде Доңызтау кемері, батысында (Шаған өзенінің батыс беткейі) Шошқакөл бұйраты жатыр. Яғни Ибн Фадланның керуені осы Шарқұдық өткелі арқылы өткен, егер ол жерден өтпесе, Шаған өзенін кесіп өту мүмкін емес. Өзен өте қысқа, еріген қар суымен қоректенетін маусымдық өзенге жатады. Иағаннан өткен соң жол бойында кесіп өткен өзен көлдері туралы деректер қалдырған. Сол өзендердің сол кездегі атауы және оның қазіргі атауы. Джам – Жем, Джахыш-Сағыз, Узил-Ойыл, Эрдэн – Қалдығайты. Варыш – өзенін орыс зерттеушілері Өлеңті деген, мүмкін ол Бұлдырты болуы да мүмкін. Екеуі де қатар ағып жатқан ұсақ өзен. Келесі өзен Анхаты, қазіргі Шалқар көліне құятын Шолақанқаты немесе Есенанқаты өзендері. Осы өзендерден өткенде үлкен теңіз сияқты су айдынына жеткен. Көлдің үлкендігіне зер салатын болсақ, көлдің немесе айналасындағы өзендердің гидрологиялық режимінде қазіргіден үлкен айырмашылық болмағандығын байқауға болады. Яғни климатта үлкен өзгеріс болмаған. Бұл қазіргі Шалқар көлі. Көлдің солтүстік жағалауы арқылы өтіп печенегтердің қонысына барып қонақтаған. Шалқар көлінен шығып Вабна өзенінен (қазіргі Барбастау өзені) өтіп жол бойындағы ең үлкен өзен Джайхтан (Жайық өзені) өтеді. Жайықтан өткенде Ресей жеріндегі Ырғыз өзеніне дейін еліміз жеріндегі Шаған өзенін кесіп өткен. Олай болса елшілер керуені қазіргі Орал қаласы маңынан өткен. Ары қарай башқұрттар жерінен өтіп бұлғарларға, одан ары қарай русь және славян халықтары туралы мәліметтер қалдырған. 923 жылы көктемде Кавказ елдері арқылы Бағдадқа қайта оралған. Топонимдеріне талдау жасайтын болсақ, бірнеше өзен атауларының сол кездегі атауын осы күнге дейін сақтап қалуында. Бұл жазбада зерттеуді қажет ететін тұсы Джурджаниден бір күндік жолда орналасқан қала Ардакуақаласы және оның тұрғындары қардалылар. Ибн Фадланға парсы және түркі тілдерінің дауыс ырғағы таныс болатын. Ал қардалылардың даусы оған таныс емес болып шықты. [3]. Бұл жерде қандай халық тұрғандығы алдағы уақытта тереңірек зерттеуді қажет етуде. Егер бір күндік жол болса қазіргі Қарақалпақстан жерінде болуы мүмкін Ибн Фадланның жорығының карта сызбасы (википедия деректерінен алынды). Фадланның жазбаларына зер салатын болсақ, бұл карта нақты болмауы мүмкін. Себебі, Бұхара қаласынан шыққан соң экспедиция мүшелері кері Жейхун (Амудария)

өзенінің жағалауымен солтүстікке жүріп отырып, Журджани маңында өзенді салмен кесіп өтеді. Картада Бұхарадан тура солтүстік батысқа жүріп отырып Үстірт арқылы кесіп өткен. Қазақстан жеріндегі жүріп өткен жолда қате түсірілген. Сызбада Доңызтау шығыс жақта қалып қойған. Википедиядағы берілген сызбада ауытқулар бар (сурет-1).

1-сурет. Шартты түрдегі ибн Фадланның жүріп өткен жолы (https://ru.wikipedia.org/wiki/Ибн_Фадлан)

Осы кезеңдерде қазақ жеріне келген келесі жиһангез Әбу Ысқақ Ибрахим ибн Мұхаммед Әл-Истахри (шамамен 850-934) – араб географы. «Сууар әл-ақалим» («Аймақтардың шет жақтары») атты түсініктеме жазулары бар карталар мен атластар жинағы және «Китаб масалик әл-мамалик» («Мемлекеттерге барар жол кітабы») шығармасының авторы, кітапта түсініктемелері берілген 21 карта болған. Сол карталардың ішінде қазақ жерімен байланыстысы Хазар теңізі мен Мауреннахр картасы. Кітапта Орта Азия мен Қазақстан қалаларының аттары аталып, олардың орналасқан жері, топографиясы, жол қатынасы туралы нақты деректер келтіріледі. Жазбаларында Қазақстанның Каспий теңізінен оңтүстігінде Тараз қаласы аралығы туралы мәліметтер бар. Араб жиһангездерінің арасында Арал теңізіне алғаш рет сипаттама берген Истахри болатын және ол теңізді картаға түсірген болатын. Төменгі 2-суретте Каспий теңізінің картасы Әл-Истахри еңбегінің «Готикалық қолжазбасы» деп жарыққа шығарған Меллердің еңбегінен алынды [4].

a)

ә)

2-сурет. Әль Истахри картасындағы Каспий теңізі (Хазар теңізі)

Картада Хазар (Каспий) теңізі бейнеленген. Теңізді араб географы былай суреттейді: Хазар теңізі жер бетіндегі теңіздердің кез-келгенімен байланыспайды, егер адам теңіздің айналасында жүрсе, онда ол басталған жерге, кедергісіз оралады, тек тұщы өзен оған ағып келеді. Бұл теңіз қараңғы, оның түбінде Қызыл теңізден және Парсы шығанағының қалған бөлігінен айырмашылығы бар, өйткені Парсы шығанағының кейбір жерлерінде ақ тастардың тазалығына байланысты түбі кейде көрінеді. Бұл теңіздің түбі көрінбейді. Теңізде асыл тастар, інжу, маржан жоқ. Мұсылман саудагерлері Хазар жеріне Аран, Гилян, Табаристан және Гиркания арасында жүзеді деп сауда саттықтың болғандығын айтып отыр. Суреттегі а) картаның нақты нұсқасы. Араб карталарының солтүстікпен оңтүстікті ауыстырып көрсететінін еске алсақ картаны теріс аударып көру керек сияқты. Себебі, нақты картада Каспий теңізінің жағалау сызығы қазіргіге мүлдем ұқсамайды. Араб карталарында, орта ғасырдағы ең танымал әл Идриси картасы солтүстікпен оңтүстіктің орны ауыстырылып көрсетілген. Яғни картаны төңкеріп көру керек сияқты. Бұл авторлардың жорамалы ә) картаның төңкерілген нұсқасы. Шығыс жағындағы сулаймақ туралы жазылмаған. Орналасуына қарай отырып, оны Арал теңіз деп тұжырымдап отырмыз. Каспийге шығыс жағынан құйған екі өзенді Амудария және Сырдария болуы мүмкін. Себебі көптеген жазбаларда осы екі өзен Каспийге құяды деп ойлаған. Біз тұжырымдап отырған Аралдың солтүстігіндегі өзен Ырғыз-Торғай болуы мүмкін. Ырғыз өзенімен Торғай өзені бірігіп солтүстігінде Аралға жетпей құмға сіңіп кетеді. Мүмкін ол кезде жеткенде болар. Нақты дәлеліміз жоқ тек бұл жорамал. X ғасырларда келген Ибн Хордадбектің еңбегінде Каспий теңізі «Журджани» деп аталған ал Арал теңізі «Күрдері» теңізі деп аталған. Каспий теңізі арқылы Истахри жазғандай сауда-саттық жүргізілгенін дәлелдей түседі. Ол былай дейді: «Қиыр солтүстікте орналасқан орыстар Дон өзені арқылы хазарлар жеріне дейін жеткен. Хазарларға салығын төлеп, Каспий теңізі жағалауындағы халықтармен сауда саттық жасай отырып, теңіз арқылы Бағдадқа дейін жеткен. Негізінен қоян, түлкі терілерін сатқан. Каспий теңізінде сол кездің өзінде теңіз саудасы жүргізілгенін байқаймыз. XV ғасырда орыс көпесі А.Никитиннің Каспий теңізі арқылы Үндістанға дейін барғанын еске алатын болсақ, теңіз арқылы қарқынды сауда қатынастары болғандығын аңғаруға болады. Алайда қаншалықты сауда саттық дамығандығы туралы деректер өте мардымсыз. Ол туралы жеке зерттеу, ізденіс жұмыстарын жүргізу қажет деп ойлаймыз. Арал теңізі деңгейінің тұрақты болмағандығын шамамен XI-XIV ғасыр аралығында салынған Кердері кесенесі және айналасындағы Арал асар елді мекені (Википедия деректері бойынша) дәлелдейді. Олай болса сол кездері Арал теңізінің аумағы, қазіргі кездегідей суы тартылып ауданы кішкентай болғаны белгілі болып отыр. Бұл теңіз айдынының белгілі бір кезеңдерде көтеріліп, төмен түсетіндігін байқатып отыр. Біздің талдауымыз бойынша Кердері кесенесі және айналасындағы елді мекенде Кердері деп аталуы мүмкін. Истахри мен Хордадбек бұл жерлерге шамамен IX ғасырдың аяғымен X ғасырдың басында келген. Олай болса Кердері кесенесі осы уақыттарда салынған. Сол себепті де теңізді «Күрдері» теңізі деп атаған (бұл жерде Күрдері емес Кердері болуы мүмкін) Кердері кіші жүзге кіретін рудың атауы. Сол кездің өзінде қазақтың жеке руларының атауы сақталғанын көрсетіп отыр. Истахри Түркістан жері туралы былай дейді: бұл аймақта тоғызтоғыз, хырхыздар, қимақтар, гуздар мен хазлаждар (түркі халқы) - бұл халықтардың барлығының тілі бір-біріне ұқсас деп жазады. Түріктердің жерлері оқшауланған. Ғұз жеріне келетін болсақ, олардың жерлерінің шегі хазардан қимақтарға дейін, хазлажа мен булгар жерлеріне дейін. Мұсылман шектері – Гурганнан Парабқа (Фараб) дейін және Сапиджабқа (Испиджаб) дейін созылып жатыр. Қимақтар солтүстік аудандарда орналасқан, олар ғұздар мен хырхыздардың аралығында және саклабтардың (тарихшылардың жазбаларында хазар славяндары) артында орналасқан. Ал Йаджудж (түркі халықтарының бірі) жері солтүстік облыстарда, саклабтар мен қимақтардың шектерінен өтіп бара жатқан жерде деп көрсетеді. Истахри жазбаларындағы қазақ жерінің қалалары және қалаға берген сипаттамалары [5].

Фараб – бұл аймақтың атауы. Оның ұзындығы шамамен бір күндік жол. Алайда, бүкіл аймақ бекіністен тұрады. Фараб жері таулы және жазық шалғындар көп болуымен бірге, Шаш (Сырдария) өзенінен суарылатын аңғарда орналасқан.

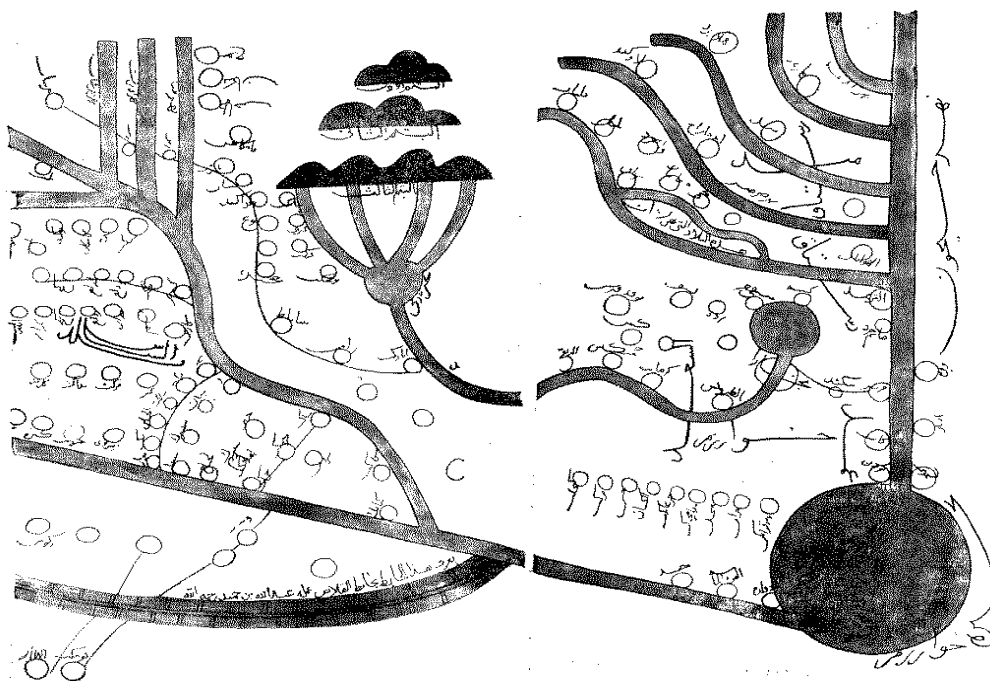
Субаникет-Кенджиде (Кендже) аймағының басты қаласы (Бұл жердегі айтылып отырған аймақ Түркістан облысындағы Арыс өзенінің Сырдария өзеніне құятын аумағы), бұл қала туралы ибн Хаукальда атап өткен болатын, кейбір деректерде Узбаникет деп те аталады. Кедер (қираған орны Құйрықтөбе деп аталады), Васидж (Оқсыз) – Фарабтың басты қалалары. Сабра (Сауран) – ғұздар бейбіт уақытта келіп, сауда жасайтын қала-және онда соғыс болмағандықтан, бұл қала өте бай деп жазады.

Сүткент – Шаш өзенінің батыс жағында орналасқан. Бұл барлық адамдар тұратын қала. Гүздар, халлұхтар және басқалар-мұсылмандыққа көшті және бәрі газия. Фараб, Кенжиде және Шаш арасындағы жайылымдарда көптеген көшпенділер бар. Олардың бәрі мұсылман, бірақ ешкімге бағынбайды.

Тараз – түріктер мен мұсылмандар арасындағы шекара және оның айналасындағы қабырғалар нығайтылған, олар да «Тараз» деп аталады. Исламның таралу шекарасы осы жерге дейін, сол жерден қарлұқтардың шатырларына дейін жетеді - деп жазып кетеді [6]. Бұл жазбаға назар аударатын болсақ, Қарлұқтар бұл кезде ислам дінін толық қабылдамаған болып шығады. Жоғарыда аталған қалалардан басқа қазіргі Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс жерлерінде Хордадбектің жазбасында түркілердің 16 қаласы бар деп көрсеткен. Оларға қысқаша тоқталып өтетін болсақ, Истахри жазған деректерге ұқсас қалалар аталған. Испиджаб, Шараб, Тамтадж, Абаржаджа (қала маңында мыңдаған бұлақ сулары бар және олар кері ағып жатқан өзенді пайда еткен (Барку-аб), яғни Терісаққан өзені. Өзеннен өткен соң Джувикат және Тараз қалаларына жетуге болады. Испиджабтан Таразға дейін 26 фарсах. Ары қарай Кавикат қаласы орналасқан. Қаладан 80 күндік жолда қимақтардың еліне жетесің деген. Қимақтардың солтүстікте орналасқанын білдіреді. Сол сияқты Шу алабында Төменгі Нушаджан (Барсхан), Жоғарғы Нушаджан (Барсхан), Кулшуба (Өрнек), Джулшуба, Асбара, Меркі, Навакат қалаларын атап өткен. Қазіргі кездегі археологтардың зерттеуі бойынша Төменгі Барсхан, Тараз қаласының маңындағы Талас ауылының жанында болған ал Жоғарғы Барсхан, Ыстықкөлдің оңтүстік-шығысында орналасқан. Қарлұқтардың орталық қаласы болған. Асбара, Аспара өзенінің Шуға өзеніне құяр жерінде орналасқан. Аспара қалашығы туралы ортағасырлық жиһангездердің жазбаларында көп кездеседі. Уақытында айналасы биік дуалдармен қоршалған бекініс қала болған. Кулшуба қазіргі Өрнек қалашығы. Алтынсу өзенінің жағалауында орналасқан. Джулшуба туралы нақты деректер жоқ. Меркі қазіргі Мерке қаласының жанында орналасқан. Навакат (Невакет) Қырғызстанмен шекарада орналасқан ірі қалалардың бірі болған. Аталған қалашықтардың орны қазір толық анықталған және Жамбыл облысының тарихи-мәдени ескерткіштер қатарына енгізілген. Уақытында гүлденіп тұрған қалалардың құлдырауы туралы ғалымдар арасында әртүрлі жорамалдар бар. Көбісі моңғол шапқыншылығымен байланысты болғандығын алға тартады.

Бұл қалалардың қазіргі атаулары және орналасқан жерлері туралы қазақтың бетке ұстар ғалымдары К.Байпақов, К.Акишев еңбектерінде кеңінен суреттелген [7].

Келесі 3-суретте Истахридің Мауреннахр картасы. Дәл осыған ұқсас ибн Хаукалдың да картасы бар.

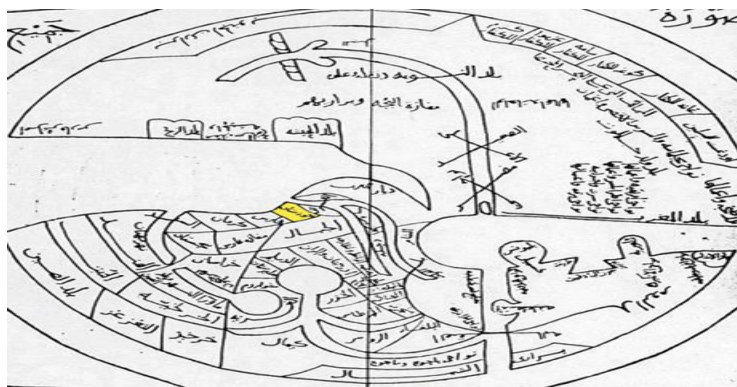
Карта Мавераннахра (Средней Азии), составленная ал-Истахри

3-сурет. Әл Истахридің Мауреннахр картасы (https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/karten.htm).

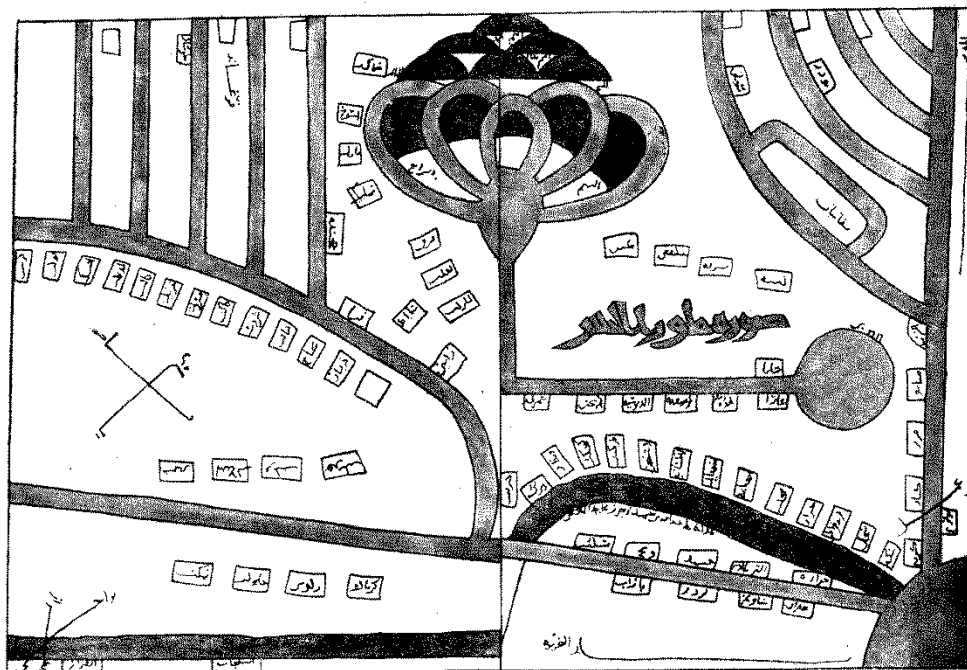
Ибн-Хаукаль – 30 жылдан астам уақыт бойы әртүрлі елдерге саяхаттаған, оның «Жолдар мен елдер кітабы» («Китаб ал-масалик ва-л-мамалик») Халифат пен оның айналасындағы елдердің тарихы мен топонимикасы туралы көптеген мәліметтерді қамтиды. 943 жылдың мамыр айында Бағдаттан шығып, Әл-Джейхани, Ибн Хордадбех және Кудаманың еңбектерін мұқият зерттеп, сол кездегі мұсылман әлемінің барлық елдеріне саяхаттауға барғаны белгілі. Сапар барысында ол белгілі географ Әл Истахримен кездесті, оның жұмысын кейіннен пайдаланып, оны толығымен өңдеп, шамамен 977 жылы құрастырып өңдеп шығарған. Кітапта оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, қырғыздар, тоғыз оғыздар, хазарлар туралы тарихи-этнографиялық мәліметтер келтірілген; олардың қоныстану орындары сипатталған, Ұлы Жібек жолы мен басқа да сауда жолдарының бағыттары көрсетілген. Испиджаб, Тараз, Сауран, Сүткент, Фараб, Кедер, Шауғар және т.б. Каспий және Арал теңіздерінің оңтүстігіндегі қалалардың да сипаттамалары бар. Еділ және Сырдария өзендері туралы мәлімет қалдырған. Қазақ жеріне келгендігін айтатын болсақ оңтүстігіндегі Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаларға көбірек мән берген. Испиджаб қаласы туралы мынандай мәлімет қалдырған. «Испиджаб — Бинкеттің (қазіргі Ташкент қаласы) үштен біріне тең. Ол Медина, Цитадель және Рабадтан тұрады, Рабадта су және бау-бақша өсірілген. Рабад саздан тұрғызылған. Мединаның төрт қақпасы бар, оның ішінде Нужакет, Фархан, Савакрас және Бұхара қақпалары. Қаладағы Медина және рабадта базарлар, басқару үйі, Мединадағы түрме және собор мешіті болған. Бұл адамдары көп жиналатын және кең қала, бүкіл Хорасанда, Мавераннахрда Испиджабтан басқа хараж (салық) алуға болмайтын қала жоқ – деп сипаттаған. Төрт қақпасының бар екендігіне қарап та қаланың үлкен болғандығын байқауға болады. Испиджаб ең ірі әкімшілік орталық ретінде ғана емес, транзиттік сауда орны ретінде де танымал болды. Испиджабтан басқа жерлерге ақ маталар, қару-жарақтар, қылыштар, мыс және темір жеткізілді. Сонымен бірге қала Шығыстағы құл саудасының орталығы ретінде де танымал болды. Испиджабқа Сырдария алқабындағы Фараб пен Шауғар, Сауран мен Шагилжан, Жент және Жанкент, Талас алқабындағы Қаратау, Тараз, Сус, Джикиль, Атлах және Джамуқаттың солтүстік беткейлеріндегі Балаж, Шу алқабындағы Құлан, Мерке, Невакет, Баласағұн және басқалары тиесілі болған. Фараб (Отырар) жері туралы былай деген: «бұл елде батпақты топырақ бар, Фараб өзенінің батысында батпақтар мен дақылдар бар». Сонымен бірге Саураннан төмен, оғыздардың иелігіндегі өзенге сипаттама қалдырды. Сағадан 2 күн өткенде жағадан қашықтықта олардың басты қаласы Янгикент болды. (Сырдариядан оңтүстікке қарай, Қазалыдан 15 шақырым жердегі қазіргі Жанкент қирандыларын В.Бартольд осы қаланың орны деп санайды). Сауран бекініс қала – ғұздар бейбітшілік пен бітім үшін және олар әлемде болған кезде сауда жасау үшін жиналатын қала деп жазады. [8]

Сүткент – Шаш өзенінің батысында орналасқан, онда мешіт бар және оған ислам дінін қабылдаған ғұз және қарлұқ тайпаларының түріктері жиналады. Олар (қала тұрғындары) түріктермен батыл соғысады және оларға қол жетімді емес. Фараб, Кенжида (Кенджида-Арыс өзен алабында, Испиджабтан төмен, Субаникет қаласы маңында орналасқан және Шаш қалаларының арасында жақсы жайылымдар бар, онда исламды қабылдаған мыңға жуық түріктердің отбасы, олар әдеттегідей шатырларда тұрады, оларда ғимараттар жоқ. Шаш өзені – түріктер мен ислам елдерінен басталады, оған жол бойында бірнеше өзендер қосылатын өзен. Оның негізгі көзі – Үзгент аймағындағы түріктер елінен шығатын өзен (Қарадария – Сырдарияның жоғарғы ағысы) Харшаб, Ураст, Куба, Джидгил және басқа өзендермен байланысады, ол көбейіп, суы мол болады. Содан кейін ол Ахсикеттің қаласынан өтеді (Ахсикет немесе Ахсы – Ферғана ежелгі қалаларының бірі Касанмен бірге. Чуст қаласының жанында содан кейін Ходжендтің қасынан, содан кейін Бенакеттің қасынан (Бенакет, кейінірек Шахрухия, Сырдарияның оң жағалауында, Чиназадан жоғары орналасқан, онда қирандылар сақталған содан кейін Сүткенттің қасынан өтіп, Фарабқа қарай ағып, Сауран шекарасынан шөл арқылы өтеді. Ол жердегі өзен жағалауында түріктер-ғұздар орналасқан, ары қарай Жаңа ауылдан өтіп, екі күндік жолдан кейін Хорезм (Арал теңізі) көліне құяды. Бұл өзен, егер созылып кетсе, Джейхунның үштен екісіне тең, бірақ бейбітшілік немесе бітім кезінде олар жаңа ауылға азық-түлік алып барады. Мұсылмандар жаңа ауылда тұрады, сонымен бірге ол Ғұз мемлекетінің астанасы; онда қыста Ғұз патшасы тұрады. Оған жақын жерде Жент (Сырдарияның сол жағалауындағы қирандылар, Қызылорданың төменгі жағында және Хор бар. Хора, Хувара немесе Джуvara – Сырдарияның төменгі ағысындағы қала) екеуінде де мұсылмандар тұрады, ал билік ғұздарға тиесілі. Осы үш қаланың ішіндегі ең үлкені - Жаңа ауыл, ол Хорезмнен 10 күн, Фарабтан 20 күндік жол деп жазған. Ибн-Хауқалдың X ғасырда сызған «Сура ал-ард» картасында жоғарыда аталған қалалар мен бірге Сырдария және Еділ өзендерін түсірген (сурет-4).

4-сурет. Ибн Хаукалдың Әлем картасы (<https://artno.ucoz.ru/Geography/130.html>)

Төмендегі 5-суретте Ибн-Хаукалдың Мауараннахр (Орта Азия) картасы. Жоғарыдағы әль-Истахридің картасына өте ұқсас. Жоғарыда айтып өткеніміздей Ибн-Хаукаль, Истахридің еңбегін пайдаланып қайта өңдеп шығарған деп. Яғни картаның түп нұсқасы Истахри сызған карта болуы мүмкін. Себебі Арал теңізіне алғашқы болып сипаттама берген Истахри болатын. Дегенменде кейбір ғалымдар бұл картаны Хаукал жасамаған дейді.

Карта Мавераннахра (Средней Азии), составленная Ибн Хаукалем

5-сурет. Ибн Хаукалдың Мауреннахр картасы (https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/karten.htm).

Академия наук СССР Восточная литература сериясының «Некоторые картографические сведения о территории Средней Азии в трудах ученых средневекового востока» атты бөлімінде Истахри мен Хаукалдың карталарына талдау жасаған болатын. Карталар ұқсас болғанымен құрамындағы географиялық атаулардың санында айырмашылық бар. Карталар Ибн Хаукалдың «Жер бейнесі кітабына» тіркелген. Хаукалдың картасында Арал теңізі, Амударья (Жейхун), Сырдария (Сейхун) және Зеравшан өзендерімен бірге шаршымен көптеген қалалары түсірілген (Бұхара, Самарқанд). Ибн Хаукал былай деп жазды: «Мен Джейхун өзенінің артында Бұхара, Самарқанд, Ушрусан, Асбиджаб, Шаш және Хорезм орналасқан барлық сулармен және оның айналасындағы жолдар мен соқпақ жолдарды суреттеймін». Картада 90 жуық географиялық нысан түсіріліген. Әль Истахри картасында географиялық нысандардың саны 150-ге жетеді. Картада Амудария өзенінің жоғарғы ағысындағы Сарсар, Аттермед,

Халырд қалалары мен бірге Испиджаб қаласы мен маңындағы Каак, Сакс, Альхас, Хирови, Судан, Херсек, Сек қалалары түсірілген деп кеңестік ғалымдар топшылайды. Алайда аталған қалалар туралы жазба деректерінде кездеспейді және отандық ғалымдар да бұндай қалалар туралы деректер жоқ. Қарталардың құндылығын жоққа шығармаймыз дегенмен де қала атауларына келгенде түсінбестік бар. Араб жазуында оннан солға қарай жазатыны белгілі сондықтан да картаны да оннан солға қарай оқимыз. Біз үйренген солдан оңға қарай қарайтын болсақ Каспий, Арал теңіздері шығыста орналасқан болып шығады. Картаны оқып түсінуде осындай қиыншылықтар кездеседі [9].

Араб географтары арасындағы көрген білген жерлерін сипаттап жазуға көбірек көңіл бөлген ортағасырлық зерттеушілердің бірі ибн Хордадбек болатын. «Китаб ал-масалик ва-л-мамалик» («Саяхаттар мен мемлекеттер кітабы») кітабында дүние жүзінің көптеген аймақтарына саяхат жасап барған жерлерінің табиғат жағдайына, халқының тұрмыс тіршілігіне, барған жеріндегі мемлекеттердің саяси құрылымы мен қалалардың саяси ахуалы туралы құнды деректер қалдырған. Бұл кітапта Орталық Азияға барған сапары туралы мәліметтер келтірген. Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан қалалар, қалалардың арақашықтығы, жол бойының табиғаты, тұрғындарының күнделікті тіршілігі туралы мәліметтер қалдырған. Қазақ жеріне қандай жолмен келгені нақты емес. Славян жерлері арқылы Хазар хандығының орталығы Хамлидж қаласына келеді одан ары қарай орталық Азия жерлері арқылы Қытайға барғандығы мәлімделген. Хамлиджден шыққан соң еліміздің батыс аймағы арқылы өткені айтпаса да түсінікті (алайда кітапта бұл аймақтар туралы деректер келтірілмеген). Қазақстанның оңтүстік аймақтарына Хорезм арқылы немесе Арал теңізінің солтүстігі арқылы Ұлы Жібек жолымен жүрді ма белгісіз болып отыр. Жол жазбаларында Испиджабқа (Сайрам) Самарқанд арқылы келгені анық жазылған. Мүмкін ол Хазар хандығына келген соң кері қайтып қайтадан Иран, Үндістан, Орта Азия жерлері арқылы өтуі де мүмкін. Жол жазбадағы қазақ жеріне тоқталар болсақ, қазіргі Түркістан және Жамбыл облысы аумағындағы орта ғасырлық қалалар мен сол жерде мекендеген халықтар туралы біршама материалдар бар. Жол бойында түркілердің өзені аш Шаш арқылы өткені жазылған. Өзеннің оң жағында орналасқан Банацит қаласын жазған. В. Бартольдтың зерттеуі бойынша өзеннің оң жағында орналасқан үлкен қала деп жазған. (Кудаманың жазбасында да Сырдария өзені Шаш өзені деп жазылған), сонымен бірге көптеген ортағасырлық жазбаларда Ташкент қаласында Шаш деп атаған. Шаш қаласынан Испиджаб (Сайрам) қаласына дейін 13 фарсах жол жүреді. Жол бойында темір қақпа Гаркардқа тоқтап ары қарай шөлейтпен Испиджабқа жеткен [10]. Қазақстандық ғалымдардың пайымдауына Гаркард қазіргі Қазығұрт тауы деп есептеп отыр. Кейбір деректерде Казгирд деп аталған. Олай болса темір қақпа (араб жазбаларында баб-аль-Хаид) деп отырғанымыз Қазығұрт тауындағы асу немесе өткел. Кубаланы (кейбір деректерде Кадака, Кандака) соңғы зерттеулердің және саяхатшылардың жазбалары бойынша әскери бекініс Джабгукат деп нақтылай түсуде. Себебі, Джабгукатты да Шаштан 2 фарсахта орналасқан деп келтірілген. Испиджабтан Шавабқа (Шараб) дейін 4 фарсах шөлді дала (Мафаза шөлі) арқылы екі өзенді басып өтесіз делінген (Мава және Йуран өзендері бұл Кудаманың жазбасында). Бұл Сайрамсу және Бадам өзендері болуы мүмкін. Шараб қалашығы археологиялық қазба деректері бойынша қазіргі Қарабұлақ ауылы маңы (Қазақстан археологиясы 7 тарау) Ары қарай Бадухкат (Будухкет) және Тамтадж (кейбір деректерде Түркістан облысындағы қазіргі Тұрар Рысқұлов (бұрынғы Ванновка) ауылы болуы мүмкін далалық жерде бұлақтары бар қала деп жазылған. Бадухкатпен Тамтадж арасы 5 фарсах. Тамтадж Түлкібас жанындағы қала болуы мүмкін (В.Бартольдт). Абаржаджа қаласы маңындағы төбеден мыңдаған бұлақ сулары атқылап жатыр, бұлақ сулары өзенді пайда еткен. Бұл өзенді (Барку аб) яғни терісакқан деген мағынада Жамбыл облысы, Жуалы ауданындағы Мыңбұлақты одан ағып шығатын Теріс өзені туралы айтылып отыр. Википедия деректері бойынша Абарджаджа қаласы 651 жылы салынып, **Батыс Түрік** қағандығының орталығы болған. Мыңбұлақ туралы 630 жылы қытай жиһангезі Сюань-Цзяньда жазған болатын. Ары қарай Джувикат, Тараз қаласына барғандығы және қала және тұрғындарының тіршілігі туралы баяндалған. Тараз жайында 629 жылы Сюань Цзянь былай деп жазады: «Цяньцзоаньнан батысқа қарай 140-150 ли жүргеннен кейін, Доласы қаласына келіп жеттік. Қала аумағы 8-9 лиді құрайды. Мұнда әртүрлі елдердің саудагерлері өмір сүреді...» (Қазақстан археологиясы 7 тарау). Джувикаттан Қимақтардың мекеніне дейін 80 күндік жол. (Джувикат - қаланың орны Жетісу археологиялық экспедициясының деректері бойынша Асы өзені бойындағы Бектөбе болу мүмкін деп топшылайды). Тараздан қарлұқтардың жері арқылы төмен орналасқан Нушаджан (Касрбас) қалаларына дейін жеткен (Нушаджан - Барсхан қаласы болуы мүмкін. Барсхан Кудаманың еңбегінде көл жағалауында орналасқан әдемі қала деген. Қалада қарлұқтардың тұратыны айтылған. Ары қарай Кулшуба (қазіргі Өрнек ауылы), Джулшуба (Құмарық қалашығы), Кулан (Құллан), бай ауыл Беркі (Меркі), Асбары (Аспара), Нузкат,

Харанджаван (Ақтөбе, В.Бернштам), Джул, Сарига қалашықтары арқылы Түргештердің хаканы отырған Навакатқа жеткен. Бұл жердегі Кулшуба жеке ауыл ретінде айтылғанмен кейбір жазбаларда Құлан деп біріктіріліп жазылған. Ары қарай Кубалаға, жоғарғы Нушаджанға (жоғарғы Барсхан) жетіп ас Сина шекарасына дейін 15 күндік керуен жолы. Хордадбектің жазбасы бойынша жоғарғы Нушаджан Қытай шекарасында деп көрсеткен. Түркілер бұл аралықты 3 күнде жүріп өтеді. Жоғарғы Нушаджаннан тоғызғыз хаканының астанасына дейін жер жағдайы қолайлы, көптеген ауылдар арқылы 3 айлық жол жүріп өтесін. Бұл қала өте үлкен, 12 темір қақпасы бар. Хаканның алтын шатырының үлкендігі сондай ішіне 100 адам сыйып кетеді. Тоғызғыздардың жері түркілердің арасындағы аумағы ең үлкені. Олар ас Син, ат Тубат және Қарлұқтардың жеріне дейін созылып жатыр. Өзеннен ары қарай қимақтар, гуздар (оғыздар), түргештер, аскиштер (эдиш), қыпшақтар, қырғыздар, қарлұқтар, халаджиелер тіршілік етеді. Қаладан солтүстік шығыс және шығысқа қарай Қимақтардың мекені. Тараздан қимақтардың отырған жеріне дейін шөлді аймақтар арқылы 81 күн жүресін (жоғарыда аталып өткендей ол жерде Джувикаттан 80 күндік жол деген) Қимақтың билеушісі өзінің шатырынан жайылымды бақылап отырады. Фараб (Отырар) қаласында түркі қарлұқтардан тұратын әскерилер бар. Түркілер, тибеттіктер, және хазарлар билеушісін Хакан деп атаған. Қарлұқтар «Джабғұ» деп атаған. Ас Синдер билеушісін Багбурь деп атаған. «Древнейшие государство восточной Европы», пространство и время средневековых текстах (отв. редактор тома Г.В. Глазарица) еңбегінде ас Синді қытайлар деп көрсеткен. Бекжан Әденұлының «Қазақ» атауын орыстар қалай «қарлұққа» айналдырып жіберді? деген мақаласында Ас Синдер елі қазіргі ұйғырлар жері деп көптеген дәлелдер келтіреді. Бұл жерде шыныменде қытайлар билеушісін багбурь деп атамаған шығар. Багбурь мүмкін бабурь шығар. Олай болған жағдайда ас Синнің Қытайға қатысы жоқ. Хордадбек жазбасында Қимақтардың гүлденіп тұрған Кавикат (Кавакат) елді мекендері туралы да жазылған. Сонымен бірге қазіргі Қырғызстан жерінде орналасқан Узкент қалалары туралы деректер қалдырған. Ортағасырлық араб зерттеушілерінің жол жазбаларында қазақ жеріндегі қалалардың қалашықтар мен ауылдық елді мекендердің атауларында, географиялық орнында ауытқулар көптеп кездеседі. Бұл көрініс Хордадбектің жазбаларында да орын алған. Хордадбектің кітабында Арал теңізі (Күрдері теңізі) туралы айтылған және оған Амудария, Сырдария өзендері құятындығын атап өткен [11]. Ибн Русте еңбектерінде де Арал теңізі туралы жазылған ол былай деп сипаттайды: теңіздің аумағы 80 фарсах, батысында «Сияхук» (қара таулар) деп аталатын аласа таулар бар. Шығысы қалың ну ормандар (бұл жерде тоғайларды айтып отыр) арасында ұсақ қопалар кездеседі [12]. Қопа (көлге берілетін атаулардың бірі). Русте еңбектері толық сақталмағандықтан қазақ жері туралы мәліметтер жоқтың қасында. Шығыстанушы Д.А.Хвольсон табылған нұсқаларын аударып шыққан. Ол жердегі мәліметтерден тек Каспий теңізі және солтүстігіндегі Хазар, Бұлғар, Славян халықтары туралы мәліметтер сақталған [13].

Талқылаулар. Зерттеу жұмысы V-X ғасырдағы мәліметтердің аздығын ескере отырып, табылған материалдарға талдау жасалды. Жиһангездердің әртүрлі кезеңдерде және әртүрлі елдерден келгендігін ескеретін болсақ, бір атаудың аты әртүрлі болып берілген. Олардың бір атау екендігін дәлелдеу үшін жүріп өткен жолдарының айналасындағы табиғат жағдайына берген сипаттамалары және елді мекендердің арақашықтықтарына зер сала отырып, қазіргі географиялық карталарға салып анықтадық. Мысалы, ибн Фадланның Доңызтау арқылы өткенін Иағанды өзені дәлелдеп отыр. Ол қазіргі Шаған өзені. Доңызтаудағы Шарқұдық өткелі арқылы өткендігін Шаған өзені туралы жазғанынан білуге болады. Күз айында сол кезде өзен суының болғандығы қазіргіге қарағанда ылғалды кезең болғандығын білдіреді. Себебі, бұл өзен қазір тек көктемгі қар суының еруімен ағатын қалған кезде құрғақ арна. Истахри және Хордадбек жазбаларында Арал теңізінің шығыс жағында орналасқан Кердері немесе Арал асар атты елді мекен туралы деректер келтірмеген. Қазіргі судың тартылуына байланысты ол жерде XI-XIV ғасырда аталған қалашықтың болғандығын археологтар дәлелдеп отыр. Бұдан шығатын туынды, XI ғасырдан бастап климатта қуаңшылық болған және ол бірнеше ғасырға созылған. Аралға шығыстан құятын Қуандария, Жаңадария өзендерінің суы осы кездері төмендеп жағалауындағы гүлдеген қалалардың құлдырауына алып келді. Ол қалашықтардың орны қазір ғалымдар тарапынан анықталған. Яғни жойылуына себепші климаттағы өзгерістер. Қазіргі Арал теңізіндегі болып жатқан құбылыстар осындай климаттық қайтымды өзгерістің әсерінен болуы әбден мүмкін. Ең көп мәліметтер еліміздің оңтүстік және оңтүстік-шығысымыздағы орта ғасырлық қалалар мен елді-мекендер туралы жазылған. Жазба деректердегі қала атаулары арақидік басқаша аталғанымен берілген сипаттамалары арқылы және бір-бірінен арақашықтығына мән беретін болсақ, бір қала туралы әңгіме болып отырғанын білуге болады.

Зерттеу нәтижелері. VIII-X ғасырдағы қазақ жері туралы жиналған материалдарды талдай отырып өз тарапымыздан өңдеп, пікірлерімізді білдірдік. Маңызды тұстарының бірі қазақ жерінде сол кездердің өзінде қазақтардың арғы ата-бабаларының тұрғандығын жазба негіздері көрсетіп отыр. Яғни жергілікті топонимдердің осы күнге дейін сақталуында. Араб жиһангездері жергілікті топонимдерді өз беттерінше атамай жергілікті халықтың берген атауларының негізінде жазып отырған. Қазіргі уақытта археологиялық қазбалар барысында, жиһангездер тарапынан айтылмаған, жазылмаған елдімекендер табылып жатыр. Мақаладағы деректер алдағы уақытта әліде жетілдіріліп және тың деректер қосылып орта ғасырдағы қазақ жерінің картасының жасалуына ықпал ететіні сөзсіз.

Қорытынды. Қазақ жеріне келген зерттеушілердің еңбектеріне жан-жақты талдаулар жүргізіліп, бұрынғы жер су аттарын қазіргі кезде атауларымен салыстырулар, олардың географиялық орналасуы, қазіргі картадағы орындарына нақты тұжырымдар жасалды. Географиялық атаулардың шығу тегі, мағынасы, қалыптасу тарихына салыстырмалы-географиялық, тарихи әдістерді пайдаланып, зерттеу жұмысы жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Путешествие Ибн-Фадлана на волгу. Изд. Академии наук СССР М-Л, 1939. (Перевод и комментарии А.П. Ковалевского). Под редакцией И.Ю. Крачковского.
2. Маңғыстау энциклопедиясы – Алматы. «Атамұра» баспасы 1997.
3. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Ахмед ибн Фадлан. Книга о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
4. Й. Мёллер. (ал-Истахри, Абу-Исхак ал-Фариси. Китаб ал-акалим. Гота, 1839. РГБ: ЗВ 9-11/236).
5. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Ал-Истахри (около 340/951-952г.) <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
6. Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература. В кн.: И. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. IV, М. — Л., 1957. - С. 194-198
7. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI-начало XIII в.). - Алма-Ата: Наука, 1986. - 256 с.
8. Восточная литература. Средневековые исторические источники востока и запада. Абу-л Касым ибн Хаукаль. Книга путей и стран. I.6.2. Ибн Хаукаль
9. Академия наук СССР – восточная литература. Некоторые картографические сведения о территории средней Азии в трудах ученых средневекового востока. https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/text.htm
10. Книга путей и стран/ перевод с арабского, комментарии, исследований, указатели и карты Найли Велихановой.- Баку. Элм, 1986. – 428 с.
11. Ибн Хорданбек «Книга путей и стран.» — Издания 1939 г., 1960 г. (частичные переводы книги), и 1986 г. (полное издание).
12. Бейсенова Ә. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы Ежелгі дәуірлерден бастап XX ғ. басына дейін). – Алматы: Рауан, 1999. - 247 б.
13. Д.А. Хвольсонь. Известия о Хозарах, Буртасах, Болгарах, Мадярах, Славянах и Русах. Абу Али Ахмед Бен Омарь, Ибн Даста. Неизвестное досье арабского писателя X века по рукописью Британского музея. С. – Петербург. Типография имперской академии наук – 1869.

References:

1. Puteshestvie Ibn-Fadlana na volgu. Izd. Akademii nauk SSSR M-L, 1939. (Perevod i kommentarii A.P. Kovalevskogo). Pod redakciej I. Ju Krachkovskogo.
2. Mangystau jenciklopedijasy – Almaty. «Atamұra» baspasy 1997.
3. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Ahmed ibn Fadlan. Книга о его puteshestvii na Volgu v 921-922 gg. <https://www.vostlit.info/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123>
4. J. Mjoller. (al-Istahri, Abu-Ishak al-Farisi. Kitab al-akalim. Gota, 1839. RGB: ZV 9-11/236).
5. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Al-Istahri (okolo 340/951-952g.)

6. I. Ju. Krachkovskij Arabskaja geograficheskaja literatura. V kn.: I. Ju. Krachkovskij, Izbrannye sochinenija, t. IV, M. — L., 1957. - S. 194-198

7. Bajpakov K. M. Srednevekovaja gorodskaja kul'tura Juzhnogo Kazahstana i Semirech'ja (VI-nachalo XIII v.). - Alma-Ata: Nauka, 1986. - 256 s.

8. Vostochnaja literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki vostoka i zapada. Abu-l Kasym ibn Haukal'. Kniga putej t stran. 1.6.2. Ibn Haukal

9. Akademija nauk SSSR – vostochnaja literatura. Nekotorye kartograficheskie svedenija o territorii srednej Azii v trudah uchenyh srednevekovogo vostoka. https://www.vostlit.info/Texts/rus4/Istahri_2/text.htm

10. Kniga putej i stran/ perevod s arabского, kommentarii, issledovaniij, ukazateli i karty Najli Velihanovoj.- Baku. Jelm, 1986. – 428 s.

11. Ibn Hordanbek «Kniga putej i stran.» — Izdanija 1939 g., 1960 g. (chastichnye perevody knigi), i 1986 g. (polnoe izdanie).

12. Bejsenova Ә. Қазақстан табиғатын зерттеу және физикалық география идеяларының дамуы Ежелгі дәуірлерден бастап XX ғ. басына дейін). – Алматы: Рауан, 199. - 247 б.

13. D.A. Hvol'son'. Izvestija o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madjarah, Slavanjah i Rusah. Abu Ali Ahmed Ben Omar', Ibn Dasta. Nejzvestnoe dos'e arabского pisatel'ja X veka po rukopis'ju Britanskogo muzeja. S. – Peterburg. Tipografija imperskoj akademii nauk – 1869.

ӘОЖ 93/94

10.51889/1261.2022.15.59.020

FTAMP 03.81.00

А.Б. Сарсенбаев*¹, М.М. Айтказина²

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Логистика және көлік академиясының профессоры, Алматы, Қазақстан.

<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>

E-mail:zhigit1991@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Логистика және көлік академиясының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

<https://orcid.org/0000-0002-7896-418>

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІНІҢ ҚЫСҚАША ТАРИХЫ

Аңдатпа

Аталмыш мақалада, халықтың ауызша тарих айту дәстүріне негізделіп, қазақ тарихының кейбір мәселелерін, ауызша тарих айту дәстүрінің басты көрсеткіші – шежіренің қысқаша зерттелу тарихына көңіл бөлінген.

Көшпенді дала өркениетінің ерекшеліктерін түсіну үшін тек қана батыстық немесе шығыстық дерек көздері жеткіліксіз. Себебі, кей деректер қазақ халқының, көшпеді тайпалардың тарихи ерекшеліктерін баяндауға емес, олардың теріс және кеміс жақтарын сипаттап, төмендетуге және саналы түрде бұрмалауға бағытталған. Яғни, сол халықтың ерекшеліктерін сол халықтың ұрпақтары мен сол елдің өкілдерінен артық білу екінің бірінің қолынан келе бермейтін күрделі іс. Тарихтың осындай кезеңдері мен оның ерекшеліктерін зерттеу кезінде ұлттық төлдеректерді пайдаланудың маңыздылығы зор. Ұлттық төлдеректердің қатарына, халық ауыз әдебиеті (аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, ертегілер, т.б.) және ауызша тарих айту дәстүрі (шежіре, ата-тек тарату, т.б.) жатады.

Мақала, он бесінші – он сегізінші ғасырлардағы қазақ халқының мәдениеті мен әлеуметтік құрамына және он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмамыншы ғасырдағы қазақ ауызша тарихын зерттеуші жақын шетел ғалымдары мен қазақ зиялыларының тарихи көзқарастарына қатысты мәселелерді зерттеуде үлкен көмегін тигізеді.

Түйін сөздер – Қазақ тарихы, ауызша тарих, шежіре, ата-тек, жеті ата, Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, Ш.Уәлиханов, М.Көпейұлы, тарихи деректер, ұлттық тарих.

А.Б. Сарсенбаев *¹, М.М. Айтказина²

¹кандидат исторических наук, доцент, профессор Академии логистики и транспорта,
Алматы, Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>

E-mail:zhigit1991@mail.ru

²кандидат исторических наук, доцент, асоц. профессор Академии логистика и транспорта,
Алматы, Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-7896-418>

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕОЛОГИИ

Аннотация

Данная статья рассматривает специфику кочевой культуры – священные предания, язык, письменность и т.д., начиная с XV по XX вв. В материальной сфере проанализированы особенности экономического уклада, ведения хозяйства, обычаев и обрядов казахов, составляющие часть культуры социума, что поможет исследователям понять основные истоки и многогранность кочевой культуры Великой степи. Западные источники в недостаточной степени отражают особенности формирования кочевой степной цивилизации. Это было связано с тем, что отдельные источники несут в себе информацию только справочного характера. В этой связи цель представленной статьи - опираясь на устноисторические источники проанализировать специфику традиционной культуры казахского народа. Географический ареал территории, населенной издревле предками, отпечатывается в сознании народа как святые места, состоящие из священных гор, рек и озер, долин и холмов, могил, где обитают духи предков и т.п. Их священность завещана в наследство грядущим поколениям в легендах и мифах, сказаниях и изречениях.

Данная статья, оказывает большую помощь в изучении вопросов казахской устной истории и исторических взглядов ученых и интеллигенции.

Ключевые слова - история Казахстана, генеалогия, семь колен, Ш.Кудайбергенов, А.Байтурсынов, Ш.Валиханов, М.Копеев, исторические данные, национальная история.

А.В. Sarsenbayev*¹, М.М. Aitkazina²

¹Candidate of historical science, Professor of Academy logistic and transport,
Almaty, Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-1780-2977>

E-mail:zhigit1991@mail.ru

²Candidate of historical science, Associate Professor Academy logistic and transport,
Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-7896-418>

BRIEF HISTORY OF KAZAKH GENEALOGY

Abstract

This article considers the specifics of nomadic culture - sacred traditions, language, writing, etc., starting from the XV to the XX centuries. In the material sphere, the peculiarities of the economic structure, farming, customs and rites of Kazakhs, which form part of the culture of society, are analyzed, which will help researchers understand the main origins and multitude of nomadic culture of the Great Steppe.

Western sources do not sufficiently reflect the features of the formation of nomadic steppe civilization. This was due to the fact that some sources carry information of a reference nature only. In this regard, the purpose of the presented article is to analyze the specifics of the traditional culture of the Kazakh people based on oral history sources. The concept of "ancestral land" is sacred to nomads, it guarantees the integrity of its own territory, at the same time it is recognition of the inviolability of neighboring lands. Intercommunal relations arise on the basis of recognition of the sovereignty of the territories. The geographical range of the territory inhabited from ancient times by ancestors is imprinted in the consciousness of the people as holy places consisting of sacred mountains,

rivers and lakes, valleys and hills, graves where the spirits of ancestors live, etc. Their sanctity is bequeathed to future generations in legends and myths, tales and sayings.

Keywords - history of Kazakhstan, genealogy, seven tribes, S.Kudaibergenov, A.Baitursynov, S.Valikhanov, M.Kopeev, historical data, national history.

Кіріспе. Қазақстан тарихының басты дерек көздері ретінде шығыстық, батыстық және қытай деректерін кеңінен қолдану, тарихты жан-жақты салыстырмалы түрде зерттеуге өзіндік көмегін тигізетіні анық. Дегенімен де әр ұлттың, әр аймақтың, әр халықтың өзіндік ерекшеліктерін, мәдени құндылықтарын, әртүрлі тарихи кезеңдердің халық тағдырына әсерін атап көрсетпеуге болмайды. Қазақ халқының қалыптасуы мыңдаған жылдар бойында жүрген күрделі үрдістерден тұрады. Оның үстіне қазақ жерінде ежелгі дүние мен орта ғасырлар кезінде, мәдениеті мен тілі, діні мен ділі әртүрлі тайпалар көшіп-қонып жүріп, өзара іштей араласу мен ықпалдасудың нәтижесінде ортақ мәдени және өркениеттік орта қалыптасты. Осындай ірі дала өркениетінің ерекшеліктерін түсіну үшін тек қана батыстық немесе шығыстық дерек көздері жеткіліксіз. Себебі, кей деректер қазақ халқының көшпеді тайпалардың тарихи ерекшеліктерін баяндауға емес, олардың теріс және кеміс жақтарын сипаттап, төмендетуге және саналы түрде бұрмалауға бағытталған. Сондықтан да, халқымыздың кейбір тарихи ерекшеліктерін кеңінен сараптау үшін, ең алдымен сол халықтың төлдеректеріне сүйенуіміз қажет болады. Яғни, сол халықтың ерекшеліктерін сол халықтың ұрпақтары мен сол елдің өкілдерінен артық білу екінің бірінің қолынан келе бермейтін күрделі іс. Тарихтың осындай кезеңдері мен оның ерекшеліктерін зерттеу кезінде ұлттық төлдеректерді пайдаланудың маңыздылығы зор.

Өзектілігі. Мақала тақырыбының *басты өзектілігі*, осы уақытқа дейінгі шежіренің толық тарихнамасының болмауы және зерттелу тарихының әлі де толық жүйеленбегенін ескере келе, мақалада 18-ғасырдың аяғы мен 20-ғасырдың басындағы қазақ шежіресі жайлы жазылған еңбектер тарихи хронологиялық жолмен беріле отырып, деректанулық тұрғыдан талдау жасалуында. Бұл мақалада тарихнамалық-деректанулық бағытты қатар алып жүреді. Сонымен қатар, мақалада берілген авторлардың еңбектері осы уақытқа дейін шежіре жайлы жазылған еңбектерде жеке түрде толық талдаудан өтпегендігі мақаланың тағы бір өзектілігін көрсетеді.

Мақсат, міндеттері. Мақала авторларының алдына қойған *басты мақсаты*, халықтың ауызша тарих айту дәстүріне негізге ала отырып, қазақ тарихының кейбір мәселелерін, ауызша тарих айту дәстүрінің басты көрсеткіші – шежіре арқылы ашуға болатынын көрсету болып табылады.

Осы мақсаттан шыға отырып, алдыға қойылған кейбір *міндеттерді* шешуді көздейді. Атап айтсақ, біріншіден шежіреге қатысты талдауға түсіп отырған еңбек авторларының көзқарасын тарихи тұрғыдан көрсету. Екіншіден, мақалада берілген еңбектердегі шежіренің сыныпталу мәселесін көрсетіп, талдап өту. Үшіншіден, әр тарихи кезеңдерде жазылған еңбектерді өзара салыстыру арқылы өзіне тән ерекшеліктерін көрсету және шежіренің - ұлттық тарихтың басты дерегі ретінде маңыздылығын ашу.

Методологиялық бөлім және дереккөздер. Бұл мақалада біз тарихи зерттеулерде көп қолданылатын – салыстырмалы - тарихи әдісті, уақыт бойынша жүйелейтін – мерзімдік әдісті және жалпы қорытынды шығаруға көмектесетін логикалық және жүйелілік әдістерді қолданамыз. Сонымен қатар, осы уақытқа дейінгі шыққан еңбектерге сараптама жасай отырып, талдау әдісін де пайдаланамыз. Мақаланың деректік қорларына, осы уақытқа дейін шыққан қарастырылып отырған мәселе бойынша отандық және көршілес мемлекеттерде жарық көрген жазбаша шежіре нұсқалары мен ауызша шежіре жинақтары жатады.

Талқылау. Қазақ шежірелерінің жазбаша нұсқалары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында жарық көре бастады. Ол шежірелердің авторлары сол кезеңнің білімді азаматтары – Қ. Халид, Ш. Құдайбердіұлы, М.Ж. Көпейұлы, т.б. 1910-1911 жылдары Қ. Халид пен Ш. Құдайбердіұлының еңбектері жарыққа шықса, бұдан ертеректе 1903 және 1907 жылдары Н. Наушабайдың және М.Ж. Көпейдің еңбектері баспадан шыққан болатын. Бұл еңбектің әрқайсысының өзіндік құндылығы, өзіндік ерекшелігі бар. Бұл еңбектерде тек қана қазақтардың дәстүрлі тарих айту салты ғана емес, оған араласа мұсылман – араб дүниесінің де сарқыншақтары кездеседі. Әр еңбекте әртүрлі көзқарастар келтіріледі, әр еңбекте қазақтар түркі, мұсылман әлемінен жеке қарастырылмайды және әр автордың деректері әртүрлі бағытта беріледі. Мысалға, кезінде Қ. Халид көбінесе шығыс авторларының мәліметтеріне сүйенсе, Ш. Құдайбердіұлы шығыс пен батыс деректерін қатар алып жүрсе, ал Мәшһүр Жүсіп көбінесе дәстүрлі шежіреші қариялардың деректеріне сүйенген болатын [1; 15 б.]. Н. Наушабайұлы қазақ шежіресін жазуда өзіндік ерекшелігі бар ақын. Н. Наушабайұлының еңбектеріне қарай отырып, жырмен өрілген шежіренің

қасиетін көре аламыз. Бұл жерде, тек өлеңдік ұйқастық қана емес, тарихи фактілердің оңтайлы келтірілуі автор еңбегінің маңыздылығын көрсетіп тұрғандай [2; 17-19 бб.].

Зерттеу нәтижелері. XX ғ. қарсаңындағы ірі ғалым, қоғам қайраткерінің бірі М.Ж. Көпейұлының шығармасы ауызша тарих айту дәстүрін жинақтап, қағазға түсіруде ірі бір еңбек болып табылады. Ақын, ауыз әдебиеті мұраларын жинаушы М.Ж. Көпейұлы В.В. Радловпен кездескеннен кейін қазақтың ауыз әдебиеті мұраларын жинап, жүйелеп бастыру ісімен шұғылданды. Қазақтардың ауыз әдебиеті мұралары – дастандар, тарихи жырлар, айтыстар, шежірелер жинап, «Көрұғлы», «Ер Көкше», «Ер Сайын» дастандарын хатқа түсірді. Бұқар жырау, Үмбетей, Шернияз, Көтеш, Шөже ақындардың өлеңдерін, жыр-толғауларын ел аузынан жазып алып, фольклористер мен тарихшыларға мол материалдар қалдырды. Автор даланың әр түкпірінде болып, әртүрлі ақын, жырау, ертегішілер, шежіреші қариялар, ақсақалдармен жолыға отырып, солардан естіген әртүрлі шежіре нұсқаларын жазып, шығыс елінің ірі ғылыми, мәдени - ағарту орталықтары – Бұқара, Ташкент, Қоқан, Самарқандта болған болатын. Автор еңбегінің басты ерекшелігі, түпдерек ретінде тек, халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шежірені пайдалануы. Ол шығыс пен батыстың мәдениетінен хабардар болса да, жергілікті шежірені дерек ретінде кеңінен пайдаланған [3; 11-16 бб.]. М.Ж. Көпейұлының еңбегінде жергілікті жердегі уақыт санау, ұрпақ саны, т.б. категориялар және жергілікті халықтың – «тыңдау, есте сақтау, ұрпағына жеткізу» тәсілі арқылы жеткен ауыз әдебиеті үлгілері кеңінен қолданылған. Ол естіген мағлұматтарын өзгертпей, сол күйінде ұсынған. Ондағы басты мақсаты, шамасы жеткенше әртүрлі шежіре нұсқаларын, тарихи оқиғалардың әр түрін ортақтастырып, солардан сараптау арқылы ұлттық тарихты жазып шығу болса керек. Сонымен қатар, өз еңбегінде мәліметтерді нақты тарихи уақыт бойынша емес, халықтың санасында маңызды орын алатындығына қарай отырып сипаттаған. Ол жерде, негізінен ұлы тұлғалар мен тарихи оқиғалар баяндалғанда, нақты жыл, ай, күннің көрсетілуі өте аз. Бір сөзбен айтқанда М.Ж. Көпейұлының еңбегінде мұсылмандық жыл санау, не христиандық күнтізбе бойынша баяндалған уақыт жүйесін кездестірмейміз [3; 15-16 бб.]. Ол кісінің еңбегінде, 12 - жылдық дәстүрлі жыл санау уақыты немесе ұрпақ саны бойынша есептелетін жыл санау жүйесі (5 - атада, 3 - ұрпақта, т.б.) кеңінен пайдаланған. *Шежірелік-жылнамалық* сипаттама жазылған бұл шығармада атақты билеушілердің іс-әрекеті қысқаша, тартыла баяндалып, шежірешінің өз пікірлері де беріледі. Ал, тарихи дерегі аз, тарихта белгісіз хандардың тек есімі ғана аталып өтеді. Қазақ хандығының негізін салған әз Жәнібек ханның шежіресі туралы М.Ж. Көпейұлы еңбектерінде әр түрлі деректер орын алған. Мұның өзі автордың мағлұматтарды жинастыруда бір ғана мағлұматпен шектелмей, барынша жан-жақты нұсқаларды қамтуға тырысқаны байқатады [3; 21-22 бб.]. Сонымен қатар, Көпейұлының шежіресінде Абылай хан, Төле би, Қаздауысты Қазыбек, Қабанбай, Бөгенбай, шанышқылы Бердіқожа, Ұлбике, Шернияз сияқты тарихи тұлғалар жан-жақты сөз болады. Бұндай деректер Қ. Халид еңбегінде де көптеп кездеседі.

Қ.Халидтің «Тауарих хамса» (бес тарих) атты кітабы негізінен шағатай тілінен жазылған. 1910 жылы Қазан қаласындағы баспадан шыққан. Қ. Халид қазақтың көптеген қалалары мен ауылдарын аралап, тарихи-этнографиялық материалдар жинап Қазан, Уфа, Орынбор, Омбы қалаларында татар-башқұрт ақын-жазушылармен, ғұлама ғалымдармен, баспа қызметкерлерімен танысады. Алғашқы еңбектерінің бірі 1889 жылы Қазанда басылып шыққан «Тарих-и жәредә-и жәдидә» еңбегі. 1897 жылы қажылық сапарға шығып, жолшыбай көптеген Еуропа мемлекеттерінде, Түркияда, бірнеше араб елдерінде болып, тарихи шығармалармен танысады. 1910 жылы жинаған мәліметтері негізінде, Қазан қаласында «Тауарих-и хамса-и шарқи» (Шығыстағы бес елдің тарихы) атты еңбегі жарық көрді. Автор өз еңбегінде, жүрген жерінде естіген, жинаған, жазған материалдарымен шектеліп қана қоймай, өзінен бұрынғы ғалымдар жазған отызға жуық әртүрлі ғылыми еңбектерді де молынан пайдаланған. Оның ішінде, ат-Табари (IX ғ.), Ж. Баласағұн (XI ғ.), ибн-Халдун (XIV ғ.), Мирхонд (XV ғ.), Әбілғазы (XVII ғ.) секілді ортағасырлық озық ойлы ғалымдардың еңбектері мен өзінің замандастары - В.В. Радлов, А.Вамбери, Н.Катанов, т.б. шығыстанушылардың еңбектері бар. Еңбектің басты құндылығы, Қазақстан және Орта Азия жерін мекендеген тайпалар мен рулардың көне және ортағасыр заманының тарихына үңілтеді. Соның ішінде Қараханид, Алтын Орда, т.б. ел тарихында талдау жасалған және бір көңіл аударарлық мәселе - Батыс Қытай, Шығыс Түркістан елінің қалыптасу кезеңі жөнінде мәліметтер толығырақ берілген. Қ.Халидтің еңбегінің тағы бір маңыздылығы, қазақ халқының тұрмыс – тіршілігін, этнографиясын жан-жақты талдайды. Әсіресе, қазақтың өзімен бірге жасап келе жатқан ауыз әдебиеті мен мәдениетіне ерекше көңіл аударады. Қазақ руларының шежіресіне талдау жасап, үрім-бұтақтарын таратады [1; 22-26 бб.]. Автор еңбегінде жыл санау өзіндік *ата жасымен* жүзеге асады. Қазақ сөзінің шығу төркінін баяндағанда басты назарды – тәжік, түркі атауларын өзі түсінбегендіктен басқалармен таласуы ағаттық, өзгелер біздің қазақ тілін өз ордасынан да артық білем деп таласуына болмайтынына аудару керек екенін атап өтеді [1; 23-24 бб.].

Кезінде Абай атамның ауыл ақсақалдарымен тарих қойнауында жатқан тарихи аңыз-әңгімелер жайлы сөйлесіп, тарих туралы сырласуы, сол заманның көзі ашық азаматтарының халық ауыз әдебиетінің маңыздылығын түсіне білгеннің көрінісі болса керек. Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атта жазбасында (әзір біз оны тарихи мақала санатына қосып жүрміз) қазақ халқының арасында тараған шежіре, аңыз-әңгіме атаулының қазақтың арғы шыққан тегін ислам діннің ыңғайына бұрып, араб сахабаларынан шығару сарынына қарсы, сол жалған танымға тойтарыс беру мақсатымен жазылғанын көреміз. Бұның басты себебі, біріншіден әкесі қажы бола тұрғанымен Абайдың қазақ шежірелеріндегі сарынның негізгі әуезін терең түсіне білгендігінде. Екіншіден, Ресей империясының Шығыстағы отар елдерінің шекарасын айқындағаннан кейін, қарапайым халық арасында діни-миссионерлік саясат мемлекеттік деңгейде жүргізіле бастады.

Абайды көріп, үлгі тұтып өскен немере інісі – Шәкәрімнің осы салаға қалам тартуына түрткі болған жағдайлар осы болуы да мүмкін. 1911 жылы Орынборда басылым көрген «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» деген іргелі еңбегі Абай дәстүрінің жалғасы ретінде болды. Қазақ ақыны, ойшыл - аудармашысы Шәкәрім орыс, араб, парсы, түрік тілдерін жетік меңгеріп, Батыс, Шығыс әдебиетін оқыды. Алғашында өлең жазудан бастаған ол, есейе келе қазақ поэзиясының философиясын дамытты. Абайдың жанында болуы, оның өмірге деген көзқарасын, тарихи танымын дамытты. 1905 жылы қажылыққа барған Шәкәрім Стамбұл, Париж кітапханаларынан қазақ халқының тарихына байланысты материалдарды жинап, тарихи еңбегін жазып, көптеген Батыс әдебиетінің үлгілерін қазақшаға аударды. Ал, Шәкәрім шежіресі алғаш рет 1911 жылы Орынбор қаласында Кәрімов пен Құсайыновтың біріккен баспасында жарық көрді [4; 15-25 бб.]. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, тоталитарлық, геноцидтік саясаттың өршіп кетуінен, халыққа Шәкәрімнің атын айтуға, шежіресін пайдалануға тыйым салынды. Шәкәрім шежіресінің халықпен қайта жүздесуі 1991 жылы болды. «Жұлдыз» журналында Шәкәрімнің шежіресінің қазақша нұсқасы берілді. Шәкәрім қажының еңбегі жанрлық сипаты жағынан - *тарихи шежірелер* тобына кіреді. Бұлай айтуымыздың басты себебі, автор өз еңбегінде батыстық тарихнамалық баяндау жүйесін көбірек пайдаланған. Батыс пен шығыс авторларының еңбектерін салыстыра отырып баяндау, кез-келген еңбекті сынау, күмән келтіру, кез-келген ауызша деректің басқа деректермен (жазбаша) дәлелденуі қажеттілігі, т.б. Шәкәрімнің еңбегін басқа еңбектерден ерекшелеп тұратыны айқын. Шығыс, батыс авторларын қолдана отырып, жергілікті ауызша тарих айту дәстүрін жаңаша бағытта зерттеуге жол ашқан ғұламаның еңбегінде дәстүрлі жыл санау (мүшелдік), ата жасы арқылы санау (ұрпақ жасы – 20-30 жыл) кеңінен қолданды [4; 24-25 бб.]. Шәкәрімнің еңбегінің тағы бір ерекшелігі, оқиғалар бей берекетсіз емес, өткеннен болашаққа, атадан – ұрпаққа қарай жүру бағытында баяндалып, рет-ретімен келтіруі мен таңбалар мен ұрандарды қатар қойып, салыстырып, оларға баға беруінде жатыр. Шәкәрімнің шежіресінен біз – кеңістік, оқиға, тұлға, уақыт айырмашылығы мен олардың баяндалуының өзіндік ерекшелігін көре аламыз. Шәкәрім бұл еңбегіне қатысты мағлұматтарды XIX ғ. аяғынан бастап жинастырып, XX ғ. басында бір жүйеге келтіріп, баспадан шығарған болатын. Шәкәрім шежіресінің негізгі ерекшелігі сонда, ол бірінші рет жүйелі түрде жинақталған қазақ шежіресін баспадан шығарған болатын. Оған дейінгі белгілі Әбілғазының «Түрік шежіресі» (кейде «Түркімен шежіресі») көбіне төрелердің, хан-сұлтандардың шежіресімен шектелсе, Шоқанның қазақ шежіресі жайлы зерттеулері аяқсыз қалды, ал ел ішінде ірілі-ұсақты, жақсылы-жаманды ауызша немесе қағазға түсірілген жүйеленбеген шежірелер көптеп кездесті. Шәкәрімнің еңбегінің басты маңыздылығы, қазақтардың дәстүрлі шежіре тарқату негізінде, жалпы түркі елдерінің ата-тегін, түп-төркінін таратуға ұмтылыс жасауында жатыр. Шәкәрім шежіресіне дейін, 1910 жылы баспадан шыққан, қазақ шежіресіне қатысы бар Қ. Халидтің еңбегі шағатай тілінде жазылған. Ал ол еңбек тек 1992 жылы қазақ тіліне аударылып, баспадан шықты. Сондықтан да, Шәкәрімнің шежіресін қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбек ретінде айта аламыз.

Қазақ шежіресінің қазақ тарихындағы, қазақ қоғамындағы орнын анықтаған ғалым, саяхатшы-этнограф, географ Ш.Уәлихановтың еңбегі болатын. Қазақ шежіретануының осы бір аяулы азаматтың есімімен байланысты болуы бір ерекше жайт. XIX ғасырда Патша өкіметінің Қазақстан жағрафиясына кеңінен назар аударуының нәтижесінде, қазақ жеріне атандырылған көптеген әскери-стратегиялық, зерттеу экспедицияларының қорытынды материалдарымен танысқан Шоқанның туған өлкенің этнографиясына, жағрафиясына деген қызығушылығы арта түсті. Оның үстіне, өзіне жақын деген адамдар санатына кірген, белгілі зерттеушілер Г.Н. Потанин, Н.Ф. Аннинский, Н.Ф. Костылецкий, И.Н. Березин, т.б. көзқарастары мен ұстанымдары туған өлкенің бай жағрафиялық, тарихи-этнографиялық мұрасына деген құмарлығын арттыра түсті [7; 28-36 бб.]. Н.Ф. Костылецкий бірнеше

жылдар бойы қазақтың халық эпосын зерттеумен шұғылданып, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» поэмасының ежелгі нұсқасын орыс тіліне аударды. И.Н. Березиннің арқасында, Шоқан ертедегі жазба ескерткіштерді зерттеуге құлшыныс танытты. Г.Н. Потанинмен бірігіп жүргізілген этнографиялық зерттеулер де өз жемісін берген болатын. ХҮІІІ ғасырда жасалған ұлы шежірелердің бірі туралы сөз еткен Ш. Уәлиханов Шал ақын Құлекеұлының еңбегіне өзіндік баға береді. Шоқанның айтуынша, ол ақын Абылайдың замандасы. Шал ақын өз еңбегінде тарихи аңыздарды жинап, қазақтың түп-төркінін Алаша ханнан бастап, өз атасы Құдайбердіге дейін таратқан [8]. Шежіре арқылы, ғалым туыстық жағынан біріккен жақын рулар бас сауғалап, жаңа жерге келіп, сол жерге өздерінің рулық-тайпалық әдет-ғұрпын ала келіп, халықтар мидай араласып, әлсіздерді әлді рулар қосып алып, ірі-ірі жүз, ірі-ірі одақтар құрылғанын, халықтың әуелгі шыққан тегін ғылыми тұрғыдан дәлдікпен анықтаудың мүмкін еместігін, бірақ олардың аңыз-әңгімелеріндегі оқиғалардың нақтылы ақиқаттығымен таңдандыратынын айта келе, «дала жыр-дастандары өзінің қарапайым, ұғымды шынайылығымен – нақтылы өмірден алшақтамайтындығымен құнды. Онда, ертегідегі сенімсіз сиқырлы қимыл-әрекет кездеспейді... аңыз-дастандардағы тарихи оқиғалар, тегі қазаққа жақын Әбілғазы жазған «Түрік шежіресі» атты және сондай-ақ, әсіресе (Ждами, ат-таварих) шежіредегі деректерден алшақтамайды» деп жалпы шежіре мен ертегі, аңыз бен тарихи жырлар арасындағы айырмашылықты көрсетеді [7; 25-27 бб.].

Ғалым Ә.Н. Бөкейханов “Орта жүз. Қазақ рулары” деген атауымен жасаған 18 этникалық кестесі арқылы қазақ руларының қоныстануын көрсеткен. Ә.Н. Бөкейхановтың бұл шежіре-кестесінің деректері 1898-1899 жылдары жиналып, 1905 жылы Санкт-Петербургте жарияланған “Каргалинский уезд” кітабында (Ф.А. Щербина экспедициясының VI томында толық нұсқасы бар) жарық көрді. Әзіргі шежірелердің біразы ата таратуды Нұқ пайғамбардан бастаса, екіншілері қазақ нәсілін араб жұртынан туғызады, үшіншілері бүкіл Орта Азия халықтарын бір-ақ кісіден тартады, яғни ата таратуда әлі күнге дейін қалыптасқан бірізді жүйе жоқ. Осының бәрі онсыз да ұмыт болып, әрі әрбір ру-ата бойынша ауызекі айтылатын, ел жадында сақталған түрліше шежіре нұсқаларын бұрынғыдан да шатастырып, ата-тегін білгісі келген жас ұрпақ өзінің этникалық тарихы, танымы жайында нақтылы деректер ала алмай келеді. Бөкейханов кестесі де ХХ ғасырдың басында, нақ осындай олқылықты – шежіре таратудағы кереғарлықты біршама жүйеге бұрып нақтылау үшін, бұрын орын алып келген қате таратуларды түзету мақсатымен ұсынылған болу керек. Ә. Бөкейханов бұл деректерді Д. Сатыбалдин есімді көмекшісі екеуі 1898-1899 жылдарда қағазға түсірген. Кейбір ескертулеріне қарағанда, қазақ қауымы білетін барлық жазба шежірелерден әлденеше жыл бұрын қағазға түскен. Сол себепті бұл кестелердің нақтылығы ғылыми дәлдігі ерекше құнды. Екіншіден, Әлихан сынды шынайы ғалым адам өзі анық білмейтін жайтты қағазға түртіп, әрі оны жария етпесе керек-ті. Үшінші Ә.Бөкейханов Қарқаралы уезінің тумасы, демек ол өзі туып-өскен, ерекше жақсы білетін құндылығын көркейте түспек [14].

А.Байтұрсынов өз кезегінде әзірде шешімін таппай жатқан шежіренің ғылыми анықтамасы мәселесінің шешілуіне өзіндік әсерін тигізген болатын [9; 15-17 бб.]. Сондықтан, автордың осы мәселеге арналған мақаласын сол қалпында беруге шешім қабылдадық. Автор әдеби жанрлардың түрлеріне тоқтала отырып, әуезелерді «1) шежіре, 2) заман хат, 3) өмірбаян, 4) мінездеме, 5) тарих, 6) тарихи әңгіме және т.б. деп бөледі. Оның ішінде, Шежірені талдай келе, өткеннен дерек беретін сөздің бір түрі ретінде көрсетеді. Шежіреде уақиғадан гөрі өткендердің түс, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айтылатын әуезе табына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе, себебін, мәнісін айтпай, тек болғанын айтады да қояды» дей келе, тарих сөзіне анықтама береді [9; 125 б.]. «Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме - бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтарды ғана алады. Тарихшылардың мақсаты уақиғаның уақытын ғана көрсету, не түрде болған тысқы сиқын ғана көрсету емес, ол уақиғаның болуына нендей нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру» екенін атап өтеді [9; 125-127 бб.].

Қазақ зиялылары қазақ шежіресін зерттей отырып өзіндік тұжырымдамаларын берген. Мысалға, М.Дулатов – «Қазақ...ар жағында көп заман бұрын өзінің хандары болып, өзін-өзі билеген, ежелден қазақ атанған түркі жұртының бір тарауы...бұны шежіре дәлелдесе керек... Қара халықтың ұғымынша, “атамыз Адам пайғамбар...” деп, бәрі де жаттап алған құрғақ шежірені саулата берумен, қазақ пен қырғыздың тегін еріксіз “пәлен әулие, түген сахабаға” апарып телумен нағыз тарих...оқымысты, білімді азаматтарға аян» деген ойын білдірген. Ал, Х.Досмұхамедұлы – «... халық ауыз әдебиетінің – шежіре (родословная)

аталатын бір бөліміне кіріспе қызметін атқара алады... осындай хандар шежіресі де бар. өлеңмен жазылған, поэма түріндегі шежірелер де ұшырасады ... Шежіренің мынандай түрлері бар: а) жеке адам, ә) тайпа, б) рулар, в) ата, г) хан» десе, А.Байтұрсынұлы – «1. Шежіре жазушылар естіген-білгенін сол қалпында, шикі түрінде тізеді...Тарихшылар құр істегенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексеріп, расын алады...Шежіре, заманхат, өмірбаян, мінездеме – бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрі ала бермейді. Аударып, ақтарып, түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып...сипатталған мағлұматтарды ғана алады» деген тұжырымдама жасаған [9; 125 б.]. А.Байтұрсынов осы айтқандарында, тарих пен шежіренің айырмашылығын көрсете отырып, оны ғылыми түрде ажыратып көрсетеді. Бұл жерде келтірілген анықтамалардың өзін терең талдаудың қажеттілігі шамалы. Себебі, автор бәрін қазақ тілінде, түсіндіруге және түсінуге оңай тілмен жазған. Ахмет ағамыздың серіктесі М.Дулатовта өз кезегінде осы мәселеден шет қалмаған [9; 45-47 бб.]. Х.Досмұхамбетұлы ХХ ғ. басында халық шежіреші қариялардың аузынан жазып алынған шежірелерді баяндап қана қоймай, оған сын көзбен қарайды [16]. Сондай бір шежіренің 1920 жылы, білгір шежіреші молда, иман ақсақал Шонтаевтың аузынан алынғаны жайлы айта келе, автор ондағы мәліметтерді тарихи деректермен қатар қойып салыстырады. Мысалға, Жалаңтөстің түп-тұқиянын түгелдей келе, ондағы айтылған мәліметтердің жалпы көрінісін Вамбери, Левшин, Тынышбаев еңбектеріндегі фактілермен салыстыра аламыз [11,12,13]. Ол кезеңде (ХҮІ-ХҮІІ ғғ.) саны көп,ықпалды рулардың рубасылары саяси аренада үлкен салмаққа ие болғанын, оны Шейбаниліктерде, аштрахандықтарда түсінгенін, сол арқылы, жергілікті билікті ұйымдастыруға тырысқанын айта келе, автор кейбір аңыздарды мысал ретінде береді [10; 111-117 бб.].

Қорытынды. Мақаланы қорыта келе, қазақ шежіресі жайлы жазған қазақ зиялыларымыздың еңбектерін салыстырмалы түрде көрсетсек;

1. Н.Наушабайұлы. Еңбегі - Мәнзұмат Қазақия. Сипаты - Қазақ ру -тайпаларының шежірелері. Жанры – аралас. Жыл санау жүйесі – мұсылмандық. Пайдаланылған дерек көздері – шығыстық және жергілікті дереккөздер.

2. Қ.Халид. Еңбегі – Тауарих Хамса. Сипаты – аралас шежіре (хандар шежіресі басым). Жанры – тарихи шежіре. Жыл санау жүйесі – ата жасымен санау басым. Пайдаланылған дерек көздері – шығыстық және жергілікті дереккөздер.

3. М.Көпейұлы. Еңбегі – Қазақ шежіресі. Сипаты – ру-тайпалар шежіресі. Жанры – әдеби шежіре. Жыл санау жүйесі – дәстүрлі мүшелдік жыл санау жүйесі басым. Пайдаланылған дерек көздері – шығыстық және жергілікті дереккөздер.

4. Ш.Құдайбердіұлы. Еңбегі - Түрік, қырғыз -қазақ һәм хандар шежіресі. Сипаты – аралас, хандар шежіресі басымдау. Жанры – тарихи шежіре. Жыл санау жүйесі – аралас (христиандық жыл санау жүйесі басым). Пайдаланылған дерек көздері – батыстық, шығыстық және жергілікті дереккөздер [15].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Халид Қ. Тауарих Хамса (Бес тарих) /ауд. Б. Төтенаев, т.б. Алматы: Қазақстан. 1992.
2. Арғынбаев Х., және б. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы: Атамұра, 2000. Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург: ОГСК. 1896.
3. Көпеев М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: Жалын. 1993.
4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан және Сана. 1991.
5. Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под.ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: Санат. 1996.
6. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. – Ташкент. 1889.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Ғылым. 1985.
8. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – Петроград.: Тип. В.Д. Смирнова. 1917.
9. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын. 1991.
10. Қазақ шежірелері және ұлттық таным мәселелері. ҚР БҒМ ОҒК өткен ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы. 2004.
11. Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент. 1925.
12. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат. 1994.

13. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар: ғыл.-зерт.мақалалары. – Алматы: Жазушы. 1985.
14. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы. 1994.
15. Абақ Керей. Күйімің: Іле халық баспасы. 1994.
16. Peter Rottier. Legitimizing the Ata Meken: The Kazakh Intelligentsia Write a History of Their Homeland, *Ab Imperio*, 1/2004, pp. 467-486, URL:<https://muse.jhu.edu/article/559996/pdf>(қаралған күні; 01.07.2022 жыл, Мичиган мемлекеттік университеті кітапханасы)

References:

1. Khalid K. *Tauarikh Khamsa (Bes tarikh) [Tauarikh Khamsa (Fivehistory)]* /aud. B. Totenaev, ets. *Almaty: Kazakstan. 1992. [in Kazakh]*
2. Argynbaev X., ets. *Kazak shezhiresi khakynda [About Kazakh geneology]. Almaty: Atamura. 2000. [in Kazakh]*
3. Kopeev M.Zh. *Kazak shezhiresi [Genetics of Kazakhs]. Almaty: Zhaly. 1993. [in Kazakh]*
4. Kudaiberdiuly Sh. *Turik, kyrgyz-kazak ham khandar shezhiresi [Turkish, Kyrgyz-Kazakh Khan Church]. Almaty: Kazakstan zhane Sana. 1991. [in Kazakh]*
5. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes] / pod.red. M.K. Kozybaeva. Almaty: Sanat. 1996. [in Russian]*
6. Grodekov N.I. *Kirgizy i karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti [Kyrgyz and Karakirgiz of the Cheese-Darya region]. Tashkent. 1889. [in Russian]*
7. Ualikhanov Sh. *Tandamaly[Selected works]. Almaty: Gylm. 1985. [in Kazakh]*
8. Potanin G.N. *Kazak-kirgizskie i altaiskie predaniia, legendy i skazki [Kazak-Kyrgyz and Altai traditions, legends and fairy tales]. Petrograd.: Tip. V.D. Smirnova. 1917. [in Russian]*
9. Baitursynov A. *Ak zhol [White way]. Almaty: Zhaly. 1991. [in Kazakh]* Rychkov P.I. *Istoriia Orenburgskaia [History of Orenburg](1730-1750). Orenburg: OGSK. 1896. [in Russian]*
10. *Kazak shezhireleri zhane ulttyk tanyk maseleleri. 2004. [Kazakhstan's genetics and issues of national status]. KR BGM OGK otken gylimi-praktikalyk konferentsiia materialdary. Almaty. 2004. [in Kazakh]*
11. Tynyshbaev M. *Materialy k istorii kirgiz-kazakhskogo naroda [Materials on the history of the Kyrgyz-Kazakh people]. Tashkent. 1925. [in Russian]*
12. Bekmakhanov E. *Kazakstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda [Kazakhstan 20-40 years of the 19th century]. Almaty: Sanat. 1994. [in Kazakh]*
13. Margulan A. *Ezhelgi zhyr-anyzdar [Ancient poems and legends]. Almaty: Zhazushy. 1985. [in Kazakh]*
14. Mynzhan N. *Kazaktyn kyskasha tarikhy [Extreme history of Kazakhs]. Almaty. 1994. [in Kazakh]*
15. Aباқ Керей. *[Abak kerey] Kuitin: Ile khalyk baspasy. 1994. [in Kazakh]*
16. Peter Rottier. Legitimizing the Ata Meken : The Kazakh Intelligentsia Write a History of Their Homeland, *Ab Imperio*, 1/2004, pp. 467-486, URL: <https://muse.jhu.edu/article/559996/pdf>(Access provided at 07/1/2022 21:34 GMT from Michigan State University). [in English]

С.С. Касимова*¹, Б.Нұрман², М.С. Амрина³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Қарағанды техникалық университетінің доценті
E-mail: kasimova@mail.ru

²философия ғылымдарының кандидаты, Қарағанды техникалық университетінің доценті
E-mail: saule.saken2010

³тарих ғылымдарының кандидаты,
академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің доценті
Қарағанды қ., Қазақстан

Т.И. ШМИДТТИҢ «ВРЕМЯ, ЛЮДИ И СУДЬБЫ «ДОМА НА НАБЕРЕЖНОЙ» ДЕРЕКТІ ПОВЕСІ – СТАЛИНДІК ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ДЕРЕККӨЗІ

Аңдатпа

Мақалада адамзат тарихының баса талқыланатын мәселелерінің бірі, кеңестік тарихтың айрықша күрделі кезеңі - сталиндік қуғын-сүргін қарастырылған. Бұрын тыйым салынған, құпия болып келген құжаттардың жария етіліп, қол жетімді болуы тақырыпты барынша тиянақты зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар қазіргі таңда зерттеудегі жаңа ұстанымдарға сәйкес архивтік деректермен қоса қуғын-сүргін тарихын зерттеуге қатысты бұрын субъективті мәселелер ретінде назарға алынбаған жеке адамдар мен тұлғалардың берген куәліктері тәрізді деректемелер аса маңызға ие болуда. Авторлардың Т.И. Шмидттің «Время, люди и судьбы «Дома на набережной» атты деректі повесін зерттеу нысаны етіп алуы да осы олқылықтың орнын толтыру мақсатынан туындайды.

Авторлар Кеңес Одағының көрнекті партия-кеңес қызметкерлерінің, үкімет мүшелерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырауының себептерін партиялық және мемлекеттік биліктің жоғары органдарының құжаттарына негіздей отырып көрсеткен. Қатал тағдырды басынан кешкендер мен оның куәгерлерінің естеліктері мен хаттарын, жазбаларын талдау арқылы сталиндік қуғын-сүргін саясатының адамзат тарихындағы қасіреті мен салдары ашылған. Кітаптағы материалдардың кеңдігі мен архивтік құжаттардың түпнұсқалығының қуғын-сүргін тарихы туралы шындықты қалпына келтірудегі үлесі айқындалып, объективті баға берілген.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, «Жағалаудағы үй», лагерь, балалар үйі, жер аудару, түрме.

Касимова С.С. *¹, Нұрман Б.², Амрина М.С. ³

¹кандидат исторических наук, доцент Карагандинского технического университета
E-mail: kasimova@mail.ru

²кандидат философских наук, доцент Карагандинского технического университета
E-mail: saule.saken2010

³кандидат исторических наук, доцент
Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова,
г. Караганда, Казахстан

ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ПОВЕСТЬ Т.И. ШМИДТА «ВРЕМЯ, ЛЮДИ И СУДЬБЫ «ДОМА НА НАБЕРЕЖНОЙ» - ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИИ

Аннотация

В статье рассматривается один из наиболее обсуждаемых проблем истории человечества, особо противоречивых периодов советской истории - сталинские репрессии. Легализация ранее запрещенных, засекреченных документов, а также доступ к обработке их, позволили более детально изучить тему. Следует отметить, что сегодня в соответствии нового подхода исследования, наряду с архивными данными, большое значение приобретают по истории репрессий такие реквизиты как личные свидетельства физических лиц, которые ранее не принимались во внимание как субъективные позиции. Выбор авторами документальной повести Т.И. Шмидта «Время, люди и судьбы «Дома на набережной» вытекает с позиции восполнения цели данного пробела.

На основе официальных документов высших органов партийной и государственной власти авторами выявлены причины политических репрессий членов правительства и видных партийно-советских работников Советского Союза. Анализируя воспоминания, письма, записи тех свидетелей, которые пережили жестокую судьбу, раскрываются ужасы и последствия политики сталинской репрессий. Широта материалов, содержащихся в книге, и подлинность архивных документов определяют вклад в восстановление истины об истории репрессий, дана объективная оценка.

Ключевые слова: политические репрессии, «Дом на набережной», лагерь, детский дом, ссылка, тюрьма.

S.S.Kassimova*¹, B.Nugman², M.S.Amrina³

¹ *candidate of historical sciences, associated professor of Karagandasta tetechnical university,
E-mail:kassimova@mail.ru*

² *candidate of philosophical Sciences, associated professor of Karagandasta tetechnical university,
E-mail:saule.saken2010.*

³ *candidate of historical sciences, associated professor of Karaganda Buketovuniversity
Karaganda, Kazakhstan*

T.I. SCHMIDT'S DOCUMENTARY STORY «VREMYA, LYUDI I SUDBY «DOMA NA NABEREZHNOY» - A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF STALINIST REPRESSIONS

Abstract

This article deals with one of the most discussable problems of human history and a especially controversial period of soviet history: Stalin's repression. The legalization of previously prohibited, secret documents, as well as access to their processing, allowed for a more detailed study of the issue. It should be noted nowadays according to the new research approach, along with archival data, such requisites as personal testimonies of individuals, which previously were not taken into account as subjective positions, take on great importance on the history of repressions. The authors choose documentary story of T.I. Schmid's «Vremya, lyudi i sudby «Doma na naberezhnoy» as an object of study is also aimed at filling this gap.

On the basis of official documents of the supreme authorities of party and state power the authors have identified the causes of political repression of members of the government and prominent party and Soviet workers of the Soviet Union. By an analysis of the memoirs, letters, and writings of those eyewitnesses who survived the cruel fate, the horrors and consequences of Stalin's repression policy are revealed. The breadth of materials in the book and the authenticity of archival documents determine the contribution to the restoration of the truth about the history of repression, an objective appraisal is given.

Keywords: political repression, «Doma na naberezhnoy», prison camp, orphanage, exile, prison.

Кіріспе. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін пайда болған тәуелсіз мемлекеттер дүниежүзілік қауымдастықтан өз орнын алып, дамудың демократиялық жолына түсті. Тоталитарлық, казармалық социализмнің құрсауын сілкіп тастап өркениетті елдер көшіне бет түзеген егеменді мемлекеттердің енді қайтып артына қайырылмайтыны ақиқат еді. Десек те, оларды өткенінен мәңгілік ажырата алмайтын өткел бар. Ол – тарих, кеңестік кезеңнің тарихы, таптық, коммунистік тұғырманалық ұстанымдардан ада, жаңаша зерделеуді қажет ететін тарих.

Қоғамдағы демократиялық үрдістер зерттеуге, шынайы бағасын беруге серпін берген мәселелердің бірі ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін тарихы болып табылады. Отандық, одан қала берді шетелдік ғалымдар мен зерттеушілердің, тарихшылардың зерттеу нысанына айналуымен қатар тақырыпқа деген жалпы жұртшылықтың қызығушылық танытуы арта түсті. Бұлай болудың жөні де бар, өйткені, сталиндік қуғын-сүргін қасіретін шекпеген, оның ызғарын сезінбеген отбасылар кемде-кем. 80-жылдардың аяғында баспасөз беттерінде, ғылыми-көпшілік басылымдарда қуғын-сүргін құрбандарының ұрпақтары, қасіретті жылдардың көнекөз куәгерлері іштегі мұз боп қатқан шер-мұңды тарқатып, өздерінің деректерімен, естеліктерімен бөлісе бастады. Өз кезегінде жеке адамдардың жазбаларының ғылыми айналымға түсуі мәселені зерттеудің дерекнамалық жағын байытып қана қоймай, саяси қуғын-сүргіннің қаралы ақиқатын айтуға мүмкіндік берді. Дей тұрғанмен, әлі де күрмеуі шешілмеген, жауабы ашылмаған жайлар аз емес.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылы 24 қарашада «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» № 456 Жарлығының шығуы, мәселенің мемлекеттік деңгейде қойылуы саяси қуғын-сүргін тарихын жан-жақты зерттеп, зерделеу мақсатынан туып отыр.

Ресей астанасы Москваның Кремльге қарама-қарсы қала аттас өзеннің бойында орын тепкен Серафимов көшесіндегі 2-ші үй қаланың тарихи-сәулет ескерткіштерінің бірінен саналады және мәдени мұра ретінде мемлекет қорғауына алынған. Ресми атауы – «Үкімет үйі», сондай-ақ, «КСРО Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлары Кеңесінің I Кеңестер үйі» деген атпен де танымал. 1927-1931 жж. Кеңес Одағының жоғарғы элитасына арнайы салынған. Десек те, сәулетінің ерекшелігінен гөрі оның саяси қуғын-сүргін тарихымен тығыз байланыстылығы аса маңызды.

1976 жылы «Дружба народов» журналында орыс жазушысы Юрий Трифоновтың 1930 жылдардағы «Үкімет үйі» тұрғындарының тұрмысы мен мінез-ғұрпын суреттеген «Дом на набережной» атты повесі жарық көрді. Жазушының өз отбасы да осында тұрып, 1937-1938 жж. әке-шешесі қуғын-сүргінге ұшыраған еді. Цензурадан әлдеқалай өтіп кеткен әдеби туындыны ел қызу, жылы қабылдады. Лезде жаңалықты іліп әкетті, үй өзінің ресми атауынан оп-оңай ажырап, «Жағалаудағы үй» деп атала бастады.

1989 жылы «Жағалаудағы үйдің» бірінші қабатында оның көзі тірі тұрғындарының, қуғын-сүргін құрбаны болғандардың ұрпақтарының бастамасымен музей ашылды. 2016 жылы Ресей астанасына ғылыми іссапар кезінде музейде болғанымызда мынаған көз жеткіздік: ынтагерлердің зор құлшынысының арқасында пәтерлерде сақталған бұрынғы жиһаздарды, антикварлық заттарды жинап, үйдің 1931-1950 жылдардағы бейнесі қалпына келтірілген. Құнды көне құжаттар, өмірбаяндық, ақтау туралы анықтамалар, картиналар, тұрғындардың тұрғындар туралы жазған кітаптары мен естеліктері, хаттар, пәтер кітабы, қуғын-сүргінге ұшырағандардың тізімі – музейдің негізгі экспонаттары. Сонымен қатар музей қызметкерлерінің ізденісі нәтижесінде архивтік құжаттар молынан жинақталған.

Татьяна Ивановна Шмидт туғанынан бастап ұзақ жылдар «Жағалаудағы үйде» тұрып, өмірінің көбін сонда өткізген. 1989-2013 жж. музей қызметкері бола жүріп, «Жағалаудағы үйдің» тарихы, тұрғындары жайлы материалдар мен деректер жинап, музейдің құрылуына үлкен үлес қосты. Осының негізінде 2009 жылы оның «Дом на набережной. Люди и судьбы» атты алғашқы кітабы жарық көрді. Ал 2015 жылы кітап «Время, люди и судьбы «Дома на набережной» деген атпен басылып шықты. Зерттеуімізге арқау болып отырған соңғы, жаңа басылымның құндылығы оның кеңейтіліп және толықтырылып берілуінде. Деректі повесть барлығы 7 тараудан тұрады. Алғашқы тарау автордың өз отбасының тарихына арналса, қалған 6 тарау «Жағалаудағы үйдің» құрылысы мен салыну тарихынан, онда алғаш қоныс тойын тойлағандар мен қуғын-сүргін құрбаны болған тұрғындарының, олардың ұрпақтарының қасіретті тағдырынан сыр шертеді.

Мақсаты мен міндеттері. Қуғын-сүргін тарихына қатысты әділеттілікті қалпына келтіру, оның қасіретті салдарын ашу тақырыпты зерделеудің мақсаты болып табылады. Мақсатқа жетуде тоталитарлық, кеңестік биліктің қуғын-сүргін саясатын жүргізудегі рөлін, тұтқындардың еңбекпен түзеу лагерьлері мен түрмелердегі өмірі мен ауыр еңбегін, олардың отбасыларының, балаларының басынан кешкен қиыншылықтарын көрсету міндеттері қойылды.

Методология мен зерттеу әдістері. Объективтілік және тарихилық қағидалары зерттеу жұмысының әдіснамалық негізіне алынды. Қуғын-сүргін мәселелерін ресми құжаттар мен нақты фактілерге негіздей зерттеуге басты назар аударылды, талдау, түсіндіру, салыстыру, жүйелеу әдістері қолданылды.

Талқылау. 1920 жылдардың екінші жартысынан бастап КСРО Орталық Комитетінде Орталық Комитет пен Орталық Бақылау комитетінің қызметкерлеріне, үкімет мүшелеріне, тағы да басқа санаттағы жауапты қызметкерлерге арнап тұрғын үй салу жөнінде мәселе көтерілді. 1927 жылға қарай КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы А.Рыковтың ұсынысымен құрамына КСРО Орталық Комитетінің хатшысы А.Енукидзе (төраға), КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінен И.Мирошников, Біріккен Саяси Бас Басқарма (ОГПУ) басшысы Г.Ягода, Москва Тұрғын үй комитетінің төрағасы Н.Попов, сәулетші Б.Иофан кірген комиссия құрылды [1, 72 б.].

Құрылысы 1931 жылға қарай аяқталған үйде 7 корпус, 24 подъезд, 505 пәтер, «Ударник» кинотеатры, азық-түлік және шаруашылық тауарлары дүкені, асхана, шаштараз, балабақша, телеграф, жинақ кассасы, клуб, кір жуатын орын болды. Тұрғындарға саны көп қызметкерлер мен тазалаушылар қызмет көрсетті, подъездерді кара көк форма киген арнайы күзетшілер күзетті. Бір сөзбен айтқанда, «Үкімет үйінің» тұрғындарына – кеңестік элитаға сол кездің өлшемімен барлық қауіпсіздік шаралары қамтылған әлеуметтік жағдайдың жоғары деңгейі жасалды. Алайда сәулет өнеріндегі конструктивизм бағытының ескерткіші саналған Москва қаласындағы 1952 жылға дейінгі ең биік тұрғын үйдің тұрғындары оның атына сай ғұмыр кешкен жоқ, көпшілігі 1932-1938 жж. сталиндік қуғын-сүргіннің

құрбаны болды. Жылдар өте қасіретті тарихқа айғақ болған, оның куәгері іспеттес үйдің халық жадында «Жағалаудағы үй» болып қалуы да осыған байланысты.

Қуғын-сүргін тарихы 20-жылдардың бас кезінен тамыр тартады. Большевиктік билік өзінің саяси және таптық қарсыластарына күдікпен қарап, олардың әр басқан қадамын қалт жібермей құқық қорғау органдары тарапынан бақылау орнатты. 20-жылдардың екінші жартысында жоғары биліктегілер арасында елдің дамуындағы экономикалық, шаруашылық реформалар мен социалистік қайта құрулар жайында қызу дискуссиялар, пікірталастар жүрді. Ойлары Сталин мен оның төңірегіндегілердің көзқарасымен үйлеспегендер «оңшыл ағымға», «буржуазияшыл ұлтшылдарға», кеңеске қарсы элементтерге айыпталып, қудалауға түсті. 30-жылдардың ортасында халықаралық жағдайдың шиеленісуінен Кеңес Одағына сырттан төнген қауіп туралы қауесет артты. Ел ішінде сенімсіздік орнады. Уақыт көрсеткендей, өзін ақтамаған реформалардың салдарына, кеткен қателіктерге, ауыл шаруашылығын күштеп ұжымдастыру саясаты туғызған аштыққа кінәлілер ретінде кезінде оған сын айтқандар қуғын-сүргінге ұшырады. Жазықсыз адамдарға өтірік, ойдан шығарылған айыптар таңылды. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қолымен жалған хаттамалар мен құжаттар құрастырылды, көрсетулер жасалды.

«Жағалаудағы үй» тұрғындарының қанқұйлы саясаттың тұзағына ілінуі оның пайдалануға берілген алғашқы жылдарында-ақ басталыпты. 1932 жылы инженер-конструктор В.Осинский қамауға алынып, көп ұзамай бостандыққа шыққанымен, 1937 жылы қазанда қайта тұтқындалып, екі айдан кейін ату жазасына кесілді. 1933 жылы ақпанда тұтқындалып, Ухтпечлагқа айдалған КСРО Жер халық комиссарының орынбасары А.Маркевич 1938 жылы ақпанда атылды. Осы жылы экономист Т.Мягкова, 1934 жылдың басында оның күйеуі, 1925-1930 жж. Украинаның Қаржы халкомы, 1930 жылдан КСРО ОАК Бюджет комиссиясы төрағасының орынбасары М.Полоз, 1935 жылы Украина Халком Кеңесі төрағасының орынбасары және Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы Ю.Коцюбинский тұтқынға алынды [1, 130 б.]. Т.Мягкова мен М.Полоз тұтқындалғаннан кейін олардың отбасы мүшелері «Жағалаудағы үйдегі» № 199 пәтерден шығарылып, пәтер сталиндік қуғын-сүргінді іске асыруда белсенділік танытқан Москва қалалық комитетінің хатшысы, болашақ КСРО ОК Бас хатшысы Н.Хрущевтің отбасына берілді.

1936 жылдың жазы Кеңес Одағының қоғамдық-саяси өмірінде үлкен дүрбелеңімен есте қалды. 19-24 тамызда Москвада «троцкистік және зинovieвтік орталықтың» қылмысы бойынша ашық сот процесі өтті. Көрнекті саяси қайраткерлер Г.Зиновьев пен Л.Каменев бастаған 13 партия-кеңес қызметкеріне 1932 жылы Л.Троцкийдің нұсқауымен жасырын контрреволюциялық «біріккен орталық» құрды, Кеңес Одағының басшыларына қастандық жасау үшін лаңкестік әрекеттер дайындады, фашистік Германиямен тыңшылық байланыс жасады деген айыптар тағылып, өлім жазасы кесілді [2, 1-8 бб.].

Іске қатысы бар деп «Жағалаудағы үйден» 19 адам тұтқындалды: КСРО ОАК қызметкері И.Акимов, Кеңестік Бақылау комиссиясының қызметкері Э.Вейнбаум, «Известия» газетінің бұрынғы редакторы, журналист В.Виленский-Сибиряков пен оның әйелі М.Виленская, Мемлекеттік банк төрағасы Л.Марьясин мен оның орынбасары Г.Аркус, қарт большевик, бұрынғы РКФСР Халком Кеңесінің төрағасы және КСРО Жоғарғы Сотының мүшесі, зейнеткер А.Галкин, халықаралық социал-демократиялық қозғалыстың мүшесі, партиялық публицист, қамауға алынғанға дейін БКП(б) ОК халықаралық ақпарат бюросының меңгерушісі қызметін атқарған К.Радек, тағы басқалар сотталды [1, 131 б.]. Олардың көпшілігі қылмыстары «әшкереленіп», 1936 жылы 4 қазанда БКП(б) ОК Саяси бюросы қабылдаған, троцкистік-зинovieвтік ұйымның мүшелері деп көрсетілген 585 адамның тізіміне кірді.

К.Радекке және басқаларға қатысты 1937 жылы 5 қаңтарда КСРО Ішкі Істер халкомы Н.Ежов пен КСРО прокуроры А.Вышинскийдің Сталинге жолдаған айыптау қорытындысының жобасында Г.Зиновьев пен Л.Каменевтің және басқалардың көрсетулері бойынша К.Радек троцкистік қосымша орталыққа кірген, 1935 жылы желтоқсанда Л.Троцкийдің оған берген директивалық хатында Кеңес Одағына қарсы сатқындық, қастандық жасау туралы баяндалған делінді. Жалған құжатта К.Радектің жауабы былайша көрсетілді: «КСРО-ны басып алуға герман және жапон капиталын жіберу кеңестік аумақтарда капиталистік мүддені құрады. Бізге деревняның капиталистік психологиядан арылмаған және колхозға кіруге қарсы болған жіктері тартылады. Немістер мен жапондықтар бізден деревнядағы ахуалды өзгертуді талап ететіндіктен колхоздарды тарату немесе одан шығу керек» [3, 10 б.].

1937 жылы 25-30 қаңтарда Л.Троцкийдің сыбайластары Г.Пятаков, К.Радек, Л.Серебряков, Г.Сокольниковтар кірген «параллель антисоветтік троцкистік орталықтың» қылмыстық істеріне байланысты сот процесі жүрді [4, 1-4 б.]. Процесс аяқталған күннің ертеңінде «Власть Советов» журналында халық жауы Л.Троцкий мен оның Кеңес Одағындағы агенттері әлемдік фашизмнің агрессияшыл күштерімен тікелей астыртын байланыс жасай отырып, КСРО-да капиталистік құрылысты қалпына келтіру үшін белсенді күрес жүргізгені әшкереленгені туралы жария етілді. Троцкизмге айыптау

сталиндік үлкен террордың басталуына дем берді, себебі бұдан кейінгі келесі 1937-1938 жж. жазықсыз тұтқындалғандар мен атылғандардың көпшілігіне шығарылған үкім троцкизммен байланысты болды.

Қуғын-сүргін ауқымын кеңейту саясатындағы бетбұрыс БКП(б) ОК-нің 1937 жылы ақпан-наурыз пленумынан кейін болды. «Жапон-неміс-троцкистік зиянкестік пен диверсия, тыңшылық сабақтары» тақырыбында негізгі баяндаманы жасаған Ішкі Істер халкомы Н.Ежов сонау 1930 жылы Н.Бухарин мен А.Рыковтың бастамасымен құрылған оңшылдардың орталығының лаңкестікпен айналысып, мемлекеттік төңкеріс жасауды көздеген қылмыстары ашылғанына тоқталды. Жергілікті жерлердегі партия-кеңес қызметкерлері берді деген көрсетулерде олардың Н.Бухариннің нұсқауымен контрреволюциялық істермен айналысқаны айтылды [3, 109-113 бб.]. Пленум қорытындысы Н.Бухарин мен А.Рыковты «оңшыл-троцкистік антисоветтік блоктың» мүшелері, «халық жаулары» деп жариялады. 1936 жылдың күзінде отбасымен Кремльден «Жағалаудағы үйдің» бірінші подъезіне көшіп келген А.Рыков осы пленумға кеткеннен үйіне оралмады, тұтқындалды [1, 132 б.]. Жазда әйелін қамауға алды, қызы Наташа Рыкованы әскери училищеде орыс тілі мен әдебиетінен сабақ беру құқығынан айырды, әуелі осы үйдің коммуналкасына орналастырып, кейіннен Москвадан Томскіге жер аударды. Мұнда революцияға дейінгі жылдары түрмеде оның әкесі отырған еді. Томск училищесінің канцеляриясына жұмысқа тұрған ол кешікпей кезінде А.Рыков отырған түрмеге түсті. Оның бұдан кейінгі өмірі Москвадағы Лубянка, Бутырка түрмелерінде, Воркутада айдауда жалғасты.

Н.Ежовтың баяндамасы бойынша пленум қабылданған қаулыда Ішкі Істер Халық комиссариатына партияның тапсырмасын орындамады, қаскүнемдер мен тыңшыларды анықтауда төрт жылға кешікті, қабілетсіздік танытты, нәтижесінде Отанын сатқан опасыздар – троцкистер мен екіжүзділер дұшпандық, тыңшылық, лаңкестік жұмыстарды кеңінен өрістетті деген сын тағылды. Сөйтіп, халық жауларын іздеп, әшкерелеуде қырағылық танытуға шақырды. Ақпан-наурыз пленумының ерекшелігі сол - енді шаруашылық басшыларының жұмысқа селқостықтары мен өнеркәсіптегі объективті қиыншылықтардың барлығы өндіріс басшылары мен мамандардың қаскүнемдік әрекеттері деп бағаланды. Бұдан қуғын-сүргіннің күшейе түсетін ызғары айқын сезілді. Солай болды да.

1937 жылы жазда «әскери-фашистік қаскүнемдер» деген жаңа қастандық «әшкереленді». 12 маусымда іс бойынша 8 адам атылды. Олардың арасында «Жағалаудағы үйден» екі адам: М.Фрунзе атындағы Әскери академияның басшысы А.Корак пен КСРО Қорғаныс Халық комиссарының орынбасары, Кеңес Одағының маршалы М.Тухачевский болды [1, 132 б.]. Мұның алдында 3 маусым күні осы үйдің 243 пәтерінде тұратын Қазақстан Халком Кеңесінің бұрынғы төрағасы, 1931-1937 жж. РКФСР Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Ұлттар бөлімінің меңгерушісі Н.Нұрмақов тұтқындалды. «Халық жауының» әйелі ретінде қуғын-сүргін азабын тартқан Нұрмақовтың жұбайы Зүфнүн Нұрмақова осы қаралы күн туралы өзінің естелігінде: «Нығметті БОАК-дегі жұмысынан ұстады. Түнгі сағат 4-те НКВД-ның төрт адамы келіп, үйдің астан-кестенін шығарды. Нені іздеп жүргенін қайдан білейін. Қорқып кеттік. Күніне бәленше адам ұсталыпты деп еститінбіз. Көршіміз маршал Тухачевскийді де ұстап әкетіп еді» дейді [5, 134 б.]. 1937 жылдың 27 қыркүйегінде атылған Н.Нұрмақовқа пантүріктік контрреволюциялық ұлтшыл ұйымға кірді, оның басшылығымен Қазақстанда Кеңес өкіметіне қарсы көтерілістер ұйымдастырылды, зиянкестік, қастандық жұмыстары жүргізілді деген жалған айып тағылды. Сонымен қатар жазықсыз атылғандар Түркменстан ОАК бұрынғы төрағасы, КСРО ОАК төрағасы Н.Айтақов, РКФСР БОАК және КСРО ОАК қызметкерлері Д.Коркмасов, Н.Новиков, М.Чинчевой, Тәжікстан Халком Кеңесінің бұрынғы төрағасы А.Ходжибаев - «Жағалаудағы үйдің» тұрғындары еді.

Жалпы «Жағалаудағы үйден» қуғын-сүргінге ұшырағандар саны 800, оның ішінде әр жылдары барлығы 344 адам атылған. 1937 жылы 308 адам тұтқындалса, оның 104-і атылған [1, 134 б.]. Қуғын-сүргін құрбандарын бірнеше топқа бөлуге болады: жоғарғы эшелондағы партия-кеңес қызметкерлері, әскер басшылары, Ішкі Істер Халық комиссариатының қызметкерлері, бұған дейін ұлттық, автономиялық республикаларда қызмет еткендер т.б. 30-жылдары атылған Орталық Комитет мүшелері 17, Орталық Комитет мүшелігіне кандидаттар 23. Сонымен қатар өндіріс орындарында, экономикада, әр түрлі мекемелерде жұмыс істейтіндер, мәдениет пен өнер саласының қызметкерлері де бар.

1938 жылы 2-13 наурызда «оңшыл-троцкистік антисоветтік блок» ісі бойынша өткен сот процесінен кейін тұтқындалып, соңынан атылған «Жағалаудағы үйдің» тұрғындары: Центрсоюз төрағасы И.Зеленский, РКФСР Жер ісі халкомы орынбасары П.Зубарев, КСРО Орман шаруашылығы халкомы В.Иванов, КСРО Ішкі сауда халкомы А.Розенгольц, бұрынғы КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы және Байланыс халкомы А.Рыков, КСРО Жер ісі халкомы М.Чернов, КСРО ОАК төрағасы Г.Мұсабеков, т.б. болды [1, 200 б.]. Осы үйден пәтер берілген Кеңес Одағының маршалы К.Блюхерді қамауға алған уақытта ол жаңа қонысына көшіп те үлгермеді, тергеудегі азаптау мен қинауға шыдамай

түрмеде қайтыс болды. Н.Голодед тұтқындау кезінде қайтыс болды. Тұтқындалғандар қатарында бірнеше ондаған хатшы-қызметкерлер де болды.

Музей қызметкерлерінің жинастырған мәліметтері бойынша 1938 жылы 147 адам тұтқындалып, соның 144-і атылған [1, 142 б.].

1939 жылы 37 тұрғын атылды. 1940 жылы атылғандар саны 16. Барлық атылған 344 адамның 38-і әйелдер [1, 148 б.]. «Халық жауларының» әйелдері Н.Тухачевская, Н.Рыкова, Л.Полонскаяларға «контрреволюциялық тыңшылықпен айналысты», «күйеуінің қылмысын жасырды» деген айыптар тағылды. Н.Бухариннің әйелі Н.Лукина-Бухарина атылғанға дейін екі жыл Бутырка түрмесінде отырды. Онымен бір камерада отырған В.Славутская өз естелігінде Бухариннің әйелі денсаулығына байланысты қозғала алмайтын болған соң үнемі гипсті корсет киіп жүргенін, тергеу кезінде құқық қорғау қызметкерлері корсетті сындырып тастағаннан кейін оны тергеуге носилкамен көтеріп әкелгенін айтады.

Кенес Одағының барлық аймақтарында лагерьлер жүйесі орналасты. 1929 жылы тұтқындарды шалғай аудандарда ағаш құлату, кесу жұмыстарына пайдалану туралы үкімет жарлығы шықты [1, 215 б.]. Осы жылы жазда орталығы Сыктывкар қаласында орналасқан Ерекше мақсаттағы лагерьлер басқармасы құрылды. 1931 жылы оның орнына Ухта-Печора еңбекпен түзеу лагерьі құрылды. Осыдан кейін жүйелі түрде орталығы Хабаровск болған Қиыр Шығыста, Новосибирскіде, Қарағандыда, Ташкентте, Мордовиядағы Темников, Байкал-Амур т.б. еңбекпен түзеу лагерьлері құрылды [6]. Тұтқындар лагерьлерде азап шекті, оларды ауыл шаруашылығы мен өндірісте ауыр жұмыстарға пайдаланды. 1937 жылғы 1 шілдеге қарай лагерьлерде 788 584 тұтқын болды.

Мордовиядағы Темников лагерьі Москвадан небәрі 400 шақырымда орналасты. «Жағалаудағы үйден» мұнда 28 «халық жауларының» әйелдері кесілген жазаларын өтеді. Солардың ішінде Н.Коркмасова кейіннен Воркутаға, З.Нұрмақова Карелияға, одан соң Қазақстанға ауыстырылды. Осында Р.Радек қайтыс болды. Ф.Крендель-Мороз баласы Володяны түрмеден босатуды сұрап, Ішкі Істер халкомы Л.Берияның атына жазған хатының «қабылданбайтыны» туралы жауап алғаннан кейін өзін-өзі өлтірді. Алайда бұл кезде оның баласы түрмеде қайтыс боп кеткен еді.

Тұтқындардың көбісі Қазақстан лагерьлерінде болды. 1938 жылы АЛЖИР-де «Жағалаудағы үйден» 55 әйел жазасын өтеді [1, 217 б.]. Әуелі Бутырка түрмесіне қамауға алынған тұтқындар кейіннен Мордовиядағы Темников лагерьіне жіберілді. 1938-1939 жж. Карелиядағы Сегежлагқа ауыстырылып, ондағы целлюлоза-қағаз комбинатының құрылыс жұмыстарын атқарды. Ұлы Отан соғысы басталғанда лагерьді немістер басып алуы ықтимал деген күдікпен тұтқындарды басқа лагерьлерге ауыстыра бастады. 1941 жылы 20 тамызда оларды Қазақстандағы АЛЖИР-ге әкелді. Олардың арасында З.Нұрмақова, Н.Сац, Е.Близниченко, Е.Терехова, Н.Төрехұлова т.б. бар. Ақтөбе маңына жер аударылған Тимирязев академиясы экономика факультетінің бұрынғы деканы В.Максимовский 1941 жылдың аяғында сонда қайтыс болды. Осы жылы Ақтөбе облысында маршал М.Тухачевскийдің анасы 63 жастағы М.Тухачевская өмірмен қоштасты. Тұтқындар сондай-ақ Норильск, Краснояр өлкесі, Иркутск, Тобыл мен Томск лагерьлерінде, қиырдағы мұз құрсаңған Колымада азап шекті. Олар жан мен тән азабын қатар тартты, көпшілігі ауыр жұмысқа, ауру мен рухани азапқа төзе алмай қайтыс болды. Қатал тағдырдың тезіне тәні сынғанмен моральдық жағынан мойымағандар да болды. Тұтқындардың жүздерінен, көздерінен олардың қайғы-қасіретін жазбай тануға болатын еді.

1938 жылы ату жазасына кесілген Е.Левина-Розенгольц суретші мамандығын игерген соң 30-жылдардың басында «Жағалаудағы үйде» туған ағасы, Ішкі сауда халкомы А.Розенгольцтің қолында тұрды. 1949 жылы тамыз айында тұтқынға алынған оны Краснояр өлкесіне аттандырып, одан кейін басқа тұтқындармен бірге жылы киімсіз, қаражатсыз, азық-түліксіз қақаған қыста Енисейден әрі тайғаға алып келді. Оның анасы мен қызына жазған хаттары қорқыныш пен үрейге толы. Сондай хаттарының бірінде былай дейді: «Мама, менің қызыма көз қырынды салып жүрші. Мен де, сендер де тағдыр тауқыметін көп тарттық, өздеріңді сақтаңдар, мүмкін бәрі жақсы болатын шығар. Жұмыс өте ауыр. Қатты жүдедім, тойып тамақ ішпеймін. Мұнда аяз 60 градусқа дейін жетеді. 40 градус аязда күні бойы далада ағаш жарамын. Адамдар әр түрлі, көпшілігі мәдениетті... Әзірше лас еденде ұйықтап жүрмін. ... Қымбатты қызым! Салған ақшанды алдым. Ақырындап өз-өзіме келе жатырмын. Маған күш-қуат беретін сені, анамды көремін деген ой. Саған салмақ салғаныма кешір. ...Біздің лагерьден алыс емес бір колхоз бар екен. Онда азық-түлік молырақ, көсемдердің суреттерін салып ақша табуға болады. Бірінші кезекте маған Сталиннің, Лениннің портреттерін салу керек, ендігі тапсырыс бергендер де бар. «Алтын күзді» салсам деймін» деп, оған керекті бояу, қалам, ватман қағаз, щетка т.б. заттарды тезірек жіберуін өтінеді [1, 230 б.]. Осылайша аман қалудың жолдарын іздеп, өмір үшін арпалысқан ол кейін Енисейскіде, одан соң Подтесово кентінде

сылақшы, санитарка, медбике болып жұмыс істеді. 1954 жылы Қарағандыға жіберілген соң, қаладағы театрға суретші-декоратор болып орналасты. 1956 жылы Москваға оралды.

Қуғын-сүргін адамдардың санасында өз ізін қалдырды. Е.Левина-Розенгольцтің шығармашылығында ешкімге ұқсамайтын жаңа бағыт пайда болды. Оның картиналарында ХХ ғасырдың қасіреті көрініс тапты. Дауыл соғып бүгілген, иілген ағаштардан, жүздерін қорқыныш пен үрей, үмітсіздік жайлаған, еңкейіп, тізерлеп қолдарын көкке созған адамдар тобырынан бостандықты аңсаған миллиондаған жазықсыз жандардың аянышты тағдырын көруге болады. Суретшінің аспанды бейнелеуі де ерекше, айналаны нұрға толтыруымен көрерменді өзіне баурап, үмітсізге үміт сыйлап, шарасызды өзіне тартады.

Сталиндік сұрқия саясаттың қасіретін «халық жауларының» балалары да тартты, ата-аналарынан айырылғаннан кейін олардың тағдыры ауыр болды. Оларға «Отанын сатқандар отбасыларының мүшелері» (ЧСИР – член семьи изменников Родины), «халық жауларының» балалары деген айдар тағылды. Бір отбасының балаларына бірге болуға мүмкіндік бермеді, оларды бір бірінен айырып, КСРО-ның түпкір-түпкіріндегі балалар үйлеріне жіберді. Н.Нұрмақовтың балалары Ноян мен Тамараны бірін Саратовқа, екіншісін Пензадағы балалар үйлеріне жіберді. Тамара балалар үйінде қайтыс болды.

«Күнде мектеп дәлізінде бұрышта жылап тұрған балаларды кездестіремін. Бірі еңіреп, өксиді, енді бірі үнсіз жылайды. Бұл менің қатарластарым, төртінші сыныптың балалары. Күні кеше олар жайдары, көңілді еді. Ал бүгін оның бірі жоқ. Ата-анасыз қалған балаларды жүрісінен, жасқаншақтығынан, мұңлы көздерінен бірден байқауға болатын. Жасырынбақ ойнаудың орнына олар түрмедегі ата-анасына айына 5 сом апарып беру үшін таңғы сағат 6-дан кезекке тұратын. Егер бере алмаса, әке-шешесін іздеп басқа түрмелерге баратын. Сәлемдемелерін беретін күні кезек күтіп, 5-6 сағат тұруға мәжбүр болатын, сөйтіп сабақтан қалып қоятын. Бойлары кішкентай болғандықтан ақша қабылдайтын терезеге олардың қолдары жете бермейтін еді. Үлкендер балаларды көтеріп, оларға тізімнен қателеспей ата-аналарын тауып беруге көмектесетін» [1, 134 б.]. Бұл әке-шешесі тұтқындағы Марина Металликованың естелігі. Ата-анасы тұтқындалған жүздеген балалардың өмірі осындай еді.

1937 жылға дейін тұтқындарға туысқандарымен кездесуге тыйым салынды, кейіннен алынып тасталды. Ұзақ жылдар ата-анасын, балаларын көрмегендіктен, зарығып күткен кездесу әсіресе балаларға психологиялық тұрғыдан ауыр тиді. Тағы да Марина Металликованың өміріне үңілейік. Анасын тоғыз жыл көрмеген ол 1945 жылы мерзімі аяқталса да лагерьде өз еркімен жалдамалы жұмысқа қалған анасымен ойша тілдесіп, сұлу бейнесін, мейірімді жүзін қиялында сақтап, жұбатып хаттар жазғанын, кездесуді қаншама жыл күтіп, ақыры лагерьге іздеп барып, онымен қауышқан сәтін былайша жеткізеді:

«Күртеше киіп, орамал тартқан бейтаныс әйел қасыма таяп келді де, қолын созып, жат, қарлыққан дауыспен: «қызым, Маринушка!» деді. Мен батылсызданып, жымыып артқа шегіндім. Сол сәтте қашып кеткім, жерге кіріп кеткім келді. Бұл қартайған, әбден қажыған әйел менің анам екеніне сене алмадым. Оның қарлыққан дауысынан, бөтен иісінен қорықтым.

- Неге үндемейсің, үйдегілер жайында айтсаңшы?
- Шаршадым, ұйқым келді.
- Тамақ ішші, екі күндік паекті саған сақтап қойдым.
- Шаршадым, ұйқым келді.

Анам шамды сөндіріп, екеуіміз қатар кереуетте жатырмыз. Ұзақ үнсіздіктен соң ол осы жылдардың бәрінде менімен кездесуді армандағанын, түрме мен лагерьде көрген қиындықтарын айтты. Менің жаңа анама үйренуіме көп уақыт өтті. Ал мен үйреніп, оны қайта жақсы көре бастағанымда, тағдыр бізді екінші рет ұзақ жылдарға айырды» [1, 221 б.]. Маринаның анасы А.Рябухина Москвадан 101 шақырым жердегі Струнинода бір жарым жыл тұрып, қайыра екінші рет тұтқындалып, 8 жылға Қазақстанға айдалды.

Ересек балалар оқудан, жұмыстан шығарылды. 1937-1938 жж. ата-аналары қамауға алынғаннан кейін әскери-жаттығу училищесінің тыңдаушылары В.Горбачев, В.Кангелари, И.Петерсон т.б. оқудан шығарылып, соңынан тұтқындалды. Он алты жасқа толмағандары балалар үйіне жіберіліп, кәмелет жасына жеткеннен кейін тұтқынға алынды.

Ұлы Отан соғысы басталғанда «халық жауларының» балалары күдіктілер тізімінде арнайы «штрафной батальонға» жіберілді. Сорақысы сол - соғыс біткенше оларға «халық жауының» баласымен бірге «штрафной батальон» деген ат қоса таңылды. Олардың көпшілігі майдан далаларында ерлікпен қаза тапты. Отансүйгіштіктің үлгісін көрсетіп, жауды жеңуге үлес қосып, Жеңіс күніне аман жеткендер де болды. Солардың бірі Н.Нұрмақовтың баласы Ноян Нұрмақов еді.

Ноян Нығметұлы Нұрмақов он сегіз жасында 1941 жылдың желтоқсанында Самара қаласының әскери комиссариатынан соғысқа шақырылып, Оңтүстік-Шығыс майданның 285-атқыштар дивизиясында Сталинград шайқасына, 1943 жылы 2-ші Украин майданында, Воронеж қаласы үшін болған ұрыстарға

қатысты. Оның бөлімшесі жаудың шебін, ұрыс техникасын, барлау жұмыстарын жүргізіп, Кеңес әскерлерінің ілгері жылжуына жол ашып отырды. Жауынгерлік тапсырманы ойдағыдай орындап, «Ерлігі үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдарымен марапатталды. Взвод командирі Н.Нұрмақовты 1945 жылы 18 мамырда «Қызыл жұлдыз» орденімен марапаттау парағында былай делінген: «1945 жылы 6 мамырда 305,5 метрлік биіктікке шабуыл алдында Н.Нұрмақов өзінің взводымен күндіз екі мәрте миналанған ашық алаңға шығып, танкке қарсы қолданатын – 10, жаяу әскерге қарсы 12 минаны залалсыздандырды. Барлығы 74 мина жойып, тазартып, полкке қауіпсіз жол ашты». Соғыс аяқталғаннан кейін ол Германиядағы нысандарды минадан тазартуға жіберіліп, елге 1946 жылдың соңында бір-ақ оралды [7]. Ноян Нұрмақов өзінің «халық жауының» баласы емес, әкесі Нығмет Нұрмақовтай елін сүйген, халқына адал қызмет еткен, ұлтжанды қайраткердің ұрпағы екенін осылай дәлелдеді.

Соғыс аяқталғаннан кейін кәметке толған «халық жауларының» балаларын, жас жігіттер мен қыздарды тұтқындай бастады. Оларды жауды жеңуге үлес қосқаны да құтқарып қала алмады. Әкелері, енді бірінің шешелері атылған олардың тергеу ісінде бәріне ортақ «халық жауының қызы немесе ұлы болғаны үшін сотталған» деген жазу болды. Балаларынан ата-аналарының «жау» екенін мойындап, бас тартуды талап етті. Солардың бірі әкесі 1939 жылы атылған, өзі 1949 тұтқындалған Юрий Базилевич болды. Жауап алу кезінде тергеушілер оған: «Жүздеген нағыз кеңес адамдары – халық жауларының балалары – өздерінің ата-аналарынан бас тартты, ал сіз олай етпейсіз. Кеңестік соттың әділдігіне сенбейтінді-гіңізбен салыстырғанда сіздің майданда болғаныңыз түкке тұрмайды» деп сенімсіздік білдірді [1, 237 б.].

Егер сталиндік қуғын-сүргін қаншалықты қатал, қатыгез болса, қарапайым өмірдегі адамдардың ниеті мен пейілі керісінше болды. Сталинизм олардың жүректеріндегі мейірім мен жылылықты сөндіре алмады. Адамдар ізгілік, қайырымдылық сияқты адами құндылықтарын жоғалтпады. Ата-анасыз қалған балаларды мұғалімдері мен тәрбиешілері қамқорлығына алды. Материалдық жағдайларын жақсарту үшін олардың күнкөрістеріне, жұмыс істеп қаражат табуларына көмектесті. Жоғары сыныпта оқитындарын еңбекке үйретіп, сабақ беруге тартты. Солардың бірі Ирина Ориент сабақ беріп, қаражат жинап, 1941 жылы алғаш рет АЛЖИР - дегі анасымен кездесуге келді.

Қуғын-сүргін құрбандарының өздерінің отбасы мүшелеріне, балаларына жазған хаттары тұтқындардың лагерьдегі басынан кешкен ауыр, азапты өміріне куәландырып қана қоймай, олардың жан қайғысын тереңнен сезініп, түсінуге көмектеседі. Бостандық сағатының соғатынына үміт отының сөнбеуіне дәнекер болған да сол хаттар. Қайғы мен мұң, сағыныш пен махаббат, адамның өмірге деген ерік-жігері мен құлшынысы астасып жатқан ол хаттарды толқымай, тебіренбей оқу мүмкін емес. Адам төзгісіз ауыр жұмыстарға жегіліп, суық, лас, тар қапаста өмір сүрген тұтқын әйелдердің қайраты мен қажырлылығы таң қалдырады. «Халық жауларының» әйелдері елде болып жатқан жайларға бей-жай қарай алмайды, алаңдайды, көп білгілері келеді, ел өміріндегі жағымды өзгерістерге қуанады. Оларды қызықтырмаған нәрсе кемде-кем. Темір тордың арғы жағында отырса да, еліне, қоғамға пайдалы болғысы, майданға барып, туған Отанын қорғағысы келеді. Олар өз жағдайынан гөрі балаларының жағдайына, олардың мектептегі оқу үлгерімі мен бос уақытта немен айналысып жүргеніне дейін алаңдайды. Сонымен қатар өз өмірлері туралы, түрмеде өз білімдерін қалай жетілдіріп жүргені, оқыған кітаптары туралы баяндайды. Отбасы мен Отанының қамын қатар қойған әйелдердің іс-әрекеті ерлікпен пара-пар.

Т.Мягкова жеті жыл айдауда жүргенде Верхнеуральскдегі саяси изоляторда, Астрахань, Қазақстандағы Шалқар мен Орал, Алматыдағы түрме, лагерьлердің барлығында болып, соңынан қиырдағы Қолымадан бір-ақ шықты. «Маған хат жазуды үзбедер, менің бар өмірім сонда» - дейді ол туыстарына, қызы Радаға жазған хатында. «Көбірек, жиі жазыңдар, Рада жайында, тағы да Рада жайлы жазыңдаршы. Бәрі өтер, бәрі жақсы болады. Мені жақсы көріңдер, күтіндер – мен сендерге ораламын, әлі-ақ, бәріміз бұрынғыдай бақытты боламыз. Балалар туралы көп жазыңдар. Мен үшін сендерден келген кез келген ұсақ-түйектің өзі алтынмен пара-пар. Хаттар – менің туған ошағымның бөлшегі» [1, 222 б.].

АЛЖИР-дегі тұтқын әйелдерге туыстарымен хат-хабар алысуға ресми түрде 1939 жылы көктемде рұқсат етілді. Ю.Трифоновтың отбасында Қазақстанда айдауда болған анасының балалары мен туыскандарына жолдаған сарғайған хаттары сақталған. Хаттар мазмұны лагерьдегі әр адамның басынан өткен тағдыр тауқыметін, жүрек сыздатар сағынышын, сағы сынбаған, рухы түспеген батылдықты, өрлікті, сұм соғысқа деген жиіркенішті бейнелейді. Сондай хаттардың бірі 1941 жылы желтоқсан айында жазылыпты.

«Сендердің бақытты және көңілдерің шат болуын тілеймін. Өзім де сондай болуға тырысамын. Бірақ «бақытты болу» қолымнан келе бермейді, әрине, мұның бәрі уақытша.... Салған сәлемдемелеріңді, пиманы алдым, туфлимен екінші қыс 40 градус аязға шыдамас едім».

«1942 жыл. маусым. Осынша суық пен қорқыныштан кейін сендердің жандарыңа барып жылынғым келеді. Хатты жаңа жұмыс орны Долинкадан жазып отырмын. Онда да, мұнда да көңілім тыншыр емес. Тек сендермен бірге болғанда ғана жаным жай табатынын білем».

«1942 жыл. 15 қыркүйек. Сұрапыл соғыс! Қаза тапқандар үшін жаным ауырады. Ең болмаса медбике болып майданға барғым келеді. Бірақ мені жібермейді ғой» [1, 228 б.].

Еңбекпен түзеу лагерлеріндегі тұтқындар арзан, тегін жұмыс күші ретінде елдің экономикасы мен индустриясының, ауыл шаруашылығының дамуына үлкен үлес қосты. Олардың қолымен тайганың батпақты, сызды ормандарында құрылысқа керекті ағаш дайындалды, жолдар, алып өндіріс орындары салынды. Ұлы Отан соғысы жылдары тұтқындар тылда жанкешті еңбектің үлгісін көрсетті. Ұлтына, нәсіліне қарамастан олардың барлығын отансүйгіштік сезім, жауға өшпенділік, жеңіске деген үміт, әділеттіліктің орнайтынына деген сенім біріктірді, сөйтіп, жеңісті жақындатты.

1937-1939 жж. «ату жазасы» берілмегендер түрмелер мен лагерлерге 8-15 жылға айдалды, «халық жауларының» әйелдеріне 5-8 жыл берілді. 40-жылдардың екінші жартысында кесімді мерзімі біткендер бостандыққа шыға бастады. Енді олар бейбіт өмірдегі қиындықтарға тап болды – олардың ел астанасында, облыс және өндірісті орталықтарда тұру құқығы болмады. Сондықтан адамдардың көбі күнкөріс қамымен әрі жырақтағы балаларын асырау үшін лагерлерде ерікті жалдамалылар ретінде қалып қойды. Мұндай әділетсіз шектеулер олардың өз отбасыларына оралуын ұзақ жылдарға алыстатты.

Бостандыққа шыққандардың балаларымен қауышуы оңай болған жоқ. Олар түрмелер мен лагерлерден КСРО-ның барлық балалар үйлеріне хат жолдады десек артық емес. Көпшілігі тіпті балаларының өлітірісінен хабарсыз болды. Өйткені, «халық жауларының» балаларын бір бірінен ажыратып жіберген болатын. Айырылысу жылдары текке кетпеді, тағдыр салған жараны ұмыту оңай емес еді. Балалар ата-аналарына бірден үйренісіп кете алмады, өзара түсінісу ұзақ уақытты қажет етті. Олардың жүректеріндегі сызды жібіту, оның кілтін табу қиын болды. Әрбір екінші ана осындай күй кешті. Жазушы Ю.Трифоновтың «Время и место» романының кейіпкері «Антипов лагерден Москваға оралған анасымен кездеседі. Одан «паровоздың иісі шығады». Арада біршама уақыт өткен соң Антиповтың әпкесі анасымен қарым-қатынас жасаудың, сөйлесудің қиын екенін айтып, егіліп жылады». Бұл боямасыз өмір шындығы болатын.

Сталиндік саясаттың сұрқиялығы, оның халықтың сана-сезімін улағаны, елді жайлаған үрей мен қорқыныштың сананы билеп алғаны соншалық - балаларының ата-аналарының «халық жауы» екеніне сенген жағдайлар да кездесті. «Жағалаудағы үйдегі» музейде сақталған 1938 жылы атылған кеңестік партия қайраткері, 1935-1937 жж. БКП(б) ОК әкімшілік-саяси бөлімінің меңгерушісі И.Пятницкийдің әйелі Ю.Соколова-Пятницкая өзінің күнделігінде алғашқыда күйеуін «халық жауы» дегенде ұлы Володя мен екеуі сене бастағанын жазады. Ал енді біреулер қайтыс болған, кейбіреулер тіпті тірі қалған ата-аналарын ақталса да сол күйі мойындамай кеткен.

40-жылдардың аяғы 50-жылдардың басында бостандыққа шыққандардың көпшілігін қайыра лагерлер мен түрмелер күтіп тұрды. Оларға Красноярск және басқа да қиырдағы алыс өлкелерге «өмір бойы айдауда» болу сыбағасы тиді. Солардың арасында «Жағалаудағы үйден» Е.Власова, Г.Брук, Л.Гаврилов, Н.Демченко, М.Диманштейн т.б. болды. Л.Гаврилов Красноярск өлкесіне бармас бұрын жазасын Колымада өтеген болса, 1938 жылы тұтқындалған Н.Демченко Карлагта, Горький облысындағы Унженск лагерлерінде болғаннан кейін соңғысында өз еркімен жалданып жұмысқа қалған еді. Алайда қайта тұтқындалып, 1946 жылы маусым айында Красноярск өлкесінің Туруханск ауданына өмір бойына жіберілді. 1938 жылы тұтқындалған бұрынғы КСРО Тамақ өнеркәсібі халкомының орынбасары В.Катанян-Ломтатидзе Норильскіде тиісті мерзімін өтеген соң, 1947 жылы қайыра 10 жылға Красноярск өлкесіне айдалып, онда 1955 жылға дейін болды.

Мынаны айтқымыз келеді, мерзімін өтегендердің екінші рет сотталатындай ешқандай қылмысы болған жоқ. Ол үшін Сталин мен ол идеологы болған құқықтық жүйеге тән негізсіз күдік пен секем алу жетіп жатты. Кез-келген нәрсе сылтау болды. Мысалы, әйелдердің өздерінің, болмаса тұтқындағы күйеулерінің жазықсыз екендігін айтып, босатуды сұраған өтініштері оларды қайыра түрмеге тоғытуға себеп болды. Е.Серебровская алғашқы жазасын АЛЖИР-де өткеріп, 1946 жылы Ресейге оралады. 1932-1937 жж. КСРО Ауыр өнеркәсіп халкомының орынбасары болған, 1938 жылы 10 ақпанда атылған күйеуі А.Серебровскийдің халыққа сіңірген зор еңбегін айтып, 1948 жылы Сталинге хат жазғаннан кейін ұзамай қайта тұтқындалды. Екінші рет ол «халық жауының» әйелі ретінде емес, жеке қылмыскер ретінде сотталып, Мордовиядағы Темников лагеріне айдалып, жазықсыз 1955 жылға дейін отырды.

Сталиндік саясаттың қанды шеңгеліне іліккендер арасында қуғын-сүргінді өз қолымен жүргізіп, оған үлес қосқандар да болды. Солардың ішінде 1935-1936 жж. Қазақстанның Ішкі Істер халкомы С.Реденс,

Сталинге өте жақын болған, 1938-1953 жж. КСРО Ішкі Істер халкомы, Ішкі Істер министрі Л.Берияның өзі де бар. 1953 жылы 23 желтоқсанда атылған Л.Берия «Жағалаудағы үйде» көп тұрмаған, пәтеракыны жеңілдікпен төлейтіндер тізімінде тіркеліпті.

Сотталғандардың көпшілігі істерінде «қылмыс құрамының болмауы» себепті ақталды. Саяси ақтау науқанының аяғына дейін жүргізілмегені, жартыкештігі белгілі. «Халық жауы» категориясында биліктің жоғары эшелонында болған Кеңес Одағының аса ірі қайраткерлері, «Жағалаудағы үйдің» тұрғындары А.Розенгольц, И.Смигла, М.Чернов, «оңшыл оппозиция» бойынша атылған А.Рыков және басқалар қалып қойды.

Шындығында сол кезеңде Сталин ойлағандай оның жеке дара билігіне қауіп төндіретіндей ұйымдасқан оппозицияның құрылуына алғышарттар болған жоқ. Наразылық пен басқаша көзқарастағылардың стихиялық және аз ғана көріністері басылып тасталды [7, 326 б.]. Қайта құру кезеңіндегі демократиялық үрдістердің лебімен 1988 жылы ақпанда «оңшыл оппозиция» бойынша атылған қайраткерлер толық ақталды.

Қорытынды. Сонымен Т.И. Шмидттің «Время, люди и судьбы «Дома на набережной» атты деректі повесін зердеден өткізу тоталитарлық мемлекеттің қылмысын ашып көрсетуге қосылған үлес болды. Кеңес Одағында қуғын-сүргін құрбандарын ресми тұрғыда саяси ақтау бірінші рет 50-жылдардың екінші жартысында, екінші рет 80-жылдардың соңы мен 90-жылдардың басында жүрді, құжаттарда барлығына бірдей «қайтыс болғаннан кейін ақталды» деп көрсетілді. Алайда сынған тағдырлар, денсаулығынан айырылған, моральдық тұрғыдан мүжілген, рухани жасыған, бөгде, басқа елде, кейде жалғыздықта, қоғамнан оқшау, басқалардың, тіпті туыстарының түсінбеушілігімен өрілген өмір жалғаса берді. Ол үшін ешкім кешірім сұраған жоқ. Алдағы уақытта тағдырлары қуғын-сүргінмен қатар келіп, оған куә болған, оның құрбаны болғандардың берген деректемелерін зерттеу бағытындағы жұмыстар моральдық жағынан да, дерекнамалық мәні жағынан да маңызы арта түсетіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шмидт Т.И. *Время, люди и судьбы Дома на набережной: документальная повесть.* – М.: Возвращение, 2015. – 304 с.
2. *Власть Советов. Журнал ВЦИК.* - 1936 г. № 16, 31 августа. – С. 1-8.
3. *Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938.* Под. ред. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов и др. – М. - 2004. – 736 с.
4. *Власть Советов. Журнал ВЦИК.* - 1937 г. №2, 31 января. – С. 1-4.
5. Салқынбек Д., Қабдөшев Б. *Тұғыры биік тұлғалар. Зерттеулер.* – Алматы, 2011. – 204 б.
6. Иванова Г.М. *История ГУЛАГа. 1918-1958.* / Монография. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2015. – 416 с.
7. Шалқар Ж. *Алмас қылыш таттанбайды. // Орталық Қазақстан - 7 мамыр, №48 (22 789).* - 2020.
8. Хаустов В., Самуэльсон Л. *Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг.* / Монография. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2010. – 432 с.

References:

1. Schmidt's T.I. *«Vremya, lyudi i sudby «Doma na naberezhnoy»: documentary story.* – М.: Return, 2015. - 304 p.
2. *Power of the Soviets. Journal of the All-Russian Central Executive Committee.* - 1936 № 16, 31 August. - 1-8 p.
3. *Lubyanka. Stalin and the NKVD's Main Directorate of State Security. Stalin's archive. Documents of higher bodies of party and state power. 1937-1938.* Under. ed. A.N. Yakovleva; compiler. V.N. Haustov et al. – М., 2004. - 736 p.
4. *Power of the Soviets. Journal of the All-Russian Central Executive Committee.* - 1937 №2, 31 January. - 1-4 p.
5. Salkynbek D., Kabdoshiev B. *High pedestals. Research.* - Almaty. - 2011. - 204 p.
6. Ivanova G.M. *History of the Gulag. 1918-1958.* / Monograph. - М.: Russian Political Encyclopedia (ROSPEN), 2015. - 416 p.
7. Shalkar Zh. *The diamond sword does not rust // Central Kazakhstan - May 7, №48 (22 789).* - 2020.
8. Khaustov V., Samuelson L. *Stalin, NKVD and repressions 1936-1938.* / Monograph. - М.: Russian Political Encyclopedia (ROSPEN), 2010. - 432 p.

УДК 94(470)
МРНТИ 03.23.07

10.51889/5885.2022.98.16.022

А.К. Бегалиева*¹, Г.С. Айдарбекова², Ж.А. Жуматаева³

¹старший преподаватель КАЗНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
E-mail: aysha.1958@mail.ru

²к.и.н., и.о.доцента кафедры истории Казахстана и социально-общественных дисциплин ЮКМА
г. Алматы, Казахстан

³старший преподаватель, магистр, сектора права университета «Мирас»
г. Алматы, Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ О КАЗАХАХ В НАСЛЕДИИ Н.АБРАМОВА И М.Н.ГАЛКИНА

Аннотация

В данной публикации авторы ссылаясь на богатейший и бесценный первоисточник материалов «Туркестанского сборника» проанализировала основные вехи научно-исследовательской деятельности в Туркестанском крае известного дореволюционного российского исследователя, действительного члена Русского Географического общества Н.А. Абрамова и его вклада в развитие истории и этнографии казахского народа. В публикациях данного исследователя подчеркивается самобытная национальная культура казахского народа, его искренность, гостеприимство, непосредственность, поэтическая душа, богатство духовно-нравственных ценностей, трудолюбие и веротерпимость. Также научно дифференцированы этнографические записи о казахах в наследии Н.Абрамова и М.Н. Галкина. Часть материалов книги М.Н.Галкина относится прямо к нашему региону и киргиз-кайсакам. Но сведений о Киргизской Степи тех времен и населяющем ее народе в книге Галкина очень много. Так, первый, и очень интересный, материал о туркменах восточного берега Каспийского моря. Но туркмены очень тесно сталкивались с киргиз-кайсаками Западного-Казахстана, о чем много и пишется в этом материале. Особо стоит обратить внимание на работу М.Н. Галкина «Сведения о местах расположения Киргизских родов Оренбургского края». Интересны размещаемые ими дорожки (маршруты движения с указанием пригодных точек остановок, расстояния, примет местности и т.д.), в том числе и по нашим местам.

Ключевые слова Традиционный образ жизни, быт и культура, направление путей перекочевков, расселение, занятия, хозяйство

А.К. Бегалиева *¹, Г.С. Айдарбекова², Ж.А. Жуматаева³

¹ Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, аға оқытушысы.
Алматы қ., Қазақстан
E-mail: aysha.1958@mail.ru

² т.ғ.к. Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доцентінің м. а.
Алматы қ., Қазақстан

³ «Мирас» университетінің аға оқытушысы, магистр
Алматы қ., Қазақстан

Н.АБРАМОВ ПЕН М.Н. ГАЛКИН МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗБАЛАР

Аңдатпа

Авторлар бұл басылымда «Түркістан жинағынан» алынған материалдардың ең бай және баға жетпес бастапқы қайнар көзіне сілтеме жасай отырып, революцияға дейінгі әйгілі орыс зерттеушісі, Орыс Географиялық қоғамының толық мүшесі Н.А. Абрамовтың Түркістан өлкесіндегі ғылыми-зерттеу қызметінің негізгі кезеңдерін және оның қазақ халқының тарихы мен этнографиясын дамытуға қосқан үлесін талдады. ... Бұл зерттеушінің жарияланымдары қазақ халқының төл ұлттық мәдениетін, оның шынайылығын, қонақжайлылығын, ақындық жанын, рухани-адамгершілік құндылықтардың байлығын, еңбексүйгіштік пен төзімділікті ерекше атап өтеді. Сонымен қатар Н.Абрамов пен М.Н. Галкин мұрасындағы қазақтар туралы этнографиялық жазбалар ғылыми тұрғыдан сараланған. М.Н. Галкинаның

кітабындағы материалдың бір бөлігі тікелей біздің өңірге және қырғыз-қайсақтарға қатысты. Бірақ Галкинаның кітабында сол кездегі қырғыз даласы мен ондағы халықтар туралы көп нәрсе бар. Олай болса, Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы түрікмендер туралы бірінші және өте қызықты материал. Бірақ түрікмендер Батыс Кейп провинциясының қырғыз-қайсақтарымен өте қатты қақтығысты, бұл туралы бұл материалда көп жазылған. М.Н. Галкинаның «Орынбор өлкесіндегі қырғыз тайпаларының орналасуы туралы мәліметтер» еңбегі ерекше назар аударуға тұрарлық.

Түйін сөздер: Дәстүрлі өмір салты мен мәдениеті, көші-қон жолдарының бағыты, шаруашылығы, тұрмысы

A.K.Begalieva *¹, G.S.Aidarbekova², Zh.AZhumatayeva³

¹Senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

E-mail: aysha.1958@mail.ru

² Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan

Almaty, Kazakhstan

³Zhumatayeva Zh.A. Senior Lecturer, Master's Degree, Law Sector of Miras University

Almaty, Kazakhstan

ETHNOGRAPHIC NOTES ON KAZAKHS IN THE HERITAGE OF N.ABRAMOV AND M.N.GALKIN

Abstract

In this publication, the author, referring to the richest and invaluable primary source of materials from the "Turkestan Collection", analyzed the main milestones of research activities in the Turkestan Territory of the famous pre-revolutionary Russian researcher, full member of the Russian Geographical Society N.A. Abramov and his contribution to the development of the history and ethnography of the Kazakh people ... The publications of this researcher emphasize the original national culture of the Kazakh people, its sincerity, hospitality, spontaneity, poetic soul, wealth of spiritual and moral values, hard work and tolerance. Ethnographic records about Kazakhs in the heritage of N.Abramov and M.N. Galkin are also scientifically differentiated. Part of the material in the book by M.N. Galkina refers directly to our region and the Kyrgyz-Kaisaks. But there is a lot about the Kyrgyz steppe of those times and its peoples in Galkina's book. So, the first, and very interesting, material about the Turkmens on the eastern shore of the Caspian Sea. But the Turkmens clashed very closely with the Kirghiz-Kaisaks of the Western Cape Province, about which much has been written in this material. The work of M.N. Galkina "Information on the location of the Kyrgyz tribes of the Orenburg region" deserves special attention.

Interests are placed in the names of roads (traffic routes indicating suitable stopping points, distances, landmarks, etc.), including our places.

Keywords Traditional way of life, way of life and culture, direction of migration routes, resettlement, occupation, economy.

Введение. Провозглашение Независимости Республики Казахстан, рост национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, создали благоприятные предпосылки для возрождения исторической памяти, прошлого и корней того или иного народа. Касаясь достижений и успехов Независимого Казахстана, нынешний Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев в своей программной статье отметил: «В нынешнем году исполнилось ровно 30 лет со дня провозглашения Независимости Республики Казахстан. Это важное историческое достижение нашего многонационального народа Казахстана, об этом радостном и счастливым дне мечтали наши далекие и мудрые предки, борясь на протяжении всей своей многовековой истории против иноземных захватчиков. Хотя эти 30 лет кажутся небольшим мгновением, но тем не менее оно вобрало в себя немало драматических и трагических событий, имевших место в жизни того или иного народа. Безусловно, Независимость досталось нашему народу ценой утраты значительных людских потерь и естественных сырьевых ресурсов. В рамках юбилея Независимости мы должны особо подчеркнуть роль и место ряда известных казахстанских личностей в мировой истории, и преподнести подрастающему молодому поколению боевой опыт, знания и наследие, которые были унаследованы ими от их предков» [1].

На наш взгляд, Президент Казахстана Касым Жомарт Кемелович Токаев безусловно прав в своей научно-аргументированной оценке, ибо благодаря нашим мудрым предкам мы смогли возродить и восстановить утраченные и забытые национальные и духовности ценности своего народа, укрепить единство и сплоченность народов Центральной Азии. Однако тернистый путь наших предков на пути к Независимости был трудным и сложным, невзирая на создаваемые царскими и советскими колонизаторами преграды и препятствия.

После завоевания территории Средней Азии и Казахстана началось планомерное и целенаправленное исследование истории, культурно-бытовых особенностей, менталитета, традиционного уклада жизни народов Туркестанского края. Безусловно свой весомый вклад в изучение истории и этнографии тюркских народов внесли прогрессивные и яркие представители российской научно-интеллектуальной элиты края, которым были чужды такие понятия как фальсификация, деградация, искажение памяти и прошлого того или иного народа.

На наш взгляд, подавляющая часть российской научно-интеллектуальной элиты Туркестанского края с объективных и правдивых позиций изучали историю, быт и культуру казахского народа, невзирая на прессинг и давление со стороны российских военных чиновников и офицеров Генерального штаба.

В историческую летопись Туркестанского края достойно вписались имена многих известных дореволюционных российских исследователей, таких как, П.П. Семенова-Тянь-Шанского, В.В. Бартольда, В.В. Радлова, Н.А. Северцева, Н.П. Остроумова, Н.И. Веселовского и многих других, оставивших яркий и неизгладимый след в мировой истории.

Среди них особо хотелось бы отметить известного дореволюционного российского исследователя Н.А.Абрамова, автора ряда интересных и содержательных трудов по истории и этнографии народов Центральной Азии.

Методология. В данной коллективной научной публикации авторы предприняли попытку научного переосмысления основных аспектов этнографии казахского народа, опираясь на современные новые теоретико – методологические подходы. Вместе с тем широко были использован метод сравнительного анализа источников, ибо любой первоисточник нуждается в первую очередь в переосмыслении и обобщении. Помимо этого, использовались и другие методы, такие как метод историзма, системный и другие.

Основная часть. Как отмечает известный российский исследователь В.В. Меньшиков: « Будущий исследователь истории и этнографии народов Туркестана Н.Абрамов родился 17 апреля 1812 года в Кургане в семье священника. В начале он обучался в Тобольской духовной семинарии, а затем после ее окончания с целью пополнения и расширения научных знаний поступил Московскую духовную семинарию. Но впоследствии он решительно меняет свои ориентации, отказывается от продолжения учебы в вышеуказанном заведении, и даже выходит из сословия. Затем он приступает к преподавательской деятельности читает ряд гуманитарных дисциплин в семинарии, параллельно занимается исследованием архивных документов и материалов. В скором времени он переходит на государственную службу в ведомство Министерства народного просвещения, занимая должность смотрителя уездных училищ Березова, Тюмени и Ялуторовска. В начале 1850-х г. он переезжает в Омск и становится начальником в главном управлении Западной Сибири. С 1854 года и до конца своей жизни Н.А. Абрамов был тесно связан с Восточным Казахстаном и Средней Азией. В 1870 году Н.Абрамов скоропостижно скончался в г. Семипалатинске. Глубокий знаток культуры и быта казахского народа Н.А. Абрамов являлся членом ряда культурно-образовательных учреждений Туркестана» [2].

Таким образом, как отмечает В.В. Меньшиков: « Н.А. Абрамов оказался связан с рядом сибирских и среднеазиатских городов: Курган, Тобольск, Березов, Тюмень, Ялуторовск, Омск, Семипалатинск, Усть-Каменогорск и др. Везде исследователь занимался изучением местных архивохранилищ и исторических достопримечательностей, публикуя в разных изданиях результаты своей работы. Творческое наследие Н.А. Абрамова оказалось весьма разнообразным по тематическому и географическому охвату – этнографические, исторические, археологические, источниковедческие, топонимические, географические исследования от Сибири до Средней Азии. Он был действительным членом Императорского Русского географического общества, а также членом-корреспондентом Тобольского физико-медицинского общества и Общества любителей естествознания при Московском университете. Это разнообразие, по-видимому, и стало причиной отсутствия до сих пор глубокого комплексного анализа всего творчества Н.А. Абрамова. Примечательно, что творчество Н.А. Абрамова попало в поле зрения известного русского литературного критика, историка литературы и библиографа С.А. Венгерова. Статья о Николае Алексеевиче была включена в его грандиозный по замыслу «Критико-библиографический словарь

русских писателей и ученых» (к сожалению, проект не был реализован полностью, в 1889-1904 гг. вышло 6 томов). С.А. Венгеров, пытаясь оценить значение творческого наследия исследователя, отмечал его значительный объем – около ста статей, но искренне заявлял, что «трудно указать какая из них представляет наибольшую ценность». Еще одно замечание известного критика и библиографа, часто цитируемое, но, думается, не вполне справедливое: «Каждая заметка и статья Абрамова ничего особенного собою в отдельности не представляет, но многие десятки таких заметок и статей составляют уже драгоценный вклад в науку». Итак, творческое наследие Н.А. Абрамова велико и весьма разнообразно. Оно требует, с одной стороны, комплексного, а с другой – более детального анализа. Перспективной выглядит задача полноценного переиздания, по крайней мере, наиболее оригинальных и значимых работ Н.А. Абрамова, отражающих разнообразные интересы исследователя. Практически не затронутой в биографических исследованиях осталась административная деятельность Николая Алексеевича, а также судьба его потомков [3].

На наш взгляд, оценки В.В.Меньшикова вполне правдивы, объективны и научно аргументированы.

Н.А.Абрамов является автором ряда научных публикаций посвященных истории и этнографии народов Центральной Азии. В своей интересной статье «Город Капал с его округом» автор осветил реальную историческую картину прошлого кочевников – номадов, их традиционный уклад жизни, быт и культуру, занятия, хозяйство и т.д.

Характеризуя особенности традиционного уклада жизни, быта и культуры и занятия номадов, автор отмечает: «Основным занятием кочевников является кочевое и полукочевое скотоводство, но как замечает автор, среди них были и те которые занимались в некоторой степени и земледелием, сеяли рожь, пшеницу, просо, охота и ловля хищных зверей являлось в своем роде забавой и развлечением для кочевников». В вышеуказанной публикации автора дается описание традиционного жилища кочевых казахов, ее детали, устройство, роль и место в традиционном быту номадов. Например, в ней указано, что: «киргизы (казахи – авторы) живут в своих переносных жилищах в кибитках или юртах. Ее основу составляют связанные между собой органически деревянные решетки, которые образуют параболический круг. Вся полусферическая форма кибитки (юрты – авторы) покрываются сверху толстыми кошмами, наверху остается отверстие, для выхода дыма, внутри кибитки (юрты – авторы) на земле застелены кошмы, а у зажиточных киргизов (казахов – авторы) богатые, украшенные национальным орнаментом ковры и подушки. Зимой кибитка (юрта – авторы) обтягивается со всех сторон толстым слоем войлока в два ряда. У зажиточных киргизов (казахов – авторы) кибитки (юрты – авторы) состоят из белых кошм. В качестве топлива кочевники использовали камыш и тезек – лошадиный, бараний помет, который служил для кочевников для приготовления пищи и обогрева юрты. Киргизы (казахи – авторы) употребляют в пищу в основном мясо и молоко, отчасти в пищевом рационе использовали хлеб и просо, летом в большинстве случаев использовали кумыс кобылье молоко, скота закалывали в исключительных случаях» [4].

Из выше изложенной цитаты автора вытекает вполне справедливый вывод, что хозяйство казахов в рассматриваемый нами период времени носило комплексный характер. Помимо кочевого и полукочевого скотоводства, казахи занимались земледелием, охотой, рыболовством, бортничеством, садоводством, бахчеводством.

Характеризуя воинские доспехи и снаряжения кочевых казахов, Н.А. Абрамов пишет: «Вооружение киргизов (правильнее казахи – авторы) состоит из длинного копья, на конце которого прикреплен железный наконечник, айбалта маленький топорик, с длинной рукояткой, под которым закрепляется острое железное лезвие, соил длинная палка около двух с половиной аршин, который изготавливается из березы. Ружья у кочевников встречаются очень редко» [5].

Таким образом, автор смог, верно, перечислить основные разновидности холодного оружия и их применения в военных действиях против иноземных захватчиков.

В этой же статье автор с большой теплотой подчеркивает родство казахов со степью. В частности исследователь пишет: «Киргизы (правильнее казахи – авторы) могут безошибочно определить направление и движение полярной звезды темир – казык, проезжая в темную и лунную ночь через неизвестные кочевнику местности, они ни при каких обстоятельствах не сбиться с пути. При передвижении через свои родные степные просторы, они всегда ориентируются по движению звездных светил» [6].

Мы полностью разделяем точку зрения автора, и считаем, что он смог, верно, отразить их талант и зоркость при определении маршрутов и направлений.

Помимо этого, автор труда приводит ряд сохранившихся в народной памяти преданий и легенд, которые вызывают глубокий интерес у представителей научной общественности вплоть до настоящего времени. Как отмечает автор статьи: «В Копальском уезде располагаются немало древних надгробных

памятников, которые вызывают повышенный познавательный интерес и читателей. К ним можно отнести и памятник Гингек, которая сделана из камня, высота ее составляет 4 метра, внутри ее расположена каменная статуя. Здесь согласно народным преданиям киргизов (казахов – авторы) жена джунгарского хана Гингек. Один известный лама сказал ей, чтобы она не оставалась на ночлег в этих местах, ибо она может погибнуть от укуса каракурта, но она ослушалась, и вскоре действительно погибла от укуса этого ядовитого насекомого. Кроме того, автор пишет, что в верховьях речки Кору (недалеко от Копала), в Малом Алатау, впадающим до реки Или сохранился вплоть до настоящего времени ров, который по видимому служил границей между соседними народами. Киргизы (правильнее казахи – авторы) отмечают, что в народной памяти сохранилось предание, в котором упоминается этот ров. Когда то в этой части казахских степей, кочевал легендарный хан Джаныбек, его сын ездил верхом на молодом жеребце. Однажды он далеко удалился от места кочевьев своего аула, и жеребец увез его в стадо куланов – диких лошадей. Долго искали его сородичи, и наконец, обнаружили растоптанное тело мальчика дикими куланами. Узнав об этом, хан велел выкопать глубокий ров и загнать туда куланов, а затем приказал истребить их своим воинам» [7].

В этой прекрасной и интересной легенде есть определенная доля правды, ее сюжеты и отдельные эпизоды идентичны с легендой о трагической гибели легендарного хана Джочи, который погиб во время облавной охоты на диких куланов.

В другой статье «Станица Верхлепсинская с окрестностями» Н.А. Абрамов характеризуя занятия жителей этого края, верно, подчеркивает, что: «Хлебопашество занимает первостепенное место в традиционном хозяйстве местных жителей. Почва действительно плодородна и дает хороший урожай. Их пашни находятся недалеко от их поселений» [8].

Также в этой же статье автор отмечает, что: «по народным преданиям киргизов (казахов – авторы) в Чубарагачской долине располагались летние стоянки джунгарских ханов. Там в вершинах Лепсы находится высокий земляной курган, обложенный камнями. На этом возвышении джунгарский хан якобы чинил суд и расправу, собравшимся джунгарами, и около этого кургана были разные общественные совещания, празднества и увеселения» [9].

В статье «Алматы или укрепление Верное» автор указал ареал расселения и места кочевков казахов Старшего жуза. По данным исследователя: «В окрестностях Алматов то есть (Алматы – авторы) кочуют киргизы (казахи – авторы) Большой орды. Они делятся на четыре главные роды. Сийкым, Будбай, Чимыр и Джаныс. И здесь же автор приводит количество кибиток, родов и племен Старшего жуза, их месторасположения, направления путей их передвижений и т.д.» [10].

В этой статье приводятся ценные факты, касающиеся торгово-хозяйственных связей казахов с соседними государствами. Как отмечает автор: «В поисках обмена, либо продажи товаров в Петропавловск, Семипалатинск, Казалинскую губернию очень часто приезжали русские купцы, казачье сословие из отдаленных Российских губерний, а также татары. В окрестностях Алматов то есть (Алматы – авторы) производилась продажа скота у киргизов (казахов – авторы) для соседних народов» [11].

Мы разделяем точку зрения Н.Абрамова и считаем, что торговля как внутренняя, так и международная давала огромную прибыль и доходы как кочевникам, так и оседлым народам, и в том числе российским и зарубежным купцам и торговцам.

Кроме того, автор приводит интересные предания о сохранившихся до наших дней памятников прошлого и старины. Так, например, автор пишет, что: «В окрестностях Алматов (Алматы – авторы) расположены 40 значительных курганов, или земляных насыпей, сделанных древними обитавшими ранее народами. По рассказам киргиз (казахов – авторы) у подошвы Алатау и около ее берегов находится немало курганов и земляных насыпей, некоторые из них окружены глубоким рвом и валом. У самого входа реки Талгара сохранились развалины древнего укрепления. Киргизы (казахи – авторы) относят его ко времени правления хана Золотой орды Тохтамышша» [12].

Весьма значительный познавательный интерес с историко-этнографической точки зрения вызывает статья Н.А.Абрамова «Река Каратал и ее окрестности», где он на основе личных наблюдений описывает природу, флору, фауну, рельеф этой живописной местности, климат, реки и озера, вместе с тем автор приводит места расселения и обитания казахов Старшего жуза рода жалаир, указывает пути и направления кочевков, стоянки и пастбища и т.д. [13].

Как отмечает автор: «На Каратальской долине находится немало арыков и канав, которые были проведены древними жителями как для искусственного орошения хлебных полей, так и для собственного употребления местным населением. В этой долине паслось немало голов как крупно-рогатого скота, так и мелкого. У подножия живописного Алатау по реке Коксу расположены немало насыпных земляных

курганов и древних могил. Исследователь приходит к закономерному выводу, что здесь ранее обитали немало народов и племен» [14].

Не менее ценные сведения, касающиеся тех или иных аспектов истории и этнографии казахского народа, встречаются в наследии и другого не менее известного дореволюционного российского исследователя М.Н. Галкина [15].

Михаил Николаевич Галкин-Враской родился в родовом селе Полянки Спасского уезда Казанской губернии в семье старинного дворянского рода. Так как мать, Надежда Николаевна Галкина (Враская) происходила от древнего рода польских дворян Враских, то для сохранения своей потомственной фамилии она получила высочайшее разрешение на ее объединение с фамилией мужа. Поэтому родившиеся в семье дети носили двойную фамилию. Окончив в 1853 г. юридический факультет Казанского университета, М.Н. Галкин-Враской был принят на службу в управление Оренбургского и Самарского генерал-губернатора по дипломатической части с переводом в Министерство иностранных дел. В 1858 г., его включили в состав русской миссии в Хиву и Бухару, а в 1859 г. он получил назначение на должность чиновника по дипломатической части в составе экспедиции в Туркмению (Закаспийскую область). Опираясь на богатый этнографический материал, собранный в этих экспедициях, М.Н. Галкин-Враской опубликовал несколько статей, которые стали известны мировой научной общественности. В 1868 году исследователь М.Н.Галкин подготовил и выпустил в свет интересную и содержательную книгу под названием «Этнографические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю», в котором он приводит ряд содержательных историко-этнографических сведений о туркменах и их образе жизни, занятии, хозяйстве, вероисповедании и т.д.

В ней также автор на основе привлечения значительного пласта письменных источников, освещает многогранные стороны жизни, быта и культуры казахского народа, а также указывает места их обитания и расселения. В предисловии данной работы автор пишет, что « На протяжении всей своей службы в Оренбургском крае, я объехал вдоль и поперек значительную часть киргизских (казахских – авторы) степей, начиная от Урала и Тобола и до среднего течения реки Сырдарьи, при этом находясь при дипломатической миссии, следовавшей в Хиву в 1858 году, я принял участие в экспедиции, снаряженной в 1859 году для исследования туркменских степей вдоль восточного берега Каспийского моря. В ходе экспедиции нам представилась возможность собрать сведения и факты, касающиеся прилегающих местностей» [16].

Таким образом, следует отметить, что данная работа М.Н.Галкина не потеряла по сей день своей исторической значимости, и оснащена богатейшими иллюстрациями, схемами, таблицами, с указаниями количества душ населения, кибиток, крупнорогатого и мелкорогатого скота. В центре внимания исследователя два близких и родственных друг другу народа казахи и туркмены.

В данной работе автора освещаются многогранные стороны жизни, быта и культуры казахов и туркменов, причем больше внимания автор уделяет истории туркменского народа, их жизни, занятиям и т.д., казахов ни странно уделено меньшее внимание.

Так, например, автор колоритно и с большим интересом описывает традиционное жилище кочевых казахов, ее устройство, роль и место в кочевом быту. Как отмечает автор: « Кибитка (юрта – авторы) была украшена дорогими коврами вокруг нее стояли рядами сундуки с подушками. В правом углу помещался продолговатый из черной кожи мешок, это саба для кумыса. В ее отверстие сверху была вложена специальная палка, с помощью которой взбалтывали этот свежий и питательный напиток, прежде чем его разлить в пиалы. Нас посадили на самое почетное место, рядом лежали подушки, на которые мы опирались. Хозяин юрты сел напротив нас. Сначала на подносе внесли душистый чай. Домашний инвентарь хозяина был простым и доступным. В юрте стояли два чайника, один был изготовлен из камня, а другой из меди. Помимо этого, в сундуке хранилось несколько пиал, во время чаепития в юрте наступила тишина, но вскоре мы отправились обратно в Оренбург» [17].

Помимо описания традиционного жилища кочевых казахов, автор на основе своих личных наблюдений приводит описание могильных сооружений известных исторических личностей, оставивших яркий и неизгладимый след в истории своего народа. Так, например, касаясь истории возвышения известной личности в истории казахского народа Бетходжи, автор отмечает, что « Могила известного батыра Бетходжи вызывала значительный интерес у чужеземцев. Вокруг двух небольших надгробных зданий, располагались несколько надгробных плит из белого известняка. Один из них принадлежал известному в среде народа ходже. Киргизы (казахи – авторы) заверяли, что он при жизни пользовался огромным авторитетом и уважением в среде народа, был глубоко верующим человеком, постоянно читал молитвы, и совершал чудеса. В другом здании похоронен отважный батыр Кульджан, который скончался

в 40-х годах XIX столетия. Его могила весьма обширна, возле него находятся две плиты, первая принадлежит ему, а вторая его родственникам и близким. Вокруг стен имеются надписи из Корана» [18].

Научная ценность данной работы М.Н. Галкина заключается по нашему мнению в том, что в конце книги помещена таблица с указаниями места расселения казахских родов, пути их передвижений по степям и т.д.

По данным М.Н. Галкина растущие на территории Великой степи деревья, горные местности наделены святостью и служат местом поклонения кочевников. Так по его свидетельству: «Подойдя к реке Илеку, военный отряд казаков обнаружил одинокое растущее священное дерево, которое киргизы (казахи – авторы) свято берегут и охраняют. Кочующие по степи кочевники украшают ветки этого чудесного дерева различными обрезками пестрых материй и тканей, недалеко от нее расположена гора Актюбе. Ее название означает белая гора. Она как заметил автор труда выдается углом, заключая ряд небольших возвышенностей. Данное ей название белой она ведет от находящейся на вершине киргизской (казахской – авторы) могилы, сложенной из белых камней» [19].

Также в данной работе приводятся ряд интересных сведений, касающиеся выхода казахов на историческую арену, даются содержательные факты, об известных казахских правителях, и их роли и месте в истории своего народа. Так, например, автор отмечает: «Киргиз – кайсаки (казахи – авторы) еще в начале XVII столетия владели берегами Сырдарьи, от впадения ее в Аральское море вверх до самого Туркестана. Когда именно и кем был взят Туркестан сделавшийся столицей киргизских (казахских – авторы) ханов неизвестно. Есть только несколько достоверных свидетельств о том, что около 1630 года им владел киргизский (казахский – авторы) хан Ишим (Есым – авторы). Далее здесь же автор ссылаясь на труд известного хивинского историка Абульгазы автора родословной истории тюрков, отмечает, что принужденный вследствие гонений со стороны своего брата, Абульгазы бежал в Туркестан, и нашел там Ишима (Есыма – авторы), у которого он прожил три месяца, по истечении этого срока, Ишим (Есым – авторы) отвез его в Ташкент и отдал под покровительство киргизского (казахского – авторы) хана Турсына. Спустя два года ханы поссорились друг с другом: Ишим (Есым – авторы) убил Турсына и завладел Ташкентом. Таким образом по свидетельству автора Ташкент входил в состав казахского ханства до 1798г. Но в 1723 году зюнгары (джунгары – авторы) во главе джунгарского хунтайджи Галдан – Церена пользуясь преимуществом силы, напали на киргизов (казахов – авторы) и после нескольких сильных стычек овладели не только Ташкентом, но и Туркестаном, изгнав из него первого присягнувшего на верность России хана Малой орды Абулхайра. Но недолго как отмечает М.Н.Галкин продолжалось торжество зюнгаров (джунгар – авторы). На общем народном собрании киргизов (казахов – авторы) было решено во чтобы ни стало вытеснить иноземных завоевателей из киргизских (казахских – авторы) земель, и вооружившись, смело двинулись против зюнгаров (джунгаров – авторы) под предводительством легендарного хана Малой (Младшей – авторы) орды Абулхайра. Одно сражение следовало за другим, и наконец, киргизы (казахи – авторы) заняли прежние утраченные ими земли и территории» [20].

На наш взгляд, благодаря сохранившимся духовно-нравственным устоям и традициям, а также патриотизму наших героических защитников нашего Отечества, казахам удалось сохранить и укрепить территориальные рубежи границ, когда сгущались тучи над небом, в связи с нашествием иноземных захватчиков, все трудоспособное население Туркестанского края вставали на защиту своей родной земли и священной для них Родины. Ведь по существу как отмечали наши мудрые и великие потомки, только в единении и сплочении заключалась сила, мощь и величие нашего могучего и сильного казахского народа. Благородные потомки герои нашего народа останутся навеки в памяти и сердцах будущего подрастающего молодого поколения казахстанцев. Их деяния и патриотические подвиги будут служить ярким и неподражаемым примером для последующего поколения.

В вышеуказанной работе М.Н.Галкина также приводятся ряд интересных преданий и легенд, касающиеся истории заселения казахами вышеуказанного региона, конечно же факты, сведения, сообщенные автором труда нуждаются в глубоком и систематическом осмыслении с точки зрения современных научных данных. Особо стоит на наш взгляд, обратить внимание на приведенные в его работе «Сведения о местах расположения киргизских родов и племен Оренбургского края». Интересны на наш взгляд, размещаемые ими дорожники (маршруты движения с указанием пригодных точек остановок, расстояния, примет местности и т.д.), в том числе и по местам кочевков кочевых казахов.

Несмотря на некоторые неточности, ошибки, связанные с незнанием менталитета и психологии изучаемого народа, автору труда удалось на наш взгляд, ясно представить историческую панораму того сложного и трудного периода, определить вклад кочевников в развитие кочевой и оседлой цивилизации.

Заклучение. Подытоживая статью, хотелось бы подчеркнуть, что необходимо в будущем продолжить научно-поисковую работу по сбору и выявлению многочисленных фактических сведений, касающиеся жизни и деятельности известного дореволюционного российского исследователя Н.Абрамова и М.Н. Галкина в Туркестанском крае. Вполне вероятно, что многие стороны его деятельности в крае хранятся в архивохранилищах Москвы, Санкт-Петербурга, Ташкента, которые по политико-идеологическим соображениям в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы были практически недоступны исследователям. На нынешнем этапе времени усилиями представителей научной общественности был собран значительный пласт исторических источников, в которых освещаются многие яркие стороны научно-исследовательской деятельности Н.Абрамова и М.Н. Галкина и их вклада в развитие туркестанской науки. Мы вполне убеждены в том, что в будущем будут выявлены ряд неизвестных науке научных трудов и публикаций Н.Абрамова и М.Н. Галкина, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии, в которых освещаются многие ранее неизвестные науке стороны жизни, быта и культуры того или иного народа.

Список использованной литературы:

1. Токаев Касым Жомарт Кемелович *Независимость превыше всего // Независимый Казахстан* 5 января 2021.
2. Меньшиков В.В., Абрамов Н.А.: к 200-летию со дня рождения // *В материалах Всероссийской научно-практической конференции X Зыряновские чтения.* – Курган, 2012. – С.5.
3. Там же. С. 6.
4. Абрамов Н.А. *Город Капал с его округом // Туркестанский сборник Том 14.* – СПб., 1869. – С.223-224.
5. Там же. С.225.
6. Там же. С. 226.
7. Там же. С 227.
8. Н.А.Абрамов *Станица Верхлепсинская с окрестностями // Туркестанский сборник Том 14.* СПб., 1869. С. 233.
9. Там же. С. 237.
10. Абрамов Н.А. *Алматы или укрепление Верное // Туркестанский сборник Том 14.* – СПб., 1869. – С. 313.
11. Там же. С. 314.
12. Там же. С. 315.
13. Н.А.Абрамов *Река Каратал и ее окрестности //Туркестанский сборник Том 14.* – СПб., 1869. – С. 316.
14. Там же. С. 317.
15. М.Н.Галкин *Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю.* – СПб., 1869.
16. Там же. С. 7.
17. Там же. С. 169-170.
18. Там же. С. 171.
19. Там же. С. 180.
20. Там же. С. 190.

References:

1. Tokaev Kasym Jomart Kemelovich *Nezavisimost prevyshevsego // Nezavisimyi Kazahstan* 5 ianvaria 2021.
2. V.V.Menshikov N.A.Abramov: k 200-letiyú sodnarojdeniua // *Vmaterialah Vserossuskoj naýchno-prakticheskoi konferentsu HZyrianovskiechteniua.* Kýrgan, 2012. S.5.
3. Tam je. S. 6.
4. N.A.Abramov *Gorod Kapal s ego okrygom // Týrkestansku sbornik Tom 14.* SPb., 1869. S. 223-224.
5. Tam je. S.225.
6. Tam je. S. 226.
7. Tam je. S 227.
8. N.A.Abramov *Stanitsa Verhlepsinskaiia s okrestnostiami // Týrkestansku sbornik Tom 14.* SPb., 1869. – S. 233.

9. *Tam je. S. 237.*
10. *Abramov N.A. Almaty ili ýkreplenie Vernoe // Týrkestansku sbornik Tom 14. SPb., 1869. S. 313.*
11. *Tam je. S. 314.*
12. *Tam je. S. 315.*
13. *N.A.Abramov Reka Karatal ı ee okrestnosti //Týrkestansku sbornik Tom 14. SPb., 1869. S. 316.*
14. *Tam je. S. 317.*
15. *M.N.Galkin Etnograficheskie ı istoricheskie materialy po Srednei Azi ı Orenbýrgskomý kraiy. SPb., 1869.*
16. *Tam je. S. 7.*
17. *Tam je. S. 169-170.*
18. *Tam je. S. 171.*
19. *Tam je. S. 180.*
20. *Tam je. S. 190.*

ӘОЖ930.2
ГТАХР 03.20

10.51889/6027.2022.48.90.023

А.Д. Байшуакова*¹, Г.Д. Сугирбаева²

¹*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты.*

Шымкент қ., Қазақстан

E-mail: baishuakova1806@mail.ru

²*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.*

Шымкент қ., Қазақстан

E-mail: sugirbaeva@mail.ru

XVII-XIX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАСҚАРУШЫ ЭЛИТАСЫНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ И.В. ЕРОФЕЕВАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ МЕН ТАРИХИ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа

Мақала XVII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының басқарушы элитасының эпистолярлық мұрасын зерттеуде белгілі тарихшы И.В. Ерофееваның ұстанған теориялық-методологиялық принциптері мен тарихи көзқарастарына арналады. 1999-2011 жылдар аралығында Ирина Викторовна архивтанушы Б.Жанаевпен бірлесе отырып Ресей Федерациясының, Қазақстан мен Өзбекстанның 12 ірі архив қорлары мен кітапханалары материалдарының негізінде қазақ хандары мен сұлтандарының хаттарын зерттеуден өткізді және ғылыми айналымға енгізді. Жүргізілген ғылыми жұмыстардың нәтижесінде 2014 жылы «Абди Компани» баспасынан «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» екі томдық фундаменталды зерттеу жарыққа шықты. Бұл тарихи құжаттардың арнайы жинағы, ол жобаның, кіріспесінің, қазақ хандары туралы биографиялық зерттеулер мен ғылыми түсініктемелердің авторы және кітаптың құрастырушысы әрі жауапты редакторы И.В. Ерофеева болды. Жинаққа 1675-1821 жылдар аралығындағы хронологиялық кезенді қамтитын қазақ хандары мен сұлтандарының 811 хаты енді.

Жалпы мұндай тарихи құжаттарды жаппай іздестіру және жариялау ісі кеңестік кезеңде басталғанын ескеру қажет, бірақ Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған соң ол интенсивті сипатқа ие бола бастады. Мақалада осы процесте И.В. Ерофееваның рөлі, тарих ғылымы үшін эпистолярлық мұраның маңыздылығын ашуда көрініс тапқан оның ұстанымдары мен тұжырымдарын көрсету әрекеті жасалады.

Кілт сөздер: дерек, эпистолярлық мұра, жеке тұлғалық құжаттар, эго-құжаттар, басқарушы элита, хандар, сұлтандар.

А.Д. Байшуакова*¹, Г.Д. Сугирбаева²

¹Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің докторанты.

г. Шымкент., Қазақстан

E-mail: baishuakova1806@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.

г. Шымкент., Қазақстан

E-mail: sugirbaeva@mail.ru

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И.В. ЕРОФЕЕВОЙ В ИЗУЧЕНИИ ЭПИСТОЛЯРНОГО НАСЛЕДИЯ ПРАВЯЩЕЙ ЭЛИТЫ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА XVII-XIX ВЕКОВ

Аннотация

Статья посвящена теоретико-методологическим принципам и историческим взглядам известного историка И.В. Ерофеевой в изучении эпистолярного наследия правящей элиты казахского общества XVII-XIX вв. С 1999 по 2011 годы Ириной Викторовной совместно с архивоведом Б.Т. Жанаевым были изучены и внедрены в научный оборот письма казахских ханов и султанов на основе материалов 12 крупнейших архивов и библиотек Российской Федерации, Казахстана и Узбекистана. В результате проведенной научной работы в 2014 году в издательстве «Абди Компани» опубликовано двухтомное фундаментальное исследование «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов». Это специальный сборник исторических документов, где автором проекта, введения, биографии ханов, научных комментариев, составителем и ответственным редактором была И.В. Ерофеева. В сборник вошли 811 писем 26 казахских ханов и султанов, хронологически охватывающие период с 1675 по 1821 годы.

Следует учесть, что начало массовому выявлению и изданию этих исторических документов было заложено в советский период, но приобрело более интенсивный характер после провозглашения независимости Казахстана. В статье была сделана попытка показать в этом процессе роль И.В. Ерофеевой, ее позиции и концепции, отразившиеся в раскрытии значимости эпистолярного наследия для исторической науки.

Ключевые слова: источник, эпистолярное наследие, документы личного происхождения, эго-документы, правящая элита, ханы, султаны.

A.D. Baishuakova*¹, G.D. Sugirbayeva²

¹Doctoral student at South Kazakhstan State Pedagogical University.

Shymkent, Kazakhstan

E-mail: baishuakova1806@mail.ru

²Docent, candidate of historical sciences at South Kazakhstan state Pedagogical University

Shymkent, Kazakhstan

E-mail: sugirbaeva@mail.ru

I.V. YEROFYEVA'S THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES AND HISTORICAL VIEWS IN THE STUDY OF THE EPISTOLARY HERITAGE OF THE RULING ELITE OF THE KAZAKH SOCIETY OF THE XVIII-XIX CENTURIES

Abstract

The article is devoted to the famous historian I.V. Yerofeyeva's theoretical and methodological principles and historical views in the study of the epistolary heritage of the ruling elite of the Kazakh society of the 17th-19th centuries. From 1999 to 2011, there were studied and introduced into scientific circulation Kazakh khans' and sultans' letters based on materials from 12 largest archives and libraries of the Russian Federation, Kazakhstan and Uzbekistan by Irina Viktorovna, together with archivist B.T. Zhanaev. As a result of the scientific work carried out in 2014, at the «Abdi Company» publishing house published a two-volume fundamental study "Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite of 1675-1821". This is a special collection of historical documents, where the author of the project, introduction, Khans' biographies, scientific comments, compiler and responsible

editor was I.V. Yerofeyeva. The collection includes 26 Kazakh khans' and sultans' 811 letters, chronologically covering the period from 1675 to 1821.

It should be noted that the beginning of the mass identification and publication of these historical documents was laid in the Soviet period, but it became more intense after the declaration of independence of Kazakhstan. The article attempts to show I.V. Yerofeyeva's role in this process, her positions and concepts reflected in the disclosure of the significance of the epistolary heritage for historical science.

Keywords: *source, epistolary heritage, documents of personal origin, ego documents, ruling elite, khans, sultans.*

Кіріспе. Жаңа заманда адамдардың арасындағы іргелі әлеуметтік-мәдени процестердің өзгеруінің нәтижесінде жазбаша деректердің қатары жеке тұлғалық деректермен толықтырылып, эпистолярлық жанрдың дамуына ықпал етті. Жеке тұлғалық деректер өткен заманның ерекше мәліметтер тобын құрайды. Ғылыми зерттеу жүргізу ісінде әртүрлі дәуірлерде орын алған оқиғаларды тарихи, мәдени, әдеби, лингвистикалық және т.б. тұрғыдан терең түсінуде жеке тұлғалық деректердің алатын орны ерекше. Жеке тұлғалық деректердің басты құндылығы ол ондағы мәліметтер ресми құжаттарда кездесе бермейді. Жеке тұлғалық деректердің арасында хаттар маңызды орын алады. Хат тек бір адамның ойының нәтижесі ғана емес, ол адамдардың арасындағы қатынас пен байланыстың құжаты, сонымен қатар тұлғаның іс-әрекетінің ашық көрінісі тәрізді.

Қазақстанның жаңа заман кезеңіне қатысты эпистолярлық мұра тек басқарушы элитаға тиесілі болды. Бүгінгі күні XVII ғ.-XIX ғ. басында билік еткен қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары зерттеушілер үшін маңызды деректердің тобын құрайды, ол тарихи құжаттардан сол дәуірдегі Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатына байланысты құнды мәліметтерді кездестіреміз. Жаңа замандағы қазақ басқарушы элитасының хаттарын ғылыми айналымға енгізуде белгілі ғалым И.В. Ерофеева аса көлемді жұмыс атқарды. Ол 17 жыл бойы өз еліміздегі және шетелдердегі архивтерден хандар мен сұлтандардың хаттарын іздестіріп, олардың барлығын жүйелеп, топтастырып, соның нәтижесінде екі томдық жинақты тарихшы-мамандарға, зерттеушілерге, қалың оқырман қауымның назарына ұсынды. Қазақ басқарушы элитасының қолынан шыққан хаттары зерттеушілерге еліміздегі жаңа дәуірдегі ішкі және сыртқы саяси процестерді түсінуге, қазақ халқының материалдық және рухани тәжірибесімен, тарихи тұлғалардың ішкі болмысымен, күнделікті тарихымен танысуға, сол дәуірдегі қазақ жазу стилінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастыруға үлкен мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер: XVII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының басқарушы элитасының эпистолярлық мұрасын зерттеудегі И.В. Ерофееваның теориялық-методологиялық принциптері мен тарихи көзқарастарын зерттеу кезінде әдіснамалық негіз ретінде И.В. Ерофееваның «Письма казахских ханов и султанов последней четверти XVII—середины XIX в. как исторический источник» атты ғылыми мақаласы [1], т.ғ.д. Д.А. Махаттың «Хаттарды зерттеу: қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті (XIX ғ. - XX ғ. басы)» атты монографиясы [2], Ресей ғалымдары Н.Н. Иванова [3], Ю.А. Русина [4], Н.М. Филатованың [5], Д.А. Суеваның [6], т.б. ғылыми зерттеулері қолданылды.

И.В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» жинағы 2 томнан тұрады. Хронологиялық жағынан барлық хаттар 1675-1821 жылдарды қамтиды. Жалпы эпистолярлық хаттардың екі томы 26 қазақ басқарушысының 811 хатынан құралған. Бірінші томына 1675-1780 жылдар аралығындағы 16 қазақ басқарушысының 362 хаты енгізілген, ал екінші томында 1738-1821 жылдардағы 10 қазақ басқарушысының 449 хаты жарияланған. Хаттардың басым көпшілігі алғаш рет жарық көрді, ал бұрын жария етілген хаттар қайта өңдеуден өтіп, аударылды. Мақаланы жазу барысында объективтілік және жүйелілік принциптері басшылыққа алынып, тарихи талдау, жүйелеу, салыстыру секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Талқылау. Эпистоляр деген сөздің этимологиясына тоқталсақ эпистоляр сөзі гректің «epistole», яғни хат дегенді, «эпистолярлық» - «хатқа тән», «хат түрінде жазылған», «хаттан тұратын» деген ұғымдарды білдіреді. «Эпистолярлық әдебиет, эпистолография (грекше жолдау, үндеу) – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма. Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады».

Соңғы жылдары батыстың тарихнамасында жеке тұлғалық деректерді эго-құжат деген ұғыммен атау жиілей түсті. Эго-құжаттарға байланысты зерттеулер бірнеше онжылдықтар бойы бүкіл әлемде, әсіресе құрлықтық Еуропада жүргізілуде. Бұл термин еуропалық мемлекеттерде кеңінен қолданыла бастады. Терминнің авторы голландық тарихшы Жак Прессер болып табылады. Ол «эго-құжат» деген түсінікті күнделіктер, мемуарлар, автобиографиялар және жеке хаттар секілді материалдарды білдіру үшін енгізді. Алғаш рет ағылшын тілінде бұл терминді қолданған Питер Берк еді [7, 301]. Жак Прессер эго-құжаттарға

зерттеуші мәтінде бір уақытта Мен ретінде жазатын және қатысатын сипаттама субъектісін кездестіретін тарихи дереккөздерді жатқызады. 1980–90-жылдары осы термин ағылшын тілді, немістілді тарихнамада және франкотілді әдебиет тарихында кеңінен тарала бастады. Қазіргі таңда көптеген европалық елдерде эго-құжаттар корпусын жүйелеу, жіктеу және олардың гуманитарлық білімді дамытуда потенциалын анықтау бағытында көлемді зерттеу жобалары жүргізілуде [5, 32].

Кеңестік тарих ғылымында мемуарлық сипаттағы деректерге деген қызығушылық соғыстан кейінгі 1960-1980 жылдары күшейді. Бұл кезеңде күнделіктер, мемуарлар, хаттардың жариялануы, сонымен қатар жеке тұлғалық деректермен жұмыс істеу қағидаларын ашатын оқу құралдарының, анықтамалардың шығуы да әсерін тигізді. 1940-1970 жылдары деректанушылар жеке тұлғалық деректерге тән кемшілік ол субъективизм деп көрсетті. Жеке тұлғалық деректерді зерттеудегі сапалық өзгеріс 1980-1990 жылдардың соңында А.Г. Тартаковскийдың ғылыми еңбектерінде байқалды. Ол Ресейде мемуарлық жанрдың қалыптасу мәселелерін, орыс мемуаристикасының ерекшеліктерін зерттеумен айналысты [3, 106].

Қазіргі таңда Ресейдің тарих ғылымы саласында да эго-құжат түсінігі кеңінен қолданыла бастады. Бұл бағытта ғалымдар Ю. П. Зарецкий, Н. В. Суржикова өз ғылыми зерттеулерін жүргізуде. Тарихи дерек ретінде эго-құжаттармен жұмыс істеу тарихтағы бетбұрыс сәттерін тұлғалық тарих, сәйкестілік тарихы тұрғысынан антропологиялық және психолінгвистикалық перспективаларды зерттеу мүмкіндігіне жол ашады. Эго-тарих ерекше жеке пәндік сала ретінде қалыптасуда, ол әлем тарихындағы ауызша тарих (oral history) бағытымен байланысты болып келеді [5, 34]. Хаттарды ғылыми айналымға шығармас бұрын басқа да тарихи деректермен салыстыра отырып зерттеу, ондағы мәліметтерді толықтырып, мәнін аша түседі [2, 11].

Отандық тарих ғылымы саласында эпистолярлық деректерді зерттеу кенже қалған секілді. Ғылыми зерттеулерде деректердің бұл тобы өзіндік орнын таппаған тәрізді. Бұл салада олқылықты жойып, эпистолярлық мұраға ғылыми тұрғыдан баға бере отырып, оны ғылыми айналымға енгізген және кешенді зерттеу жұмыстарын жүзеге асырған отандық ғалымдар И.В. Ерофеева, Д.А. Махат. Үлкен ғылыми ізденістің нәтижесінде 2014 жылы И.В. Ерофеева «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» тарихи құжаттардың екі томдық жинағын жарыққа шығарды. Эпистолярлық деректерге байланысты 2020 жылы т.ғ.д., профессор Д. Махаттың «Хаттарды зерттеу: қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті (XIX ғ. - XX ғ. басы)» атты еңбегі жарияланды. Бұл аталған еңбектер тарихи зерттеулерді жүргізуде үлкен маңызға ие.

Нәтижелер. Жеке тұлғалық деректер әлеуметтік қызметі жағынан бір-бірімен ұқсас және де өздеріне тән ерекшеліктері бар тарихи деректердің төрт түрін біріктіреді: ол мемуарлар, күнделіктер, эссеистика, жеке хаттар (эпистолярлық деректер) [8, 450-451]. Эпистолярлық деректер өзара және іскерлік коммуникацияны іске асыруға тікелей ықпал етеді.

Шын мәнінде жеке тұлғалық деректердің ішінде мемуарлар мен күнделіктер өте жақын болып табылады. Олардың арасындағы басты айырмашылық тек ақиқатты жеткізу жүйесінде: күнделіктерде синхронды, ал естеліктерде ретроспективті тұрғыда жеткізіледі [4, 178-179]. Күнделіктер кейінірек естеліктерді жазуда негіз болып табылады, ол авторға белгілі бір оқиғаны еске ғана түсірмей, сонымен бірге мемуардың ішіне де енуі мүмкін [4, 179].

Хаттар дерек ретінде мемуарлармен салыстырғанда күнделікпен ортақ жақтары көп. Әдетте хаттарды нақты бір жағдайға байланысты белгілі бір тұлғаға арнап жазады. Хаттарда міндетті түрде адресат болады, ол хат авторының замандасы және де бұл хат авторының жазу стиліне әсерін тигізеді.

Хаттардың өзіне тән ерекшеліктері болады. Кез келген хат араласуға деген қажеттіліктен туындайды. Әдеби зерттеулерде хаттардың басқа мәтіндерден басты өзгешілігі ол диалогтылығында болып табылады. Түрі жағынан хат монолог болғанымен, сонымен қатар ол қатынас әрекеті, диалогпен тығыз байланысты. Тіпті жеке хаттан соң хат алмасу орнатылмағанымен ол сонда да адресаттан оны оқығаннан кейін белгілі бір ойын, сезімін, болмаса бір реакциясын тудырады.

Хат алмасу саяси, әлеуметтік, интеллектуалдық, сонымен қатар күнделікті тарихтың да ерекше дерегі болып табылады. Онда белгілі бір адамның белгілі бір күндегі, сағаттағы, тіпті мезеттегі көңіл-күйі, көзқарасы, істері, туындаған мәселелері көрініс табады [9].

Жазбаша ақпаратта хат алмасудың үш жүйесі анықталған: біріншіден, жеке тұлғалардың өзара хат алмасуы; екіншіден, билік өкілеттіктеріне ие адамдардың өзара хат алмасуы; үшіншіден, жеке тұлғалар мен билік өкілеттіктері бар адамдар арасындағы хат алмасу [10, 152].

Бүгінгі күнге дейін ұлттық және шетелдік архивтерде сақталған Қазақ даласы басқарушыларының арнайы хаттар жинағын жариялау идеясы Ирина Викторовна Ерофеевада 1998 жылы туындады. Ирина Викторовна қазақ халқының тарихы мен мәдениетін зерттеуде далалық деректерді кең түрде тарту қажеттілігі туралы ойды қолдады. Ресей архивтерінде жүйелі түрде жұмыс жүргізу және одан да басқа

іргелі ғылыми зерттеулермен айналысу ғалымның алға қойған мақсатын жүзеге асыру он алты жылға созылды. Осы кезеңде архив құжаттарын іздестіру және хаттар жинағын құрастыру қазақстандық тарихшы-ғалым Б.Т. Жанаевпен тығыз іс-әрекет ету арқылы жүзеге асты. Б.Т. Жанаев көбінесе кейінгі хронологиялық кезеңдегі эпистолярлық деректерді тауып, өңдеді [1, 10]. Ұзақ ғылыми ізденістің нәтижесінде жоба авторы, құрастырушы және жауапты редактор И.В. Ерофееваның жетекшілігімен 2014 жылы Алматыдағы «Abdi» баспасынан «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» тарихи құжаттардың екі томдық жинағы жарық көрді.

И.В. Ерофеева бұл жобаны іске асыру барысында Ресейдің 9 ірі архив қоймаларының қорларында (4-федералдық, 3-облыстық, 1-ұлттық және 1 ведомстволық ахивтер) және Қазақстан Республикасының Ұлттық мемлекеттің архивінде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізді. Хаттардың басым көпшілігі Москвадағы Ресей Федерациясының Сыртқы істер министрлігінің Тарихи-құжаттық департаментінің Ресей империясының сыртқы саясаты архивінің «Қырғыз-қайсақ іс-құжаттары» қорынан табылды. Бұл қордағы тарихи құжаттардың көпшілігі өткен ғасырдың ортасынан бері Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің «Орталық ғылыми кітапханасының» архив жұмысы ғылыми-зерттеу бөлімшесінің бөлімінде сақталған (11 Қ.). Хаттардың үлкен тобы Ресей мемлекеттік Ежелгі актілер архивінен (Москва қ.), Орынбор облысының Мемлекеттік архивінің төрт ірі қорынан және Ресей Ғылым академиясының Санкт-Петербург филиалындағы академик Г.Ф. Миллердің (1705-1783) жеке қорынан табылып, Қазақстан архивтанушылары тарапынан көшірмелері жасалды. Сонымен қатар жинаққа аз көлемде Омск және Астрахань облыстарының мемлекеттік архивтерінен, Ресей мемлекеттік тарихи архивінен (Санкт-Петербург қ.), Ресей Ғылым академиясының тарихы Санкт-Петербург институтының архивінен, Қалмақ Республикасының Ұлттық архивінен (Элиста қ.) және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінен құжаттар енді [1, 11].

Қазақ басқарушы элитасының хаттарын аудару ісіне нағыз өз кәсібінің білікті мамандары жұмысқа тартылды. Шағатай немесе ортаазиялық, түркі, ортаазиялық парсы және осман-түрік тілдеріндегі хан және сұлтан хаттары мен олардың түсіндірмелерінің аудармаларын ҚР БҒМ Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к. Т.К. Бейсембиев; ойрат әдеби тілінен (тодо бичиг) – РҒА Шығыс қолжазбалары институтының жетекші ғылыми қызметкері (Санкт-Петербург қ.), т.ғ.к. Н.С. Яхонтова, маньчжур тілінен – сол институттың бөлім меңгерушісі, т.ғ.д. Т.А. Пан, қытай тілінен – қазақстандық шығыстанушы, т.ғ.д. К.Ш. Хафизова дайындады. XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX басындағы аударылған хаттардың негізгі бөлігін сол кезеңдегі ресейлік тілмәштар мен кәсіби аудармашылар тарапынан жүзеге асырылды [1, 12].

Тарих ғылымында кейінгі орта ғасыр мен жаңа заманның басындағы қазақ халқының және дала тарихы мен мәдениетінен деректердің жекелеген бір түрі ретінде қазақ басқарушыларының хаттары негізінен зерттелмегендіктен Ирина Викторовна жинақтың құрылымына деректердің осы түріне байланысты «Письма казахских ханов и султанов последней четверти XVII–середины XIX в. как исторический источник» атты көлемді арнайы деректемелік мақаласын енгізді [1, 15-76]. Хаттардың 26 авторларының өмірі мен басқару тарихы жеткілікті қарастырылмауына байланысты ғалым осы хандар мен сұлтандар туралы қысқа тарихи-биографиялық очерктерін дайындады. Ол очерктерде басқарушылардың әскери және қоғамдық-саяси қызметін ашу мақсатында тарихи құжаттарға және арнайы зерттеулерге нақты сілтемелер берілген.

И.В. Ерофеева екі томдық жинақтың кіріспе сөзінде тарих ғылымы фактілерге негізделеді және деректерге сүйенеді деп көрсетеді. Әр дерек өздігінше субъективті болып табылады, сондықтан да ғылыми-зерттеу жұмыстарында өткеннің әртүрлі куәларын қолдануға тура келеді. Бұл салада серпіліс туындайды, егер де тарихшының алдында жаңа, танымалдығы аз және күрделі деректердің түрі ашылса, сонымен қатар жаңа фактілерге қол жеткізсе, оларды түсінуге және түсіндіруге, зерттеу пәнінен одан әрі терең үнілуге, ракурсты өзгертуге, бұрын алынған білімді жаңа фактілермен толықтыруға және нақтылауға, оларды үлкен тарихи кенептерге мозаиканың үзінділері ретінде енгізуге мүмкіндік болады. Жаңа деректер мен фактілер қайта қалпына келтірілетін тарихи оқиғалардың панорамасына үйлесімді түрде еніп, тарих ғылымындағы жаңа ашылымдарды салыстырулардың, теріске шығарудың, түсіндірулердің, түсініктемелердің, жаңа түсіндірулер мен түсініктемелердің нәтижесінде жаңа тармағын құрайды. Бұл кітап маман-тарихшылар мен одан да кең ғылыми қауымдастықтың игілігіне жаңа тарихи деректер мен жаңа тарихи фактілердің үлкен көлемін беретін дәл сондай басылымдар санатына жатады деген ойымен бөлісті.

И.В. Ерофееваның зерттеуіне ғылыми басылымдарда Ресейдің танымал ғалымдары В.В. Трепавлов пен Р.Ю. Почекаев тарапынан рецензиялар жарияланды.

Ресей Ғылым Академиясы жанындағы Ресей тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Ресей халықтары және этносаралық қатынастар тарихы орталығының басшысы, т.ғ.д. В.В. Трепавловтың рецензиясы РФА тарих-филология бөлімінің басшылығымен шығатын «Восток (Oriens)» пәнаралық бейіндегі шығыстану академиялық басылымда жарық көрді [11]. В.В. Трепавлов И.В. Ерофееваны XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстан тарихының әртүрлі аспектілеріне арналған, негізінен алғанда жоғары әлеуметтік қабаттарына (хандар, сұлтандар, батырлар, қожалар), олардың ішкі және сыртқы саясатына, қоғамдық мәртебесіне, басқару құрылымына, Ресей империялық орталығымен қарым-қатынастарына, т.б. арналған фундаменталды монографиялардың авторы екендігін атап көрсетті [11, 224]. Сондықтан да бұл басылым хандар мен сұлтандардың өмірлік жолын сипаттаған очерктермен сүйемелденген. Жарияланған деректердің басты құндылығы олардың түпдеректілігінде, «алғашқы қолдан» шығуында. Хандардың хатшыларының қаламынан шыққан мәтіндер дәл олар жазылған кезеңдегі оқиғаларды бейнелейді, сонымен бірге оларда ұзақ уақыт өткен соң жазылған хроникалық шығармаларға тән идеологиялық бұрмалаушылық мен қайта ой елегінен өткізу көп орын ала қоймаған. Жария етілген хат алмасулар (негізі XVIII ғ.) қазақ қоғамының тікелей тарихының, сондай-ақ жекелеген маңызды тарихи оқиғалардың тарихи дерегі ретінде құнды болып табылады [11, 225]. В.В. Трепавлов «Эпистолярлық мұра» басылымы Қазақстан мен Ресейдің тарихын зерттеуде кең көлемді жаңа материал екендігін атап өтіп, И.В. Ерофеева мен оның әріптестерінің еңбегі тарих ғылымын тың идеялар мен тұжырымдармен сөзсіз молайта түсіруге септігін тигізеді деп пікірін білдірді [11, 226].

2016 жылы Ресей Ғылым Академиясының Шығыс қолжазбалар институты жанынан шығатын «Письменные памятники Востока» ғылыми журналының № 1 (24) санында ресейлік тарихшы, ғалым Р.Ю. Почекаевтың И.В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» тарихи құжаттардың екі томдық жинағына рецензиясы жарияланды. Р.Ю. Почекаев қазақ басқарушыларының Ресей және Цин империясының монархтарына, орталық және аймақтық билік өкілдеріне, Жоңғар және Қалмақ хандықтарының хандарына жіберілген 800-ден астам хат енгізілген жинаққа өзінің жоғары бағасын берді. 811 құжаттан тұратын жинақтағы 164 хат ертеректе жарияланса, ал қалғаны алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген деп көрсетіледі [12, 131]. Бұл кітаптың рецензенттері әлемге танымал ғалымдар Евразияның көшпелі халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша маманы К.М. Байпаков және Орталық Азия халықтарының жазбаша мұрасы бойынша маманы Т.И. Султанов. Рецензент Р.Ю. Почекаев өз пікірінде бұл іспеттес құжаттардың алғаш жариялануы емес деп көрсете отырып, осыған дейінгі жарияланымдарға шолу жасады. Негізінен алғанда Қазақ хандары мен сұлтандарының әртүрлі адресаттарға жіберілген жеке грамоталары мен жолдаулары бүгінгі күні қолжетімсіз аймақтық журналдарда XIX ғасырдың өзінде жарияланып тұрды («Астраханский листок», «Оренбургский листок», «Томские губернские ведомости» және т.б.). Сонымен қатар XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басында В.В. Вельяминов-Зернов, И.И. Крафт, А. Харузин, Н. Коншин, А.И. Добросмыслов және т.б. Қазақстандағы Ресей саясатының тарихына қатысты мәселелерге арналған жекелеген зерттеулеріне кейбір құжаттарды енгізді. Кеңестік кезеңде мұндай дипломатиялық актілерді шығару жүйелі сипатқа ие бола бастады. 1940-жылдары екітомдық «Материалы по истории Казахской ССР», 1960 ж. «Материалы по истории политического строя Казахстана» 1 томы, 1961 және 1964 жылдары «Казахско-русские отношения» екітомдық құжаттар және материалдар жинағы, 1989 ж. «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII-первая треть XIX в.» екітомдық жинақ жарияланды. Б.С. Сулейменов пен В.Я. Басинның «Казахстан в составе России в XVIII-начале XIX века» (Алма-Ата, 1981) зерттеуіндегі қосымшасында хандар мен сұлтандардың жолдауларының үлкен бөлігі енгізілді.

Қазақстан тарихына қатысты құжаттардың жариялау ісі тәуелсіздік алғаннан кейін үлкен серпінге ие болды. 1990-2000 жылдары осы секілді жинақтардың бірқатар сериясы жарық көрді: «Народно-освободительное движение казахского народа в 1836–1838 гг.» (Алматы, 1992), «Народно-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова» (Алматы, 1996), «Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник I (V в. до н.э. - XVIII в. н.э.)» (Алматы, 1997), «История Букеевского ханства. 1801–1852» (Алматы, 2002).

Қазақ хандарының бірқатар жолдаулары Ресей империясының көшпелі халықтармен қарым-қатынас тарихына арналған Ресейде шыққан тақырыптық жинақтарға енгізілді. Мысалыға, «Материалы по истории Башкортостана» (т. VI, Уфа, 2002), «Русско-джунгарские отношения (конец XVII – 60-е годы XVIII в.)» (Барнаул, 2006), Д.А. Сусееваның «Письма калмыцких ханов XVIII века и их современников (1713-1771 гг.)» кітабы (Элиста, 2009). Қазақ жолдаулары құжаттарының батысевропалық тілдерде жарияланған басылымдардың ішінде ең көлемдісі және мазмұндысы Д.Нода (D.Noda) және Т.Онуманың

(Т. Onuma) «A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty» (Токио, 2010, факсимиле, транслитерация и английский перевод) жұмысы болып табылады [12, 132].

И.В. Ерофееваның «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты» бұл ғылыми дәстүрдің тікелей жалғасы, бірақ мақсаты мен материалды ұсынуы жағынан бұл басылым түбегейлі жаңа әдісті ұсынады. Жоғарыда аталған жинақтарда Қазақстан мен көрші елдермен қарым-қатынасы жалпы тарихи даму сипатындағы көрініске ие болды. Ондағы құжаттар сәйкесінше хронологиялық (немесе тақырыптық) реттілікпен орналасты, алайда хандардың жолдаулары көп қамтыла қоймады. И.В. Ерофееваның «эпистолярлық мұраны» шығарудағы негізгі мақсаты әр хан мен сұлтанның өмірін оның хаттары негізінде қалпына келтіру болып табылады. Екітомдық жинақтың құрылымы алға қойған мақсатына толық сәйкес келеді. Жинақтағы құжаттар адресанттар бойынша топтастырылған, әр хаттың авторына байланысты қысқаша биографиялық очерк, оның шығу-тегі, өмір сүрген және билік еткен кезеңдері, қысқаша саяси қызметі, т.б. мәліметтер ұсынылады.

Р.Ю. Почекаев бұл жинақ ең әуелі Қазақстанның, Орталық Азияның тарихы, орыс-қазақ қатынастары және т.б. мәселелермен айналысатын мамандар үшін қажет дүние деп атап көрсетті. Хаттар аймақтағы саяси ахуал, қазақ хандықтарының әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі тенденциялары мен ерекшеліктері туралы құнды ақпаратты қамтиды. Жарияланған құжаттардан «тұлғалық тарихты» ерекше бағытта зерттеуде мүмкіндігі бар, себебі тіпті ресми жолдауларының өзінде олардың саяси көзқарастарындағы ерекшеліктер, өзге мемлекеттердің басшыларымен және басқару әкімшілік өкілдерімен қарым-қатынасы т.б. көрініс табады. Р.Ю. Почекаевтың ойынша Ирина Викторовнаның өзі де осы мақсатты көздеген деген көзқарасты қолдайды. Сонымен қатар жарияланған хаттар Ресейдің Қазақстанда ұстанған құқықтық саясатына ұлттық элитаның қатынасын анықтауда бойынша таптырмас эксклюзивті деректер мәліметін құрайды.

Екі томдық жинақта ұсынылған тарихи құжаттар, дәл айтқанда – XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ билеушілерінің эпистолярлық мұрасы – ғылыми зерттеулердегі бұрынғы ракурсты өзгертуге мүмкіндік береді. Негізінен алғанда осы уақытқа дейін кейінгі орта ғасыр мен жаңа заманның басындағы қазақтардың көшпелі қоғамын зерттеген тарихшылар қазақ тайпаларының жақын және алыс орналасқан өзге этникалық көршілерінің сыртқы деректеріне сүйенді. И.В. Ерофеева өзі көрсеткендей ендігі кезекте Дала тарихына «ішінен» қарау мүмкіндігі пайда болды. Көшпелі қазақтардың билеуші ақсүйек элитасының ең көрнекті өкілдерінің жазбаша мұрасы – бүгінгі бұқаралық санадағы ұлы тарихымыз ретінде көрінетін шын мәнінде драмалық және көп жағдайда бетбұрыс дәуірі туралы ашық немесе жасырын ақпаратты беретін (арнайы талдау арқылы анықталатын) тарихи үдерісті жасаушылардың өздерінің, жария етіп отырған оқиғалардың тікелей қатысушылардың немесе куәгерлердің үнін естуге мүмкіндік беретін «ішкі» дерек көзі [1, 9].

Ирина Викторовна хатты анықтамасының өзінен субъективтілігі «шектен тыс» тарихи деректің түрі деп санайды, бірақ дерекке герменевтикалық көзқарас сөзсіз «минусты» жігерлендіретін плюс ретінде қарастыруға көмектеседі деген ойын білдірді. Автордың ресми және бейресми мәнерімен, үнімен және өзекті тақырыбымен, көптеген адресаттарға жоғары сенімділік деңгейімен, күйзелісінің эмоционалды-психологиялық реңктерінің бай бояу түрлерін көрсететін және адресаттың өзгермелі көңіл-күйі және олардың қарым-қатынасының ерекше сипатын жеткізетін дипломатиялық хат алмасу нақты адамдардың өмірбаяндарының тұтас сериясы арқылы ел мен халықтың тарихын түсіндіруге үлкен мүмкіндікке жол ашады.

Бұл басылымда әрбір жеке алынған қазақ билеушілерінің ұзақ жылдардағы немесе қысқа мерзімді өмірінің кезеңі оның мемлекеттік қайраткерлер мен өзінің замандастарына жазған хаттарының жинағында көрініс табады және 150 жыл бойғы Дала тарихы бір уақытта басқарған және/немесе кейіннен бірін-бірі алмастырған көшпелілердің ақсүйек көсемдерінің 26 жеке эпистолярлық жинақтары арқылы ашылады. Болашақта далалық түпнұсқалық дереккөздерді жариялауда осындай кешенді әрекет дәстүрлі бұқаралық сана тасымалдаушылардың тарихи оқиғалардың себептері мен барысына көзқарасын және олардың осы оқиғалардағы нақты рөлін тереңірек түсіндіруге және түсінуге мүмкіндік береді [1, 9-10].

Қазақ-көшпенділердің эпистолярлық мұрасы жазбаша деректердің дербес түрі ретінде жеке тұлғалар арасында белгілі бір құқықтық, саяси, іскерлік және өзге де өзара қарым-қатынастарды орнату функциясын атқарған, сонымен бірге сыртқы пішіні және шартты формулярлық жағынан ұқсас ресми және жеке құжаттардың кешені болып табылады.

Қорытынды. Қазақ басқарушы элитасының хаттарын әртүрлі әдістердің көмегімен түрлі аспектілер тұрғысынан зерттеу мүмкіндігі бар. Бұл хаттардың мәдени және тарихи құндылығы аса жоғары, себебі ол хаттар қазақ халқының ұлттық қазынасының бір бөлігі іспеттес. Жалпы алғанда хат алмасулар зерттеушілерге қоғамның әлеуметтік-психологиялық және рухани өмірін қалпына келтіру мәселесінде

маңызды дерек болып саналады [4, 180]. Ғалым И.В. Ерофееваның өзі көрсеткендей хандар мен сұлтандар тарихын зерттеу арқылы Дала тарихын ішкі жағынан үніліп зерттеуге болады. Ирина Викторовна қазақ басқарушы элитасының хаттарын жинақтау, жүйелеп шығару ісінде елеулі еңбек атқарды. Оның жария еткен 1675-1821 жылдардағы қазақ басқарушы элитасының хаттарының екі томдығы нағыз фундаменталды зерттеулердің қатарына жатады.

Бүгінгі күні қазақ басқарушы элитасының хаттарын тек тарихи тұрғыдан ғана зерттеумен шектелмей, сонымен қатар лингвистика, этнография, психология, философия, экономика, т.б. ғылым салалары тарапынан жан-жақты қарастырса құба-құп болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И.В. «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. – Алматы: Абди, 2014, Т. 1. – 696 с.
2. Махат Д.А. Хаттарды зерттеу: қазақ қоғамының тарихы мен мәдениеті (XIX ғ.-XX ғ. басы). – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 199 б.
3. Иванова Н.Н. Видовая и внутривидовая классификация источников личного происхождения: проблемы источниковедческого анализа//Вестник РУДН. Серия «История России». 2006. № 3 (7). – 105-110 с.
4. Русина Ю.А. Источниковедение новейшей истории России. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 236 с.
5. Филатова, Н. М. Подходы к изучению эго-документов в современной исторической науке в свете "лингвистического поворота" / Н. М. Филатова // Документ и "документальное" в славянских культурах: между подлинным и мнимым: Сборник научных трудов / Ответственный редактор Н.М. Куренная. – М.: Институт славяноведения РАН, 2018. – 24-40 с.
6. Сусеева Д.А. Письма калмыцких ханов XVIII века опыт лингвистического описания. Т. 1. – Элиста: 2002. – 422 с.
7. Karahasanoglu S. Ottoman Ego-Documents: State of the Art. International Journal of Middle East Studies. – 2021. № 53. – 301–308 p.
8. Источниковедение. учеб. пособие/И.Н. Данилевский, Д.А. Добровольский, Р.Б. Казаков и др.; отв. ред. М. Ф. Румянцева; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2015. – 684 с.
9. Айзеништан М. П. Эпистолярное наследие XVIII в. // Электронный научно-образовательный журнал «История». – 2018. – Т. 9. – Выпуск 1 (65) [Электронный ресурс]. URL: <https://arxiv.gaugn.ru/s207987840001982-9-1/> (дата обращения: 01.08.2021).
10. Голиков А.Г., Круглов Т.А. Источниковедение отечественной истории. – М.: 2012. – 464 с.
11. Трепавлов В.В. Рецензия на: «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов» /Сборник исторических документов в 2-х тт. Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев, сост. и отв. Ред. И.В. Ерофеева. Алматы: АО «Абди компания», 2014. //«Восток (Oriens)», М.: 2016, № 4, 224-227 с.
12. Почекаев Р.Ю. Рецензия на: «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов»/ Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеева. Т. I. Письма казахских правителей. 1675-1780 гг. – 696 с.; т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. — 1032 с. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. // Письменные памятники Востока. – М.: Наука – Восточная литература, 2016. – 131-135 с.

References:

1. Erofeeva I.V. «Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyyashchej elity 1675-1821 godov. Sbornik istoricheskikh dokumentov v dvuh tomah. Pis'ma kazahskikh pravitelej. 1675-1780 gg. - Almaty: Abdi, 2014, T. 1. – 696 s.
2. Mahat D.A. Hattardy zertteu: qazaq qoғamynyñ tarihy men mädenieti (XIX ғ. - XX ғ. basy). - Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 199 b.
3. Ivanova N.N. Vidovaya i vnutrividovaya klassifikaciya istochnikov lichnogo proiskhozhdeniya: problemy istochnikovedcheskogo analiza.//Vestnik RUDN. Seriya «Istoriya Rossii». 2006. № 3 (7). – 105-110 s.
4. Rusina Yu.A. Istochnikovedenie novejshej istorii Rossii. M-vo obrazovaniya i nauki Ros. Federacii, Ural. feder. un-t. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2015. – 236 s.
5. Filatova N. M. Podhody k izucheniyu ego-dokumentov v sovremennoj istoricheskoy nauke v svete "lingvisticheskogo povorota"/ N. M. Filatova // Dokument i "dokumental'noe" v slavyanskikh kul'turah: mezhd

podlinnym i mnimym: Sbornik nauchnyh trudov / Otvetstvennyj redaktor N.M. Kurennaya. – M.: Institut slavyanovedeniya RAN, 2018. –24-40 s.

6. Suseeva D.A. Pis'ma kalmyckih hanov XVIII veka opyt lingvisticheskogo opisaniya. T. 1. – Elista: 2002. – 422 s.

7. Karahasanoğlu S. Ottoman Ego-Documents: State of the Art. International Journal of Middle East Studies. – 2021. № 53. – 301–308 p.

8. Istochnikovedenie. ucheb. posobie/I.N. Danilevskij, D.A. Dobrovol'skij, R.B. Kazakov i dr.; otv. red. M. F. Rumyanцева; Nac. issled. un-t «Vysshaya shkola ekonomiki». - M.: Izdatel'skij dom Vysshej shkoly ekonomiki, 2015. – 684 s.

9. Ajzenshtat M. P. Epistolyarnoe nasledie XVIII v.// Elektronnyj nauchno-obrazovatel'nyj zhurnal «Istoriya». – 2018. – T. 9. – Vypusk 1 (65) [Elektronnyj resurs]. URL: <https://arxiv.gaugn.ru/s207987840001982-9-1/> (data obrashcheniya: 01.08.2021). [in Russian].

10. Golikov A.G., Kruglov T.A. Istochnikovedenie otechestvennoj istorii. M.: 2012. – 464 s.

11. Trepavlov V.V. Resenziya na: «Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej elity 1675–1821 godov»./Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tt. Avtor proekta, vvedeniya, biografij hanov, nauchnyh kommentarijev, sost. i otv. Red. I.V. Erofeeva. Almaty: AO «Abdi kompaniya», 2014. //«Vostok (Oriens)», M.: 2016, № 4, 224-227 s.

12. Pochekaev R.YU. Recenziya na: «Epistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej elity 1675–1821 godov»./ Vved., biogr., komment., sost. i red. I.V. Erofeeva. T. I. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1675–1780 gg. — 696 s.; t. II. Pis'ma kazahskih pravitelej. 1738–1821 gg. — 1032 s. — Almaty: AO «ABDI Kompani», 2014. // Pis'mennye pamyatniki Vostoka, M.: Nauka – Vostochnaya literatura, 2016. – 131-135 s.

УДК 930.2

10.51889/5100.2022.30.61.024

С.Т. Мусаева^{*1}, Қ.Б. Болатова², А.Б. Байгапанова³

¹к.п.н., доцент, ЮКУ им. М.О. Ауезова, Шымкент, Республика Казахстан
E-mail: posygan@mail.ru

²д.и.н., доцент, Университет А.Букейханова, Семей, Казахстан
E-mail: semey@abu.edu.kz.

³магистр истории, ст. преподаватель, Университет А.Букейханова, Семей, Казахстан

ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАМЕТОК О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ В. ФОН ГЕРНА

Аннотация

Основной целью исследовательской работы является историко-культурный анализ интересных, содержательных письменных источников, касающихся многогранных аспектов истории и этнографии казахского народа. Особое внимание уделяется научному наследию В. Фон Герна, исследователя дореволюционного колониального периода, ученого, внесшего большой вклад в изучение истории и этнографии казахского народа.

Одной из основных задач исследования является раскрытие значения культурно-этнографических ценностей казахского общества через творчество В. Фон Герна. В этом контексте важным является проведение историографического и источниковедческого исследования записей исследователя. Это связано с тем, что многие публикации, осуществленные ученым, были недостаточно освещены в научной сфере из-за ряда причин и преобладания имперских привилегий.

В качестве актуальности статьи можно выделить оценку различий в культурно-духовном пространстве имперских подходов к познанию кочевого общества колониальной эпохи. Мы прекрасно знаем, что исследователи периода царской России получали определенные указания и поручения от властей. Несомненно, системное исследование культурно-этнографической структуры казахского общества открыли новые возможности для колониальной системы. Следует отметить, что ряд исследователей стремились к объективному мнению в изучении казахского общества.

В результате исследования проведен сравнительно-анализ дореволюционных этнографических записей и выдвигаем объективный взгляд на историческое содержание научной деятельности В. Фон Герна.

Ключевые слов: традиции, казахское общество, быт и культура, обычай, хозяйство, этнография, ремесла.

С.Т. Мусаева ^{*1}, Қ.Б. Болатова ², А.Б. Байгапанова ²

¹ п.э.к., доцент, М.О.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент, Қазақстан Республикасы

E-mail: posygan@mail.ru

² т.ғ.д., доцент, Ә.Бөкейханов Университеті, Семей, Қазақстан Республикасы

E-mail: semey@abu.edu.kz.

³ тарих магистрі, аға оқытушы, Ә.Бөкейханов Университеті, Семей, Қазақстан Республикасы

В. ФОН ГЕРНИНҢ БАҚЫЛАУЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗБАЛАРЫ

Аңдатпа

Зерттеу жұмысының басты мақсаты ретінде авторлар қазақ халқының тарихы мен этнографиясының сан қырлы аспектілеріне қатысты қызықты, мазмұнды жазба дереккөздерді тарихи-мәдени тұрғыда талдау көздейді. Оның ішінде төңкеріске дейінгі отаршылдық кезеңінің зерттеушісі, қазақ халқының тарихы мен этнографиясының дамуына зор үлес қосқан ғалым В. Фон Герннің ғылыми мұрасына ерекше назар аударылады.

Зерттеудің негізгі міндеттерінің біріне В. Фон Герн шығармашылығы арқылы қазақ қоғамының мәдени-этнографиялық құндылықтарының мәнін ашу жатады. Осы тұрғыда зерттеушінің жазбаларына тарихнамалық және деректанулық зерттеу жүргізу маңызды болып табылады. Себебі, ғалымның іске асырған көптеген жарияланымдары бірқатар себептер мен империялық артықшылықтардың басымдығына байланысты ғылыми салада жеткілікті түрде қамтылмай қалды.

Мақаланың өзектілігі ретінде отаршылдық дәуірдегі көшпенді қоғамды танудың империялық тәсілдерінің мәдени-рухани кеңістіктегі өзгешеліктерін бағалауды көрсете аламыз. Патшалық Ресей кезеңіндегі зерттеушілер билік тарапынан белгілі бір нұсқаулар мен тапсырмаларды алып отырғандығын жақсы білеміз. Қазақ қоғамның мәдени-этнографиялық құрылымын жетік тану, отаршылдық жүйеге жаңа мүмкіндіктерді ашатындығы сөзсіз еді. Бірқатар зерттеушілер қазақ қоғамын зерттеуде шынайы пікір танытуға ұмтылғандығын атап өту қажет.

Зерттеудің нәтижесіне төңкеріске дейінгі этнографиялық жазбаларға салыстырмалы-талдау жүргізілді және оның ортасындағы В. Фон Герннің ғылыми қызметінің тарихи мазмұнына шынайы көзқарас танытуды алға тартамыз.

Түйін сөзде: салт-дәстүр, қазақ қоғамы, тұрмыс пен мәдениет, әдет-ғұрып, шаруашылық, этнография, қолөнер.

С.Т. Musayeva ^{*1}, К.В. Bolatova ², А.В. Baigapanova ³

¹ PhD, Associate Professor, M.O. Auezov SKSU, Shymkent, Kazakhstan

E-mail: posygan@mail.ru

² Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, A.Bukeikhanov University, Semey, Kazakhstan

E-mail: semey@abu.edu.kz .

³ Master of History, senior lecturer, A.Bukeikhanov University, Semey, Kazakhstan

FROM ETHNOGRAPHICAL NOTES ABOUT KAZAKH ON OBSERVATIONS V.VON GERN

Abstract

The main purpose of the research work is the historical and cultural analysis of interesting, informative written sources concerning the multifaceted aspects of the history and ethnography of the Kazakh people. Special attention is paid to the scientific heritage of V. Von Gern, a researcher of the pre-revolutionary colonial period, a scientist who made a great contribution to the study of the history and ethnography of the Kazakh people.

One of the main objectives of the research is to reveal the significance of cultural and ethnographic values of the Kazakh society through the work of V. Von Gern. In this context, it is important to conduct a historiographical

and source study of the researcher's records. This is due to the fact that many publications carried out by the scientist were insufficiently covered in the scientific field due to a number of reasons and the predominance of imperial privileges.

The *relevance* of the article is an assessment of the differences in the cultural and spiritual space of imperial approaches to cognition of the nomadic society of the colonial era. We know perfectly well that researchers of the tsarist Russia period received certain instructions and instructions from the authorities. Undoubtedly, a systematic study of the cultural and ethnographic structure of Kazakh society has opened up new opportunities for the colonial system. It should be noted that a number of researchers sought an objective opinion in the study of Kazakh society. As a *result* of the study, a comparative analysis of pre-revolutionary ethnographic records was carried out and we put forward an objective view of the historical content of V. Von Gern's scientific activity.

Keywords: traditions, Kazakh society, life and culture, customs, economy, ethnography, crafts.

Введение. Смена в Республике Казахстан политико-идеологического режима в конце 1990-х годов XX столетия придала на наш взгляд, определенный положительный импульс к росту и возрождению историко-культурного наследия народов Центральной Азии, открыла широкие перспективы и возможности для систематического и углубленного изучения особенностей традиционного уклада жизни, быта и культуры народов Туркестанского края, позволила представителям научной общественности заново исследовать наименее изученные и фальсифицированные страницы истории и этнографии тюркских народов в свете новых подходов и требований. В этой связи на данном этапе времени многогранные аспекты истории и этнографии казахского народа получили новое осмысление, оттенок и смысл.

Касаясь богатейшей истории и прошлого своего народа, Первый Президент Независимого и суверенного Казахстана, Лидер Нации XX столетия Н.А. Назарбаев в своем фундаментальном научно-аналитическом труде «В потоке истории» отмечает: «Если задуматься над казахской историей не в свете пресловутых вспышек в ночи или идиллических описаний цивилизованной степи, то поражает одно обстоятельство. Казалось бы страшные демографические удары XVIII столетия и коллективизация XX века, слом государственности под давлением колонизации, регулярная чистка национальной элиты, невосполнимые культурные потери, маргинализация части казахского населения, интеллектуальные и национальные драмы величайших казахов в национальной истории, - все это должно было привести к психологическому коллапсу и распаду национального поля. Но произошло иначе. Казахи – наследники великих цивилизаций сумели пронести свое национальное «Я» над всеми историческими пропастями и впадинами. И не только пронести, не только сохранить, но и приумножить» [1].

Мы разделяем точку зрения Президента страны Н.А. Назарбаева и считаем, что жизненный путь наших мудрых и великих предков был полон весьма драматическими и историческими событиями, борьбой казахов за независимость и суверенитет, и вмещает в себя целую историческую веку судьбы казахского народа, указывает на его стойкость силы и духа.

Необходимость исследования историко-этнографических трудов колониального времени назрела давно. Актуальность данной темы исследования заключается в том, что в них показан процесс накопления этнографических материалов о казахах собранных дореволюционными российскими исследователями конца XIX – начала XX вв. На данном этапе времени труды дореволюционных российских исследователей дореволюционного периода вызывают весьма значительный познавательный интерес не только у представителей казахстанской научной общественности, но и всего мирового сообщества в целом, ибо в них представлена этническая картина прошлого того или иного народа, показаны их нелегкие пути на пути возрождения исторической памяти и богатейшего наследия.

Методология. Методологическую основу данной научной публикации автора составили труды известного дореволюционного российского исследователя конца XIX – начала XX вв., В. фон Герна, оставившего заметный след в истории развития научной мысли в Туркестанском крае. В его научных публикациях развернутом плане освещены наиболее важные и ключевые аспекты истории и этнографии казахского народа, в частности особенности менталитета и психологии, нравы и обычаи, традиции и обряды и т.д. Очень отраднo констатировать тот факт, что в ходе подготовки данной публикации автор широко использовала следующие методы: сравнительного анализа первоисточников, историзма, системный, которые были широко востребованы и отвечали насущным потребностям широких слоев научного и мирового сообщества.

Результаты. Как мы отмечали выше, после вхождения территории современного Казахстана в состав царской Российской империи началось планомерное и целенаправленное изучение истории,

этнографии культуры, флоры и фауны, природных богатств, населения, климата Туркестанского края известными дореволюционными российскими исследователями. К сожалению, этнографические исследования того времени проводились бессистемно, не последовательно, зачастую людьми мало подготовленными, и в связи с этим представленные ими данные носили в основном поверхностный и изолированный характер, события и факты, отраженные в их трудах преподносились в совершенно противоположном ракурсе. Но вместе с тем, все эти исследования представляют весьма значительный интерес, и вносят определенную лепту в истории изучения этнографии казахского народа. Очень обширный, колоритный материал об истории изучения этнографии казахского народа почерпнут нами из многочисленных трудов известного дореволюционного российского исследователя В.фон Герна, которые нашли свое отражение в различных российских периодических изданиях колониального периода. В его содержательных публикациях широко освещаются многогранные стороны жизни, быт и культура казахского народа, особенности образа жизни, хозяйство и занятия.

Для наглядности данной темы исследования мы приведем некоторые материалы записок и научных исследований В.фон Герна опубликованных на страницах дореволюционной российской периодической печати.

Так, например, в 1883 году на страницах периодического издания «Записок Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества» была напечатана интересная и содержательная научная публикация В.фон Герна «Поездка на р.Чу к ее устью, через пустыню Бетпақдала», в котором автор описывает природно-географические условия, рельеф местности, климат, реки и озера данной местности» [2].

Как пишет автор: « Наученные опытом киргизы перегоняют свои стада через пустыню Бетпақдала, следуя на зимовки на р.Чу, по первому снегу, а с зимовок на летние кочевья, джайлау, находящиеся к северу от р.Сарысу, - перекочевывают в то время, когда стаял снег на равнине, но еще сохранился в овражках для того, чтобы не имел затруднений в водопое. В течение лета южная часть Акмолинского уезда, к югу от р.Сарысу остается почти необитаемой, так как киргизы на это время перекочевывают со своими стадами к северу от р.Сарысу. На местах же зимних кочевков, к югу от р.Сарысу на лето остаются только джатаки – бедняки – хлебопашцы, не имеющие скота и следовательно возможности к перекочевке, да бедняки караулщики зимовок. Киргизы – джатаки занимаются хлебопашеством по берегам р.Чу, Сарысу и вблизи многоводных озер. Сеют они преимущественно пшеницу и просо» [3].

Таким образом, автор на наш взгляд, сумел верно, отразить основные пути и направления кочевков казахов, занятия и хозяйство джатаков, и их роль и место в их повседневной жизни.

Не осталось без внимания автора описания казахских зимовок и их устройства. Как отмечает автор: « По обеим сторонам р. Нуры раскинулись почти сплошь киргизские зимовки, частью сложенные из глины, а у состоятельных киргиз выштукатуренные и выбеленные внутри снаружи, с плоскими дерновыми крышами. Большая же часть зимовок сложена просто из дерна, тут же вблизи добытого киргизским плугом. По причине чистых зимних бурь, все зимовки окружены крытыми дворами, в которых спасаются от метелей, сильных морозов и волков – мелкий скот и лошади, оставленные для домашнего обихода на зиму. Ближе к г.Акмолинску попадаются и деревянные зимовки (дома с двухскатными и шатровыми крышами), построенные по русскому стилю. Это собственность султанов Конуровых, некогда богатых потомков покойного старшего султана Конуркульджи Худаймендина» [4].

В другой работе «Из записной книжки. Этнографический очерк. Характер и нравы киргизов – казаков» В.фон Герн подчеркивает особое гостеприимство казахов. Как отмечает автор: « Как киргизы – казаки, так и кыргызы вообще и до сих пор отличаются приветливостью, добродушием и гостеприимством, которое у них выведено даже в культ. Оставшийся без угощения путник и в настоящее время ослабления патриархальных нравов, по обычаю, имеет право заявить об этом бию (киргизскому народному судье), как о несоблюдении и даже оскорблении священного обычая гостеприимства (кунаг асы). Киргизы – казаки и кыргызы честны и миролюбивы. Обидеть или обмануть гостя считается у них крайне предосудительным. Да и вообще знакомого и действительно уважаемого человека, а в особенности пользующегося уважением своего родовича киргиз никогда не обманет и не оскорбит. Киргизы – не словоохотливы и болтливость между ними считается за порок. Напротив – молчаливость и важность осанки считается признаком ума и жизненного такта» [5].

На наш взгляд, оценки В. фон Герна вполне правдивы и обоснованы с научной точки зрения. Говоря о хозяйственной деятельности казахских женщин автор пишет: « Все домашнее хозяйство киргизов – казаков и кыргызов и все сопряженные с ним труды, как зимой, так и при перекочевках, от весны до поздней осени, лежат на женщине. На долю кочевника – мужчины остаются только заботы о пастьбе

скота и охране от хищников (волков и воров). Киргиз скотовод, в особенности состоятельный и богатый, охраняющий свои стада и табуны наемными пастухами, живет без особого труда, на счет своих стад, доставляющих ему не только пищу и питье (мясо, молоко и другие молочные продукты), но и снаряжение, волосяные и шерстяные веревки, седельный прибор), обувь, одежду, (кожи и шерстяные ткани) и даже покрывку летних жилищ и постилку в жилищах (войлок)» [6].

Сопоставляя и сравнивая русских овец с казахскими, автор утверждает, что казахская овца обладает рядом преимуществ. Во-первых, русская овца меньше киргизской и дает меньше мяса. Во-вторых, мясо русских овец киргизы считают менее вкусным, чем мясо киргизской овцы. А главный недостаток русской овцы для киргизского хозяйства состоит в том, что эта овца не дает такого количества сала, как киргизская, важнейшее достоинство и значение которой и состоит в огромном сальном хвостовом мешке (курдюк, по-киргизски куйрук, что значит хвост), составляющем едва ли не самый важный и значительный предмет вывозной торговли киргизской степи. Киргизская овца, кроме того, менее прихотлива, чем русская, в отношении корма, в особенности зимой, и отличается большой выносливостью к резким переменам погоды, а следовательно русская овца менее выгодна для киргизов [4]. Преимущество русской овцы над киргизской состоит только в более быстром размножении: киргизская овца приносит ежегодно, обыкновенно, только по одному ягненку и редкая – по два, тогда как русская овца, по большей части, приносит два ягненка. Киргизская овца, с большим запасом жира в хвостовом мешке, гораздо выносливее русской овцы, как в отношении способности довольствоваться подножным кормом, во время зимы, доставая его из под снега и пополняя недостаток питательности этого скудного корма запасами своих жировых отложений, так и в отношении способности переносить зимние стужи и вьюги без всякой защиты не только в закрытых помещениях, необходимых для перевозки русских овец, но даже без забора или навеса – на степных пастбищах, покрытых снегом. Во двory киргизские овцы загоняются только на ночь» [7].

В целом оценки В.фон Герна вполне правдивы, корректны и обоснованы, что касается противопоставления двух видов пород домашнего скота, то очевидно, что казахская овца, по мнению исследователя в значительной степени приспособлена к условиям жизни номадов и безусловно обладает рядом преимуществ в отличие от русских овец.

Обращаясь к процессу технологии приготовления мясных блюд, казахской национальной кухни, автор пишет: « Высшим деликатесом киргизской кухни считается мясо жеребенка. Лошадиное и отчасти баранье мясо, назначенное для зимних запасов, обыкновенно солят и коптят в виде кусков или в виде колбасы. Баранину и мясо встречающейся в степи сайги коптят только кусками. Колбасы готовят из лошадиного мяса и изредка только охотники мергены делают казы из мяса жирных куланов, попадающихся в долине реки Чу и в пустыне Бетпақдала. Для приготовления колбасы берут неполные ребра жирных животных, разделяют эти ребра по одному, с принадлежащею к каждому ребру частью брюшного жира и предварительно посолив, вкладывают в вымытые кишки, которые крепко завязывают с обоих концов. Колбасы из лошадиного мяса и жира без ребер называются по киргизски чужук.

Хорошо просоленная и прокопченная казы может держаться без порчи до середины лета и даже до следующей осени. Если поблизости места копчения мяса есть можжевельник, то во время копчения мяса и казы, стараются больше жечь можжевеловые дрова и сучья, потому что мясо, копченное дымом от можжевеловых дров, получает особый приятный вкус. Мясо верблюдов употребляется киргизами в пищу гораздо реже и преимущественно случайно, потому что верблюдов киргизы режут только в случае болезни или повреждений, делающих этих ценных в киргизском быту животных негодными для специального их назначения – перевозки тяжестей. Особенно вкусным киргизы считают нежный жир, скопляющийся в горбах сытых верблюдов. Здоровых верблюдов режут только очень богатые киргизы в магометанский праздник жертвоприношений или для угощения на поминках богатого человека. Богатые киргизы держат верблюдов как предмет роскоши – признак своего благосостояния, так как перевозка тяжестей и перекочевка главной массы киргизов производится на двух колесных телегах, запряженных волами» [8].

Как отмечает автор: « Верблюды содержатся и разводятся в Степном крае, как уже упомянули, исключительно двугорбые. Одногогорбые верблюды – нар, требующие еще более теплого климата, чем тот, которым обладает южная часть Степного края, составляют здесь редкость» [9].

Таким образом, исходя из анализа научных публикаций известного дореволюционного российского исследователя В. фон Герна, вытекает следующий вполне закономерный вывод, что хозяйственно-экономическая жизнь кочевых казахов была в достаточной степени развитой. Помимо кочевого скотоводства, казахи занимались разнообразными промыслами, активно торговали с соседними народами. Богатым был и духовный мир кочевников – скотоводов. Этот факт свидетельствует о том, что хозяйство казахов в целом в рассматриваемый нами период времени носил комплексный характер.

Иными словами следует отметить, что В. фон Герном была проделана определенная работа по выявлению, фиксации и систематизации значительного пласта аутентичных письменных источников, в которых нашли свое отражение менее изученные проблемы истории и этнографии казахского народа. В своих публикациях автор попытался отразить действительную историческую картину прошлого, нелегкие судьбы казахского народа, идеалы, стремление к свободе и независимости.

Обсуждение. После вхождения Казахстана в состав Российской империи сформировалась тенденция изучения русскими учеными элементов культуры, традиций и обычаев казахов. В этом смысле царская власть преследовала стратегическую цель. В первую очередь объектом изучения стала культура казахов, населявших Оренбургский и Западно-Сибирский края. Это связано с тем, что вышеназванные края считались первыми регионами, вошедшими в состав России. В 1770-1780 гг. было организовано 5 научных экспедиций по изучению казахов Оренбурга и Западной Сибири. В результате их деятельности накоплен ряд ценных культурно-этнографических материалов [10].

Среди вышеназванных работ следует отметить значение труда П.С. Палласа. В изучении этнографии казахского народа данный ученый стал ориентиром для последующих исследователей [11]. П.С. Паллас оставил ценные сведения о юрте кочевых казахов, традициях охоты и характере гостеприимства. По нашему мнению, изучая традиции и культурные элементы казахов, царское правительство, похоже, стремилось эффективно проводить свою колониальную политику.

Н.П. Рычков внес большой вклад в изучение видов материальной и нематериальной культуры казахского народа. В предмет исследования русского офицера вошли казахи Среднего жуза, принадлежавшие к западносибирской администрации [12]. Н. П. Рычков придавал глубокое значение фольклору, бытовым изделиям и хозяйственному характеру казахов. Исследователь провел сравнительный анализ особенностей кочевого общества. По его мнению, традиционное хозяйство и культурная идентичность казахов существенно отличаются от других народов [13].

Все русские исследователи, начиная с Виктора фон Герна, уделяли основное внимание традициям гостеприимства казахов. Исследователи периода царской России отметили, что в обществе казахов есть все основания для того, чтобы посторонние люди чувствовали себя в безопасности. Об этом В. фон Герн особо отметил в своих трудах. Любкой чужой человек, войдя в казахскую юрту, почувствовал, что он гость и забывает о признаках опасности [14].

Заметим, что в XIX веке научные изыскания по изучению образа жизни Казахского общества вышли на новую ступень. В этом контексте значительный интерес представляют направления исследований, организованные подразделениями Русского географического общества. В рамках этой организации начали работать культурно-просветительские учреждения и статкомитеты. В результате были открыты краеведческие музеи, были взяты в объект изучения древние памятники, устное народное творчество, созданы русско-казахские школы и библиотеки. Нужно подчеркнуть, что исследовательские центры кочевого общества сосредоточены преимущественно в таких административных центрах, как Ташкент, Оренбург, Омск. Здесь следует отметить, что финансовую и материальную помощь центрам оказывали канцелярии генерал-губернаторов [15].

С начала XIX века этнография казахов стала актуальной темой не только для имперской науки, но и для публицистики. Одним из ученых, который издал несколько работ в этом направлении, является Г.И. Спасский. В 1818 году он начал издавать журнал «Сибирский вестник», посвященный истории и культуре народов Сибири. В данном журнале наряду с народами Сибири были опубликованы материалы из духовно-культурного наследия сопредельных казахских племен. Одним из них можно назвать эпопею «Едиге». Этот средневековый эпос был записан Г.И. Спасским из уст казахского аксакала в 1810-е годы. В 1820 году было опубликовано монографическое исследование автора. Автор охватил широкий круг вопросов, касающихся быта и хозяйственной системы казахского народа [16]. Его данная научная работа отличается богатством полевых материалов и важных выводов. Особое внимание исследователь обратил на культурные элементы казахского домостроения, текстиля, орнамента [17].

Большое значение мы придаем А. И. Левшину в изучении аспектов быта и образа жизни простого казахского аула. Он прожил в казахском обществе около двух лет и накопил важные сведения, касающиеся истории, культуры и этнографии кочевников. А.И. Левшин оставил ценные этнографические сведения о традициях верховой езды казахов, видах ремесел. Автор также дал оценку искусству охоты с птицей [18].

В целом в работах дореволюционных русских исследователей были подробно изучены вопросы быта и культуры казахов. Их можно отнести в основном к полевым исследовательским группам. Необходимо отметить, что подавляющее большинство русских ученых писали свои труды непосредственно в среде кочевого общества.

Закключение. Таким образом, исходя из анализа публикаций автора, можно сделать вывод, что в них имелись отдельные наблюдения, факты и сведения, способствовавшие наращиванию знаний, этнического своеобразия, традиционного уклада жизни, быта и культуры казахского народа второй половины XIX – XX вв. Научная работа по изучению этнографических элементов казахов продолжается до сих пор. На сегодняшний день изучение традиций и обычаев казахской нации качественно развивается в направлении краевой этнографии в связи с региональными особенностями. В этом направлении публикуются специальные научные труды. Исследования В. Фон Герна относятся к категории ценных материалов в связи с особенностями регионального и родового расселения казахов.

С нашей точки зрения важным является увеличение объема этнографических исследований по материальным и нематериальным видам. Данный вопрос становится все более актуальным в современной историографии. В этом контексте В. фон Герн внес большой вклад в изучение нематериальных культурных элементов. Конечно, можно предположить, что ученый имел обширные записи, описывающие материальные культурные виды, но его внимание к духовному сознанию казахов преобладало.

На нынешнем этапе времени в условиях роста и возрождения духовно-культурных ценностей тюркских народов, исторической справедливости и гуманности, Сегодня, в условиях суверенного развития, исторические, этнографические сочинения В.фон Герна приобретают новый смысл и оценку. Изучение его богатейшего научного наследия и творческой биографии является на наш взгляд, настоятельной необходимостью, неотъемлемым элементом создания ряда содержательных трудов, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии.

Список использованной литературы:

1. Балтабаева К.Н., Баймагамбетова А.Ж. *История и этнография казахов Западной Сибири в трудах Ш.К. Ахметовой // Исторические знания казахской диаспоры о Казахстане: материалы регионального «круглого стола» (г. Алматы, 31 октября 2013 г.). – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2013. – С. 40–47.*
2. Герн В.К.. *Поездка на р. Чу к ее устью, через пустыню Бетпақдала // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества. – Омск, 1888. Книга Х.3. Герн В.К.. Из записной книжки. Этнографический очерк. Характер и нравы киргизов – казаков. Памятная книжка. – Семипалатинск, 1890. – С. 2-3.*
4. Sarsambekova A., Maslov H., Esimova Zh. *Ethno Linguistic Processes of the Kazakhs of Western Siberia // Anthropologist (Kamla-Raj, India). 2014. № 18 (2). P. 559–563.*
5. Кузембайұлы А. *История дореволюционного Казахстана. – Алматы, 1992. – 268 с.*
6. Балтабаева К.Н. *Российская историография о казахах России // Отан тарихы (Отечественная история). 2014. № 3 (67). – С. 66-79.*
7. Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. *Поселения и жилища казахов XIX – начала XX в.: перспективы археолого-этнографического исследования // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 1998. Ч. 1. – С. 10–12.*
8. Рахимов Е.К. *Омская этнографическая школа и исследования казахов России // Вестник Томского государственного университета. - № 398. – С. 127-130.*
9. Асфендияров С.Д., Кунте П.А. *Прошлое Казахстана в источниках и материалах. – Алматы, 1997. – Т.1.*
10. Тугай Т.И. *Представители оренбургской губернской администрации и краеведческих обществ в изучении Казахстана и Средней Азии (втор.пол. XIX – нач. XX в.) // Вестник ОГУ. - № 5 (141) - май 2012. – С. 176.*
11. Яновский Н. Н. *Писатели Сибири: Избранные статьи. – М.: Современник, 1988. – 494 с.*
12. Масанов Э.А. *Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С.236.*
13. Проваторова О.М. *Современные этнические процессы у казахов Западной Сибири: автореф. дис канд. ист. наук. – Л., 1986. – 24 с.*
14. Мякутин А.И. *Юридический быт киргиз // Труды Оренбургской УАК. Вып. XXV. – Оренбург, 1910. – 248 с.*
15. Томилов Н.А., Ахметова Ш.К. *Казахи аула Каскат: традиции и инновации в культуре казахского населения Западной Сибири / отв. ред. В.И. Молодин. – Омск : Издат. дом «Наука», 2013. – 392 с.*
16. Муканов М.С. *Этническая территория казахского народа в XVIII-XX вв. - Алматы, 1991. – 62 с.*

17. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII-начале XX вв. – Алматы, 1995.
18. Артыкбаев Ж.О. Этнология и этнография. – Астана: Фолиант, 2001. – С. 221.

References:

1. Baltabaeva K.N., Bajmagambetova A.Zh. Istoriya i etnografiya kazahov Zapadnoj Sibiri v trudah Sh.K. Ahmetovoj [History and ethnography of the Kazakhs of Western Siberia in the works of Sh.K. Akhmetova] // Istoricheskie znaniya kazahskoj diaspory o Kazahstane : materialy regional'nogo «kruglogo stola» (g. Almaty, 31 oktyabrya 2013 g.). Almaty: Dyniezhyzi qazaqtarunıñ qauımdastyzı «Atazhyrt» baspa ortalyzı, 2013. S. 40–47.
2. V.K. Gern. Poezdka na r.Chu k ee ust'yu, cherez pustynyu Betpakdala [A trip to the Chu River to its mouth, through the Betpakdal desert] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva. Omsk, 1888. Kniga X.
3. V.K. Gern Iz zapisnoj knizhki. Etnograficheskij ocherk. Harakter i nrawy kirgizov – kazakov [From a notebook. Ethnographic essay. The character and morals of the Kyrgyz Cossacks. A commemorative book.]. Pamyatnaya knizhka Semipalatinsk, 1890. S. 2-3.
4. Sarsambekova A., Maslov H., Esimova Zh. Ethno Linguistic Processes of the Kazakhs of Western Siberia // Anthropologist (Kamla-Raj, India). 2014. № 18 (2). P. 559–563.
5. Kuzembajuly A. Istoriya dorevolucionnogo Kazahstana [History of pre-revolutionary Kazakhstan]. - Almaty, 1992. – 268 s.
6. Baltabaeva K.N. Rossijskaya istoriografiya o kazahah Rossii [Russian historiography about the Kazakhs of Russia] // Otan tarihy (Otechestvennaya istoriya). 2014. № 3 (67). S. 66–79.
7. Ahmetova Sh.K., Tolpeko I.V. Poseleniya i zhilishcha kazahov XIX – nachala XX v.: perspektivy arheologo-etnograficheskogo issledovaniya [Settlements and dwellings of Kazakhs of the XIX – early XX century: prospects of archaeological and ethnographic research] // Integraciya arheologicheskikh i etnograficheskikh issledovanij. Omsk, 1998. CH. 1. S. 10–12.
8. Rahimov E.K. Omskaya etnograficheskaya shkola i issledovaniya kazahov Rossii [Omsk Ethnographic School and research of Kazakhs of Russia] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. № 398. S. 127-130.
9. Asfendiyarov S.D., Kunte P.A. Proshloe Kazahstana v istochnikah i materialah [The past of Kazakhstan in sources and materials].-Almaty. - T.1. 1997.
10. Tugaj T. I. Predstaviteli orenburgskoj gubernskoj administracii i kraevedcheskih obshchestv v izuchenii Kazahstana i Srednej Azii (vtor.pol. XIX – nach. XX v.) [Representatives of the Orenburg provincial administration and local history societies in the study of Kazakhstan and Central Asia (deut. XX century.)] // Vestnik OGU. - № 5 (141) - maj 2012. S. 176.
11. Yanovskij N. N. Pisateli Sibiri: Izbrannye stat'I [Writers of Siberia: Selected articles]. - M.: Sovremennik, 1988. - 494 s.
12. Masanov E.A. Ocherk istorii etnograficheskogo izucheniya kazahskogo naroda v SSSR [An essay on the history of ethnographic study of the Kazakh people in the USSR]. - Alma-Ata: Nauka, 1966.- S.236.
13. Provatorova O.M. Sovremennye etnicheskie processy u kazahov Zapadnoj Sibiri: avtoref. dis kand. ist. Nauk [Modern ethnic processes among the Kazakhs of Western Siberia: abstract. dis Candidate of Historical Sciences]. - L., 1986. - 24 s.
14. Myakutin A.I. Yuridicheskij byt kirgiz [Legal life of the Kyrgyz] // Trudy Orenburgskoj UAK. Vyp. XXV. - Orenburg, 1910. - 248 s.
15. Tomilov N.A., Ahmetova Sh.K. Kazahi aula Kaskat: tradicii i innovacii v kul'ture kazahskogo naseleniya Zapadnoj Sibiri [Kazakhs of Kaskat village: traditions and innovations in the culture of the Kazakh population of Western Siberia] / otv. red. V.I. Molodin. Omsk : Izdat. dom «Nauka», 2013. 392 s.
16. Mukanov M.S. Etnicheskaya territoriya kazahskogo naroda v XVIII-XX vv [Ethnic territory of the Kazakh people in the XVIII-XX centuries.]. - Almaty, 1991. – 62 s.
17. Maduanov S. Vzaimootnosheniya kazahov s drugimi sosednimi narodami Central'noj Azii v XVIII-nachale XX vv [Relations of Kazakhs with other neighboring peoples of Central Asia in the XVIII-early XX centuries]. - Almaty, 1995.
18. Artykbaev Zh.O. Etnologiya i etnografiya [Ethnology and ethnography]. – Астана: Foliant, 2001. – С. 221.

ӘӨЖ 94(574)
МРНТИ 03.23.07

10.51889/1751.2022.78.19.025

Ғ.М. Қарасаев *¹, Р.Оспанова ², Ә.А. Өскембай ³

¹ тарих ғылымдарының докторы, профессор

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы, Астана қ., Қазақстан

E-mail: karasayev_gm@mail.ru

² тарих ғылымдарының кандидат, доцент Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті, Алматы қ., Қазақстан

E – mail: ablai_angel@mail.ru

*³ т.ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Қазақстан тарихы кафедрасының доценті,
Өскемен қ., Қазақстан*

XVIII-XX ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ ЕУРОПА ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ТАТАРЛАРДЫҢ (ТҮРКІ-МОНҒОЛДАРДЫҢ) КӨНЕ ЗАМАННАН ОРТА ҒАСЫРЛАРҒА ДЕЙІНГІ ЖЕКЕЛЕГЕН ТАРИХЫ (ЭТНИКАЛЫҚ-ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУ ТАРИХЫНАН)

Аңдатпа

Мақалада батыс зерттеушілерінің, XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасырдың басындағы саяхатшылардың тарихи деректері негізінде түркі және моңғол тайпаларының ұлт ретінде қалыптасуының уақыты мен кезеңдері сипатталған, сондай-ақ олардың Еуразия аумағына қоныстандыру туралы да айтылады. Көрші елдермен және халықтармен қарым-қатынастарын ашып көрсеткен.

Дереккөздерде осы халықтардың өмірі, әдет-ғұрыптары, мәдениеті, діни нанымдары сипатталған. Нақтырақ айтатын болсақ, "татар" сөзінің шығу тарихы ертедегі скиф тайпаларымен байланысы барын көрсетеді. мақалада, батыс зерттеушілердің еңбектерінен қазақ тарихының XVIII-XX ғғ. туралы деректерін түркі-моңғол тайпаларымен байланыстырған. Осы кезеңнің тарихи сипатын ашуға, ақтаңдақтар бетін толықтыруға алғышарт бола алады. Еркін көзқараста зерттелген қазақ тарихының осы кезеңі батыс зерттеушілері тарапынан мол, тың мағұлмат береді.

Сонымен қатар, ежелгі сибір тайпалары туралы дерек қалдырған XIX XX ғғ. Ресей тарихшыларының жазбаларынан да түркі-моңғол тайпаларының тұрмыс-тіршілігі туралы біле аламыз.

Тірек сөздер: түрік-моңғол тайпалары, тұрмыс-тіршілігі, этникалық қалыптасуы, дереккөздер, мәлімет, көшпелілер, шаруашылық.

Ғ.М. Қарасаев*¹, Р.Оспанова ², Ә.А. Өскембай ³

¹ д.и.н., Комитета науки МОН РК, Институт государственной истории, Казахстан, г. Астана

E – mail: karasayev_gm@mail.ru

² кандидат исторических наук, доцент КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

E – mail: ablai_angel@mail.ru

*³ к.и.н., доцент кафедры Истории Казахстана ВКУ им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан*

ИСТОРИЯ ТАТАР (ТЮРКО-МОНГОЛОВ) С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В РАБОТАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ЕВРОПЫ НАЧАЛА XVIII-XX ВЕКОВ (ИЗ ИСТОРИИ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ)

Аннотация

В статье на основе исторических данных западных исследователей, путешественников последней четверти XVIII и начала XIX вв. описывается время и этапы становления тюркских и монгольских племен как народность. Также, повествуется о расселении их на территории Евразии. Раскрыты разносторонние

отношения с соседними странами и народами.

В источниках охарактеризованы быт, обычаи, культура, религиозные верования этих народов. Если говорить более конкретно, то происхождение слова "татарин" свидетельствует о его связи с ранними скифскими племенами. в статье, из трудов западных исследователей XVIII-XX вв. данные о тюрко-монгольских кочевых племен туркестана. Может служить предпосылкой к раскрытию, дополнению исторического характера этого периода. Этот период казахской истории, исследованный в свободном доступе, дает огромный, полный энтузиазма со стороны западных исследователей.

Кроме того, сохранились сведения о древних сибирских племенах XIX-XX вв. О быте тюрко-монгольских племен мы можем узнать и в трудах российских историков.

Ключевые слова: тюрко-монгольские племена, быт, этническое образование, источники, сведения, кочевники, хозяйство.

G.M. Karasaev ^{*1}, A.A. Oskembai ², R.Ospanova ³

¹M. Department of Source Studies, Historiography and National History Institute of the State History
Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: karasayev_gm@mail.ru

²Candidate of historical sciences, associate professor of the Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
E – mail: ablai_angel@mail.ru

³Candidate of Historical Sciences, East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Associate
Professor of the Department of History of Kazakhstan, Republic of Kazakhstan, Oskemensity

A SEPARATE HISTORY OF THE TATARS (TURKO-MONGOLS) FROM ANCIENT TIMES TO THE MIDDLE AGES IN THE WORKS OF EUROPEAN RESEARCHERS OF THE EARLY XVIII-XX CENTURIES (FROM THE HISTORY OF ETHNOSOCIAL DEVELOPMENT)

Abstract

In the article on the basis of historical data of western researchers, travellers of the last quarter of XVIII and beginning of XIX cc. time and stages of becoming of turkic and mongolian tribes as nationality are described. Also, it is narrated about their settling on territory of Eurasia. Scalene relationships with nearby countries and nations are exposed.

The way of life, customs, culture, religious beliefs of these nations are described in sources. More specifically, the origin of the word "Tatar" indicates its connection with the early Scythian tribes. in the article, from the works of Western researchers of the XVIII-XX centuries. data on the Turkic-Mongolian nomadic tribes of Turkestan. It can serve as a prerequisite for the disclosure, addition of the historical character of this period. This period of Kazakh history, studied in free access, gives a huge, full of enthusiasm on the part of Western researchers.

In addition, information about the ancient Siberian tribes of the XIX-XX centuries has been preserved. We can also learn about the life of the Turkic-Mongolian tribes in the works of Russian historians.

Keywords: Turkic-Mongolian tribes, life, ethnic education, sources, information, nomads, economy.

Кіріспе. Қазіргі түркі халықтарының, соның ішінде қазақтардың арғы ата-бабалары көне заманнан Еуразия аңғарын толығымен қоныстанғандығы белгілі. Уақыттың үлкен мерзімінде осы өңірлерге үстемдік еткен сақтардың, ғұндардың, одан кейінгі түркілер мен монғолдардың тарихы сол уақыттан бастап-ақ Еуропа, Таяу Шығыс, Қытай зерттеушілерінің, жиһангерлерінің, т.б. назарына ілінді. Оның себептерінің бірі де осы көшпенді тайпалардың отырықшы халықтар, мемлекеттермен арадағы қатынастың негізі соғыс, өзара шапқыншылық болып келгендігінен де болар. Мұнымен қатар отырықшы мемлекеттер мен көшпенділер арасындағы өзара әскери одақтық жағдайындағы келісімдер болғандығы да тарихтан белгілі. Олармен арадағы орын алған сауда қатынастары да аталған халықтармен жете танысудың қажеттілігіне айналғандығы айқын. Алайда осыларға қарамастан отырықшы тұрғындардың көшпенді тайпалар, мемлекет-

терге деген кері көзқарастары қалыптасты. Оларға “тағы”, “ мәдениетсіз”, “жабайы” деген айқындама берілді. Бұл халықтардың өз кезеңіндегі дамыған мәдениеттері, өнерлері, т.б. ескерілмеді, немесе әдейі насихатталмады.

Талқылау. XVIII ғасырдың көлемінен бастап жоғарыдағы аталған көшпенді тұрғындардың өткеніне арналған жазбаша шығармалардың едәуір бөлегі ресейлік басылымдарда жүйелі түрде жариялана бастады. Міне, осылардың қатарына Бенгал қоғамының Президенті Сира Вильямс Джонестің аталған қоғамның 1788 жылғы 21 ақпандағы салтанатты жиналысында сөйлеген және ағылшын тіліндегі азиялық зерттеулерде (Азиатских исследований) жарияланған “Татарлар” туралы сөзін [1] жатқызуға болады. Онда автор көне заманнан XIII ғасырдың басына дейінгі маңайларына “татарлар” деген жиынтық атаумен белгілі болған көшпенді өмір салтындағы халықтардың көне заманнан бергі орын алған қалыптасу кезеңдеріне, қоғамдық, әскери құрылымдарына, шаруашылықтары мен сенімдеріне, т.б. өзіндік талдау берген. Джонестің баяндауында “татарлар” деген атаумен белгілі болған көшпенділерге өзіндік баға беріліп, талдау жасалынған. “Өзімнің соңғы сөзімде,-деп көрсетеді ол,- (Арабтар туралы) азиялық халықтардың үнділіктер және арабтардан ерекшеліктерін айтқанмын. Енді “татарлар” деп аталатын халық туралы сөз еткім келеді. Алайда татарлардың ерекшеліктері туралы аз ғана мәліметтерім бола отыра осы іске кірістім.

Олар аса кең аймаққа қожалық етті. Иеліктері Обьтан Днепрге дейінгі өңірден шығысын-да Қара теңіз арқылы бүкіл Қырымды, одан ары Кавказдың етегінен Кура және Аракс өзендері бойымен Каспий теңізіне, оның қарсы жағалауындағы Джигуннен арғы Кавказ тауларынан Имаусқа дейінгі жерлер. Одан ары Иедзо өңірінен Ұлы Қытай қорғанының екі жағы арқылы Персия, Индия, Қытай және Кореяға дейінгі, сонымен бірге Ресейдің бір шеті арқылы өтетін Солтүстік мұзды теңіз аралығындағы жерлерді қамтыды.

Ғұндарға айқындама жасайтын Дегин олардың территорияларының айқын сипаттамасын береді. Ол оны (татарлардың қонысын, - Ғ.Қ.) тіреулері мен мұнараларын биік жоталарға бекітіп, қабырғалары көптеген үлкен өзендермен көмкерілгендей әсер беретін, қытайлар “төбе (Небесной) деп атаған таулар мен ну ормандарды құрады деп жазған.

Бұл жерден ауқымды кеңістікті кездестіресіз. Сансыз көп өзендермен суарылған кең жайылымдық, шалғын шөп, керемет хош иісімен, ерекше жемістерімен ерекшеленеді”, [1.161,162-163] – деген оның анықтамасынан көне-ортағасырлық түркі-монғолдардың қоныстанған аймақтарының үлкендігін, табиғи ерекшеліктерін байқауға болады.

“Скифия” сөзі ертедегі еуропалықтарға жеті кеңістік арқылы белгілі болған елге қойылған жалпы атау болуы мүмкін. Плинидің тұжырымынша бұл ұғым осы халықтың гректер мен парсыларға белгілі “Сак” (Сакае) атауы; Брианның (Вриан) тұжырымынша суда жүзудің бағыттарына арналған белгілердің (termes) мағынасы “Куон” деген сөзден; полковник Валансеяның (Валансей) айқындауында немесе грек сөзінің түбірінен алынатын “ашу” және “өшпенділікті” деген мағынаны білдіруіне қарамастан ортақ Скифия мен Татария атаулары ... біз қарастырып отырған халықтардың қазіргі есімдері емес. Шындығында парсылар Скифияның оңтүстік-шығысын “Татарстан” деп атайды және де жекелеген жазушылар “татар” сөзін (аталған халықтың - Ғ.Қ.) “ерекше буыны”, келесілері бір кіші өзеннің айқындамасы деп есептейді.

Плинидің пікірінше, Татарияны әр кезеңдерде Азия мен Еуропаның қалған бөліктерін бағындырған ұлы солтүстік халықтары; жеңілмейтін салтаттылар қолы немесе адамзатты негіздеушілер деп аталған көпсанды халықтар қоныстанды. Жазушы Бальи (Bailly), оны бірінші рет біздің рудың бастаушысы деп атады. Ол ерте дүние ғылымның жаңалығын Скифтердің ең солтүстік бөлегінен, атап айтқанда Енисей жағалауларынан немесе Гиперборей елінен алды деген түсініктеме жасайды. Ертедегі Греция, Италия, Персия және Индияның дүниетанымдық ойы солтүстіктен келген деп көрсетеді және де өзінің осы тұжырымын үлкен сеніммен және білімділігі арқылы дәлелдейді.

Татарлар туралы барлық кітаптар арқылы бізге жеткен нақты тарихи деректер Оғыздардан басталады. Олар өздерінің халқының негізін салушыны және оның патшалық құруын 1164 жылы туған Шыңғысханға дейінгі 4000 жылдан бастайды.

Қытай мағлұматтарын шеберлікпен пайдалана отыра Дегин, Висдел (Bisdelou), Майла (MaiPa) және Гобиля (GaudiI), татарлардың ерте дәуірден бергі тарихын жеткізеді. Көне қытай тарихшылары олардың өз отандастарымен арадағы қатынастың барлығына жеккөрініштікпен, тіпті әдейі кері баға берумен қарады. Егерде шындыққа сай келетін болса, көне баяндаулар татарлардың көптеген адам өлтірулер, бүлік, қырғын, тағыда басқаларды іске асырғандығын баяндайды. Хіумб-ну немесе Гунндар (Huns) Висделудың тұжырымы бойынша осыдан 3560 жылға жуық уақыт бұрын үнділіктер мен арабтарды өздеріне тиесілі елдерінен ығыстыра отыра патшалық ете бастады,” [1.165-166,167,172,173]- деген анықтамалардан сақтар мен ғұндардың өз мерзіміндегі халықтар қауымдастығынан алған орны айқындалып, олардың айшықты тарихының кезеңдері жеткізіледі.

Осы мазмұндағы XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресей зерттеушісі П.Риттердің: “Сол аймақты мекендеуші барша халықтар туралы Христос туғанға дейінгі мерзімде жазып келген грек тарихшылары мен географтары бізге тек үнді мәліметтерінен ғана белгілі Сақтар туралы еске салады. Мегасоен және Эратосеннің айқындауынша сақтар одан солтүстікке қарай, яғни, Шығыс Түркістанда немесе Солтүстік Тибетте орналаса отыра Үндістанмен көрші болған. Сақ жерінің өздерін соғдылықтардан ажыратып тұрған Батыс шекарасы Эратосеннің дәлелдеуінше Яксарт болды, ал бұл сақтардың мекенінің Шығыс Түркістан екендігін бекітеді.

Егер де Мегасоен мен Эратосеннің еске алулары негізге алынатын болса, Үндістанмен көршілес сақтар Еуропаға шабуыл жасау үшін жиналған Ксеркстің әскерлерінің құрамына енген сақтар болып шығады, олардың ... шалбар, бастарына басы сүйір, биік қалпақ киіп, қарулары садақ, қанжар және сағар (секир) деп аталған ерекше балталары бар Шығыс Түркістанның көне тұрғындарымен ұқсас болғандығын Геродоттан оқимыз.

... Сақтар Дарийға немесе оның алдындағы билеушіге бағынған, алайда Геродоттан бұл туралы анықтама ала алмаймыз, бірақта Лидия патшалығы мен Вавилонды өздеріне қаратқан мерзім аралығында оларды Кир бағындырған деуге негіз бар. Бірақ тасқа қашалған “Бихустан” жазулары бойынша олар Дарийдың билігіне қарсы шықты, алайда наразылық басылды және де Сакук деп аталатын жетекшілердің біреуі тұтқынға алынды. Осы жазуда келтірілген көздері жойылған тоғыз бүлікшімен бірге Дарийдің бейнесі жасалған барельефте Сакук Геродот жазып қалдырған Ксеркс әскерлеріндегі сақтар киген биік және сүйір қалпақпен бейнеленген.

... Парсылармен бірге гректерге қарсы соғыса отыра сақтар Платея және Фермопиль, осылармен қатар Марафондағы шайқастарда ерекше жауынгерліктерімен ерекшеленді. Бұл туралы Геродоттан, сонымен бірге Диодордан оқимыз. Бихустан жазбасы куә болатын Дарийдың Сақтарға қарсы шабуылы туралы классикалық жазушылардан неғұрлым кейінгі Полиэн ғана еске алады. Осы жазушының деректері бойынша сақтар Алдыңғы Азияда Семирамиды кезінен белгілі болған, себебі олар туралы аталған патша-әйелдің жарлығы бойынша өзінің ісі мен ерлігі баяндалған айтулы жазбада сипатталған. Страбоннан өздерінің негізгі мекені Яксарттың арғы жағынан шыға отыра Бактриядағы гректердің билігін талқандап, осы елді өздеріне қаратқандығын білеміз”, [2] – деген мәлідемесі сақ-скифтердің нақты тарихын айқындай түсетін сияқты.

Баяндамадағы “Негізінен алғанда татарларда жазу, түріктерде әріп болмаған; Прокопийдің дәлелдеуінше ғұндар бұл туралы (жазу,-Ғ.Қ.) ештеңе білмеген және Ұлы Шыңғыс белгілі автордың көрсетуінше монғолдардың арасынан өзінің жорықтарын жазуға бірде-бір адамды таппаған.

Қатігез, сонымен қатар ойлау қабілеті аса жоғары және тарихты жақсы көрген Тимур оқи және жаза білмеген. Ибн Арабшах Қытайда қолданылатын “Дүрбіржін” әліппесін көргендігін айтады. Алайда Қытай оңтүстік Татарияда орналасқандықтан және ондағы әріптердің қолданылу жағдайына қарай оны “тибеттік” деп есептеуге болады.

Ғалым және шешен араб (Ибн Арабшах, - Ғ.Қ.) Қытай татарлары Дүрбілджін әріптерімен өздерінің барлық есептерін, тарихи жазбаларын, мақтау қағаздарын (грамота), мемлекет және сот істерін, Шыңғыстың (Шыңғысханның, - Ғ.Қ.) заңдарын, қоғамдық хат алмасуларды, яғни барлық бағыттағы істерді жазғандығын айтады.

Одан ары оның (Ибн-Арабшахтың, - Ғ.Қ.) мәлімдеуінше шағатай-ұйғыр тұрғындары 14 әріптен тұратын ұйғырлық деп атаған әліппені көптеген жазушылардың пікірі бойынша монғолдар қолданған.

Әбілғазының жеткізуінше, Шыңғыс ұйғыр тұрғындарын сауаттылар ретінде пайдаланған, себебі қытайлықтардың тұжырымынша оның бағыныштыларының арасында бірде-бір жаза алатын адам болмаған. Авторлар Құбылай хан бір тибеттікке өзі билеп отырған халық үшін әріп ойлап табуды тапсырып, оны осы қызметі үшін Жоғарғы Лама етіп тағайындағандығын бекітеді.

Орыстар таяуда Каспий теңізіне жақын маңайдан көне қаланың қалдықтарына жолықса, чудтар жерінен бұғыларды бейнелейтін алтын бұйымдар мен үй заттарын және т.б. төрт аяқты жануарлар бейнелерін, әр түрлі қарулар, сонымен бірге темір емес, мыстан жасалған кен қазу құралдарын кездестірген. Бұдан Балы аталған заттар өте ертеде, 4000 жыл бұрын жасалған деген қорытынды шығарады. ... Көз алдымызда Каспий теңізі маңайынан табылған қолжазбалардың болмауымен ол туралы нақты пікірді айту мүмкін емес, алайда еврейлердікіне ұқсас көгілдір жібек матаға алтын және күміс әріптермен жазылған қолжазбалардың бірі жоғары Ертіс өңірінен табылғанымен, тибеттік болуы мүмкін.

Үндістан мен Персияны жаулауларына дейін монғолдар мен татарларды мүлдем сауатсыз болды деген пікірді жоққа шығаратын ешқандай дәлел болмаса да олардың ғұндар сияқты өз жерлерінде Христос өмірге келгенге дейін-ақ әскерлері және заң жүйелері болған”, [1. 174,175,-176,192,194,199] - деген мәліметтерден орта ғасырларға дейінгі көшпенді халықтардың, солардың ішінде монғолдардың әлеуметтік, мәдени даму тарихынан өзіндік мағлұматтар алуға болады.

“Олар шебер садақ атушылар, қаһарман салтаттылар, шайқас кезінде жиі күтпеген жерден артқа қашулары арқылы қайтадан шабуыл жасауға қолайлы жағдай тудыра алатын ержүрек жауынгерлер болды; негізінен жылқының сүтін (қымыз, - Ғ.Қ.) ішіп, жылқы етін жеген.

Арабтар және еврейлер бұл халықты “татарлар”, ал олар мекендеген елді “Татария” немесе “Татарстан” деп атаған. Қытайлар өздерінің қолданыстарында “р” әрпі болмағандықтан “Тата” деген ұғым берген. Еуропада бұл сөз XII ғасырдың соңына дейін қолданылмаған.

Г.Клапроттың дәлелдеуінше түркі тайпаларын “тартарлар” деп атау Әулие Людовиктің Батыс Еуропаға татарлардың шабуылы төнген кездегі өзінің анасына: “Бізге аспан күш бере көрсін, егер олар осында келетін болса “тартарларды” өздерінің шыққан мекендеріне қуамыз немесе олар біздің барлығымызды көктегі рухқа айналдырады” деген сөздерінен байланысқа енген.

Птолемей, Диодор, Пливи және Страбонның жазулары бойынша сақтар немесе сағтар Бактрия (Бухария), Киммерия немесе Қырымның солтүстігінде, Арменияда, тіпті Каппадонияда тұрған, алайда кейін парсылар қырғынға ұшыратқан.

Сақ атауы Кур мен Аракс, Грузия мен Каспий теңізі немесе Қарабах және Гандыжах аралығындағы аңғарда белгілі болды. Аталған округтің бір бөлегі тұрғындарының сонымен бірге “казак” атауы сақталған.

Тарих Татарияның терең ішінен шыққан, немесе кейбіреулері жеңімпаздардың соңынан оларға қосылған соңғы ұрпақтары өркениетті елдердің қалдығын бөліске салған Авар, Ғұн, Геруль, т.б. көшпелі тайпалардың атауларын аса қорқынышпен еске алады. Орта ғасырларда татар әскерлерін алапат дауыл, су тасқыны, таулардың от шашуларымен теңестіріп, көптеген халықтар оларға толығымен бағына отыра, жаратушының солтүстіктен сансыз көп татарларды жіберуі өздерінің кінәлары үшін жерлерін тартып алумен жазалады”, [2.200, 3. 203,- 204, 207,

225, 4. 252] – деген келесі айқындамадан “татарлар” деген жалпы атау алған көшпенді халықтардың жауынгерлігі паш етіледі.

Одан кейінгі батыс тарихшысы Р.Груссенің: “Түріктер немесе монғолдар қоршаған ортаның қатал сынынан өткен, сондықтан да өктемдік құруды мақсат еткен табанды, өркендеуші және қалыптасқан нәсілге жатады. Қаншама отырықшы қоғам құлдырай келе олардың қалаларына басып кірген көшпенділердің шабуылдарына ұшырап, қанды шайқас аяқталғаннан кейін басқыншылар қиындықсыз өздері талқандаған елдің басқарушыларын ауыстырды. Именудің ешқандай түрін де бастарынан өткізбей ең ұлы билеушілерге айналды. Қытайдың ұлы Ханы, Персияның Шахы, Индияның Императоры, Румның Сұлтаны болды. Көшпенділер жағдайға бейімделе білді. Пекинде ол жартылай қытайлыққа, Исфаханда немесе Рееде жартылай парсыға айналды.

Олар ат үстінен садақ атуды шеберлікпен меңгерді. Не қытайлықтар, не ирандықтар, не орыстар не поляктар, не венгрлар бұл бағытта монғолдармен теңесе алмады. Шексіз далалық жағдайда өмір қойған талапқа орай ең ерте балалық кезінен салт атпен аңды қуу, жасырын тосқауылдар қоя білу, әртүрлі аңшылық шеберлікті меңгерулері, күн-көрісінің негізі болған олжаны қолға түсіру жолындағы шыдамдылықтары, осының барлығы монғолдардың артықшылығы еді. Көшпендінің басымдылығы жауларына қарсы шабуылдарының жиілігінде емес, керісінше оның күтпеген жерден болғаны, жылдам ұрыс даласын тастап шығу және қарсыласының лайықты тойтарыс беруін іске асыртпай еселенген күшпен қайтадан пайда болуында еді. Қалжырата және үнемі соңына түсе отыра көшпенділер ақыр соңында жауларын әбден әлсіретіп, ініне қашқан аң сияқты қырғынға ұшырататын болды. Шебер қимылдау, керекті уақытта қажетті жерге жинала білу мұндай атты әскерді әскери өнердің жеңімпаз түріне айналдыра білді.

Салт атты, садақты қару еткен далалық жауынгер табиғаттың стихиялық негіздегі туындысы, аштық пен суықтың зардабын үнемі жеңе білуші ретінде Еуразияда ХІІІ ғасыр бойы үстемдік етті; мұндай жағдай аса ауыр аштық жылдарындағы көшпендіні өлімнен алып қалып отырған жалғыз ғана таңдау болды.

Нәтижелері. Басқа ордларға үстемдік құруға ұмтылған осы көшпелі тайпалардың барлығы да Жоғары Монғолиядағы Орхонның сағаларындағы Қарабалғасун мен Қарақорымнан шықты. Олар: біздің заманымызға дейінгі түркілік хуннулар, Христос өмірге келгеннен кейінгі ШІІ ғасырдағы монғолдық сяньбилер, V ғасырдағы тағы да монғолдық жуань-жуандар, VI ғасырдағы ту-кю түркілері, IX ғасырдағы түркі-қырғыздар, X ғасырдағы монғолдық қидандар, XII ғасырдағы сөзсіз түркілік керейлер немесе наймандар және XIII ғасырдағы монғол-чингизидтер.

Көне дәуірдегі түркі-монғолдардың арасындағы басымы римляндар мен индустар тағылар деп атаған, хундармен мазмұндас қытайлықтар хун-ну деген есім берген халық болды.

Қытай тарихшысы Сыма Цянның дәлелдеуі бойынша жаңа дәуірге дейінгі ШІІ ғасырдың екінші жартысында мықты және біртұтас халыққа айналған ғұндар бір орталыққа бірігуі мүмкін. Олардың “шань ю” деп аталған жоғары билеушісі қытайлық мазмұнда “чэньги-ли куту шань ю”, яғни қытай тілінен аударғанда “Аса мәртебелі Аспан Ұлы”, осы арқылы түрік және монғолдық “чэнг-ли” сөзінің тамыры негізіндегі “Тәңірі-Аспан ” деген мағынаны береді.

Скифтер сияқты хун-нулар да негізінен көшпенділер болған. Жылқы табындары, ірі қара мал мен қой үйірлері, түйе керуендері олардың өмір сүру жағдайларының деңгейлерін айқындады. Хундар бір орыннан екінші жерге жылжып, су мен жайылымдақтар іздеу мақсатында көшіп-қонумен айналысты. Олар негізінде ет тағамдарын қорек етті, киім ретінде аңдардың терілерін, пайдаланды, теріден жасалған төсеніштерде ұйықтады. Олардың баспаналары киізден жасалған шатырлар болды. Егер де сенімдеріне келетін болсақ, шаманизмді еске түсіретін Тәңіріге немесе Құдіретті Аспанға сиынып, бірнеше қасиетті тауларды құрмет тұтты.

(Әскери,- Ф.Қ.) қуғын кезінде көшпенділер тактикалық қулықпен қытай әскерлерін Гобидің ішіне және далаға қарай алдап кіргізе және өздерін шығынданудан сақтай отыра бірден оларға сансыз садақ оқтарын жаудыру арқылы жауларының тамақ пен судың жетімсіздігінен

әбден әлсіреп, толығымен әскери қуатын жоғалтқан кезде шешуші соққы берді. Жылдам қимылдайтын атты әскер, садақ атуды шеберлікпен меңгеру ертедегі хуннулардан Шыңғысханға дейінгі далалық билеушілердің барлығында өзгеріссіз қалды. Соғыс жүргізудің осындай тәсілі шығыстағы хунндарға, батыстағы скифтерге де тән болды.

Хундардың түркі-монғол халықтарының ішіндегі тілдік айырмашылығына келетін болсақ, жекелеген авторлар, атап айтқанда, Куракики Ширатори оларды монғолдықтар ретінде қарау керек деп есептейді. Кейбір қытай мәліметтерінен алынған лингвистикалық ерекшеліктерін қарастыра келе Пеллио олардың сөздері саяси элита дәрежесіндегі хуннулардың түркі халықтарына жататындығын қарастырады”, [5,8,9,14,38,39,40-41] деген анықтамасы да бастауын сақ-ғұндардан алатын Еуразияның көшпенді түркі-монғол тайпаларының Шыңғысхан билігі орнағанға дейінгі өшпес тарихын бізге жеткізеді.

XX ғасырдың басындағы голланд зерттеушісі Лео де Хартогтың жазуынша: “ҮІІ-ХІІ ғасырлар аралығында татарлар өздерінің жауынгерліктерінің арқасында үлкен ықпалға ие болды. Сол мерзімдегі монғолша сөйлейтін барлық тайпалар қытайлықтар арасында да “татарлар” деп аталуы мүмкін. “Татар” есімі монғолдарда Шыңғысханның кезінде де оның даңқына қарамай қолданылып келді. Монғол империясында болған еуропалықтар “тата” атауын жиі қолданған, алайда монғолдар “татарлар” олар бағындырған тайпа екендігін жеткізген.

Самарқанд пен Бұхарадан келген шығыс иран халқы соғды әліппесін пайдаланған. Шығуы жағынан семиттік бұл әліппе тарихта ұйғырлық жазу деген анықтамамен белгілі. (Ұйғыр әліппесі өз кезегінде соңғысы генетикалық семиттік төркіні бар арамейлік деп алатын соғды әліппесі негізінде жасалған. Шыңғысханның халқы жазуды білмегендіктен ол ұйғыр жазуын Монғол империясының ресми әліппесі етті. Кейін бұл жазу кеңінен белгілі болды.

Ешқандай да діни салт-дәстүр мен сиынудың болмауы Монғолияда болғандарға оларда белгілі бір діннің үстемдік етпегендігі туралы ой тудырды. Алайда оларда діни ілім болған. Біртұтас Тәңірі (Мәңгілік аспан) құдайына сенген. Кейбір монғол дәстүрлері тау шыңдары мен өзен ағысын дәріптейтін көне анимизмнен жалғасын тапқан. Монғолдар Тәңіріне жақындау және оған өтініштерін жеткізу үшін қасиетті таулардың шыңдарына шыққан. Өздерінің бағыныштылықтарын білдіру үшін олар бас киімдерін шешкен және де белбеулерін иықтарына ауыстырған”. [6.13,15,16]

“Сибирский Вестник” журналының жоғарыдағы көрсетілген санында “Российские монголы. Поступление монголов в российское подданство” [7] деген шолу беріліп, онда монғолдардың ХІХ ғасырдың басына дейінгі рулық бөлінулері, әлеуметтік, тұрмыстық жағдайлары, салт-дәстүрлерінен деректер келтірілген. Онда көрсетілгеніндей: “Монғолдардың үлкен бөлегі Ресей қарамағына граф Головинның қытайлармен жасалған “Шекара тракты” негізінде 1689 жылы өтті. Олар келесі ордалар немесе аймақтарға бөлінеді: 1. Цонголь, 2. Сартол, 3. Табанақ, 4. Хатигонь, 5. Езепь, 6. Подгородный, 7. Хорин. Бірінші алты орда Монғол Сайын-ханының, ал соңғысы Цецень ханның иелігінде болған.

Монғолдар буряттар сияқты басқарылады. Атақты ру жетекшілерін “тайша” деп атайды, одан кейін зайсан, төленгі және засолдар. Бұл атақтар әулеттік болып, қоғамның және мемлекеттің бекітуімен ұлдарына немесе жақын туыстарына өтеді.

Халық басшылары (ру басылары,- Ғ.Қ.) өздері және балалары үшін ешқандай салық төлемейді, сонымен қатар өздеріне ештеңе талап етпейді. Тайшаның екі зайсан және бірнеше төленгі, засол көмекшілері, ал олардың бір жылға сайланатын бағынышты даамалдары болады. Олар көшпелі монғолдардан салық жинай отыра оны зайсанғыларға немесе тайшаға өткізеді, ал оны уезд қазынасына жеткізеді. Әр ұлыстың туыстық қатынас негізінде қалыптасуына орай кез-келген жеке іс барлығының ортақ мәселесі болып табылады. Шығынға ұшырағанға немесе бақытсыздыққа тап болғандарға бірлесіп көмектеседі. Шағын даулы мәселелер мен қылмыс жоғары топ өкілдерінің қатысуы арқылы шешіледі, ал маңызды істер немесе шешімге келіспегендер мәселесі арнайы құрылған орында қаралады.

Қоғамдық және маңызды істер старшынның болатын жері, күні көрсетілген әр үйге шақыру жіберу арқылы жиналатын кеңесте (цуклы) тыңдалады.

Кім уақытында төлемейді, оған арнайы шабарман жібереді. Аталған кеңестердің бірауыздан бекітілген ережесі қатаң орындалады.

Олардың негізгі тағамдары әр түрлі жағдайларда ашытатын және дайындайтын сүт. ... жаз мерзімінде күнсайын сүттен шарап дайындап, жылы күйінде ішеді, ал шарап дайындаған қазан түбіндегі ірімшікті тағам ретінде пайдаланады, немесе бөшкеге салып, қысқа қалдырады.

Егер де монғол немесе бурятқа аңға шыға отыра өзімен бірге мыс немесе шойын қазан алу қолайсыз болса, қайыңның қалың қабығын аршып алады, оны өзара тығыз байлап, жәшік сияқты тігеді; егер ет пісіру қажеттігі туса, ол бөшектеліп, жәшікке салынады және су құяды, одан кейін жәшікке отпен қыздырылған тас салады; екі не үш минуттан кейін тағам толығымен дайын болады.

Тағамның бұл түрі-Харкок деп аталады. Алыс жолдарда және әсіресе соғыс уақытында олар етті төмендегідей тұрғыда дайындайды: от жағып, оған тастарды тастайды. Одан ары оттың айналасына әрқайсысы бір аршыннан тұрт бұрышты шұңқыр қазады, астына қыздырылған тастарды жинап, құрғақ жапырақтармен, шөпшен толтырады. Оған бөлшектелген етті орналастырып, тағы да жапырақ, шөп, тағы да қыздырылған тас салып, топырақпен жабады. 10 минут өткен соң ет піседі. Оларда аспаздық шеберліктің үшінші түрі бар. Қойды немесе қолға түскен аңды бауыз-дап, терісін сыдырып алады, оның мойын жағын байлап, одан ары теріні тарта отыра артқы аяқтарымен ағашқа кереді, мөшекке ұқсаған оған бөлшектелген етті салып, су құяды және қыздырылған таспен қайнатады. Тері (қызумен,-Ғ.Қ.) терлеген не ыдыраған кезде ет пайдалануға дайын болады.

Малдың еті оларда қасиетті тағам ретінде бағаланады. Егер де біреу байқаусызда бөлек етті жерге түсіріп, немесе оған сұйық төгіп алса, оны кінәлілікпен көтеріп алады. Отқа су құю үлкен кінә болып есептеледі. Егер біреу байқаусызда осыны істесе, отқа бір түйір май лақтыруға міндеттенеді. Егер де кім-де кім кесені немесе басқа ыдысты аударып, жерге құлат-са, оны аттап өтсе, немесе иттің жалауына, осы арқылы қорлауға жол берсе, оны отқа ұстап, тазалауға рұқсат етіледі.

Мал шаруашылығы кеңінен дамығанымен монғолдар аңшылықпен де айналысады; аң аулауға негізінен “самострел” қолданылады. Өзі атылатын садақтарды орнату үшін олар қыс кезінде таулы және орманды жерлерде құрғақ ағаштардан қарға бірдей қашықтарда орналасқан тесіктері бар сырықтар қағады, оған жебе тартылған садақтар орнатылады, жылқының қылынан жасалып, тартылған жіпке аңның денесі тигенде жебе атылып, оның денесін тесіп өтеді. Кейде бір аңшы бірнеше жүздеген осындай садақ орнатады. Мұндай садақтарды олар атылған аңды қолайлы жағдайда қуып жету үшін негізінен күзде, қар жауған кезде қояды.

Монғолдар мен буряттардағы жастардың үлкендерге деген құрметі ерекше ықыласқа және үлгі алуға боларлықтай.

Үлкен адам түрегеліп тұрғанда жасы кіші отыра алмайды. Егер де үлкен адам тұрғысы келсе, жасы кіші оған көмектеседі. Жасы кіші үлкен адам оның үйіне таяғанда алдынан жүгіріп қарсы алады, түсіріп, атын байлайды, қайтар уақытта атын әкеліп, шығарып салады. Той кезінде де үлкен адамның жасы кішілерден көптеген артықшылықтары болады.

Олардың көптеген жанды тербер және тәрбиелік бағыттағы ертеден ауызекі арқылы келе жатқан мол өлеңдерін ескермеуге болмайды”. [7.167-174]

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы сараланған деректер арқылы тарихи дамудың белгілі бір мерзімінде өздері тығыз араласып, жан-жақты байланыс жасаған халықтар қауымдастығы арасында ықпалды күшке айналған халқымыздың арғы ата-бабаларының көрнекті де даңқты өткенін білуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. //Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским. 1824 год, Часть третья. - “О татарях”(Речь Президента Бенгальского Общества Сира Вильяма Джонеса,

произнесенная в торжественном собрании онаго Общества 21 февраля 1788 г.) ... – СПб., 1824, – С.161-202;

2. Землеведение П. Риттера. География страны Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею. Восточный или Китайский Туркестан. Издано императорским русским географическим обществом. ... Выпуск второй-дополненный, отдел первый-историко-географический. – СПб., 1873, сс.7-8

3. //Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским. 1824 год, Часть четвертая. - "О татарах" (Окончание) Примечание Г.Лангеса. – СПб., 1825. –С. 203-242

4. //Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским. 1824 год, Часть четвертая. - О нравах и завоеваниях древних татар и монголов. – СПб., 1825. – С.243-267

5. Груссе Р. Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан. Том I. Пер. с франц. Х.К.Хамраева. /Сост. Б.М.Сужиков. – Алматы: "Санат", 2005. – 286 с.

6. Лео де Хартог. Чингисхан завоеватель мира /Лео де Хартог. – М.:Олимп:АСТ:Астрел;Владимир:ВКТ. 2008. – 285,[3]с.

7. Сибирский Вестник, издаваемый Григорьем Спасским. 1824 год, – СПб., 1825., Часть четвертая. Российские монголы. – С.167-174

References:

1. //Sibirsku Vestnik, izdavaemyi Grigorem Spasskim. 1824 god, Chast tretia. - "O tatarah" (Rech Prezidenta Bengalskogo Obestva Sira Vilhama Djonesa, proiznesennaiia v torjestvennom sobranii onago Obestva 21 fevralia 1788 g.) ... Spb., 1824, S.161-202;

2. Zemlevedenie P. Rittera. Geografiia strany Azii, nahodiathsia v neposredstvennykh snosheniiah s Rossiei. Vostochnyi ili Kitaisku Tyrkestan. Izdano imperatorskim rysskim geograficheskim obestvom. ... Vypysk vtoroi-dopolnennyi, otdel pervyi-istoriko-geograficheski. - Spb., 1873, ss.7-8

3. //Sibirsku Vestnik, izdavaemyi Grigorem Spasskim. 1824 god, Chast chetvertaia. - "O tatarah" (Okonchaniie) Primechanie G. Langlesa - Spb., 1825, S. 203-242

4. //Sibirsku Vestnik, izdavaemyi Grigorem Spasskim. 1824 god, Chast chetvertaia. - O nrvakh i zavoevaniiah drevnih tatar i mongolov. Spb., 1825, S.243-267

5. Grýsse R. Imperua stepi. Atilla, Chingishan, Tamerlan. Tom I. Per. s frants. H.K. Hamraeva. /Sost. B.M. Sýjikov. -Almaty: "Sanat", 2005. - 286 s.

6. Leo de Hartog. Chingishan zavoevatel mira /Leo de Hartog. - M.:Olimp:AST:Астрел;Vladimir:VKT 2008. -285,[3]s.

7. Sibirsku Vestnik, izdavaemyi Grigorem Spasskim. 1824 god, Spb., 1825., Chast chetvertaia. Rossuskie mongoly . S.167-174

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

ӘОЖ 902.035
ҒТАМР 03.41.91

10.51889/8531.2022.81.59.026

М.Гурсой*¹, Б.Сиздиқов², С.Мурғабәев³

¹ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан
E.mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері,
Түркістан қ., Қазақстан
E.mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

³ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Түркістан қ., Қазақстан
E.mail. murgabaev.saginbay@ayu.edu.kz

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН АСХАНА ЖАРАҚТАРЫ
(КӨЗҚАРАСТАР МЕН ПІКІРЛЕР)

Аңдатпа

2020 жылы Сығанақ қаласындағы №19 нысанның оңтүстік батыс қазба шекара жиегінен, бетіне қазан төңкерілген төрт тостақ табылды. Өткен жылдары аталмыш қаланың белгілі бөліктерінде жүргізілген қазба жұмыстары барысында керамикалық дастархан фрагменттері де алынған болатын. Бұл табылымдар Сығанақ қаласы тұрғындарының асхана мәдениетінен сыр шертуі мүмкін. Ыдыс бетінің тағарамен жабылуын тазалық тұрғысынан алып қарасақ – бұл қазіргі кездегі аналарымыздың асхана тәртібі мен қағидаларын еске түсіреді. Сонымен қатар, сол кездің өзінде халық арасында «зиянкес тылсым күштер» бар деген сенім айтарлықтай орын алған деген ойға жетелейді. Бұл жағдай ең болмағанда ыдыс бетін бір тал шыбықпен жапқан қазақ халқының сенімімен астасып жатқандай көрінеді. Ал, ескі ырым жоралғылық тұрғысынан алып қарар болсақ, қазақтың тұрмыстық дәстүрінде қазанды төңкеру практикасының тұяқсыз қалған кісінің қабірі басында атқарылғандығын байқаймыз. Сондықтанда да, беті жабық ыдыстардың астарында бұрынғы Сығанақ тұрғындарының дүниетанымы мен рухани өмірінің қыр сырлары жатуы әбден мүмкін. Бұл мақалада қазба барысында табылған төңкерілген қазан және қазанның астынан алынған тостақтар қазақтың күнделікті тұрмыс қағидалары және ырым жоралғыларымен байланыстыра отырып қарастырылды. Сонымен қатар жұмыста әдіснамалық тұрғыдан сипаттау, салыстыру және аналитикалық талдау сияқты зерттеу әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: Қызылорда, Сығанақ қалашығы, орта ғасыр, мәдениет, саз ыдыстар, археология.

Мақала «Тарихи-мәдени мұра нысаны – ортағасырлық Сығанақ қалашығында кешенді археологиялық зерттеулер жүргізу» тақырыбындағы ғылыми жоба негізінде дайындалды (BR10965310, келісім шарт № 376) ҚР БҒМ.

М.Гурсой*1, Б.Сиздиқов², С.Мурғабаяев³

¹ *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави,
научный сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан*

E.mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

² *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави научный сотрудник
Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан*

E.mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz

³ *Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави, Старший научный
сотрудник Научно-исследовательского института археологии,
Туркестан, Казахстан*

E.mail. murgabaev.saginbay@ayu.edu.kz

КУХОННАЯ УТВАРЬ СО СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА СЫГАНАК (МНЕНИЯ И РАССУЖДЕНИЯ)

Аннотация

Во время раскопок средневекового городища Сыганак в 2020 году на юго-западной окраине раскопа №19 под перевернутым котлом были обнаружены четыре чаши. В предыдущие годы при раскопках в некоторых частях города были обнаружены фрагменты керамических дастарханов. Эти находки могут рассказать нам о кулинарной культуре сыгнакцев. Если судить с точки зрения чистоты, то что посуда прикрыта сверху казаном – это напоминает нам современные правила поведения на кухне наших современных женщин. В то же время вероятно уже в то время среди жителей были распространены представления о существовании «вредных мистических сил». Эта ситуация, кажется, переплетается с верованиями казахов, которые обязательно прикрывают посуду сверху, хотя бы веточкой. И если мы посмотрим на этот старинный обряд с точки зрения традиций, то увидим, что в казахской бытовой традиции обряд опрокидывания котла совершался на могиле человека оставшегося без наследников. Поэтому вполне возможно, что под закрытыми сосудами скрываются тайны мировоззрения и духовной жизни бывшего сыгнакцев. В статье, обнаруженный в ходе раскопок котел и чаши рассматриваются во взаимосвязи с повседневной бытовой практикой и поверьями и ритуалами казахов. Использовались такие методы исследования, как методологическое описание, сравнение и аналитический анализ.

Ключевые слова: Кызылорда, городище Сыганак, средневековье, культура, глиняные сосуды, археология.

M.Gursoy *1, B.Sizdikov², S.Murgabaev³

*¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

*² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. sizdikov.bagdaulet@ayu.edu.kz*

*³ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Senior researcher of the Research Institute of Archaeology, Turkistan, Kazakhstan
E.mail. murgabayev.sagynbay@ayu.edu.kz*

KITCHEN UTENSILS FROM THE MEDIEVAL SETTLEMENT OF SYGANAK (OPINIONS AND REASONING)

Abstract

During the excavations of the medieval settlement of Syganak in 2020, four bowls were found under an inverted cauldron on the southwestern outskirts of excavation No. 19. In previous years, during excavations in some parts of the city, fragments of ceramic dastarkhans were found. These findings can tell us about the culinary culture of the gamenak people. Judging from the point of view of cleanliness, the fact that the dishes are covered with a cauldron on top reminds us of the modern rules of behavior in the kitchen of our modern women. At the

same time, probably already at that time, ideas about the existence of "harmful mystical forces" were widespread among the inhabitants. This situation seems to be intertwined with the beliefs of the Kazakhs, who necessarily cover the dishes from above, at least with a twig. And if we look at this ancient rite from the point of view of traditions, we will see that in the Kazakh everyday tradition, the rite of overturning the cauldron was performed on the grave of a person without heirs. Therefore, it is quite possible that under the closed vessels the secrets of the worldview and spiritual life of the former gamenak are hidden. In the article, the cauldron and cups discovered during the excavations are considered in connection with the daily everyday practice and beliefs and rituals of the Kazakhs. The research methods used were methodological description, comparison and analytical analysis.

Keywords: Kyzylorda, settlement Shyganak, middle ages, culture, earthen vessels, archeology.

Кіріспе. Сырдарияның ортаңғы ағысы оңтүстіктегі ежелгі отырықшылармен солтүстіктегі көшпенділердің мәдениеті тоғысқан орындардың бірі. Ежелгі кезден бастап бұл жерде көптеген қалалар бой көтерген [1, 304;2, 25]. Ғалымдар сыр бойы тарихының ежелгі кезеңдегі тамырын өте алыстан іздестіріп, оны сақ, қаңлы және оғыз тайпаларынан бастатады. Бұл кезеңде өңірде жетіасар және оғыз мәдениеті қалыптасты. Нәтижесінде, Шірікрабат, Баланды, Жанкент сияқты қалалар салынды [3, 4-10]. Бұл мәдени даму үдерісі ортағасырда да жалғасын тапты. Сөйтіп, аталмыш өңір қалаларымен аты аңызға айналды. Бұл қалалар қатарына Жанкент, Жент, Өзгент, Орқала, Сығанақ және т.б. қалалар жатады. Мұндай тұнып тұрған тарихты зерттеу ісі ғалымдардың назарынан тыс қалмады. Мысалға, Сыр бойындағы қиранды қала орындары мен ғибадатханалар және қорымдарды зерттеу ісін С.П. Толстов [4, 321], Б.И. Вайнберг, Л.М. Левина [5, 73] сынды ғалымдар бастаса, қазіргі таңда С.Жолдасбайев [6], Ж.Құрманқұлов [8], М.Елеуов, С.Есен [9], Ә.Тәжекеев [10] және т. б. ғалымдар өз үлесін қосып келеді. Бұл қалаларда жүргізілген зерттеу жұмыстары қазақтың ежелгі және ортағасырдағы тарихы, өнері, мәдениеті, дүниетанымы мен рухани өмірін түсінугізге септігін тигізеді.

Бұл мақаланы жазуға Сығанақ қаласынан табылған төңкерілген қазандар арқау болып отыр.

Мақаланың мақсаты Сығанақ қаласында жүргізілген зерттеу жұмыстары жайында қысқаша мәлімет беру, табылған қазандардың не себепті төңкерілгендігін ерте темір дәуірі мен этнографиялық кезеңде атқарылған ғұрптармен салыстыра отырып қарастыру арқылы Ортағасырдағы Сығанақ тұрғындарының рухани өмірін, дүниетанымын жаңғырту және болжамды тұжырымдар жасау болып табылады. Сонымен қатар анықталған рухани ақпарлардың ежелгі және этнографиялық кезеңмен сабақтастығын анықтау, қала іргесінің қалану тарихы мен зерттелу тарихына шолу жасау бұл жұмыстың екінші бір мақсатын құрайды.

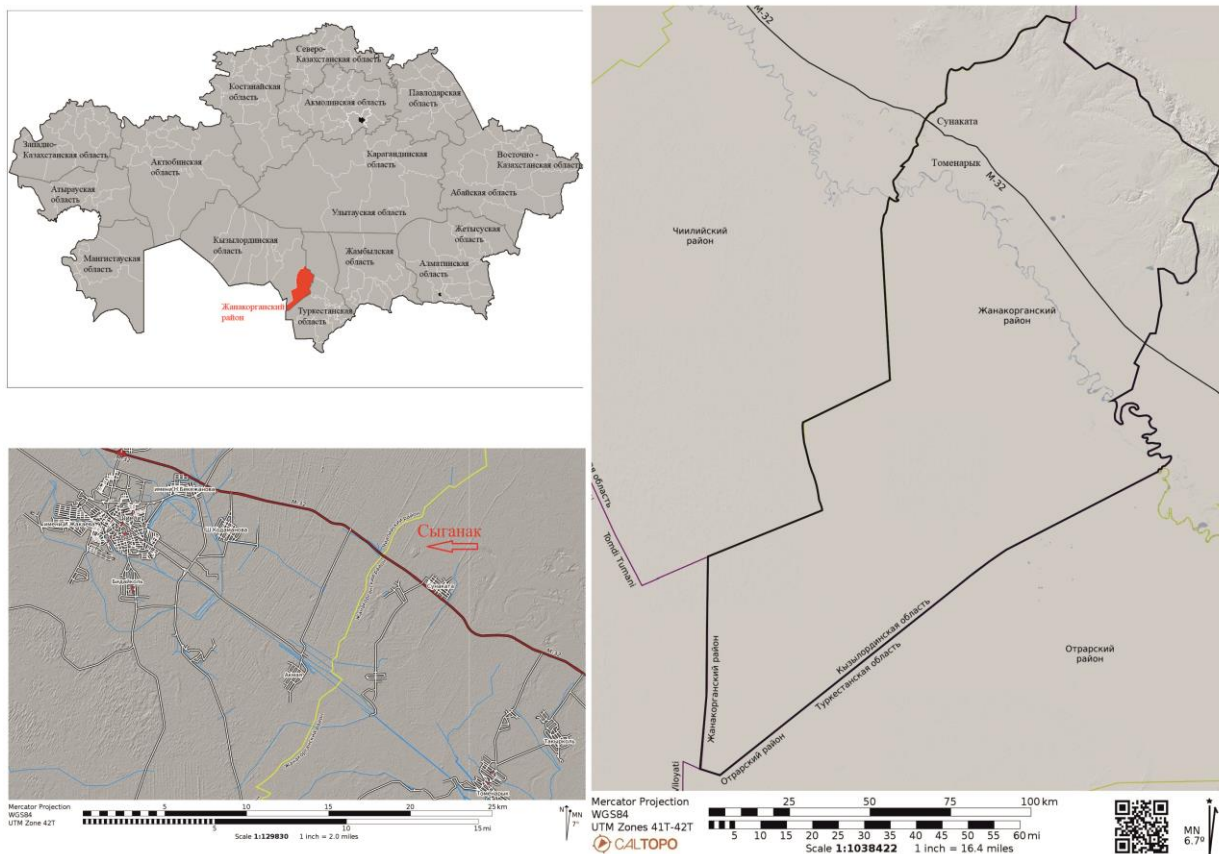
Мақаланы жазу барысында қазба материалдары мен жазбаша материалдар пайдаланылды. Ашып айтар болсақ қазба барысында табылған төңкерілген қазандар мен аршылған жерлеулер сарапталып бұл жағдайдың мәні мен мағынасына мұқият назар аударылды. Ол үшін жазбаша материалдар кеңінен қолданылды. Бұл материалдар Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ – түрік университетінің кітапханасынан алынды. Сонымен қатар Ұлттық кітапхананың электронды ресурстары пайдаланылды. Жинақталған деректер жүйеленіп, салыстырмалы тұрғыдан қарастырылды. Келтірілген мағлұматтар айқын және түсінікті болу үшін көрнекіліктер қолданылды. Сонымен қатар ежелгі және этнографиялық кезеңге байланысты келтірілген деректердің суреттері болмауына байланысты жаңғыртпа суреттер салынды. Бұған И.А. Кастаньенің кітабы негізге алынды [11].

Талқылау. Мақалада Сығанақ қаласынан табылған төңкерілген ыдыстар ежелгі темір дәуірі және этнографиялық кезеңде атқарылған «қазан төңкеру» ғұрпымен салыстырмалды. Нәтижесінде қазақ халқының мәдениеті мен рухани өмірінің бір пұшпағы жайында маңызды нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл нәтижелердің ең алғаш осы мақалада орын алуы және жариялануы бұл мақаланың маңызды тұсын құрайды.

№19 нысаннан алынған заттай деректер біздерге ортағасырдағы Сығанақ тұрғындарының күнделікті тұрмысы мен дүниетанымы жайында болжам жүргізуімізге мүмкіндік беріп отыр. Тақырыпқа көшпес бұрын Сығанақ қаласының географиялық орны, қала іргесінің қалану тарихы мен аталмыш қалада осы күнге дейін атқарылған зерттеу жұмыстарына тоқталуды жөн көріп отырмыз.

Нәтиже. Сығанақ қаласының географиялық орны

Сығанақ қаласы Сырдарияның ортаңғы ағысында, қазіргі Жаңақорған ауданына қарасты Сунақата ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 2 шақырым жерде орналасқан (1-сурет).

1 – Сурет. Сығанақ қаласының орны

Археологиялық және жазба деректер негізінде қала іргесінің қалану тарихы

Сығанақ қаласына 1947 жылы ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А. Бернштам [12, 59] келіп қаланың топографиялық жобасын түсіріп, үстінен жинастырған материалдар бойынша қаланың б.д.д. қаңлы дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығы туралы жазған.

Бұдан кейін қалаға XX ғасырдың 40-шы жылдарының аяғында 50-ші жылдардың басында ОҚАЭ-ның жетекшісі Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер [13, 96] археологиялық барлау барысында жұмыс жүргізген. Бұлар да үстінен жинастырылған материалдар бойынша қаланың V-VIII ғасырда өмір сүріп одан кейін құлдырап, XII-XVI ғғ. қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын жазады. Жоғарыда келтірілген мағлұматтарға қарағанда Сығанақ қаласының іргесі қаңлы дәуірінде қаланғандығы аңғарылады. Алайда, А.А. Бернштаммен Е.И. Агеевалар қалаға қазба жұмыстарын жүргізбеген. Неліктен мұндай тұжырымға келгендігі әзірге белгісіз.

Дегенмен тарихи деректерге қарағанда б.д.д. II - б.д. V ғасырларында Ташкент жазирасы мен Сырдария, Жаңадария, Қуандария алабының ежелгі арналары және Жетісудың оңтүстік-батыс бөлігімен қоса Оңтүстік Қазақстанның қаңлы тайпаларының мекеніне айналғандығы белгілі. Авестада Кангхе деген көне қала атауы кездеседі. Ғалымдар бұл атауды қаңлы тайпаларына балайды. Кезінде қаңлы мемлекетінің аумағы ұлан-байтақ жерді қамтыған. Қылышынан қан тамып тұрған кезінде оған Сусе, Фумо, Юйни, Цзи, Юйцзянь сияқты бес «шағын иелік», сондай-ақ Янцай бағынған. Олардың орналасуы даулы болып қалып отыр [14, 272]. Алайда С.Жолдасбаев өз еңбегінде «Сығанақ қаласы тұрған жер Сусе обл. жері болған, бұл обл. Сырдың орта ағысы болып есептелген» деп көрсеткен [15].

Тәуелсіздік алғаннан кейін С.Жолдасбаев қаланың мәдени қабаттары мен мерзімін нақтылау мақсатында Сығанақ қаласының солтүстік шығыс шетіне барлау шурфын салған. Бірнеше жылға созылған жұмыс барысында кілкіген жер асты сулары айтарлықтай қиындық тудырды. Материк деңгейіне дейін жүргізілген зерттеулер шурф салынған алаңда қаңлы мәдениетіне тиесілі мәдени құндылықтардың жоқ екендігін көрсетіп қана қоймай осы тұстағы материалдық қалдықтардың (Қарахан дәуіріне жататын бетінде эпиграфиялық жазуы барсаз ыдыстың бір бөлігін қоспағанда) ең ертесі XIV ғасырға жататындығы айқындалған. Бұл қорытынды қаланың белгілі бір бөлігінен алынған деректер

негізінде жасалған. Сондықтан-да Сығанақта қаңлы дәуірі жоқ деп дөп басып айту қиын. Бұл кезеңнің мәдени қабаты қаланың басқа бөлігінде жатуы мүмкін. Мұны анықтау алдағы зерттеу жұмыстарының еншісіне қалып отыр. Сығанақ қаласы іргесінің қашан қаланғандығы белгісіз болса да жазба деректер қаланың орта ғасырлық келбетін жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Мысалға жазба деректерде қаланың аты IX-X ғасырларда кездеспейді, XI ғасырдан бастап қаланың Сығанақ деген аты атақты ғұлама түркі тілінің маманы ғалым Махмут Қашқаридың “Түркі тілінің сөздігі” деген атақты еңбегінде кездеседі. Бұл еңбекте «Суғнақ оғыз қалаларының бірі» деп жазылған [16, 531]. XI-XII ғасырларда Қараханид мемлекетінің кезіндегі жазба деректердің барлығында қаланың аты жаппай кездесіп отырады.

Қазіргі таңдағы ғылыми еңбектерде Сығанақтың XI-XII ғ қыпшақ хандығының, XIII-XIV ғ. Ақ Орданың, XV ғ Әбілхайыр хандығының XVI ғ қазақ хандығының астанасы болғандығы жазылған [15, 7].

Сығанақ қаласын халықтар ең соңғы рет XVII ғасырда мекендеген. Осы ғасырдың аяғына таман қала өмір сүруін тоқтатып үйіндіге айналған. Көп ұзамай тұрғындар төбе үстіне жерлеулер жүзеге асырған. Кейбір жерлерде топырақ қабірге бірнеше адам жерленген. Бұлардың басына ешқандай белгі орнатылмаған. Бұл жағдай қоғам ішінде бір тоқырау кезең болдыма, қала халқы қандайда бір соғыс немесе ашаршылықты бастан кештіме деген ойға жетелейді. Мұндай жайттың орын алған болуы әбден мүмкін. Өйткені бір жерге бірнеше адамның жерленуі және сол маңға қыш ыдыстардың төңкерілуі кездейсоқ жағдай болмаса керек. Табылған заттар төңкерілген ыдыстармен, жерлеулердің XVI ғасырға жататындығын көрсетті. Бұл кезеңде қазақ даласына Жоңғарлардың басқыншылық жорықтар жүргізгені белгілі. Сығанақтағы ұжымдық жерлеудің осы саяси оқиғамен байланысты болуы да мүмкін.

Сығанақ қаласында жүргізілген зерттеу жұмыстарының тарихы

Қаладағы зерттеу жұмыстарын патшалық ресей тұсындағы зерттеулер, кеңес үкіметі кезеңіндегі зерттеулер және тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер деп үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Дегенмен алғашқы екі кезеңдегі зерттеулер археологиялық тұрғыдан емес тек жазбаша деректер негізінде қалаға байланысты мәліметтер жинақтау тұрғысынан жүргізілген.

Патшалық ресей тұсындағы зерттеулер

Алғашқы орыс ғалымдарының зерттеулеріне қарағанда Сығанақ қаласына XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап көңіл бөле бастаған.

Алғаш рет 1867 жылы орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша археолог П.И. Лерх [17, 11-12] Түркістан аймағындағы ортағасырлық қалаларды қарап шығуға жіберіледі. Ғалым қалада болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат берген. Сонымен қатар өз еңбегінде Рашид-аддин, Абдул-газы, Мирхонда, Абдурезак, Масуди және т.б. жазушыларды сілтеме көрсете отырып Сығанақ атауының айтылу түрлеріне тоқталған. Ары қарай Сығанақта Селжуктардың соңғы ұрпақтары ислам дінін қабылдап, осы жерде жерленген деген де дерек келтірген. Ал 1892 жылы өлкетанушы Е.А. Смирнов [18, 7] Ташкенттен-Қызылордаға жасаған барлау кезінде Сығанақта болып, оның аумағымен Төмен арық пен қаланың суландыратын жүйесін хабарлап, қала туралы ешнәрсе жазбаған. Ал, 1899 жылы Түркістан өлкетану бөлімінің меңгерушісі В.А. Каллаур [19, 6] қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оның топографиясын сипаттап және қаланың шығыс жағындағы қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің жобасын қағазға түсіреді. 1906 жылы қаланы археолог И.А. Кастанье [11, 57-58] қарап шығады. Ол Каллаурдың қала туралы жазғандарын толықтыра түседі.

Кеңес үкіметі кезеңіндегі зерттеулер

1927 жылы РА-ның жанындағы материалдық мәдениет институтының тапсырмасы бойынша Сығанақ қаласын А.Ю.Якубовский [20, 58-59] біршама тыңғылықты қарап шығады. Ол қаланың топографиялық жағына көңіл бөліп жанындағы кейбір керегелері сақтаулы тұрған ғимараттардың суретін түсіріп алған. Қала туралы үлкен ғылыми мақала жазған.

Бұдан 20 жылдан кейін қалаға 1947 жылы ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А. Бернштам [12, 123] келіп қаланың бедерін түсіреді. Сонымен қатар саз ыдыс бөліктерін жинастырып қаланың б.д.д. қаңлы дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығын тілге тиек етеді.

Бұдан кейін қалаға XX ғасырдың 40-шы жылдарының аяғында Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер [13,96] археологиялық барлау жұмыстарын жүргізген. Бұлар да үстінен жинастырылған материалдар бойынша қаланың даму кезеңдері бойынша өз пікірлерін жазады. Алайда, бұлар да қалаға қазба жұмыстарын жүргізбеген. Ал, 1980 жылдары Т.Мамиев қалада зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бір қатар тың деректер алды.

Сонымен жоғары да көрсетілген ғалымдардың барлығы қалаға ешбір ғылыми қазба жұмыстарын жүргізбеген. Бұл кездегі зерттеулер тек барлау түрінде жүргізіліп қалаға және маңында орналасқан

ескерткіштерге байланысты біршама сипаттамалар жасалған. Сонымен қатар жинақталған саз ыдыс бөліктері негізінде қаланың болжамды мерзімі белгіленген. Осы кезде атқарылған жұмыстар қазіргі зерттеулерге арқау болып өз маңыздылығын сақтап отыр.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер

Тәуелсіздік алғаннан кейін еліміз отарлық езгінің бұғауынан босап, өзіміздің төл тарихымызды еш бір бұрмалаусыз зерттеп зерделеудің жолы ашылды. Осы кезде бір қатары өзімізге ұстаздық еткен қазақстандық ғалымдарымыз төбе төбе болып жатқан қорымдар мен үйінді болып жатқан қалалардың орнын зерттеуге ат басын бұрды. Міне солардың бірі С.Жолдасбайұлы болатын. Аталмыш ғалым 2003 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология, этнология және мұражай кафедрасының ұстаздарына жетекшілік етіп, әрі осы кафедрада оқитын білімгерлерді далалық тағылымдамадан өткізу мақсатында Сығанақ қаласында археологиялық зерттеулерді бастады. Қазба жұмысы бірден үш жерде жүргізілді. Бұлардың нәтижесі «Сығанақ жәдірлері» атты монографияда жарияланды [15]. Қаладағы археологиялық қазба жұмыстары қазіргі таңға дейін тұрақты түрде тек аталмыш мекеме тарапынан жүргізіліп келеді. Дегенмен бұл жерді бір рет қазған зерттеушілерде бар. Атап айтар болсақ 2005 жылы Қорқыт Ата университеті студенттерінің далалық практикасына жетекшілік еткен Т.Мамиев, 2019 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу институты мен МИТСАИ Халықаралық ұйымының бірлескен экспедициясы қазба жүргізді. Халықаралық экспедиция мүшелері батыс еуропа, батыс қытай тас жолы бойында тұрған бір кесенені қазып, ақ маржан тізілген алтын сырға және бетіне көк бирюза жабыстырылған цилиндр пішінді бой тұмар сынды құнды олжаға кеңелген болатын. Зерттеушілер сырғаны Шойтөбе [21,173] және Күлтөбеден табылған сырғалармен салыстыра келе ескерткішті алдын ала XIII ғасырға мерзімдеген.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Сығанақтың оңтүстік қақпасы, ханакасы мен жекелеген үй жайлары аршылып, құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Аршылған нысандар Қазқайта жаңғырту мекемесі тарапынан қайта қалпына келтіріліп ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру жолында іргелі жұмыстар атқарылды. Ең бастысы орта ғасырлық тарихымыздың кетігі белгілі мөлшерде толығып, сол кезеңнің шаруашылығы, мәдениеті және саяси-экономикалық байланыстары бір шама анықталды.

Сығанақ қаласынан табылған төңкерілген қыш ыдыстар

Өткен жылғы далалық маусымда қазба жұмыстары бірнеше бөлікте атқарылды. Біздер қазба жүргізген нысанға 2019 жылы барлау кесігі салынып, №19 деген шартты атаумен белгіленген болатын [22, 17]. Бұл нысан оңтүстік қақпамен жалғасып жатқан магистралды көшеден батысқа қарай бағытталған тарам көшенің жиегінде, қаланың батыс жақ қамал қабырғалары маңында орналасқан (2-сурет).

2-сурет. №18 және №19 нысандардың орны.

№19 нысанда 15x10 м көлемінде шаршы белгіленіп, осы шаршы ішінде қазба жұмыстарын жүргізу мақсат етілді. Қазба жұмыстарынан алдын №19 нысан көшеге қарай еңістеу, солтүстік жағы биіктеу болып келген төбешік болып жатты. Сонымен қатар төбешік бетін жергілікті табиғи ортаның қазынасы болып табылатын сексеуіл ағашы көмекерген-ді.

Қазба тереңдігі 25 см-ге жеткенде сексеуілдің шірінді қалдықтарымен қатар құланды кесек қалдықтары байқалды. Бұл жағдай бізге 1-құрылыс қабатына тиесілі қалдықтардың жер бетіне жақын орналасқандығын аңғартты. Осыдан кейін, қазба жұмысы қайта жалғасын тауып шаршы іші төмен қарай 60 см-ге дейін тереңдетіле қазыла бастады. Нәтижесінде алып құрылыстың шығыстан батысқа қарай бағытталған қабырға сұлбасы байқалды. Бұл қабырғаның солтүстік жиегі нақтылана түскенімен, оңтүстік жиегін құланды кесектер басып жатты. Сондықтан, аталмыш көкжиек бағытындағы қабырға жиегін анықтау мүмкін болмады.

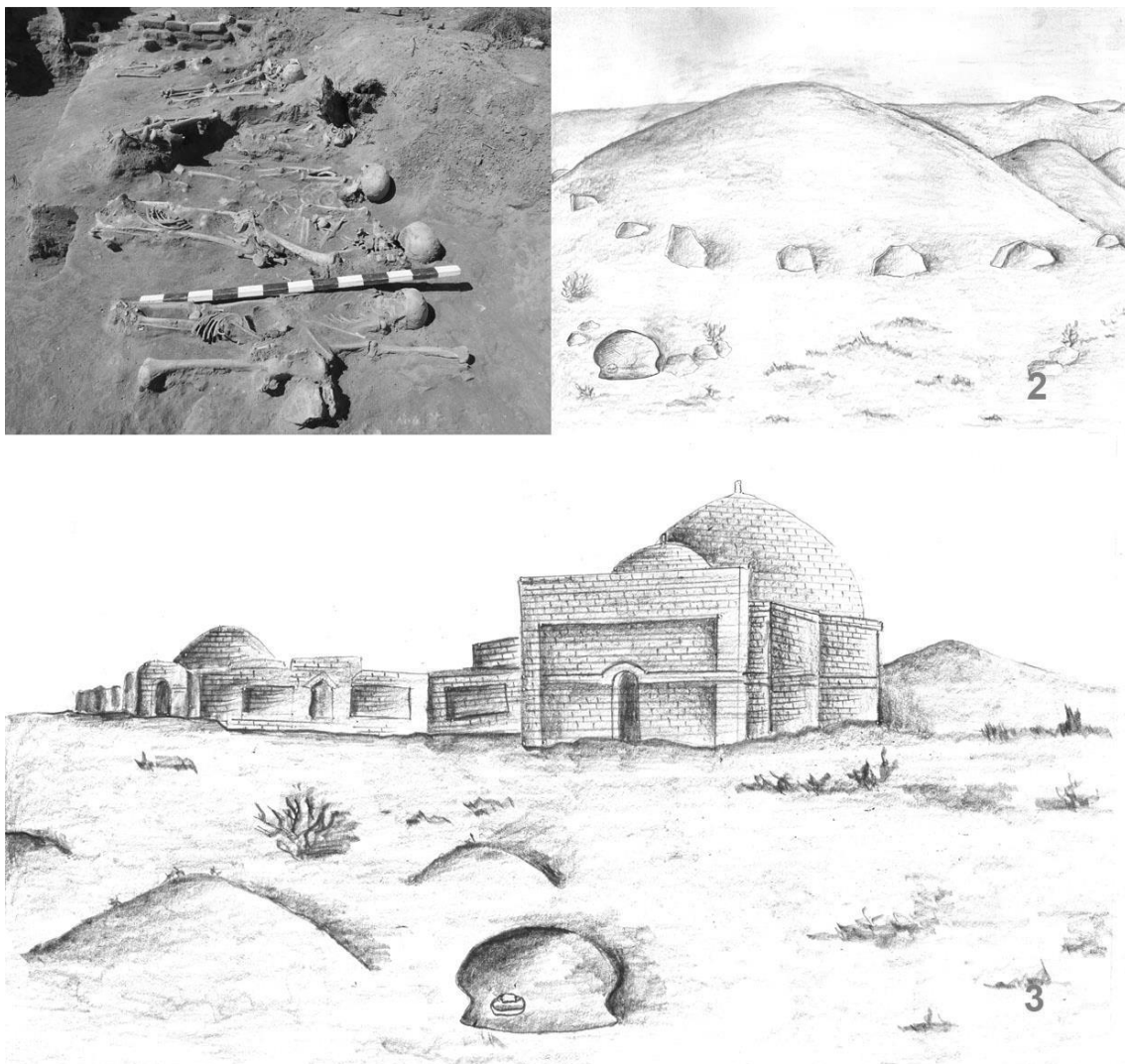
Осыдан кейін қазба шекарасы солтүстік батысқа қарай кеңейтілді. Аланды кеңейту жұмыстары барысында қазба алаңының оңтүстік батыс шекарасының орта тұсынан, жер бетінен 3 см тереңде төңкеріліп жатқан екі қыш ыдыс табылды. Осы қыш ыдыстың бірінің астынан төрт тостақ алынды (3-сурет: 1-4.).

2020 жылы №19 нысанның 50 м оңтүстік батысында, шартты түрде №18 деп белгіленген аймақта қазба жұмыстары жүргізілді. Осы жердегі асхана бөлмесінің солтүстік-батысында жер бетінен 30 см тереңде сыпа үстіне жерленген 7 адам қаңқасы табылды (4-сурет: 1.). Қаңқалар арқасымен созылыңқы күйде жатқызылып, екі қолы қуық тұсына қойылған. Қаңқалардың кейбірі *In Situ* сақталса кей бірі орнынан қозғалған. Тазалау барысында ағаш қалдықтары мен бірнеше шегелер табылды. Соған қарағанда адамдар ағаш табытпен жерленген болса керек.

Төңкерілген қыш ыдыстармен мен жерлеулердің бірінші қабат деңгейінен табылуы, ыдыстардың кездейсоқ төңкерілмегендігін көрсететіндей. Өйткені ыдыстар кезінде күндізгі жер бетіне төңкеріліп қойылғанға және уақыт өте келе үстін үрме топырақ көмкеріп қалғанға ұқсайды. Бұл жағдай біздерді аталмыш екі қыш ыдыстың 30 см тереңде анықталған қаңқаларға немесе осы жерде әзірге анықталмаған қандайда бір жерлеуге арналған болу керек деген болжам жүргізуге итермеледі. Осы жайт археологтардың назарын өзіне тартып «қазан төңкеру» жоралғысы жайында зерттеу жүргізуге жол ашты. Нәтижесінде аталмыш жоралғының түп тамырының тереңде екендігі және этнографиялық кезенге дейін жалғасын тапқандығы анықталып төмендегідей қорытынды шығаруға негіз болды.

3-сурет. 1-Қазба жиегінде тұрған қыш ыдыстар; 2-Төңкерілген екі қыш ыдыстың көрінісі;
3-Ыдыстарды тазалау сәтінен көрініс; 4-Қыш ыдыстардың астындағы тостақтарды тазалау алу сәтінен көрініс.

4-сурет. 1–№18 нысаннан арышылған қаңқалар; 2 – Ежелгі темір дәуірі обасы маңына төңкерілген қазан (жаңғыртпа); 3–Этнографиялық кезеңдегі қабірдің басына төңкерілген қазан (жаңғыртпа).

Қорытынды. Біздің төңкеру дәстүрінің адам баласының санасына қай дәуірде орныққаны нақты белгісіз. Қолда бар материалдар шеңберінде жүргізген зерттеулеріміз бізге ең алғаш ерте темір дәуірінің жерлеу дәстүрі практикасында көрініс тапқандығын көрсетті. Ашып айтар болсақ Ақан Оңғарұлы өз еңбегінде Жетісудағы обалар мен ғибадатханалар жанында төңкерілген қазандардың табылғандығын атап өткен (4-сурет: 2). Бұл қазандардың адам өліміне байланысты төңкерілгендігін тілге тиек ете келе мұның астарында қайтыс болған адамның жаманшылығы өзімен кетсін деген түсінік жатқан болу керек деген болжам жүргізген [23, 230]. Жалпы бұл қазандар бізге ежелгі тұрғындардың дүниетанымын болжамды түрде жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Қазақстанның ежелгі темір дәуірі тұрғындары өмір сүру, өсіп өну сияқты адам өмірінің ең маңызды кезендерін қазанмен байланыстырғандығы байқалады. Қазанмен өмірді баламалау соншалықты қазіргі кезде бір шаңыраққа ұзақ өмір тілегенде қолданылып жүрген «Оттан қазаның түспесін» деген сөздің түп тамырының өзі осы темір дәуіріне барып тірелсе керек. Сондықтан ел ішінде бір кісі қайтыс болғанда онымен бірге оба жанына қазанды төңкеріп кеткен болса керек.

Осы орайда назар аударарлық бір жайт адам өліміне байланысты қазан төңкеру ғұрпы этнографиялық кезеңге дейін келіп жеткен. Тарқатып айтар болсақ, қазақ халқы артында тұяғы қалмаған кісінің қабірі басына қазан төңкерген (4-сурет: 3). Сондықтан қазақ халқы бейбіт күнде қазанды еш қашан төңкермеген, төңкерілген қазан жамандыққа баламаланған. Сонымен қатар, төңкерілген қазан ашаршылықтың белгісі ретінде сипатталады [24]. Осы тұрғыдан алып қарағанда сол кездегі Сығанақ тұрғындары асаршылық кешті ме деген ойға жетелейді. Мұндай жайттың орын алған болуы да мүмкін.

Сығанақ қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында №18 нысандағылардан бөлек көптеген жерлеулер аршылған болатын. Ал, біздер тапқан төңкерілген қыш ыдыстар ел ішінде тұяқсыз қалған кісіге арналса керек. Мұны табылған қыш ыдыстардың жер бетінен не бәрі 3 см тереңде жатуының өзі дәлелдейтіндей. Бір қызығы өлгенге арнап «қазан төңкеру» ғұрпын Анадолудағы түріктерде кеше күнге дейін атқарған [25, 317]. Сыр бойынан Анадолуға көшкен Оғыздардың бұл ғұрыпты кейінгі ұрпақтарына мұра етіп қалдыруының өзі жалпы Түркі халықтарының байырғы рухани құндылықтарына қаншалықты мән бергендігін дәлелдей түседі.

Осы орайда мына бір деректі де келтіре кеткен жөн. XX ғасырда орын алған ашаршылық кезінде Қазақстанда екі миллионға жақын адам құрбан болған еді. Ашаршылық кезінде дүние салғандардың құрметіне Отырар ауданы Шәуілдір ауылындағы қалалық әкімшіліктің алдына «төңкерілген қазан» ескерткіші орнатылған. Осындай ескерткіштің бірі 2017 жылы Алматыдағы Қарасай батыр және Наурызбай батыр көшелері қиылысындағы саябаққа орнатылған болатын [26]. Бұл ескерткіште өлімші халге жеткен баласын көтеріп тұрған ана, аяқ жағына төңкерілген қазанмен бірге сомдалған. Аталған екі ескерткіштің өзі әлі күге дейін халық жадында қазан төңкеру ғұрпының сақталғандығын көрсетеді.

Жалпы қазіргі қазақтың ырым жоралғыларының халық арасына таралуы бір күнде жүзеге асқан дүние емес. Жоғарыда келтірілген деректер қазан төңкеру ғұрпының ерте темір дәуірінде басталып, орта ғасырда жалғасын тауып, этнографиялық кезеңге дейін келіп жеткендігін көрсетеді.

Қорыға айтқанда алдағы уақытта Сығанақ қаласында жүргізілетін қазба жұмыстары мәдени және рухани құндылықтарымызды түгелдеуге, өткені мен қазіргісін сабақтастыра қарастыруға және ғылыми негіздемелер жасауымызға мүмкіндік берері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметбек Б. Сыр ескерткіштері. Кітап альбом. – Алматы: «Аспантау», 2017. – Б.304.
- 2 Жонтаева Ж.А., Әбдібаев Ш.Ш. (құрастырушылар) Сыр елінің мәдени мұралары. Бірінші жинақ. – Қызылорда: 2005. – Б.150.
- 3 Дайрабай Т., Ахметов М. Сыр еліндегі ескерткіштер. – Алматы: «Киізкітап» баспасы, 2013. – Б.259.
- 4 Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – С.321.
- 5 Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикрабатская культура. Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. – Москва: 1993. – С.130.
- 6 Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan. Asian Social Science Volume 9, Issue 5. – 2013. –73-82 pp.
- 7 Жетібаев К., Жолдасбаев С., Арынов Қ., Бахтыбаев М. Сығанақ қалашығында 2019 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері. Ясауи университетінің хабаршысы. №2 (116). – 2020.-312-325 бб.
- 8 Құрманқұлов Ж., Жетібаев Ж., Утубаев Ж., Дарменов Р., Тәжекеев Ә. 2008 ж. Баланды I қала жұрты мен оның айналасында жүргізілген археологиялық зерттеулер // http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=129%3A-----1-----2008-&catid=21%3A--2008&Itemid=25&lang=kz сайтынан 19.01.2021 ж. күні алынды.
- 9 Елеуов М., Есен С. Қышқаланың сегіз қырлы медресесі // Әл Фараби ҚазҰУ-нің хабаршысы. Тарих сериясы. 2020. №3 (98). – С.65-72.
- 10 Тәжекеев Ә. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы қалалары: Жетіасар мәдениетімен байланысы // <http://edu.e-history.kz/kz/contents/view/1564> сайтынан 19.01.2020 ж. күні алынған
- 11 Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. Оренбург: Типография Тургайского Обл. Прапления, 1911. – С.189-192.
- 12 Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // Известия АН Каз ССР. Серия археологическая. 1949. №2. С.59-99.
- 13 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Хронологическая классификация керамики // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Археология. Отдельный оттиск. Т. 5. – Алматы: Изд-во Академии Наук Казахской ССР. 1958. – С.96-97.
- 14 Қозыбаев, М. Қ. (Отв. Ред.). Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. 1-том. – Алматы: Атамұра, 1996. – 544 с.
- 15 Жолдасбаев С.Ж., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С. Сығанақ жәдігерлері. – Түркістан: Тұран, 2016. – 182 с.

- 16 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі. Үш томдық. 1-том / Пер. Ф. Қ. Егеубай. – Алматы: Хант, 1997. – 588 с.
- 17 Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1870. – 40 с.
- 18 Смирнов Е.А. Древности на среднем и нижнем течении р. Сырдары // Протоколов заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии от 17 февраля. 1897. – С.1-44.
- 19 Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашинас или Эшинас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз-ханом 1219 г // Протоколов заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. год V, 1900. – С.6-16.
- 20 Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры II. Ленинград: Издание Государственной Академии Истории Материальной Культуры, 1929. С.123-159.
- 21 Смагулов Е. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. – Алматы: Хикари, 2017. 341 с.
- 22 Жолдасбаев С., Жетібаев К.М., Бахтыбаев М.М., Мургабаев С.С., Арынов Қ., Гурсой М., Сиздиқов Б., Амантуров М., Малдыбекова Л. Сығанақ қаласында 2019 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп. – Түркістан, 2019. – С.16-17.
- 23 Оңғарұлы А. Қазақстанның ежелгі тұрғындарының жерлеу ғұрпы. – Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. – 252 с.
- 24 Бопайұлы Б. Қазақтың қазан төңкеру ғұрпы. 2020. <https://tugurulhan.kz/articles/3349/aza-ty-azan-t-keru-ghy>(дата обращения: 19.01.2021)
- 25 Erol K.İ. Balıkesir Merkez İlçe Manav Köyleri Halk Edebiyatı ve Folklor Derlemeleri. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir, 2014. 430 с.
- 26 https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_almaty_monument_to_the_victims_of_hunger/28519940.html

References:

- 1 Ahmetbek B. Syr eskertkishteri. Kitap albom [Monuments of cheese. Book album. – Алматы: «Aspantay», 2017.- B.304.
- 2 Jontaeва J.A., Ábdibaev Sh.Sh. (qurastyryshylar) Syr eliniń mádeni muralary. Birinshi jinaq [Cultural heritage of the cheese country. First collection. – Qyzylorda: 2005.- B.150.
- 3 Dairabaı T., Ahmetov M. Syr elindegi eskertkishter [Monuments in the country of Syr]. – Алматы: «Kizkitap» baspasy, 2013.- B.259.
- 4 Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa ı Iaksarta [On the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. – Moskva: Izdatelstvo vostochnoi literatıry, 1962.- S.321.
- 5 Vainberg B.I., Levina L.M. Chirikrabatskaia kılıtyra. Nizovia Syrdarı v drevnosti. Vyp. I [Chirikrabat culture. The lower reaches of the Syr Darya in ancient times. Issue I]. – Moskva: 1993.- S.130.
- 6 Zholdasbaev S., Aldabergenova M. The medieval town of Kazakhstan. Asian Social Science Volume 9, Issue 5. – 2013.-73-82 pp.
- 7 Jetibaev K., Joldasbaev S., Arynov Q., Bahtybaev M. Syganaq qalashygynda 2019 jyly júrgizilgen arheologualyq zertteý jumystarynyń nátiželeri. Iasayı úniversitetiniń habarshysy. №2 (116) [Results of archaeological research conducted in the syganak settlement in 2019. Bulletin of yasawi University. №2 (116)]. – 2020.-312-325 bb.
- 8 Qurmanqulov J., Jetibaev J., Ýtybaev J., Darmenov R., Tájekeev Á. 2008 j. Balandy I qala jurty men onyń ainalasynda júrgizilgen arheologualyq zertteýler. [In 2008, archaeological research was carried out in and around the city of BalandyI]http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=129%3A----1-----2008-&catid=21%3A--2008&Itemid=25&lang=kz saıtynan 19.01.2021 j. kúni alyndy.
- 9 Eleuov, M., Esen, S. 2020. In Al Farabi Kazak Ultyk Universitetinin Khabarshysy. Tarikh seriiasy. (Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. history series) №3 (98). 65-72. (In Kazakh).
- 10 Tájekeev Á. Syrdaruanyń tómengi aғыsı boyndaғы qalalary: Jetiasar mádenietimen balanysy [Cities along the lower reaches of the Syr Darya: connection with the Zhetiasar culture]<http://edu.e-history.kz/kz/contents/view/1564> saıtynan 19.01.2020 j. kúni alyngan
- 11 Kastane, I.A. 1911. Nadgrobnnye sooruzheniia kirgizskikh steppei(Tombstones of the Kyrgyz steppes). Orenburg: Tipografiia Turgaiskago Obl. Prapleniia, (In Russian).

12 Bernshtam, A.N. 1949. *In Izvestiia Natsionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan, Seriya arkheologicheskaiia 2 (Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Archaeological Series 2) 59-99. (In Russian).*

13 Ageeva, E.I., Patsevich, G.I. 1958. *In Trudy Instituta Istorii, Arkheologii i Etnografii. Arkheologiia. Otdelnyi ottisk. T. 5 (Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Archeology. Separate impression. Vol 5). Almaty: Izd-vo Akademii Nauk Kazahskoi SSR. 157-202 (In Russian).*

14 *In Qozybaev, M. Q. (ed.). 1996. Qazaqstan tarihy. Kone zamannan buginge deiin 1-tom (History of Kazakhstan. From ancient times to the present Vol 1). Almaty: Atamura. (In Kazakh).*

15 Zholdasbaev, S.Zh., Zhetibaev, K.M., et al. 2016. *Syghanaq zhadigerleri (Syganak Treasures). Turkistan: Turan, (In Kazakh).*

16 Qashqari, M. 1997. *In Egeubai (trans.). Turik tilinin sozdigi. Ysh tomдық. 1-tom (Dictionary of the Turkish language. In three volumes. Volume 1). Almaty: Khant, (In Kazakh).*

17 Lerkh, P. 1870. *Arkheologicheskaiia poezdka v Turkestanskii krai v 1867 godu (Archaeological trip to the Turkestan region in 1867). St. Petersburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii Nauk, (In Russian).*

18 Smirnov, E.A. 1897. *In Protokolov zasedanii i soobshchenii chlenov Turkestanskogo kruzha liubitelei arkheologii. 17 Fevralia (Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan of archeology lovers. February 17th). 1-44. (In Russian).*

19 Kallaur, V.A. 1900. *In Protokolov zasedanii i soobshchenii chlenov Turkestanskogo kruzha liubitelei arkheologii. god V (Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan of archeology lovers. year V). 6-16. (In Russian).*

20 Iakubovskii, A.Iu. 1929. *In Soobshcheniia Gosudarstvenoi akademii istorii materialnoi kultury II (Reports of the State Academy of the History of Material Culture II). Leningrad: Izdanie Gosudarstvennoi Akademii Istorii Materialnoi Kultury, 123-159. (In Russian).*

21 Smagulov, E. 2017. *Drevnii Turkestan: shtrikhi k istoricheskomu portretu (Ancient Turkestan: touches to a historical portrait). Almaty. (In Russian).*

22 Zholdasbaev, S., Zhetibaev, K.M. et al., 2019. *Syghanaq qalasynda 2019 zhyly atqarylğan gylimi-zertteu zhymystary zhaily esep (Report on the research conducted in 2019 at Syganak). Turkistan, 16-17. (In Kazakh).*

23 Ongaruly, A. 2017. *Qazaqstannyn ezhelgi turgyndarynyn zherleu gurpy (Burial traditions of the ancient inhabitants of Kazakhstan). Almaty: Ә. Kh. Margulan atyndagy Arkheologiia Instituty, (In Kazakh).*

24 Bopaiuly, B. 2020. *Qazaqtyn qazan tonkeru gurpy (Kazakh boiler-turning ritual). [https://tugurulhan.kz/articles/3349/aza-ty-azan-t-keru-rpy/\(дата_обращения:_19.01.2021\)](https://tugurulhan.kz/articles/3349/aza-ty-azan-t-keru-rpy/(дата_обращения:_19.01.2021))*

25 Erol K.İ. 2014. *In Yüksek Lisans Tezi (Master thesis). Balıkesir. (In Turkish)*

26. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_almaty_monument_to_the_victims_of_hunger/28519940.html

УДК 902
МРНТИ 03.61.00

10.51889/4695.2022.69.55.027

Н.А. Досымбетов*¹, С.З. Раздыков²

¹ PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан, Астана қ., Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: nur_dos88@mail.ru

² Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан
E-mail: rasdikov@mail.ru

XIX ҒАСЫРДАҒЫ КЕЛЕС ӨЗЕНІ БОЙЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІ (ДАЛАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада Келес өзенінің бойын жайлаған қазақ ру-тайпаларының суландыру жүйесіне жан жақты шолу жасалады. Келес алқабы ежелден отырықшылық өркениет қалыптасқан өлке болғандығын қаңлы мәдениетінің іздері болып табылатын қалалар мен елді мекендердің орындарының бүгінгі күнге дейін жетуі дәлел бола алады. XIX ғасырдың аяғында Келес өзенінің бойындағы территория Ташкент уезінің Алтын, Болат болыстарының құрамында болды. Аталмыш кезеңде Келес алқабын мекен еткен халықтар арық қазып, егіншілікпен айналысқан. Келес өзенінен саға алған арықтардың дені ру аттарымен аталады. Бұл арықтардың осы өңірді мекендеген ру-тайпалар тарапынан қазылғандығын және соларға тиесілі болғандығын нақтылай түседі. Мақалада патша үкіметі тұсындағы орыс саяхатшылары мен зерттеушілерінің еңбектерімен қатар кеңестік кезеңдегі су шаруашылығына қатысты зерттеулер де қарастырылды. Ал, жергілікті авторлардың шежірелік еңбектері ру-тайпалардың қалыптасу және орналасу тарихын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, автор тарапынан 2020-2021 жж. жүргізілген далалық этнографиялық экспедициясының материалдары пайдаланылды.

Түйін сөздер: Келес, Түркістан, карабура, суды пайдалану дәстүрі, суландыру жүйесі, арық, канал, шығыр.

N.A. Dossymbetov *¹, S.Z. Rasdykov²

¹ PhD candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
junior researcher at the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan
E-mail: nur_dos88@mail.ru

² Candidate of historical sciences, docent, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
E-mail: rasdikov@mail.ru

THE IRRIGATION SYSTEM OF THE KAZAKH IN THE KELES RIVER VALLEY IN THE 19TH CENTURY (BY THE MATERIALS OF FIELD ETHNOGRAPHIC EXPEDITIONS)

Abstract

The article provides a comprehensive overview of the irrigation system of the Kazakh tribes in the Keles River valley. Evidence that the valley of the Keles River was the land of ancient civilizations is the fact that traces of settlements and sites of the Kangyui culture exist here today. At the end of the 19th century, the Keles river valley was part of the Alтын and Bolat volosts of the Tashkent district. During this period, the peoples of the Keles valley dug ditches and were engaged in agriculture. Most ditches from the Keles River are named after local tribes. This confirms that ditches were dug by local tribes that inhabited the valley and belonged to them. The article deals with the work of Russian travelers and researchers from the times of the tsarist government, as well as studies of the water management of the Soviet period. And the genealogical books (shezhire) of the authors of the region in question allow us to determine the history of the formation and settlement of tribes in the Keles river

valley. In addition, the author used materials from a field ethnographic expedition conducted by him in 2020-2021.

Keywords: Keles, Turkestan, karabura, tradition of water use, irrigation system, ditch, canal, chigir.

Досымбетов Н.А.*¹, Раздыков С.З.²

¹ PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана,

младший научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
г. Алматы, Казахстан

E-mail: nur_dos88@mail.ru

² Кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана,

E-mail: rasdikov@mail.ru

СИСТЕМА ИРРИГАЦИИ КАЗАХОВ ДОЛИНЫ РЕКИ КЕЛЕС В XIX ВЕКЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОЛЕВЫХ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПЕДИЦИИ)

Аннотация

В статье дается всесторонний обзор ирригационной системы казахского населения долины реки Келес. Свидетельством того, что долина реки Келес была освоена древними цивилизациями является тот факт, что следы городищ и стоянок кангюйской культуры существуют и сегодня. В конце XIX века долина реки Келес входила в состав Алтынской и Болатской волостей Ташкентского уезда. В этот период население Келесской долины продолжает заниматься земледелием, орошая ее при помощи арыков. Большинство ирригационных сооружений долины сохранили названия соорудивших их племен и родов. Так же в статье рассматриваются работы русских путешественников и исследователей периода царского правительства, изыскания советских ученых водного хозяйства региона. Используются родословные книги (*шежіре*) различных авторов, позволяющие определить историю формирования и расселения племен в долине реки Келес. Приведены материалы полевых этнографических экспедиций, организованных автором в течение 2020-2021 гг.

Ключевые слова: Келес, Туркестан, Карабура, традиция водопользования, система ирригации, арык, канал, чигирь.

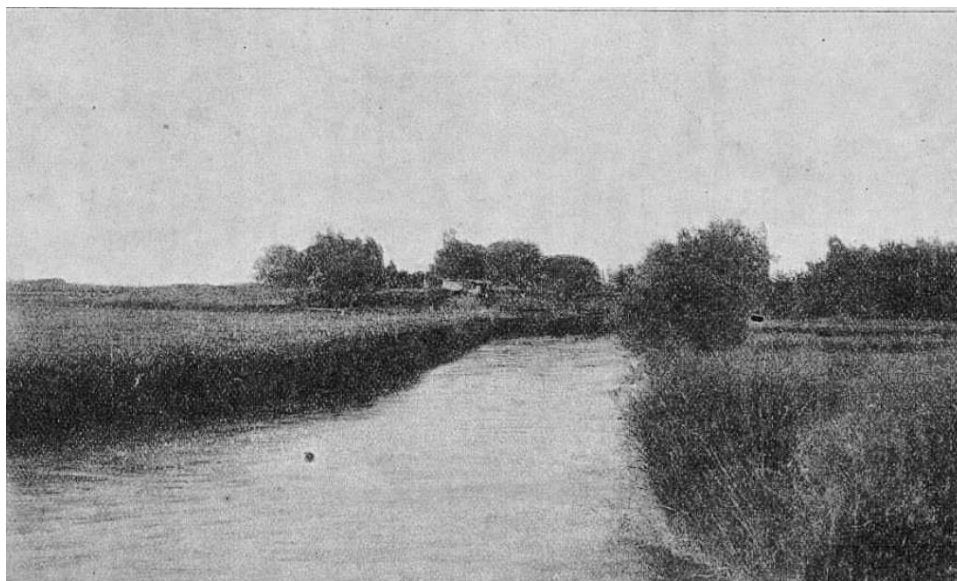
Кіріспе. Келес өңірінде ежелден көшпелі шаруашылықпен қатар отырықшылық мәдениет қатар дамыған. Келес өңірінде ежелден егіншілік пен қала мәдениеті қалыптасқан. Біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында-ақ Шыршық өзенінің оң жағалауынан Зах каналы, сол жағалауынан Ханымарық каналы қазылған. Осының өзі-ақ Келес алқабы ежелден отырықшылыққа бейім өңір болғандығын дәлелдей түседі (1-сурет). Аталмыш өлкеде қандылардың қауыншы мәдениетіне тән болған халықтар мекен еткен. Бұл мәдениеттің жергілікті халқы мал шаруашылығымен қатар суармалы егіншілікпен де айналысқан.

Қазіргі таңға дейін Келес өңірінің халқы егіншілікпен айналысып келеді. XIX ғасырдың аяғында өңірді мекен еткен қазақ ру-тайпалары Келес өзенінен саға⁵⁶ алып, арық қазып, егін еккен. Аталмыш арықтардың халық бүгінгі күнге дейін игілігін көріп келеді. Бұл өңірдің арық атаулары негізінен ру аттарымен аталған. Арықты қазуға басшылық еткен адамның есімімен, қазуға атсалысқан рудың атымен және судың немесе жердің табиғи ерекшелігіне байланысты арықты атау дәстүрі қалыптасқан.

Мақсаты. XVIII-XIX ғасырларда халықтың ұйымдасуымен қолмен қазылып бүгінгі таңға дейін елдің игілігіне қызмет етіп келе жатқан Келес өзені бойындағы қазақтардың суландыру жүйесін далалық этнографиялық материалдар негізінде талдау мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

⁵⁶Саға деп өзен-судың негізгі арнаға құяты жерін айтады. Яғни, арық арнасының өзеннен бастау алатын тұсы «арық сағасы» болып табылады. Бұл жөнінде қазақ халқында «Сағадағы су ішеді, Аяқтағы у ішеді» деген мақал қалыптасқан.

2-сурет. Келес өзені. 1910 ж. Н.А. Гавриловтың
«Переселенческое дело в Туркестанском крае» атты еңбегінен.

Арық қазудың өңірлік тәсілдері. Келес өзенінің бойындағы алқаптың жері негізінен адырлы болып келгендіктен, арықтың суын биікке шығару үлкен еңбекті талап етеді. Сондықтан өзеннің арыққа саға алатын тұсын тоған салу арқылы бекіткен. Суды бөгеу үшін қарабура атты халықтық тәсіл қолданылған. Қарабура жасау үшін 10 метрдей қыл арқанды ұзынынан тастайды. Дәл солай арасын 1 метр тастап тағы параллель қылып тағы екінші, үшінші, төртінші арқан қатарластырыла қойылады. Сосын тасталған қыл арқандардың үстіне ағаш, жиде, жыңғыл сынды бұтасын өсімдіктерді тастайды. Үсті-үстіне тасталған ағаштар адамның көкірек тұсына келген кезде айналдыра қысып орайды. Одан кейін алдымен қолдың күшімен, соңынан түйемен тартып, нығыздап байлайды. Осындай әдіспен суды бөгеуге жеткілікті қылып бірнеше қарабураларды дайындап алады. Дайын болған қарабураларды өзеннің ағысы алып кетпеуі үшін тоған бекітетін тұсқа қазықтар қағылады. Қазық қағылған жерден 200-300 метр жетер-жетпес жерден алдын ала дайындалған қарабураларды өзенге тастайды. Өзеннің ағысымен қарабураны қазық қағылған тұсқа келіп бөгеледі. Осы тәсілмен қарабураларды суға қатар-қатар тастап өзенді екі жағынан буады. Сөйтіп өзенді бөгеген соң, жаңа қазылған арыққа су жібереді (I).

Арық қазу жұмыстарын бастамас бұрын ауылдың билері жұмыстың сәтті аяқталуын Құдайдан тілеп, арық саға алатын тұсқа қойды апарып сойып, құрбандық шалып, халыққа ас берген. Халыққа наурыз көжелерінді көптеп әкеліндер деп тапсырма берген. Меске құйып апарып халыққа ас беріп, арық қаздырған. Информатордың мәліметінше, «кімнің кетпені үлкен болса, соншалықты қарның тоқ болады», – дейді екен. Мұның себебі арық қазып жатқан адам көп болғандықтан, ыдыс-аяқ жетіспейді. Пісірілген палауды кетпендеріне салып береді. Содан кімнің кетпені үлкен болса, соған сай тамақ та көп салынады (II). Тоған бекіту, арық қазу жұмыстарына өңірді мекендеген барлық рулардың өкілдері атсалысқан. Ауылдың әйелдер қауымы жасаған наурыз көжені арық қазушыларға апарып, тамақпен қамтамасыз етіп отырған. Ол кезде міндетті түрде ауыл наурыз көжені арық қазушыларға апарып беретін.

Арықты адамдар үш қабат болып тұрып қазады екен. Астындағысы 1-2 метр жерге жоғарыға лақтырады. Екінші тұрған адам өзінен әрі қарай биікке тағы 1-2 метрге асырады. Үшіншісі өзінен жоғары көтеріп сыртқа шығарады. Сыртта тұрған адам арықтан шыққан топырақты тегістеп, реттеп отырады. Осы ретпен тоқтаусыз арықтың арнасы қажетті көлемге жеткенше қазатын болған (II). Арық тазарту жұмыстары егін маусымы тоқтаған мезгілде, яғни қыс айларында атқарылған. Аталмыш мезгілде арықтарды тазартып көктемгі егістікке дайындайды. Арықтың ішіне судың ағысымен жиналған құм-топырақ пен шөп-шаламды арнасынан асырып, сыртқа шығарып тастайды. Бір жыл тазаланбаған арықтың арнасы тола бастайды. Сондықтан, арық тазарту жұмыстары жыл сайын жүргізуді талап етеді [4].

Арықтардың қазылу тарихы. Патша үкіметінің тұсында Келес алқабын суландыру мақсатында Шыршық өзенінен арық қазу мәселесі қарастырылды. Осы бағытта жұмыстарды атқару үшін 1881 ж. Құрама уезінің ирригация басқармасының ұйытқы болуымен Ташкенттің солтүстігіндегі 16000 десятина⁵⁷

⁵⁷Десятина – жер көлеміне қатысты орыс халқының ескі өлшем бірлігі. 1 десятина 1,09 гектарға тең. Тексте көрсетілген 16000 десятина шамамен 17440 гектар болады.

шамасындағы жерді суландыру бойынша зерттеу жұмыстары жүргізіліп, жобасы дайындалды. Жоба бойынша Шыршықтан ұзындығы 120 верст⁵⁸ болатын арық тартып Шарапхана почта бекеті тұсынан Келес өзеніне қосу жоспарланды. Шығын көлемі 130 000 рубльді құрайтын бұл жобаның негізгі ұйымдастырушысы патша әулетінен шыққан Константин Николаевич Романов еді. Бірақ, бұл жоба қаржы аздығына байланысты Түркістан генерал-губернаторы Колпаковский тарапынан тоқтатылды. Ал жобаның авторы Константин Николаевич Романов жобаны аяқтау үшін 100 000 рубль қаржы құйып, суландыру нәтижесінде игерілетін жерлердің иелігінен бас тартатындығын мәлімдеді. Сөйтіп, Шыршық өзенінен (Ташкенттен 50 верст жердегі Шымбайлық елді мекенінің тұсынан) саға алатын каналды қазу жұмыстары басталып кетеді. Арық қазу жұмыстарына жергілікті тұрғындар атсалысып, халықтық тәсіл қолданылды. 1885 ж. күзінде ұзындығы 50 верст болатын император III Александрдың құрметіне «Ескендір» аталған арық қазу жұмыстары аяқталып, қараусыз қалған Шадман каналына жеткізіледі. Нәтижесінде, Шыршық өзенінен тексеру үшін жіберілген су Ақжар пошта бекетінен 3 верст төменнен Келес өзеніне құйылады [5, 337 с.].

Тартылған арықтың нәтижесінде суландырылатын жерлерден қазу жұмыстарына қатысқан жергілікті халыққа үлес берілді. Ұйымдастыру жұмыстарына халық арасынан арық ақсақалдары сайланып, қазынаға қаржы түсіру жүзеге асырылды. Бұл жобаның басты ерекшелігі патша үкіметі тұсындағы Орталық Азия бойынша алғашқы қазыналық-мемлекеттік канал болғандығында еді. Аталмыш құрылыс жұмыстарының жартылай ғана жүзеге асып, алғашқы жоспар бойынша Шарапханаға жеткізілмегеніне Константин Николаевич Романов жобаның жүзеге асырушы авторы ретінде өз өкінішін білдіреді⁵⁹ [5, 337 с.].

Келес өңірінің өркендеуіне үлес қосқан тұлғаның бірі Етжемес Ешан ата шамамен 1867 жылдары осы өңірге келген. Өздеріне діни білім беріп, ұстаздық етсін деген мақсатта осы өңірді мекен еткен Шанышқылы тайпасының Бесуыл және Әжіке рулары ишанды Ташкент маңынан арнайы алдыртқан екен (III). Ишан баба халықты ұйымдастырып Кескен деген жердің тұсынан Келеске қарабура әдісімен тоған құрып, арық қаздыртып, биік жерге су шығарған. Арықты биік жерге шығару үшін жерді қуыс қылып, біраз жерден кейін қайта жер бетіне шығарып қазады⁶⁰. Осылай арықтың кей тұсы жердің бетімен, кей тұсы жердің астымен қазылып, ауылға су әкелінді. Аталмыш «Ешан баба арығы» 1985-86 жылдарға дейін халықтың игілігіне пайдаланылған. Арықтың тағы бір атауы жерді кесіп өткесін, халық арасында Кескен деп те аталған. Кейіннен Бөлтек Аязбаев деген бригадир арықты тегістетіп, басқа тұстан арық қаздыртқан. Бүгінгі күнде тоғанның орны сақталмағанымен, арықтың кейбір тұстағы орындары сақталған. Етжемес Ишан баба су шығарып, ағаш ектіріп, бауға айналдырған. Бұл жер бүгінгі күнде «Ешан бауы» деп аталады⁶¹. Бұл жерде негізі бес арық болған екен. Олар: Әжіке арық, Мамыт арық, Ошақты арық, Шошым арық, Ешан арық. «Кезінде ақсақалдар бес арықтың суы бес елге баратын еді деп айтушы еді», – дейді информатор (II).

Өңірде егін шаруашылығымен айналысқан тайпаның бірі Шанышқылылар⁶² XIX ғасырда Қапал уезіндегі Алтынемел тауларын, Верный уезінде Түрген өзені бойын, Әулиеата уезінде Талас және Ташкент төңірегіндегі Шыршық пен Келес өзендерінің алқабын мекен еткен. Аталмыш рудың шежіресін тарқатсақ, өңірдегі арық қаздырған аталардың есімдері кездеседі. Шанышқылының Күрпік атасынан Мамыт, Араншы, Әжіке, Бесуыл, Сұрым, Қият тарайды. Дарханнан Құлтума, Еңкес, Шошым, Оршақ тарайды [6, 107-108 б.]. Келес өңірінде Шанышқылы руының аталған аталарының барлығының атауымен аталатын арықтар кездеседі.

Келес өңіріне Шанышқылыдан тарайтын Дархан руы Ташкент қаласы маңынан келген. Дархандар Ташкент өңірінде мекендеген кезде де арық қазып, егіншілікпен айналысқан. Бүгінгі күнге дейін Ташкент

⁵⁸Верст – бес жүз саженге немесе мың бес жүз аршынға тең орыстың ертедегі ұзындық өлшем бірлігі. Шамамен 1 верст 1066,8 метрге тең.

⁵⁹Егер де каналдың суы Келес өзеніне Шадман арығы арқылы емес, жоба бойынша одан әрі жалғастырылып Шарапхана бекеті тұсынан құйылғанда суландыру жүйесінің мүмкіншілігі 40 000 десятинаға дейін жететін еді.

⁶⁰Информатордың мәліметі бойынша аталмыш арықтың қазылу тәсілі кәріз жүйесіне ұқсайды. Кәріз – егінді суаруға пайдалану үшін жер астынан көлбей қазу арқылы жер асты суларын жер бетіне шығаратын суландыру арнасы.

⁶¹Ишан баба халыққа ілім үйретумен қатар Абайдың орталығынан мешіт салдыртқан. Сонымен қатар, халықты сауда-саттыққа үйретіп, базар ашқан. Базар болған жерге ақырындап халық қоныстанып, үлкен ауылға айналып, «Ешан базар ауылы» атанған [12, с. 190]. Кеңес үкіметі алғашқы жылдары Ешанның атын жою мақсатында Абай базар деп атаған. Кейін базары несі «Абай саудагер болған ба?» деп атауындағы базарды алып тастаған. Сөйтіп, бүгінгі Келес ауданының орталығы Абай ауылы қалыптасқан.

⁶²Шанышқылы руы – Ұлы жүздің құрамына кіреді.

қаласындағы халық игілігіне қызмет етіп жатқан Дархан⁶³ және Салар арықтары аталмыш рудың бабалары тарапынан қазылған. Келес өңіріне қоныс аударған соң Дархан руының өкілі Алаш әр атаны жеке-жеке қоныстандырып, өздеріне арық қаздыруға мұрындық болған. Атап айтқанда, Шошым, Құлтума, Оршақ, Еңкес арықтары қазылған [7, 16 б.].

Шошым арығы сағасын сулы Келес өзенінен, «Келес» ауылына жақын жерден қойылған тоғаннан алады. Арық одан әрі Дархан елді мекенінен өтіп, Келес өңірін суландырады [8, 286 б.]. Кенес Одағы тұсында ескі арықты қайта жаңғыртады. Нәтижесінде 1958 ж. ұзындығы 13,4 км. 2,7 мың га жерді суландыратын Шошым каналы пайдаланылуға берілді [9, с. 36].

Бесуыл арығы – Келес өзенінің оң жағасынан тартылған арықтың бірі. Аталмыш арықты егін шаруашылығына басымдық берген Шанышқылы руының Бесуыл атасының ұрпақтары қаздырған. Бастапқы кезеңде арық «Теріс арық», «Ішкі арық», «Қабыл арық» деп аталатын тармақтары да болған. Бірақ, 1960 жылдан кейін Бесуыл арығының жанама тармақтары тегістеліп, негізгі саласы ғана қалдырылған [8, 153-154 б.]. Бүгінгі таңда аталмыш арық мыңдаған жерді суландырып, жергілікті тұрғындардың егін шаруашылығымен айналысуына мүмкіндік туғызып жатыр.

Рамадан арығы сағасын Келес өзенінің оң жағасынан алады. Аталмыш үлкен арық 1870 ж. Рамадан руының⁶⁴ өкілдері тарапынан қазылғандықтан «Рамадан арығы» атанған [10, 116 с.]. Рамадан руының Балғалы атасы Су Келес, Құр Келес өзендерінің алқабын жаз кезінде жайлаған [11, 274 б.]. Рамадан арығы Сарыағаш қаласының солтүстік-батыс тұсынан (бұрынғы керамзит зауыты болған жер) екіге бөлінеді. Бірінші тармағы темір жолдан өткен соң жолды жағалай отырып (арасы 200-400 м) Алғабас ауылына дейін тартылған. Бұл арық Алғабас және Құркелес ауылдарының егістік жерлерін суландырады. Екінші тармағы Орталық ауылының солтүстік-шығыс тұсынан темір жолдан өтіп Еңкес ауылының солтүстігіне дейін созылып жатыр. Арықтың бұл тармағы Орталық, Жаңаарық ауылдарының және Еңкес ауылының солтүстігіндегі егістікті сумен қамтамасыз етеді. Бұл тармақ Кескен арығын дюкер арқылы кесіп өтеді.

1890-1895 жылдары Рамадан арығының арнасы темір жолға дейін ғана болған екен. Кейіннен Дархан руының Оршақ атасының ұрпақтары Рамадан арығын одан әрі созырып, қазады. Қазылған арық осы күнгі Тері аурулары диспансері жанынан оңтүстікке қарай бұрылып, мазарға жеткеннен кейін қайтадан солтүстікке бұрылады да Орталық ауылдың батыс жағындағы шлюзге дейін жетіп, одан Жаңаарық ауылына дейін созылған. Арық Оршақ арығы деп аталған [8, 285 б.]. Рамадан арықтың атауы 1911 жылы жарық көрген Н.А. Гавриловтың «Переселенческое дело в Туркестанском крае» атты еңбегінде кездеседі. Бұл еңбекте қоныстанушылар мекендеген Мищенко елді мекенінің суармалы жерлері Рамадан арық пен Келес өзендерінің аралығындағы жіңішке алқапта орналасқандығы айтылған [13, с. 31].

Кескен арығы сағасын Келес өзенінен Сарыағаш қаласының шығысындағы Зональный деген жерден алады. Арықтың саға алар жеріне тоған орнатылған. XX ғ. басында аталмыш арық Жаңаарық ауылының оңтүстік тұсында төрт тармаққа бөлінген. Бұл тармақтар – Әлсейіт, Кескен, Еңкес және Құлтума арықтары.

Әлсейіт арығы Кескен арығының бір тармағы болған. Әлсейіт арығының ертеректегі арнасы Жаңаарық ауылының батыс тұсынан (Кескен арығының шығыс жағы), одан әрі ауылдың солтүстігімен өтіп, қазіргі Құркелес ауылының орталығына дейін созылып жатқан. XX ғ. 30-40 жылдары Әлсейіт арығынан су дұрыс ақпаған соң, арнасы бітеліп, орны тегістелген.

Кескен арығының арнасы Мичурин ауылының шығыс тұсында Сарыүйсін және Қаратұқым атты екі тармаққа бөлінеді. Сарыүйсін арығы Құрлы Келес ауылының батыс тұсына жеткенде одан тоған арқылы Ақпарақ арығына су бөлінеді. Сарыүйсін арығы осы күнгі Жаңаталап, Қызыл Қазақстан, Тегісшіл және Мәдениет ауылдары жанынан өтіп, Абай елді мекеніне дейінгі жерлерді суландырған.

Ақпарақ арығы Құрлы Келес өзенінің оңтүстік жағында қатарласып қазылған. Қаратұқым арығы ең алғаш Алғабас ауылының солтүстік жағындағы, «Төрт там», Батырлар мазары, «Ақтам», Жаңаталап ауылдарынан өтіп «Құрысай» ауылына жақындап, үлкен алқапты айналып Сарыүйсін арығына дейін қазылған. 30-жылдары Алғабас ауылына жетпей, Батырлар мазарына қарай бұрылған. Еңкес арығы Мичурин ауылының күнбатыс-солтүстік жағындағы «Шынар ағаш» деген жерге дейін тартылған [8, 285-286 б.].

Құлтума арығы Еңкес және Кескен арықтарымен қатар қазылған. Бүгінгі таңда аталмыш арық «Еңкес» ауылынан өтіп «Каганович» деп аталатын жаққа тартылып «Изолятор» деген жердің түстік

⁶³ Дархан арығы өзінің сағасын Өзбекстан Республикасы, Шыршық ауданы, Жаңабазар елді мекеніндегі Қарасу өзенінің Жоғары Шыршық ауданының Жаңабазар елді мекеніндегі Қарасу өзенінің оң жағасынан алған.

⁶⁴ Рамадан руы Кіші жүздің Жетіру бірлестігіне кіреді.

жағында екі тармаққа, бірі «Каганович» аймағына, екіншісі үлкен жолдың «Дархан» бұрылысынан «Тегісшіл» ауылына баратын жолды кесіп өтеді [8, 286 б.].

Ошақты каналы – сағасын Келес өзенінің Ораз ата ауылының тұсынан алатын ірі суландыру жүйесі. Жергілікті халық «Ошақты арық» атап кеткен аталмыш каналдың ескі арнасы шамамен ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазылған. Ошақты алғашында арық деңгейінде болып кейіннен арнасын кеңейтіп бетондалған үлкен каналға айналдырылған (3-сурет). Нақтырақ айтқанда, Ошақты канал ретінде 1927 ж. пайдаланылуға берілді. Каналдың жалпы ұзындығы 10,6 шақырымды құрап, 11,3 мың га жерді суландырады [9, с. 35]. Каналдың Абай ауылының ішіндегі ағысында темір су шығырлар⁶⁵ орнатылған. Аталмыш су шығырлар ауыл тұрғындарының есік алдындағы шағын бау-бақшасын аяқсумен қамтамасыз етеді [4].

Араншы арық алғашқы кезде сағасын Келес өзенінен тікелей алған екен. Аталмыш арықты Шанышқылы руының Араншы атасының биі Әбдірахман жергілікті руларды ұйымдастырып қаздырған (IV). Кейіннен Кеңес Үкіметінің кезінде Ошақты каналының Абай ауылының тұсынан саға алынған. Бұрынғы кезде Араншы арық арнасы кең, суы терең болған. Қазіргі кезде Араншы арықтың Абай ауылының ішіндегі арнасы бетондалып, ауыл халқының есік алдындағы бау-бақшасын аяқсумен қамтамасыз етеді. Одан әрі Абай ауылынан батысқа қарай ағатын арық Келес өңірінің егістік алқаптарын суландырады [4].

3-сурет. Ошақты каналы. Түркістан облысы, Келес ауданы, Абай ауылы. 2021 ж.

Маңғыт арық ұзындығы шамамен 10 км-дей болатын ертеректе қазылған суландыру жүйесі (4-сурет). Маңғыттар⁶⁶ бұл өңірге 3 ғасыр бұрын Ташкент маңынан келген екен. Егіншілікпен айналысу мақсатында Маңғыттар Келес өзенінен арық қазған (I). Халықты астықпен қамтамасыз ету үшін суармалы егіншілік жасау қажет болған. Бұл өңірдің жері суармалы егіншілікті талап етеді (V). Арықтың ені 2 м., тереңдігі 1 м. шамасында болып келеді. Қазіргі таңда жергілікті халық Маңғыт арықтан өз жерінің тұсынан (шамамен 1 гектар сайын) құлақ⁶⁷ ашып, егістігіне су алады. Құлақтың арнасындағы судың тереңдігі 15 см, жалпы биік тұсы 70 см. Ал, арықтан оқарыққа⁶⁸ дейінгі тартылған су арнасының ұзындығы 12-13 м болып, тіке немесе жердің ыңғайына қарай бұрылып қазылады [4].

⁶⁵Шығыр сөзінің орнына жергілікті халық «чархпалак» деп өзбек тіліндегі ұғымды қолданады. Бұл Өзбекстанмен шекаралас болуының әсерінен туындаған.

⁶⁶Маңғыттар – ортағасырларда Орта Азияда ықпалды түркі-моңғол тайпасы. Қазіргі таңда қазақ шежірешілері Қазақстандағы Маңғыттарды бір деректерде Ұлы жүздің Шанышқылы руына кіргізсе, кейбірі Орта жүздің Қоңырат тайпасына, ал басқалары мүлдем жүзге жатпайтын рулардың қатарына қосады. Бүгінгі таңда Келес өңіріндегі Маңғыттар бір ауылдың халқын құрайды. Нақтылап айтқанда, Түркістан облысы, Келес ауданы, Қызыләскер елді мекенінде шоғырланған.

⁶⁷Құлақ – егінге су жіберетін арықтың аузы, жолы. Арықтың құлағын ашқан соң, су егінге кіші арық арқылы тарап, жүйектерді қуалап тарайды. Суды бөгеп тұрған жерін ашып, егінге су жіберуді «құлақ ашу» десе, ал сол тұсты бекітіп, судың жолын бөгеуді «құлақ байлау» деп атайды. Аталмыш ұғымға байланысты егінге жіберілетін судың өлшем бірлігі ретінде қолданылатын «құлақ су» ұғымы қалыптасқан.

⁶⁸Оқарық – бас жағынан ұзына бойы қазылатын кіші арықтың жергілікті атауы. Құлақ арқылы арықтан алынған су оқарыққа құйылып, одан әрі егіннің жүйектеріне тарайды.

4-сурет. Маңғыт арық. Түркістан облысы, Келес ауданы, Қызыләскер ауылы. 2021 ж.

Оймауыт арық ұзындығы 27,7 км. құрайтын үлкен магистральды канал (5-сурет). Оймауыттар Келестің Сырдарияға құятын тұсындағы Күлтөбеде отырған. Айтмұхамед Артықбаевтың мәліметінше, алғашқы кезде Оймауыт руы суды Маңғыт арығынан алған. Олардың арығы болмағандықтан маңғыттың ақсақалдарынан рұқсатын алып, Маңғыт арықтан өздеріне арық тартқан (1). Келесті жағалай Қаратөбеге дейін арық кеткен, одан ары қарай өздері жалғастырып қазған. Кеңес үкіметі тұсында су жүйесінде қалыптасқан заң бойынша, қандай шаруашылық сол каналдың ең етегінде отырса, сол жерге су әкелетін үлкен каналдардың атына сол етектегі ауылдың аты берілген. Дәл осы себепке байланысты арықтың ең аяғында, яғни Келес өзенінің Сырдарияға құяр тұсындағы Күлтөбе деген жерде шағын ауыл болып отырған Оймауыт руының атауы үлкен магистральды каналға берілген (6-сурет). Ал, Маңғыт арық Оймауыт каналынан су алатын екінші деңгейлі арық болып қалған. Қазіргі таңда аталмыш арық жергілікті тұрғындардың егістік алқаптары мен тұрғын үйлерінің ауласындағы бау-бақшасын аяқсумен қамтамасыз етіп отыр [4].

5-сурет. Оймауыт арық. Түркістан облысы, Келес ауданы, Көгертү ауылы. 2021 ж.

6-сурет. Оймауыт арыққа орнатылған су шығыр.

Қият арық өзінің сағасын Маңғыт арықтан алады. Ұзындығы бар-жоғы 1 шақырым ғана болатын шағын арық. Ауылы аралас, қойы қоралас мекен еткен Қият руының⁶⁹ Маңғыттардан суы алуы заңдылық еді. Қыз алысып, қыз берісіп жүрген рулардың арасында шаруашылық мақсатында келісімдер жүзеге асып отырған (I). Яғни, рулар арасында арықтағы суды пайдалануға байланысты шаруашылық-экономикалық қарым-қатынастар аясында шешілген.

Найман арық – Маңғыт арықтан саға алған шағын арықтың бірі. Аталмыш арықтың ұзындығы 3 км болып, шамамен 20-30 га егістікті суландырады. Найман руының⁷⁰ ұрпақтары бұл өңірге әр кезеңде қоныстанып, жеке ауыл болып қалыптасқан (I). XIX ғасырдың аяғындағы Сырдария облысы туралы статистикалық еңбектерде найман арықтың бойында 48 шаңырақ мекен еткендігі келтірілген [14, с. 174-175].

Қорытынды. Келес өзенінің бойын мекен еткен қазақтардың ру-тайпалары XIX ғасырдың орта шенінде арық қаздыртып, егін шаруашылығымен айналысқан. Бұл өңірдегі арықтардың дені ру-тайпалардың аттарымен аталған. Қазақ халқының арық қазу үдерісінде атау берудің өзіндік дәстүрі қалыптасқан. Атау беретін кезде арық қазуды ұйымдастырған тұлғаның немесе қазуға атсалысқан рудың атауы берілген. Кейде арықтың жер жағдайына байланысты ерекшелігі де ескерілген. Осы атау берудің қалыптасқан дәстүріне сүйенсек, арық атауларына қарап бұл өңірді мекендеген рулардың атаулары қойылғандығына көз жеткіземіз. Ең алдымен, осы өңірді мекен еткен Шанышқылы тайпасы тараған рулардың аттары арық атауларына көп қойылған. Ұлы жүзге кіретін Ошақты мен Кіші жүздің Жетіру бірлестігіндегі Рамадан руларының атауларымен де арықтар кездеседі. Сонымен қатар, жүзге кірмейтін Маңғыт, Оймауыт, Қият рулары да егін егіп, арық қаздырған.

Дерек берушілер:

I. Артықбаев Айтмұхамед. 1932 ж.т., Лесбек батыр ауылы, Келес ауданы, Түркістан облысы. Руы: Маңғыт.

II. Арипов Хасан Аббасұлы. 1957 ж.т., Ораз ата ауылы, Келес ауданы, Түркістан облысы. Руы: Қожа – Сейіт.

III. Исаев Оңғар Мекенбайұлы. 1951 ж.т., Қасымбек ауылы, Қарасай ауданы, Алматы облысы.

IV. Айтілеуов Нұртас Әбдіуайтұлы. 1962 ж.т., Абай ауылы, Келес ауданы, Түркістан облысы. Руы: Қоңырат – Божбан.

V. Жанықұлов Оразбай Шәменұлы. 1960 ж.т., Лесбек батыр ауылы, Келес ауданы, Түркістан облысы. Руы: Маңғыт.

⁶⁹Қияттар – ежелгі моңғол тектес тайпалардың бірі. XV-XVI ғасырларда қазақ, өзбек, қарақалпақ халықтарының құрамына сіңген.

⁷⁰Наймандар – қазақтардың Орта жүзге кіретін іргелі руларының бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Издание Туркестанского Статистического комитета. Под редакцию И.А. Маева. Выпуск I. – СПб., 1872.
2. Дингельштедт Н.А. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область. – СПб.: Тип. Министерства Путей Сообщения, 1893. – 366 с.
3. Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область. Описание, составленное по официальным источникам. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. – 343 с.
4. АДЭМ – Автордың далалық этнографиялық материалдарынан.
5. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. С картами и планами. Т. III. – СПб.: Типо-литография А.В. Комарова, 1906. – 496 с.
6. Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында (Құраст.: Ә.Пірманов). – Алматы: Атамұра, 2000. – 464 б.
7. Темірбайұлы О., Ахметкәрімұлы С., Омарұлы С. Шанышқылы. Дархан елінің шежіресі. – Ташкент: Тұран баспасы, 2006. – 134 б.
8. Сарыағаш-Келес. Ауыл анықтамасы. Құрастырушы Ж. Аяшев. – Шымкент: Ғасыр-Ш, 2005. – 352 б.
9. Водное хозяйство Казахстана. Под общ. ред. С.М. Сарсембаева. – Алма-Ата: «Кайнар», 1971. – 192 с.
10. Скворцов А.Е. Из прошлого ирригации Ташкентского района // Вестник ирригации. Ежемесячный журнал управления водного хозяйства Средней Азии. №1. Январь 1926 г. – Ташкент, 1926. – С. 111–116.
11. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Рамадан. VII том. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2006. – 444 б.
12. Лыкошин Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1916. – 415 с.
13. Гаврилов Н.А. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сыр-Дарьинская, Самаркандская и Ферганская). Чиновника особых поручений при Переселенческом управлении Отчет по служебной поездке в Туркестан осенью 1910 г. – СПб., 1911. – 337 с.
14. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области. Издания Сыр-Дарьинского Областного Статистического комитета. Под редакцией И.И. Гейера. Т. III. – Ташкент: Типо-Литография торгового дома «Ф. и Г. Бр. Каменский», 1894. – 247 с.

References:

1. Ezhegodnik. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraia. Izdanie Turkestanskogo Statisticheskogo komiteta. Pod redaksiyu I.A. Maeva. Vypusk I. SPb., 1872. [In Russian].
2. Dingelshedt N.A. Opyt izusheniya irrigatsii Turkestanskogo kraia. Syr-Darinskaja oblast. SPb.: Tip. Ministerstva Putei Soobsheniya, 1893. 366 s. [In Russian].
3. Smirnov E. Syr-Darinskaja oblast. Opisanie, sostavlennoe po ofisialnom istochnikam. SPb.: Tip. M.M. Stasiylevisha, 1887. 343 s. [In Russian].
4. ADEM – Avtordyn dalalyq etnografialyq materialdarynan.
5. Terentev M.A. Istorija zavoevania Srednei Azii. S kartami i planami. T.III. SPb.: Tipo-litpgrafia A.B. Komarova, 1906. 496 s. [In Russian].
6. Argyimbaev X., Muqanov M., Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda (Qurast.: A. Pirmanov). – Almaty: Atamura, 2000. – 464 b. [In Kazakh].
7. Temirbaiuly O., Axmetkarimuly S., Omaruly S. Shanyshqyly. Darxan elinin shezhiresi. Tashkent: Turan baspasy, 2006. 134 b. [In Kazakh].
8. Saryagash-Keles. Auyl anyqtamasy. Qurastyrushy Zh. Aiashev. Shymkent: Gasyr-Sh, 2005. 352 b. [In Kazakh].
9. Vodnoe xoziiastvo Kazaxstana. Pod obch. red. S.M. Sarsembaeva. Alma-Ata: «Kainar», 1971. 192 s. [In Russian].
10. Skvortsov A.E. Iz proshlogo irrigatsii Tashkentskogo raiona // Vestnik irrigatsii. Ezhemesyachnyi zhurnal upravleniya vodnogo xoziiyastvo Srednei Azii. №1. Yanvar 1926 g. Tashkent: Izdanie Vodxoza Sr.Az., 1926. S. 111–116. [In Russian].
11. Qazaq ru-taipalarynyn tarixy. Ramadan. VII tom. – Almaty: «Alash» tarixi-zertteu ortalygy, 2006. 444 b. [In Kazakh].

12. Lykoshin N.S. *Pol zhizni v Turkestane. Ocherki byta tuzemnogo naselenia. Petrograd, 1916. 415 s. [In Russian].*

13. Gavrilov N.A. *Pereselencheskoe delo v Turkestanskom krae (oblasti Syr-Darinskaia, Samarkandskaia i Ferganskaia). Chinovnika osobyh poruchenii pri Pereselencheskom upravlenii Otshet po sluzhebnoi poezdke v Turkestan oseniу 1910 g. SPb., 1911. – 337 s. [In Russian].*

14. *Sbornik materialov dlya statistiki Syr-Darinskoi oblasti. Izdania Syr-Darinskogo Oblastnogo Statisticheskogo komiteta. Pod redaktsiei I.I. Geiera. T. III. Tashkent: Tipo-Litografiya torgovogo doma «F. i G. Br. Kamenskii», 1894. – 247 s.*

УДК 94(574.41)
МРНТИ 03.41.01

10.51889/5693.2022.37.40.001

¹Ярыгин С.А. *, ²Сакенов С.К.

¹ Ph.D., ведущий научный сотрудник филиала Института археологии

им. А.Х. Марғұлана, г. Нұр-Сұлтан, Казахстан, E-mail: kazak_serega@mail.ru

² Ph.D., ведущий научный сотрудник филиала Института археологии им. А.Х. Марғұлана, г. Нұр-Сұлтан, Казахстан

НОВЫЙ ПАМЯТНИК МЕГАЛИТИЧЕСКОЙ АРХИТЕКТУРЫ В ГОРАХ КОКШЕТАУ

Аннотация

Данная статья выполнена в рамках реализации проекта по теме АР13068420 «Памятники мегалитической архитектуры эпохи бронзы в Бурабае».

В статье приводятся сведения о новом типе археологических памятников, обнаруженном и исследованном на территории Республики Казахстан, в Бурабайском районе Акмолинской области. Памятник можно отнести к категории мегалитических сооружений. Он представляет собой комплекс состоящий из нескольких архитектурных элементов: двух длинных стен сложенных из крупных обработанных гранитных валунов, насыпной террасы с выровненной площадкой и длинным пандусом, внешней площадки, каменных стел, горных выработок и мастерской. Основными объектами являются две стены, которые вписаны в ландшафт. Для возведения стен использовались гранитные выходы скал, которые обрабатывались на месте. На одном из крупных валунов у подножия кладки, под площадкой террасы имеется барельеф в виде быка, а несколько восточнее в стене имеется проход выложенный в виде ступеней и идущий от внешнего участка на центральную площадку террасы. Судя по степени разрушения кладки стен, имеющихся аналогий планиграфии, строительных и архитектурных приемов, количеству трудозатрат, наличию рядом поселения и крупного могильника эпохи бронзы, памятник может датироваться этим периодом.

Ключевые слова: мегалиты, архитектура, памятник археологии, каменная кладка, стена, пандус, открытая терраса

¹С.А. Ярыгин*, С.К. Сакенов²

¹ Ph.D, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, E-mail: kazak_serega@mail.ru

² Ph.D, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

КОКШЕТАУ БАУРАЙЫНДАҒЫ МЕГАЛИТИКАЛЫҚ СӘУЛЕТТІҢ ЖАҢА ЕСКЕРТКІШ

Аңдатпа

Бұл мақала АР13068420 «Памятники мегалитической архитектуры эпохи бронзы в Бурабае» жобасын іске асыру аясында әзірленді.

Мақалада Қазақстан Республикасының аумағында, Ақмола облысының Бурабай ауданында табылған және зерттелген археологиялық ескерткіштердің жаңа түрі туралы мәліметтер келтіріледі.

Ескерткішті мегалитикалық құрылыстар санатына жатқызуға болады. Ол ірі өңделген гранит тастардан тұратын екі ұзын қабырға, тегістелген алаңы мен ұзын пандусы бар құйылған бастырма (терраса), сыртқы алаң, бітіккас, тау-кен қазбасы мен шеберхана сынды бірнеше сәулет элементтерінен тұратын кешен

Негізгі нысан – ландшафтқа қоса өрілген қос қабырға. Қабырғаларды тұрғызу үшін сол жерде өңделген гранитті тау жыныстары пайдаланылған. Тастың етегіндегі үлкен қойтастардың бірінде, бастырманың астында бұқа тәрізді аласа бедер бар, ал қабырғадан сәл шығысқа қарай сырттан бастырманың орталық алаңына өтетін баспалдақ түрінде төселген жол бар. Қабырға қалауының бұзылу деңгейіне, планиграфиялық ұқсасдықтарға, құрылыс және сәулет тәсілдеріне, еңбек шығынына, жақын маңдағы қоныстар мен қола дәуіріне тиесілі ірі қорымның болуына қарай ескерткішті сол қола дәуірі кезеңіне жатқызуға болады.

Түйін сөздер: мегалиттер, сәулет, археологиялық ескерткіш, тас қалау, пандус, ашық бастырма.

Yarygin S.A.^{1*}, Sakenov S.K.²

¹ *Ph.D, Leading researcher of the branch of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan, Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan, E-mail: kazak_serega@mail.ru*

² *Ph.D, Leading researcher of the branch of the Institute of Archaeology named after A.H. Margulan, Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan*

NEW MONUMENT OF MEGALITHIC ARCHITECTURE IN THE MOUNTAINS OF KOKSHETAU

Abstract

This article was carried out within the framework of the project on the topic AP13068420 «Monuments of megalithic architecture of the Bronze Age in Burabay».

The article provides information about a new type of archaeological monument discovered and explored on the territory of the Republic of Kazakhstan in the Burabay district of the Akmola region. The monument can be classified as a megalithic structure. It is a complex consisting of several architectural elements: two long walls made of large processed granite boulders, an artificial terrace with a leveled platform and a long ramp, an external platform, stone stelae, mine workings, and a workshop. The main objects are two walls that fit into the landscape. For the construction of walls, granite rock outcrops were used, which were processed on-site. On one of the large boulders at the foot of the masonry, under the platform of the terrace, there is a bas-relief in the form of a bull, and somewhat to the east in the wall, there is a passage laid out in the form of steps and going from the outer area to the central platform of the terrace. Judging by the degree of destruction of the masonry of the walls, the existing analogies of planigraphy, construction, and architectural techniques, the amount of labor, the presence of a nearby settlement, and the large burial ground of the Bronze Age, the monument can be dated to this period.

Keywords: megaliths, architecture, archeological monument, masonry, wall, ramp, open terrace

Актуальность исследования. Мегалитический комплекс получивший среди туристов и местных жителей название Таскамал (каз.яз. Каменная крепость) расположен в Акмолинской области Республики Казахстан, на территории горнолесного массива Кокшетау, в 7,9 км к ЮЗ от поселка Бурабай. Памятник занимает важное стратегическое местоположение на старом тракте идущем от перевала Акылбай, между горами Жеке-Батыр (826 м) и Верблюд (690 м) до поляны Аблайхана, у подножия горы Синюха (947 м). Находится на равноудаленном расстоянии в 4,3 м от трех озер. К юго-западу от оз. Айнаколь, к юго-востоку от оз. Малое Чебачье и к северо-востоку от оз. Щучье (Рисунок 1).

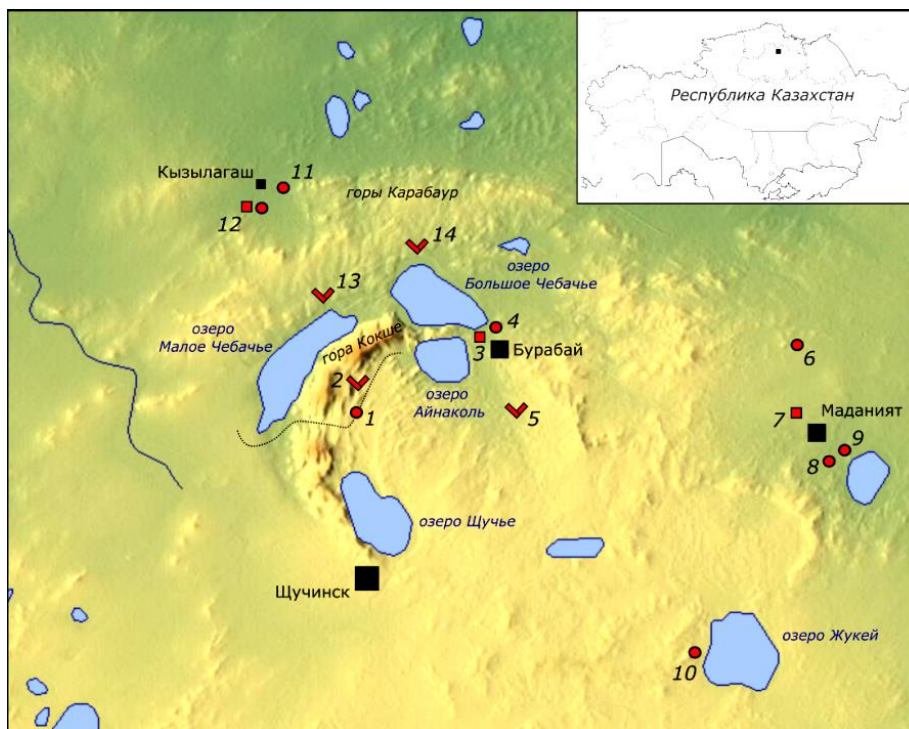

Рисунок 1. Археологические памятники в Бурабае:

1. Комплекс Таскамал; 2. Шахты и выработки эпохи бронзы; 3. Поселение Боровое;
4. Могильник Боровое; 5. Россыпи Сарыбулак; 6. Могильник эпохи бронзы Жанаталап; 7. Поселение бронзового века Аккаин;
8. Могильник эпохи бронзы Обалы; 9. Могильник эпохи бронзы Биырек-коль;
10. Могильник позднебронзового века Жукей; 11. Могильник эпохи бронзы Кызылтабе; 12. Поселение и могильник эпохи бронзы Жумакай;
13. Древние выработки у озера Малое Чебачье;
14. Древние выработки у озера Большое Чебачье

Комплекс возведен на естественной природной гряде в лесном «языке» шириной 515 м между двумя болотистыми участками. В плане представлен зигзагом с практически прямыми углами из трех основных линейных участков. Две крайние линии зигзага, являющиеся искусственными каменными сооружениями из гранитных блоков и плит, ориентированы по линии северо-запад – юго-восток. С северной стороны к западной стене примыкает искусственная насыпная терраса с центральной прямоугольной площадкой. От нее на север к природным останцам идут несколько искусственных выкладок в виде верениц камней. Центральная перпендикулярная им линия, представлена естественным скальным хребтом ориентированным по линии северо-восток – юго-запад. В горизонтальной проекции центральная линия расположена на относительно ровном хребте со скальными выходами. Две основные искусственные линии зигзага спускаются в противоположные друг от друга стороны. Между западной стеной с террасой и центральной природной грядой расположены горная выработка и остатки мастерской с обломками каменных орудий и заготовками. Еще одна выработка находится к юго-востоку от данной стены на участке центральной естественной гряды не входящем на прямую в комплекс. К югу от западной стены по всему склону идут развалы крупных каменных блоков, зафиксированы поваленные и стоящие стелы. Общая площадь всего комплекса около 18 га (Рисунок 2).

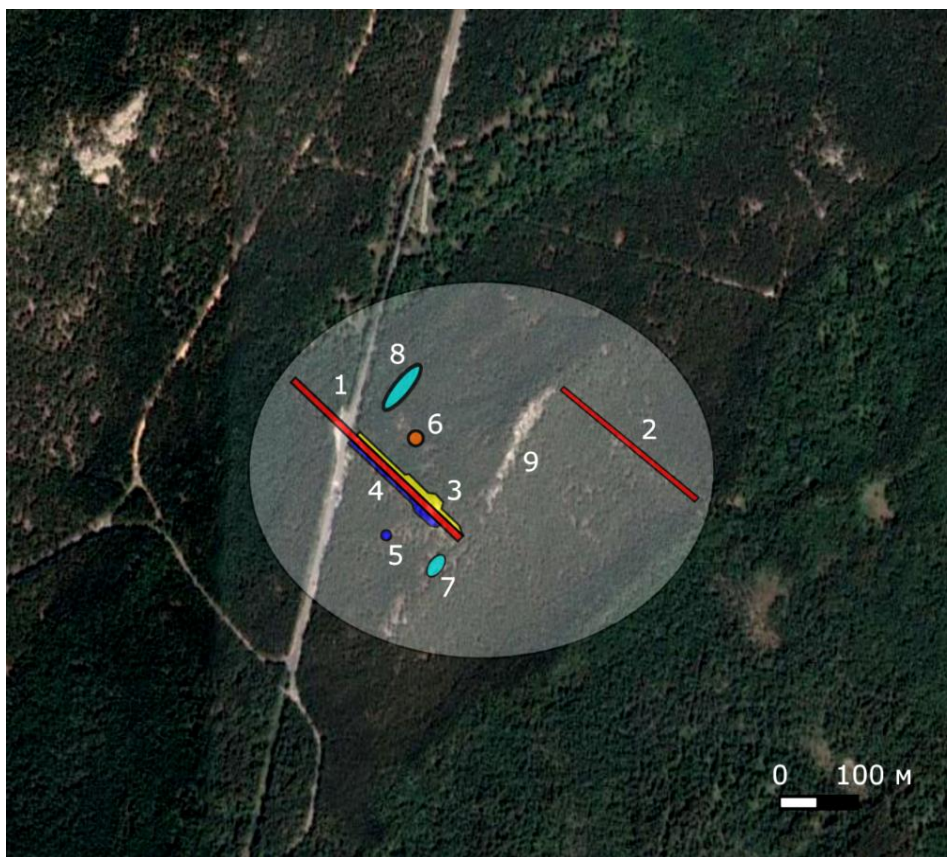

Рисунок 2. План-схема комплекса Таскамал: 1. Западная стена; 2. Восточная стена; 3. Терраса и пандусы; 4. Внешний участок; 5. Южная площадка; 6. Мастерская; 7-8. Горные выработки; 9. Природный скальный хребет.

Материалы и методы исследования. На первом этапе изучения выполнена археологическая разведка территории всего комплекса и выявлены его основные структурные элементы. В дальнейшем основные исследования были сосредоточены на западной стене и террасе. Осуществлена фотофиксация памятника, съемка кладки при помощи тахеометра и квадрокоптера. На следующем этапе проведена разведка на внутренней и внешней территории бурабайского горнолесного массива. Уточнено местоположение уже известных памятников и выявлены новые археологические объекты, в том числе могильники и поселения эпохи бронзы – могильник и поселение Жумакай, могильник Кызылтобе, поселение Аккаин. Для сравнения технологических принципов работы с гранитными монолитами заложены раскопы на могильнике федоровской археологической культуры Кызылтобе. Раскопки осуществлялись с применением стандартных археологических методов с поэтапной фиксацией конструктивных элементов и погребального обряда.

Дискуссия. Западная стена. Длина 304 м. Вытянута по линии северо-запад – юго-восток. Расположена на естественном природном гребне, который стоит на этой же линии и понижается с юго-востока на северо-запад. Северо-западное окончание расположено у болотистой низины, юго-восточное на стыке с перпендикулярно идущим природным скальником (Рисунок 3). Стена, для удобства описания, условно разделена на несколько участков.

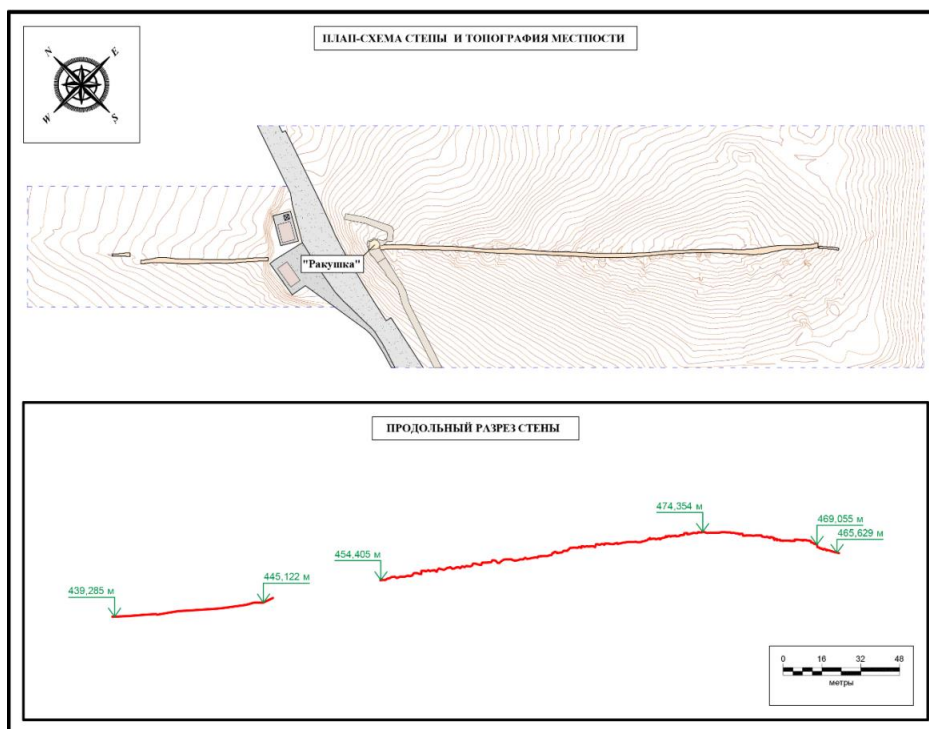

Рисунок 3. Рис. 3. План-схема западной стены комплекса Таскамал и топография местности

Первый участок начинается от северо-западного края стены у заболоченной протоки и идет до современной асфальтированной дороги на юго-востоке. Занимает самую низкую часть рельефа. Высота рельефа у северо-западного окончания 439,3 м над уровнем моря. Высота у разрыва 445,1 м. Длина участка 58 м. Кладка сильно разрушена. На окончании стены ее высота 0,5 м, ширина 0,7 м. В центральной части выложенного участка высота 0,7 м, ширина 0,8 м. Ближе к дороге высота кладки 0,9 м, ширина 1,4 м. Наиболее крупные плиты до 2 м в длину, 1,4 м в ширину и до 0,9 м в толщину находятся у насыпного грейдера дороги. Далее на северо-запад фиксируются отдельные участки кладки в один – два слоя, длиной до 3 м. Средний размер камней ее составляющих около 0,5×0,5×0,5 м. Часть камней данного участка вывалена на юг от основной оси стены, часть была использована для строительства дороги. Среди разброса валунов обнаруживаются обработанные камни, на некоторых видны крупные ударные бугры, которые образовались в процессе их добычи из естественных гранитных пород. Некоторые камни имеют боковые сколы на гранях, образованные вследствие доработки природных очертаний под кладку. Зафиксирована группа камней со скошенными гранями и площадками. Расстояние между камнями 2-3 м. Средние размеры камней 0,8×0,4×0,3 м.

Далее идет участок длиной 54 м, на котором стена полностью разрушена. Его занимают вышка связи, асфальтированная дорога и от нее резко вверх по склону гряды находится смотровая площадка для туристов. В фундаменте последней хорошо видно, что валуны прежде составлявшие кладку использованы для строительства. Кладка стены на данном участке начинается на высоте 454,4 м, сразу за площадкой. Судя по разнице высот перед дорогой и на начале второго участка в 9,3 м, естественная природная гряда имела на разрушенном участке резкое понижение, которое и было использовано для прокладки автодороги.

Следующий участок длиной 192 м. Он начинается от смотровой площадки и заканчивается на стыке с перпендикулярной скальной грядой. Стена на всем протяжении имеет разную степень сохранности. Кладка сложена в сухую, крупные валуны, блоки и плиты плотно подогнаны друг к другу. Судя по наблюдениям после добычи валунов из природной жилы они в том же порядке доставлялись на место строительства и последовательно укладывались. В некоторых случаях для фиксации кладки, когда форма валунов не совпадала применялись специальные каменные клинья разных форм или подсыпка из мелких камней и плиток. На некоторых камнях фиксируются ударные бугорки, обратные участки, проксимальные сколы, выбивки и насечки под клин.

Высота кладки в районе смотровой площадки 1,35 м, ширина 1,8 м. Средние размеры валунов 1,5×2 м. Стена на всем участке следуя за рельефом повышается от площадки к центральной террасе. У смотровой площадки кладка стены сильно разрушена, в ней фиксируется по два-три валуна. Остальные расположены у ее основания и вниз по южному склону возвышенности, меньшая часть выпала в другую сторону и находится на склоне узкого отрезка насыпного пандуса за стеной.

В 102 м от площадки обнаружен развал конструкции, которая занимала часть пандуса, очевидно возвышалась над остальной кладкой стены. Вероятно имела вход с внешней стороны стены на пандус. Ширина проема 0,6 м. Хорошо фиксируется порог сформированный из четырех камней средними размерами 0,3×0,3 м. Боковые камни основной стены по обе стороны проема входа выпали наружу. На этом участке сохранившаяся кладка составляла 2 слоя. Длина привходового тамбура 3 м, максимальная ширина 1,3 м. Тамбур был образован шестью валунами, по три валуна с каждой стороны, стоящими перпендикулярно по отношению к оси стены. Пол коридора тамбура образован шестью камнями с выровненной поверхностью средними размерами 1×1 м. Со стороны пандуса данное сооружение фиксируется в виде остатков П-образного сооружения размерами 2,5×3,5 м. Состоит из прямоугольных блоков средними размерами около 1×1 м. Конструкция примыкает короткими боковыми стенками к основной стене. Идентичная конструкция расположена в 97 м на юго-восток, на другом конце стены.

На этом участке фиксируется установленный вертикально менгир, расположенный на стыке двух линий каменных плит под стеной. Первой идущей от входа и линии ориентированной вдоль стены в сторону входа. Высота менгира от современной поверхности 0,95 м. Имеет изогнутую форму, вогнутая сторона направлена на вход в стене. В верхней части имеется выемка 0,2×0,3 м, глубиной 0,1 м. Ширина по основанию 0,85 м, по средней части 0,45 м, в верхней части 0,1 м

Далее вдоль широкой выровненной внешней площадки и вплоть до входа с внешней площадки на площадку террасы каменные блоки уложены один на один по 5-6 в кладке. Средние размеры блоков в кладке от 0,4×0,4 м до 1×1 м. Встречаются экземпляры достигающие размеров 1,1×3 м. Под стеной рядом и ниже по склону фиксируются крупные валуны, некоторые из них по своим формам соответствуют проемам в кладке и ранее ее составляли. Наиболее сохранившийся участок стены расположен напротив террасы. Высота кладки от современной поверхности достигает 3 м. Она расположена на высоте 474,3 м от уровня моря. Камни в кладке колеблются от крупных мегалитов 2 м в длину и от 0,2 до 1 м в толщину. Встречаются небольшие обработанные кубы 0,5×0,5 м (Рисунок 4.1).

Рисунок 4. Отдельные элементы комплекса Таскамал: 1. Участок кладки западной стены у террасы; 2. Восточный вход; 3. Барельеф коровы/быка.

Вход имеет Г-образные очертания, длинный участок 4 м, короткий привходовый 0,5 м. Ширина проема с внешней стороны 0,95 м, средняя ширина длинного коридора 0,85 м. Проход имеет 11 ступенчатых перепадов, 4 из которых образованы квадратными блоками размерами 0,4×0,4 м. Ступени постепенно возвышаются от нижней части входа до центральной части длинного коридора. Высота ступенчатых пролетов от 0,2 м до 0,4 м.

Внешняя стенка коридора состыкована с основной кладкой стены так, что пристроенные блоки выступают наружу на 0,45-0,85 м. Длина пристроенного участка до проема 2,1 м, ширина кладки 0,6-0,7 м. Часть валунов из кладки внешней стенки обрушилась наружу и смешалась с валунами галереи ведущей к проходу. Сохранившаяся часть имеет 3-4 слоя кладки. Размеры валунов от 0,5×0,55 м до 0,85×1,2 м.

Вторая часть внешней стенки расположена напротив после проема, она стыкуется с кладкой следующего основного участка стены в торец и бок о бок с кладкой начала внутренней стенки коридора. Последняя дугообразно заходит на террасу и состоит из 13 камней, размеры которых постепенно уменьшаются от 0,2×0,4 м до 0,1×0,1 м (Рисунок 4.2).

В 10 м на юго-восток от входа фиксируется самый крупный развал стены на участке. Кладка стены на разрушенном участке имеет 1-2 слоя. При этом несколько нижних блоков сильно вывернуты наружу. У основания кладки на данном участке обнаружен обработанный камень арочной формы. Основная часть валунов кладки выпала наружу и скатилась по южному и юго-восточному склонам гряды. На данном участке зафиксировано более 100 крупных камней в виде обработанных кубов и неправильных форм. Сооружение во внутренней стороне, на юго-восточном коротком пандусе разрушено значительно сильнее, чем аналогичное расположенное в 97 м на северо-запад по стене, на противоположенном длинном пандусе остались только несколько камней, по которым можно предположить, что сооружение было размерами около 2×3 м. Судя по большим проемам в стене напротив сооружений, многочисленным скоплениям блоков кладки у ее основания и ниже по склону гряды, на пандусах в этих местах находились некие достаточно высокие сооружения. Очевидно, что со временем они выдавили часть кладки стены наружу.

Далее на юго-восток фиксируется конец кладки стены. Нижние камни данного участка имеют необработанную внешнюю сторону серого цвета и песчаниковой структуры. Конец стены имеет скошенные очертания и понижается к юго-востоку от 6 камней до 1 камня в кладке. Он сложен из 26 блоков разной формы и размеров. Рядом с окончанием стены у ее подножия в 2-3 м расположено 6 кубической формы валунов с четко выраженными гранями и следами обработки, средними размерами 1×1 м. И десятки валунов разных форм расположенных беспорядочно непосредственно у основания.

Изображение быка/коровы. На внешней поверхности одного из валунов в основании кладки стены на участке под площадкой террасы обнаружен барельеф в виде быка или коровы. Он выполнен на уплощенной гранитной плите, которая поставлена на скальное основание стены, и технически является частью кладки, так как часть верхних мегалитических блоков опирается не только на блоки за ним, но и на спину барельефа. Размеры изображения от кончика морды до задней части 1,75 м, от холки до нижней части туловища 0,8 м. Сохранилось несколько основных деталей, по которым можно точно идентифицировать животное – голова и задняя нога. Достаточно выражен изгиб верхней части спины, холка, шея, частично просматривается передняя нога. Животное показано в сидячем положении, с подогнутыми под себя ногами. Голова ориентирована в сторону юго-восточного окончания стены и входа на площадку террасы. Она проработана лучше всего, хорошо выделен миндалевидный глаз, округлое ухо, морда и нос. Нижняя часть морды откололась и находится рядом у подножия стены. Размер головы 0,3×0,4 м. Хорошо видны следы стесывания и обработки в области носа, глаза и уха. Глаз выделен и показан толстым валиком с узкой выбивкой по центру. Ухо в районе округлого лба животного было выделено сколом и стесыванием, так что получился почти угол. Потом оно и лобная часть доработывались шлифованием. Задняя нога показана анатомически верно, изображено широкое бедро, узкая нога и копыто. Размер данной детали 0,4×0,4 м. Нога подвернута во внутрь и отделена от туловища узкой выбивкой. В районе сгиба сустава, где она принимает горизонтальное положение выбивка расширяется и углубляется. Копыто показано повернутым вниз его ширина по основанию 0,1 м. Вторая нога очевидно имела идентичные размеры, судя по выбивке и сколу в нижней части тела. Расстояние между копытами ног около 0,2 м. В задней части крупа можно отметить небольшой выступ 0,09×0,16 м (Рисунок 4.3).

Терраса представляет собой искусственную насыпь из светлого песка. В структуре хорошо выделяется три части. Центральная площадка террасы в самом высоком месте гряды и боковые узкие пандусы уходящие к противоположным окончаниям стены.

Центральная площадка в плане представлена расплывчатой прямоугольной формой размерами 12×32 м вытянутая по линии северо-запад – юго-восток параллельно каменной стене, примыкая к ней с

северной стороны. В горизонтальной проекции площадка относительно ровная, с сильно оплывшими краями. Максимальная высота насыпной площадки в центральной части, исходя от уровня современной поверхности земли на противоположной стороне каменной стены, достигает 2 м. Насыпная площадка вплотную примыкая к каменной стене, использует её как преграду от расползания насыпного грунта. Также по краям насыпной площадки визуальнo фиксируются перпендикулярные каменной стене вертикальные перегородки, препятствующие расползанию насыпного грунта.

Северо-западный пандус длиной 80 м, юго-восточный 20 м. Между главной площадкой и пандусами по обе стороны фиксируются ступенчатые понижения. Северо-западный пандус заканчивается перед современной смотровой точкой и на участке за дорогой не фиксируется.

На выровненном верхнем участке располагаются остатки квадратного сооружения общей площадью 6×6 м. Сохранилось 9 выступающих на поверхности камней. Два северных камня в конструкции, очевидно, заваленные менгиры. Хорошо фиксируются небольшие камни основания.

От южного угла по юго-западной стороне к квадратной конструкции примыкает тамбур 2×2 м ориентированный на восточный вход Тамбур образован четырьмя валунами кубической формы. В 2 м от тамбура и 2 м от юго-западной стены помещены два камня, которые формировали в западной части отдельную комнату размерами 2×4 м. К востоку от тамбура расположены остатки конструкции, которые являлись частью коридора примыкающего к восточному входу. Ширина прохода около 1 м.

От юго-восточной стенки сооружения отходит вереница камней, которая продолжается ниже по склону в сторону скального выхода расположенного в 37 м к северо-востоку.

В структуре искусственной насыпи террасы фиксируются вертикально установленные плиты или вкопанные камни, которые образуют линии крепид защищавшие насыпь от растекания по склону гряды. Они встречаются на всем протяжении искусственной насыпи, по краю основной центральной насыпи и поперек узких пандусов, идущих с северо-запада и юго-востока. Выявлено 14 линий разной степени сохранности:

1) в 7 м от основания стены и 12 м на северо-северо-запад от восточного входа сохранилось несколько камней врытых в основание центральной части террасы;

2) в 20 м от входа сохранилась одна плита;

3) в 8 м от предыдущего на северо-запад, сохранилось три камня установленных дугой от основания стены поперек всего пандуса. У основания стены вкопано три камня расположенных в виде треугольника вершиной к линии крепиды;

4) в 16 м от предыдущего на северо-запад, расположена идентичная структура;

5) в 8 м от предыдущего на северо-запад, сохранился один камень на краю пандуса и два камня у основания стены;

6) в 9 м от предыдущего на северо-запад, сохранилось десять плоских плит установленных в линию от основания стены поперек всего пандуса. У основания стены вкопано два камня на которые ориентирована линия крепиды;

7) в 12 м от предыдущего на северо-запад, сохранились одна плита и 4 крупных камня до 0,5×0,5 м. Камни вкопаны диагонально по отношению к направлению пандуса. У основания стены фиксируется один камень на который ориентирована линия крепиды;

8) в 12 м от предыдущего на северо-запад, сохранилось 7 камней вкопанных диагонально по отношению к направлению пандуса. У основания стены, на одной линии с крепидой фиксируется три камня расположенных в виде треугольника вершиной к стене;

9) П-образная конструкция из девяти камней в 3 м к северо-западу от предыдущей;

10) в 16 м к северо-западу от предыдущего, сохранилось шесть крупных камней находящихся на основном перепаде высот пандуса. Конструкция формировала своеобразную ступеньку;

11) в 22 м на северо-запад от предыдущего, сохранилось два камня у основания стены и один камень в 2,5 м на краю пандуса;

12) в 6,5 м от предыдущего, зафиксировано три камня у основания стены;

13) в юго-восточной части террасы на пандусе сохранилось три камня расположенных поперек пандуса;

14) в 8 м на юго-восток от предыдущего, зафиксирован один камень в центре пандуса.

Наблюдается ряд закономерностей в установке крепид. Во-первых это треугольные выкладки в основании стены, линейное или слегка дугообразное расположение камней и плит поперек насыпного пандуса ведущего к самой высокой части террасы. Расстояние между крепидами колеблется от 3,5 м до 22 м.

Площадка под террасой. Хорошо фиксируется выровненная площадка между двумя входами, длиной 25 м, шириной 5 м. В районе под самым сохранившимся участком стены выявлено еще несколько менгиров. Первый расположен в 2 м от основания стены в окружении 6 плит, которые выпали с верхних уровней кладки. Имеет треугольную форму, широким основанием лежит в сторону стены, узкой верхней частью на запад. Ширина по основанию 0,65 м, высота 0,75 м.

В 1,26 м от вершины расположено несколько обработанных валунов размерами 0,8×0,8 м. Ниже по склону идут две параллельные вереницы из трех плотно подогнанных друг к другу мегалитов, которые образуют аллею ориентированную в сторону центральной естественной площадки

Еще одна структура выявлена в 26 м на юго-запад от юго-восточного края стены. Она расположена на относительно выровненном природном участке в юго-восточной части скопления валунов. Конструкция размерами 2×2 м состоит из 9 камней. К ее верхнему углу примыкает вереница валунов стандартного размера и формы, которая поднимается по склону в сторону входа в стене.

В 50 м к юго-западу от основания стены находится разобранный до основания скальник, превращенный в ровную площадку 20 м в длину и 6 м в ширину. Она находится на одной оси с барельефом.

Разброс камней кладки стены и остатки внешних конструкций. Общие размеры территории на которой фиксируются обработанные валуны 40×265 м. Всего по склону гряды между восточным краем стены и смотровой площадкой у современной дороги зафиксировано около 630 валунов. Все учтенные камни имеют следы обработки и состоят из одного и того же материала. Камни разных размеров, однако преобладают крупные, размерами от 1×2×0,5 м, разделяются на шесть основных типов: 1) блоки кубической формы; 2) камни изогнутой формы, с широким основанием и узкой вершиной; 3) плиты со скошенной вершиной и зауженным основанием в виде стержня; 4) плиты с треугольной вершиной и стержневидным основанием; 5) валуны естественных природных форм; 6) прямоугольные плиты.

Непосредственно в структуре скопления во внешнем участке комплекса можно выделить четыре основные группы:

1. Идет дугообразно сужающимся рукавом от восточного края стены в сторону естественной центральной площадки по линии запад-восток. Длина около 70 м, максимальная ширина у основания около 30 м, ширина ближе к завершению около 2–3 м. Состоит из обработанных валунов средними размерами от 0,5×0,5 м до 1,5×1,5 м;

2. Протянулась широкой полосой в 20 м, вдоль главной стены от юго-восточного входа на 25 м;

3. Вытянута вниз по склону гряды в сторону естественной площадки на западе от стены. Длиной около 20 м, средняя ширина 5 м;

4. Самый крупный участок с валунами идет широкой полосой вдоль стены от западного входа в сторону смотровой площадки. Длина 110 м, ширина от 15 по краям и до 30 м по центру.

Часть валунов, в особенности те, которые расположены ближе к кладке, являются ее частью которая выпала со временем. Некоторые могут быть связаны с природным выходом камня. Ряд камней кубической формы и менгиров образуют последовательные цепочки, в некоторых местах обработанные камни уложены один за одним в линию. По краям скоплений вытянутые менгироподобной формы камни образуют парные аллеи, которые идут дугообразно в сторону стены.

Восточная стена спускается от центральной линии в виде длинной гряды со скальными выходами в юго-восточном направлении до заболачиваемой местности. И расположена в 240 м к северо-востоку от юго-восточного края главной стены и в 70 м к юго-западу от северо-восточного края гряды. Линия представлена каменной стеной сооруженной из блоков размерами до 0,5×1 м. Образованная каменная стена топографически расположена на нешироком и длинном естественном поднятии рельефа. Длина фиксируемого сохранившегося участка составляет 240 м, максимальная высота не превышает 0,5 м, ширина до 1 м.

Мастерская. Отдельно следует выделить мастерскую, выявленную у северо-восточного основания искусственной насыпной земляной площадки. Топографически мастерская расположена в низине и занимает площадь не более 20×20 м. На территории мастерской фиксируются крупные сколы и заготовки с недоработанными жильными фракциями. Визуальный осмотр заготовок позволяет отметить, что разрабатываемые жилы имели цилиндрическую форму диаметром в пределах 10 см и длиной более 2 м. Сами заготовки в сечении чаще имели подтреугольную форму. Также на территории мастерской обнаружены фрагменты каменных орудий, типа молотков или отбойников.

Помимо выявленных заготовок разрабатываемых жил плотного камня в структуре гранитной рыхлой породы, на территории комплекса были зафиксированы уже отработанные гранитные блоки с

отсутствующей жилой цилиндрической формы, подобной тем, что были зафиксированы на территории рудной мастерской.

Скальный массив и останцы в составе комплекса. Центральная линия комплекса соединяющая две искусственные стены представлена природной грядой со скальным массивом расположенным по ее центру. Длина гряды около 240 м, ширина порядка 10-15 м, длина скального массива 110 м. Является самой высокой точкой естественного ландшафта комплекса. Ориентирована стандартно для естественных гряд региона по линии юго-запад – северо-восток.

Горные выработки породы. Первый пункт расположен в 50 м южнее юго-восточного окончания главной стены на гряде, которая является продолжением основной линии комплекса между двумя стенами. Длина гранитного останца, который был выбран более 30 м. В структуре песчаника скалы видны крупные проемы и остатки более твердой гранитной породы. Размеры проемов в среднем сопоставимы с плитами в кладке стены. На поверхности скал в разных местах зафиксированы следы ударных инструментов и бурения в виде углублений диаметром около 3×4 см. У подножия скального останца лежат обломки песчаниковой и гранитной породы, которые остались после разбора основной жилы (Фото. 93–94). Вторая горная выработка расположена на длинном гривке в 60 м на север от смотровой площадки. Длина гряды 190 м, ширина 20 м. Ориентирована по оси северо-восток – юго-запад. На поверхности всей вершины виден лом из гранитных камней разных размеров и ниши оставшиеся после выборки блоков.

Результаты исследования. Проведенная на памятнике работа позволила зафиксировать его планиграфию, составить план юго-западной стены с террасой, пандусами, центральной внутренней и внешней площадками. Отсутствие культурного слоя и подъемного материала затрудняют датирование памятника. Его хронологическую позицию можно обозначить только исходя из внешних признаков: планиграфии, архитектуры, строительных и технологических приемов.

В отношении назначения памятника в качестве предварительных гипотез высказывались три основные версии – памятник имеет оборонительный, сакральный или престижный характер. Данные гипотезы так или иначе могут сопрягаться, или не противоречить друг другу. Однако концептуальное предназначение – защита или место проведение ритуалов имеют достаточно разные архитектурные решения при своем воплощении.

Наблюдение за памятником позволило выявить следующие очевидные признаки:

- 1) Структура памятника линейная;
- 2) Обойти каменную стену можно с любой стороны;
- 3) Имеется высокая терраса и как следствие нет возможности скрыться за верхней частью стены;
- 4) Существуют проходы в стене с внешней стороны;
- 5) Высота стен на разных участках представляется незначительной;
- 6) Имеются дополнительные конструкции с внешней стороны от стены.

Данный набор признаков позволяет уверенно говорить, что комплекс не имеет оборонительного характера. Гипотетическим защитникам находящимся за стеной было бы невозможно удержать стратегическую высоту при штурме. Важно, что и сам штурм, при наличии обходных путей не имел смысла. Таким образом остаются два функциональных назначения – престижное и сакральное.

Памятник имеет линейную планиграфию, при этом вписан в рельеф местности. Основная стена возведена на природном хребте, выходы скал на котором были разобраны до основания и так же использовались, помимо монолитов из других выработок в строительстве. Это хорошо видно в районе центральной внешней площадки. Крупные гранитные блоки установлены на выровненные природные выходы, которые поднимаются над землей не более, чем на 0,05 м. Очевидно, что как часть стены использовались неразобраные выходы гранита на юго-восточном окончании основной юго-западной стены. При этом центральная ось соединяющая обе искусственные кладки приставляет собой высокий и вытянутый по линии север-юг скальный массив. Зафиксировано, что от юго-восточного края стены в сторону центрального скального массива идут вереницы небольших камней, образующие у его подножия геометрические фигуры и некоторым символическим образом соединяя искусственный и природный объекты. Северо-восточная стена начинается от подножия массива и так же идет по вершине природного поднятия. На центральном природном хребте ближе к ее началу и на уровне обнаружены три массивные обработанные плиты, которые уложены друг на друга на уровне выхода скал. На скальных вершинах в разных местах отмечаются следы округлых выемок идущих от подножия крупных скал, на их вершины, и имеющих искусственное происхождение.

Прямых аналогий планиграфии на территории Центральной Азии не обнаружено, однако можно обратить внимание на археологические объекты с каменными валами и стенками известные в Хакасии и на Горном Алтае. Они носят название «све» или «шибе» и датируются от эпохи бронзы до раннего средневековья. По их поводу высказываются различные мнения об их культовом характере, при этом ряд сооружений мог служить древними крепостями. В силу разновременности данной категории археологических объектов приемлемы обе точки зрения [1; 2, с. 5-17]. Анализ взаимосвязи естественных и рукотворных структурных элементов таких местонахождений в Хакасии, как Саратовский и Первый Сундуки, с астрономическими явлениями позволил исследователям также рассматривать их как астроархеологические и культовые объекты. Этому посвящены фундаментальные исследования В.Е. Ларичева и других [3, с. 120-146; 4, с. 184-189].

Интересный и типологически близкий памятник эпохи поздней бронзы – линейное святилище Шара-Тэбсэг (относится к периоду распространения оленных камней и херексуров) обнаружен и исследован в Западном Забайкалье. На основе новейших мультидисциплинарных исследований, проводившихся как на самом объекте, так и на местонахождениях, расположенных рядом с этим объектом, дается интерпретация памятника как ритуально-культового. Шара-Тэбсэг включает в себя различные элементы ландшафта: скалы, проходы в скалах, ровные площадки на вершинах скал, а также рукотворные конструкции: каменные стенки и валы. Как считают авторы прототипом для организации двух культовых площадок на Шара-Тэбсэг послужили площадки ландшафтных святилищ на скале Гэр-Шулуун, расположенной в 1 км на северо-восток от Шара-Тэбсэг. Еще одна культовая площадка Шара-Тэбсэг значительно больше по размерам, но она также организована по подобному принципу. Изучение одной из площадок Гэр-Шулууна с применением раскопок, а также изучение культовых объектов на сопредельных территориях позволили отнести время начала строительства подобных святилищ к эпохе позднего бронзового века. По мнению исследователей, начало строительства святилища Шара-Тэбсэг связано с наблюдениями за заходом солнца в дни зимнего солнцестояния и весеннего равноденствия. Рядом со святилищем расположен херексур и оленный камень, судя по планиграфии связанные с памятником. По данному и другим признакам, Шара-Тэбсэг датируется периодом поздней бронзы и относится к т.н. культуре херексуров [5, с. 191-200; 6, с. 101-111; 7, с. 74–92].

Планиграфически и архитектурно комплекс Таскамал не имеет прямых аналогий, однако в регионе исследования – горнолесном массиве Бурабай встречаются памятники при сооружении которых использовались крупные гранитные плиты. Это прежде всего погребальные сооружения эпохи бронзы. Ближайший объект данного типа это могильник Боровое. Он находился на северо-восточной окраине одноименного поселка, в 500 м от береговой линии озера, примерно в 7,9 км к северо-востоку от комплекса Таскамал. Могильник занимал площадку длиной с севера на юг 360 м, шириной 260 м. Состоял из 122 прямоугольных, квадратных и круглых оград, разной степени сохранности. Ограды сооружались в основном из гранитных плит установленных вертикально. В общей сложности в могильнике исследовано 32 ограды, 30 из которых принадлежали к федоровской археологической культуре. В строительстве каменных ящиков, в которых осуществлялось погребение, в основном по обряду кремации, использовались гранитные плиты от 1,15 до 1,9 м. Рядом с могильником располагалось поселение датированное поздним этапом эпохи бронзы. В 33 км восточнее комплекса Таскамал, юго-восточнее поселка Маданият располагаются могильники Обалы и Биырек-коль. Могильник Обалы занимает площадь длиной в 260 м, шириной в 130 м. Могильник состоит из 10 оград круглой, овальной и прямоугольной формы. Находки в могильниках позволили исследователям синхронизировать его с могильником Боровое и отнести к федоровской культуре. Для устройства каменных ящиков на могильнике использовались плиты размером 1,75×1×1,15 м. Могильник Биырек-коль площадью 40×80 м. Состоит из 23 оград прямоугольной, квадратной, круглой форм. Был отнесен к смешанной федоровской-алакульской группе и датирован позднее, чем могильники Боровое и Обалы [8, с. 216-294].

К северу от поселка Маданият в урочище Аккаин известны случайные находки бронзовых предметов и керамики федоровского и саргаринско-алексеевского типа, вероятно относящиеся к разрушенному современными постройками поселению. Далее на север в районе поселка Жанаталап расположен могильник эпохи бронзы, судя по внешним признакам – каменные ограды, каменные ящики в центре сооружений. Относится к федоровской культуре и датирующийся периодом функционирования могильников Боровое и Обалы.

Другим памятником, в котором мегалитическая традиция имеет выразительные черты, является могильник Кызылтабе. Памятник расположен в 1,5 км к юго-востоку от поселка Кызылагаш, 500 м к северо-западу от западных склонов хребта Карабаур и в 15,8 км северо-северо-западнее комплекса

Таскамал. Ширина могильного поля по линии северо-запад – юго-восток 150 м, длина по линии северо-восток - юго-запад 250 м. Всего на могильнике зафиксировано около 62 погребальных конструкций. Для исследования архитектуры и строительных технологий в 2022 году на оградке 50, расположенной выше остальных объектов на могильнике, были проведены археологические раскопки. Исследованный памятник представлял собой каменную квадратную оградку в центре которой находился ящик из массивных гранитных плит. Размеры каменной внешней ограды в плане составили 4,6×4,6 м. Каждая сторона ограды состояла из 3-4 установленных на длинное ребро гранитных плит размерами порядка 1,2×0,6×0,1 м. Пространство между внешней оградой и каменным ящиком заложено в один слой рваными камнями различной породы диаметром до 0,25 м. Каменный ящик был установлен в предварительно вырытой прямоугольной яме размерами 1,75×1,4 м, глубиной 1,4 м. Яма ориентирована длинной осью по линии юго-запад – северо-восток. Ящик сооружен из двух длинных гранитных плит размерами 1,65×1,6×0,2 м и двух устроенных между продольными малых плит размерами порядка 1,6×1,0×0,15 м. Сверху каменный ящик был перекрыт двумя крупными гранитными плитами. В большой плите было проделано отверстие, образующее на стыке перекрывающих плит отверстие диаметром 0,9 м. Размеры плит перекрытия 1,45×1,40×0,2 и 2,5×0,6×0,5 м. Погребение отсутствовало, на дне ящика обнаружен круглый гранитный валун покрытый белой меловой присыпкой. На внутренней стороне одной из плит центрального ящика выявлен петроглиф оленя. Судя по планиграфии могильника, выявленному на других исследованных объектах погребальному обряду по типу кремации, форме и орнаменту керамических сосудов, он относится к федоровской археологической культуре. Радиоуглеродный анализ осуществленный по материалам других исследованных оград показал дату XVIII в. до н.э. Проведенный осмотр окрестностей могильника показал, что для устройства ящиков и оградок были использованы находящиеся в 200 м южнее выходы гранита. На природных останцах заметны следы корчевания и выворачивания крупных гранитных монолитов. Встречаются валуны с ударными буграми, идентичные наблюдаемым на комплексе Таскамал. На некоторых плитах использованных в устройстве ящика видны следы сверления, по размеру близкие к зафиксированным на гранитных блоках в кладке стены комплекса.

В 3,5 км западнее могильника Кызылтобе расположены могильник и поселение Жумакай. Судя по подъемному материалу, поселение может быть отнесено к федоровской культуре и могло продолжать существовать в саргаринско-алексеевское время. Данный вывод распространяется и на находящийся рядом могильник.

Выводы. Проведенные разведывательные и археологические работы, изучение литературы по исследованию памятников бронзового века Бурабайского района, позволяют прийти к выводу о плотном заселении горнолесного массива во II тыс. до н.э.

Данный регион был освоен в эпоху бронзы, не только по причине благоприятной природной ниши – леса, водные источники, луга, изобилие дичи, но и по причине наличия богатых природных залежей золота и олова. В окрестностях Бурабая насчитывается около 90 золотых приисков, расположенных локальными группами к северу, северо-западу и северо-востоку от Боровского озера, по северным берегам озер Большое и Малое Чебачье, в долине Сарыбулака. В каждой группе Боровского рассыпного золота зафиксировано до 40 ям диаметром около 3 м. Те выработки, которые расположены в лесу сильно задернованы. В отвалах встречается гематит с желтым и красным натеком охры и следами огня. Обнаруженные на выработках инструменты позволили связать ранний этап добычи золота с андроновской археологической культурой и с началом его торговли с соседями и центрами древних цивилизаций [9, с. 37-42]. Судя по погребальным памятникам федоровской культуры население активно использовало для возведения погребальных и ритуальных сооружений гранитные плиты, умело их разрабатывать из природных выходов и транспортировать на достаточно удаленные расстояния. Это позволяет предположить, что местные коллективы рудокопов и пастухов эпохи бронзы обладали необходимой социальной организацией в рамках которой возможно организовать строительство мегалитического комплекса Таскамал.

Важным датирующим признаком может выступать наличие в составе комплекса Таскамал на центральной площадке террасы и на внешней площадке под стеной каменных стел. На центральной площадке выявлен небольшой поваленный менгир длиной 0,7 м, шириной 0,35 м. Менгир слабовыраженной дугообразной формы. Основание шириной 0,18 м, толщиной 0,3 м. Верхняя часть выделена небольшой макушкой длиной 0,15 м, шириной 0,1 м и толщиной 0,15 м. По краям вогнутой стороны, видны следы стесывания.

Похожий по форме и размерам менгир обнаружен на могильнике Жумакай. Длина стелы 1,32 м, максимальная толщина 0,3 м. Толщина основания 0,18 м, длина 0,4 м. Размеры верхней части (макушки) 0,11×0,14×0,08×0,08 м.

Аналогии данным менгирам известны по результатам исследования федоровских памятников Восточного Казахстана. В ящике 2 ограды 39 могильника Беткудук, на 0,2 м выше перекрытия стоял четырехгранный менгир высотой 0,95 м. Верхушка его, на 15 см возвышающаяся над современной поверхностью, оббита [10, с. 21, Рис. 7; 8, 1, 4; Фото 8]. Несколько менгиров обнаружены на могильнике Темирканка, относящегося к позднефедоровской культуре. В кургане-ограде 80 с западной стороны находился установленный вертикально и обложенный небольшими каменными плитами четырехгранный каменный столб с отбитой верхушкой, высотой 0,63 м. Ширина граней столба 0,18 – 0,24 м. К юго-западу от него, на расстоянии 0,5 м друг от друга лежали еще три каменных столбика, так же четырехгранных, длиной 0,5 – 0,7 м. Памятник по двухлопастному втульчатому наконечнику стрелы датируется XIII-X вв. до н.э. [10, с. 40 – 45, Фото 33 – 35]. Каменные стелы известны в одновременных федоровским памятникам Алтая, центральноказахстанских мавзолеях бегазы-дандыбаевской культуры, принадлежащих степной элите середины – второй половины II тыс. до н.э. Три близкие по форме и размеру менгира обнаружены при исследовании мавзолея 1 могильника Бегазы [11, с. 157-159, Рис. 8, 11 – 12; 12, с. 70-75].

На основании выше изложенного, можно кратко резюмировать основные выводы об уникальном объекте исследованном в Бурабае. Памятник вероятно относится к категории престижных и сакральных объектов. Его на основании данных планиграфии и архитектуре и других косвенных свидетельств предварительно можно отнести к эпохе бронзы.

Список использованных источников

1. Готлиб А.И., Подольский М.Л. Све – горные сооружения Минусинской котловины. – СПб., 2008. – 222 с.
2. Соёнов В.И. Горные каменные сооружения шибе южной окраины Чуйской котловины // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Вып. 7. – Горно-Алтайск: АКИН, 2008. – С. 5-17.
3. Ларичев В.Е., Гиенко Е.Г., Паришков С.А. Наблюдательная астрономия и системы счисления времени бронзового века Северной Хакасии (к проблеме астрального характера религии жречества окуневской культуры) // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. – 2013. – № 6. – С. 120-146.
4. Ларичев В.Е., Гиенко Е.Г., Паришков С.А., Прокопьева С.А. Первый Сундук – Мировая гора, достигающая высоты солнца (к методике выявления закономерностей размещения в культурно обустроенном пространстве сакральных памятников) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – 2008. – Т. 15. – С. 184-189.
5. Антонова Ю.Е., Ташак В.И. Древние святилища Западного Забайкалья: вопросы дефиниций и типологии // Вестник бурятского научного центра СО РАН. – 2014. – № 4 (16). – С. 191-200.
6. Ташак В.И., Антонова Ю.Е. Линейные каменные конструкции в древних культовых объектах Западного Забайкалья // Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. – Зимовники: Изд-во Зимовниковского краеведческого музея, 2015. – С. 101-111.
7. Ташака В.И., Антонова Ю.Е. Шара-Тэбсэг – древний культовый и археоастрономический объект в Западном Забайкалье // Известия Лаборатории древних технологий. – Том 14. – № 2. – 2018. – С. 74-92.
8. Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды ИИАЭ АН КазССР. – 1958. – Т.5. – С. 216-294.
9. Маргулан А.Х. Сочинения: В 14 томах. – Т. 2. Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы. Джезказган – древний и средневековый металлургический центр (городище Милыкудук) / Сост. Д. А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 144 с.
10. Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы - раннее железо). – Алматы, 2012. – 238 с.
11. Маргулан А.Х, Сочинения. В 14 томах. – Т.1. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана /составители Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Атамұра, 1998. – 400 с.
12. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В. Могильник Бегазы. Центральный Казахстан в бегазы-дандыбаевскую эпоху. – Алматы: 2008. – 112 с.

Bibliography

1. Gotlib A.I., Podol'skij M.L. Sve – gornye sooruzheniya Minusinskoj kotloviny. – SPb., 2008. – 222 s.
2. Soyonov V.I. Gornye kamennye sooruzheniya shibe yuzhnoj okrainy CHujskoj kotloviny // *Izuchenie istoriko-kul'turnogo naslediya narodov YUzhnoj Sibiri*. – Vyp. 7. – Gorno-Altajsk: AKIN, 2008. – S. 5-17.
3. Larichev V.E., Gienko E.G., Parshikov S.A. Nablyudatel'naya astronomiya i sistemy schisleniya vremeni bronzovogo veka Severnoj Hakasii (k probleme astral'nogo haraktera religii zhrechestva okunevskoj kul'tury) // *Mirovozzrenie naseleniya YUzhnoj Sibiri i Central'noj Azii v istoricheskoj retrospektive*. – 2013. – № 6. – S. 120-146.
4. Larichev V.E., Gienko E.G., Parshikov S.A., Prokop'eva S.A. Pervyj Sunduk – Mirovaya gora, dostigayushchaya vysoty solnca (k metodike vyjavleniya zakonomernostej razmeshcheniya v kul'turno obustroennom prostranstve sakral'nyh pamyatnikov) // *Problemy arheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territorij*. – 2008. – T. 15. – S. 184-189.
5. Antonova YU.E., Tashak V.I. Drevnie svyatilishcha Zapadnogo Zabajkal'ya: voprosy definicij i tipologii // *Vestnik buryatskogo nauchnogo centra SO RAN*. – 2014. – № 4 (16). – S. 191-200.
6. Tashak V.I., Antonova YU.E. Linejnye kamennye konstrukcii v drevnih kul'tovyh ob'ektah Zapadnogo Zabajkal'ya // *Drevnie kul'ty, obryady, ritualy: pamyatniki i praktiki*. – Zimovniki: Izd-vo Zimovnikovskogo kraevedcheskogo muzeya, 2015. – S. 101-111.
7. Tashaka V.I., Antonova YU.E. SHara-Tebseg – drevnij kul'tovyy i arheoastronomicheskij ob'ekt v Zapadnom Zabajkal'e // *Izvestiya Laboratorii drevnih tekhnologij*. – Tom 14. – № 2. – 2018. – S. 74-92.
8. Orazbaev A.M. Severnyj Kazahstan v epohu bronzy // *Trudy IIAE AN KazSSR*. – 1958. – T.5. – S. 216-294.
9. Margulan A.X. Sochineniya: V 14 tomah. – T. 2. Saryarka. Gornoe delo i metallurgiya v epohu bronzy. Dzhezkazgan – drevnij i srednevekovyy metallurgicheskij centr (gorodishche Milykuduk) / Sost. D.A. Margulan, D. Margulan. – Almaty: Dajk-Press, 2001. – 144 s.
10. Ermolaeva A.S. Pamyatniki predgornoj zony Kazahskogo Altaya (epoha bronzy - rannee zhelezo). – Almaty, 2012. – 238 s.
11. Margulan A.H. Sochineniya. V 14 tomah. – T.1. Begazy-dandybaevskaya kul'tura Central'nogo Kazahstana / sostaviteli D.A. Margulan, D. Margulan. – Almaty: Atamyra, 1998. – 400 s.
12. Bejsenov A.Z., Varfolomeev V.V. Mogil'nik Begazy. Central'nyj Kazahstan v begazy-dandybaevskuyu epohu. – Almaty: 2008. – 112 s.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘӨЖ 930(091); 930(092)
FTAMP 03.09.55

10.51889/9512.2022.69.15.028

Б.Мамбетов*¹, Х.Тұрсұн²

*¹Шымкент университетінің аға оқытушысы. Шымкент қаласы. Қазақстан Республикасы
E-mail: bek.kz.8080@mail.ru*

*²тарих ғылымдарының докторы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры*

**АКАДЕМИК С.БӘЙШЕВТІҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУДЕ БИОГРАФИЯЛЫҚ
ТӘСІЛДІ ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа

Мақалада кеңестік билік кезінде еліміздің қоғамдық-саяси өмірі мен отандық гуманитарлық ғылымның дамуында қайраткерлігімен танылған академик С.Бәйшевтің биографиясы деректік негізде талданады. Институттың аға ғылыми қызметкерлігінен Ғылым академиясының вице-президентіне дейін, қатардағы саяси қызметкерден Жоғарғы Кеңестің төрағасына дейінгі қызмет баспалдақтарынан өткен тұлғаның өмірбаяны мен шығармашылығы коммунистік партияның қызыметімен тығыз байланыста өрбіді. Коммунистік идеологиядан бас тартқан қазіргі қоғамды бұл жағдай оның тұлғасына ғана емес, онымен қатар биліктің жоғары эшелонында қызмет істеген партиялық кадрларға деген жатырқаушылық көзқарасқа негіз болуда. Осы мәселе бойынша жасалған талдаулар жеке тұлғалардың биографиясындағы түсініксіз болып келген түйіндер барынша объективті қарастыру арқылы шешімін табатындығына көз жеткізді. Мәселеге айқындық беру мақсатында зерттеуде кеңестік тоталитарлық биліктің басты атрибуттарының біріне айналған партиялық-мемлекеттік номенклатура жүйесінің теориясы мен тәжірибесіне талдау жасалады. Сталиндік саяси қуғын-сүргіннің куәгері болған тұлғаның моральдық-психологиялық тұрпатына баға беріледі. Тоталитарлық қоғамның саяси-идеологиялық ұстанымдары мен партиялық билік жағдайындағы қазақ зиялыларының тағдыры жайлы қорытындылар айтылады. Тарихи зерттеулердегі биографиялық тәсілдің әдістерімен қайраткердің шығармашылығы мен қоғамдық-саяси қызметі туралы тұжырымдар жасалады.

Түйінді сөздер: Сақтаған Бәйшев, биографиялық тәсіл, партиялық-мемлекеттік номенклатура, отандық тарих ғылымының қалыптасуы.

Мамбетов Б.*¹, Турсун Х.²

¹ старший преподаватель Шымкентского университета г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: bek.kz.8080@mail.ru;

² доктор исторических наук, профессор Казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи, г. Туркестан, Республика Казахстан.

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

**БИОГРАФИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АКАДЕМИКА С.БАИШЕВА**

Аннотация

В статье на документальной основе анализируется биография академика С.Баишева, получившего признание за свое лидерство в общественно-политической жизни страны и развитии отечественной гуманитарной науки в период советской власти. Биография и творчество человека, прошедшего по карьерной лестнице от старшего научного сотрудника института до вице-президента Академии наук, от

рядового политработника до председателя Верховного Совета, развивались в тесной связи с интересами Коммунистической партии. Ситуация когда современное общество отказалось от коммунистической идеологии, является основой оправдательного отношения не только к его личности, но и к другим партийным кадрам, которые служили в высших эшелонах власти. Исследования, проведенные по данному вопросу подтвердили, что непонятные моменты в биографии отдельных личности могут быть выяснены путем более объективного рассмотрения. В целях уточнения проблемы в исследовании анализируются теория и практика партийно-государственной номенклатурной системы, ставшей одним из главных атрибутов советской тоталитарной власти. Оценивается морально-психологический облик человека, ставшего свидетелем сталинских политических репрессий. Делаются выводы о политико-идеологических позициях тоталитарного общества и судьбе казахской интеллигенции в условиях партийного правления. С помощью методов биографического подхода в исторических исследованиях делаются выводы о творчестве и общественно-политической деятельности деятеля.

Ключевые слова: Сактаган Баишев, биографический подход, партийно-государственная номенклатура, становление отечественной исторической науки.

B.Mambetov*¹, Kh.Tursun²

¹senior lecturer of Shymkent University. Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: bek.kz.8080@mail.ru;

² Doctor of historical sciences, professor of the Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

BIOGRAPHICAL APPROACH TO STUDYING THE ACTIVITIES OF ACADEMICIAN S. BAISHEV

Abstract

In the article, the biography of academician S. Baishev, who was recognized for his leadership in the social and political life of the country and the development of domestic humanitarian science during the Soviet rule, is analyzed on a documentary basis. The biography and creativity of the person who passed the career ladder from the senior researcher of the institute to the vice-president of the Academy of Sciences, from the rank-and-file political worker to the chairman of the Supreme Council developed in close connection with the interests of the Communist Party. This situation of the modern society, which has abandoned the communist ideology, is the basis for a protective attitude not only towards his personality, but also towards the party cadres who served in the high echelons of power. The analyzes made on this issue made sure that the knots in the biographies of individuals, which were unclear, will be solved by the most objective consideration. In order to clarify the problem, the study analyzes the theory and practice of the party-state nomenclature system, which became one of the main attributes of the Soviet totalitarian government. The moral and psychological character of a person who witnessed Stalin's political repression is evaluated. Conclusions are drawn about the political-ideological positions of the totalitarian society and the fate of Kazakh intellectuals in the state of party rule.

Keywords: Saktagan Baishev, biographical approach, party-state nomenclature, formation of domestic historical science.

Кіріспе. Тарих нақты тарихи ортада, белгілі бір уақыт шегінде жекелеген тұлғалардың әрекеті арқылы түзілетіндіктен осы ұштаған бірлікте жеке тұлғаның алар орны мен атқарар қызметі ерекше назар аудартады. Тарихи таным мен тәжірибеде осы мәселе ежелден ғылыми ойдың өзегіне айналған. Тарихтағы жеке тұлғаның рөліне қатысты антикалық тарихнамаға Плутархтан (ок. 45-ок.127) бастап көңіл бөлінді. Тарих ғылымындағы биографиялық тәсілге жаңа түсінік берген ағылшын тарихшысы Т.Карлейль болды. Ол тарихты ұлы тұлғалардың биографиясы, ал халықты олардың әрекетіндегі соқыр және мылқау құрал ретінде қарастырды. Революциялар тұлғалардың қызметімен байланысты, XVIII ғасырдағы француз революциясында О.Г.Р. Мирабо геройдың рөлін орындады дей келіп, «Это он сдвинул старую Францию с ее основание и он же, единственно своей рукой, удерживал от окончательного падение готовое рухнуть здание» [1, с. 220] деп баға берді. Т.Карлейль тарихтағы геройларды маңыздылығының деңгейіне қарай герой-құдай, герой-пайғамбар (Мұхамед), герой-ақын (Данте), герой-пастыр (М.Лютер), герой-жазушы (Ж.Ж. Руссо). Тарихтағы геройлықтың ең жоғары деңгейі герой-көсем (О.Кромвель, Наполеон) [2, с.123] деп жіктейді.

«Ұлы тарихи тұлға ұғымы» қоғамдық өзгерістердің сипаты және ауқымымен байланыстырылады. Ұлы тарихи тұлғалардың қалыптасу шарттарының бірін Н.А. Добролюбов (1836-1862) «Без сомнения, великие исторические преобразователи имеют большое влияние на развитие и ход исторических событий в свое время и в своем народе; но не нужно забывать, что прежде чем начинается их влияние, сами они находятся под влиянием понятий и нравов того времени и того общества, на которое потом начинают они действовать силою своего гения» [3, с.15] деп тұжырымдайды.

Демек, қоғамда қалыптасқан тарихи жағдайларды ескере отырып, тарихи тұлғалардың әрекетін, сонымен қатар оның тарих сахнасына шығу себептерін анықтауға болады. Өйткені, жеке адамның қоғамдық-саяси дамуға ықпал ететін тарихи тұлғаға айналуы тек оның өзіне, яки дарынына, ерік-жігеріне ғана емес, көптеген ықпал етуші факторлардан құралатын қоршаған ортасына да байланысты.

Ұлы тұлғаның тарих сахнасына шығуы үшін де қажетті жағдайдың болуы, нақты айтқанда, қоғамдық өзгерістердің пісіп, жетілуі керек. Осы өзгеріс тұлғаны миллиондардың арасынан алға шығарады. Сол өзгерістің, тарихи оқиғалардың өрбуі барысына қоғамда ауқымды өзгерістер жасайтын тарихи тұлға ұлыға айналады, ол осы өзгерістің қажеттігін түсінген миллиондардың ұмтылысын іске асырады.

Осы қоғамдық қажеттілікке сай кездейсоқтық факторымен сахнаға шыққан тұлғаны өзге біреу ауыстырғанда ол қажет тұлғаның рөлін атқаруы мүмкін. Бірақ тарих сахнасына шыққаннан соң оның әрекеті қандай болатындығын тап басып біле алмаймыз, оны қоғамдық-саяси тәжірибе барысында ғана тани аламыз. Демек, ұлы тұлғалардың тарих сахнасына шығуы қажеттілік пен кездейсоқтықтың кірігуінің нәтижесі болмақ. Солай дегенмен де, қоғамда бәрін шешетін ұжым емес, жеке тұлға, халық емес, елдің элитасы деген тұжырымдар да (В.И. Вернадский (1863-1945) орын алған.

Плеханов тарихтағы ұлы адамдардың рөлін анықтауға баса мән берді. Ол ұлы адамдардың қызметі тарихи дамуға ықпал жасайды ма, әлде дамуға басқа факторлар әсер етеді ме? деген сауалға ықпалды тұлғалардың өзіндік қасиеттері оқиғаның жеке қырлары мен жекелеген салдарларына ықпалы болуы мүмкін, бірақ ол дамудың жалпы бағытын өзгерте алмайды [4, с.33] деп жауап береді.

Жеке тұлғаны бұқара халыққа қарсы қою тұжырымының негізсіздігін тұлғаның бос кеңістікте пайда бола алмайтындығы себебімен түсіндіруге болады. Содан да тарихи тұлғалардың бастауы – ұжым, бұқара халық, олардың мақсат-мүддесі болып шығады. Тұлға – осы мақсат-мүдделердің концентрациясы.

Осындай методологиялық негізді басшылыққа алып, зерттеу тақырыбымыздың басты нысаны болып отырғанакадмик С.Бәйішевтің биографиясына талдау жасаудың басты мақсаты – оның қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық мұрасына талдау жасап, баға беру. Осы мақсатқа сай қайраткердің өмір жолы мен қызмет баспалдақтары деректік негізде сарапталады. Оның моральдық-психологиялық тұрпатының сипаты жасалады.

Осындай зерттеу бағыттары барысында кеңестік қоғамдаотандық тарих ғылымының дамуы мен қалыптасу кезеңіндегі саяси-идеологиялық келбетіне жеке тұлғаның мысалында айқындық берілетін болады.

Материалдар мен әдістер. Тарихи зерттеулерде сирек қолданылатын тұғырлардың бірі – биографиялық тәсіл болып саналады. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыруда биографиялық тәсілдің танымдық мүмкіндігі мол. Содан да бұл тәсіл ескі болса да ғылыми зерттеулердің жаңалығын тұжырымда өз маңызын жойған жоқ.

Қазіргі заманғы тарихи зерттеулер әдістері жаңарғанымен тарихи оқиғадағы тұлға әрекетінің себебін түсіну және оның сипатын түсіндіру биографиялық детальдар арқылы іске асатындығы өзгере қоймады. Өйткені, осы тәсіл адамның қоғамдық-саяси қызметіне баға беріп, оның өмірлік ұстанымының жалған немесе шынайылығын айқындауға қолайлы болып келеді.

Биографиялық тәсіл жеке тұлғалардың биографиясын дербес жанр ретінде қарастырудан тартынса да, таным құралы ретінде тарих ғылымы одан бас тартпайды. Өйткені, тарихтағы адам факторының жеке немесе топтық сипатын анықтауда биографиялық тәсілдің танымдық мүмкіндігі мол. Ең бастысы, бұл тәсілді қолдану тұлға мен бұқараның тарихтағы орны мен рөлін анықтауға қатысты методологиялық мәселені шешу үшін керек болады.

Тарихты жасаушы – тұлға, тарихты жасаушы – бұқара халық деген бір-біріне қарама-қарсы методологиялық ұғымдар ақиқатты таныта алмайтыны белгілі. Ақиқат осы қайшылықты ұғымдардың бірлігінен туындайды.

Осы сияқты адамзаттың материалдық игілігі миллиондаған адамдардың еңбегімен жасалса, рухани шығармашылық қызмет – барынша индивидуалды болып келеді. Міне, осы жағдайда жеке тұлғаның қызметі көптеген адамдардың қызметінен маңызды болып шығады. Мәселенің түйіні әлдебір әрекеттің іске асуында адами фактордың (бұл жерде жеке тұлға, гений немесе бұқара халық мағынасындағы

факторлар аталып отыр) қайсысы шешуші маңызға ие болады деген сауалдың жауабымен шешілмейді. Бұл сауалдар тарихи тұлғалардың сахнаға шығу себебін, оларға деген қоғамның қажеттілігін де түсіндіріп бере алмайды. Дәстүрлі танымда ұлы тұлғалар деп ғылымның, өнердің, т.б. қайраткерлері емес, көбіне қоғамдық-саяси сипаттағы қайраткерлер танылады.

Кенестік қоғамдағы тарихи тұлғаларды сөз еткенде тоталитарлық қоғамның басты атрибуттарының біріне айналған партиялық-мемлекеттік номенклатура жүйесін айтпай кете алмаймыз. «Номенклатура» - (лат. nomenklatura) есім деген сөз есімдер немесе атаулар тізімі деген мазмұнға негіз болған. Кең мағынада бұл атауға «тағайындалуы немесе бекітілуі жоғарғы органның құзырына жататын лауазымды тұлғалар тобы»[5, с.338.] деген ұғым беріледі. Партиялық диктатура жылдары қандай да болмасын қызметке тағайындау осы «номенклатура» қағидасы бойынша партия органдарының шешімі негізінде іске асты. № 1 тізім (Саяси бюро, КОКП ОК Хатшылығы тағайындайтын лауазымдар), №2 тізім (КОКП ОК бөлімдері, басқа да партиялық құрылымдар тағайындайтын лауазымдар тізімі) шешуші лауазымдарға «өз адамдарын тағайындау билігін қамтамасыз ететін» тетікке айналды. Бұл номенклатуралық тізімдер Саяси бюронның қаулысымен 1925 ж. енгізілген болатын [6, с.149.].

С.Бәйішевтің өмірі коммунистік партиямен тығыз бірлікті өткені белгілі. Биліктің жоғары эшелондағы, ғылыми-ұйымдастырушылық, шығармашылық қызметтері ҚКП ОК бюросының бекітуі тиіс тізіміне енгендіктен де оның қызмет баспалдақтарындағы тағайындалуларының сырына осы жүйенің мән-мағынасына сай айқындық бере аламыз.

Номенклатура ұғымын тарихи және саяси құбылыс ретінде қарастырсақ кеңестік партиялық әдебиетте оған жоғарғы органдардың тағайындауына енетін лауазымдар тізімі деген анықтама берілген [7, с.68.]. Бұл анықтаманың өзі үлкен құбылыстың объективті мәнін жеткілікті түсіндіріп бере алмайды. Кейінгі саяси әдебиеттерде номенклатураға берілген «Кадрлары жоғары тұрған инстанциялармен бекітілетін лауазымдар тізімі, осындай тізімге енетін лауазымдар: осындай лауазымдағы қызметкерлер» [8, с.320.] деген анықтаманың өзі ұғым айқындығы үшін жеткіліксіз болады. Ұғымның мәнін ашуға барынша жақын келген анықтаманы жоғары партия мектептеріне арналған оқу құралынан кездестіреміз. Онда «Номенклатура – кандидатурасы тиісті партия комитетінде (апаратком, қалалық, облыстық партия комитеттері) талқыланып, ұсынылып және бекітілетін барынша маңызды лауазымдар тізімі» [9, с.300.] деген біршама ауқымды анықтама беріледі.

Дегенмен, ұғымның шынайы тарихи және саяси астарын Кеңес Одағында алғаш рет академик А.Д.Сахаров ашып берді. «Елде тиісті әлеуметтік зерттеулер жүргізілмеді, әлде оларды құпия ұстады, сонда да мынаны атап айтуға болады, 20-30 жылдардың өзінде және түпкілікті соғыстан кейінгі жылдары біздің елімізде өздерін өздері «номенклатура» деп атайтын, Джилас «жаңа тап» деп атаған ерекше партиялық-бюрократиялық әлеуметтік топ қалыптасты» [10, с.19.] деген Сахаровтың анықтамасы кеңес қоғамы үшін жаңалық болғанымен алдыңғы қатарлы әлемдік ғылыми таным үшін жаңалық емес еді.

Академик Сақтаған Баишевтің өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі және шығармашылығын ғылыми қалпына келтіру мақсатында осы биографиялық тәсіл тандап алынды. Зерттеудің дереккөздерін архив құжаттары мен қайраткердің шығармашылығы құрайды.

Нәтижелерді талқылау. Академик С.Бәйішевтің өмірі мен қызметін зерттеу нысаны ретінде таңдаудағымақсат қандай? – деген сауалдың жауабы тақырыптың басты идеясын ашуы тиіс. С.Бәйішев – Қазақстанда қоғамдық-әлеуметтік ғылымдардың, соның ішінде тарих ғылымының да дамуы мен қалыптасуының бастапқы кезеңінде Ғылым Академиясының басшылығында болып, өте ауқымды ғылыми-ұйымдастырушылық қызметтер атқарды. Сонымен бірге, өзі де Тарих ғылыми-зерттеу институтының басшысы қызметін атқарды. Демек, отандық тарих ғылымының тұтас кезеңі С.Бәйішевтің қызметі мен шығармашылығына байланысты болғандығы да оның шығармашылық мұрасы мен азаматтық өнегесін бағалауда биографиялық тәсілдің әдістерін қолдану қажеттілігін айқындайды. «Тұлғалық тарих – тарих ғылымындағы жаңа бағыт. Тұлғалық тарихтың зерттеу пәні – «... қайталан-бастығы мен толықтығы қамтылған «бір өмірдің тарихы» [11, с.5-10] деген тұжырым тақырыптың зерттеу бағытын нақтылайды.

Ресейде тұлғалық тарих бағытында іргелі зерттеулер жүргізген Л.П.Репина «в нашей «портретной галерее» нашлось место и для крупных исторических деятелей, и для лихих авантюристов, и для знаменитых писателей, и для образов святых» [11, с.16] деген тұжырым жасайды. Ресей тарихшыларының тарих бағыттарындағы зерттеулерінің нәтижелері әртүрлі болғанымен, олардың барлығының алдан шығатын методологиялық проблемалары ортақ болып келеді. Ол проблема тұлғалық тарихтың геройын таңдаудан туындайды. Бұндай методологиялық проблемаларотандық тарихнамаға да тән. Тарихи тұлғатануда көбіне»жарқын» тұлғалар алдыңғыы шепке шығарылып, қосалқы мәнге ие болған

тұлғалар кейінгі кезекке сырғып отырады. Соңғы зерттеулерде тарихшылардың назары типтік тұлғадан нақты адамға ауа бастады.

Тұлғалық тарихтың зерттеу нысанын таңдауға қатысты ресейлік тарихшылардың пікірлеріне тоқталайық. Д.М. Володихин «годится биография индивидуума любого калибра... лишь бы источники давали возможность по настоящему глубоко заглянуть в его внутренний мир» [12, с.21] десе, Ю.Л. Бессмертный «...на первом плане поиска – конкретный человек, его индивидуальное поведение, его собственной выбор... ..он интересуется нас сам по себе...» [13, с. 23] деген тұжырым ұсынады.

Тұлғалық тарихтың геройын таңдауда осындай проблемалар қалай шешілімек? Кез-келген нақты тұлға тұлғалық тарихтың мүмкін мәнді геройы болатын болса, онда тақырып аясын кеңейту қажет емес пе? Әр адамның жеке тарихына негізделген бұқаралық мәдениет жасау қажет пе және мүмкін бе? Сол сияқты, жер бетіндегі әрбір тірі немесе бақилық болған адамдардың әрқайсысына тұлғалық тарих жасау қажет пе және мүмкін бе? Бір-бірімен байланысты осы сауалдардың шешімін табу әр адамның жеке тарихын жасаудың проблемаларын айқындайды.

Осы проблемаға байланысты «...тұлғалық тарихы ат төбеліндейарнайы мамандарға емес, білімді адамдардың үлкен аудиториясына арнау керек» [14, с.260] деген де тұжырым бар. Осы тұжырымға байланысты тұлғалық тарих пен кең ауқымды тұлғатанудың аражігін ажыратып алуымыз керек. Ресейлік тарихнамада тұлғалық тарих кең мағынада қолданылады. Олар тұлғалық тарихты таңдаулы тарихи тұлғалардың және кез келген қарапайым адамдардың тарихы деп жіктейді. Содан да әр адамның жеке тарихы – тарих ғылымындағы жеке, нақты адамның тарихын қалыптастыру арқылы оның тарихи жадтан орын алуын қамтамасыз етуге бағытталған ғылыми бағыт.

Жеке тарихтың экзистенциалды нұсқасының негізін қалаушы Д.М. Володихин тарихшы жеке тарихты зерттеуде дереккөздерден мынадай сауалдарға жауап іздеуі керек дейді. Олар: «ол қалай сүйді, өмір сүрді, трансценденцияға қалай қарады, оның өзі үшін өмірдің мәні (тәсілі, стилі) қандай болды, неге басқаша болмады? Ол өзі үшін басты өмірлік мағынаны (мәнді) қанша рет таңдады, өз таңдауына қаншалықты адал болды? Нәтижесінде ол өзінің тарих жадынан өшпейтіндігіне бейімделу проблемасын қалай шешті және шеше алды ма?» [12, с.20]. Міне, осы сауалдардың жауабы біздің зерттеуіміздің кейіпкерінің өмірі мен қызметін бағалауға септігі тиеді деп ойлаймыз.

С.Б. Бәйішев 1931 ж. 18 майда ҚазОАК жанынан Қазақ өлкелік комитеті секретариаты қаулысымен құрылған марксизм-ленинизм институтында еңбек жолын бастады. Бұл атау кейінен 1933 ж. сәуір айынан марксизм-ленинизм Қазақ ғылыми-зерттеу институты болып аталды. Ал 1934 ж. 11 сәуірінен БКП(б) Қазақ Өлкелік комитеті бюросы қаулысымен Қазақ атқару комитеті мен Қазақстандағы БКП(б) біріккен партия архиві бөлімшесі және Марксизм-Ленинизм-Энгельс-Ленин-Сталин Қазақ институты болып қайта құрылды. 1939 ж. 2 желтоқсанда БКП(б) ОК қаулысында партия архиві құрамынан шығарылған Қазақстан КП(б) ОК қарамағындағы Маркс-Энгельс-Ленин институтының Қазақ филиалына айналды.

Сақтаған Бәйішұлы 1937 ж. осы аталған партия тарихы институтының директоры болып тағайындалды [15, 37-п.]. Бұл қызмет арқылы өзіне сеніп тасырылған білікті оқу орнының басшылығы өнегелі де білімділікті талап ететін қызмет екенін, жеке басына үлкен жаупкершілік артылғанын түсіне білді. Содан даосы саяси-идеологиялық мекемені одан әрі көркейту, қызметке жас мамандарды тарту сияқты істерге баса көңіл бөлді.

Институт басқармасындағы қызметінде бір жыл көлемінде ғана болған С.Бәйішев, 1938 ж. сәуір айынан бастап Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін бұрындары Ғаббас Тоқжанов, Ғабит Мүсірепов, Жүсіпбек Арыстанов сияқты білімді де беделді мәдениет қайраткерлері басшылық еткен «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторлығына ауыстырылды. Бұл туралы ҚКП(б) Орталық Комитетінің 1938 ж. 9 сәуірде №49-10 шешіміне «Утвердить товарища Баишева С. редактором газеты «Социалистік Қазақстан», освободив его от работы директора КНИМЛ» [15, 21-п.] - деп ККП(б) ОК хатшысы Л.Мирзоянның өзі қол қойды.

Партия тарихы институтының редакторлығынан «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторлығына ауысуына өз ықтияры болмаса да Л.И. Мирзоянның ұсынысымен Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінің бюросы мәжілісі С.Бәйішевтің пікірін сұрап жатпастан редакторлыққа бекітіп жіберген (С.Бәйішевтен кейін партия тарихы институтының редакторлығына Мирзоянның жұбайы Ю.Т. Тевосян тағайындалған – авт.). Сөйтіп, сол кезден бастап бірсыпыра уақыт Л.И. Мирзоянның тікелей басшылығымен С.Бәйішевке газетте істеуге, сонымен қатар бүкіл республика өміріне қоян-қолтық араласуына тура келеді.

Ол кезде қалыптасқан дәстүр бойынша республикалық «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газет редакторлары Орталық Комитеттің бюро мәжілісіне, республикалық түрлі маңызды

шараларға үнемі қатынасып, партия, совет, шаруашылық өмірінің аса маңызды, күрделі мәселелері жан-жақты талқыланып отырған. Бұлар жөнінде көбінесе республиканың жауапты қызметкерлері - Орталық Комитет хатшылары, бөлім меңгерушілері, Халық Комиссарлар Советінің басшы қызметкерлері, халық шаруашылығының әртүрлі салаларын басқаратын халық комиссарлары, белгілі шаруашылық басшылары мен ірі ғалымдар баяндамалар жасайтын. Мәжілісте талқыланған мәселе бойынша қатысушылар пікір алысады, ұсыныстар жасалады т.б.

Бұл кезде Орталық Комитет төңірегінде, республикалық, облыстық түрлі жауапты қызметтерде жүрген О. Исаев, С.Нұрпейісов, О.Жандосов, І.Қабылов, Ж.Садуақасов, Ә.Досов, Н.Нұрмақов, И.Богданов, С.Есқараев, Ф.Оликов, Т.Жүргенов, С.Сегізбаев, И.Лазарев, В.Степанов, К.Лаврентьев, С.Сапарбеков, К.Сарымолдаев, Н.Сырғабеков сияқты білімді де іскер саяси қайраткерлер болды. С.Бәйішев осы аталған саяси тұлғалармен қоян-қолтық қызмет атқарды. Бұл аталған қайраткерлердің барлығы да партиялық-мемлекеттік номенклатураның типтік өкілдері болатын. Олардың қоғамдық-саяси қызмет-теріне баға бергенде – жетістіктері мен кемшіліктеріне – алғашқы кезекте коммунистік партияның қоғамдық тәжірибесімен тығыз бірлікте ғана қарастыра аламыз.

Кадрларды басқару жүйесі ретінде номенклатуралық тағайындау практикасының тарихи алғышарттарына көз жүгіртер болсақ, ол жүйе партияның 1923 ж. XII съезінде қабылданған «Ұйымдастыру мәселелері туралы» арнайы қарармен заңдастырылды, осы құжатта басқарудың барлық салаларындағы бос лауазымдарға осы қағидаға басымдық бере отырып тағайындау негізделді. Съезден соң РК(б)П ОК Ұйымдастыру бюросы 1923 ж. 12 маусымында «Тағайындаулар туралы» және 16 қарашада «Қызметкерлерді таңдау және тағайындау туралы» қаулылар қабылдап, съездің шешімдерін барынша нақтылады. Бұл қаулылар кеңестік қоғамның жоғары және орта деңгейдегі басқару аппаратының құрамын ауыстыру және толықтырудың номенклатуралық практикасының нормативті құжаттарына айналды [16, с.26-27].

Осылайша, қоғамдық-саяси және мемлекеттік, шаруашылық салаларына партиялық басшылық неғұрлым күшейген сайын кеңес өкіметінің билігі де нығая түсті. Бір-бірімен тығыз байланысты бұл екі фактор партиялық-мемлекеттік номенклатура түріндегі билеуші саяси-әлеуметтік топты саясат сахнасына шығарды. Әрине, интернационалдық негізде қалыптасқан бұл билеуші топтың өзегін еуропалық ұлттардың өкілдері құрағандықтан оның қызметінің саяси тәжірибесінде ұлттық бағдар алдыңғы орынға шыға қоймады. Әйтсе де қоғамның даму заңдылығы өз дегенін іске асырды: аталған партиялық номенклатура ұлт аймағында өз саясатын іске асыру үшін жергілікті ұлттың интеллектуалдық күштеріне сүйенуге мәжбүр болды. Бұл үдеріс өз кезегінде Қазақстандағы кеңестік биліктің сыртқы түріне аз да болса ұлттық сипат бере бастады. Биліктің жоғары эшелонына енген жоғарыда аталған ұлт қайраткерлері осы номенклатуралық жүйенің өткелегінен өткен «өкемісі» еді.

Партияның кеңестік билікті нығайтудағы басты міндеттерінің бірі - партиялық-мемлекеттік аппаратты қалыптастыру болып белгіленуі алысты болжаған саясат еді. Соған байланысты ұлт аймақтары үшін кеңестік үлгідегі партия және мемлекет шенеуніктерін дайындауға баса мән берген болатын.

Осындай қатаң партиялық сүзгіден өткен С.Бәйішевтің партия институтының директорлығында және газет редакторы болған уақыты тоталитарлық жүйенің өз билігін нығайту мақсатында жүргізген саяси қуғын-сүргінінің шырқау шыңына айналған «Үлкен террор» кезеңіне тап келгені мәлім. Осы кезде С.Бәйішев «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторлығымен қатар «Коммунист» журналының редакторлық алқасы мүшелігін де атқарды [15, 29-п]. Республиканың басты басылымы – партиялық биліктің баспасөз органы ретінде «Социалистік Қазақстан» сталиндік саяси қуғын-сүргіннің шынайы мақсатын бүркемелеп, партияның ұстанған бағытын насихаттаудың үлгісі болды. Кешегі қызметтестерінің халық жауы, ұлтшыл болып айыпталып, жазаға тартылуы туралы газет бетінде әшкерелеуші, айыптаушы материалдардың жариялануы оның редакторы үшін моральдық-психологиялық тұрғыда аса ауыр болғаны рас. Осы кезеңдегі қызметінде С.Бәйішекті елде орын алған жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қызметтестерін арашалауға жарамады деп айыптауға болады ма? Қалай дегенмен де ол 20-30 жылдардағы халықтың қасіретін көзімен көріп, басынан өткерген адам. Бірақ, халық басына төнген аласапыран нәубеттің тікелей куәгері болса да шешіліп ештеңе айтпаған. С.Бәйішев те өз дәуірінің ащы шындығын қуғын-сүргіннен аман қалған өзге қатарластары сияқты айта алмады. Олардың көпшілігінің ащы шындық айтылар сәтке ғұмырлары жетпеді. С.Бәйішевтің жеке ісінде оның институт директоры болып тағайындалғанда партиялық билік алдында арнайы үлгіде толтырылған міндеттемеге қол қойған құжат кездеседі. Онда «осы қызметтегі кезімде, босаған кезімде де маған белгілі болған мемлекеттік құпияларды жария етпеймін, ештеңе айтпаймын, маған КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының 9 маусым 1947 жылғы Указы таныс» [17, 44-п] деп қол қойған. Мемлекеттік құпияны жария етпеу жауапкершілігін жүктеген осы міндеттеме партиялық-мемлекеттік номенклатураның жоғары эшелонындағы

қайраткерлердің бәрінің «ішкі редакторына» айналғандығы ақиқат. Осы жағдай оларды ел басына төнген қасірет жайлы «айта алмады», «жаза алмады» деген айыптауға негіз болып келеді.

Осындай басқару тетіктерін іске асырған «жаңа үлгідегі партияның» өзге партиялардан ең басты айырмашылығы оның мемлекет пен мемлекеттік аппаратты алмастырған тарихи миссиясы мен ішкі құрылымынан туындады. «Бір жағынан ол кадрлық аппараты бар томаға-тұйық иерархиялық ұйым, екінші жағынан ол көп миллиондық мүшелік құрамы бар ашық бұқаралық партия. Содан да партияның элитасы, белсенділері өздерін «партияның ішіндегі партия» сияқты сезінді» [18, с.139]. Осындай тұжырымдарды негізге ала отырып, коммунистік партия КСРО-дағы бірден-бір билеуші мемлекеттік органға айналғандығына көз жеткізуге болады. Тіпті ол партия мемлекеттің ішіндегі мемлекет қана емес, «жаңа үлгідегі мемлекеттің» өзіне айналды. Партократиялық биліктің жетілдірілгендігі соншалықты коммунистік құрылымдағы мемлекет ресми мемлекеттік аппаратсыз өмір сүре алғанымен партиялық аппаратсыз өмір сүре алмайтындай жағдайға жеткізілді.

С. Бәйішев газет басқару ісінде партиялық-мемлекеттік номенклатураның типтік өкілі ретінде өзінің жан-жақтылығы, көпшілікпен тіл табыса білетіндігі, ұйымдастырушылық шеберлігімен танылды. Бұл туралы ҚКП(б) ОК хатшысы Скворцов «Достаточно теоретически подготовлен, активно участвует в жизни парторганизации, партийные поручения выполняет добросовестно. Товарищ Байшев вполне может обеспечить руководство редакцией газеты «Социалистический Казахстан» [17, 22-п] деп мінездеме берген. 1946 ж. 23 сәуірінде С. Бәйішев КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы көркемөнер басқару қызметінен босатылып, енді Қазақстан КП(б) ОК жанындағы Н.Т.Тимофеев басқаратын партия тарихы институтының жоғарғы ғылыми қызметкерлігіне Маркс, Ленин шығармаларын аудару жұмысына мүше етіп жұмысқа алынады [17, 38-39-пп.].

Ол Марксизм-ленинизм ғылыми зерттеу институты филиалының бас ғылыми қызметкері бола жүріп, өз еңбегіне деген аса қуатты, жоғары ұйымдастырушылық қабілетімен тереңрек таныла түседі. Ортасымен, жалпы қызметкерлермен болсын араласып, қарым-қатынас жасауда әдепті әрі салмақты да шыншылдығымен назарға ілігеді. Артынша Марксизм-ленинизм институты іске асырған классиктердің еңбектерін қазақ тіліне аударуда аса талапшылдығымен көзге түсіп, бөлімінің редакторы болып жұмысқа кіріседі де сол кезеңдегі саяси-идеологиялық міндеттерді іске асырудың шеберіне айналады.

1947 ж. 30 қыркүйектегі ҚКП(б) ОК мәжілісінде Н.Т. Тимофеев денсаулығына байланысты институт директоры қызметінен босатылып [17, 40-п.] кейін бұл қызметке С.Бәйішев бас ғылыми қызметкерліктен институт басшылығына ұсынылады. С.Бәйішев өзіне тапсырылған басқару жұмысына үлкен ыждахаттылықпен қарап, білікті мамандар дайындап, оларды ғылыми жұмыстың негізгі бағыттарын түсіндіре отырып өз істерін тиянақты да сапалы атқаруға үйретті.

С.Бәйішевтің институт басқару ісінің алғашқы кезінен бастап-ақ елеулі өзгерістер болды. Онда ол терең ізденістерінің барысында көптеген ғылыми-практикалық конференцияларда баяндамалар жасап, ғылыми мақалар жариялады. Нәтижесінде Қазақстанның социалистік индустриализациясына басымдылықпен ден қойып, онда ғалымның Қазақстанды халық шаруашылығы дамуының жолдарын талдап, болашақтағы индустриализацияның тоқтаусыз даму жолдарын зерттеді. Бұл қайткенде еліміздің жер асты байлығын өз күшімізбен өндіріп, оны халық игілігіне жұмсау мәселесін көрсетуге тырысқан ғылыми-шығармашылық ерлігі еді.

Практикалық және ғылыми жұмыстарды атқара жүріп 1948 ж. 22 маусымда Қазақстан Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография мен Тіл және әдебиет институтының біріккен кеңесінің шешімімен «Социалистическая индустриализация Казахстана» деген тақырыпта экономика ғылымдарының кандидаттығын алу үшін диссертация қорғауы оның ғылыми шығармашылығының басты тақырыбына, өзегіне айналды.

Қазақ ССР Ғылым академиясының төралқасының шешімімен 1958 ж. «Қазақ ССР тарихының» екінші томы жоспарланған. Бұл отандық тарих ғылымындағы сол кезең үшін үлкен құбылысқа айналды. Оған арнайы редакциялық алқаның мүшелері белгіленіп, бекітілді. «Қазақ ССР тарихының» екінші томы аса мұқият ізденістер мен мұқияттылықты талап ететін үлкен іс болғандықтан редактор мүшелігіне көрнекті де белді академик, ғалымдар, әдебиетшілер мен тарихшылар кіргізілді. Редакторлар құрамына С.Н. Покровский бас редактор болса, М.О. Әуезов, С.Б. Бәйішев, С.Б. Бейсембаев, Г.Ф. Дахшлейгер, С.К. Кеңесбаев, С.М. Мұқанов, А.Н. Нүсіпбеков, А.Е. Тұрсынбаевтар редакторлары болып бекітілді [17, 60 п.].

1958 жылы 19 шілде «Қазақ ССР тарихының» II томының алқа мүшелері негізгі жұмыстарын аяқтап, Тарих және этнология институтының бөлім отырысында талқыға ұсынды [17, 63 п.]. С.Бәйішевтің басшылығымен талқылау қорытындысы бойынша екінші томның маңыздылығы мен міндеттері саралана келе, оны толықтыру мен жетілдіру редакциялық алқасына жүктеледі.

Бұдан басқа да 60-жылдары «Очерки истории Компартии Казахстана» деген кітап әзірленеді. С.Бәйішевтің Ғылым академиясының вице-президенті ретінде, Нұрымбек Жандилдин Орталық Комитеттің хатшысы ретінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің очерктерді шығаруға арнайы құрылған редколлегиясының мүшесі болды. Редколлегияда ол екеуінен басқа Серікбай Бейсембаев болды. М.Қ. Қозыбаев редколлегияға хатшы еді. Бұл ұжым айына екі рет жиналып, жазылып жатқан «Очерки истории Компартии Казахстана» кітабының тарауларын талдайды. С.Бәйішев сол редколлегияның ең негізгі атқарушысы болған соң әрбір бетке түзету енгізіп, тұщымды пікірлер айтып отырған. Мұндай жұмыстарда С.Бәйішевтің редакторлық ерекшелігі әрбір сөзді мұқият хаттап, жазба түрде тапсырады. Келесі жиынға келгенде өткен жолғы ескертпелерін сұрап, өзі алып кетеді. Сөйтіп қолжазбаларын еңбек жарыққа шығып, елден бағасын алғанша сақтайтын болған.

Сақтаған Бәйішев қызмет бабымен немесе туристік сапармен шетелдерге жиі шыққан ғалым. Ол осы сапарларының өзін тарихи-танымдық мақсаттарда ғана емес, ел игілігіне арналған мақалалар ретінде жариялап отырған. С. Бәйішев Кеңес әскерінің қатарында Германияда 1945 ж. сәуірінен қарашаға дейін болған. Соғыстан кейінгі күрделі кезеңнен хабар беретін «День в Берлине» (очерки) [Социалистік Қазақстан газеті. 1 май 1946 ж.] атты мақаласы қазақ журналистикасында елеулі жаңалық болды. Жай ғана журналистік баяндаумен шектелмей, өз көргені мен көкейге түйгенін саяси-әлеуметтік мәселелерге ұластырған ғылыми ақпараты мол осындай мақалалары арқылы С.Бәйішев шетелдік сапарларға арналған ғылыми мақалалар жанрының негізін қалаушылардың бірі болды. Олай дейтініміз, 1960 ж. маусымында кеңес ғалымдары делегациясының құрамында Ұлыбританияда, 1965 ж. қарашада АҚШ-та болған. Ал 1969 ж. туристік сапармен Европа елдерін аралаған. Ғалымның шетелдік сапарлары қатарына Чехословакияны да қосуға болады. 1963 жылы Карловы Варыға емделуге барған [17, 4-п.]. С.Бәйішевтің осы сапарларының барлығы да ізсіз қалмай, баспасөз беттерінде, ғылыми мақалаларында көрініс тауып жатты.

Академиктің шығармашылық ауқымының тақырыбы барынша кең еді. Академиядағы вице-президент қызметіне сай қазақ гуманитарлық ғылымдарының даму бағыттары мен міндеттерін айқындайтын методологиялық сипаттағы мақалалар жариялап отырды. Айталық, «Профессор М.Ауезов в плену своих прежних идеологических ошибок» («Социалистік Қазақстан» 14 наурыз 1947 г.); Новый алфавит казахского языка («Казахстанская правда» 19 ноября 1940 г.); О неотложных задачах казахской литературы и литературоведы («Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда». 15 март 1947 г.); Некоторые вопросы терминологии современного казахского языка («Әдебиет және искусство». № 1. 1954.); Некоторые вопросы социально-экономической терминологии казахского языка (вступительная статья к сборнику «Казахский терминологический словарь»). Изд. АН КССР. 1948. Алма-Ата) сияқты мақалалары уақыт талабынан туындаған мемлекеттік бағдарламалар, сонымен бірге ең бастысы партияның идеологиялық тапсырысы аясында жазылды. Солардың бірі М.Әуезов жайлы «Социалистік Қазақстан» газетінде жариялаған мақаласы жазушыны ұлтшылдыққа айыптауға арналды.

С.Бәйішев 1938 ж. 8 сәуірде ҚКП(б) ОК бюросының шешімімен Қазақ марксизм-ленинизм ғылыми институтының директоры қызметінен босатылып, «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторлығына бекітілді.

1946 ж. 3 қаңтарда ҚКП(б) ОК шешімімен ККСР ХКК жанындағы Өнер жөніндегі басқарманың бастығы болып тағайындалды [17, 21-п]. Оны бұл қызметке ХКК төрағасы Н.Ондасынов пен ОК хатшысы С. Яковлевтер ұсынған.

С.Яковлев С.Бәйішевке берген мінездемесінде «Жұмыста белсенді, мәдениет пен өнер мәселесін жақсы разбиратся етеді. Мәселені шешуде вдумчиво және салмақты» дей келіп, «кемшілігі ретінде «артық мақтаншақтық» бар екендігін жазады» [17, 37-п].

1933-1937 жж. Алматы қаласында марксизм-ленинизм институтында тыңдаушы болып білімін жетілдірген С.Бәйішев 1937-1938 жж. Қазақ марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институтының директоры болып қызмет істеді. 1938 жылдан «Социалистік Қазақстан» газетінің редакторы, кейінгі соғыс жылдарындағы саяси-әскери қызметте болған ғалым ғылым жолына 1946 ж ғана қайта оралуға мүмкіндік алды. 1947 ж. 4 қыркүйекте ҚК(б)П тарихы – БК(б)П ОК МЭПИ филиалының директорылығына тағайындалды [17, 41-42-п].

Қ.Сатпаев ҚКП ОК-не жазған хатында С. Бәйішевті өзін ғылыми жұмыстарды ұйымдастыруда іскер және вдумчивый етіп көрсеткендігін айтып, жемісті ғылыми және қоғамдық қызметінде көпшіліктің құрметіне бөленгендігін, ғылыми-ұйымдастырушылық жұмыстарында үлкен тәжірибесі барлығын айтып, ҒА вице-президенті етіп тағайындауға келісім беруді сұрайды [17, 72-73-п].

Осылайша С. Бәйішевтің ғылыми-ұйымдастырушылық жұмысы ҚКСР Ғылым академиясында жалғасты. 1956 ж. 11-16 маусымы күндері ҚКСР Ғылым Академиясының жалпы жиналысында ҒА қоғамдық ғылымдар бөлімінің төрағасы академик С.Н.Покровский хабарлама жасап, С.Бәйішеві ҚКСР ҒА Гуманитарлық ғылымдар институттарының Біріккен Ғылыми Кеңесі, С.М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университеті қоғамдық ғылымдар факультеттерінің ғылыми кеңесі, КОКП ОК жанындағы марксизм-ленинизм институты Қазақ филиалы – ККП ОК жанындағы Партия тарихы институты ғылыми қызметкерлерінің ұжымы ҒА мүшелігіне кандидат етіп ұсынғандығын айтады. Осы ұсынысты талқылауға академиктер С.К. Кеңесбаев, М.О. Әуезов, Д.А. Зыков, Т.Т. Тәжібаев, Қ.И. Сатпаев, ҒА мүше-корреспонденті Е.Д.Шлыгиндер қатысып, қолдау білдірді. Жасырын дауыс беру нәтижесінде қажетті 24 дауыстың 22 дауысымен С. Бәйішев ҒА мүшесі болып сайланды.

Келесі күнгі жиналыста академик А.П. Полосухин ҒА Төралқасының атынан ҚКСР ҒА вице-президенттігіне С. Бәйішеві ұсынады. Ұсынысты Н.Т. Сауранбаев, И.Қ. Қарақұлов және Қ.И. Сатпаевтар қуаттаған. Осы жиында вице-президент болып сайланған С. Бәйішев ҒА редакциялық-баспа кеңесі жаңа құрамына төраға болып бекітілді [17, 54-56-п].

ҒА вице-президенті қызметінде С. Бәйішев «Қазақ КСР тарихының» екі томдығын дайындау және оны баспадан шығаруды тікелей өз құзырына алған. 1958 ж. 19 шілдеде ҚКП ОК хатшысы Н.Д. Жандилдинге жазған қызметтік хатында «Қазақ ССР тарихының» екінші томы негізінен аяқталды дей келіп, осы томның редакциялық алқасын М. Әуезов, С. Бәйішев, Г.Ф. Дахшлейгер, С. Кеңесбаев, С.Мұқанов, А. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский құрамында бекітуді сұрайды [17, 61-п].

ҚКП ОК бюросы 1959 ж. 20 сәуірдегі қаулысымен С.Бәйішев ҚКСР Жоғарғы Кеңесінің төрағасы болып бекітілді [9, 65-п]. Бұл лауазым оның билік шыңындағы ең жоғарғы қызметі еді. Осы қызметтегі қайраткерлік қызметін талдау арнайы қарастыруды қажет етеді.

С.Бәйішевтің өмір жолындағы жетістіктері өкімет тарапынан бағаланып, мемлекеттік марапаттармен атап өтілген. Айталық, ол ғылым жолындағы жетістіктері мен Ұлы Отан соғысындағы ерліктері үшін бірнеше рет марапатталған. 1940 және 1967 ж. «Еңбек Қызыл Ту» орденімен, 1945 ж. «І дәрежелі Отан соғысы» орденімен, «Берлинді алғаны үшін» медалімен, 1956 ж. «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған. Ал 1965-1970 ж. аралығында төрт мерекелік медальдармен марапатталған [17, 4-сп]. Кеңестік қоғамның марапаттау жүйесінде бұл аталған марапаттар аз жетістік емес еді.

Академиктің 1938 жылдан 1971 жылға дейін ҚКП барлық съездеріне (II-XI съездер) қатысып, ҚКСР Жоғары Кеңесінің 1-5 шақырылымдарында депутат болып сайлануы оның республика деңгейінде белсенді қоғамдық-саяси қызметке араласқандығын танытады. 1939-1950 ж. ҚКП Алматы облыстық комитетінің мүшелігіне сайлануы [17, 4-п.] да оның астаналық қала өміріне белсене араласқан, ықпалды тұлға болғандығының куәсі.

С.Бәйішев артынан тек еңбектер ғана емес, білікті де білімді әр қайсысы шынар биіктен көрінетін шәкірттер тәрбиелей білді. Оның жетекшілігімен 7 докторлық, 30 кандидаттық диссертациялар қорғалды [19, 19]. Академик Бәйішев өзінің ғылыми және ұстаздық мектебін қалыптастырды. Ол Қазақстанның тұтас кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық өмірі мен тарихының аса маңызды проблемаларын анықтап, оларды терең зерттеуге қамқорлық жасады. Алдынан өткен 150 шәкіртінің 30-ы ғылым докторы болып, ұстазының өнегесін жалғастырды.

Егеменді ел болғалы, үлкен әрі салмақты істер атқарған зиялыларымыздың тұлғасын бүгінгі көзқараспен сараптау барысында олардың қоғамдық-саяси өмірдегі алар орны мен жасаған ықпалы басты назарда болып келеді. Сақтаған Бәйішевтің ғылыми еңбектеріне баға берген С.Ф. Мажитов «научное наследие академика С.Б. Баишева продолжает обращать к себе особое внимание. На мой взгляд, секрет такого успеха заключается в том, что Сақтаган Баишевич писал свои труды на основе междисциплинарного подхода, который ныне как никогда актуален. Вопросы современной истории Казахстана и других сфер гуманитарного знания, невозможно ныне рассматривать в рамках узкой, отдельно взятой специальности. И это обусловлено тем, что мы сегодня пытаемся осмыслить тот процесс, участниками и творцами которого являемся непосредственно сами» [20, с.5] деген тұжырым жасайды.

Қорытынды. Сақтаған Бәйішев XX ғасырдағы қазақ зиялыларының көрнекті бірі. Оның есімі қазақтың шыққан ғұламалары Қ.Сәтпаев, М.Әуезов, Т.Тәжібаев, Ә.Марғұлан, І.Омаров, Т.Дарханбаев, А.Зәкарян секілді еліміздің шоқтығы биік тұлғаларымен бірге аталады. Сондықтан да артына елеулі еңбек қалдырған белгілі ғалым, қоғам қайраткері, академик Сақтаған Бәйішевтің тұлғасы тарихи таным үшін байыпты зерттеулерді қажет етеді.

Қарапайым адамдар тарихының үлкен экзистенциалдық мәні бар. Өткен адамдардың мына өмірде болғандығының бірден-бір белгісі – оның қабірі ғана. Кейбіреуінің бірді-екілі фотосы, аздаған құжаты сақталған болуы мүмкін. Адам туралы жадтың деңгейі осыған саяды. Ашылау айтар болсақ: қазіргі заманғы мәдениеттің деңгейі жер бетінде өмір сүрген кейбір адамдардың жер бетінде өмір сүретін басқа адамдарға қажеті жоқ сияқты көрінеді. Көптеген адамдардың тағдыры тарихи өлімге байлаулы, мәңгілік тірі болу бақыты көпшіліктің пешенесіне жазылмаған. Өткен тарихқа деген осындай самарқау көзқарасқа қарамастан тарихи тұлғалардың өмірбаяны төл тарих үшін үнемі жаңғырып отырады.

С.Бәйішевтің саналы ғұмыры коммунистік партияның қызыметімен тығыз байланыста өрбігендігі коммунистік идеологиядан бас тартқан қазіргі қоғамда оған деген салқын көзқарас тудыратындығы сөзсіз. Бұндай жатырқаушылық психология тұлғалардың тұтастай шоғырына қатысты да байқалады. Мәселеге қатысты биографиялық тәсілдің қағидаларын қолдану бұндай көзқарастың ғылыми негізі жоқ екендігін көрсетеді. Тарихшылар өткен тарихты өзгерте алмайды. Тарихи құбылысқа деген көзқарасты ғана өзгертеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Карлейль Т. Французская революция. История. – СПб., 1907. – С. 220.
2. Виноградов. 1975 – Виноградов К.Б. Очерки английской историографии нового и новейшего времени. –Л., 1975. – 250 с.
3. Добролюбов Н.А. Собр.соч.: В 9 т. – М., 1962. –Т. 3.-460 с.
4. Плеханов Г.В. К вопросу о роли личности в истории. – М.: Госполитиздат, 1948. – 47 с.
5. Словарь иностранных слов. -12-е изд., стереотип. – М., 1985. – 608 с.
6. Теория государства и права: часть I Теория государства. Под ред. Венгерова А.Б. – М: Юрист. - 1995. – 256 с.
7. Политический словарь. – М.: Госполитиздат, 1964. – 180 с.
8. Новые слова и значения. – М.: Сов. Энциклопедия, 1971. – 544 с.
9. Партийное строительство. Изд. 6-ое изд., доп. – М.: Госполитиздат, 1981. – 511 с.
10. Сахаров А.Д. О стране и мире. – Нью-Йорк: 1975. – 290 с.
11. Репина Л.П. Вместо предисловия: личность и общество, или история в биографиях // История через личность: историческая биография сегодня /Ред. Л.П. Репина. – М.: Кругъ, 2005. – С.5-52
12. Володихин Д.М. Экзистенциальный биографизм в истории /Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». № 24. Июль. 1999. – С.5-24
13. Бессмертный Ю.А. Метод // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени. // Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – М., 2000. – С.20-41
14. Персональная история / Составитель Д.М.Володихин. – М.: Мануфактура, 1999. – 336 с.
15. ҚРПА. 708-қ., 75-т., 37-іс
16. Коржухина Т., Фигатнер Ю. Советская номенклатура: становления, механизмы действия. // «Вопросы истории». – 1993. – № 7. – С.25–38.
17. КРПА 84-қ., 11-т., 10-іс
18. Авторханов А. Происхождение партократии. //Октябрь. 1991. – №2. – С.133-163.
19. Сақтаған Бәйішұлы Бәйішев. Қазақ ССР Ғылым академиясы. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясы. – Алматы: Ғылым. 1989. – 72 с.
20. Мажитов С.Ф. Академик С.Б. Баишев и гуманитарная наука Казахстана. С.Бәйішевке 100 жыл. Конференция материалдары. – Алматы: Ғылым, 2009. – 156 с.

References:

1. Carlyle T. French Revolution. Story. - St. Petersburg, 1907. – S. 220
2. Vinogradov. 1975 - Vinogradov K.B. Essays on English historiography of modern and contemporary times. –L., 1975. -250s.
3. Dobrolyubov N.A. Collected works: In 9 vols. -M., 1962. -Т. 3.- 460 s.
4. Plekhanov G.V. On the question of the role of personality in history. M.: Gospolitizdat, 1948. - 47 p.
5. Dictionary of foreign words. -12th ed., stereotype. -M.: 1985. -608 p.
6. Theory of state and law: part I Theory of the state. Ed. Vengerova A.B. - M: Lawyer. - 1995. - 256s.
7. Political dictionary. - M.: Gospolitizdat, 1964. - 180s.

8. *New words and meanings*. - M.: Sov. Encyclopedia, 1971. - 544 p.
9. *Party building*. Ed. 6th ed., additional - M.: Gospolitizdat, 1981. - 511 p.
10. Sakharov A.D. *About the country and the world*. -New York: 1975. - 290 p.
11. Repina L.P. *Instead of a preface: personality and society, or history in biographies // History through personality: historical biography today / Ed. L.P. Repin. M.: Krug, 2005. S.5-52*
12. Volodikhin D.M. *Existential biographism in history / Newsletter of the Association "History and Computer".No. 24.July. 1999. S.5-24*
13. Bessmertny Yu.A. *Method // Man in the world of feelings. Essays on the history of private life in Europe and some Asian countries before the beginning of modern times. // Ed. Yu.L. Bessmertny.M.; 2000. S.20-41*
14. *Personal history / Compiled by D.M. Volodikhin. -M.: Manufaktura, 1999. -336s.*
15. GRPA. 708-қ., 75-т., 37-іс
16. Korzhikhina T., Figatner Yu. *Soviet nomenclature: formation, mechanisms of action. // "Questions of history". - 1993. - No. 7. - P. 25-38.*
17. KRPA 84-қ., 11-т., 10-іс
18. Avtorkhanov A. *The origin of partocracy. //October. 1991. - No. 2. - P. 133-163.*
19. Saqtagan Bayishuly Bayishev. *Kazakh SSR Gylym Academy. Kazakhstan galymdarynyn biobibliographies. - Almaty: Gylym. 1989. 72 p.*
20. Mazhitov S.F. *Academician S.B. Baishev and the Humanities of Kazakhstan. S. Bayishevka 100 zhyl. Conference Materials. -Almaty: Gylym. 2009. 156s.*

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 93/94
МРНТИ: 03.00.20

10.51889/9057.2022.62.93.029

Ж.С. Саурыкова*¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аға оқытушысы
Алматы қ., Қазақстан.*

*E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8342-579X>*

**1928-1929 жж. ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫН КӘМПЕСКЕЛЕУ САЯСАТЫНА ҚАТЫСТЫ
КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ
(АЛМАТЫ ОКРУГІ МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа

Бұл мақала жергілікті, аймақтық және орталық архивтердің материалдары негізінде «Алматы округіне қарасты қазақ байларын кәмпескелеу саясатының» себептері мен барысын талдауға арналған. Сондай-ақ байларды кәмпескелеу барысында, яғни оларға қарсы мемлекет тарапынан жасалып жатқан жазалау шараларына да назар аударылады. Байларды жаппай кәмпескелеу мен оларды жазықсыз жазаға тартудың салдары олардың жанұясы мен туған-туыстарының да қуғын-сүргінге ұшырап, зобалаңға ұшарағаны қарастырылады. Жазықсыз зардап шеккендер отбасымен бірге туған жері мен елін тастап босқынға ұшыраса, кейбірі жесір мен жетім атанды. Бір ауылды, немесе бір әулетті бағып-қағып, жұмыспен қамтып, қамқорлығына алып отырғанбай әулеттер «кылмыстыға» айналып, жазалаушылардың жетегінде кетті. Тарихи құжаттарда, архив материалдарында тәркілеуге ұшыраған байларға қатысты мәліметтер өте жүйесіз және «халық жауы» ретінде бұрмаланып жазылғаны белгілі. Көптеген іс-қағаздарын байларды оқымаған «надандар» қатарында санап, қараңғы халықты сүліктей сорған басбұзарлар ретінде толтырған. Сонымен мақалада жазықсыз жапа шеккен би, болыс әулетінің ұрпағына қарсы жүргізілген кәмпескелеу саясатының мән-жайын талдау болып табылады.

Түйін сөздер: Қуғын-сүргін, бай-қулақ, кәмпеске, ұжымдастыру, тап, геноцид, сталинизм, Алматы округы, «Қосшы», ашаршыдық, жер аудару.

Саурыкова Ж.С. *¹

¹*Старший преподаватель Казахского национального педагогического университета им. Абая
Алматы, Казахстан.*

E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ПОЛИТИКИ КОНФИСКАЦИИ
КАЗАХСКИХ БАЕВ В 1928-1929 гг.
(НА ПРИМЕРЕ АЛМА-АТИНСКОГО ОКРУГА)**

Аннотация

В данной статье проведен анализ причин и рассмотрен процесс проведения политики «конфискации казахских баев Алматинского округа» на основе материалов местных, региональных и центральных архивов РК. Рассмотрены различные карательные меры, которые государство применяло в отношении баев в процессе конфискации их главного богатства – скота. Так же дан анализ последствий масштабных конфискаций, которые коснулись не только баев, но и их семей, близкого круга родственников, так как все они подвергались репрессиям и преследованием. Документы архивов показывают картину, когда массы невинных жертв целыми семьями вынуждены были покинуть свою родину и стали беженцами, разведенными, вдовами и сиротами. Таким образом, в статье показывается крушение роли баев в

казахском обществе, которые прежде выступали организующим центром целого аула, заботились о своем роде и племени, их хозяйственном благополучии. Теперь, в соответствии с политикой конфискации, бай превращались в «преступников» и наказывались как судебными так и внесудебными институтами. В статье дается широкий спектр исторических документов, архивных материалов, где есть сведения о конфискованных баях, которые представлены как «враги народа», необразованные эксплуататоры простых казахов-бедняков. Анализ документов показывает, что политика конфискации проводилась спонтанно, приводила к тяжелым последствиям, которые признавала сама партийная верхушка и иногда вынуждена была исправлять свои ошибки. Таким образом, в статье на широкой источниковой базе анализируются многие аспекты политики конфискации казахских баев и ее трагические последствия.

Ключевые слова:Репрессия, бай-кулак, конфискация, коллективизация, геноцид, сталинизм, Алматинский округ, «Косчи», голод, депортация.

Zh.S. Saurykova*¹

¹*Senior lecturer at Abai Kazakh National Pedagogical University*

Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru

SOME ISSUES RELATED TO THE POLICY OF CONFISCATION OF KAZAKH BAYAS IN 1928-1929 (ON THE EXAMPLE OF THE ALMATY DISTRICT)

Abstract

This article analyzes the reasons and considers the process of implementing the policy of "confiscation of Kazakh bays of the Almaty district" based on materials from local, regional and central archives of the Republic of Kazakhstan. Various punitive measures that the state applied against the bays in the process of confiscation of their main wealth – cattle are considered in it. The article also analyses the consequences of large-scale confiscations, which affected not only the bays, but also their families, a close circle of relatives, since they were all subjected to repression and persecution. The archive documents show a picture when the masses of innocent victims were forced to leave their homeland and became refugees, divorced, widows and orphans. Thus, the article highlights the collapse of the role of the bays in Kazakh society, who previously acted as the organizing center of the whole village, took care of their tribes and their economic well-being. Now, in accordance with the confiscation policy, the bays were turned into "criminals" and punished by both judicial and non-judicial institutions. The article provides a wide range of historical documents, archival materials, where there is information about confiscated bays, who are presented as "enemies of the people", uneducated exploiters of ordinary poor Kazakhs. The analysis of the documents shows that the policy of confiscation was carried out spontaneously and led to serious consequences, which the party leadership itself recognized and sometimes had to correct their mistakes. The article considers many aspects of the policy of confiscation of Kazakh bays and its tragic consequences on a broad source base.

Key words: Repression, bayas-peasant, confiscation, collectivization, genocide, Stalinism, Almaty district, Koschi, famine, deportation.

Кіріспе. Кәмпескелеу тарихи оқиғаларын қазіргі заманғы ғылым тұрғысынан түсіну оларды қайта бағалауды талап етеді. Кеңес басшылығының мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі – Алматы округіндегі байларды кәмпескелеу, оларды күштеп көшіру, жер аудару арқылы жүргізілген саясат болды. Бұл бағытты жүзеге асыру үшін үкімет Кеңес Одағындағы тап – байларға қатысты төтенше шаралар енгізу, оларды кәмпескелеу арқылы ұжымдастыру, жергілікті халықтың қарсылығы негізінде іске асырылды. Бұл тақырып зерттелетін үдерістерді аймақтандыру тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге кәмпескеленген байлардың отбасылық өмірін қарастыруға тырысқан жағдайда өзекті болып табылады. Бұл ретте, оны зерделеу алып қойылған мүлікті ел экономикасына сапалы және сандық енгізу жөніндегі кешенді статистикалық деректердің мемлекеттік деңгейде болмауымен қиындағанын, тиісінше, соңғы факт аймақтық және жергілікті деректердің құндылығын арттыратынын атап өткен жөн.

Мемлекетіміз өзінің тәуелсіздігін алғаннан бергі осы отыз жылдың ішінде үкімет тарапынан ұлттық тарихымызға деген құрмет пен қолдау жоғары деңгейде жүргізіліп келе жатыр. Соның бірі Мемлекет

басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселесін жан-жақты зерделеу және шешу, сонымен бірге бұл мәселеге саяси баға беру мақсатында 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығы бойынша «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі» мемлекеттік комиссия құру туралы тапсырмасын тарихшы қауым қуана қарсы алды.

XX ғ.1928-1929 жылдарындағы Кеңес басшыларының мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі – бай-кулактарды кәмпескелеуден басталған болатын. Кеңестік билік кезеңінде, атап айтқанда сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдарында қазақ бай-бағыландарын кәмпескелеп, жазықсыз жазалағаны белгілі. Мұндай үлкен көлемдегі жазалау саясатына қазақ қоғамының көптеген өкілдері тартылды, солардың бір тармағы «бай-кулактардың мал-мүлкін кәмпескелеу» айдары әлі күнге дейін жаңсақ пікірге ұласып келе жатқан тұсы бар. Жазалау аппараты «адам құқығы», «адам құндылығы», «адами қасиетті» аяққа таптап, жойқын заңсыздықтарға орын беріліп, ұлтымыздың жаппай ашаршылыққа ұшырап, қала берді босқынға айналуына жол берілді. Қуғын-сүргін саясаты бүкіл елімізді қамтып, кәмпескеленген байлар барынан айырылып (мал-мүлкінен, елінен, жерінен, жанұясынан), итжеккенге жөнелтілді. Сондықтан кеңестік үкіметтің кәмпескелеу, ұжымдастыру, ашаршылық, қудалау және т.б. сияқты қолдан жасаған қылмыстарын жан-жақты қарастыру біздің міндетіміз.

Бұл мақаланы жазу барысында мынадай міндет қойылды: байларды кәмпескелеуге, яғни иеліктен шығару механизмі мен тәжірибесін ашу, сонымен бірге архив материалдарын пайдалана отырып, тәркіленген байлардың кейінгі «тағдырын» ашып көрсету. Округ құрамындағы шаруа жанұяларын иеліктен шығарудың теориясы мен тәжірибесіне басты назар аудару, бұл ретте республиканың партиялық-мемлекеттік басшылығының бай қожалықтарын жою жөніндегі шешімдері мен оларды жүзеге асырудағы жергілікті биліктің ұйымдастырушылық қызметін ерекше атап өту.

Міне, енді еліміз егемендігін алып, тәуелсіз мемлекет болғалы бері осындай жазықсыздарды ақтап, тарихи танымның шынтуайттылығына терең үңілу біздің басты міндетіміз болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік қуғын-сүргін жылдарында кәмпескелеуге ұшыраған қазақ байларының жазықсыз зардап шеккендігі туралы негізгі материалдар: Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивдегі №135 қордың «Қазақ КазКСР Орталық Атқару Комитеті жанындағы байлар мен жартылай-феодалдардың мал-мүлкін кәмпескелеу және жер аудару жөніндегі орталық комиссия материалдары» атты құжаттар; Қазақстан Республикасы Президенттік архивінің №141 қорының «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне: ҚазКСР бойынша бай мен жартылай феодалдардың мүліктерін кәмпескелеу туралы есебі» атты материалдары [1]; Жамбыл облысы мемлекеттік архивінің №778 қорының «Бай қожалықтарын кәмпескелеу туралы есептер, баяндамалық жазбалар мен мәліметтер», («Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша «Қайта оралған тарих» құжаттар топтамасы) [2], Алматы облысы мемлекеттік архивінің №591 қорының «Округтік атқару комитеті президиумы жанындағы бай шаруашылықтарын кәмпескелеу жөніндегі Алматы округтік комиссиясының» және №173 қордағы «Жұмысшы шаруа және Қызыл Армия депутаттары Кеңестерінің Алматы аудандық Атқару комитетінің» құжаттары пайдаланылды [3].

Сол кездегі баспасөз материалдары бойынша: «Тілші» газетіндегі «Мына байлардың мал, мүлкі кәмпескеленді» (Алматы өкірігіндегі төменгі аты аталған байлардың мал, мүлкі кәмпескеленетін болып өкіріктік кемесие мен өлкелік кемесиеде бекілді) [4] және «Қызыл Ту» газетіндегі «Сентебірдің 20-нан – ірі байларды кәмпескелеуге кірісіледі» [5], атты материалдар қаралды. Сонымен қатар «Мемориал» халықаралық тарихи-ағартушылық, қайырымдылық және адам құқықтары қоғамының <https://www.memo.ru> сайтындағы «репрессия тарихының» [6] материалдары да пайдаланылды.

XX ғасырдың басындағы қазақ байларын кәмпескелеу жұмыстарының кейбір мәселелері, тарих ғылымының алдында тұрған, яғни саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау қағидатына негізделіп, өзекті мәселелер тұрғысынан зерделенді. Мақаланы жазу барысында кәмпескелеу ұшыраған қазақтың атқамінерлерінің өмірі «адам құқығы», «адам құндылығы» жағынан ескеріле отырып, өз мемлекетінің адал азаматтары, халықтың қамқоршылары, өз заманының меценаттары тұрғысынан қарастыру да басшылыққа алынды. Тарихи фактілерді, оқиғалар мен құбылыстарды олардың дамуына сәйкес жан-жақты қарастыруға әкелетін қазіргі тарих ғылымы мен ғылыми әдістеме талап ететін жалпы философиялық қағидалар мақаланың әдіснамалық негізін құрайды. Тарихи ұстаным нақты тарихи шындыққа жетелейтін болса, шынайылық қағидаты мәселені саяси-идеологиялық ұстанымдарға қарай бұрмалауға жол бермейтіні белгілі. Қазақ байларын кәмпескелеу тарихының заңдылықтары мен оның ішкі саясатының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін талдау, сараптау, т.б. жалпы ғылыми және мерзімдік-мәселелер сияқты арнайы тарихи әдістер де басшылыққа алынды. Айта кету керек, мақалаға баға беру мен қорытындылау, нәтиже алу ең алдымен архив материалдарына негізделген. Сондай-ақ

ғылыми-тарихи ұстанымның құрамдас бөлігі болып табылатын салыстырмалы әдіс бірнеше деректерді қарастыруға және олардың өзара байланысын немесе басқа аспектілерін зерттеуге мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Талқылау. Кеңестік және посткеңестік тарихнама аясында бұл мәселенің зерттелу дәрежесіне толық талдау жасау өте қиын, өйткені мәжбүрлі кәмпескелеу тақырыбы ұзақ уақыт бойы зерттеуге тыйым салынған және осы кезеңде нақты материалдар жинақталуда, нәтижесінде осы мәселе бойынша қалыптасқан көзқарастардың саны әлі көп емес; тарихшылар әлі күнге дейін түсіндірмеген көптеген мәселелер бар. Кеңестік тоталитарлық билік көптеген халықтардың басына үлкен қайғы-қасірет алып келді, бұлардың барлығы архивтік құжаттар арқылы дәлелденіп те жатыр. Алайда қазақ байларын кәмпескелеу жағы бір жақты көзқараспен зерттелуде, мұнда көбінесе байдың жеке басына тоқталып, оның жанұясы мен туған-туыстарының таусылмас азабы назардан тыс қалып жатты. Олардың көпшілігі барын тастап шетел асып кетуі де үлкен қасіреттің жалғасы еді.

XX ғасырдың басында Кеңес үкіметінің жүргізген кәмпескелеу немесе ұжымдастыру саясатының зардаптары отандық және шетелдік тарихшылардың назарын аударуды жалғастыруда. Ал байларды жою – кеңестік тарихтағы талқыланған тақырыптардың бірі, оған сәйкес жеткілікті еңбек жазылған, құжаттар жинағы жасалған. Дегенмен ғалымдар кәмпескелеуді зерттей отырып, көбінесе адам құқығы, адам құндылығы мәселесіне, оның жеке тағдырына, билік пен қоғам арасындағы қарым-қатынасына жете мән берілмейді. Сондықтан, біздің алдымызға қойған мақсатымыз – архив құжаттар мен ғылыми-зерттеулер негізінде кәмпескеленгеннің «тағдыры» мәселесін қарастыру болып табылады. Еліміз өзінің тәуелсіздігін алғаннан бергі жылдары көптеген ғалымдарымыз ұжымдастыру, кәмпескелеу, ашаршылық, қуғын-сүргін тақырыптары бойынша ауқымды ғылыми еңбектер жазып келеді. Мәселен, М.Қозыбаев, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиев, Т.Омарбеков, Ж.Абылғожин, Қ.Алдажұманов, С. Смағұлова және т.б. сияқты тарихшы-ғалымдар құжаттық деректер негізінде жазған құнды еңбектері бар. Дегенмен, XX ғасырдың басындағы қазақ бай-бағыландарын кәмпескелеу саясатына қатысты кейбір мәселелер назардан тыс қалғандықтан, әлі де зерттейтін тұстары көп. XX ғасырдың 20-шы жылдарының аяғы мен 30-шы жылдарының басында Қазақстанда орын алған қайғылы оқиғаны кейбір қазақстандық ғалымдар – «Голощекиндік геноцид» немесе «этнотид» деп сипаттайтынын айта кеткен жөн [7, 4-5].

Сол кездегі жүйенің тоталитарлық теориясындағы рөлі туралы көп жазылды және зерттелді, дегенмен Қазақстанда Фридрих Эберт қорының қолдауымен жүргізілген зерттеу және архивтік жұмыс нәтижелері бойынша ғалым-тарихшы Мәмбет Қойгелдиев: «Коммунистік доктринаның айрықша белгілерінің бірі – идеалды үлгі ретіндегі халық билігі теориясы, ол биліктің заңдылығының бір қыры болды. Тоталитарлық теорияда қарапайым адамның өмір сүру жағдайы туралы мәселе көптеген мәлімдемелер болғанымен әрең көтерілді және тоталитарлық жүйенің халықтың еркі ретіндегі нақты заңдылығы туралы мәселе осылайша қайта қозғалды», деп атап көрсетеді [8, 3]. XX ғасырдың 30-шы жылдарының басында өз халқын зорлықпен «бақытты» ету мақсатында «социализм жолында» жүргізілген большевиктік эксперименттің нәтижесі «Трагедия казахского аула (1928-1934 гг.)» архивтік құжаттар жинағында айтылады [9, 4]. Ал С.А. Жакишеваның зерттеуінде: «Қазақ қоғамына орталықтан жүргізілген репрессиялық шара ретінде бай қожалықтарын тәркілеу классикалық сценарий бойынша жүрді», - деп атап көрсетеді [10, 83]. Сара Камерон зерттеуінде: «Қазақстанда дала көшпелілерін индустриалды және отырықшы ауылшаруашылық мемлекетіне айналдыру экспериментінің нәтижесі жергілікті халқының миллионнан астамын босқындар өлімі мен толығымен күйреген экономикаға ұласқанын», - атап көрсетеді [11, 360]. Неміс ғалымы Роберт Киндлер өз зерттеуінде: «Өздерін шын мәнінде прогрестің, жаңарудың тасымалдаушылары деп санаған большевиктер көшпенділерді «артта қалған» мәдениеттің өкілдері деп есептеді. Олардың пікірінше, көшпенділер феодалдық қанаушылық қатынаста, сондай-ақ лас, ауру, сауатсыздық пен діндарлыққа байланысты надандық басым, заңсыздық және әйелдерді қанау болды», - деп атап көрсетеді [12, 58]. «Еуропалық» стандарттарды басшылыққа алған қызылдар (көбінесе олардың өздері оған сәйкес келмейтін болса да), көшпелі өмір сүру жағдайлары өрескел болып көрінуі мүмкін. Осылайша, біріншіден, ұтқырлыққа негізделген өмір, екіншіден генеалогиялық қағидат бойынша қалыптасқан рулық құрылымдарға барлық жеке тұлғаларды қосуға негізделген өмір салты көшпелілерді большевиктер елестеткен қоғамнан тысқары қалдырды.

Мәселен, ресейлік ғалым Н.А. Ивницкий: «1927 жылы желтоқсанда өткен Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының ХҮ съезі партияның ауылдағы басты міндеті ретінде «ұсақ жеке шаруа қожалықтарын» біріктіріп, ірі ұжымдарға айналдыруды белгіледі. Кеңес мемлекетінің бүкіл экономикалық саясаты осы міндетке: қаржылық, салықтық, несиелік және т.б. ауылдағы қоғамдық

өндірісті, шаруалардың кедей және мұқтаж орта топтарын барлық жағынан қолдау, ауылдағы бай (кулак) элементтерін барынша шектеу керек», - деп атап көрсетеді [13, 9].

Осылайша, Алматы округы бойынша қазақ байларын кәмпескелеуге бағытталған саясатты зерделеу алдымызға қойған өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. 1928-1929 жылдардағы Кеңес басшылығының мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі – Алматы округіндегі байларды кәмпескелеу, оларды күштеп көшіру, жер аудару арқылы жүргізілген саясат болды. Бұл бағытты жүзеге асыру үшін үкімет Кеңес Одағындағы үстем тап – байларға қатысты төтенше шаралар енгізу, яғни оларды кәмпескелеу арқылы ұжымдастыру, жергілікті халықтың қарсылығы негізінде іске асырылды. Бұл тақырып зерттелетін үдерістерді аймақтандыру тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге кәмпескеленген байлардың отбасылық өмірін қарастыруға тырысқан жағдайда да өзекті болып табылады.

Мәселен, жергілікті өкілдердің Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне «ҚазКСР бойынша бай мен жартылай феодалдардың мүліктерін кәмпескелеу туралы» есебінде былай деп көрсетілген: «Ауылдарда үлкен таптық ілгерілеу болып жатыр, еңбекшілерінің қоғамдық белсенділігі өсті, ауылдағы батрактар пен кедейлер өз рөлін түсінді және өздері тап жауы деп қараған байлар мен жартылай феодалдарға қарсы шығып отыр. Кеңес өкіметі тарапынан өз орындарын біле бастады. Алайда, Қазақстан социалистік құрылысқа көшуде бірқатар кедергілерге ие, олардың ішіндегі ең бастысы – капиталистік (патриархалды-рулық және жартылай феодалдық) әлеуметтік-экономикалық қатынастардың қалдықтары. Біз, ауылда өткізетін таптық іс-шараларға капиталистік және феодалдық элита тарапынан қарсылықтың болатыны сөзсіз» [14, 1-2 п]. Осыдан көріп отырғанымыздай халықтың арасындағы атқамінер, ауқаттыларымыз зиянды «капиталист» болып шыға келді. «Бұрын үстем болған артықшылықты тап өкілдері ауылдың еңбеккерлерінің орасан зор тобырын өздеріне жартылай тәуелділікте ұстауды жалғастыруда, олар ауылдағы тайпалық және рулық қатынастардың күрделі жүйесінің қалдықтарын уыстарында мықтап ұстап отыр, олардың барлық түрлерін қолдануда, өз үстемдігін сақтап қалу үшін барлық мүмкіндікті пайдалануда» [15, 4 п], - деп байларды қандай жолмен болса да мал, мүлкінен айырып, жазалау қолға алынды. Жартылай феодалдарды кәмпескелеу мен жер айдау алдында ауылды кеңестендіруге (құнарлы жерлерді қайта бөлу, революциялық заңдылықты нығайту, қанаушыларды кеңестерге қатысудан шеттету) бағытталған бірқатар саяси шаралар жүргізілді [16, 6-7 пп].

Бірақ бұл кезде кеңестік өкілер мен ауылдық шаруалар бай және жартылай феодалдарды кәмпескелеу сияқты оқиғаларға толығымен дайын болды дегенді білдірмейді. Кеңестердің алдында осы бұқараны өздерінің таптық мүдделерін жүзеге асыруға және байларға қарсы күреске дайындау сияқты үлкен міндеттер тұрды. Ауылды нақты кеңестендіру үшін: «... кәмпескелеу мәселесін Кеңестердің VI Бүкілқазақ съезі алдын ала белгілеп, ауыл кедей-кепшіктері, егіншілер мен орта шаруалардың қалың бұқарасын байларға тәуелділіктен біржола азат ету үшін жағдай жасау қажет», - деп таныды [17, 8 п]. 1928 жылы 23 маусымда Қазақстан Орталық Атқару Комитеті алдағы уақытта байлардың мал, мүлкін кәмпескелеу туралы еңбекшілерге үндеу жариялап, яғни еңбекшілердің ерік-жігерін орындай отырып, жергілікті комитеттерге бұл кәмпескелеудің ауыл тұрғындарына еш әсер етпейтінін, ол тек бай қожалықтарына, яғни еңбекші халықты «құлдыққа айналдырған» ірі немесе жартылай феодалдық шаруашылықтарға ғана ықпал етеді деп түсіндірді. Осылайша, тиісті кәмпескелеу заңдарын әзірлеу және оны Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің бекітуіне ұсыну бойынша дайындық жұмыстары басталып кетті. «Алайда, заңды бекіту 9 айға созылып кетті – осы жағдайды байлар белгілі бір дәрежеде өз мүдделеріне пайдаланып, малдарын ішінара жоюға, жасыруға және шаруашылықтарын қайта бөлуге тырысты», - делінген [18, 9 п.].

Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінде кәмпескелеу мәселесі бекітілгеннен кейін, 1928 жылы 27 тамызда Қазақ Орталық Атқару комитеті заң қабылдап, бұл ретте барлық еңбеккерлерге екінші үндеуі жарияланды. Бұл заңның өзі де, қоғамдық ұйымдарға жолдаған үндеулер де жеткілікті үгіт-насихат материалы болды. Облыстық және жергілікті баспасөзде тәркілеуге дайындық жұмыстары мен барысы жеткілікті түрде жазылғанын айтпағанда, оған дайындық жұмыстарын жүргізу барысында тәркілеу туралы заңды және оған қатысты нұсқауларды түсіндіру және қолдану туралы бірқатар жазбаша ақпараттар берілді. Осыдан кейін кәмпескелеу мәселесі бойынша орталық және жергілікті комиссиялар ұйымдастырылып, арнайы уәкілдер жіберілді [19, 10 п]. Дегенмен мұндай кеңестік саясатқа: «...Құрамында мәдени жағынан артта қалған ұлты бар Қазақ Республикасында осы уақытқа дейін өткізілген іс-шаралармен революцияға дейінгі ескі қатынастар әлі де тиісті дәрежеде өзгерген жоқ. Қазақ республикасында кеңес өкіметінің өмір сүру тәжірибесі көрсетіп отырғандай, қазіргі таптар мен бұрынғы артықшылықты сословиелердің өкілдері ауыл мен қыстақта Кеңес өкіметінің негізгі іс-шараларын

өткізуге кедергі жасайды, қаскөйлікпен үгіт жүргізеді, кедейлердің рулық қатынастары мен экономикалық тәуелділігін пайдалана отырып және сол арқылы республиканың экономикалық және мәдени даму қарқынын кешіктіре отырып, ұлтаралық және рулық араздықты тудырады», - деп баға берілген болатын [7, 38].

1928 жылғы тәркілеудің алдында халықты идеологиялық дайындаумен қатар, байлардың шаруашылық дербестігіне нұқсан келтіруге және олардың ауылдағы қазақтарға экономикалық емес ықпалына бағытталған саяси және экономикалық сипаттағы бірқатар ірі іс-шаралар жүргізілді: 1926-1927 жылдары егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу; 1927 жылы кеңеске қайта сайлау өткізу қарсаңында ауыл халқының бай және ауқатты топтарының сайлау құқығынан айыру; салық қысымының күшеюі (1928 жылдың көктемінде салық салу және өзін-өзі салық салу объектілерін тіркеу қайтадан жүргізілді); конфессиялық мекемелерге кең ауқымды қысым және дәстүрлі мәдени ландшафттың жойылуы. 1928 жылы бай, орта және кедей болып үш категорияға бөлінген шаруашылықтарды қайта тіркеу жүргізілгені белгілі. Ауқатты бай шаруаларының ең көп саны Алматы округінде болды, өйткені бұған мал шаруашылығы мен егіншілік үшін қолайлы табиғи жағдайлар ықпал етті. 1928 жылға дейін қазақ халқының арасында «бай» ұғымы өз шаруашылығын табысты жүргізе алатын мықты шаруашылық жүргізуші дегенді білдіреді. Алайда, «жоғарыдан төңкерістің» басталуымен (1928, қаңтар) олар енді әлеуметтік-экономикалық емес, моральдық-саяси мәнге ие бола бастады (қанаушылар, пайдалаушылар, қанды адам). Ауылдың кедейленген топтары арасында ауқатты шаруаларға деген төзімсіздік жағдайы күшейе түсті [20, 426]. Ондай мәселелерді іске асыру үшін үшін ауылдардағы киіз үйлерде кедейлердің жалпы жиналыстары пайдаланылды. Дәл осындай жағдай облыстың басқа аудандарында да орын алды. Мысалы, Алматы округтік партия және кеңес басшылары таптық күрестің шиеленісуінің жүргізушілері, уездік комитеттеріне жазған хатында олардың бюролары тек уездерде ғана емес, сонымен қатар әрбір округте «қатаң бақылауды қамтамасыз ету керек» деп көрсетеді, тиісті органдардың жұмысы мен атқарылып жатқан істерінің барлығынан хабардар болу керектігі баса айтылады [21, 28-32].

Мәселен, Алматы округы бойынша байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу және көшіру жұмыстарына қатысты бірнеше бай отбасының тумасына мысал келтіре айтар болсақ, Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Биен-Қоянды ауданының (қазіргі Бүйен-Ақсу ауданы) тумалары: Қожахмет Маманұлы, Сейдақмет Сейтбаталұлы (Маманның немересі), Мақұметбек (Бидахмет) Маманұлы, Есенқұл Маманұлы, Айтмұқамбет Тұрысбекұлы, Үпі Нүсіпұлы, Бекіш Былшықұлы, Тәңірберген Тұрысбекұлы, Сәреке Қылышұлы сияқты байлардан бастайық. Бұл байлар Алматы округінде өздерінің мал-мүлкінің көптігімен ғана емес сонымен қатар елдегі меценаттық қызметтерімен, халыққа деген қамқорлықтарымен, ағартушылық қызметтерімен де танымал болған тұлғалар еді. Біз енді нақты архив құжаттары негізінде аталмыш байларға нақты бағасын беріп көрейік.

Алматы округы бойынша ОГПУ-дің бірінші санаттағы қоғамға қауіпті элементті есепке алу ісінің Маманов Қожахмет Сейтбаталұлына қатысты «меморандумда»: «Маманов Қожахмет, қазақ, бұрынғы Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Бүйен-Қоянды болысы, № 5 ауылының (қазіргі Бүйен-Ақсу ауданы) тумасы, жасы 52-де, 3 гектар егін, 265 бас ірі қара, 700 ұсақ (ірі 425 бас болып аударылады), тізімдер бойынша 136 ірі бас, ұсақ 359 бас (ірі 208 бас болып аударылған) бар. 1928 жылы оған 1880 сом көлемінде қосымша жеке салық салынды, жанұясында 12 мүшесі бар, Ресей самодержавиясы тұсында экономикалық жағынан мықты, артықшылықты «Қыдырәлі» руынан шыққан. Үш жыл ел билеуші қызметін атқарған, Алаш-Ордаға қаржылай көмек көрсеткен, Қытайға екі рет қоныс аударды, реакцияшыл, кеңес аппаратына қарсы ықпалы бар», -ВО бастығы – Ковальшкін делінген [22, 1 п.].

Ал енді осы мәселенің сауалнамалық хаттамасынан үзінді келтірер болсақ: «1928 жылдың 30 қыркүйегі, Ақсу ауылы. Мен Алматы округі ОГПУ бөлімінің уәкілетті өкілі Иванов осы күні күдікті ретінде жауап алдым. Онда тиісті айғақтар үшін жауапкершілік туралы ескертілген Сейтбаталов былай деп түсіндірді:

Қожахмет Сейтбаталов (Маманов) – 52 жаста, үйленген, 1 әйелі бар, Бүйен-Ақсу ауданы, №10 ауылының көпесі, малшы қазақ отбасынан шыққан, қазір сол жерде тұрады, сауатты, молдадан 4 жыл оқыған, партияда да жоқ, мүше де емес, патшалық кезінде 1916 жылы ел билеуші болған, Керенский мен ақтар кезінде, 1918 жылдың көктеміне дейін ол билеушісі болдым – Кеңес өкіметі кезінде мен еш жерде қызмет етпедім және қызмет етпеймін, революцияға дейін 300 жылқым, 100 сиырым, 3000 қойым болды, жер көлемі: 17 гектардай, жайылымдық жер өлшенбеген, 28.II-1904 ж., 7.III.1907 ж., үкімдермен қоғам берген жерлерді пайдаланған. Сонымен қатар, мен саудамен айналыстым, ай сайынғы тауар айналымы 30 000 руб., дейін жететін, қазір менде: 146 жылқы, 12 сиыр, 350 қой (бұл 1928 жылғы шілдеде салық салу

объектілері кезінде болды) жайылым бұрынғыдай қалды, шабындық жер 2 гектар, ал егістік жерлер болмады. Патшалық кезінде 10-12 қызметкерім болды, қазір 3 қызметкерім бар, сотты да болған емеспін.

1918 жылы Қытайға қашып кеттім, дүние-мүлкімді Қарағашта қалды, оны Дүйсембек пен Жұмабек Қасықпаевқа сеніп тапсырдым, Мен Қытайда 1922 жылдың тамыз айына дейін тұрдым, осы кезеңде бір рет келдім, 10 күн тұрдым, содан кейін қайтып кеттім, анамды жерлеуге келдім, содан соң әпкем Сатя Байсекенова тұратын Қопал №10 ауылына бардым, бұл 1919 жыл болатын, мен революцияға қатысқан жоқпын. Қайтып келген соң №10 ауылда тұрамын, мал шаруашылығымен айналысамын. Мен артық ештеңе қоса алмаймын, хаттама менің сөздерімнен дұрыс жазылған, мен оған қол қоямын, Маманов», - дей келе, астынағы «қосымшада»: «біз Қытайда болғанымызда Тәңірберген Тұрыспеков хат жолдап, ақтардың күшейгенін көрсетіп, мамановшылардан ақтарға 100 жылқы беруге шешім қабылдады, біз жылқы беруді ұйғардық, мен өзім жеті жылқы бердім, басқалары қанша жылқы бергенін білмеймін, бірақ бәрібір біз барлық туыстардан 100 жылқы жинадық және жылқылар Тұрыспековке айдап әкелінді, біз Тұрыспековтің қысымынсыз жылқыларды өз еркімізбен бердік», -деп Мамановтан жауап алған Ивановтың қолын Ковальшкин растай түскен [23, 2 п.].

Осылайша мал-мүлкін есепке алып, тәркілегенен кейін, Қожахмет Сейітбалалұлы Мамановты бірінші санаттағы «қоғамға қауіпті элемент» тобына жатқызып: «Осы №10 ауылдың азаматы Қожахмет Сейітбалалұлы Мамановқа Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 28 тамыздағы қаулысы негізінде Алматы округінің аумағынан Орал округіне келесі отбасы мүшелері: 1) Әсия Маманова, 2) Қадише Қожахметова, 3) Шығыс Қожахметов, 4) Ахмет Қалым Қожахметов, 5) Жарқынай Қожахметова, 6) Нұрсұлу Қожахметова, 7) Сейдебек Сейітбалалұлы Маманов, 8) Сара Маманова, 9) Рахима Маманова, 10) Жөнек Маманов, 11) Бөкейхан Сейбеков көшірілсін», - деп Қазақ КСР Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі Кеңестерінің Ақсу болыстық атқару комитеті жанынан арнайы «куәлік» даярланды.

Осыған қосымша ескертпеде: «Орал округіне көшіру туралы куәлікті аудандық атқару комитеті беретіндігін ескере отырып, бұл анықтаманы Жетісу аудандық атқару комитетінде ауыстыру қажет. Қожахмет қамауда болғандықтан, анықтама оның ағасы Сейітбек Мамановқа берілген», - делінген [24, 3-4пп.].

Дегенмен осы архив құжаттарына ары қарай көз жүгіртер болсақ, Бүйен-Ақсу ауданының №10 ауылының азаматы Сейітбалалов (Маманов Қожахметтің атынан округтік уәкілдің атына «өтініш» келіп түскен болатын. Онда: «Осымен сіздердің назарларыңызға әкемнің үш әйелі болғанын жеткіземін. Ол қайтыс болғаннан кейін кіші әйелі Худайберген ағаға тұрмысқа шығып, мал-мүлкімен бірге бір кішкентай ұлын менің үйімде қалдырды. 1922 жылы бұл ағамыз жанұясы мен мал-мүлкін маған қалдырып оқуға кеткен болатын, қазіргі уақытта менің шаруашылығыммен бірге оның да шаруашылығы тәркіленуге тартылып жатыр. Мен өзім патша заманында кандидат 5 ай бойы болыс басқарушы болдым, ал Керенскийдің тұсында өз еркімнен тыс қалта болыс басқарушы болып сайланып, Кеңес өкіметі орнаған күннен бастап бір жыл ғана қызмет еттім, кедейлерге қолымнан келгеннің бәрімен көмектестім, тіпті кедейлер де мұны растайды. Жоғарыда айтылғандар туралы хабарлай отырып, аталған ағамның үй шаруашылығынан мені бөліп, сол жерде, сондай-ақ балаларымды қалдыруды сұраймын. Менің мал-мүлкім комиссияға белгілі, сіздің мейіріміңізге деген үмітпен ешнәрсе жасырмадым», - Сейітбалалов деп қол қойылған [25, 5-6 пп].

Сонымен бірге осы арада айта кететін жәйт, мәселен мал-мүлкі тәркіленгенен кейін жанұяны жер аударудан сақтап қалу үшін Сейітбалалов (Маманов) Қожахметтің әйелі Әсия Өтеулинованың (Маманова) жеделхатының көшірмесін алып, Бүйен-Ақсу аудандық комиссиясынан некені бұзуға кедергі келтірмейтіндігі және жер аударылғандар арасында кәмелетке толмаған балаларына қатысты мәселені соттың қарауына бергені туралы өкім шығаруыңызды сұраймын дегені де орынды еді. Кәмелетке толмаған балаларының тағдырына алаңдаған ана қызылдардың қысымымен жаны алқымына келген кезде «Қожахметпен ажырасқым келеді, жергілікті билік мұндайға рұқсат бермейді, бірге тұруға мәжбүрлейді, мұндай заңсыз әрекетке көмек сұраймын», - дегеннен басқа амалы қалмағаны белгілі [26, 7 п.].

Осы мәселе бойынша Округтік атқару комитеті жанындағы бай шаруашылықтарын тәркілеу жөніндегі аудандық комиссия отырысының 29/Х-28 жылғы №17 хаттамасының көшірмесінен үзінді келтірер болсақ: «ТЫҢДАЛДЫ: Бүйен-Ақсу ауданының азаматшасы Өтеулинова Әсияның жер аударылып жатқан күйеуі Қожахмет Мамановтан некені бұзу құқығын беру туралы өтініші. ҚАУЛЫ: Өтінішті қабылдамау, себебі оның ажырасуы жалған», - деп десе [27, 8 п.]. Ал көп ұзамай «Алматы округі, Бүйен-Ақсу ауданы, №10 ауылдың қазағы, Маманов Қожахмет Сейітбалалұлы Қылмыстық кодекстің 11-бөлімі, 58-4, 58-7, 16-58-10- баптары бойынша қылмыс жасағаны үшін жауапқа тартылып,

Алматыдағы еңбекпен түзеу мекемесі жанында қамауда және ОГПУ органдарының қарамағында болады» болатын [28, 9 п.], - деген анықтамаға Оқругтік Атқару Комитеті жанындағы бай шаруашылықтарын тәркілеу жөніндегі оқругтік комиссия отырысының 11/XI-28 ж. № 21 хаттамасының көшірмесіндегі қаулысында қабылдамау», - деп қысқа қайырған болатын [29, 10 п.].

Дегенмен осы кезде Бүйен-Ақсудан келген жеделхаттың көшірмесіне назар аударар болсақ: «Үгіттеу жұмыстары қызу жүріп жатыр, тәртіпсіздік орын алып, байлар кеңестерге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын қарқынды түрде таратуда. Кешегі жәрмеңкенің аяғы митинге ұласып, оған 500 адам қатысты, бұл үлкен бас көтеру болды. Байлар әртүрлі базарларға мал айдап апарумен, жақын таныс-тамырларына таратумен айналысады. Олардың кейбірі еуропалықтар. Өз кезегінде біз шара қолданамыз, бірақ біздің күштеріміз қамтамасыз етуге дәрменсіз. Қазақтарға көршілес еуропалық аудандарының билік басындағыларға ескерту қажет. Мұндай істің мүдделері шұғыл түрде өкімді талап етеді. Бүгін тәркіленген шаруашылықтарға есеп жүргізу үшін комиссия жібердік. Ауылдық коммунисттердің көпшілігі құйыршықтар, басқарушы активтің бір бөлігі халыққа ықпал етуде, рулық байланысқа ауытқу байқалады. Мен ертең бай Мамановтар туралы мәліметтердің толық түйіндемесін жіберемін» [30, 11 п.], - деген мәтіннен сол кезде тек қазақ байлары ғана емес, оларды қолдап, қорғап ауылдастарының, руластарының да кеңестерге қарсылық наразылықтарын ұйымдастырғанын байқауға болады. Ал қызылдардың «қолшоқпарына» айналған «қосшының» адамдары мұны өз пайдасына бұрмалап алып кетті.

Сонымен Алматы округы бойынша байларды тәркілеу және көшіру жөніндегі комиссия төрағасының Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Бүйен-Ақсу ауданы, №10 ауыл бойынша Маманов Қожахмет Сейітбаталұлы берген «сипаттамасына» жүгінсек: «Ең күшті «Қыдырәлі» руынан шыққан, патша және «керенскийшілдік» тұсында бірнеше жыл ел басқарған. «Алаш-ордашылар» мен «ақтар қозғалысы» кезінде де тысқары қалмады, яғни олардың ауылына әлдебір Ыбылайхан-төре алып келген алаш жасағының құрметіне той ұйымдастырып, құрбандық шалды. Кедей шаруалардың айтуынша, ол Кеңес өкіметіне қарсы шыққандардың бәрін қаржылай қолдаған. Ауылдың кеңестік және қоғамдық органдарына ықпал етті. №10-шы ауыл кеңесінің өкілі Бекмола оған кеңес үкіметінің әрбір жаңа өкіміне үнемі ақыл айтып отырды. Батрактар комитетінің басшысы Тергеусізов өзінің шаруа қожалығының еңбеккері Қалимолдамен келісім-шартқа отырып, Қожахмет ұсынған шарттарды толығымен енгізді, мысалы, шопан Қалимолдаға «алты айлық жұмысы үшін 1 құлын төлеуге міндеттенемін» деп жазылған. Келісім онымен бірге сақталды, ал батрак бұл туралы ештеңе білмеді. Тәркілеу кезінде оның қарсылығы мал мен мүлікті жасырудағы досы сияқты көрінді. Сөйтіп, екі қымбат кілемді тауға апарып жасырып, бірнеше жылқыны жақындары тығып қойыпты. Оны жалпы Қазақстаннан тыс жерлерге көшіру қажеттілігі туралы, атап айтқанда, бірқатар қаулылар мен кедей жиналыстардың үкімдері шығарылды, оның бір бөлігі ОГПУ тергеушісіне берілді, бір бөлігі қоса беріліп отыр, оның отбасының мынадай мүшелері көшірілді: 1) Әсия Маманова – әйелі, 39 жаста, 2) Қадияша – 16 жастағы қызы, 3) Шығыс – 11 жасар ұлы, 4) Ахмет-Қалым – 13 жасар ұлы, 5) Жарқынай – 8 жасар қызы, 6) Нарсұлу - 1 жасар қызы, 7) Сейітбаталов Сейдебек – інісі, 16 жаста, 8) Сара Маманова – Сейітбектің әйелі, 23 жаста, 9) Рахима – Сейітбектің әпкесі, 19 жаста, 10) Бөлек Маманов – Сейітбектің інісі, 5 жаста, 11) Бөкейхан 1 жасар Сейітбектің ұлы.

Одан барлығы ірі қара малға ауыстырылғаны бойынша 170 3/5 бас мал тәркіленді. Саман үйі 1, киіз үйі 1, күміс ер-тоқым 2, көшем 2, сиыр 2, жайылым жер 1/2 гектар» [31, 12 п.], -деп келтірілген Алматы округы бойынша байларды тәркілеу және көшіру жөніндегі комиссиясының мәліметінде.

Алматы округы бойынша ОГПУ-дің бірінші санаттағы қоғамға қауіпті элементті есепке алу ісінің Маманов Есенқұл Сейітбаталұлына қатысты «меморандумда»: «Маманов Есенқұл, қазақ, бұрынғы Жетісу губерниясы, Талдықорған уезі, Бүйен-Куяндин болысының № 5 ауылының (қазіргі Биен-Ақсу ауданы) тумасы, жасы 50-де, 1 гектар егістік жері, 515 бас ірі қара, 1500 ұсақ (ірі 815 бас болып аударылған) тізімдер бойынша 178 бас ірі, 976 бас (ірі болып аударылғанда 377 бас) бар. Ірі 23 бас, ал кіші 130 бас (үлкен 49 бас болып аударылған) басқа, барлығы 426 бас бар. 1928 жылы 2690 рубль мөлшерінде қосымша жеке салық салынды. Отбасы 17 адамнан тұрады. Экономикалық жағынан мықты және артықшылықты «Қыдырәлі» руынан шыққан, бұрынғы би, материалдық жағынан Алаш-Ордаға көмек көрсеткен, Қытайға екі рет қоныс аударған, мал ұрлағаны үшін жауапқа тартылған, реакциялық ниетте болған», - делінген болатын [32, 1-3 пп.]. Осылайша жазықсыз жауапқа тартылған Есенқұл балашағасы мен мал-мүлкі тоз-тоз болып Оралға жер аударылды.

Сонымен Есенқұлға қатысты мәселенің сауалнамалық хаттамасынан үзінді келтірер болсақ: 1928 жылдың 1 қазаны. Мен, Алматы округы бөлімі ОГПУ уәкілетті қызметкері Иванов осы күні күдікті ретінде азамат Мамановтан жауап алдым, оған жалған айғақ бергені үшін жауапкершілік туралы ескертіліп, түсіндірді. «Маманов Есенқұл, қазақ, 48 жаста, үйленген, 2 әйелі бар, ірі мал өсіруші және

саудагер отбасынан шыққан, Бүйен-Ақсу ауданы, №10 ауылда тұрады, мал шаруашылығымен айналысады, 800 қой, 120 жылқы, 30 сиыр, 19 түйе, қыстау, 1 ағаш үй, 4 бөлмелі, темірмен қоршалған, асхана, қора, монша және басқа да шаруашылық құрылыстары, 5 жұмысшы, шөп шабуға 4 гектар шабындық, жайылым 1 ½ ені 4 гектар, бақша 3 гектар (терек пен қарағаш), бұрын 10 000-нан 15 000-ға дейін қой, 500-ге дейін жылқы, 200-ге дейін сиыр, 20 жұмысшы ұстаған. Құны 10 000 рубль болатын екі ағаш үйі болды, сонымен қатар Есенқұл Маманов 11 000 рубль тұратын мектеп салды», - делінген [33, 4-5 ш.]. Осы жерден нақты айта кетейік, мәселен 1899 жылы Жетісу губерниясында қазақ балалары үшін тұңғыш мектепті Маманның ұлы Тұрысбек ашқан болатын, міне осы «Мамания» мектебін одан әрі дөңгелетіп алып кеткен Маман қажының кенже баласы Есенқұл еді.

Ары қарай архив құжатында: «11 гильдиядан тұратын сауда-өндірістік кәсіпкерлікпен айналысқан, сонымен қатар мал сатумен де айналысқан, 1 дүкені бар, банктен 20 000 сомға несие ашылған, сауатты, молдадан 3 жыл білім алған», - деп келтірілген [34, 6 п.]. Осы жерде айтарымыз Қарағашта салынған алғашқы мектеп үш сыныптық болып, оқу ескіше басталған болатын, дегенмен көп ұзамай мұның өзі жаңа үдеріске бағытталып, жәдит жүйесіне ауыстырылған еді. Алайда мұндай төте жазу жүйесі бойынша білім алған қазақ зиялыларының бәрі еуропалықтар үшін «надандықпен» ғана шектелгені белгілі.

«Мен партияда болған емеспін және жоқпын, әскерде қызмет еткен жоқпын, 1916 жылы соғыс пайдасына алымдардың барлық түрлерінің қатаңдығына қарсы үгіт жүргізгенім үшін сотты болдым» - десе дегендей-ақ болар, өйткені қазақтың бетке ұстарлары жәй ғана наразылықпен ғана емес ұлт-азаттық көтеріліспен қарсы шыққаны белгілі ғой. Ал тергеуші Ивановтың «Бірақ бұл уезд бастығы Лебедевке 2000 рубль, оның көмекшісі Маранинге 500 рубль пара беріп құтылған. Кеңес өкіметі кезінде ол ұрлық жасағаны үшін екі рет сотты болған, бірақ ақталып шыққан», - деп отырғаны жалған ақпарат болуы әбден мүмкін [35, 7-п.].

«Әкем Маман ауқатты, Меккеге қажылыққа барған, мал саудасымен айналысқан, беделді кісі болған, 4 әйел алған, бірінші әйелінен – Ырысбек, Тұрысбек, Бейісбек, Сейітбатал, екінші әйелінен – Оңғарбек, 3 әйелінен – Құрттыбек, Құрбанбек, 4 әйелінен – мен Есенқұл. Тұңғыш ұлдары ретінде Тұрысбек пен Сейітбатал беделді болды. Әкемнен ағайындылардың барлығы жеке-жеке өз алдарына үйлі болып кетті, ал мен кенже ұлы ретінде әкем қайтыс болғанға дейін бірге тұрдым, ол қайтыс болғаннан кейін оның барлық мүлкі менің пайдалануыма қалды, әкемнен қанша қалды, дәл есімде жоқ. бірақ бәрібір ескеретін жайт, көп мал мен 30 000 сомға дейін қолма-қол ақша бар, әкем қайтыс болғаннан кейін (мен 20 жаста едім) мен саудамен айналыстым, революцияға дейін сауда жасадым, бай өмір сүрдім, 1907 жылы Меккеге қажылыққа барып келдім, 3000 сом, мешіттер мен мектептер салуға жұмсадым, сонымен қатар өз қаражаты есебімнен кедей отбасыларының балалары: Ермектасов Мейірман мен Сүлеев Біләл және т.б. білім алуына жәрдемдестім», - деп көрсетілген [36, 8 п.]. Мәселен бұл туралы «Мамания» мектебінің түлектері: Ыбырайым Маманов, Біләл Сүлеев, Әбубәкір Жайшыбеков, Ілияс Жансүгіров, Ермектасов Мейірман, Бейсенбай Кедесов, Әйсейіт Бағрамов сияқты тұлғалар да болғаны мәлім.

Осылайша кеңестердің тәркілеу науқаны бүкіл қазақ халқының басына түскен ауыртпалық болды. Бұл тәркілеу кейінгі ашаршылықтың бастамасы болатын. Біз мақаламызда бір әулеттің басына түскен қасіретін қарастырсақ та, бұл бүкіл Алматы округы үшін үлкен зардаптың бір бөлігі еді. Маманов Қожатмет, Сейтахмет, Есенқұлда отбасымен Оралға жер аударылды, алайда қазіргі таңда олардың сол кездегі халыққа жасаған жақсылықтары айтыла бастады.

Қорытынды. Жалпы қорыта айтқанда, архив материалдары мен кейінгі жылдары жарық көрген ғылыми зерттеулерді пайдалана отырып, Алматы округы бойынша бай және жартылай феодалдарды тәркілеу науқанының қалай жүргізілгенін талдауға мүмкіндік туып отыр. Өздеріңіз білетіндей, ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың негізгі механизмі мен құрамдас бөлігі – ХХ ғасырдың 20-30 жж. бай және жартылай феодалдарды кәмпескелеу, яғни иеліктерінен айыру болды. Олардың кейбіреулері тұтқындалып, ОГПУ лагерлеріне еңбекпен түзеу жұмыстарына жіберілсе, ал кейбіреулері еліміздің шалғай аудандарына немесе жақын орналасқан елді мекендерге жер аударылды. Осылайша, қазақ байларын кәмпескелеу тарихына қатысты мәселелерді заманауи ғылым тұрғысынан түсіндіру, оларды қайта бағалау талаптары басты ұстанымның бірі болып табылады. Дегенмен мұнда, тоталитаризм жылдарындағы зорлық-зомбылыққа төтеп беріп, өмірдің ауыртпалығымен күресе жүріп, қазіргі таңда тарихқа айналған байлардың тағдырының бір қырын ғана қарастырылып отырмыз. Қызылдардың қылмысты саясатына мойымай, сондай ауыр кезеңде өзінің адами болмысын сақтап қалған ұлтымыздың бетке ұстарлары болашақ ұрпаққа үлгі болары анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ПА (Қазақстан Республикасы Президенттік архиві). – №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 1-15 парақ: «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне: ҚазКСР бойынша бай мен жартылай феодалдардың мүліктерін тәркілеу туралы есебі».
2. ЖОМА (Жамбыл облысы мемлекеттік архиві). – 778 қор: 1 тізбе, 99 іс: «Бай қожалықтарын тәркілеу туралы есептер, баяндамалық жазбалар мен мәліметтер» («Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша «Қайта оралған тарих» құжаттар топтамасы).
3. АОМА (Алматы облысының мемлекеттік архиві коммуналдық мемлекеттік мекемесі). –591 қор, 1 тізбе, 61, 63, 64 іс. «Округтік атқару комитеті президиумы жанындағы бай шаруашылықтарын тәркілеу жөніндегі Алматы округтік комиссиясының шешімдері».
4. «Қызыл Ту» газеті // «Сентебірдің 20-нан – ірі байларды кәмпескелеуге кірісіледі». – №93(670). Бейсенбі 20 сентебір (мизам) 1928 жыл.
5. «Тіліші» газеті // «Мына байлардың мал, мүлкі кәмпескеленді». – №56 (383). 26 қыркүйек 1928 жыл.
6. Международное историко-просветительское, благотворительное и правозащитное общество «Мемориал» <https://www.memo.ru>.
7. Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане: причины, масштабы и итоги (1930-1933 гг.): хрестоматия. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 203 с.
8. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.
9. Трагедия казахского аула (1928-1934 гг.). – Т 1. Сборник документов / Сост. А.С.Зулкашева., Г.Т.Исахан., Г.М.Каратаева. – Алматы: Раритет, 2013. – 744 с.
10. Жакишева С.А. Элиминация байских хозяйств в Казахстане на рубеже 20-30-х гг. XX в.: новые подходы, методы и технологии. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 222 с.
11. Cameron S.I. The hungry steppe: famine, violent, and the making of Soviet Kazakhstan. New York: Cornell University Press, 2018. – 292.
12. Киндлер Р. Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Перевод с нем. Л.Ю.Пантиной. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.
13. Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов в СССР. – М.: Собрание, 2009. – 288 с.
14. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 4 п.
15. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 6-7 п.
16. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 8 п.
17. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 9 п.
18. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 10 п.
19. ҚР ПА. №141 қор, 1 тізбе, 2874 іс, 10-11 пп.
20. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. В 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – М.: РОСПЭН, 2001. – 927 с.
21. Озерова О.А. Роль партийных и Советских организации в раскулачивании и репрессиях тюркских народов в Западной Сибири (1928-1932 гг) // Омский научный вестник. - №4 (111) 2012. – С. 28-32.
22. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 1 п.
23. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 3-4 пп.
24. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 5-6 пп.
25. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 7 п.
26. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 8 п.
27. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 9 п.
28. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 10 п.
29. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 11 п.
30. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 64 іс, 12 п.
31. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 1-3 пп.
32. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 4 п.
33. 26. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 5 п.
34. 26. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 6 п.
35. 26. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 7 п.
36. 26. АОМА. 591 қор, 1 тізбе, 61 іс, 8 п.

References:

1. QR PA (Qazaqstan Respy'blıkasy Prezidenttik arhivi). – №141 qor, 1 tizbe, 2874 is: «Bükilreseilik Ortalyq Atqarý Komitetine: QazKSR boıynsha bai men jartylai feodaldardyń mülıkterin tárkıley týraly esebi».
2. JOMA (Jambyl oblysy memlekettik arhivi). – 778 qor: 1 tizbe, 99 is: «Bai qojalyqtaryn tárkıley týraly esepter, baiandamalyq jazbalar men málimetter» («Mádeni mura» baǵdarlamasy boıynsha «Qaita oralǵan tarıh» qujattar toptamasy).
3. AOMA (Almaty oblysynyń memlekettik arhivi komýnaldyq memlekettik mekemesi). – 591 qor, 1 tizbe. «Okrýgtik atqarý komiteti prezidıymy janyndaǵy bai sharyashylyqtaryn tárkıley jónindegi Almaty okrýgtik komıssıasynyń sheshimderi».
4. «Qyzyl Tý» gazeti // «Sentebirdiń 20-nan – iri baulardy kánpeskeleyge kirisiledi». – №93(670). Beisenbi 20 sentebir (mızam) 1928 jyl. [In Kazakh]
5. «Tilshi» gazeti // «Myna baulardyń mal, mülki kánpeskelendi». – №56 (383). 26 qyrkıuek 1928 jyl. [In Kazakh]
6. Mejdýnarodnoe istoriko-prosvetitel'skoe, blagotvoritel'noe i provozashitnoe obshestvo «Memorial» <https://www.memo.ru>. [International historical, educational, charitable and human rights society «Memorial»][In Russian]
7. Omarbekov T. Golodomor v Kazahstane: prichiny, masshtaby i itogi (1930-1933 gg.): hrestomatia [Omarbekov T. Holodomor in Kazakhstan: Causes, Scales and Results (1930-1933): Reader. - Almaty: Kazakh University, 2011. - 203 p.] [In Russian]
8. Koıgeldiev M.K. Stalinizm i repressu v kazahstane 1920-1940-h godov [Koıgeldiev M.K. Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920s-1940s. - Almaty: 2009. - 448 p.] [In Russian]
9. Tragedia kazahskogo ayla (1928-1934 gg.) [The tragedy of the Kazakh village (1928-1934). - T 1. Collection of documents / Comp. A.S.Zulkasheva., G.T.Isakhan., G.M.Karataeva. - Almaty: Raritet, 2013. - 744 p.] [In Russian]
10. Jakisheva S.A. Eliminasiya bauskıh hozáıstv v Kazahstane na rýbeje 20-30-h gg. XX v.: novye podhody, metody i tehnologu [Zhakisheva S.A. Elimination of bay farms in Kazakhstan at the turn of the 20-30s. XX century: new approaches, methods and technologies. - Almaty: Kazakh University, 2021. - 222 p.] [In Russian]
11. Cameron S.I. The hungry steppe: famine, violent, and the making of Soviet Kazakhstan. New York: Cornell University Press, 2018. – 292. [In English]
12. Kindler R. Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazahstane [Kindler R. Stalin's nomads: power and hunger in Kazakhstan / Translated from German. L.Yu. Pantina. - M.: Political Encyclopedia, 2017. - 382 p.] [In Russian]
13. Ivnski N.A. Golod 1932-1933 godov v SSSR [Ivnskiy N.A. Famine of 1932-1933 in the USSR. - M.: Collection, 2009. - 288 p.] [In Russian]
14. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 4 p.
15. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 6-7 pp.
16. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 8 p.
17. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 9 p.
18. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 10 p.
19. QR PA. №141 qor, 1 tizbe, 2874 is, 11 p.
20. Tragedia sovetskoi derevni. Kollektivizatsiya i raskýlachivanie. 1927-1939 [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. In 5 vols. T. 2. November 1929 - December 1930. - M.: ROSPEN, 2001. - 927 p.] [In Russian]
21. Ozerova O.A. Rol partınyh i Sovetskıh organizası v raskýlachivanı i repressıah túrkskih narodov v Zapadnoi Sibırı (1928-1932 gg) [Ozerova O.A. The role of party and Soviet organizations in the dispossession and repression of the Turkic peoples in Western Siberia (1928-1932) // Omsk Scientific Bulletin. - No. 4 (111) 2012. - S. 28-32.] [In Russian]
22. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 61 is, 1 p.
23. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 3-4 pp.
24. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 5-6 pp.
25. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 7 p.
26. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 8 p.
27. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 9.
28. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 10 p.
29. AOMA. 591 qor, 1 tizbe, 64 is, 11 p.

30. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 12 п.
31. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 1-3 п.
32. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 4 п.
33. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 5 п.
34. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 6 п.
35. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 7 п.
36. АОМА. 591 қор, 1 тизбе, 61 ис, 8 п.

УДК 327
МРНТИ 11.25.91

10.51889/3957.2022.72.44.030

Т.С. Özer *¹

¹*Master's Student of the Department of Public Administration and International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.
E-mail: aidarbek.amirbek@gmail.com*

INTEGRATION PROCESS AND EURASIANISM IN KAZAKHSTAN FOREIGN POLICY

Abstract

The Republic of Kazakhstan, which gained its independence with the collapse of the bipolar world order, faced many economic and national security problems. Since the first day of its independence, it has tried to solve these problems with integration movements. On the one hand, Kazakhstan pioneered the establishment of some organizations in order to implement its own foreign policy objectives in the region, on the other hand, it actively participated in the organizations established based on keeping Russia and China on an equal footing. Thus, the balanced multi-dimensional foreign policy of Kazakhstan in order to survive as an independent state was also reflected in the regional integration movements. In the research, the integration process in Kazakhstan's foreign policy will be examined and some important problems in the context of national security will be discussed.

Keywords: Foreign Policy, Integration, Eurasianism, Actor, Diplomacy, National Security, Eurasian Economic Union.

Т.С. Өзер *¹

¹*Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Мемлекеттік басқару және халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты.
E-mail: aidarbek.amirbek@gmail.com*

ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ АҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕУРАЗИЯДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Биполярлық әлемдік тәртіптің ыдырауымен тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасы экономика мен ұлттық қауіпсіздік саласында көптеген мәселелерге тап болды. Тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап интеграциялық қозғалыстардың көмегімен бұл мәселелерді шешуге тырысты. Бір жағынан, Қазақстан аймақта өзінің сыртқы саяси міндеттерін жүзеге асыру үшін бірқатар ұйымдарды құрудың бастамашысы болса, екінші жағынан, Ресей мен Қытай арасындағы күштер тепе-теңдігін сақтау негізінде құрылған ұйымдарға белсенді түрде қатысты. Осылайша, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде күшеюге бағытталған теңгерімді көпқырлы сыртқы саясаты аймақтық интеграциялық қозғалыстарда көрініс тапты. Мақалада Қазақстанның сыртқы саясатындағы интеграциялық үдерістерді зерттеп, ұлттық қауіпсіздік контекстіндегі кейбір маңызды мәселелер зерттелді.

Түйін сөздер: Сыртқы саясат, интеграция, Еуразияшылдық, актор, дипломатия, ұлттық қауіпсіздік, Еуразиялық экономикалық одақ.

Т.Ч. Озер *¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Магистрант кафедры Государственного управление и международные отношения.
E-mail: aidarbek.amirbek@gmail.com

ЕВРАЗИЙСТВО И РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ В ЕВРАЗИИ

Аннотация

Республика Казахстан, получившая независимость с распадом биполярного миропорядка, столкнулась с множеством проблем в области экономики и национальной безопасности. С первого дня своей независимости она пыталась решить эти проблемы с помощью интеграционных движений. С одной стороны, Казахстан был инициатором создания ряда организаций для реализации собственных внешнеполитических задач в регионе, с другой – активно участвовал в организациях, созданных на основе сохранения баланса сил России и Китая. Таким образом, взвешенная многоплановая внешняя политика Казахстана с целью выживания в качестве независимого государства нашла свое отражение и в региональных интеграционных движениях. В исследовании будут рассмотрены интеграционные процессы во внешней политике Казахстана и обсуждены некоторые важные проблемы в контексте национальной безопасности.

Ключевые слова: Внешняя политика, интеграция, Евразийство, актор, дипломатия, национальная безопасность, Евразийский экономический союз.

Introduction. Today, every state has to live by developing friendly relations with other states. The establishment of such relations has become the most important principle of international politics. Because XXI. In this century, states are more interdependent and more interlocked than in past centuries. Therefore, any turmoil that may occur in a state will inevitably affect other neighboring states. Being aware of this, the world states are trying to resolve conflicts or regional problems among themselves by coming together with integration movements within the framework of international cooperation. For this reason, we witness that they apply to regional cooperation and integration movements in all areas of the world.

On the other hand, no matter how diverse the direction and purpose of international cooperation based on integration movements, it cannot be ignored that states' political goals and interests are at the center of all integration movements. In this context, when we look at the practice, states try to provide their national security and interests, which they cannot provide alone, by combining with other states that share the same purpose and interest. In other words, integration movements have become an integral part of international politics.

When we look at the integration process in terms of Kazakhstan's foreign policy, we see that it plays an important role in both achieving economic goals and solving security problems. As a matter of fact, since the first day of independence, Kazakhstan has formed its foreign policy according to the strategy of "stability first and then politics" and has paid attention to participate in security-based integration movements in order to protect its stability and economic development from all kinds of threats from the external environment.

In addition, after the collapse of the Soviet Union, a political vacuum has emerged in the region and as a natural consequence of this, many factors that threaten regional stability and security have emerged. These are, respectively, water consumption and using regional rivers, supplying electricity needs, restructuring transportation and communication links, using regional states as transit, solving border problems of neighboring states, differences in the level of economic development of regional states, customs issues, difficulty in visa and border crossing permission. These are the undeveloped transportation infrastructure, the poor living of the people due to the weakness of the economy of some regional states, the spread of drugs, terrorism and fundamentalist movements, the collapse of agricultural production and industry, the continual brain drain in the region and many ecological issues. All these problems were problems that needed to be solved by cooperation and integration of Kazakhstan and neighboring countries. As a matter of fact, we can say that all of the organizations established with the initiative of Kazakhstan were established for either economic or security purposes and were dedicated to solving the problems we listed above.

Kazakhstan, which has attracted the attention of the great powers with its rich oil and natural gas deposits since the day it gained its independence, has experienced some security concerns, first of all, in order to strengthen its new independence. First of all, the fact that there is still a substantial Russian population in the country and the idea of keeping the former Soviet area under its control as a requirement of Russia's "near environment policy"

after 1993 were the factors that hindered the development of Kazakhstan as an independent state. On the other hand, the fact that China, which is trying to get stronger day by day, has plans to influence the region has left Kazakhstan in a difficult situation to a certain extent. In addition to all these, with the collapse of the USSR, the USA's participation as an active player in the region, which aspired to establish a Washington-centered unipolar world order, caused more competition in the Eurasian region, of which Kazakhstan is also a part. However, despite the homogeneous turmoil in the region, Kazakhstan is able to overcome the problems of ensuring the security of the country. With a balanced foreign policy and integration initiatives aimed at regional stability, it has been able to strengthen and maintain its independence. Its multi-faceted foreign policy did not originate from the personal wish of the Founding President Nursultan Nazarbayev, but from the geographical location of the country and the geopolitical reality. As a matter of fact, the President of Kazakhstan Kasomjomart Tokayev described the situation of Kazakhstan choosing a path other than a balanced and multi-faceted foreign policy as being stuck in a single country or region as a serious blow to the national interest, and such a thing is unacceptable. declared that [1]. In this context, while developing friendly and balanced relations with the countries around it and the leading political and economic powers of the world has gained importance, the main aim has been to ensure national security, which we associate with the existence of a nation.

In this framework, Kazakhstan, which has acted with the concern of protecting its national security since the day it declared its independence, first of all, under the roof of the CIS, the first regional organization established in the former Soviet field, and later on, with the Collective Security Treaty Organization, the military organization of the CIS. While guaranteeing the support of the member states of the organization in case of an attack, it also made its membership accepted by many existing international organizations. Here, it should be underlined that it is remarkable that the idea of Eurasianism, which we see as directly related to the efforts for the activation and functionalization of the CIS, was brought to the agenda again by the Founding President Nursultan Nazarbaev in the foreign political platform and kept on the agenda.

1. Geopolitical Position of Central Asia and National Security of Kazakhstan. There is no doubt that one of the most important elements taken into account in defining a state's situation with respect to foreign policy is its geographic location or geopolitical structure. Geography is one of the unchanging and continuous elements that affect the external behavior of the state. Although modern technology has changed the political and economic importance of geographical features to some extent, the limitations imposed by geopolitical reasons on foreign policy continue to exist to a large extent [2].

We can explain geopolitics as the word meaning of geography's orientation to politics and the development it has undergone until today, taking into account the elements and boundaries adopted as a result of these developments: By examining world geography with its geographical structure and universal values, it is possible to act in power and political level throughout the world, region and country. style research. Geopolitics is a science that evaluates the power of a nation, international community or a region for the purpose of determining foreign policy, examines and evaluates the power center of the world, which was under its influence, and the powers in the region [3].

The change in the international conjuncture that emerged with the end of the cold war, in other words, the disappearance of the cold war balance based on the bipolar structure, has led to the emergence of large geopolitical and geoeconomic gaps spread over the north-south transition and connection roads of the Rimland belt in the East-West direction. . In the words of Zbigniew Brzezinski, a chess game has begun to be played in which the global priority struggle over Eurasia will continue, and the geo-politics of which importance increased with the end of the Cold War, and states such as China, Russia and Iran, which acted on the anti-US hegemony in the region, came to the fore as the main actors of this game. and the Central Asian states formed the stage of this game [4].

Apart from the economic interest that determines the new geopolitical role of Central Asia, there are energy and fuel resources, above all Kazakhstan oil and Turkmenistan natural gas. The construction of pipelines in the south and east directions from the oil and gas transporting regions of Central Asia will inevitably lead to serious geoeconomic and geostrategic consequences. The geopolitical position of Central Asia as a bridge connecting the East to the West will not only attract the attention of foreign countries, but will also bring along security issues and problems of the Central Asian states.

Security and peace conditions in Central Asia consist of four separate geopolitical stages: a) National; b) Regional, stability and political developments of all states within the borders of the region; c) The peaceful relations of the subregion, Central Asian states with neighboring countries; d) A multipolar world formed in line with the latest developments in global science and technology [4].

How Kazakhstan's national security was shaped as it became a new geopolitical area based on the competition of powerful states in the Central Asian region. In this context, it is important to investigate Kazakhstan's national security problems and how these problems are reflected in domestic politics. Even if it is not expressed openly, the problem of the Russian minority, the issue that China will need a geography to accommodate its large population in the long run, and the US policy in Central Asia, in a more general framework, is aimed at gaining control over resources of strategic value among the great powers in the region. policies are at the forefront of the concerns about the territorial integrity and national security of Kazakhstan.

It is stated in the National Security Law of 1999 that national security is one of the main conditions for the development of Kazakhstan as an independent state [5]. In the said law, what national security means and what kind of elements it contains are discussed. According to the law, the national security of the Republic of Kazakhstan means the state of protection of the national interests of the country from real and potential threats. The national interests of the Republic of Kazakhstan are “the harmonization of the political, economic-economic, social and other needs of the Republic of Kazakhstan; ensuring the protection of the constitutional rights of citizens, the values of the Kazakh society, the fundamental institutions of the state depends on their realization”. The elements constituting national interests are included in the 3rd article of the said law, accompanied by 10 separate titles. These elements mean a great deal in terms of national security and the existence of the state, both within themselves and in relation to each other, because the said interests include the interests related to the basic elements that make up the state. In addition to the use of force and attacks against Kazakhstan, it is ignored that there may be activities aimed at changing the constitutional order, the unitary structure of the country, the territorial integrity of the country and the principle of inviolability of borders, and as a matter of fact, these issues are included in the fifth article of the National Security Law as factors that threaten national security. they receive. In this framework, since the main/final goal is the security of the state, the power factor comes into play as an important tool in ensuring the security of the state. First of all, the Kazakhstan administration has set the goal of attracting significant foreign investment to the country and bringing the country to an economic level by insisting on the open market economy in line with the need to increase its economic power, which is an important and inseparable element of the national power. The development of economic opportunities has gained importance not only to increase the welfare of its people, but also to increase the capacity of the state and to ensure national security.

On the other hand, the issue of when military force can be used to protect national interests is discussed in the Military Doctrine adopted in 2000, thus, it is revealed with the Military Doctrine that in case of threatening national interests and attacking the country, military force can be used and all national resources can be mobilized. In the Kazakh Military Doctrine of 2000, military conflicts are defined in three ways. Accordingly, low-intensity conflicts may be aimed at creating political instability within the country, fueling ethnic and religious conflicts, forcing the state to make political concessions, and spreading separatist ideas. Medium-intensity conflicts against Kazakhstan, on the other hand, are aimed at the country's defense and economic potential; occupying or controlling a particular part of the land; conflicts aimed at forcing the state to make significant political, economic and other concessions. Medium-intensity conflicts are military conflicts between states that do not have strong economic and military potential. High-intensity conflicts, on the other hand, have deep-rooted military-political purposes and are military-economically strong interstate conflicts.

2. Eurasianism and Founding President Nursultan Nazarbayev's Idea of Eurasianism. XX. to the world of thought of the Eurasian approach. It is possible to say that it entered the beginning of the century. The biggest reason for the emergence of Eurasian thought is the debate on the Russian Empire whether the Empire is Western or Eastern. Eurasianism is a way of thinking that emerged with analyzes focusing on Eurasian geography as a result of dealing with various branches of science and bringing the studies in these disciplines to an interdisciplinary structure.

While making these analyzes, the differences between Western Europe and the Russian Empire were presented in a comparative way. Studies carried out to bring Eurasian thought to a scientific and intellectual structure XX. Although it emerged at the beginning of the century, it was not discussed much because it was seen as contrary to official policy during the USSR period. Eurasian thought, which came to the fore as a cultural, economic and political approach in the former USSR geography after the collapse of the USSR, transforms into a geoeconomic and geopolitical approach within the global, political and economic structure, in other words, within the international relations system, and especially in the Russian Federation, Belarus. It is effective as a way of thinking and social identity in determining foreign policy in Kazakhstan and Kyrgyzstan.

Academicians and writers who turned Eurasianism into a theory within a theoretical structure are intellectuals who had to continue their studies outside of this country because of their conflict with the communist

regime after the establishment of the USSR. Therefore, Eurasianism is an ideological, social and political movement created by intellectual Russian immigrants who fled the country as a result of the 1917 socialist revolution. We can see Nikolay Trubetskoy (1890-1938), Peter Savitski (1895-1968), Georgyi Vernadski (1887-1973) as the founders of Classical Eurasianism theory. Trubetskoi, Savitski and Vernadski stated that the Russian Empire is a special geographical and cultural area in the world and this is called Eurasia. While making this evaluation, the difference between the West and the Russian Empire, in other words Eurasia, was constantly emphasized. While expressing this difference, the difference of cultural structure, understanding of nation and state organization from the West was highlighted.

While the general trend in the Soviet period was against Eurasianism (in fact, there are also views that argue that the USSR was a full Eurasian empire), one of the Soviet thinkers, Lev Gumilyov, of Tatar origin, also made important contributions to the thought of Eurasianism. Gumilyov argued that Turkish and Mongolian peoples are closer friends of Russia than the British and French in Eurasia, which is composed of Slavic, Turkish and Mongolian peoples, which he defines as "super ethnos". Gumilev opposes Eurocentrism and claims that every European dreams of making their own culture universal by eliminating other cultures. Gumilyov stated that Russia should prefer the Eurasian Union instead of an alliance with the West, and emphasized that the said union is traditionally opposed to Catholic Europe, the Muslim South and China. Gumilyov's views, which he put forward in his works in the 1950s and 60s, had a great repercussion in the new Russia in the 1990s and formed one of the intellectual resources of the New Eurasianism, one of the new Russian geopolitical approaches.

Eurasian thought emerged in the former Soviet Republics after the collapse of the Soviet Union, not only as a cultural and intellectual action, but also as a political phenomenon and a foreign policy perspective that analyzes the international relations system. It is seen that Russia is at the center of neo-Eurasian thought. While Neo-Eurasians, like Classical Eurasians, act from cultural and geographical integrity, they try to place Eurasian thought as a geostrategic and geopolitical element in Russian foreign policy and international relations system as a fact and theoretical structure. Neo-Eurasian thought seems to be a theoretical and political phenomenon in Russia and some other CIS countries.

One of the most important representatives of the new Eurasian thought in Russia is Aleksandr Dugin, the President of the "International Eurasian Movement" whose center is in Moscow. While Dugin had a theoretical impact on the intellectual and political life of Russia, the person who tried to put this into practice the most was Yevgeni Primakov, who was once the Prime Minister of the Russian Federation and the Minister of Foreign Affairs. Intellectuals such as Oljas Süлейменов in Kazakhstan and Cengiz Aytmatov in Kyrgyzstan made efforts to establish the Eurasian mentality in the geography of Central Asia and brought it to the political platform.

Neo-Eurasians define themselves as a social, philosophical, scientific, geopolitical and cultural movement that was born at the end of the 1980s and today finds support in Russian geopolitics, the state structure, political parties and military institutions. For neo-Eurasians, the geopolitical and geoeconomic gap in the international relations system after the USSR is controlled by Atlantic and Western European liberalism. While it is revealed that the means of the political and cultural hegemony of the USA all over the world are technological and economic, and that this poses a great threat to both the international relations system in general and the Eurasian geography, it is emphasized that Eurasian thought should be put into practice.

Neo-Eurasianism, adhering to the Eurasian tradition and accepting that Russia has a unique identity and geopolitical position, takes a stand against US hegemony. Neo-Eurasians argue that the international system should be structured in a multipolar model, and they also emphasize that the "near environment" is of primary importance among the areas that Russia should prioritize.

The most rooted version of the neo-Eurasian movement was developed on the axis of the philosopher Aleksandr Dugin's work. Dugin said, "To achieve an EU-like strategic integration in the CIS axis, to develop this integration in the axis of *Moscow - Tehran - New Delhi - Beijing*, to realize Russia's exit to the warm seas within the framework of peace and friendship relations, to give priority to relations with European countries on the Western axis, and with Japan in the Pacific. points as active cooperation. While neo-Eurasianism takes the main concepts of classical Eurasianism as its theoretical basis, the criticisms against the Roman-Germanic civilization in the classics turned to hostility towards the USA, and this hostility formed the essence of Dugin's thoughts. While the word Roman-Germanic is not included in Neo-Eurasianism, concepts such as Atlantean culture and Anglo-Saxon world are frequently used.

"International Eurasian Movement", at the center of the area defined as Eurasia, today's Commonwealth of Independent States (CIS) It has geography. After the collapse of the Soviet Union, there was a strategic vacuum and social, economic and political thought structures parallel to Western European and Atlanticist thought centers were influential in this area [6].

Dugin states that the main reason for the problems experienced in today's Eurasian geography is these parallel mindsets. claims to be rooted in cohesion ideologies. Neo-Eurasians, like classical Eurasians, suggest that they do not have the same social and political background as the West, and suggest integration around Eurasian identity. While such an integration idea is being put forward, an effort is made to create a common Eurasian nation with a sense of “we”, by emphasizing the special conditions of Eurasia, based on the common aspects among the peoples of Eurasia. However, at the same time, the "Atlantic and the West" are marginalized because the social, political and economic problems experienced today are actually caused by the adoption of Western ideas. At this point, we can conclude that those who adopt Eurasianism are trying to build the "Eurasian Nation" not only from an internal phenomenon, but also through the "other".

The continuous disruption of an integration process within the framework of the CIS has led Russia to lead the establishment of different and narrower regional organizations to establish the Eurasian Union. This project, carried out under the leadership of Russia, finds a practical place in the international relations system with the "Eurasian Economic Community" (AvET) and in the military dimension with the "Collective Security Treaty Organization" (CSTO). It would not be correct to perceive Eurasianism as a right-wing or left-wing mindset. We can define Eurasianism as a dialogue and cooperation of Orthodox Christianity, Islam and Shamanic culture in the greater Eurasian geography, which also emphasizes spiritual values. For the formation of an economic and political union in the depth of Eurasia, an integrated structure can be formed by combining the leftist thought with the values of the Eurasian society. At this point, Continental Europe, Turkey, Iran, China and Latin America are seen as important Rimland areas for the global appreciation of Eurasianism.

Conclusion. The time when the elements of the Eurasian approach peaked in official politics was between January 1996 and May 1999, when Yevgeni Primakov was first the Foreign Affairs and then the Prime Minister. The Primakov Doctrine, which dominated foreign policy in this period, was essentially based on the preventive role of Russia against the unipolar international order under the control of only one power. In Primakov's various speeches, interviews, articles and press conferences, he classified the post-Cold War era world as the USA, Russia (together with the CIS countries), the European Union, China, Japan, ASEAN and Latin America. Despite its de facto dominant role in Primakov's worldview, the United States is not considered the sole superpower. In Primakov's multipolar system model, there is an effort to dilute the international power of the USA. The model envisages forming a counterpole by taking Iran as a partner to the Russian-Chinese strategic cooperation. Primakov argued that this cooperation could challenge the USA in the Gulf and in the Taiwan Strait. Primakov, who wanted Central Asia and the Caucasus to remain under the influence of Russia, supported the integration of the CIS countries with Russia, the alliance with Belarus, and advocated Russia's use of force in the former Soviet space.

It is seen that the Eurasian approach was a serious focus in the foreign policy of the Vladimir Putin administration from 1999 to September 11, 2001. However, it has been observed that the Putin administration, which entered the process of cooperation with the USA in certain areas after 9/11, pushed this rhetoric into the background or at least paid attention not to use it frequently. However, it is seen that neo-Eurasian intellectuals in Russia frequently include elements such as a unipolar world and opposition to US hegemony.

On the other hand It can be said that in the post-Soviet countries, the most official interest in the concept of Eurasia and the idea of integration in this geography is seen in Kazakhstan. This is understandable given the country's geographic location (almost the center of Eurasia) and population structure. On the other hand, it can be thought that the interdependence with Russia in terms of economy and raw materials, as well as transportation and communication lines, prompted the other rulers of the country, especially the Founding President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, to pursue close integration policies with the northern neighbor. Of course, among the motives here are the inherited socio-cultural affinity and contacts between the country's elites .plays an important role.

However, although it is declared that the Founding President Nursultan Nazarbayev knows the thoughts of classical Eurasians such as P.Savitski, G.Vernad-ski and L.Gumilev well, it can be perceived that the Eurasianism ideas he put forward include practical purposes rather than being inspired by the theoretical background of the Eurasianism movement; This can be seen from the statements made and statements made during the aforementioned period. The founding President-President Nursultan Nazarbayev's persistence in expressing his thoughts with his Elbaşı qualification makes him different from other Neo-Eurasian thinkers. Perhaps for this reason, A.Dugin, one of the influential names of Neo-Eurasianism, even though he described Nazarbayev's project as pragmatic economic “Eurasianism” before [7], he did not even hesitate to publish a book that praised him highly [8].

Generally speaking, the Kazakhstan administration under the leadership of Nursultan Nazarbayev has been in favor of pursuing a policy towards not severing relations with the Russian Federation and neighboring

countries, but rather developing them, since the beginning of the collapse of the soviets. Initially, the idea of economic integration among CIS members played a dominant role [9]. It is estimated that Eurasianism will be more influential in Kazakhstan's foreign policy in the coming period.

References:

1. TOKAYEV Kasımjomart, "Vremiya lagernogo mişleniya v mirovoy politice uşlo v proşloye", *Interviyu Murata Laumulina s bvişim Ministrom inostrannih del Kasımjomartom Tokayevim (The rigid and oppressive structure in international politics is left behind, interview with Murat Laumulinjo ex-Minister of Foreign Affairs Kasımjomart)*, 01.03.2004, <http://www.nomad.su/?a=10-200403010042> , Last accessed 24.03.2020
2. GÖNLÜBOL Mehmet, "International Politics, Principles-Concepts-Institutions", Ankara, Atilla Publishing House, 1993, p. 95-96
3. İLHAN Suat, "Geopolitical sensitivity", Istanbul, Ötüken publications, 2003, p. 15
4. ÖZDAĞ Ümit, EROL Mehmet Seyfettin, "Geopolitics of the Turkish world in the 21st century", Ankara, ASAM publications, 2003, p. 186-187
5. "Zakon o nasonalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan" (National security law of the Republic of Kazakhstan), 26.06.1998, <http://old.internews.kz/rus/law/law/law2100.htm> , last accessed 24.03.2020
6. Alexander Dugin, *Russian geopolitics: Eurasian approach*, trans. Vugar Ivanov, Istanbul, Kure Publishing, 2003, p. 239-245
7. DUGIN Aleksandr, *Osnovy geopolitiki: geopoliticheskoe budushee Rossii: mislit prostranstvom (Principles of geopolitics: Russia's geopolitical future: thinking with space)*, Moscow, Arktogeya publications, 2000, p. 159
8. DUGIN Aleksandr, *Evraziiskaia missiya Nursultana Nazarbaeva (Nursultan Nazarbayev's Eurasian mission)*, Moscow, ROF Evraziia publications, 2004.
9. Mikhail Alexandrov, "Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era 1922-1997", London, Greenwood Press, 1999, p. 155-202